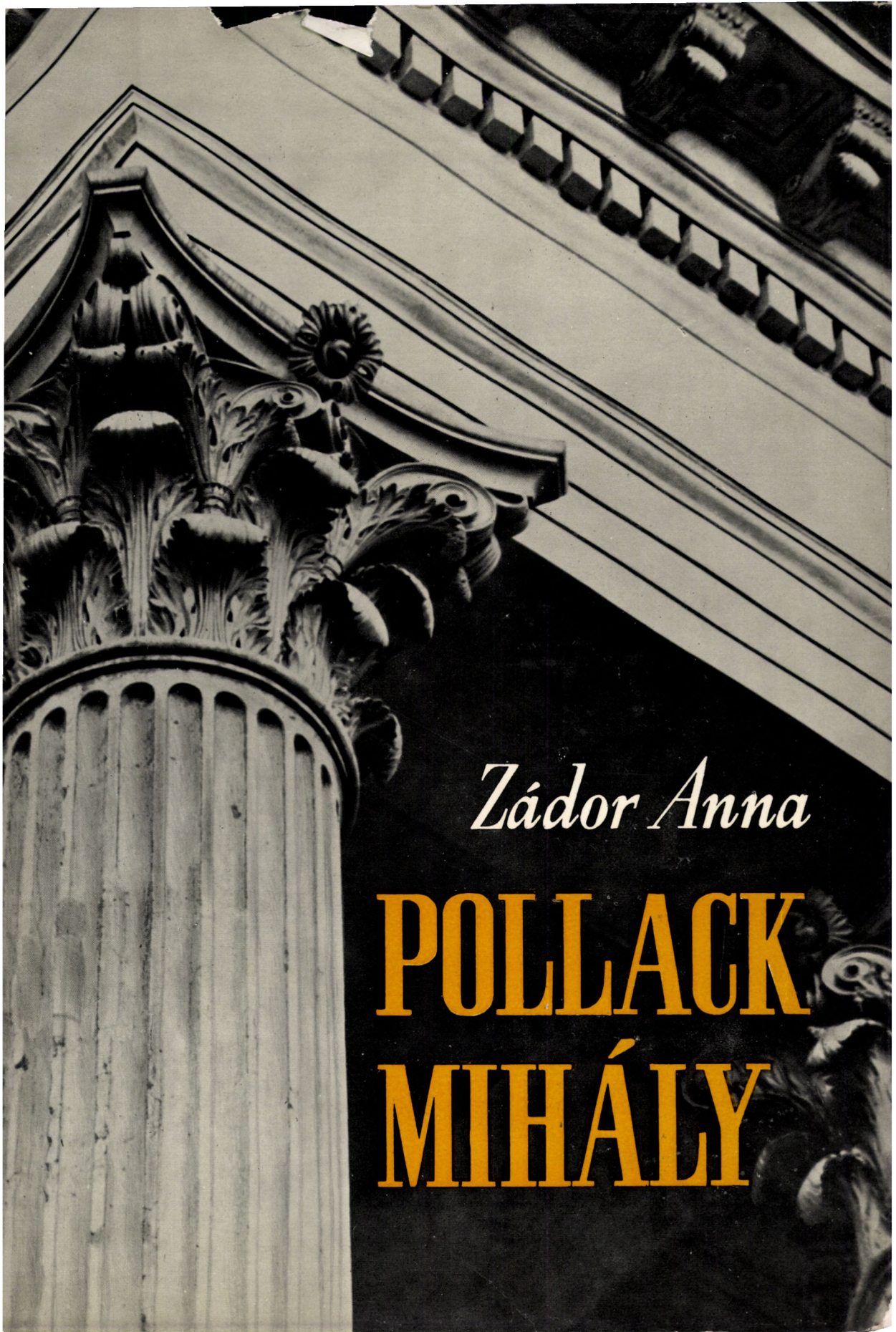


Zádor Anna

POLLACK MIHÁLY

Zádor Anna

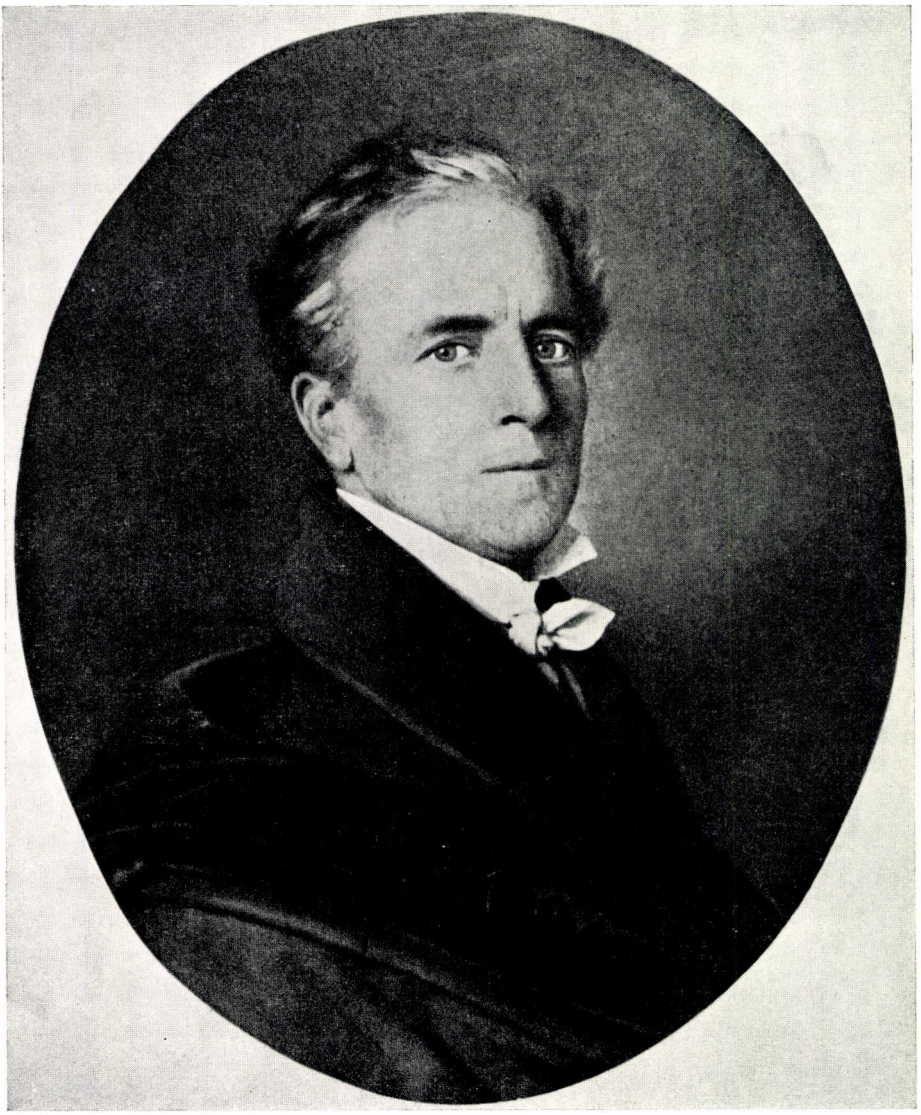
POLLACK MIHÁLY
1773–1855

E kötet a hazai klasszicizmus egyik legnagyobb építőművészének életét és munkásságát foglalja össze. Szerző széleskörű levéltári kutatások alapján készítette el Pollack Mihálynak, a magyar építészettörténet e kiváló, európai viszonylatban is jelentős alakjának monográfiáját.

A munka mindenekelőtt a klasszicizmus európai kialakulásának néhány fontos, új problémájával foglalkozik, és ennek világánál mutatja be a hazai fejlődést. Kiválóan érzékelteti, hogy mily szerves kapcsolat áll fenn a későbarokk és a klasszicizmus között, milyen hatások érik a kialakuló polgári társadalom építészetét, és melyek azok a fő feladatok, amelyek kapcsán az új stílus a maga új felfogású művészetét bemutatja. A mű széles történeti háttérrel adja Pollack Mihály munkásságának időrendben tárgyalt állomásait, számos, eddig ismeretlen alkotást hoz felszínre, a régiek közül pedig elhagyja azokat, melyek nem tartoznak oeuvre-jéhez. Mintegy 300, nagyrészt először közzétett terv és fénykép, gazdag bibliográfia, a mester munkásságát bemutató oeuvre-katalógus és két szemléltető térkép segíti az olvasót a tájékozódásban.

A monográfia nemcsak a hazai építészettörténeti kutatásnak, hanem a korszerű művészettörténeti monográfia-irodalomnak is komoly eredménye. Világos előadásmódjával nem csupán a szakemberek, hanem a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is számíthat.

POLLACK MIHÁLY
1773—1855



Pollack Mihály arcképe (Ismeretlen mester műve a XIX. század első negyedéből)

ZÁDOR ANNA

POLLACK MIHÁLY

1773—1855

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST
1960

Lektorálta
GENTHON ISTVÁN
RADOS JENŐ

© *Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960*

A burkoló és kötésterv Kondor Árpád munkája

Édesanyám emlékének

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ 9

I. A KLASSZICIZMUS KIALAKULÁSÁNAK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA .. 11
Jegyzetek (Rövidítésjegyzék) 55

II. POLLACK MIHÁLY FIATALKORA 62
Tanulóévek 65
Milánói tartózkodás 70
Pesti letelepedés 75
Deák téri evangélikus templom 76
Besztercebányai (Banská Bystrica) evangélikus templom 89
Egykori Festetich-villa 94
A pécsi székesegyház átépítése 99
Egykori Sándor-palota 110
Székesfehérvári megyeháza 116
Pesti Német Színház 121
Jegyzetek 128

III. A FELEMELKEDÉS ÉVEI. 1808—1828 141
Korai pesti házépítések 142
Szőnyi (vajtai) kastély 163
Nagyobb pesti bérházak 168
Nagyobb vidéki kastélyok 185
Sárospataki könyvtárterem 197
Pesti építkezések 200
A terézvárosi templom oltárai 219
Jegyzetek 235

IV. AZ ÉRETT MŰVEK KORA. 1828—1848 247
Szekszárdi megyeháza 250
Vigadó 259
Jászberényi városháza 277
Harmincadhivatal 281

Rókus-kórház 285
Ludoviceum 286
I. Ferenc gyászkatafalkja 295
Josephinum 297
Magánépítkezések Pesten 300
Magánépítkezések vidéken 310
Országháza 313
Jegyzetek 314

V. A NEMZETI MÚZEUM ÉPÜLETE 336
Jegyzetek 385

VI. POLLACK MIHÁLY MŰVÉSZI ÉS EMBERI EGYÉNISÉGE 397
Jegyzetek 408

FÜGGELÉK

Pollack Mihály műveinek jegyzéke 411
Pollack Mihály levelei és végrendelete 424
A képek forrásai 447
Irodalom 448

РЕЗЮМЕ — ZUSAMMENFASSUNG

Михай Поллак (1773—1855 гг.) 463
Mihály Pollack (1773—1855) 483

Név- és helymutató 503

ELŐSZÓ

A magyarországi klasszicizmus nagy építésze, Pollack Mihály életének és művészetének monografikus feldolgozását első ízben e munka kísérli meg olyképp, hogy gondos mérlegeléssel körvonalazza azt a helyet, amelyet mesterünk a hazai művészet történetében, a hazai klasszicista építészet pedig építészettörténetünk egészében elfoglal. Munkánk fő célja a fejlődés elvi kérdéseinek tisztázása mellett szilárd alapokon nyugvó összefoglalást adni anélkül, hogy akár adatok terén, akár a felmerült kérdések megoldása terén teljességre törekednénk. Igyekeztünk azonban a problémák minél gazdagabb felvetésével, a szerteágazó összefüggések érzeztetésével a jövő kutatása számára jól átdolgozott talajt nyújtani.

Munkánk folyamán több évtizedes építészettörténeti kutatásainkon kívül természetesen értékesítettük elődeink e kérdésre vonatkozó tanulmányait, valamint azokat a szempontokat, amelyeket a legújabb kutatás vetett fel. Adataink felhasználásánál szigorú mértékkel mértünk, miközben a korábban feltárt adatok nagy része helyesbítést kívánt. Inkább lemondtunk olyan kétségbevonható attribuciókról, amelyeket elegendő adat nem támasztott alá, semmint hogy könnyedén szaporítottuk volna a művek számát. Még e szigorú rostálás után is kutatásaink révén mesterünk oeuvre-je nagymértékben gazdagodott és tipológiai szempontból is sokrétűbbé vált.

A fejlődés belső kronológiájának követése érdekében tudatosan lemondtunk arról, hogy a kínálkozó mellékvágányok közül azokat is kövessük, amelyek célkitűzésünk szempontjából nem gazdagították volna Pollack Mihály művészetéről és működéséről alkotandó képet. Ezért nem foglalkozunk részletesebben a Szépészeti Bizottmány keretében folytatott működésével, a felelőssége alatt keletkezett, alapjában nem sajátkezű művek bemutatásával — ilyenek elsősorban a nagy pesti árvíz után, 1838 és 1839-ben keletkeztek —, valamint a korszak építészeire általában jellemző telekvásárlások részletezésével. Annál inkább igyekeztünk a művészetére jellemző fő kérdésekkel — a városi ház különféle változatainak kialakítása, a középületek megoldásainak bonyolult feladata — foglalkozni, mert

bennük a hazai klasszicizmus építészete felfelé ívelő, tiszta szakaszának jellegzetes tüneteit látjuk. Nem tárgyaljuk hiteles vagy valószínű „ideálterveit" sem.

Munkánk befejezésekor nem mulaszthatjuk el őszinte köszönetünket kifejezni mindazoknak, akik széleskörű kutatásainkat elősegítették és támogatták: elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia II. Történelmi-Társadalmi Tudományok és VI. Műszaki Tudományok Osztályának, a Művészettörténeti Dokumentációs Központnak, az Országos Műemléki Felügyelőségnek, a Fővárosi Műemlék Felügyelőségnek, a BUVÁTI-nak, valamint mindazoknak az intézményeknek, amelyek munkánkat bármilyen tekintetben támogatták. Név szerint köszönettel tartozunk Nagy István, Prohászka Lajos, Schoen Arnold és Turányi Kornél kutatóknak, akik előkutatásaikkal számos értékes adatot nyújtottak, valamint Zakariás G. Sándornak, aki a pesti épületek topográfiai azonosításán fáradozott. A mesterünk műveit bemutató szemléltető térképek id. Gerő László építész munkái.

Végül köszönetet mondunk a mester leszármazottainak, akik a birtokukban levő iratokat rendelkezésünkre bocsátották.

I

A KLASSZICIZMUS KIALAKULÁSÁNAK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

A XIX. század első fele hazai művészetének legtöbb és legjelentékenyebb teljesítménye az építészet területén található. Abban a nagy átalakulásban, amelynek során Magyarország sokféle béklyóval és akadállyal küzdve, igyekszik a feudális viszonyokból kiemelkedni és a polgári fejlődés útjára lépni, a képzőművészetek közül elsősorban az építészet terén nyílt alkalom új, magasrendű, a társadalmi-gazdasági fejlődést kifejező és támogató művek alkotására. A XVIII. század végén jóformán minden téren a változás, az erőteljesebb fejlődés tünetei mutatkoznak, ha szerényen és meg-megtorpanva is. Történelemírásunk is a kilencvenes éveket tekinti a magyar nemzeti mozgalom kezdetének.[1]

Mégis, a századforduló — 1800 — körül hazánkban még alig vannak a szó igazi értelmében vett városok, a legtöbb helyen még hiányoznak a közigazgatás és a közművelődés kívánta új központok, még kialakítandók az új, polgári életforma követelte épülettípusok. Ezek megteremtése szorosan követi a társadalomban végbemenő átalakulást, az építészet pedig — nem ábrázoló jellegénél fogva — szükségképp másként fejezi ki az újat, a már meglevő jelent és a kialakítandó jövőt, mint a más művészi eszközökkel dolgozó többi művészet. Az építészet e sajátosságából fakad, hogy nem oly közvetlenül, mindenkor és mindenki számára érthetően tükrözi kora eszméit, mint például az irodalom vagy a festészet. Viszont az építészet elválaszthatatlan társadalma gazdasági-technikai fejlettségétől, a társadalomba eresztett mély gyökerei egyúttal azt is jelzik, hogy ebből általánosan azt és annyit fejez ki és oly kendőzetlen őszinteséggel, ami céljának — egyúttal a társadalom igényének — leginkább megfelel. Ilyképp, nem-ábrázoló jellegénél fogva függetlenebb, mint a képzőművészetek, viszont sokkal erősebben függ a megrendelőtől, azaz a társadalmi viszonyoktól, mint amazok. A művész képet vagy szobrot megrendelés nélkül is alkothat, főleg a polgári társadalom kialakulása óta, míg épületet — már a munka költségei miatt is — megrendelés, illetve értékesítés hiányában aligha fog alkotni.

Az építészet fontossága a nemzeti tudat kialakulásának e korszakában már régebben is arra vezette kutatóinkat, hogy — szemben a XIX. század hazai építészete iránt általában mutatott lekicsinylő magatartással — a XIX. század első fele hazai építészetét értékesnek, művészinek tartsák, és annak történelmi fejlődését kutassák. Viszont e korszak építészetének igazi értékét, művészeti fejlődésünk egészében elfoglalt helyét sem az értékelők, sem a túlságosan lebecsülők nem tisztázták. Amazoknál — ha nem

is bevallottan — közrejátszott az a körülmény, hogy e korszak építészeti emlékeiből számos mutatós alkotás maradt meg, amelyet igyekeztek ipso facto értékesnek minősíteni. Emezeknél pedig — az elmarasztalásban — olyan kritériumok hiányolása is szerepet játszott, mint a nemzeti eszme nem eléggé harcos és világos kifejezése. Ilyen kritériumoknak e korszak építészete, fejlődésének számos tényezője folytán, nem tehetett eleget. Ilyképp a XIX. század első felének hazai építészetét sem az elismerő, sem a lebecsülő kritika nem világította meg kielégítően. Amikor tehát ennek az összetett, részben átmeneti, részben új korszakot indító szakasznak legjelentékenyebb építőművészét, Pollack Mihályt állítjuk munkánk előterébe, szükségesnek látszik a klasszicizmus történelmi helyének közelebbi megvizsgálása.

A klasszicizmus megítélése a legutóbbi években Európa-szerte lényeges változáson esett át. Korábban szokásos volt mint a fegyelem és a józanság, a jó ízlés, a legjobb mintaképhez — az antikhoz — való visszatérés jelentkezését értékelni, és pozitív vonásnak tekinteni mindazt, ami a barokktól elválasztja, sőt azzal nemritkán szembeállítja. Azt is kiemelték, hogy oly nagyarányú és gazdag anyagi és művészeti eszközökkel dolgozó stílusirány, amely Napóleon és az őt utánzó udvarok építő tevékenységét épp úgy kielégítette, mint a polgárosodó társadalmat. Mások a megvalósítás színvonalát, az újonnan jelentkező, sokszor nagyarányú, mindenképp azonban a polgári fejlődéssel kapcsolatos új megoldásokat emelték ki. Az ilyen, általában pozitív értékelésből is kicsendül, sőt az első világháború után még erősödik az a felfogás, amely a klasszicizmust racionalizmusa, taníthatósága, szenvtelensége, antiromantikája miatt teljes egészében elveti és az akadémizmussal, sőt a tudatos archaizálással azonosítja, illetve téveszti össze. E váltakozó, sokszor ellentétek közt mozgó szemléletet nem csupán a francia forradalomtól a XIX. század végéig tartó korszaknak, főleg a művészetnek hiányos feldolgozása, az építészeti alkotás iránti érzék általános visszafejlődése segítette elő, de az is, hogy különféle területeken — itt az úgynevezett „nagy művészetek" és az iparművészetek eltérésére gondolunk — a klasszicizmus más és más megítélésével találkozunk. Feltűnő például, hogy e korszak bútorművessége, még a sajátos keverékelemekkel gazdagított francia is, főleg azonban a német nyelvterületé, az úgynevezett „biedermeier" és a „második rokokó" nagy népszerűségnek örvendtek sokfelé még az első világháború után is.[2] Ugyanekkor az építészet alkotásai, világiak és egyháziak egyaránt, legfeljebb hűvös tiszteletben részesültek. Nem látták meg ezekben az építőművészeti tér- és tömegalkotásnak, a nagyarányú városkomplexumok megvalósításának, az új feladatok számára új eszközökkel, régi vagy új anyagokkal dolgozó új stílusnak, vagy legalább e stílus keresésének, kísérletezésének történelmileg és esztétikailag értékes megnyilvánulásait. A klasszicizmussal foglalkozó tudományágak legtöbbje, különösen az építészettörténet, megelégedett azzal a kényelmes álláspontlal, amely szerint e stílus korszakában kialakulnak a „modern", azaz kötött tanmenettel oktató építészeti akadémiák és létrejönnek azok a kiadványok, amelyek az úgynevezett eszmei (ideális) tervek segítségével nemcsak a gyakran, de a ritkábban előforduló építészeti feladatok számára is megadták a mintaképet. Ezzel ugyanis készen állt a talaj, hogy nemcsak tipológiai szempontból, hanem stílus tekintetében is szabad válogatást

engedő „mintakönyvek" készüljenek, amelyek segítségével kevés alkotó fantáziával, esetleg csak a réginek az újhoz való adaptálásával, nagyszabású feladatokat lehetett megoldani.

E felfogás mögött nemcsak nagyfokú eszmei bizonytalanság rejlik, hanem társadalom és művészet oly végletes eltávolodása egymástól, hogy lassanként nem is művészetről, hanem csupán stílusról, vagy annak kereséséről van szó. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy műszaki-technikai tekintetben a klasszicizmus korában egyre több építész rendelkezett már megfelelő felkészültséggel — és a felkészültség tudományos alapjai mindjobban kialakultak —, akkor az is megvilágosodik, miért szorul mindinkább háttérbe az az építészeti tudás, amely 1800-ig, sok helyütt jóval a századfordulón túl is, egyszerre jelentett építeni és alkotni tudást. Az építész komplex fogalma ekkor kezd összetevőire szétbomlani. Egyre ritkább és kevesebb az igazi építész-alkotóművész, egyre több a szakmailag képzett és hibátlan munkásságú mester, aki azonban egyre kevésbé művész. A XIX. század végén, e folyamat végső eredményein keseregve, de az előzményeket, a fejlődés mozgatóit nem ismerve, könnyű volt az alkotóképesség e sorvadásáért a klasszicizmust okolni.[3]

Az utolsó évtizedekben megváltozott a klasszicizmusról vallott — pozitív vagy negatív irányú — felfogás. A kutatók felismerik annak a sommás és túlzó leegyszerűsítésnek hibáját, amellyel e korszak művészi jelenségeit kezelték, felismerik az új és régi, az európai és nemzeti, a tudatos és ösztönös küzdelmét a klasszicizmuson belül. Felismerik azt a sok szálat, amely az egyes nemzetek klasszicizmusát saját hagyományukhoz, elsősorban a közvetlen előzményekhez fűzi. Felismerik az új technikai vívmányok hatását — mind formabontás, mind formaalkotás terén —, ami ugyancsak a klasszicizmus korában indul meg. Felismerik általában annak a nagyon bonyolult, sokrétű folyamatnak tükröződését a klasszicizmus művészetében, különösen építészetében, amit az ekkor alkalmazott új anyagok és szerkezetek — elsősorban a vas — okoznak. Végül mind többet foglalkoznak azzal a nagy eszmei változással, amit a klasszicizmus korai szakasza — főleg Franciaországban, de másutt is, — a feladatok új, szinte forradalmi megoldása terén elindított. Így a korábban oly egyszerű, unalmasan egyértelmű, közérthető és tankönyvszerű klasszicizmusból alig két évtized tudományos munkássága révén eszmei harcoktól, egymást keresztező vagy egymással párhuzamos művészi áramlatoktól, tapogatózó kísérletektől és próbálkozásoktól terhes korszak lett, amely kutatás szempontjából kétségtelenül vonzóbb, problémákban gazdagabb anyag, mint amilyennek a régebbi felfogás akár pozitív, akár negatív beállítottsága mutatta. Mindamellett és nem is ritkán, még mindig erős ellenállás mutatkozik a klasszicizmusnak mint a nagy stíluskorszakok egyenrangú társának, illetve folytatójának elismerésével szemben.

A különféle kutatásokban tükröződő eltérő felfogások többfelől és eltérő eredménnyel közelítik meg a legújabb építészettörténeti kutatás egyik fő célját: annak az útnak és módnak keresését, ahogyan a múlt a jelenbe torkollik. Ezzel eltérnek attól a történelmietlen felfogástól, amely — nagyon leegyszerűsítve — 1800-ig minden stíluskorszakot megért és elfogad, 1800 után pedig a legújabb korig mindent elvet. E felfogásnak

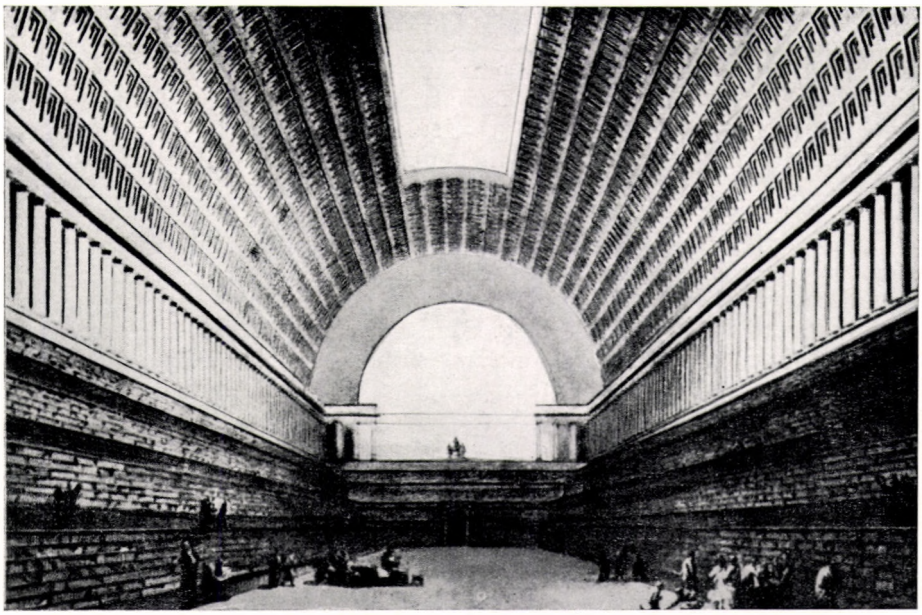
ugyanis az a nézet a következménye, hogy a XX. század építészeti törekvéseinek nincsenek történelmi előzményei, és minden törekvése azért értékes, mert független a múlttól, a történelmi előzményektől, vagy éppen ellenkezőleg: azért nem lel igazi stílusalkotó útjára, mert törekvései a múlttól elszakadtak és ezért gyökértelenek. Az, hogy az ilyen nézet egyaránt vezethet terméketlen, merev archaizáláshoz és — mint ellenkező véglet — a múlt tagadásához, a hagyományok lebecsüléséhez: magától értetődik. Másodrendű, de számunkra nem mellékes következménye e felfogásnak, hogy a klasszicizmust mint a történelmi stíluskorszakoknak elődeivel egyenrangú zárófejezetét kezeli-e, vagy ellenkezőleg: a klasszicizmusban látja kezdetét a kérődző, felújító korszaknak, aminőnek mutatkozik sokak szemében a XIX. század építészete, nevezzük akár historizmusnak, akár eklektikának.[4]

A korábbi kutatást talán a formák, az alaktani összefüggések túlzott figyelembevétele is béklyózta. Ennek alapján ugyanis a klasszicizmus egyrészt könnyen elkülöníthető volt a barokktól, másrészt pedig az antikkal való rokonsága emelkedett ki. Ha egyes kérdések megvilágításához a formai-alaktani vizsgálatok értékes adalékokkal szolgálhatnak is, amelyek révén egyes párhuzamos áramlatok elkülöníthetők: a változatokat teremtő, a formákat alkotó mélységig nem világítanak be. E stílusalkotó mély változások csak a nagy elvi összefüggések vizsgálatával, a történelmi folyamatok gyökereinek felkutatásával világosodnak meg előttünk.

E vizsgálatok kapcsán felfigyeltek arra a fordulatra, amely a művészet terén 1800 körül észlelhető. Az, hogy e változást krízisnek nevezzük-e vagy sem: nem lényeges.[5]

A kérdés mind határozottabb felvetése és a tisztázásnak sokféle úton és elmélyült kutatással történő kísérlete végül a XVIII. század második fele építészetének mint e változás fontos előzményének és előkészítésének feldolgozásához vezetett. E munkában a fő érdem Emil Kaufmanné, aki teljes tudományos munkásságát e kérdésnek szentelve, az eddig figyelembe nem vett építészek egész sorát vonta be az építészettörténeti kutatás folyamatába.[6]

Az 1800 körüli művészeti stílusváltozás legfontosabb előkészítői a francia forradalmi építészek. Az elnevezést nem a forradalomban való részvételüknek köszönhetik — sőt alapjában ekkor kevéssé méltányolták őket —, hanem azt építészetük új, szinte forradalmi változást jelző felfogásával érdemelték ki. Folytatói a racionális gondolkodás és természettudományos haladás ama vívmányainak, amelyek az enciklopédisták működésében jutottak érvényre. E felfogás legérettebb kifejezője Claude Nicolas Ledoux, aki sok tekintetben François Blondel tanaiból indult ki, valamint Boullée és Lequeu (1. kép). Terveiket a mindenáron kifejezni akarás fűti, a szenvedély korábban alig tapasztalt hevével. Újat, mást, egyénit és általános érvényűt akarnak kifejezni, és az új formák keresése közben elérkeznek az elemi geometriához. Terveikben természetesen sok fantasztikus, szinte nevetséges túlzás található, például a gömb alakú épületforma kedvelése, amely már szinte építészetellenes. Munkásságuk elvi-eszmei tartalma mégis oly lényeges vonásokban fejezi ki az új társadalmi forma megkívánta új építészetet, hogy a hibák és képtelenségek ellenére terveik rendkívül értékesek és forradalmi változást képviselnek.



1. Boullée : Olvasóterem a Bibliothèque Nationale tervezett bővítéséhez

Legjellegzetesebb köztük Ledoux, aki először veszi figyelembe — méghozzá magas igénnyel — a harmadik rend új követelményeit, a „signification sociale" fogalmát. Az az elgondolás, amely minden épületet a társadalmi rend tudatos kifejezőjének tart és ennek érdekében a legnagyobb egyszerűség mellett szinte döbbenetes monumentalitást, túlzott méreteket is megengedhetőnek vél, kétségtelenül új és az építészet autonómiáját hangsúlyozó[7] (2. kép).

Ledoux a „tous les bâtiments employés dans l'ordre social" elvével alapjában újat akar formában, arányban, az építészeti tömeg vagy épületegyüttesek kezelésében egyaránt, hiszen újak a feladatok is, amelyeket megoldani kíván. Egyik legnagyobb terve Chaux bányaváros kialakítása vagy a Párizst körülvevő vámház-láncolat képzése az egykori városfalak helyén. Mindez egyszerűséget és szimmetriát kíván, a felesleges (rokokó) díszítés mellőzését. Helyükbe a zárt tömb és az áttört, könnyed részek váltakozása, a fény és árnyék ellentéte nyújtotta változatosság és élénkség lép.[8]

Az eddig használatos és már elunt formákkal való szembefordulás, a mindenáron újnak a keresése: egyik jellegzetessége a társadalomban akkor élő elégedetlenségnek, mint ahogy annak tünete az épület társadalmi jelentőségének hangsúlyozása is.[9] Fokozott anyagszerűség, a formák befejezett, önmagukban zárt egészet adó volta, sőt, egy-egy épület önmagában zárt és befejezett volta az eszmény ; olyképp, hogy az ilyen épületekből alkotott komplexumok „union libre des blocs indépendants" legyenek.

Mindez látszólag a racionalizmus teljessége, a felvilágosodás eszméinek érvényesülése az építészet terén. De Ledoux és társainak tervei mást is kifejeznek, a felvilágosodás racionalizmusán túlhaladva, telve vannak fantasztikus jelentéssel, mély szimbolizmussal. A racionalizmus és romantika e kettőssége egyik legjellemzőbb vonásuk, ami arra vall, hogy nemcsak a felvilágosodás racionalizmusa, hanem utópizmusa, egy ideális társadalomról szőtt hite is hatott rájuk, hiszen ezért igyekeznek e felfogásnak megfelelő „ideális" városokat tervezni (3—5. kép).

Az úgynevezett forradalmi francia építészet előzményeit kutatva, a szálak részben a nagyhatású és jelentőségű Blondelhez vezetnek. Nála az épület egységének elve, az építészet szupremáciájának fontossága, a szobrászat alárendeltsége jelenik meg. Szerinte a természetes nem azonos a természethűvel, a formák racionalizmusáról van szó, tehát a belső logikáról, mint a természetben, nem pedig az organikus igazságról, mint a barokkban.[10]

A francia építészeten túl is mutatkoznak ilyen előzmények, jeléül annak, hogy a fejlődés alapeszméinek azonossága többfelé azonos vagy legalábbis rokon jelenséget teremt. A kutatás mindenekelőtt Piranesi gazdag és sokféle ösztönzést nyújtó művészetére, főleg grafikájára mutat rá ilyen előzményként.[11] Nemcsak új formákat, fantasztikus elemeket találunk Piranesinél, de a geometrikus formák kedvelését is és új eszközökkel új kifejezésre való törekvést. Fokozza Piranesi jelentőségét népszerűsége, tanítványainak nagy száma. Itt csak az olasz klasszicizmus egyik fontos mesterére mutatunk rá : Giuseppe Valadierre, akinek követői közé sorolható Giuseppe Piermarini, Leopoldo Pollach mestere és Pietro Nobile, a bécsi udvari építészet képviselője Pollack Mihály érett korában[12] (6. kép).

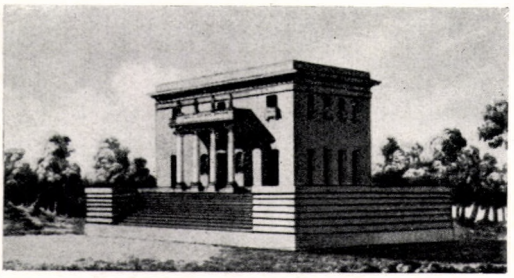
Ledoux-nak forradalmian merész és nem egy tekintetben megvalósíthatatlan tervei Jean Nicolas Durand révén váltak az építészet közkincsévé. A szenvedélyes túlzások a század végére megcsendesedtek, az őket éltető, kereső-forrongó felfogás oktatható anyaggá szelidült. E feladat teljesítésének nagy része Durand érdeme, aki nemcsak elterjedt metszetsorozatai, hanem hosszan tartó párizsi oktatói működése révén is az ott tanuló építészek százait irányította.

Durand simulékonyabb és óvatosabb, nem oly apodiktikus, mint Ledoux-ék voltak. Elvei könnyebben valósíthatók meg, tervei kivitel szándékával készülnek.[13] Nem ragaszkodik mereven sem az anyagszerűség, sem a célszerűség elvéhez, noha mindkettőt szinte modern értelemben vetette fel. Számára az antik művészet szép, mert természetes. Az épületnek általában világosan kell kibontakoznia a szemlélő előtt, egyes részei ne maradjanak rejtve. Nem híve a sajátosan merev ledoux-i funkcionalizmusnak, és ha ragaszkodik is legalább az alaprajz szimmetriájához, a felépítésnek így keletkező esetleges merevségét akár növényi dísszel, akár kis épületekkel (pergolák stb.) igyekszik enyhíteni.[14]

E rövid áttekintés igyekezett az 1800 körüli nagy stílusváltozást az építészet terén megragadni, a XVIII. század utolsó harmadának oly francia építészeit állítva előtérbe, akik előzményeik és kihatásuk révén Európa-szerte érvényesültek.[15]

A franciaországi fejlődés dinamikája, amely politikai-társadalmi téren a francia forradalomhoz vezetett, megérteti, hogy az Európa-szerte megfigyelhető rokonjelenségek ellenére miért a francia művészet — pontosabban a francia építészet — teremtette meg ezt a rendkívül gazdag munkásságú és túlzásai ellenére is oly termékeny hatású irányzatot.[16]

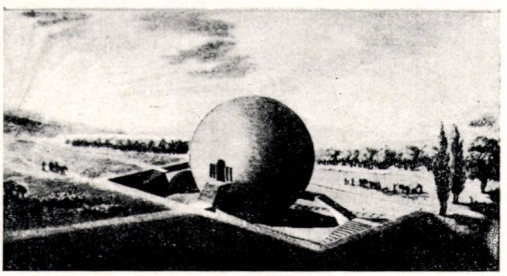
A francia építészet e sajátos forradalmi képviselőinek rövid bemutatása kapcsán is nyilvánvaló az a kettősség, amely felfogásukat jellemzi. Ez az irány ugyanis racionális, de kedveli az irracionálisat; józan, de vonzódik a fantasztikushoz, egyetemes érvényre törekszik, de telítve van az egyéni kifejezés vágyával. Nemcsak ezeknél az építészeknél található meg valami sajátos romantikus vonás, hanem oly fontos előfutáruknál is, mint Piranesi, akinek metszeteiben az antikvitás és a barokkos színpadkép egyaránt visszhangra talált, akinek művészetében a geometrikus merevség és a fantasztikum-egzotikum kedvelése egyszerre vezetett egyiptizáló és gótizáló elemekhez. Mindebből részben a romantika e korai szakaszának differenciálatlansága következik, részben annak a szükségszerűsége, hogy ezt a nagyjából a XVIII. század második felében bátortalanul fellépő romantikát élesen meg kell különböztetni a XIX. század második harmadában virágzó stílustól, amelyet a köztudat szintén romantikus-



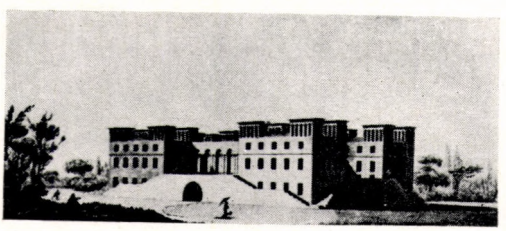
2. Ledoux: A Jarnac-ház terve. 1780



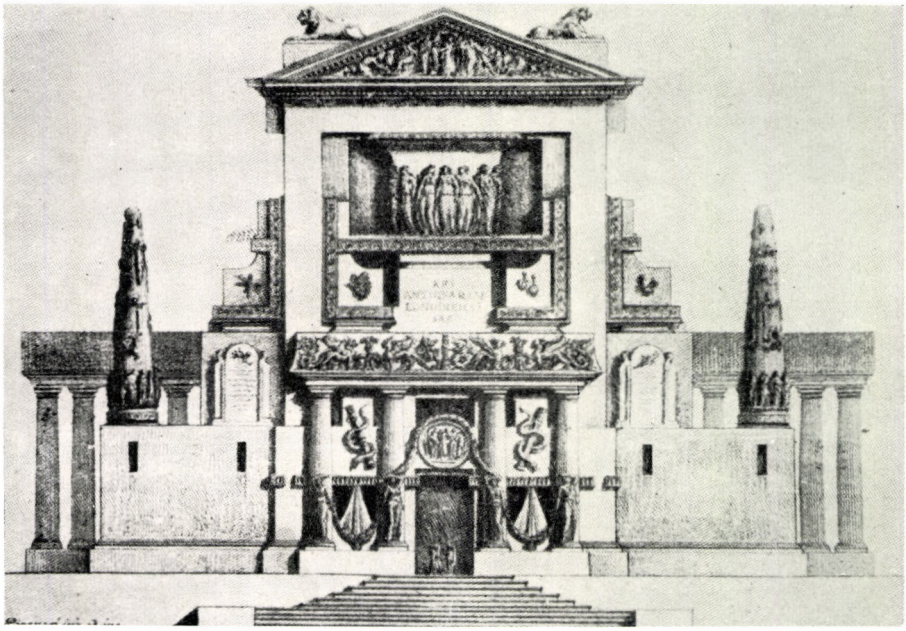
3. Ledoux: Kormányzói palota terve Aix-en-Provence számára. 1781



4. Ledoux: Mezőgazdasági raktárház terve



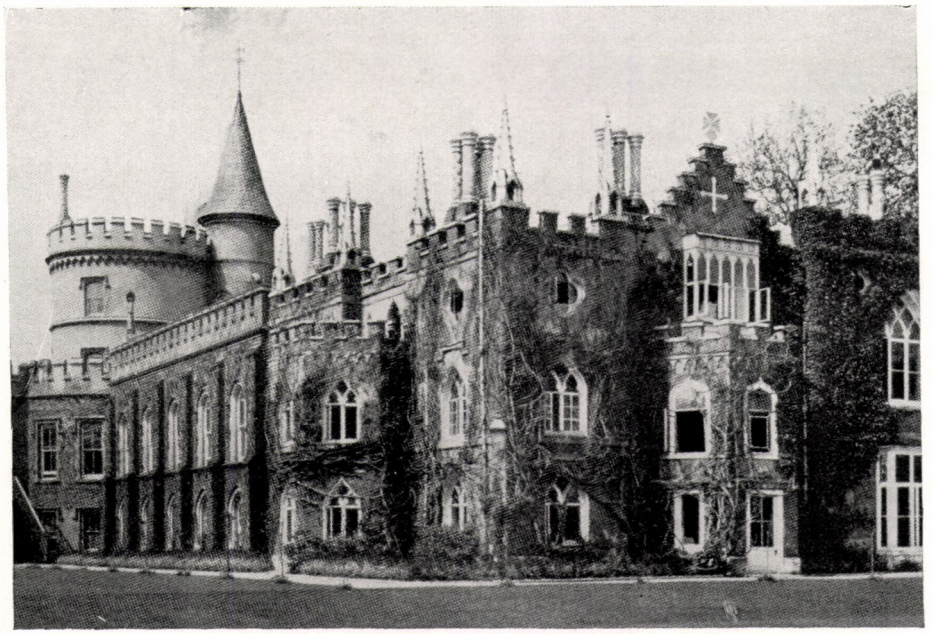
5. Ledoux: Családi ház terve négy család számára



6. Piranesi : Vignette

nak nevez. A kutatók újabban igyekeznek ehhez az első, többnyire még a XVIII. századra eső szakaszhoz új megnevezést is találni.[17]

A romantika e korai — általában XVIII. század végi — szakaszának összetett értelme, különféle jelentése és erős érzelmi aláfűtöttsége több jelenséget megmagyaráz, mégpedig nem csupán a képzőművészet terén. E kor egyszerre lelkesedett Homéroszért és Shakespeare-ért, Michelangelóért és a dór oszloprend szigorú szépségéért. Mindezekben a számunkra nagyon is eltérő jelenségekben írók és művészek a francia materialista filozófia hatására a természetet vélik fellelni, a „NATURA"-t, amelyet valamely érzelmesen szubjektív élményből származtatnak és nem az objektív valóságból. Közös mozzanat mindebben, hogy a múltban keresik a további fejlődés vezérfonalát. Válságtünet ez, amelynek további boncolása itt nem feladatunk. Az építészetre szorítkozva csupán összegezzük, hogy a klaszszikus és a romantikus közti ellentét elmosódik e korban. Egyazon építész antikos vagy romantikus stílusban is épít, anélkül, hogy doktrinär lenne, mert egyik stílus terén sem rendelkezik olyan széleskörű és a részleteket is felölelő tudással, amely akadémikus utánzóvá, vagy tudatos eklektikussá tehetné, inkább termékeny fantáziáját hagyja csapongani. A XVIII. században az antik építészet emlékeinek csak kis részét ismerték, a datálások többnyire esetlegesek, sokszor tévesek voltak. Még a jelentős építészek sem voltak járatosak az antik emlékek korszakonként elkülönülő fejlődési sajátosságaiban, a fejlődés változatainak egymásutánjában. Hasonló

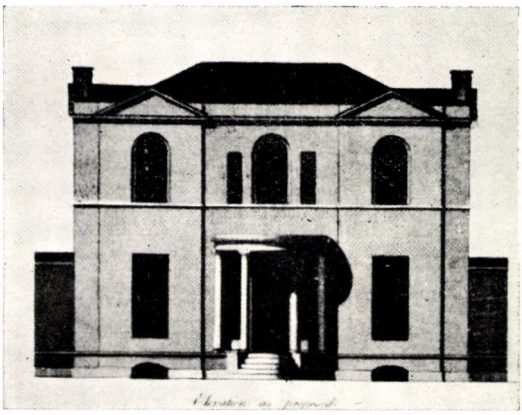


7. Strawberry Hill

bizonytalanság uralkodott a középkor emlékeinek ismerete terén : a gótizálás — mint később látni fogjuk — hamarább megindul, semmint a gótika emlékeinek feltárása. Talán ebből fakad az a körülmény, hogy csak bizonyos szakaszokhoz, többnyire a késői, az érett gótikához vezet el az ízlés, tehát nem a középkori fejlődés felfelé ívelő szakaszához. James Wyatt és sok más mester is egyszerre dolgozott antikos és gótikus stílusban, sőt olyan gótikát alkotott 1782-ben (Lee rendháza, Canterbury mellett), amelyben valódi, nem csupán dekoratív rendeltetésű boltozatok vannak.[18] De James Wyatt szinte befejezését jelenti egy olyan fejlődésnek, amelyben — főleg az angol építészek — párhuzamosan terveznek antikizáló és gótikus stílusban.[19]

Ha behatóbban akarjuk megvilágítani e kérdést, röviden át kell tekintenünk a középkoriasság jelentkezését, például Angliában, ahol a gótika továbbélése a XVIII. századig a legvilágosabban, szinte folyamatosan nyomon kísérhető.[20]

A gótika iránti rokonszenv és vonzódás Angliában sokféle gyökérből táplálkozik, elsősorban abból a meggyőződésből, hogy egyes építészeti feladatok — például templomok vagy college-ok — még a XVII. században is csak gótikus stílusban építhetők. Még az angol barokk klasszikus megtestesítője, Wren sem vonhatta ki magát ez íratlan törvény alól, lásd az oxfordi Christ Church College Tom Towerét 1681-ből.[21] A kontinentális gótika fejlődésével az angolok 1800-ig jóformán nem foglalkoznak, a gótikában sajátosan angol stílust látnak.



8. Soane : Plébánia-lak terve

Ettől a — nevezzük így — hagyományos gótikától az 1700 utáni lényegesen eltér : ekkor bizonyos elemek vagy részletek kerülnek a többé-kevésbé barokkos, majd klasszicizáló kompozícióba. Így William Kentnél (1685—1748), aki Hampton Court óra-kapuján (1732) és több más egyházi művén alkalmaz gótizálást, így Horace Walpole-nál (1717—1797), aki jórészt saját elgondolása szerint építteti Strawberry Hill villáját (1748—1764), amelynek hatása igen tartós[22] (7. kép).

Mindezekben — főleg a Strawberry Hillt megelőző — épületekben részben annak az irodalmi ízlésnek építészeti jelentkezésével találkozunk, amely a borzongató és izgalmas, a félelmetes keresésével megteremtette az úgynevezett ,,roman noir'' műfaját, amely elnevezésével (gothic novel, romanzo gotico) is utal a középkornak e romantikus irodalmi vetületét alkotó gótizálására (első híres példa Walpole műve, a Castle of Otranto, 1764). A szabálytalant, a különöset, a saját egyéni világát kereső olvasó, majd építtető éppen úgy vonzódik e gótizáló középkoriassághoz, mint az az új réteg, amely lassú felemelkedése útján mindinkább versenyre kel a régi nemességgel, és amely a középkorias kastélyok létesítésével is társadalmi rangját törekszik megszilárdítani. Az, hogy sem szerkezetben, sem anyagfelhasználásban, még kevésbé célszerűségben nem követik a valódi gótikát : az előbbiek után természetes. Nem tudják, talán nem is kívánják követni, hiszen fáradságos, költséges lenne, de nagyobb tudást is igényelne, mint aminővel rendelkeznek. De csakhamar már az angol mintaképeket sem kívánják követni, ezt mutatja Batty Langley mintakönyve,[23] amely minden építészeti feladatra és részletre kiterjedve javított — a jelennel ,,egyenrangúsított'' — gótikát akart nyújtani. Mindez arra vall, hogy miként az antikizálásnál, azonképpen a gótizálásnál sem a konkrét történelmi emlék a mintakép, és e túlnyomóan érzésbeli és ízlésbeli felidézéshez nem is közeledtek a tudományos feltárás és megismerés módszerével. Tehát ekkor még semmiképp sem beszélhetünk akadémizmusról vagy historizmusról. A módszer és az eljárás, sőt a cél is más, mint majd félszáz évvel később.[24]

Antikos és középkorias stílus együttszereplése, sokszor egyazon mestertől való felhasználása és írásbeli propagálása — az indokolás, amely nem egy esetben a közzétételek vitairatformájú szilárdításával is együttjár — arra vall, hogy ennek az ízlésváltozásnak kettős a gyökere. Ebben a folyamatban egyszerre érvényesül két tényező : az egyik az, amely az ,,igazi építészet'' eléréséhez, illetve létrehozásához nyújt útmutatást, miként a

reneszánsz óta minden többé-kevésbé gyakorlati célból készített építészeti elmélet és traktatum. A lényeges eltérés a korábbiaktól nem is az, hogy a mintaképet Palladiónál vagy az antikban, a görögöknél vagy a rómaiaknál keresik, sőt az sem, hogy erre a célra eddig alig szereplő korok (gótika) és népek (egyiptomi, etruszk, kínai) művészetét is segítségül hívják. A lényeges eltérés az előzményektől abban a másik tényezőben rejlik, hogy az élő építészet — így vélik — nem áll szilárd alapon, meg kell pontosan határozni a mintaképet, sőt az egyetlen lehetséges irányt is, ahonnan ez a „mintakép" vehető. A jelennel szemben ilyképp megmutatkozó bizonytalanság és elégedetlenség negatív tényezőjéhez járul az újnak, a szokatlannak keresése mint pozitív tényező (8. kép).

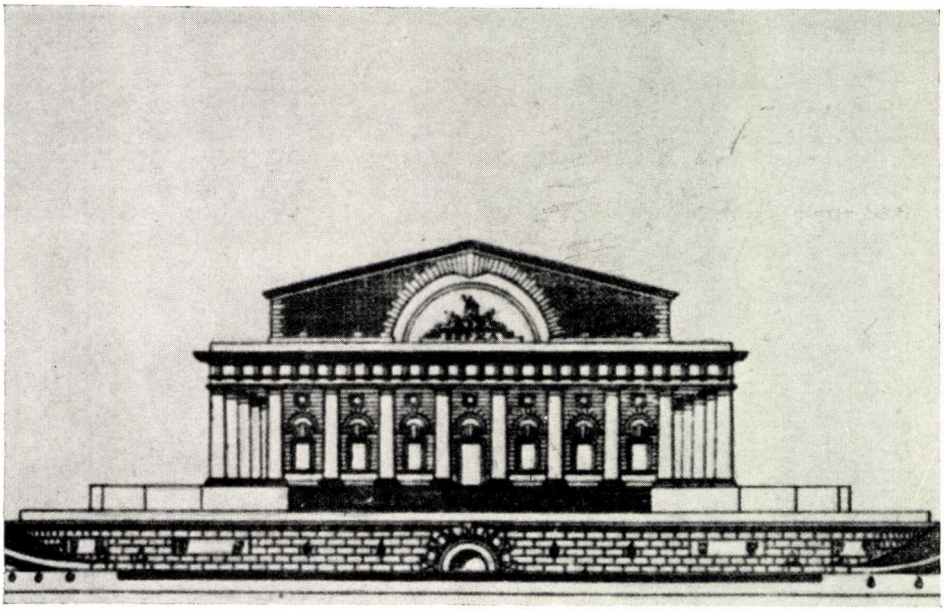
Ez rejlik a nem-klasszikus (antik vagy palladieszk) stílusok felhasználásának mélyén, akár a középkorból, akár Kínából, akár Egyiptomból vétetnek a részletek. Nem véletlen, hogy az első angol stílusú kertekben oly gyakori a kínai ízlésű kertiház, pagoda, hogy William Chambers és Milizia egyszerre hirdetik az antikizáló és a kínai ízlést, ugyanígy Robert Morris és William Halfpenny is. Mindez a XVIII. század második harmadában történik, tehát időben egybeesik Ledoux és társainak — ennél végletesebb, bátrabb — elgondolásaival.

Különösen elgondolkoztató a kínai és a gótikus egymásmellettisége.[25] E két formavilág (amelyhez az egyiptomi is csatlakozik) párhuzamos jelentkezése a XVIII. században világosan mutatja, hogy azonos indokok vezettek alkalmazásukhoz, és bennük az ízlésfrissítésnek, a megunttól, az ismerttől való eltérésnek lehetőségeit hitték megtalálni (9. kép).

A századforduló, 1800 előtt és táján úgy tűnik, az antikizálás győz (10. kép). Minden országban működnek jelentős építészek, akik tehetsé-

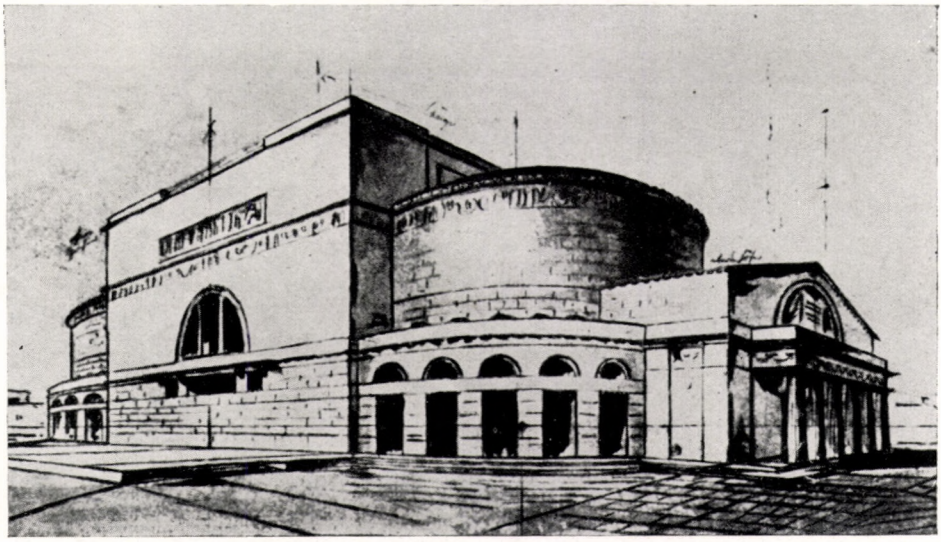


9. Soane : Templomtervek különféle stílusokban



10. Thomon : A pétervári (leningrádi) tőzsdeépület terve

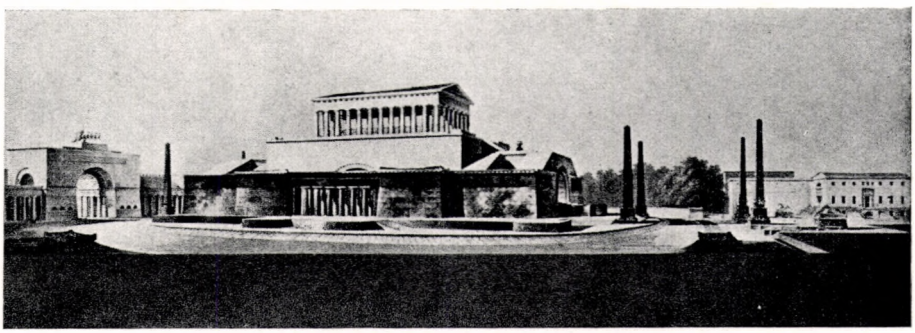
gükkel az antikos felfogást és formavilágot, annak minden bizonytalanságával és tisztázatlanságával, kiváló művek létrehozására tudják felhasználni, sőt e művekben a nemzeti, a helyi hagyományokat is érvényesítik. Weinbrenner, Erdmannsdorf, Gilly, Piermarini vagy Rossi stb. akár erősebben barokk vagy erősebben antikos, akár francia vagy olasz mintaképet követnek : általában ingadozás nélkül, ösztönös biztonsággal oldják meg feladataikat és a romantikus mag inkább a műveiket éltető szenvedélyben rejtőzik. Ekkor — először angol hatásra — történik az a fordulat, amely például a németországi Wörlitzben angol tájkertet kíván és ehhez Erdmannsdorf — aki jelen volt Strawberry Hill, az első „gótizáló" angol épület felavatásánál — gótikus kerti házat tervez (csak 1773-ra készül el).[26] Ilyképp tehát már nem csupán egyazon építésznél, de időben is egyszerre készülnek antikos és gótizáló alkotások, igaz, hogy eleinte csak az intimebb, nem reprezentatív épületek térnek el az antikizálástól. Olyan művek ezek — kerti lakok, „romok", „casino"-k —, ahová az élettől elfáradt ember menekül, elbújva a jelen „gyötrelmei" elől, ha már nem menekülhetett a watteau-i álomvilágba, a mitológia bűvös álmaival csalogató szigetekre. Ekkor lép fel az az építészgeneráció — amelyhez egyébként a mi Pollack Mihályunk is tartozik —, amelynek tagjai például Friedrich Schinkel (1781—1844), Leo von Klenze (1784—1864), Sir John Soane (1752—1837), James Wyatt (1747—1813) és mások. Náluk e stíluskettősség tudatosabban jelentkezik, vívódásokat vált ki. Ezek révén



11. Fr. Gilly : Vázlat az építendő berlini színházhoz

a már korábban kiemelt tényezők — az újnak a keresése, a fantázia szabad csapongása, az egzotikus vonzereje, a rejtelmes és a szabálytalan dicsőítése, hogy csak a legfontosabbakat említsük — fokozott erővel érvényesülnek, sőt csakhamar diadalra is jutnak.

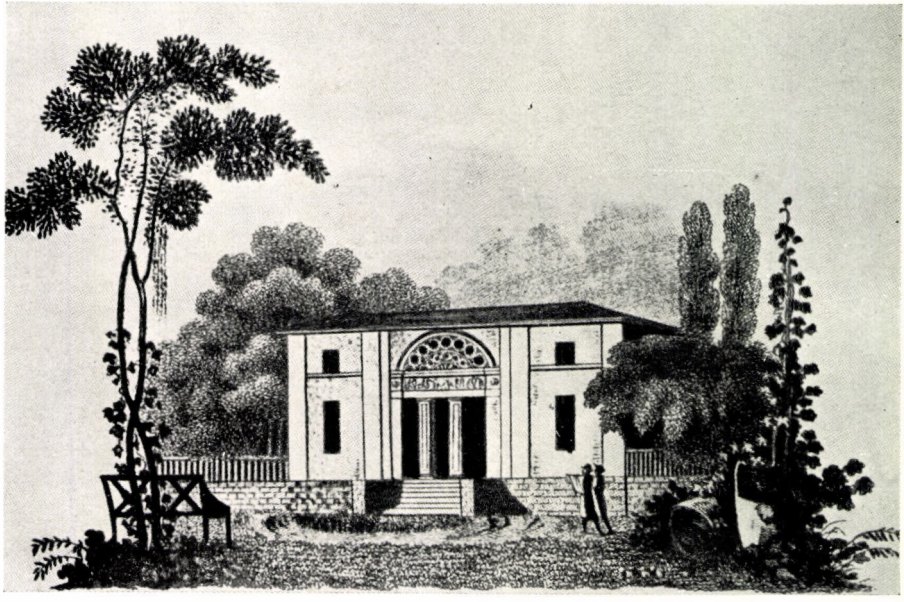
Ehhez azonban egy további tényező volt szükséges, mégpedig az a mélyülés és gazdagodás, amelyet a nemzeti eszme nyújtott az erősödő korai romantikának (11—14. kép). Nemcsak a fejlődés gyorsabb útját járó angolok tekintik a gótikát sajátos nemzeti stílusuknak — és e felfogástól akkor sem térnek el, amikor ismertté válik a kontinentális gótika fejlődése, illetve a gótikus építészet francia eredete —, hanem olyan ország-



12. Fr. Gilly : Nagy Frigyes emlékművének terve. 1799



13. Fr. Gilly : Részlet Nagy Frigyes emlékművének tervéből

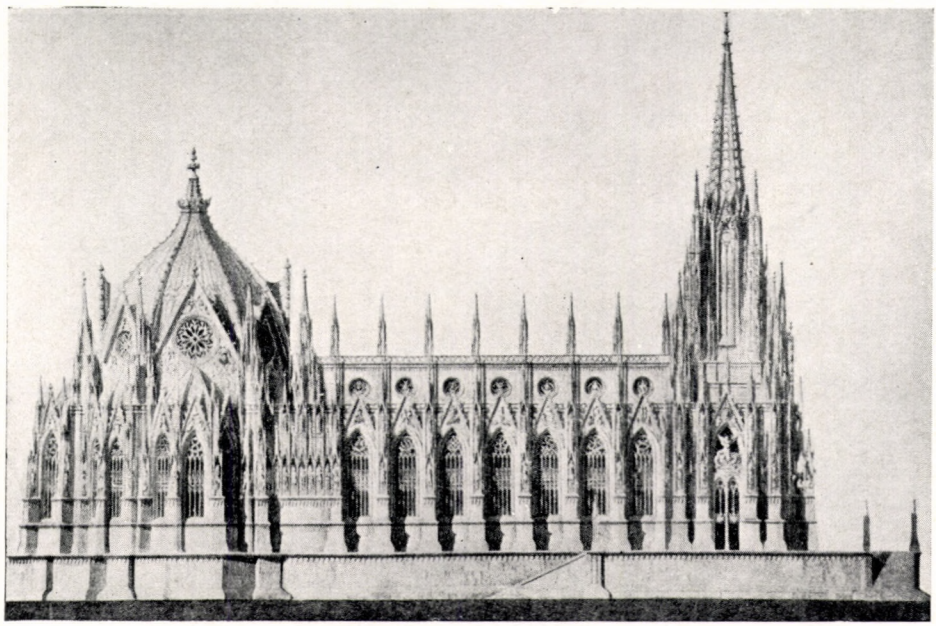


14. Fr. Gilly : Az egykori Molter-villa Berlinben. 1799

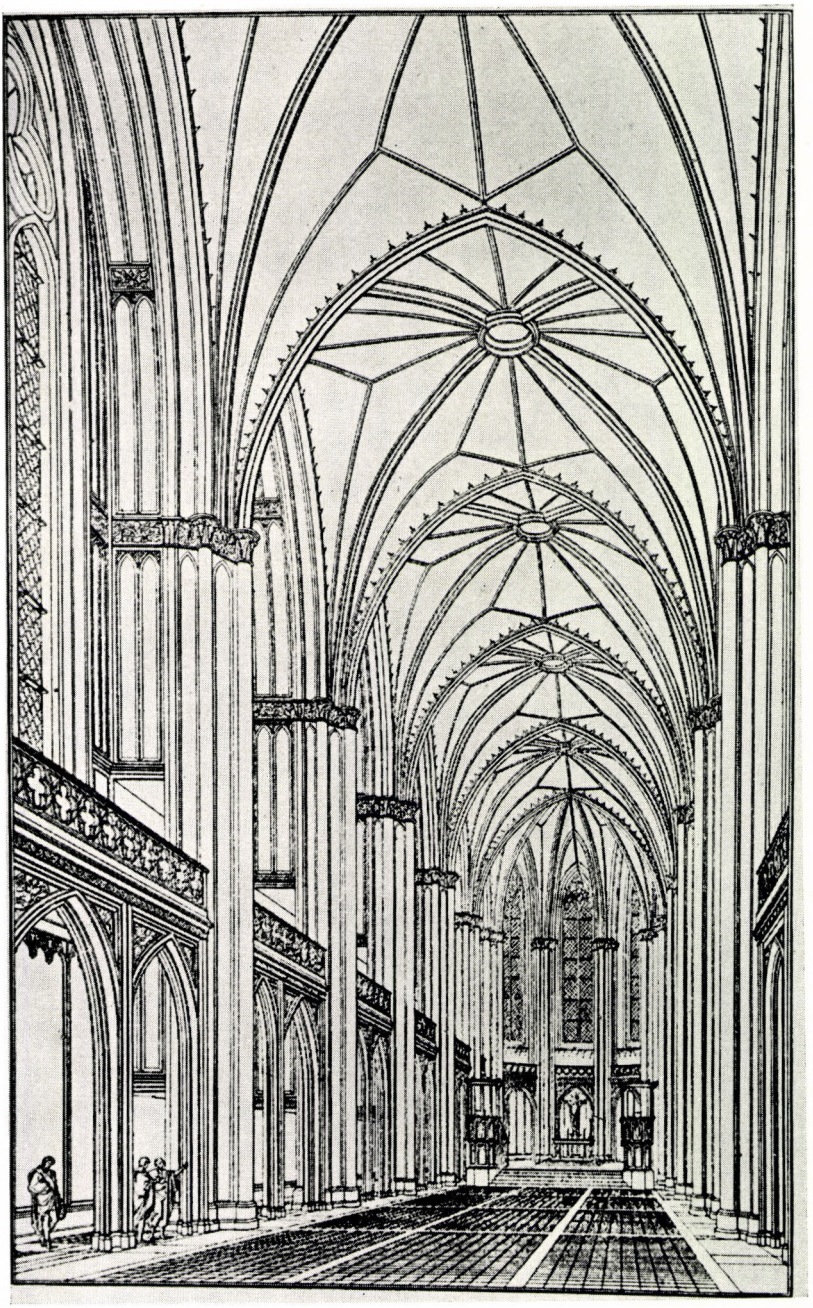
gok is (mint például Németország), amelyekben a függetlenség kivívásának vágya, a nemzeti egység megteremtésének gondolata fűti a „dicső nemzeti múlt" felélesztését célzó mozgalmat; formáit — szinte kivétel nélkül — az érett, illetve a kései gótikában fedezik fel. Ez a gondolat hozza létre Schinkel gótikus terveit (például a királynő síremléke, Nemzeti Dóm stb.)[27] (15. kép).

Nagyszabású, rendkívül eredeti és bátor elgondolások, amelyek azonban a későbbi Werder templomot kivéve tervek maradtak csupán (16. kép). Schinkel megvalósult jelentős alkotásai a klasszicizmus stílusában fogannak, sőt azon túlmutató, célszerűbb és anyagszerűbb felfogást mutatnak (Bauakademie, berlini Egyetemi Könyvtár stb.) (17—18. kép). Schinkelt klasszicizmus és gótika egyaránt ihlette nagy képességeihez méltó új megoldásokra, de a század közepe táján már egyre több olyan építész jelentkezik, aki kedve, illetve megrendelője kívánsága szerint párhuzamosan komponál antik és középkori stílusban, mindkét esetben inkább az archeológiai hűségre, semmint saját alkotókészségére építve. Schinkel még joggal mondhatta, hogy csak az új, a teremtő alkotás igazi művészet („Kunst überhaupt nicht ist, wenn sie nicht neu ist"). Utódainál ez a követelmény háttérbe szorul.[28]

A század közepe Európa-szerte a régi ismétlését, az értékes mintakép többé-kevésbé szabad variálását tekinti szinte egyetlen lehetőségnek. Ezzel az antik is, a középkorias is, mindinkább tudatos történelmi stílussá válik



15. Schinkel: Nemzeti székesegyház terve



16. Schinkel: A Werder-Kirche belseje. 1825



17. Schinkel: A kamenzi kastély. 1838—1865

— az érett Schinkel és a késői Klenze korában —, sőt fellép a más stíluskorszakokat is felhasználó historizálás, Klenze müncheni Alte Pinakothekja például már 1826-ban a reneszánsz felélesztését hozza.[29]

Már az eddigi fejtegetéseink is bizonyítják, hogy a stíluskorszakok egymásból következő fejlődésébe a klasszicizmus épp oly szorosan illeszkedik, mint ahogyan a megelőző stílusfejlődési korszakoknál az előzményből logikusan kinő a későbbi, illetve a későbbiben benne rejlenek még az előzmény nyomai, sőt ennek a megelőző fejlődésnek tartósabb hatásai is. A fejlődés rugóinak és gyökereinek összetett voltából következik, hogy kezdetben egyik stíluskorszak sem válik el éles tisztasággal a másiktól. Párhuzamos irányok, egymást keresztező áramlatok is megfigyelhetők. Bármely fejlődési szakaszát tekintjük ilyen keresztmetszetben az európai művészetnek, ez a jelenség több-kevesebb élességgel mindig fellelhető, míg végül az egymással párhuzamos, vagy egymással küzdő törekvések közül az egyik — mint a fejlődés egészének megfelelő — diadalmaskodik. Így történt ez a román, a gótikus, a reneszánsz, majd a barokk stílus kialakulásakor, és ez következik be a klasszicizmus indulásakor is. Klasszicizáló és romantizáló törekvések e korai szakaszban hol párhuzamosak, hol egymást keresztezők, színezők, míg előbb a klasszicizmus, majd utóbb a romantizálás uralkodik. A két áramlat kezdetét és tartalmát az egyes országok fejlődési előzményei és körülményei határozzák meg.



18. Schinkel : Az egykori Feilner-ház Berlinben. 1829

Még jobban kidomborodik a fejlődésnek ez a századokon át megnyilvánuló összefüggése, ha egységként tekintjük azt a néhány századot, amely a reneszánsztól a neogótikáig vezet. Ez a korszak egyrészt élesen elkülönül a megelőző századoktól, másrészt a klasszicizmus után következő fejlődéstől. Ezért egyre több kutató foglalkozik az 1400-tól 1800-ig terjedő korszak (századfordulókra egyszerűsítve) közös jegyeinek a vizsgálatával.[30]

E néhány század olyan összefüggő korszaknak mutatkozik, amelyben eszmeként a humanizmus érvényesül. Építészetében — stílusváltozatok kisebb-nagyobb eltéréseitől eltekintve — meglepő a formanyelv közössége, illetve rokonsága, az a szoros kapcsolat, amely egyik foknak vagy változatnak a másikba való fejlődését megadja. Mindvégig megfigyelhető a reneszánsz legfontosabb vívmányának érvényesülése, helyenként uralma. A reneszánsz és a barokk stílus kisebb korszakai sok eltérést mutatnak egymás közt, mégis itt az időrendi egymásután olyan alapvető belső fejlő-

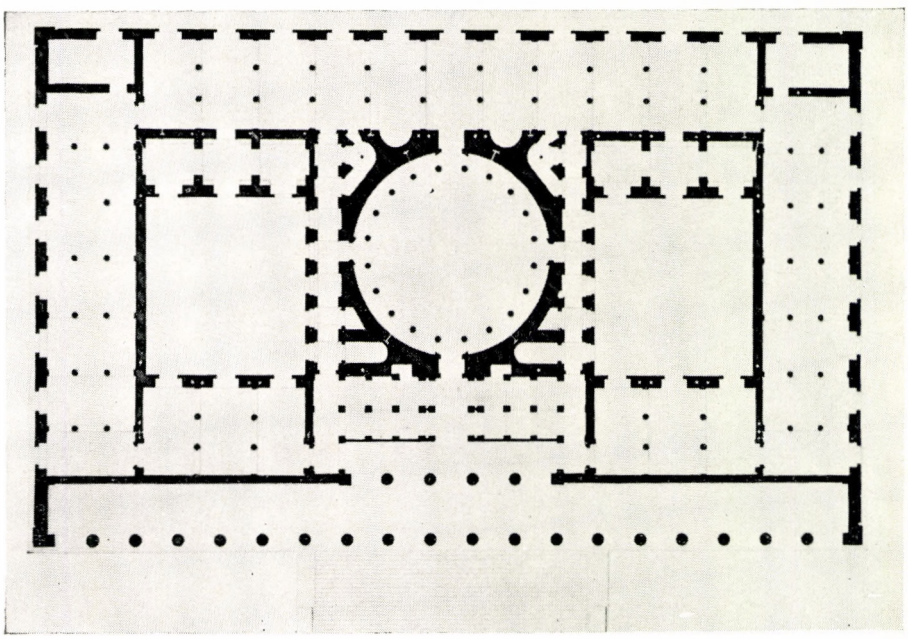


19. Schinkel: A berlini Altes Museum szobortára

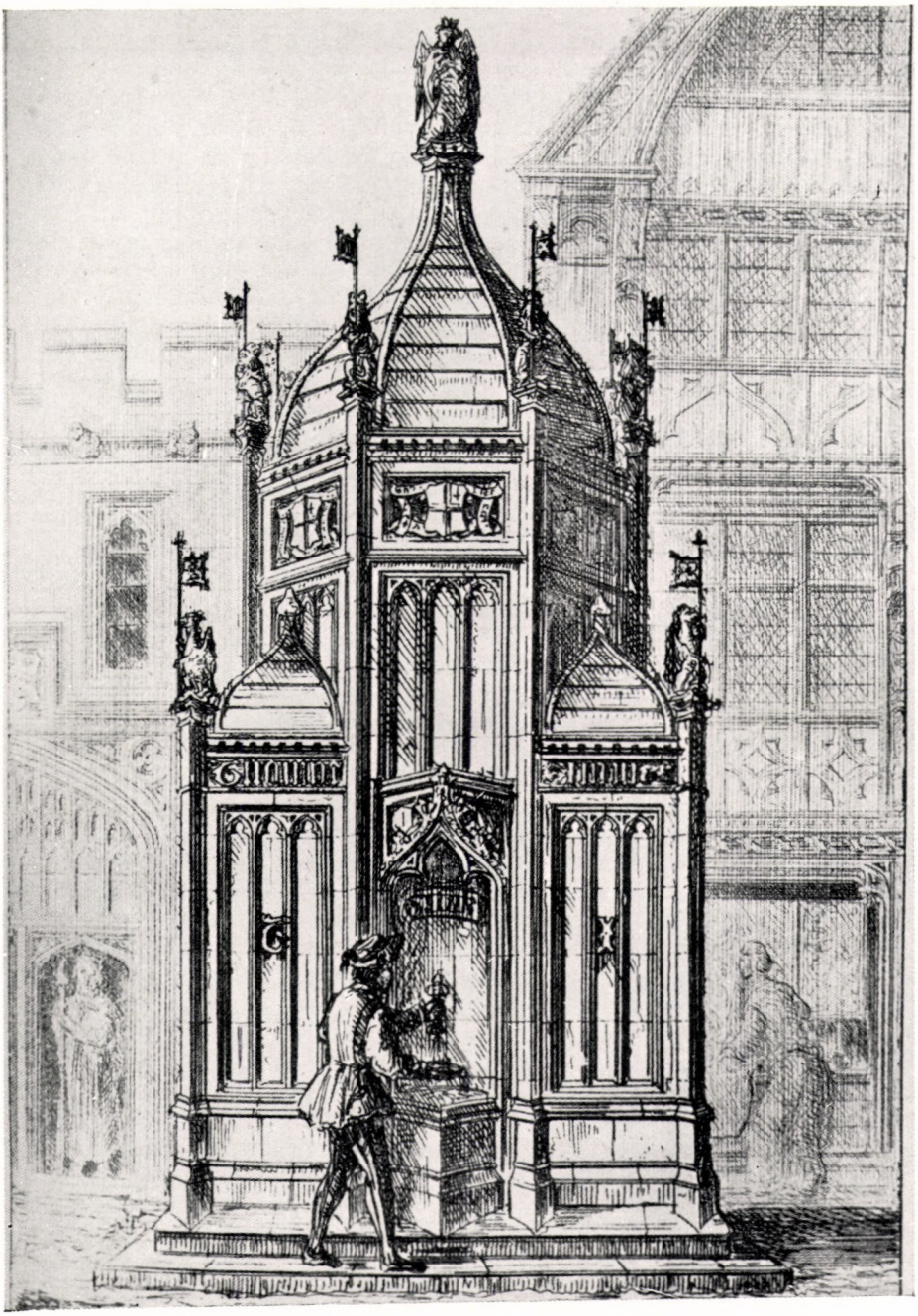
dési fokokat is jelent, ahol a korábbiból következik a későbbi, a későbbi viszont szükségszerűnek mutatja az őt megelőzőt. A neogótika fellépésével — hol ingadozásokkal, hol hirtelen határozottsággal — ez a fejlődési folyamat megszűnik: a stílusfejlődésnek ez az egyensúlya felborul.

Valami merőben új látszik érvényre törni, olyan új felfogás, amely az előzményekkel való szembefordulást határozott hangon hirdeti, de egyben — és erre az előző fejtegetések igyekeztek rávilágítani — sok esetben régen csírázó kezdeményezéseket folytat. Minden hangzatos kijelentés ellenére sokkal több múltbeli örökség él tovább, semmint ez az újat hirdetők-keresőkben tudatos lehetett. Általános jellegzetessége a romantika e kezdeti fázisának, hogy elfordul az ismerős jelentől és helyette az ismeretlen és ezért vonzó múltat kutatja, azt visszaálmodni, sőt felélesztени igyekszik. E romantika első jelentkezése inkább az irodalom és a zene területére esik, ami erős érzelmi telítettsége mellett érthető is. Ahol korán, már a XVIII. század végén fellép, bizonyos, az építészettől idegen vonásokat is

rejt magában. Így például figyelmen kívül hagyja az építészeti elgondolás döntő együttjáróját, a megvalósulást. E tekintetben ugyanis rendkívüli nehézségek jelentkeznek, gazdaságiak, anyagiak és gyakorlatiak egyaránt. Az építész képtelen olyan kivitelezőt, munkást találni, akinek keze „rájár" a gótikus stb. formára, ezért kénytelen önmaga olyan tanulmányokat végezni, amelyek révén az új formák elsajátíthatóságát, illetve megtanulását biztosítani tudja. Ezért egyre inkább módosítják, keverik a középkori stílusokat, amire nemcsak Anglia — élén Batty Langley-vel — mutat példát. Ekkor és ily módon válnak ellenpólussá az antikvitás és a középkoriasság. E változás mögött az is rejlik, hogy nem annyira magára a művészetre, mint inkább a művészetet éltető eszme megválasztására központosítják a figyelmet.[31] Már ez is jelzi a romantikus mozgalom félrecsúszásának lehetőségét, főleg az építészet terén, amihez hozzájárulnak azok a különféle, gyakran jelképes elemek, amelyek e korra a középkorból rátapadnak és amelyek oda vezetnek, hogy a korai romantikában jóformán mindenki mást lát és ért. Ezzel együtt jár a beleérzésnek, a belemagyarázásnak az a szenvedélye, ami a romantikát az építészetben is fűti. E novellisztikus-irodalmi jelleg révén válhatott a korai gótizálás bizonyos jelentések hordozójává, például *a* keresztény stílusnak tekintődik szemben a klasszicizmussal, amely *a* pogány stílus. Így alakulhatott ki az a felfogás, hogy az egyik „stílus" alkalmas múzeumépületek számára, a másik nem. Mindez arra vall, hogy a stílus, a művészi formanyelv szinte



20. Schinkel: A berlini Altes Museum földszinti alaprajza



21. Pugin : Gótizáló kútház terve

beszélővé vált (parlante), és irodalmi jelentését, nem művészi jellegzetességeit kutatják. Ezért gyöngült az építészetben a tömeg- és térformálás, és adja át helyét az erősen túlbecsült, antiquarius érdeklődésből táplálkozó, tananyaggá szikkadt részletformáknak.[32] Különféle fejlődési tényezők kölcsönhatásából tehát kialakul az a változás, amely az eredetileg antik vagy szokatlan, egzotikus formakincsből, erős érzelmi-nemzeti telítettséggel mindinkább kiemelve egy formakört, a középkort tekinti mintaképének, olyan rugalmas és változatos „anyag"-nak, amely minden feladat megoldására alkalmas és kívánatos. Az antik mintakép egyre inkább háttérbe szorul mint nem eléggé kifejező, pontosabban, mint a kívánt eszmei-érzelmi tartalmat kevésbé kifejező művészet (21. kép).

Ha nem is egy időben és egyformán, de a legtöbb helyen megfigyelhető ez a változás 1800 körül. Először Angliában, majd másutt is, oly erős az igény a „középkorias", azaz a „régi angol", tehát a nemzeti múlt iránt, hogy a középkorban általában járatlan építészek is kénytelenek ennek a gótizáló igénynek megfelelni. Lassan-lassan különféle eszméket kifejezve, ez az ízlésáramlat egész Európában elterjed. Erősebb lendületet kezdetben Angliában sem nyer, e stílus alkotásai eleinte nem számosak, nagyrészt csupán vidéki kastélyok.[33] A Szent Szövetség hatására azonban e téren is változás figyelhető meg: Európa-szerte terjesztik azt a „hivatalos" felfogást, amely az igazi okok elkendőzésével a vallástalanságban, illetve a vallási közönyösségben véli felismerni a francia forradalom kitörésének egyik okát, ebben is jelezve a Szent Szövetség egyre reakciósabb visszahatását a francia forradalomra. Hogy ezt a veszélyt a jövőben elkerüljék, 1818-ban megalakul Angliában a Church Society. E társaság eleinte magánkezdeményezésből indítja el nagy templomépítő munkásságát. Az ekkor épült kétszáznál több templom majdnem háromnegyed része gótizáló. Mivel azonban a templomok sem gyakorlatilag, sem esztétikailag nem elégítették ki a hozzájuk fűzött várakozást — hiszen egyházi építészet terén kiváló középkori mintaképekkel lehetett őket összehasonlítani (nem úgy, mint a kastélyokat, amelyeknek nem voltak megfelelő mintaképeik) —, csakhamar erősödtek a kritika hangjai. Volt aki helytelenítette azt, hogy a késői „perpendicular"-gótikát vették mintául, szemben a „nemzetibb" korai gótikával, voltak védői a dísztelen, nem-gótikus templombelsőknek, amelyek a protestáns vallásgyakorlattal Angliában különösen összeforrtak (22. kép). E viták és nézeteltérések — sokszor heves harcok után — oda vezettek, hogy a „gótikus", illetve, amit akkor ezen értettek, általánosan elterjedt és elismert stílussá vált. Amikor az 1834-ben tűzvésztől elpusztított londoni parlament helyett újat terveznek, már a programkiírás is gótikus stílust kíván. Barry tervét mégis minden oldalról — szinte azonos jelszavakkal — bírálják és támadják, mindegyik fél a maga „természetes" (natural) és „férfias" (manly) stílusát védi. Barry minden részletre kiterjedő „gótizálása" — alapjában archaizálása — zárópontja a festői, az egyéni, a szabad fantáziát kedvelő gótizálásnak és egy erkölcsi (ethical) gótika hirdetője. Ez azt jelenti, hogy ez a gótika nemcsak stílussá, hanem hitté is vált, az adott társadalmi rendszerből fakadó vallási és nemzeti gyökerei vannak. Ezzel e felfogás túlhaladta, sőt megtagadta azt a jellegét, amelynek indulásakor, szemben éppen a klasszicizmussal, kedveltségét



22. Pugin : St. Luke-templom Chelsea-ben

köszönhette : a szabad, kötetlen, egyéni stílust.[34] A szigorú elveken nyugvó „gótika" főképviselője Angliában a francia származású A. W. Pugin (1812—1852), a gótika egyik legjobb ismerője és kedvelője. De Pugin elsősorban a részleteket szereti és fantáziája azokat nagy számban alkotja. Sem az épülettömeg formálása, sem a téralkotás nem talál benne igazi mesterre. Mint e stílus elismert szakembere kap megbízást élete végén az 1851. évi londoni nagy kiállítás „középkori" — részben vaskonstrukciójú — udvarának a tervezésére.[35] Ekkor tehát lényegében szó sincs többé középkori szerkezetről, hanem egy uralkodóvá vált új anyag — a vas — kap „középkorias" díszítést. A gótizálásban eleve benn rejlő súlyos ellentmondás tehát világosan megmutatkozik, mert egy jelentős építész legkevésbé térhet ki a fejlődés új vívmányai — adott esetben a vasszerkezet — és a társadalom új igénye — hatalmas kiállítási csarnok létesítése — elől.

Pugin hatása — érdekes egyénisége révén is — igen jelentős volt. Elméletének tisztázatlansága, sőt ellentmondásossága azonban már életében is megmutatkozott és sok zavart okozott. Számára a középkori építészet azért fejlettebb, értékesebb a klasszikusnál, mert a feudális társadalom fejlettebb a rabszolgaságnál. Elméletében művészet és erkölcs a legszorosabb kapcsolatban van egymással, de teljesen érzéketlen a neogótika hamis-hazug volta iránt ; azt sem látja, hogy sem szerkezetileg, sem esztétikailag nem eredeti és nem meggyőző. E tekintetben alapjában a viktoriánus korszak előfutára.[36]

Ez a tudatos középkoriasság, amelyet hol külsőséges okok, hol meggyőződéses eszmék fűtenek, és amely alkotásait a mindinkább tudományossá vált építészeti akadémiákon tanított ismeretekre építi, ez már a neogótika. Mindenképp elkülönül attól a korai középkoriasságtól, amelyet a teremtő fantázia csapongása és romantikus érzelmessége mozgat. Véleményünk szerint helyesebb csak az első, mintegy 1830-ig terjedő fázist romantikusnak nevezni, az utána következő korszak — egyes kivételektől eltekintve — a historizáló építészet útját járja.

A XIX. század közepe táján indul meg ebben az utóbbi értelemben a neogótika angliai virágzása is. E felfogás igazi diadalra vivője Ruskin volt, aki — bár eleinte nem híve a gótikának — csakhamar, szinte kizárólag erkölcsi okokból, legnagyobb ideológusává válik. Ruskin mindazzal szemben, ami reneszánsz, azaz „pogány", vagyis erkölcstelen, szinte fanatikus gyűlölettel viseltetik.[37]

Ruskin téved, túloz, és elődei közé sokan mások — reneszánsz-, illetve antikellenesek — lennének sorolhatók. De az erkölcsre hivatkozó szenvedélyes támadásai alapjában az építészet fontosságát és méltóságát növelték, megszilárdították az építészetnek mint kifejező eszköznek a szerepét. Kifakadásai azon a meggyőződésen is alapulnak, hogy az építészetet — és minden más művészetet — az emberből kiváltott érzés és hatás irányítja, nem pedig valami absztrakt és merev törvény.[38]

Pugin is, társai is alapjában a historizmus előfutárai. Amikor Pugin azt a jellegzetes kijelentést teszi, hogy elvesztettük a jó építészeti stílust, tehát a holtak között kell keresnünk a mintákat, ugyanannak a felfogásnak válik hírnökévé, amelynek jellegzetes német képviselője Heinrich

Hübsch In welchem Style sollen wir bauen (1828) című híressé, sőt hírhedtté vált könyve.[39]

Ezzel a fejlődés egy jellegzetes szakasza lezárult, illetőleg megtörténik az a fordulat, amely a romantika korai szakaszát a historizmustól, illetve ezen belül a tudatos-tudálékos gótizálástól-középkoriasságtól elválasztja. Nem módosíthatja a megállapítás érvényét az sem, hogy a historizmus (eklektika) korszakán belül a „gótikus" stílust elsősorban bizonyos építészeti feladatok, például városházák, nagy templomok stb. megoldásánál alkalmazzák, míg más feladatoknál a cinquecento, a barokk, sőt az úgynevezett hellenizmus révén az antikos stílusok is újraélednek. Beenken helyesen mutat rá arra a kapcsolatra, amely romantika és historizmus között — főleg a németországi fejlődésen belül — fennáll.[40]

Az európai fejlődésnek az az íve, amely a korai „középkoriasság"-tól a nemcsak tudatos, hanem már archaizáló neogótikáig vezetett, a legvilágosabban az angol építészet fejlődésén mutatható be ; ezért az előzőkben adott rövid áttekintés főleg angliai példákra támaszkodott. Itt ugyanis megtalálható a korai romantika sokféle gyökérszála, és a majd százéves fejlődés során az egymásmellettiség, az egymásrahatás számos, talán minden lehetséges változata.

Természetesen ez korántsem jelenti azt, hogy más országok építészettörténete teljesen eltérő vagy ellenkező menetet mutatna, még kevésbé jelenti azt, hogy a középkori gótika továbbélése, érdekes késői változatainak kialakulása (Santino Aichel és mások művészete) nem volna kimutatható. Csupán az angliai fejlődés teljessége, a létrejött művek nagy száma indokolja, hogy elsősorban erre irányult figyelmünk. A továbbiak szempontjából sem a francia, sem az olasz fejlődéssel itt nem kell foglalkoznunk, — elegendő, ha megállapítjuk, hogy itt-ott a gótizálás kisebb szerepet, szerényebb eszmei kíséretet kapott és ha újból emlékeztetünk arra, hogy a stílusok egymásmellettisége — mégpedig antikizálás-gótizálás-egyiptizálás — milyen sűrűn fordul elő (nem beszélve különösen a kisebb, kerti stb. épületeknél szereplő kínaias ízlésről). Mindez — a korai szakaszra vonatkozólag — arra vall, hogy a tudásbeli felkészültségen alapuló, akadémikus neogótika szakaszát — amely 1830 előtt sehol sem terem bő példákat — szabadabb, fantasztikusabb, stíluskereső romantika előzi meg.[41]

Némileg más képet nyújt a közép-európai építészet, amely épp oly kevéssé mutat művészeti téren egységes fejlődést, mint ahogyan útjai társadalmi-gazdasági téren is különfélék. Sem a későbbi Németország egyes területei, sem Ausztria országainak fejlődése nem teljesen azonos ütemű és irányú. A középkori gótika megmaradt alkotásainak nagy száma és magas művészi színvonala akkor is példaképül kínálkoznék, ha ezt a gótikát nem fűtené — főleg a nemzeti egység kialakításának útját járó Németországban — a nemzeti eszme, amely a „dicső múlt" példájából akarja a jelent igazolni. Ennek a felfogásnak legjelentősebb képviselői Schinkel már érintett gótizáló tervei. Emlékeztetünk arra is, hogy a német főúri építtetők a XVIII. század utolsó harmadában szívesen küldték építészeiket Angliába, hogy az ottani új — azaz középkorias — építészeti stílussal megismerkedjenek. Ezzel a korai romantikának újat, fantáziakeltőt kereső jellege jut el Németországba. Festmények gótizáló romépületein



23. Leopoldo Pollach: Villa Belgiojoso, Milánó



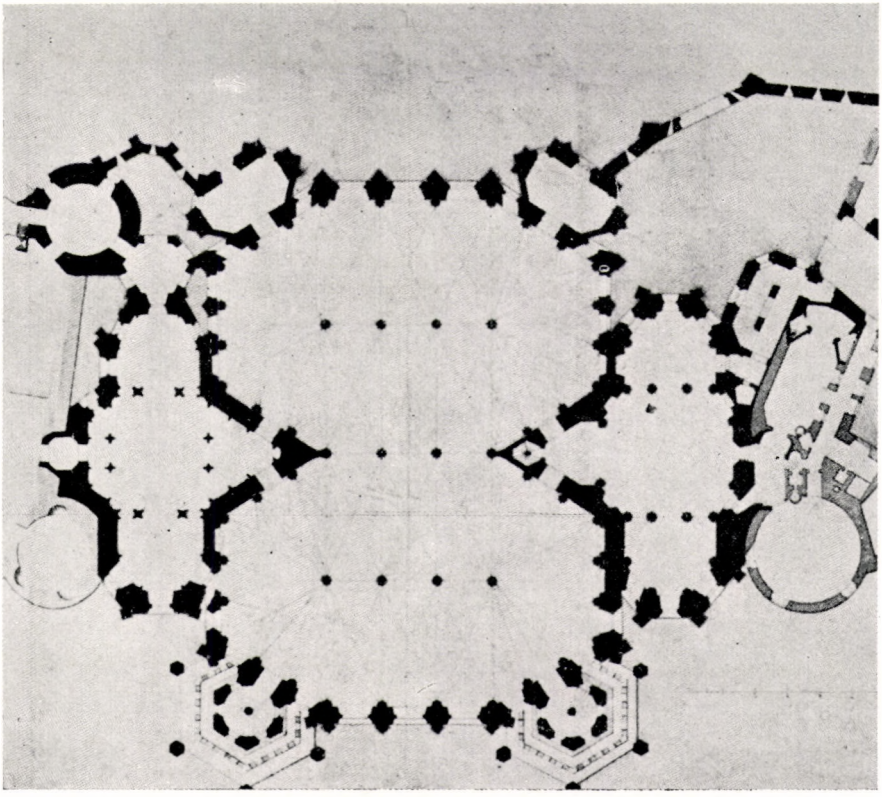
24. Leopoldo Pollach : Villa Belgiojoso, Milánó

csakúgy, mint az egyik legnagyobb arányú templombelsőben — Karl Friedrich Dauthe 1784 és 1797 közt épült leipzigi St. Nikolaikirchejében — a festői, a középkori formákat és szerkezeteket igen szabadon használó alkotásmód jelentkezik.[42]

Mégis — több megvalósult középkorias épület ellenére — Németországban 1830-ig az antikizáló építészet uralkodik anélkül, hogy akadémikussá válnék. E stílus segítségével igyekeznek nemzeti hőseiket heroizálni, mégpedig oly mértékben, amilyenre eddig talán sehol sem volt példa. Így például Gilly II. Frigyes síremléke számára (1797) készített tervén az elhúnytat Zeusként trónra ülteti a templombelsőben. De később is, a II. Lajos bajor király kívánságára tervezett hősi emlékműnél (Haller von Hallerstein) az a cél, hogy „a német németebbül és tisztultabban lépjen ki, mint ahogyan belépett" ; — itt tehát már korán jelentkezik a nemzeti öntudat téves értelmezése. Éppen, mert e felfogás szakít a régebbi esztétikai követelményekkel (ritmus, arány, szimmetria stb.), tudja szabadon — mondhatni dekoratív értelemben — alkalmazni a gótizálást. A korai német gótizáló művek — Schinkelt is beleszámítva — sem szerkezetileg, sem felépítésileg nem igazán gótikusak, hanem csak a középkorias jelleg elérésére törekednek és lineáris ornamentikával szegényítik a szerkezeti formákat. Egyik legérdekesebb képviselője e törekvéseknek az osztrák Ferdinand Hetzendorf von Hohenberg, aki egyébként a mi Pollack Mihályunk bécsi tanára. Hohenbergben — sajátos véletlen — együtt található számos, a korábbiak során jellegzetesnek mondott tényező. Fiatal korában Piranesi volt rá nagy hatással, ami a schönbrunni gloriette kiváló sziluetthatásán, építészeti kulisszaként való tájbahelyezésén is meglátszik. De Blondel és a francia elméletírók neveltje is, ha az arányok szépségét, a szimmetria fontosságát nézzük. Az új társadalom követelte újszerű reprezentáció korai megvalósítója a bécsi Fries—Pallavicini-palotában, amelynek zárt épülettömbje („kastenförmig" — támadja a korabeli kritika) nemes egyszerűséggel, a célszerűség és a kényelem szempontjainak érvényesítésével párosul. Amikor ez a színes egyéniség — aki egyébként az úgynevezett purista műemlékvédelem bécsi képviselője — 1807-ben gótizáló csarnokként képzeli el a laxenburgi kastély összekötőszárnyát (amely nem került kivitelre), alapjában klasszicizáló arányok és tagolás használatával, inkább külsőséges eszközök alkalmazása révén igyekszik „gótikus" benyomást elérni[43] (25—26. kép).

1830 után azonban a német nyelvterületen is szaporodnak a stílusbizonytalanság tünetei, mégpedig inkább Németországban, ahol nagyobb építészeti tevékenység folyik, mint Ausztriában. Ennek nem az a jellegzetessége, hogy egyszerre többféle „stílus" él egymás mellett és hogy az antikizálás-gótizálás kettősségét immár a neoreneszánsz (Klenze) és más stíluskísérletek váltják fel. E bizonytalanságnak inkább az a fokmérője, hogy keresik az egyetlen „helyes stílust" és már nem elégednek meg a kérdés felvetésével, miként 1828-ban még Hübsch megelégedett, hanem más és más, de „egyeduralomra" törő „jó" stílust hirdetnek.[44]

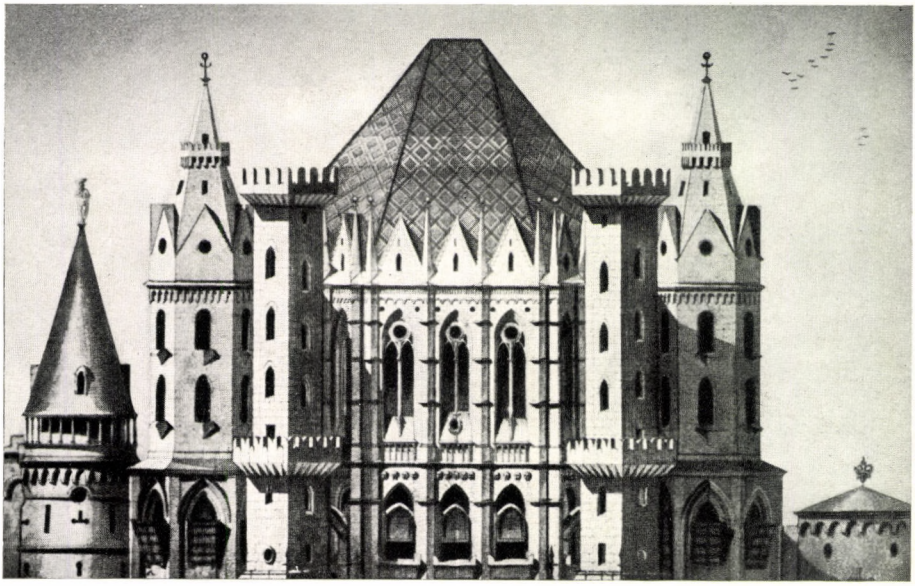
Összegezve az eddigieket megállapítható, hogy a XVIII. század második felében a későbarokkból kifejlődik és azzal helyenként, időnként szembefordul egy olyan új építészeti felfogás, amely számos indítékot kifejlesztve,



25. Hohenberg : A laxenburgi kastély tervezett szárnyának alaprajza. 1806

egyrészt bizonyos romantikához, másrészt a klasszicizmushoz vezet. Amíg az elsőben inkább a középkorias, különös vagy fantáziaébresztő elemek uralkodnak, addig az utóbbiban egyrészt a klasszikus ókor a formai mintakép, másrészt itt fejlődik ki az építészet úgynevezett autonómiájára törekvő felfogás, amely az építészet feladatait az elemi testek és formák segítségével kívánja megoldani és lemond a történelem folyamán kialakult stílusformákról. Ez az úgynevezett forradalmi klasszicizmus — amely francia példára Európa-szerte elterjedt — általában az 1780 és 1810 közti korszakra jellemző.

Kiindulásakor, a XVIII. század második felében, főleg azonban a század utolsó harmadában sem ez a korai romantika, sem a korai klasszicizmus nem különül el egymástól határozottan ; nem állnak oly élesen egymással szemben, mint aminő tudatosan igyekeznek elkülönülni az érett barokktól. A XIX. század első negyedében — ha kevésbé harcos megnyilatkozások közepette is — általában fennáll e két felfogás párhuzamossága, de egyre jobban tör egyeduralomra az egyik vagy a másik felfogás. Franciaországban és Németországban inkább az antikizálás, Angliában inkább a középkorias-



26. Hohenberg : A laxenburgi kastély szárnyának homlokzatterve

ság, a neogótika uralkodik. Ezzel a mindinkább egyetlen stílust követni óhajtó felfogással párhuzamosan erősödik a történelmi emlékek ismeretének, s az ezen alapuló archaizálásnak a törekvése. Mindegyik felfogás, azaz most már mindegyik stílus, akadémiák vagy tudományok révén hozzáférhető és elsajátítható lesz. Ezzel — országonként változó időpontban — lezárul a romantika most tárgyalt első szakasza csakúgy, mint a vele párhuzamos klasszicizmusé is. A XIX. század második harmadában, főleg e század közepe táján kialakul az a felfogás, amely a múlt bármely stílusát felhasználja az adódó építészeti feladat megoldására és amely ilyképp nem annyira az alkotóképességet, mint inkább a tanultságot, a kulturáltságot kívánja. Ezt a XIX. század második felében Európa-szerte uralkodó felfogást nevezik historizmusnak vagy eklektikának, kevéssé tisztázva e fogalmak tartalmát.

Mivel a XIX. század második harmadában még igen gyakran a gótizálás, sőt a középkoriasság jelzőként történt kitűzése a jellemző, gyakran nevezik a historizáló korszak első fejezetét is romantikának és az ekkor használatos középkoriasságot neogótikának. Nem lehet itt feladatunk az elterjedt szóhasználat elleni tiltakozás, törekvésünk csupán arra irányult, hogy ezt a többé-kevésbé tudatos középkoriasságot, ezt a fajta „romantikát" megkülönböztessük attól a korai, általában a XVIII. század végén kezdődő korszaktól, amellyel az előbbiek során foglalkoztunk. Az is megmutatkozott az előző fejtegetések során, hogy a korai szakaszt tekintjük a történelmi fejlődés folyamatosságából fakadó, termékeny és kísérletező, alkotó periódusnak, míg a későbbit a belső bizonytalankodás okozta út-

keresés, a stílusfejlődés válságtünetének, ahol a művészi alkotás létrehozásakor az akadémizmus és az archaizálás könnyen kiszoríthatja a teremtő fantáziát.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy minden értékes és magasrendű, amit az első szakasz, és ellenkezőleg, minden mesterkélt és kiagyalt, amit a második szakasz alkotott. Mindkettőnél az építész képessége a döntő. De amíg az első szakaszban építész és társadalom több-kevesebb ingadozással azonos úton járnak, és ezért egymásrahatásuk növeli az alkotó lehetőségeket, addig a második korszakban a társadalmi tudat fokozott differenciálódása miatt építész és társadalom mindjobban elszakadnak, elidegenednek egymástól. Ennek következménye, hogy a tehetségek kibontakozása, az igazán kvalitásos alkotás megszületése akadályokba ütközik.

*

A klasszicizmussal foglalkozó újabb kutatások — ha különféle oldalról közelítették is meg a problémát és eltérő eredményekre jutottak is — megegyeznek a tekintetben, hogy árnyaltabban, mélyebben látják a kialakuló klasszicizmust, figyelemmel lehettek olyan — a formaiakon túlmutató — jelenségekre, amelyekkel a korábbi építészettörténeti kutatás túlzott alaktani érdeklődése miatt nemigen foglalkozott. Így bebizonyosodott az is, hogy a klasszicizmus keletkezésekor nemcsak a felvilágosodás racionalizmusának egyik terméke — aminek következtében elfordul a barokktól, sőt nemegyszer szembenáll vele —, hogy nemcsak az antiknak egyetlen és maradandó mintaképpé emelését jelenti — amivel elindítja nemcsak a régészeti kutatást, hanem az archaizálást is —, hanem ugyanakkor stíluskeresést és védekezési kísérletet jelent a stílusbeli bizonytalansággal szemben. Ezért kerül előtérbe a szerinte maradandó mintakép, az antik művészet, amely — egyelőre tisztázatlan gyűjtőfogalom lévén — egyszerre természetes és emberi, egyéni és klasszikus.[45]

Az antik nemcsak művészi mintaképet, hanem valamilyen boldog emberi korszakot is jelent, amelynek utánzására, felidézésére vágyódnak. E sajátos nosztalgia okozza a klasszicizmus első szakaszának eszmékkel és érzelmekkel telítettségét, ezért képes legkorábbi fázisában az úgynevezett forradalmi építészet szakaszát táplálni. Ezért jelenti a magasztosságnak és ugyanakkor az emberinek sajátos együttesét, amely új monumentalitást teremt, de létrehozza az ember új — elsősorban kulturális — igényeit kielégítő alkotásokat is (múzeum, színház, monumentális síremlék, illetve emlékmű, ez utóbbi főleg német területen).[46]

Mindez mutatja, hogy a klasszicizmus már indulásakor bizonyos romantikus vonatkozásokkal terhes, természetesen nem formai, hanem érzelmi-emberi-egyéni jellege tekintetében. A klasszicizmusnak e sokágú gyökérből való keletkezése az országonként változó előzmények és a konkrét előfeltételek szerint más és más lehet, nagyjában azonban e tényezők mindenütt szerepelnek, ahol a klasszicizmus a XVIII. század utolsó évtizedeiben kibontakozni kezd, és a további fejlődés során olyanná változik, aminővé egy-egy terület, egy-egy nemzet hagyományai és fejlődési feltételei alakítják.

A mondottak általánosan értendők és elsősorban a klasszicizmus építészetére vonatkoznak. Az is következik ebből, hogy a klasszicizmus sokáig korántsem jelent olyan erőteljes szembefordulást a régivel, olyan elszakadást a barokktól és áthidalhatatlan eltérést minden romantikus megnyilatkozástól, mint ahogyan ezt érett, késői szakának ismert példái és az ezeken felépülő kutatás vélte. A keresésnek, a kialakulásnak e nehézségei, a történelmi események irányító erői a művészetre, különösen az építészetre, nem egyértelműen hatottak mindenütt. Nemcsak a barokk késői szakaszában vannak tipikus meghiggadási — klasszicizáló — tendenciák, amit már régebben észrevettek, hanem a klasszicizmusban is sok tekintetben él a barokk tér- és tömegformálásnak nem egy vonása, ha új formák kíséretében, új célok érdekében is. Azt, hogy ez a kapcsolat barokk és klasszicizmus között mennyire erős, a fejlődés mennyire folyamatos — ha ingadozások és ellentétek közepette is —, vagy mennyire ugrásokkal teli, igen sok körülmény szabja meg. Közismert például a későbarokk és a korai klasszicizmus kapcsolata az olasz építészetben — itt elegendő a Vanvitelli-tanítvány Giuseppe Piermarinire és ennek tanítványára, Leopoldo Pollachra utalni. Ugyanez a kapcsolat figyelhető meg a cári Oroszországban, ahol különféle származású építészek tervezik a korai klasszicizmus java alkotásait (Rossi, Thomas de Thomon stb.). Sajátosan alakul például e tekintetben az angol klasszicizmus, amelynek előzményei nem annyira a szó olasz értelmében vett „barokk"-nak, mint inkább a Palladio-stílus tartós és változatokban gazdag utánélésének tekinthetők. Más változatot teremt Franciaország, amelynek forradalmi építészei új építészeti felfogást képviselnek tömeg- és térkezelés, tagolás és komplexumalkotás terén. Az, hogy a párizsi Pantheon egyben a francia barokknak és a francia klasszicizmusnak jellegzetes példája, hogy a párizsi Madeleine templom eredetileg hősi emlékműnek készült és ehhez öltötte magára a görög templom külsejét, a fent említett sajátos eszmei összetettséget, illetve tisztázatlanságot példázza.

Mindez tehát nemcsak a tekintetben jelent figyelmeztetést, hogy a klasszicizmus korai szakaszát élesen el kell különítenünk a későbbi érett, majd fáradt korszaktól — amely utóbbinak jellegzetessége a tudatos antikizálás-archaizálás (természetesen ez nem zárja ki, hogy nagyszabású alkotásokat teremtsen) —, hanem utal arra is, hogy a továbbélő hagyományok irányító és színező szerepére a kutatásnak fokozottabban kell ügyelnie. Arra is figyelmeztettek az előző fejtegetések, hogy a klasszicizmus kezdeti tünetei között szinte kivétel nélkül találunk valaminő romantikus vonást — akár a vágyódás, akár a szabadság keresése, akár a nemzeti jelleg hangsúlyozása, akár az egyéni hang megszólaltatása terén —, ami egyértelmű azzal is, hogy a romantika korai jelentkezését ugyancsak el kell különítenünk a későbbi, tudatosan gótizáló-archaizáló romantikától, ami általában a XIX. század második harmadát jellemzi, mint ahogyan a klasszicizmus korai szakasza sem azonos az akadémikus klasszicizmussal.

Mindez arra vall, hogy a XVIII. század utolsó harmadában, illetve a XIX. század első harmadában kibontakozó klasszicizmus a stílusfejlődés egymásutánjában épp oly szerves, idő- és térbeli hiátus nélkül kapcsolódó szakasza a művészeti stílusok egyetemes fejlődésének, mint aminő



27. Canevale : A váci székesegyház. 1762—1772

a megelőző barokk, illetve a reneszánsz, vagy a gótika és elődei voltak. Sokkal bonyolultabb arra a kérdésre válaszolni — ami mindeddig kielégítő módon nem is sikerült —, hogy mi okozta a stílusfejlődésnek azt a megtorpanását, a művészet termékeny fejlődésének azt a megszakadását, amely — úgy véljük — a klasszicizmus után Európa-szerte bekövetkezett.

*

Az előző fejtegetések után azt szeretnénk még röviden megvizsgálni, hogy milyen történelmi körülmények között alakult ki a hazai klasszicizmus és minő hely illeti meg egyrészt az egyetemes művészet történetében, másrészt a hazai művészet fejlődésében.

A klasszicizmus hazai kialakulásában többféle sajátosan magyarországi tényező is közreműködött. Kapcsolatunk az antikvitással kisebb-nagyobb mértékben mindig fennállott. Érvényesülését erősítette a német nyelv elfogadásával szemben állandóan fokozódó ellenállás, ami odavezetett, hogy a Bécstől lehetőleg elnyomott magyar nyelv helyett időnként a latin vált szinte hivatalos nyelvünkké. Ez hátráltatta, sőt kizárta a Habsburg-birodalom egységesen németesítő törekvéseit. Érthető, ha az a sajátos ellentét, amely a magyar nemesség nemzeti törekvései és a latin nyelv között fennállott, a magyar nyelvért folyó harchoz vezetett. Ezzel vált a nyelvújítás, a magyar nyelv fejlődéséért vívott küzdelem, a függetlenségért és polgáriasulásért folyó harc fontos szakaszává.

Az építészet területére összpontosítva figyelmünket, hangsúlyozni kell a latin kultúra állandó és általános hatásán kívül azoknak a francia építészeknek a hatását is, akik Magyarországon építettek vagy terveztek. Már a XVIII. század közepén, Mária Terézia lotharingiai művészekkel benépesített udvara révén megindul ez a kapcsolat. Jean Nicolas Jadot a pozsonyi Notre Dame apácák temploma és kolostora számára készít terveket, amelyek alapján 1745 és 1754 közt folyt az építkezés. Ugyancsak az ötvenes években foglalkozik Jadot a pozsonyi vár átépítésével — ez a munka azonban csak 1760 után és nem Jadot, hanem Franz Anton Hillebrandt tervei szerint indul meg. De a legnagyobb hazai feladatra, a budai királyi vár újjáépítésére is Jadot kap megbízást és e munka 1749-ben meg is indul, sőt eleinte személyes vezetése mellett folyik.[47] Építészetének klasszicizáló vonásai bizonyára jobban érvényesültek és hatottak a vele kapcsolatban állt építészek körében, semmint azt személyi és anyagi okokból egyaránt akadozva kivitelre kerülő művei sejtetnék.

De Jadot-nál nagyobb, foghatóbb hatása lehetett a hazánkon kívül kevéssé ismert Isidore Canevale-nak, aki a váci székesegyház monumentális épületével igen korán (1762—1772) állít példát a francia klasszicizmusnak Magyarországon. Súlyos és zárt tömbje, a főhomlokzat lendületes oszlopcsarnoka, ünnepélyes nyugalma és látszólagos egyszerűsége mögött a francia klasszicizáló későbarokk fejlett arány- és ritmusérzéke található, sőt ennél több is : a klasszicizmus korai szakaszára jellemző puritánság és harmonikus erőkiegyenlítésre való törekvés[48] (27. kép).

Az 1764-ben épült váci diadalív még közelebb áll az antikvitás eszméit és formáit követő korai francia klasszicizmushoz. Canevale váci alkotásai oly jelentékenyek, hogy hatásuk építészetünk további fejlődésére kétségtelen, még ha tisztázatlanok is egyéb Vác környéki művei. A francia korai klasszicizmus érdemes mestere azért is fontos számunkra, mert műveinek nemcsak stílusa áll a legfejlettebb európai országokéval azonos fejlődési szinten, de felfogása, művészi igénye is szinte szétfeszíti az akkor szerényebb, vidékiesebb kereteket és európai léptéket követel.

Jadot és Canevale, e két korai és jelentős francia mester után a XVIII. század végén vagy a századforduló körül nálunk működőkről nem emlékezünk meg itt bővebben. Így például Thomas de Thomon 1794 és 1798 között állt Eszterházy Miklós herceg szolgálatában, s számára több tervet készített, ezek a francia klasszicizmus jellegzetes művei.[49]



28. Fellner: Az egykori egri líceum

Charles Moreau tervei szerint folyik a kismartoni kastély nagyarányú átépítése, de utána is — szinte 1820-ig — Moreau e vidék számára többször is tervez. Louis van Montoyer 1810-ben a budai vár helyreállítása során kerül kapcsolatba a hazai építészettel. Louis van Rémy 1820-ban kap megbízást az esztergomi székesegyház tervezésére.

Már ez a rövid felsorolás is érzékelteti, hogy a XVIII. század közepétől kezdve mintegy hetven éven át működnek hazánkban francia építészek. Habár műveik jó része nem került kivitelre vagy nem készült a nyilvánosságnak, működésük nem maradhatott hatástalan. Jadot és Canevale esetében pedig különösen fontos ittműködésük korai időpontját figyelembe venni. Ilyképp a francia építészet hatása közvetlenül is érvényesült, függetlenül attól a közvetett hatástól, amit bécsi vagy olasz tanítványok, vagy a mindjobban elterjedő francia metszetkiadványok juttattak hozzánk.

A hazai fejlődésnek a leghaladóbb európai országoktól eltérő volta miatt nálunk később és más körülmények között jelentkezett a korai klasszicizmus. De nálunk is jelzője a polgári társadalom kialakulásának, illetve e folyamat meggyorsulásának. A XVIII. század utolsó harmadára jellemző klasszicizáló későbarokk a hazai építészet egyik virágkora. Vezéralakja Fellner Jakab, gazdag alkotóképességű, tér- és tömegalkotásban, ritmizálásban és a dekoráció új motívumainak és csoportosításának tekintetében rendkívüli tehetségű építész. Nagyszámú művével, valamint számos tanítványának működése révén a hazai építészet egyik kimagasló alakja (28. kép). Fellner és köre a magyarországi későbarokknak csak egyik ágát jelenti. Monumentalitás iránti érzékével, nagy építészeti kultúrájával Hefele Menyhért áll a másik, sajnos még nem eléggé kutatott stílusváltozat

élén. E klasszicizáló későbarokknak mind az előzményekkel, mind saját társadalma igényeivel való termékeny kapcsolata hiánytalanul fennállt. Sikerült ekkor a felmerülő feladatoknak — kis és nagyméretű városi paloták, kisebb-nagyobb vidéki kastélyok, kis és nagy templomok stb. — kiváló megoldásokat és jövőbe mutató termékeny példákat nyújtani (29—30. kép). A XVIII. század legvégén, majd az 1800 körül és után fellendülő építészeti tevékenységnek mesterei ezt a klasszicizáló későbarokkot képviselik, akár olyképp, hogy a későbarokk elemek az erősebbek — mint Thalherr, Jung és társaik művészetében —, akár olyképp, hogy már az új, klasszicizmusnak tekinthető stílus indul műveikben útjára. Ennek az utóbbi iránynak legjellegzetesebb képviselője Péchy Mihály. E jelentős építész debreceni működése — a Nagytemplom és a Kollégium épülete — nemcsak az erőteljes, szinte népi formákkal gazdagított korai klasszicizmusra példa, hanem jól mutatja a virágzó bécsi barokk — főleg Fischer von Erlach művészete —, valamint a helyi, elsősorban erdélyi hagyományok ötvözetét, a műszaki-mérnöki tudományokban járatos katonai mérnök és az építészet magasiskoláját is megjárt építész egyéniségét. Hosszhajós és centrális tér, kéttornyos, illetve saroktornyokkal szegélyezett homlokzati tömeg, palotahomlokzatból fejlesztett, oktatási célokat szolgáló monumentális világi épület (miként az egri líceum is volt) együttese nemcsak az új feladatok lehetséges változatait, hanem új épülettípusok új formálásának kialakulását is mutatja. A múlt hagyományaiból és a jövő formálásából táplálkozó újnak ezt az erőteljes ötvözetét még gazdagítja az a sajátos népies-barokk íz, amely Péchy alkotásainak sajátossága és egyúttal ritka művészi bája.

Amikor főleg Pesten és Pest környékén nagyobb ütemben megindul az építkezés — elsősorban Hild János, id. Zitterbarth Mátyás, Kasselik Fidél stb. alkotásaira gondolunk — ez a szinte félénk és tapogatózó klasszicizálás mindegyikük jellemzője. Változott arányok, új tér- és tömegformáló tényezők jelentkeznek, a továbbélő barokkos hagyomány mellett óvatosan és sokszor bizonytalanul. Néha csak formai részletekben mutatkoznak a valóban klasszicista mozzanatok, sőt az a benyomás is felmerül itt-ott, hogy a későbbi értelemben vett klasszicizmusról még nincs is szó. A legkiemelkedőbb művészi alkotás, Canevale váci székesegyháza súlyos tömegeiben, zárt tagolásában, túlságosan is egyszerű belső terében éppúgy fellelhetők a továbbélő barokk vonások, mint ahogyan megtalálhatók Hild János — csak metszetben ismeretes — múzeumtervében, vagy Johann Aman egykori pesti Német Színházában. Ha ezekkel szemben a XIX. század első tizedében keletkezett pesti műveket vesszük tekintetbe, mint az egykori Sándor-palota, az egykori Festetich-villa, vagy a Deák téri evangélikus templom, akkor kétségtelen új felfogásnak, a régiből kevesebbet továbbvívőnek, az újat erősebben, tisztábban hirdetőnek a képviselőit láthatjuk, noha e műveknél is előfordulnak múltra utaló jegyek.

Mindez azt mutatja, hogy a fejlődés lassúbb üteme miatt nálunk később és kevésbé hangosan — mondhatjuk: kevesebb harciassággal — jelentkeznek az új stílus első jegyei. Nem hagyható figyelmen kívül fejlődésünknek az a jellegzetessége, hogy hordozói a középnemesség polgárosuló rétegei. Ez a körülmény érthetően lassította a fejlődés ütemét. A hagyo-



29. Hefele : Püspöki palota. Szombathely

mányokkal való kapcsolat mindvégig erősebb, a válaszvonal későbarokk és korai klasszicizmus közt kevesebb határozottsággal húzható meg nálunk, mint Európa legtöbb országában. Ez a körülmény részben már meghatározza e korszak építészetének helyét az egyetemes fejlődésben, de meghatározza szerepét a hazai történelemben is. Hogy ez a relatíve későn kialakuló, majd magasan virágzó klasszicizmus milyen irányban fejlődik, minő csúcsokat ér el, azt a legjellegzetesebb és művészi szempontból legjelentősebb hazai építész, Pollack Mihály alkotásainak elemzésével a további fejezetek fogják bemutatni, noha már itt jelezzük azt az elkerülhetetlen leegyszerűsítést, amit egy ilyen összetett kérdésnek egyetlen mester alkotásain keresztül való megválaszolása, illetve dokumentálása jelent.

Az, hogy ennek a lassan, a múltból szervesen s fokozatosan kibontakozó új stílusnak e szakaszában semminő tudálékos-akadémikus jellege nem volt és a körülményekből kifolyólag nem is lehetett : természetes és nem szorul bővebb bizonyításra, mint ahogyan az a körülmény sem, hogy e késedelem miatt az úgynevezett forradalmi klasszicizmus szakasza hiányzik nálunk.

Az sem feladatunk most, hogy bővebben foglalkozzunk a romantika korai szakaszának hazai jellegzetességeivel. Sommásan felsorolva az előbbi fejtegetések eredményét : az idegeket borzongató, a titokzatos, a félelmetes, mindenképp nem-klasszikus, sőt nem-humanista jelleg, a vágyódási komponens, amely a fantázia csapongását, szabadságát épp annyira kedveli, mint az egyéni érzések és álmok kiélésének vágyát, amellyel a nagy

közösségből, a kénytelen reprezentációból, a formákszabta társadalmi kötöttségektől való szabadulást keresi : mindez — a romantika korai szakaszára jellemző vonás — a hazai romantika korai, elsősorban irodalmi jelentkezéseiben található meg, majd Vörösmarty Zalán futásával (1825) kezdődőleg emelkedik ragyogó magasságokba. Mivel azonban a társadalmi fejlettség nem állt a nyugati országokéval azonos szinten, a hazai művészeti fejlődés is lényegesen lassúbb ütemet mutat, mint a nyugati ; még akkor is lassúbbat, szerényebb keretek közt mozgót, ha figyelmen kívül hagyjuk azokat a súlyos pusztításokat, nagy megszakításokat, amelyek történelmünk eseményei következtében a XVII. és a XVIII. századi hazai művészeti fejlődést általában jellemezték.

A művészetek közül az építészet az, amely a legszorosabb kapcsolatban van társadalma uralkodó osztályával. Alkotásainak anyagi és szervezeti feltételei mélyebben gyökereznek kora társadalmi-gazdasági rendjében, mint az úgynevezett ábrázoló művészetekéi. Épp ezért az építészet virágzása hazánkban az 1800-as évek után kifejezi azt a nagy változást, az új fejlődés lendületének azt az első magasbatörő hullámát, amely a polgárosodást, a feudalizmusból való kiemelkedést és ezzel együtt a nemzeti függetlenség kivívását tűzi ki céljául. De ez a viszonylag nagy lendület, ez a gyorsuló fejlődés, amely támogatást nyer a hazai társadalomban és kisebb ellenállásra talál az ellentétes érdekű Habsburg-uralomnál, oda vezet, hogy a nálunk jelentkező építési lehetőségek vonzóerejének hatására — elsősorban — a Habsburg-birodalomból való mesterek sietnek hazánkba, hogy a kínálkozó feladatoknak eleget tehessenek. Ez a fellendülés nem jelenti egyúttal azt, hogy nyomtalanul eltűnnek az előzmények hiányosságai, sem azt, hogy a hazai törekvések a külföldiekkel azonos tartalommal és formával jelentkeznek. Másrészt a múltnak ez a szinte zökkenőmentes továbbélése, az utolsó virágzásnak, a későbarokknak éltető ereje, amely a klasszicizmus első szakaszát táplálja (hisz még első mestereit is onnan kapja), fölöslegessé teszi annak hangsúlyozását, hogy nálunk 1800 körül éles változásról, a fejlett országokéhoz hasonló „válság"-ról nem beszélhetünk. A hazai klasszicizmus első — bevezető — szakaszában csak folytatja és fokozza a honi későbarokk klasszicizáló tendenciáit. Ebből és a nagyobb látókörű, magasabb iskolázottságú mesterek működéséből — elsősorban Pollack Mihályra gondolunk — fakad az a törekvés, amely a barokk jelleget mindinkább legyűrve, a klasszicizmus felfogását mind tisztábban érvényesítve, a tiszta klasszicizmus stílusát kialakítja.

Ez a korszak magától értetődő természetességgel használja az antikos formákkal, harmonikus arányokkal dolgozó, nyugodt, és mégis méltóságteljes stílust és egyáltalán nem igyekszik ehhez tudományos-archeologikus indokolást adni. Az, hogy ennek szükségessége sem léphetett fel nálunk, egész fejlődésünk jellegzetes következménye.

A hazánkban általában 1800 után kialakuló klasszicizmus[50] fokozatosan szabadul meg a múlt barokkos jellegzetességeitől, a súlyos formáktól, a zömök, néha nyomott tömegkezeléstől, a szinteket elmosó külső és belső alakítástól, sőt attól az általános darabosságtól és duzzadó jellegtől is, amely az átmeneti korszak legjobb, népies ízű alkotásait jellemzi, mint amilyenek például Péchy Mihály már említett debreceni művei. E lassú



30. Hefele : A szombathelyi székesegyház belseje

átalakulás idején, a múlttól való fokozatos eltávolodás-leküzdés korában újabb és erősebb hatások is érik építészetünket. Ide tartozik mindenekelőtt a lombardiai, általában a felső-itáliai klasszicizmus hatása. Ennek konkrét forrása — más tényezőktől eltekintve — az a rokoni kapcsolat, amely Pollack Mihály és féltestvére, a Milánóban jelentős szerepet vivő Leopoldo Pollach között fennállt. Ezt a kapcsolatot szilárdítják azok a — kivitelre nem került — tervek, amelyek bizonyítják a milánói mester összeköttetését magyarországi főurakkal. Így Leopoldo Pollach — aki Itálián kívül nem működött — tervet készített többek közt egy bécsi Grassalkovich-palota, egy budai Eszterházy-palota és egy közelebbi helymegjelölés nélküli Zichy-vadászlak részére.

Leopoldo Pollach művészete révén Giuseppe Piermarininek, az olasz klasszicizmus finom kultúrájú, jelentős építészének művészete kerül hozzánk. Benne Palladio és az antikvitás, Vanvitelli és a francia építészetelmélet termékeny hatása testesül meg, ezáltal az itáliai barokk legjobb hagyományait részben alapos elméleti ismeretekkel, részben a francia korai klasszicizmus mestereinek tanításával gazdagította. Akár több, akár kevesebb barokk vonás mutatkozik is Piermarini alkotásaiban — elsősorban a milánói Palazzo Belgiojosóra és a milánói Teatro alla Scala színházra gondolunk — vitathatatlan, hogy benne az itáliai későbarokk klasszikus áramlata nyer betetőzést.[51]

Mint említettük, Piermarini tanítványa, később társa és utóda az a Leopoldo Pollach, akinél mint féltestvérénél, a mi Pollack Mihályunk Milánóban tanult. A Leopoldo Pollach főművének tekinthető milánói Villa Belgiojoso (később Villa Reale) az olasz klasszicizmus ama ágának főképviselője, amely folytatója és betetőzője a századokon át érlelődő olasz fejlődésnek, annak klasszikus tendenciáit diadalra víve. Itt is — miként az olasz klasszicizmusban mindvégig — hiányzik mindennemű tudatos antikutánzás, archaizálás.[52]

Másutt kifejtettük már a felső-itáliai építészetnek a hazaira gyakorolt hatásáról vallott nézeteinket. Itt most csak azokra a személyes kapcsolatokra kívántunk rámutatni, amelyek révén ez a hatás megragadható. Természetesen a hazai klasszicizmus kialakulásában több és más tényező is részt vett. Említettük már a hazánkban működő francia építészek szerepét. Futólag még egy tényezőt említünk: a francia klasszicizmusnak azt a hatását, amely közvetve Lombardián át, közvetlenül elsősorban francia metszetkiadványok révén terjedt el akkor világszerte és jutott el hazánkba. Különösen népszerűvé vált az 1800 körüli francia akadémiának Durand metszetkiadványaiban jelentkező felfogása,[53] amelyben lecsendesített, mondhatjuk megvalósíthatóvá fogalmazott formában folytatódnak azok a jelentős és jövőbe mutató elvek és elgondolások, amelyek Ledoux és társainak terveit, illetve munkásságát áthatották. Ez az új felfogás átfogalmazza a régi feladatokat is: az új — polgári — társadalom a maga kívánalmainak megfelelően másféle ünnepélyességet és reprezentációt kíván. Ezt a célt igazi művészettel, egyúttal gyakorlatilag is megvalósítható formában elsősorban Durand tervsorozatai látszották megközelíteni. Durand metszeteinek ihlető hatását — például a Nemzeti Múzeum konkrét esetében — majd a későbbiek folyamán fejtjük ki, itt elegendő annak hangsúlyozása,

hogy a hazai klasszicizmus építészetére az olasz építészeten kívül, de azzal elválaszthatatlan együtthatásában a francia klasszicizmus építészete hatott, mégpedig nem a megvalósult (korán akadémikussá vált) építészet, hanem Ledoux és társai tanainak az a továbbélése, amelyet Durand iskolája jelentett. Ilyképp a hazai klasszicizmus megindulásakor elsősorban francia—olasz példák hatása alatt állott, és ezek ekkor még nem voltak akadémikusak, de nem is rendelkeztek építészeink elegendő archeológiai tudással ahhoz, hogy valóban régieskedő, az antikot felújító jellegűvé válhattak volna.

Emlékezzünk még arra az ismert körülményre, hogy a XVIII. század végén és a XIX. század elején mind a hazai, mind a külföldi építészek állandó törekvése és vágya Itália és antik emlékeinek a megismerése, tanulmányozása. Rámutathatunk arra is, hogy e vágyaknak a legkiválóbbak — nálunk például Pollack — valóban eleget is tehettek. Mindezek után világosan kibontakoznak előttünk az „antikos" elemek ismeretének és kedvelésének különféle forrásai. Ez az antikizálás nálunk — legalábbis eddigi ismereteink szerint — nagyobb mérvű archeologizálással, komolyabb antik-tanulmánnyal sem ekkor, sem a következő évtizedekben nem járt.[54]

A tudomány iránti tisztelet — amelyet elsősorban a felvilágosodás terjeszt széles körben — a tudomány egy-egy szektorába csakhamar a művészeket is bevonja és mindinkább természetessé válik magasabb — a kézművességen túlmutató — ismeretek elsajátítása. Ez vezet oda, hogy 1800 után általában, de 1800 előtt is jóformán minden építész (és szinte minden festő, szobrász) függetlenül attól, hogy hol és minő (céhbeli) keretek között sajátította el mesterségét, „magasabb" iskolázottságra is törekszik, akadémiákra jár. Az akadémiáknak ekkor már elegendő erkölcsi súlyuk van ahhoz, hogy tagjaikat, illetve tanáraikat kiváltságosaknak tekinthessék, de még nem elég erősek ahhoz, hogy az akadémia önállóan elindítson és sikerrel irányítson építészpályákat, ha azokat más, szélesebb körű — városi vagy országos, céhbeli vagy hivatali — támogatás nem lendíti haladtukban.

1830-ig általában az a helyzet, hogy a hazai építészek — ki-ki a maga, képessége és műveltsége szerint — úgy alakítják ki művészi stílusukat, hogy — ha nem is zárjuk ki tanulmányaik formáló és színező hatását — nagyjában egységes arculatú stílus keletkezik. Ezt a (klasszicista) stílust, mint a termékeny, alkotó korszakokban általában, a kort foglalkoztató eszmeáramlatok helyesen irányítják. Így volt lehetséges, hogy Pollack Mihály egyfelől a művelt és kulturált lombard-francia felfogás továbbvivője, de ugyanakkor sok szállal a késő-barokkhoz kötődő mester, aki egy személyben polgári építész és egyben a korszak igazi középülettervezője, több és finomultabb érzékkel az új reprezentáció, az új monumentalitás követelményei iránt, mint aminővel legtöbb kortársa rendelkezett.

1830 után nemcsak a tiszta, érett klasszicizmus művei szaporodnak hazánkban — ezeket legjellegzetesebben elsősorban Pollack Mihály művei képviselik —, hanem fellépnek a késői fázis tünetei is. Részben olyképp, hogy már a harmincas évek folyamán mutatkoznak egy új stílusigazodás jelei, elsősorban Hild József egyes műveinél, például az egri székesegyház tornyainak, egyes részleteinek vagy az oldalhomlokzat tömegkapcsolásának reneszánszos voltában, de jelentkeznek — habár szórványosan —

középkorias megoldások is. Mi csupán azt szeretnénk kissé közelebbről megvizsgálni, hogy ez az 1830 utáni középkoriasság a romantika korai, szinte mindenütt fellépő és a klasszicizmust kísérő jelenségeihez tartozik-e, avagy részben vagy egészben a tudatos középkoriasságnak, a stílus-felidézéseknek a sorát nyitja-e meg.

Noha az 1800-as évek első két évtizedének ma is fennálló, vagy csupán irodalmi-levéltári adatokból ismert alkotásai még korántsem tekinthetők tudományosan feldolgozottaknak, annyi kétségtelennek látszik, hogy 1825-ig alig szerepel nálunk a gótizálás, illetve ha előfordul, valamely főúr külföldi példákon iskolázott ízlésének és ebből fakadó megrendelésének a következménye. A közönség előtt is esetleg ismeretes néhány „gótizáló" mű — ide tartozik mindenekelőtt a pécsi székesegyház Pollack-készítette átépítése, illetve „gótizáló" burkolása, amiről később részletesen lesz szó, valamint a Kisfaludy Károly festményein látható gótikus romok szerepeltetése — még korántsem jelenti azt, hogy volt olyan igény és ennek megfelelően olyan művészi törekvés, amely a klasszicizmus helyett épületeinket középkorias formákkal akarta átszőni.[55]

Nem felejthetjük el azt sem, hogy nálunk az igazi, a középkori gótika továbbéléséről nem beszélhetünk. Nemcsak olyan folyamatos, az építészet egyik ágaként való továbbélésről nincs szó, mint aminőre Anglia adta a legjellegzetesebb példát, de olyan szórványos esetekről sem lehet szó, mint aminők Francia-, Német- vagy Csehországban előfordultak.

Történelmi fejlődésünk egyik sajátossága, hogy a lassúbb gazdasági-társadalmi haladásnak megfelelően a szellemi áramlatok megkésve, bizonyos tompítással-szűréssel jelentkeznek nálunk. Mindezek alapján nem meglepő, hogy a romantikának legkorábbi, a megelőzőkben külföldi példák segítségével körvonalazott hulláma a hazai építészetben még nem érezteti hatását, ilyen igény ekkor még nem volt, és a felsorolt okok miatt aligha lehetett.

Más a helyzet a romantika későbbi korszakával kapcsolatban, amennyiben ezen a tudatos gótizálást értjük. Minden jel arra vall, hogy ennek jelentkezése hazánkban általában 1840 utánra tehető, tehát oly késői időszakra, aminek bővebb tárgyalására Pollack Mihály művészetének kialakulása és történelmi helyének megvilágítása szempontjából nincs szükség. De annyit megállapíthatunk, hogy a főleg Angliából kiinduló, elsősorban főúri, másodsorban egyházi építkezések terén hol lassabban, hol gyorsabban kivirágzó középkoriasság — sokszor határozott középkori stílushoz való kötöttség nélkül — jelentkezik nálunk is, mint a Habsburg-uralom alatt álló területeken általában. Elterjedését nemcsak a középkor tudományos felfedezése és elismerése, a vezető rétegek ízlését majmoló törekvések is táplálják, hanem mélyebb okok is, amelyeknek Európában való fellépésével az előbbiekben foglalkoztunk.

A gótikus formák építészeti felhasználása, a pécsi székesegyháztól eltekintve, valószínűleg Hild József terveiben jelentkezik nálunk először. Erre vallanak a harmincas évek második felében a bajnai vadászlakhoz készült gótizáló tervek (egykor a bajnai Sándor—Metternich-levéltárban), vagy az ugyanerre az időre tehető, később sokszor átépített szőkehalompusztai kúria, amit a családi hagyomány Hild művének tart. Hild hiteles

alkotása az érett romantika értelmében gótizáló pesti Hermina-kápolna 1842—1856-ból.[56]

1840 után mindjobban szaporodnak a példák. A neogótikának Henszlmann Imre személyében jelentős elméleti alátámasztója is jelentkezik, aki nemcsak a középkori emlékek értékelését és védelmét indítja el, hanem megtépázza a klasszicizmus idáig nagyjában háborítatlan egyeduralmát. Meglepő viszont, hogy Henszlmann e harcos korszakában, azaz 1848 előtt, a neogótika hazai térhódítása nem jelentékeny.[57]

Azonban 1840 körül Európa-szerte nem csupán a gótizálás válik neogótikává, hanem a feudalizmusból végképp kiemelkedni igyekvő országokban erősödik az a kapcsolat, amely a középkor felidézése és a nemzeti érzés erősödése között fennáll. Ekkor már a hazai fejlődés is eljutott oda — és Henszlmann fellépése is ezt példázza —, hogy a „dicső" múlt felidézésével táplálja és támogassa a jelen egyre élesedő harcait. Amíg a klasszicizmusban a polgárosuló középnemesség nézetei tükröződnek, addig az utána következő szakaszban mindjobban szóhoz jut a polgárság. Nyílttá válik az, ami eddig — például Széchenyi közzé nem tett írásában vagy kevésbé ismert irodalmi alkotásokban — lappangott: az általános és „örök" szépségű antikos művészet helyett az érzelmeket árnyaltabban és egyénibben kifejező, nemzeti múltunkra eszméltető, változatosnak érzett romantika kívánalma. Külföldi utazások benyomása, metszetek és kiadványok hatása alatt változatosabbat és fantáziagazdagabbat várnak immár városaink — főleg Pest — összképétől, és sivárnak s egyhangúnak tűnnek a klasszicizmus alkotásai. Ennek az ízlésváltozásnak jellegzetes ütközőpontja a Nemzeti Múzeum épülete, amelynek építése mindvégig az elragadtatás középpontjában áll, de elkészültekor, a negyvenes évek derekán, itt-ott éles kritikát vált ki, és ez az élesebb hang több, mint tíz évig — tehát az elnyomatás korában, amikor a múltat dicsőítő és felidéző romantika valóban a nemzeti ellenállás egyik kifejező eszköze — mint egy nem kívánt, letűnt kor példáját részesíti támadásokban.[58]

Mivel a nemzetté válás folyamatának egyik tünete a klasszicizmus, érthető, ha a nemzeti művészet követelménye legélesebben ezzel a stílussal szemben vetődött fel. Nem tartozik ide annak a bővebb indokolása, hogy miért volt nemzeti művészet a klasszicizmus, adott kereteink nem teszik lehetővé e bonyolult kérdés megoldását e helyen. De annyit mégis összefoglalhatunk, hogy az újabb hazai kutatás, a sajátos hazai jellegzetességeket keresve éppen az építészet terén megállapított már jó néhány olyan vonást, amely a hazai építészet románkori, gótikus, reneszánsz és barokk-kori emlékeit megkülönbözteti e stílusok más területen keletkezett alkotásaitól. A speciális helyi jellegzetességek megfogalmazásának alapjai tehát megvannak és ezzel — érthetően — világosabbá vált az is, hogy e stílusok hová és hogyan kapcsolódnak, milyen hatások és körülmények közt alakultak. Bár ez a klasszicizmusra is vonatkozik, mégis e téren a követelmények nagyobbak. Ennek oka a klasszicizmus úgynevezett nemzetközi, „általános" jellege, noha behatóbb vizsgálat e korszakban sem mutat több egyezést más országok alkotásaival, mint a megelőző stíluskorszakok. Fokozza a kérdés fontosságát az a fent jelzett körülmény, hogy nálunk ez egybeesik a nemzetté válás, a nemzeti művészet kialakulásának korával, szemben

olyan gyorsabb fejlődésű országokkal, ahol a nemzetté válás hamarabb megtörténhetett. Ezért a klasszicizmusunkkal szemben elhangzott kritika — elsősorban az 1840-es, 1850-es években — nemcsak a romantika általános elterjedésének jele, hanem annak a sajátos érzelmi telítettségnek is, amellyel a „romantikus", azaz nem-klasszikus építészetben a sajátosan magyar jelleget vélték — helyesebben remélték — megtalálni.

A Nemzeti Múzeum bejefezésekor kialakult vita nemcsak a fentiek alátámasztására, hanem a „nemzeti" fogalmának tisztázatlanságára is fényt vet. És ez nem meglepő, hiszen ekkor — a negyvenes években — váltja fel a nemes-nemzeti fogalmát a népi-nemzeti, a forradalmi romantika tör előre és Petőfiben magával ragadó vezérre lel. Petőfi is, társai is felismerik a művészet fontosságát és foglalkoznak minden olyan kérdéssel, amely szervezeti úton fejlődését szolgálja, noha alapjában nem értenek a képzőművészethez. Nyári Pál felhívása a „honi szobrászat" ügyében, Vörösmarty Mihály lelkes Ferenczy István-melléállása ezt épp oly világosan bizonyítja, mint az, hogy Petőfi Sándor elvállalja a Műegylet elnökségét. Őket nem zavarja, hogy a képzőművészetek lassúbb fejlődése, kedvezőtlenebb körülményei és több más (belső és külső) ok miatt ez a fejlődés nem azonos ritmusú az irodalom és a képzőművészetek terén. Velük szemben áll Széchenyi István, akit gazdasági tervei türelmetlenné tesznek és szívesen átlépne több fejlődési fokot, hogy Magyarország szorosabban felzárkózhassék a nyugati fejlődéshez. Ezért ostorozza a számára egyhangú klasszicizáló pesti városképet is.[59]

A „nemzeti" építészet kialakításáért folyó, itt-ott felszínre törő harcot az önkényuralom éveiben elnyomták. Helyesebben : a meginduló építészeti tevékenység általában annak a többé-kevésbé mintakönyvekből vett „romantiká"-nak a követője, amely Európa-szerte megfigyelhető és mindinkább — mint már kifejtettük — akadémikussá, sterillé válik, hiszen a társadalmi fejlődés már maga mögött hagyta. Így nem meglepő, ha a klasszicizmus megítélése is ingadozik és oly zavarokig jut el, mint például az az állítás, hogy nemzeti építőművészet csupán 1867 után keletkezett.[60]

A klasszicizmus építészetének hazai sajátosságaira a Pollack Mihály művészetével foglalkozó fejezetek fognak fényt vetni. Itt csak összefoglalva az eddigi elemzéseket, leszögezzük, hogy építészet terén a klasszicizmus kíséri azokat a fontos változásokat, tükrözi azokat a törekvéseket, amelyek 1848 forradalmához vezetnek. Hogy e tükröződés építészet terén sokkal bonyolultabb és összetettebb módon történik, mint például az ábrázoló művészetek terén : mindenki számára természetes. De hogy a kulturális emelkedésnek, a nemzeti öntudat erősödésének, a nemzet önállósulási törekvéseinek milyen magas művészi szinten, hányféle építészeti típus területén tudott a klasszicizmus építészete nálunk megfelelni, azt a Pollack Mihály művészetével foglalkozó további fejezetek segítségével tudjuk bemutatni.

JEGYZETEK

Rövidítésjegyzék

Az alábbiakban csupán a leggyakrabban előforduló rövidítések jegyzékét adjuk, a többi a szövegből értelemszerűen érthető

Arch. Ért.	= Archaeologiai Értesítő
Főv. Lvtár	= Budapesti 1. sz. Állami Levéltár
MM	= Magyar Művészet
Nádori Lvtár	= József nádor levéltára
OL	= Országos Levéltár
Ptjkv.	= Pesti tanácsülések jegyzőkönyve
Sz. B.	= Szépészeti Bizottmány
TBM	= Tanulmányok Budapest múltjából
VU	= Vasárnapi Ujság
Zádor—Rados, Klasszicizmus	= Zádor—Rados, A klasszicizmus építészete Magyarországon. Bp. 1943
Zádor, Leopoldo Pollach	= Zádor A., Leopoldo Pollach és Pollack Mihály. Arch. Ért. XLV (1931) 187—239

[1] *Molnár E.*, A történelmi materializmus ideológiai előzményei. Bp. 1952. — Magyarország története. II. 1. Szerk. Mérei Gy. és Spira Gy. Bp. 1957. — *Varga J.*, Magyarország társadalma és gazdasági élete a napóleoni háborúk idején. Bp. 1959 (sokszorosított).

[2] Az iparművészet dicsőítése és az építészet elítélése szerepel az újabb népszerűsítő kiadványokban is. Pl.: *Martin, H.*, Le Style Empire. Paris 1953, 8. kk.

[3] Ez a felfogás elsősorban az építész-építészettörténészeket jellemzi, még az oly érdemes úttörőt is, mint *Paul Klopfer*, aki a klasszicizmus építészetének első beható vizsgálatát nyújtja (Von Palladio bis Schinkel. Eine Charakteristik der Baukunst des Klassizismus. Esslingen 1911). — Örvendetes változást mutat: *Schumacher, F.*, Strömungen in deutscher Baukunst seit 1800. Leipzig 1935. — Nálunk *Fülep Lajos* (Magyar művészet. Bp. 1924) a hazai klasszicizmus építészetének első tudományos értékelője és az utána következő korszak éles bírálója. Mások, főleg az úgynevezett nemzeti forma keresői, sokszor a klasszicizmus utánélésében vélik törekvéseik fő akadályát felismerni: *Vámos F.*, Budapest városképének átalakulása József Nádor korától napjainkig. Bp. 1926. — Uő., Az új magyar építőművészet gyökerei a XIX. század magyarságának szellemi mozgalmaiban. Hajlék (1937). — Uő., Hagyományok a máglyán. Kecskemét 1944. — Uő., Eklektika—romantika—klasszicizmus. Magyar Építőművészet IV (1955) 187—188. — Uő., Magyar építészettörténet, Quo Vadis? Magyar Építőművészet IV (1955) 162—163.

[4] *Schumacher* i. m. 10. kk. — Schumacher és társai is hangoztatják, hogy 1800 körül és után az antik a természetes, a magától értetődő: „Die Antike gilt als Naturform der Kunst."

[5] *Kaufmann, E.*, Die Krise der Baukunst um 1800. Französische Revolutionsarchitektur. XIII. Congrès international d'histoire de l'art. Stockholm 1933, 184. kk. — *Hetzer, T.*, Francesco Goya und die Krise der Kunst um 1800. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte. XIV. köt. Wien 1950, 1—23.

[6] *Kaufmann, E.*, Die Architekturtheorie des französischen Klassizismus. Repertorium für Kunstwissenschaft. 1924, 224. kk. — Uő., Architektonische Entwürfe aus der Zeit der französischen Revolution. Zeitschrift für Bildende Kunst (1929—1930) 38. kk. — Uő., Von Ledoux bis Le Corbusier. Wien 1933. — Uő., Three Revolutionary Architects, Boullée, Ledoux and Lequeu. Transactions of the American Philosophical Society (Vol. 42. Part 3). Philadelphia 1952. — Uő., Architecture in the Age of Reason (Baroque and Postbaroque in England, Italy and France). Cambridge 1955.

[7] Ezért vádolják őket sokáig megalomániával és látnak bennük szinte tébolyult újítókat: *Benoit, F.*, L'art français sous la Révolution et l'Empire. Paris 1896. — *Lemonnier, M.*, La Mégalomanie dans l'architecture à la fin du dixhuitième siècle. L'Architecture (1908) dec.

[8] „Appliquez les grands principes, les ordres, qui exigent peu ou point de détails à nos manufactures, vous verrez que l'on aurait pu les généraliser en les employant aux édifices qui excluent la dépense et ne permettent que les effects que l'on obtient avec la combinaison des masses."

[9] Az ún. forradalmi építészekről lásd még : *Levallet-Haug, G.*, Claude Nicolas Ledoux. Paris 1934 ; *Raval M.*, Claude Nicolas Ledoux, 1756—1806. Paris 1945 ; *Sedlmayer, H.*, Verlust der Mitte. II. kiad. Berlin 1955, aki Kaufmann gondolatait értékesen továbbfejleszti és gazdagítja. — Mivel Ledoux és társainak tervei nagyrészt nem kerültek kivitelre, illetve a megkezdett néhány építkezés közül is több elakadt vagy átalakult, az eredmények elérése céljából fontos lépés volt a külföldi mecénások érdeklődésének felkeltése. (Foglalkozni kellene egyszer a korai metszetsorozatok által felkeltett érdeklődés következményeivel.) Valószínű, hogy az uralkodók a nekik tetsző terveket mintaképül állították építészeik elé. Tudunk Ledoux kapcsolatáról a hesseni herceggel, aki Kassel számára készíttetett terveket (*Raval* i. m. 26). 1781-ben bemutatják őt a későbbi Pál cárnak, akinek egyik művét dedikálni akarja (*Raval* i. m. 30), majd II. Józsefnek, sőt, a röviddel halála előtt megjelent főművét (L'Architecture considérée sous le Rapport de l'Art, des Moeurs et de la Législation. Paris 1804 ; *Kaufmann*, Three Revolutionary i. m. 475) Sándor cárnak ajánlotta. A cár kívánságára Ledoux 273 lapját gyűjtik össze Pétervárott ; nyilván a később kiadott mű rajzainak egy-egy példányát. (A mester egy eddig ismeretlen rajzát az Ermitage gyűjteményéből közzéteszi : *Grimm, G.*, Чертеж К. Н. Леду в собрании Эрмитажа. Сообщения Эрмитажа (1954) ; Ledoux műveinek ismeretét és hatásukat az orosz építészetre kiemeli : *Hamilton, G.*, The Art and Architecture of Russia. Pelican History of Art. Harmondsworth 1954, 206.) Már e néhány futólagos adat is mutatja, hogy Ledoux maga igyekezett gondoskodni terveinek és gondolatainak terjedéséről. Ilyképp e sokáig alig ismert mester nem csupán a francia építészetnek érdekes, különc, de hatástalan alakja, hanem olyan egyéniség, akiben összpontosultak és tovább fejlődtek korának legértékesebb törekvései. Még a konzervatív Nobilének is birtokában volt Ledoux műve, amely hagyatékából került a bécsi akadémiai könyvtárba. A merésznek nem nevezhető Journal des Luxus und der Moden [IX. (1794) 20. old. és XI (1796) 117. old.] Bötticher írásai révén mutatja be a francia forradalmi építészetet olvasóinak. — Ma már világos előttünk, hogy Ledoux tanai korának legjobbjaira hatottak, így Weinbrennerre és Gillyre, Zaharovra és Sztaszovra, sőt a Franciaországból a cári Oroszországba emigrált Thomas de Thomonra is, amint ezt elsősorban a leningrádi egykori tőzsde épülete mutatja. — Ledoux legkevésbé kedvenc tanítványára és fogadott fiára, Barthélémy Vignonra hatott, a Madeleine mesterére, aki leghamarabb vált a hűvös akadémizmus képviselőjévé. — Klasszicizmus és utópia kapcsolatát a legmélyebben, bár túlzásoktól nem mentesen *Rudolf Zeitler* elemezte : Klassizismus und Utopie. Interprätationen zu Werken von David, Canova, Carstens, Thorwaldsen, Koch. „Figura 5". Uppsala 1954.

[10] Blondel művei közül főleg : Cours d'architecture ... contenant les leçons données en 1750 et les années suivantes. Paris 1771, I. köt. 229. old.: „... tous doivent avoir un caractère qui détermine leur forme générale et qui annonce le bâtiment pour ce qu'il est."

[11] A mi szempontunkból főleg a Diverse maniere d'addornare i cammini ... con un raggionamento apologetico in difesa dell'architettura Egizia e Tosca (Roma 1769) érdekes. — Piranesiről : *Foçillon, H.*, G. B. Piranesi. Paris 1928 ; *Raval* i. m. 40. kk.; *Kaufmann*, Architecture in the Age i. m. 104. kk.

[12] *Valadier, G.*, Progetti architettonici. Roma 1807. — Progetti architettonici per ogni spezie di Fabbriche stili ad noi diversi inventati dall'Architettore Cameriale G. Valadier Academico di San Luca, disegnate da Luigi M. Valadier figlio. Roma 1807. — *Briganti-Colonna, G.*, Roma neoclassica. Firenze 1926. — *Schulze-Battman, E.*, Giuseppe Valadier, ein klassizistischer Architekt Roms. Dresden 1939. — A XVIII. századi olasz klasszicizmussal újabban sokat foglalkozik az olasz építészettörténeti kutatás. Így Vanvitelli értékelése állt a VIII. Convegno nazionale di Storia dell' architettura (Roma 1956) középpontjában.

[13] *Blondel, S.*, L'Art pendant la Révolution. Paris é. n. 87. old. nem él nélkül említi, hogy Durand egy év alatt a forradalmi kormánytól különféle címeken 33 000 frank tiszteletdíjat kapott.

[14] „... on peut ranger les formes et les proportions en trois classes : celles qui naissent de la nature des matériaux et de l'usage des objets à la construction, desquels ils sont employées, celles dont l'habitude nous a fait en quelque sorte un besoin, telles que les formes et les proportions des édifices antiques, enfin celles qui, plus simples et plus déterminées, obtiennent chez nous la préférance, à cause de la facilité que nous avons à les saisir. Les premiers sont seuls essentiels... On est libre de choisir entre les formes et les proportions qui étant les plus simples sont les plus propres, en apportant de l'économie dans les édifices à satisfaire d'avantage et l'oeil et l'esprit..." *Durand, J. N. L.*, Précis des leçons d'architecture données à l'école polytechnique. Paris 1802—1823.

[15] Az úgynevezett forradalmi építészek, valamint sok kortársuk, pl. Valadier és Gilly tervei — amint már említettük — túlnyomórészt nem kerültek kivitelre. E nagyszabású, minden költségtervezéstől független elgondolások sokszor, sőt legtöbbször a kivitelezhetőség gyakorlati szempontjától függetlenül keletkeztek. Ezért pregnánsabban fejezik ki a változások sokszor drámai folyamatát, mint az ábrázoló művészetek.

[16] Hogy a Kaufmann idézett műveiben részletesen kidolgozott tézis a francia építészek egy csoportjának az építészet szempontjából forradalmi magatartásáról mennyire megfelelt az egyetemes építészettörténeti és ízléstörténeti kutatásnak, mutatja az ennek nyomán használatossá vált „forradalmi klasszicizmus" fogalma, amely Kaufmann első művei után általánossá vált. Ezt használja például : *Praz, M.*, Gusto neoclassico. Firenze 1949, Classicismo revoluzionario c. fejezet ; *Oncken, A.*, Friedrich Gilly. Berlin 1935; *Raval* i. m.; *Sedlmayer* i. m.

[17] Hautecoeur például „préromantique"-nak nevezi : *Hautecoeur, L.*, Histoire de l'Architecture classique en France. V. köt. Paris 1953. — *Beenken, H.*, Das neunzehnte Jahrhundert in der deutschen Kunst. München 1944, 63. old. különválasztja a romantikus klasszicizmust a forradalmitól (romantischer Klassizismus—Revolutionsklassizismus).

[18] *Summerson, J.*, Architecture in Britain, 1530—1830. Pelican History of Art. Harmondsworth 1953, 283. kk. — Romantika és klasszicizmus e közelségéről az orosz művészettel kapcsolatban l.: *Kovalenszkaja, N.*, A XIX. század első fele művészetének története. Leningrád 1951 (Fordította Bacher Béla. Szépművészeti Múzeum Adattára); *Mihajlov, A.*, A XIX. század első fele orosz művészetének értékelése. Iszkusztvo (1952) márc.—ápr. szám (fordítása kéziratban a Szépművészeti Múzeum Adattárában).

[19] „Questo è sopratutto evidente in architettura, ove non è raro il caso d'architetti neoclassici, come James Wyatt, che davano anche progetto d'edifici gotici, a seconda della destinazione dell'opera, della »Stimmung«: cosi la stessa mano che disegnava il monumento a un grand' uomo come il tempio di un eroe, a la Borsa come una basilica, progettava in stile gotico una chiesa o un castello, l'imitazione della Bella Natura conduceva a un razionalismo in cui venivano dimenticata la vera base della composizione architettonica." *Praz, M.*, Gusto Neoclassico. Firenze 1940, 79.

[20] *Clark, K.*, The Gothic Revival. An Essay in the History of Taste. London 1928. — *Colvin, H. M.*, Gothick Survival and Gothick Revival. Architectural Review (1948) 91.

[21] *Summerson* i. m. 95. t., egyéb idevágó műveiről : *Sekler, E.*, Wren and his Place in European Architecture. London [1956], 8b, 9b t.

[22] *Summerson* i. m. 1b és 142. t. — *Pevsner, N.*, Europäische Architektur München 1957, 515—516. kép (ugyanott e szinte rokokó-gótika találó elemzése). — De az angol barokk nagy mestereinél is akad példa a gótizálásra, így Nicholas Hawksmoore All Souls College-je Oxfordban (1734), Sir John Vanbrugh Vanbrugh Castle-ja Greenwichben (1717), James Wyatt Fonthill Abbey-je (1795—1807) stb. — Képek : *Summerson* i. m. 116b, 140a, 162—163. t.

[23] Gothic Architecture, improved by Rules and Proportions, in many Grand Designs of Columns, Doors, Windows, Chimney-pieces, Arcades, Colonnades, Porticos, Umbrellas, Temples and Pavillions etc. 1742.

[24] Elsősorban Angliában, de másutt is nagy számban jelennek meg építészeti kiadványok, úgynevezett elméleti művek, amelyek mindinkább gyakorlati tudnivalókkal telítettek. Ezek egyforma erővel törnek lándzsát a Palladión épülő olasz klasszika, az antikizálás és a gótizálás mellett. Néhány fontosabb példa a palladianizmusra :

Chambers, W., Treatise of Civil Architecture. London 1759; *Morris, R.*, An Essay in Defence of Ancient Architecture. 1728; uő., Lectures on Architecture. 1734; uő., Rural Architecture. 1750; uő., Select Architecture. 1757. — Lásd e kérdésről: *Wittkower, R.*, Pseudo Palladian Elements in English Neo-Classical Architecture. Journal of the Warburg Institute VI (1943); *Pevsner, N.*, Palladio and Europe. (Venezia e l'Europa. XVIII. Congresso internazionale di Storia dell'Arte, Venezia, 1955.) Venezia 1956, 81—83. — Bizonyos tekintet en ide tartoznak *William Halfpenny* művei is: Practical Architecture (több kiadás) és A New and Complete System of Architecture (London 1749). Uő., Rural Architecture in the Chinese Taste. London 1750. — Anglián kívül az antikizálást hirdetik: *Abbé Laugier*, Essai sur l'architecture. Paris 1753; *Comte de Caylus*, Recueil d'antiquité. Paris 1752; *Le Roy, J. D.*, Les Ruines des plus beaux monuments de la Grèce. Paris 1758; *Winckelmann*, Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst. Dresden 1755 (angolul is csakhamar megjelent: Glasgow 1766); *Piranesi*, Antichità Romane. Roma 1748; uő., Della Magnificenza ed Architettura de' Romani. Roma 1761; uő., Parere su l'architettura. [L. ehhez: *Wittkower, R.*, Piranesis' „Parere su l'architettura". Journal of the Warburg Institute II (1938).] — Lassan megindul — természetesen korántsem megfelelő felkészültséggel — a távoli emlékek közzététele is: *Wood, R.*, The Ruins of Palmyre. 1753; uő., The Ruins of Balbec. 1757; *Stuart—Revett*, The Antiquities of Athens. 1751; *Chambers, W.*, Chinese Buildings. 1757; *Milizia* is egymás mellett mutat be kínait és gótikust: Principij d'Architettura civile. Bassano 1785. — Végül ide tartozik a gótikus ízlés első fontos hirdetője, a már említett Batty Langley műve is. — A kontinens gótikája iránti érdeklődés elatí e későn indul meg Angliában. Jellegzetes terméke: *Lloyd, H. E.*, Architectural Beauties of Continental Europe in a series of views of remarcable ancient edifices civil and ecclesiastical in France, the Law Countries, Germany and Italy, engraved by John Coney, from his own drawings taken on the Spot. With descriptive and historical illustrations by ... London 1831.

[25] *Kaufmann* i. m. 142. — *Summerson* i. m. 220. kk. — *Frey, D.*, Englisches Wesen in der bildenden Kunst. Stuttgart 1942, 222. kk. — *Pevsner—Lang*, The Egyptian Revival. Architectural Review XIX (1956) 243. — *Vogel, H.*, Egyptisierende Baukunst des Klassizismus. Zeitschrift für Kunstwissenschaft (1928). — Uő., Der chinesische Geschmack in der deutschen Gartenarchitektur des 18. Jahrhunderts und seine englischen Vorbilder. Zeitschrift für Kunstgeschichte I (1932) 321. — Az egyiptizálás minden országban megtalálható, más és más alkalmazásban. Így például Schadow a XVIII. század végén szfinxszobrokat helyez el a steinhöfeli kastély parkbejáratánál. Pesten az 1815-ben épült, Pollack-tervezte Kováts-ház kapuzatát díszítették egyiptizáló szobrok, amit az egykorú kritika kiemel.

[26] *Kamphausen, A.*, Gotik ohne Gott. Tübingen 1952, 25. — *Hirschfeld, C. C. L.*, Theorie der Gartenkunst. Leipzig 1779.

[27] „... es wird immer deutlicher, wie selbständig, wie eigenmächtig der Klassizismus schuf — es ist eine klassische Epoche, wie die Hochrenaissance." *Hoffmann, H.*, Hochrenaissance, Manierismus—Frühbarock. Zürich 1938, 178.

[28] *Niemeyer, W.*, Friedrich Gilly, Friedrich Schinkel und der Formbegriff des deutschen Klassizismus in der Baukunst. Mitteilungen des Kunstgeschichtlichen Vereins. Hamburg 1912. — *Schmidt, P. F.*, Der Pseudoklassizismus des 18. Jahrhunderts. Monatshefte für Kunstwissenschaft (1915) 372. kk.

[29] Az 1820 után Európa-szerte általános stíluskettősséggel — amelynek egyik fontos összegezése *Sir John Soane*, Designs of Public and Private Building (London 1824) c. műve — újabban egyre behatóbban foglalkoznak. Így *Clark* i. m. és *Summerson, J.*, Sir John Soane. London 1952. — Antikizálás és középkoriasság párhuzamosságára *Kaufmann* i. m. több finom megfigyelésén kívül lásd *Pevsner* tanulmányát a Café Pedrocchiról: Pedrocchino and some allied Problems. Architectural Review (1957) August 112—115. E padovai kávéházépület az olasz érett klasszicizmus egyik fő műve. 1819 és 1831 között építette Jappelli. Ugyanez a mester tervezte a hozzá tartozó, 1836—37-ben épült kétemeletes, velenceiesen gótizáló házat, amely a Pedrocchino nevet viseli. A két annyira eltérő stílus egymásmellettisége, egyidejűsége és egyazon mesterhez fűződése annál érdekesebb, mert Jappelli egyrészt a velencei Selva tanítványa — aki, mint Canova barátja, a possagnói sírtemplomot tervezi —, másrészt azok közé az olasz építészek közé tartozik, akikre a francia forradalmi építészek, főleg Boullée

és Ledoux hatottak. Jappelli egy késői terve a padovai egyetem részére Ledoux követőjének, Durandnak hatását mutatja. — A korai klasszicizmus értékeit a szovjet kutatás is hangsúlyozza : *Blumenfeld, W. M.—Mazulewitch, S. A.*, Der Klassizismus. Grosse Sowjet Enzyclopedie. Berlin 1956, 7. kk.

[30] *Scott, G.*, The Architecture of Humanism. II. kiad. New York 1956. — *Sypher, W.*, Four Stages of Renaissance Style. II. kiad. New York 1956.

[31] „The interest is shifted more and more from the Art itself to the ideal of Civilisation." *Scott* i. m. 47.

[32] *Beenken, H.*, Schöpferische Bauideen der deutschen Romantik. Mainz 1952 (I. kiad. 1942). Vitába száll ezzel a felfogással és a romantika téralkotó képességét próbálja bizonyítani.

[33] A neogótika angliai kialakulásával és történetével kapcsolatban újból utalunk *Kenneth Clark* alapvető művére : The Gothic Revival. London 1928.

[34] „... the Gothic had no architectural principles." *Clark* i. m. 152.

[35] Igaza van *Clark*nak (i. m. 175), amikor Pugin egyéniségének Janus-arcú voltát látja jellegzetesnek : „... his buildings look back to the pictoresque, his writings look forward to the ethical."

[36] E felfogás többi részletével és fejlődésével, amelyet egyházi mozgalmak erősen befolyásolnak, itt nem foglalkozunk.

[37] „It is base, unnatural, unfruitful, unenjoyable and impious. Pagan in its origin, proud and unholy in its revival, paralysed in its old age... an architecture invented as it seems to make plagiarists of its architects, slaves of its workmen, and sybarites of its inhabitants ; an architecture in which intellect is idle, invention impossible, but in which all luxury is gratified and all insolence is fortified ; the first thing we have to do is to cast it out and shake the dust of it from our feet for ever. Whatever has any connection with the five orders, or with any one of the orders ; whatever is Doric or Ionic or Corinthian or Composite, or in any way Grecised and Romanised ; whatever betrays the smallest respect of Vitruvian laws or confirmity with Palladian work, that we are to endure no more ... it is the moral of it which is corrupt." Stones of Venice. III. köt. IV. fej. 35. — *Scott* i. m. 97. old. után.

[38] A következményeket, főleg kora ízléstelen építészetét látva, Ruskin később szembefordul a neogótikával, amelynek diadalát akarva-akaratlan elősegítette.

[39] *Valdenaire, A.*, Heinrich Hübsch, eine Studie zur Baukunst der Romantik. Karlsruhe 1926.

[40] „Die architekturgeschichtlichen Erscheinungen der Romantik und des Historismus übergreifen ineinander, beide sind aus einer Wurzel gewachsen und hängen unlöslich miteinander zusammen. Sie sind dennoch miteinander nicht identisch. Der Widerspruch, dass diese romantisch-phantastische Gotik zugleich wieder nur eine sehr nüchterne Reissbrettgotik ist, erweist sich als unauflöslich." *Beenken* i. m. 92.

[41] Például az orleans-i székesegyházon még a XVII. században is építenek gótikus részleteket, sőt még Perrault is foglalkozik a gótikával. L. erről bővebben : *Léon, P.*, La vie des monuments français. Paris 1951. — Németországgal kapcsolatban l. a 42. jegyzetet. — Aichelről l.: *Gerhard, H. F.*, Gotik und Barock bei Johann Santin Aichel. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte. XIV. köt. Wien 1950, 65. kk.

[42] *Landsberger, F.*, Die Kunst der Goethezeit, 1750—1830. Leipzig 1931. Ő „Gotizismus"-nak nevezi ezt a korai korszakot, de — zavartkeltően — beleérti a továbbélő, sajátos berlini barokkot is. — Az erről a kérdésről folyó vita : *Schrade, H. :* Kritische Berichte (1931—32) 1. füz. és *Landsberger, H. :* Uo. 4. füz. — A gótizálásról — főleg német vonatkozásban — Kamphausen már említett művén kívül l.: *Tietze, H.*, Wiener Gotik im 18. Jh. Kunstg. Jahrbuch der Zentralkomm. 1909 ; uő., Das Fortleben der Gotik durch die Neuzeit. Mitteilungen der kunsthist. Zentralkomm. XIII (1914) 197 ; *Schmitz, H.*, Die Gotik im deutschen Kunst- und Geistesleben. Berlin 1921 ; *Neumayer, A.*, Die Erweckung der Gotik in der deutschen Kunst des späten 18. Jh. Repertorium f. Kstw. 1928 ; *Kirchbaum, E.*, Deutsche Nachgotik. Augsburg 1930.

[43] *Hainisch, E.*, Der Architekt Joh. Ferd. Hetzendorf von Hohenberg. Wiener Jahrbuch für Künstgeschichte. XII—XIII. köt. Wien 1949, 19—90. — *Zádor A.*, A Pollack-kutatás néhány problémája. Művészettörténeti Értesítő IV (1955) 1. kk.

[44] *Karl Böttticher* (Die Tektonik der Hellenen. 1852) épp oly egyértelműen tör pálcát az antikizálás mellett, mint ahogyan *Henszlmann Imre* a gótika mellett

(Párhuzam az Ó- és Újkor Művészeti Nézetek és Nevelések közt, különös tekintettel a Művészeti Fejlődésre Magyarországban. Pesten 1841).

[45] Hogy az új keresése milyen sokféle úton, más és más ízlést és felfogást tükrözve történik, erre főleg *Kaufmann*, Architecture in the Age of Reason i. m. 142. kk. megfigyelései hívják fel a figyelmet.

[46] *Schrade, H.*, Das deutsche Nationaldenkmal, Idee, Geschichte, Aufgabe. München 1934. — Az antik felé irányuló eszmei-érzelmi beállítottságot *Zeitler* a XVIII. század egyik fő eszményé, az utópia fő hajtóerejének tekinti: Klassizismus und Utopie. Interprätationen zu Werken von David, Canova, Carstens, Thorwaldsen, Koch. „Figura 5". Studies Edited by the Institute of Art History of the University of Uppsala. Uppsala 1954. — Ilyen utópisztikus vonást lát az Encyclopedia hazafiasság fogalmában is, amely nem egy valóságos, hanem egy vágyott, képzelt Franciaországra vonatkozik. Irodalmi és művészeti alkotásokban egyaránt megtalálni ez ellentétek feszültségének, izgalomnak és nyugalomnak a tüneteit.

[47] Jadot-ról: *Schmidt, J.*, Die alte Universität in Wien und ihr Erbauer Jean Nicolas Jadot. Wien—Leipzig 1929. — Magyarországi működéséről: *Zádor A.*, Építészeti tervek a XVIII. századból. Arch. Ért. XLIX (1935) 157. kk. — *Kapossy J.*, Még egyszer a budai királyi palota mestere. Művészettörténeti Értesítő II (1953) 123. kk.

[48] Pest megye műemlékei. II. Bp. 1958, 279. kk.

[49] *Zádor* utóbb i. m. 174. kk. — *Valkó, A.*, Données concernant l'activité de l'architect Thomon en Hongrie. Acta Historiae Artium IV (1957) 363. kk. — *Oscsenkov, G. O.*, Архитектор Томон. Москва 1950.

[50] A szakirodalomban e stíluskort gyakran neoklasszicizmusnak nevezik. Nem használjuk azért, mert a további fejlődés tanulságai szerint helyesebb a neostílusjelöléseket a tudatos felújításokra alkalmazni.

[51] *Tarchiani, N.*, L'Architettura italiana dell' Ottocento. Firenze 1937, 8. kk.

[52] *Zádor*, Leopoldo Pollach. 187. kk. — *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. Bevezetés. — A klasszicizmus kérdéséhez: *Kaufmann, E.*, Klassizismus als Tendenz und als Epoche. Kritische Berichte (1931—32) 3. füz. 201. kk.

[53] A Durand-művek felsorolását l. a 14. jegyzetben.

[54] Az antik építészeti elemek elterjedése szempontjából nem hanyagolható el az a körülmény, hogy a „vitruviusi" építészet ismertetése hosszú idő óta, de különösen a XVIII. század óta általában az építészeti akadémiák vagy más rokon intézmények egyik alapvető tantárgya.

[55] Korai gótizálás oly értelemben, amely megfelel a XVIII. század végi Európaszerte előforduló tüneteknek, nálunk például az egri líceum Kracker-festette könyvtártermének (A tridenti zsinat, 1778) festett gótizáló architektúrája, amelynek mestere Josef Zach. Ehhez a korai (hangulatadó) romantikához tartozik a tatai Eszterházy-kert Moreau-összeállította középkori „rom"-ja. Külön figyelmet érdemelne a gótizálás meglehetősen korai divatja a bútor- és vasművességben, valamint az egyházi berendezések terén. Az utóbbiak közül egyetlen jelentékenyebb művet említünk: Ungnad Fülöp 1808-ban készített szószékét a pesti belvárosi templomban. De ezt megelőzőleg, 1805-ben ugyanennek a templomnak főoltárához rendel a pesti tanács nyolc „gót stílusú" oszlopfőt Mayer Mihály kőfaragónál (Fővárosi Ltár, Ptjkv. 1805. 6899. sz.). — A hazai neogótikával kapcsolatban: *Voit P.*, A művészeti és ipari oktatás múltjából. Joó János egri rajztanár Magyar Atheneuma. Magyar Iparművészet XXXIX (1936) 194. kk.

[56] Pest megye műemlékei i. m. I. köt. 303. — *Rados J.*, Hild József. Bp. 1958, 191. kk.

[57] Néhány szórványos példa: Pest egy 1840 körüli látképén három gótizáló ablakon át mutatkozik a város [közölve: *Horváth H.*, Holzer pest-budai látképe. Magyar Művészet (1939) 120]; az oroszvári Zichy-kastély angolos gótikája Bertrand I. rajza nyomán készült Patin A. litografián (a Honderű 1845. évi kötetének melléklete); a pesti hajóhíd őrházának dór metópés fríz fölé helyezett gótizáló vakárkádja a Der Spiegel 1843. évi mellékletén, Joh. Bapt. Clarot litografiája; a Libaschinszky-villa gótizáló fakorlátja 1846 körül; a lórévi (Pest megye) gótizáló Zichy-kápolna (1849) stb.

[58] A Nemzeti Múzeummal kapcsolatos hangulatváltozásról majd az épület tárgyalásakor lesz szó, itt csupán e hangulatváltozás néhány egyéb jelentkezését

közöljük: Cassano triesti építész letelepedésének „beharangozása" alkalmából írja a Honderű [(1843) II. 26. sz. 830]: „Nem mintha nem bírna jelenleg is egy pár derék építésszel, de mert ezek annyira kimerítéték képzelőerejüket, hogy a különben szép Pest újabb utcái csupa monotonia miatt ásítani kezdenek egymásra. Változatosság, urak, változatosság a természet és a művészet örök rendszabálya. Egyiptomi, görög, goth, mór, olasz s többi, mind megannyi különböző styl, miket valódi építészi szellem rendre márványhalmaira lehelni tud... Pantheon—Alhambra—Kölni dóm—Villa Sommariva egymás mellett, azaz sajátítsák el a különböző iskolák szellemét és leheljék azt középületeink s palotáink büszke homlokára." E szándékolt bejelentés mögött nemcsak a változatosság iránti igény jelentkezik — e tekintetben egyformán marasztalja el Pest valamennyi „derék" építészét —, hanem a teljes eklektika hirdetése, a mintakönyv-egyvelegek stílus-sokasága. — De egyben felfigyelnek Pest zöldte t let nélküli, si á v ltára s. „Pest ma is árnytalan, zöldtelen, homoksivatag... az Istenért, pesti nemes urak és polgár urak, soha de soha nem fogtok ébredezni!" [Honderű (1843) II. 4. sz. 115]. — Vachot Imre kifakadása Ferenczy István ellen a Mátyás-emlék királyának görög viselete miatt [Atheneum (1840) II]. — A Pesti Divatlapot 1844-ben azért indítja Vachot, hogy irodalom és művészet tiszta nemzeti irányú kifejlését előmozdítsa. E változó és harcias hanggal jár a magyar művészet értékeire való figyelmeztetés, a művészet fontosságának hirdetése a nemzeti kultúra egészében. Ezért ostorozza a Honderű [(1844) 3. sz. 93—94] „oligarcháink pöffeszkedő magatartását... mellyel minden iránt, mi a honi művészet vagy művész emelésére, pártfogására szolgálna, elejétől fogva máig viseltetni nem szűnnek. Festők közül Simót Münchenben, Brockyt Londonban említi és Markót, kinek műveit még Amerikába is viszik, de nálunk... a legdúsabb oligarchiák csarnokaiban sem látni... gondolja meg a nemzet, hogy a szent művészet szellemi kamatja sem kicsiny tényező a népek emelkedésében... rövid az élet, örökös a művészet." Ezt a változott felfogásra oly jellemző, helyes állásfoglalást még tetézi Erdélyinek A nemzeti képcsarnokról c. rövid cikke, amely szerint „a magyar gyűjtemény nemcsak a származásilag magyar művészeket öleli fel, hanem ki tudja és ismeri a nemzet hagyományos életét, — ki nemzeti sajátságainkat ecsetjével vissza tudja adni." [Pesti Hírlap (1846) 684. sz. 372.] — E friss és harcos hang a továbbiak során még fokozódik. Közvetlenül a márciusi események előtt írja a Honderű [(1848) I. 1. sz.]: Egy proletarius (Medve Imre) levelei szerint „szellemi művelődésünk gátjai, miként már múlt évi levelemben említém, sajtótörvényeink nemléte, irodalmunk s nemzetiségünk fejletlensége s politikai kiskorúságunk". Ugyanő a további levelekben felfigyel társadalmi viszonyaink elmaradottságára is (uo. 4. sz. 50): „nem tagadható, hogy a feudalizmushoz közelebb állunk, mint egyesek gondolják" és „mindenütt a kaszinó mereven különválasztja a polgári s a nemesi osztályt" (uo. 5. sz. 66). — A városkép változatossága utáni vágy lelkesíti az Életképek [(1846) I. 572] íróját; „Ideje már, hogy építészeink kibontakozhassanak az egyformaságból, ámbár a görög styl gyönyörű, de ha csak azt építünk, a város egyhangú lesz. Münchent is épületei vegyes modora teszi oly pompássá." — Az ötvenes évek klasszicizmus-ellenes állásfoglalásának legismertebb szószólója Hunfalvy útikönyve (Pesth und Buda nebst Umgegend. Pesth 1859, 155), amely, valószínűleg Hild iránti szimpátiától sarkallva, a Nemzeti Múzeum és Pollack ellen fakad ki. Ő is örül a stílusváltozatosságnak „man hat in neuester Zeit verschiedene Formen der Baustyle mit gutem Erfolg angewendet, wodurch die einformige Monotonie der Gassen glücklich beseitigt wird" (uo. 170), de mint legfontosabb örvendetes kivételt a Károlyi-palotát, tehát klasszicista épületet említ.

[59] *Táncsics M.*, Fővárosunk. Bp. 1867. — *Mályusz E.*, A reformkor nemzedéke. Századok (1923). — *Széchenyi I.*, Por és sár. Gróf Széchenyi István fennmaradt munkái. Pest 1872.

[60] *Ney B.*, Nemzeti építőművészet és stílus. Bp. 1917. — A nem magyar stílus vádja ellen védi: Budapest városfejlesztési programmja. Szépművészet I (1940) 44.

II

POLLACK MIHÁLY FIATALKORA

A XVIII. század utolsó harmada Európa-szerte a nagy feszültségek, a kirobbanni kész, sőt helyenként valóban kirobbanó változások kora. A feszültség és az ebből fakadó fokozatos vagy hirtelen változások megnyilatkozásai ugyan különfélék, követve az egyes országok jellegét, de megegyeznek abban, hogy ellenállhatatlan erővel kerülnek felszínre. Az abszolút monarchiáknak egyes területeken való látszatvirágzása sem tudja megállítani azt a folyamatot, amelynek eredményeként az erősödő polgárság egyre erélyesebben lép fel a gazdasági és társadalmi életben. A francia forradalom eredményei nyomán az európai feudális uralkodókban keletkezett félelem és az ezt követő intézkedések nem tudták feltartóztatni az eszmék relatíve gyors továbbterjedését. A francia forradalom öntudatra ébresztette a népeket, és elsősorban a nemzetté válás vágyát táplálta, főleg ott, ahol ez még kevéssé kapott erőre.

A francia forradalomban kulmináló nagy változásokat természetesen a művészet is megérezte. Valami bizonytalanság, lassú elhalás és kifáradás érezhető még a német és francia udvarok látszólag ragyogó művészetében is. Szaporodó tünetei egy eddig ismeretlen jelenségnek, amely arra vall, hogy a művészet és a társadalom magától értetődő párhuzamossága megingott, a művészet nem szolgálja többé az egész társadalmat, illetve nem elégíti ki a jelentkező új és széles rétegeket. Inkább megfelel elszigetelt kisebb központok igényeinek, amelyek sokszor üvegházszerű elzártsággal és mesterkéltséggel ápolják és folytatják a megkezdetteket.

Az európai művészetben — elsősorban az építészetben — végbemenő változások legjellegzetesebbjeit az előző fejezetben tárgyaltuk. Megmutatkozott mind a racionális és harmonikus, antikizáló iránynak a jelentkezése, mind azé a látszólag szabadabb, kötetlen fantáziájú irányé, amely változatosságot keresve fordul a múlt egy-egy korszaka felé (chinoiserie, egyiptizálás, gótizálás). Azt is éreztettük, hogy a XVIII. század utolsó harmada — megvalósult alkotásait tekintve — ott mutat fel valóban értékes műveket, ahol — mint Közép- és Kelet-Európa legtöbb országában — a későbarokk a meghiggadó, klasszicizáló fejlődésbe torkollott. Ez a klasszicizáló későbarokk elsősorban a városok, a kialakuló új polgárság igényét szolgálja és mindinkább elveszti uralkodókhoz, udvari központokhoz fűződő jellegét.

E változás következtében a városodás és az építészet új színhelyei alakulnak ki, s ezzel egyidejűleg háttérbe szorulnak, majd megszűnnek az eddig előtérben volt építészeti színterek. Így a mi szempontunkból korábban

lényeges Bécs, sőt egész Ausztria, mint az építési munka egyik fő színtere, háttérbe szorul, mint ahogyan Olaszország is elsősorban múltbeli emlékeivel és nem új alkotásaival gyakorol vonzóerőt, a fiatal építészek érdeklődése mindinkább Párizs felé irányul.

Ezzel együtt jár a képzésmód megváltozása, illetve a céhrendszer uralmának fokozatos gyengülése. A művészeti területeken dolgozókat foglalkoztató céhek sajátos bomlási tünetei nem mindenben azonosak a kifejezetten ipart űzők céheinek válságával. Mint jellegzetes új mozzanat szerepel ugyanis a művészetek területén (festők, szobrászok-kőfaragók, építészek) a céhek és a művészeti akadémiák közötti harc, ami egyszerre jelenti a gyakorlati képzés háttérbeszorítását az elmélet javára, de ugyanakkor a hagyományos, sokszor csupán ösztönös tudásanyagnak elméleti alapokra helyezését. Ez az ellentét céhek és akadémiák között főleg építészet terén élesedik ki, hiszen e téren egzisztenciális érdekek is fűződnek a monopolhelyzetük birtokában erélyesen védekező céhek megnyeréséhez. E nálunk hosszantartó harc egy-egy jellegzetes tünetéről a későbbiek folyamán még szólunk.[1]

Az, hogy az építészetnek nagyobb szerep jut, mint a társművészeteknek oly országokban, ahol a polgárosodás később indult meg vagy csupán a XVIII. század végén gyorsult, természetesnek tekinthető. A klasszicizáló későbarokk, majd a korai klasszicizmus legnemesebb (és számban leggazdagabb) emlékei ott keletkeznek, ahol a polgári társadalom épp kialakulóban van. Ezért tud Magyarország vagy Oroszország — bizonyos fokig Ausztria és Csehország is — a kor építészeti átlagából kiemelkedni, olyan alkotásokat teremni, amelyek részben a múlt szerves folyományai, részben egy új művészet keletkezésének első példái.[2]

Az előzőkben jelzett átalakulás következtében a XVIII. század utolsó évtizedeiben az ausztriai, de különösen a bécsi építészet a lassú csöndesedés és a keveset alkotás képét mutatja. Az udvari építészek jelentősége mindjobban csökken, tevékenységük csak az udvari építkezésekre terjed ki, sőt a súlyosbodó gazdasági helyzet miatt — noha nagyobb tervekről nem mondanak le — működésük többnyire alig halad túl a tervezésen, gyakorlati téren pedig inkább karbantartás, módosítás, átalakítás a feladatuk. Ezért a tehetséges építészek fejlődési lehetősége mindjobban korlátozódik, a tervezésért, illetve a megbízásokért folyó harc egyre élesebb, hiszen mindinkább egzisztenciális kérdéssé válik. Az udvar természetesen most sem mond le irányító hatalmáról az építészet terén. Ez megmutatkozik abban az intézkedésben is, amely előre készített, quasi típusterveket kényszerít rá a hatáskörébe tartozó építkezésekre, elsősorban a gazdasági vagy egyházi jellegűekre. Ebben az a törekvés is megnyilvánul, hogy a területileg igen tekintélyes, Bécshez tartozó államszervezetet Bécs ízlésének próbálják alávetni. Ezért tudnak beleszólni oly távoli területek építészeti kérdéseibe is, mint aminő az osztrák megszállás alatt álló Lombardia, ezért érvényesítik az udvari építészeti igazgatóság fennhatóságát minden minket érintő kérdésben.

Mivel a hazai klasszicizmus mesterei — ha idegenből jönnek — általában Bécsből vagy bécsi képzés után kerülnek hozzánk, szükséges a századvég, illetve a századforduló bécsi építészeit röviden szemügyre venni.

Nem kell sok szereplővel foglalkoznunk. Mellőzhetjük itt a bécsi—lotharingiai művészkör legfontosabb hozzánk érkezett alakjának, Isidore Canevale-nak bemutatását, akiről az előző fejezet emlékezett meg. Canevale pesti építkezésénél (Új épület) a fiatal Hild Jánost alkalmazza építésvezetőként, s ezzel megindul e sokágú és nagymunkásságú építészcsalád magyarországi szereplése.[3] A francia építészet egyik későbbi, Ausztriában működő építésze az ugyancsak már említett Charles Moreau, aki Csákvár, Nagyganna, Kismarton és Tata főúri építkezései révén került kapcsolatba — ha nem is mindig hiteles adatok szerint — a hazai építészettel. Mivel munkássága az 1800 utáni évekre esik, itt nem szükséges vele foglalkoznunk. A francia klasszicizmus képviselője Bécsben Louis van Montoyer, a bécsi Palais Rasumofsky és más bécsi építkezések mestere, aki az 1810. évi budai tűzvész után az egykori királyi palota helyreállításához is készít terveket. A badeni vigadó (1799—1801), az Albertina palotájának átépítése, de főleg a Palais Rasumofsky gondos részletképzésű, finom és ünnepélyes hangulatú termei több rokonvonást mutatnak a mi építészetünkkel, elsősorban Pollack Mihályéval.[4]

A felsorolt művészek említése azért is szükséges, mert származásuk és iskoláztatásuk a francia műveltség felé mutat és erősíthette a francia építészet már említett, többféle úton beáramló hatását.

Nem érintjük itt bővebben Ferdinand Hetzendorf von Hohenberg (1732—1816) szerepét, mert vele mint Pollack Mihály tanárával később foglalkozunk. Csak emlékeztetünk e helyen Josef Kornhäusel egyéniségére, akinek Baden klasszicista városképe köszönhető. Mindketten a későbarokk klasszicizáló irányának és az ebből kifejlődő, barokkos nyomoktól nem mentes korai klasszicizmusnak képviselői. Végül az udvari építészeti hivatal mindjobban előtérbe kerülő építészét, Johann Amant kell említeni, akivel a pesti Német Színház kapcsán fogunk találkozni.

E szűkszavú áttekintés is éreztethette, hogy Bécsben a nevesebb mesterek franciás (illetve a lombardiai közvetítés révén olaszos) tanultságot képviselnek, és azt is, hogy egyre nagyobb számú tervezési munkával, de egyre kevesebb kivitelre került művel van dolgunk: a nagyszámú adminisztratív munkán kívül főleg a polgárság igényének kielégítésére szolgáló, többé-kevésbé szerény építkezéssel találkozunk.

A XVIII. század végére tehát Bécsben is kiéleződnek az ellentétek a kétféle építtető, a kétféle képzés között. Főleg az utóbbi okoz sok nehézséget. A mesterjog elnyeréséhez elengedhetetlen volt a céhbeli képzés, amely egyébként — mindaddig, amíg tervező és kivitelező személy egybeesik — a nélkülözhetetlen gyakorlati tudást nyújtotta. De már működik a bécsi akadémia, amelynek bizonyos osztályaira az építőgyakornokok (tanoncok—segédek) járnak, már van technikum, amelynek évfolyamai nemcsak a katonai mérnökkar, hanem a polgári közigazgatás több ágazata számára képeznek ki fiatalokat. Nem egy mérnöki képzésű fiatal lett a XVIII. században alkotó építész, elegendő, ha egyfelől Balthasar Neumann, másfelől a mi Péchy Mihályunk alakjára mutatunk rá. Az a körülmény, hogy a leendő építészek többféle — esetleg párhuzamosan folyó — tanításban részesülhettek, mutatja, hogy a megszokott régi út már nem volt elegendő, noha még nem alakult ki egyértelműen a követendő új eljárás. E nehézségek

leküzdésének egyik lehetősége az apáról fiúra átszálló ipar, illetve a mesterjog ily szűk keretek közt mozgó szétoszlása. Erre a gyakorlatra kényszerültek az építészek mindaddig, míg a hivatásgyakorlás joga a céh kezében volt.

Így kerül Pollack Mihály is — apja foglalkozását követve — építőipari képzésre. Atyja Kaunitz herceg szolgálatában álló, egyszerűbb építőmester lehetett, de gyerekei neveltetésére szigorú lelkiismeretességgel vigyázott.[5]

Pollack Mihály 1773. augusztus 30-án született a bécsi Belváros 22. számú házában. Szülei is, ő is katolikusok. A keresztapa szerepét Wolfgang Steinmar Hofbauüberseher vállalja, ami arra vall, hogy az apa — Kaunitznál viselt állása révén — az udvari építészeti hivatal alkalmazottjaival jó viszonyban lehetett.[6]

Tanulóévek

A fiatal Pollack, az atyai mesterséget követve, a Bécs környéki Perchtoldsdorfban tanulja szakmáját és szabadul fel 1792. június 7-én.[7]

Valószínűleg már ezekben az években, céhbeli kiképzésével párhuzamosan, mindenképpen azonban 1792—93-ban a fiatal Pollack a bécsi akadémián is tanul Hohenbergnél, noha az akadémia névsorában nem szerepel. Itt-tanulását bizonyítja az atyának milánói fiához írt levele, amelyben beszámol a fiatalemberről és tanára véleményéről. Az atya levele szerint az ekkor 19 éves fiú élénk, nyughatatlan, ami az aggódó apának gondot okoz, de megnyugtatja őt a nagyon becsült Hohenberg kijelentése, aki sokat vár tanítványától.[8]

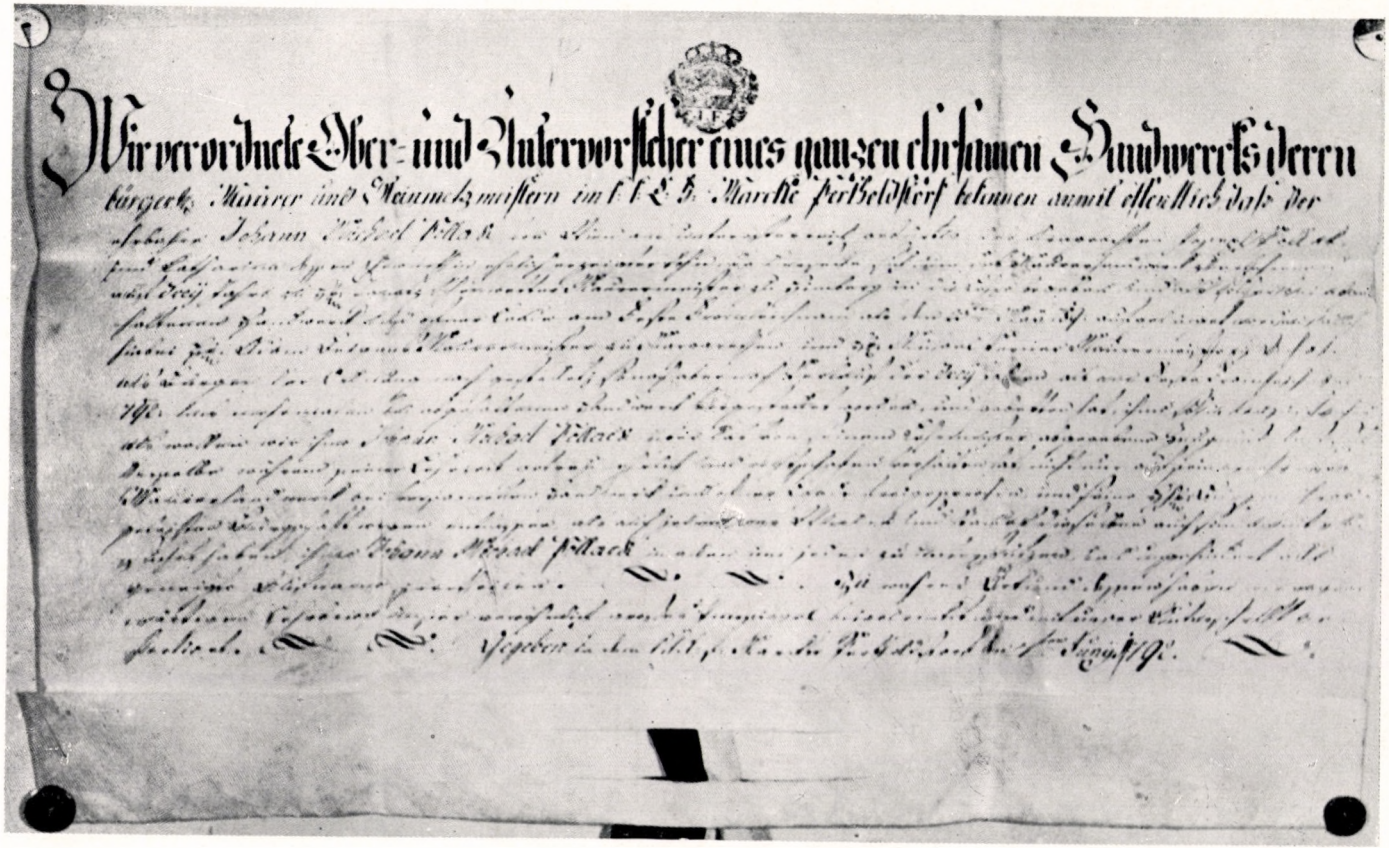
Pollack Mihály e korai tanulóéveiről igen keveset tudunk, inkább csak stíluskritikai megfigyelések révén lehet tisztázni, hogy milyen körülmények között dolgozik, milyen tudással felszerelve indul útjára. Ezért fontos — a rá úgy látszik jelentékeny hatást gyakorló — Hohenberg személyét közelebbről figyelembe venni.

Johann Ferdinand Hetzendorf von Hohenberg alakját, mint a bécsi klasszicizáló későbarokk jellegzetes képviselőjét, a legújabb kutatás, elsősorban Hainisch tanulmánya helyezte az őt megillető helyre.[9] Az 1732 és 1816 közt élt művész a későbarokk korában kialakuló új, bizonyos mértékig a jozefinista felvilágosodás szellemét tükröző osztrák világ képviselője. Eleinte — főleg Kaunitz pártfogoltjaként — erkölcsi és anyagi sikerek kísérik pályáját, a bécsi akadémia építésztanára, majd igazgatója, a francia akadémia első német tagja, a schönbrunni nagyarányú építkezések főirányítója. 1775-ben választják meg udvari építésznek, a klasszicizáló későbarokkot képviselő Franz Anton Hillebrandttal és az erősebben franciás klasszicizmust képviselő Isidore Canevale-lal, mindkettő szerepe a magyar építészetben közismert. Hohenberg közvetlenül nem dolgozott hazánkban, csupán tanítványai révén gyakorolhatott hatást, így eddig nem érdekelte szakirodalmunkat. Hohenberg tervez Ausztriában először angol kertet Schönbrunn számára, ő hangsúlyozza az egyenletes ablakritmus és a nyugodt arányok fontosságát egyik főművénél, a bécsi Fries—Pallavicini-palotánál (1783), amely elkészültekor éles kritikát váltott ki. Kritikusait azzal igyekszik meggyőzni, hogy műve eszmei tartalmát hangsúlyozza. Kifejti, hogy

gazdag polgárember palotájáról van szó, ahol a nemes egyszerűség és a kényelem a döntő, nem a reprezentáció követelményei, mint a bécsi nemesi palotáknál. Ugyanezt a józan, világos és ésszerű felépítést, egyszerű, de gondosan mérlegelt tagolást, a nagyobb ellentétek elkerülését mutatja legfontosabb egyházépítészeti alkotása, a Kaunitz herceg austerlitzi (Slavkov u Brna) birtokán épített templom (32. kép). Az egész épületet jellemző nyugodt harmónia, a díszítőelemek szerény mértéke, valami sajátos biztonság érzésének a felkeltése uralkodik nemcsak itt, hanem más műveinél is. Ezért igyekszik csökkenteni — barokk hatások továbbélése mellett is — a drámai ellentétek, a felfokozott hatások, a festőiség szerepét az építészetben. Ezekben a sokszor ellentétes törekvésekben a régi és az új felfogás harca mutatkozik meg, az új felfogás követelte új elvek keresése, ami egyébként az érett barokk francia építészet elméleteiben is megfigyelhető. Blondel is vallja a szépségnek minden művészetben fennálló törvényszerűségeit, amelyek — szerinte — zenében és építészetben egyaránt megvalósíthatók. Blondel is valami kívülről konstruált „abszolút" szépségeszménnyel dolgozik, amelynek lényege, hogy az egyszer már szépnek nyilvánított arányok és ritmusok alkalmazása révén minden mű hibátlanná, széppé válhat. Az egyszerű és könnyen megfejthető arányviszonyok e túlértékelése révén Blondel és követői utat nyitnak egyfelől az akadémizmusnak, másfelől — jóval később — az elemeket kombináló-variáló historizmusnak.

Hohenberg, s általában a közép- és kelet-európai építészet ekkor még nem jut el idáig, de a fejlődés feszítő ereje, ellentétessége nála is jelentkezik. Fentebb, világi és egyházi alkotásainál hangsúlyoztuk az új felfogás kibontakozásának jelentőségét, próbálkozásainak jórészt helyes és előremutató voltát, de nem hallgathatjuk el azt sem, hogy bizonytalanságai, ingadozásai — amelyeket sokszori kegyvesztése, hivatali helyzetének bizonytalansága is fokozott — különféle és sokszor nem egészséges próbálkozásokra késztették. Ilyen volt a Bécsben közkedvelt minorita templom századok alatt kialakult „festői" stílussokféleségének, túlzsúfoltságának purista szellemű átdolgozása, amely itt is, másutt is sok értékes késő gótikus és barokk oltár vagy templomberendezés pusztulását jelentette. A minorita templomnál — teremmé alakítás mellett — rosszul értelmezett „gótikus" stílusú, silány, új berendezésnek adott helyet (1786). Itt tehát az egyneműre, az áttekinthetőre, az egy stílusban tartásra való törekvés nemcsak romboláshoz, de kényszeredett, felemás alkotáshoz vezetett, ami az átalakulás ez évtizedeiben Európa-szerte előfordult. Ugyanilyen sajátos kettősség mutatkozik a laxenburgi királyi kastélynak 1806-ban tervezett „gótikus" szárnyánál. Az épület tömegeinek kiegyensúlyozottsága, a szimmetrikus kompozíció és a reprezentáció XVIII. századi követelményeinek megfelelő hangos felépítés rosszul illeszkedik a külsőségesen „gótikus" elemekhez, amelyek együttese visszás érzést vált ki. Az alaprajz és a belső téralakítás egyaránt ezt a kettősséget mutatja. Egymásba áramló hatalmas terek a gótikus szerkezet szigorával fékezve és felemás együttesbe kényszerítve. Annak a tisztázatlanságnak, annak a kettősségnek a kifejezői, amely a polgári felvilágosodás és a feudális középkor sajátos kettősségéből fakad (25—26. kép).

Hohenberg volt a fiatal Pollack Mihály egyetlen jelentékeny bécsi mestere, aki bizonyára volt is rá hatással. Sem Hillebrandt — akivel való



31. Pollack Mihály mesterlevele 1792-ből

kapcsolatáról nem tudunk —, sem Canevale látszólag nem gyakorolt rá semminő befolyást. Ez érthető is : az új szépségnek és a sajátos harmóniának, a nyugodt ritmusnak és finom arányoknak a példáit nem ezeknél a mestereknél, hanem a lombardiai klasszicizmus művelőinél kereste és találta meg.[10]

Az a körülmény, hogy Pollack Mihály a céhrendszer keretében kapott gyakorlati kiképzése mellett az akkor legérdekesebb bécsi mesterek egyikénél tanult, további fejlődésére bizonyára komoly hatást gyakorolt. Hohenberg vezető szerepe lehetőséget nyújtott arra is, hogy a felmerült építészeti feladatokkal közelebbről megismerkedjék, talán azt is megsejtette, hogy e harcok — túl a személyi súrlódásokon — elvi hátterűek is : a későbarokk fantáziagazdag és játékos udvari művészete szembekerül a higgadtabb, mindinkább klasszikus elemeket használó új felfogással. Mindehhez járul az első hulláma annak a tudálékosságnak, amely a felvilágosodásból fakadó ismeretek helytelen, téves alkalmazását mutatja területünkön. Bizonyos tekintetben Hohenberg is egyike azoknak a mindent jobban tudóknak, az olyan puristáknak, akik a századok alatt kialakult együttesek ,,stílusösszevisszaságát'' rosszalják és azok művészi változatossága helyett mesterséges stílust, új középkort fogalmaznak. Mindezek korán megmutatják a fiatal és igazodást kereső építészjelöltnek, hogy a barokk művészettől el lehet és el kell távolodni, arra késztethették, hogy a világosan áttekinthetőt, az ésszel felfoghatót értékelje, és hozzájárulhattak ahhoz, hogy Pollack Mihály ne tekintse egyetlen művészeti forrásnak a bécsi építészetet, amely ekkor egyébként is kissé halódó korszakát éli. Másrészt Hohenberg nagytudású, élénk fantáziájú, állandóan tervező-dolgozó mester volt, és ha ő a számára jelentéktelen apának fiatal tanítványáról biztatóan nyilatkozott, akkor ez azt jelentette, hogy foglalkozott vele, képességeit felismerte, útjára nemcsak megtanult anyaggal, hanem önmagába vetett hittel bocsátotta.

A Hohenberg körül dúló állandó intrikák és a bécsi építészet terén mutatkozó mindjobban fokozódó lanyhulás sürgette, hogy Pollack Mihály a céh által kívánt ,,vándorlás''-át, más mesternél töltendő tanulmányéveit mielőbb megkezdje.

Külön indokolás nélkül is érthető, hogy miért fordította lépteit Itália felé. Az olasz félsziget ekkor, még jobban, mint a megelőző félszázadban, az érdeklődés középpontjában állt. A herculaneumi ásatások, majd Winckelmann művének megjelenése óta nemcsak a művészetet kedvelők, hanem minden rendű és rangú művészek itt keresték a művészet mintaképeit, a megújhodás forrását, azt a ,,legfontosabb tananyag''-ot, amely működésük alapjait szolgáltatja. A jelen és a közelmúlt építészete és művészete nem adott megnyugtató alapot a társadalmi fejlődés élesedő válságai közepette. A művészek megnyugtató törvényszerűségek, kánonok, előírások után áhítoztak : mindezt az antik műemlékekben oly gazdag, a művészet gyakorlata és elmélete terén oly ragyogó hagyományokkal rendelkező Itáliában vélték megtalálni. Bizonyos mértékig ezt a felfogást az építészet terén előkészítette az a mind szélesebben elterjedt szokás, amely majd kétszáz év óta az építészetben való jártasságot a műveltség elengedhetetlen elemének tekintette. Az építészet, mint tananyag, bevonult a művelt nemesség tantárgyai közé, Bethlen Miklóstól Nagy Péter cárig minden jelentős építtető-

nél megfigyelhető e jelenség. Mindez fejlesztette az építészet taníthatóságába vetett hitet, sőt a magasabb építészetelméleti tudományt is. Nem meglepő, ha 1773-ban Bécsben nyomtatásban is megjelenik olyan előadások anyaga, amelyeket a jezsuita Johann Izzo a Theresianumban adott elő. Ez már tankönyv, mégpedig nem is a szakakadémiai oktatás színvonalán.



32. Hohenberg : A Kaunitz-család sírkápolnája. Austerlitz (Slavkov u Brna)

Általában szaporodnak a XVIII. század utolsó harmadában azok a kiadványok, amelyeknek közös vonásuk, hogy szerzőjük nem annyira mint alkotóművész, hanem inkább mint tanár, legjobb esetben mint az új művészeti felfogás propagátora lép az olvasó elé. Másik közös jellegzetessége a XVIII. század utolsó harmadában készült ilyen „tankönyvek"-nek a vitázó hang, az erős kritikai él, amellyel szembefordulnak a jelen vagy a közelmúlt (barokkos) „ízléstelenségei"-vel és helyettük a józanságnak, az ésszerűnek, az anyagszerűnek, az antikos szépségideál követésének elvét hangsúlyozzák. Ebben nyilván a kor gazdag pamfletirodalmának hatása is jelentkezik.

Hogy Pollack Mihály megismerkedett-e ekkor ilyen elméleti írásokkal : nem lehet pontosan megállapítani, de valószínűnek kell tartani. Már a nyolcvanas években ilyen kiadványok olvasása elkerülhetetlen volt egy művészettel foglalkozó, nagyobb igényű fiatal számára.[11]

De nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a XVIII. század, főleg a század második fele Európa-szerte a művészeti akadémiák szaporodásának és felvirágzásának a kora. Nemcsak a művészet taníthatóságába, elsajátíthatóságába vetett hit mozdítja elő az akadémia alapításokat, nemcsak a céhrendszerbeli képzés elégtelensége, hanem a csírázó és fejlődő kapitalizmusnak az a felismerése, hogy a művészet alkotásai gazdasági szempontból is fontos csereáruk, amelyek „minőségi foká"-ért az állam — az állami, uralkodói akadémiák stb. — szavatolnak. Ehhez járul mint egyik legfontosabb tényező az akadémia alapítások terén : az akadémiák révén tud és akar az államhatalom a maga ideológiájának a művészet terén is érvényt szerezni. Az akadémiák az eddig hiányzó és mindinkább a megmerevedő, érdekeiket védő céhekhez fűződő „művészképzés" helyett

módszeresebb és sok tekintetben magasabb átlagszintű kiképzést nyújtanak az ott tanuló fiataloknak, de mint az államhatalom intézményei csakhamar a haladás gátjaivá, nemegyszer reakciós eszmék terjesztőivé válnak. Ez a nagyon bonyolult és sokféle kölcsönhatáson keresztül érvényesülő átalakulás okozza, hogy minden igényesebb művész akar akadémián tanulni, e magasabb képzés nélkül nem remélheti társadalmi és művészi helyének elnyerését.[12]

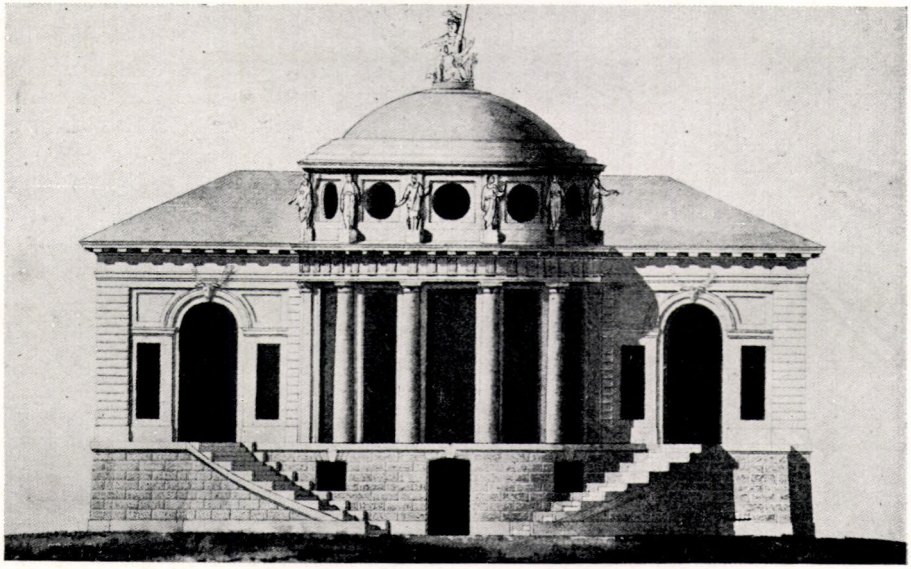
Milánói tartózkodás

Az itáliai tanulmányút általános vonzóerejéhez járult Pollack Mihálynál az a körülmény, hogy idősebb féltestvére, Leopoldo Pollach — aki az apa támasza és tanácsadója volt — Lombardiában működött jelentős építészi állásban, amire a család — az iratok tanúsága szerint — nem kevéssé volt büszke. Leopoldo ekkor, a kilencvenes évek elején, állt alkotó erejének tetőfokán. Főműve, a milánói Villa Belgiojoso (a későbbi Villa Reale) befejezéséhez közeledett, és az olasz klasszicizmus eme egyik fő alkotásán túl több műve állt már vagy készült a Milánót környező városokban (23—24. kép). Szerteágazó összeköttetései Bécsen keresztül hazánkig elhatnak, magyarországi főnemesek részére is készít több tervet (33. kép).[13] Nagyobb építészeti irodát foglalkoztatott — legidősebb fiát, Giuseppet, utódjának nevelve —, igen sokféle munkát végzett a lombard állami építészeti hivatalnak, amely az osztrák megszállás alatt Béccsel és személy szerint Kaunitz herceggel élénk összeköttetésben állt. Lehet, hogy ez az összeköttetés már eleve egyengette Leopoldo odakerülésének útját (34—35. kép).[14]

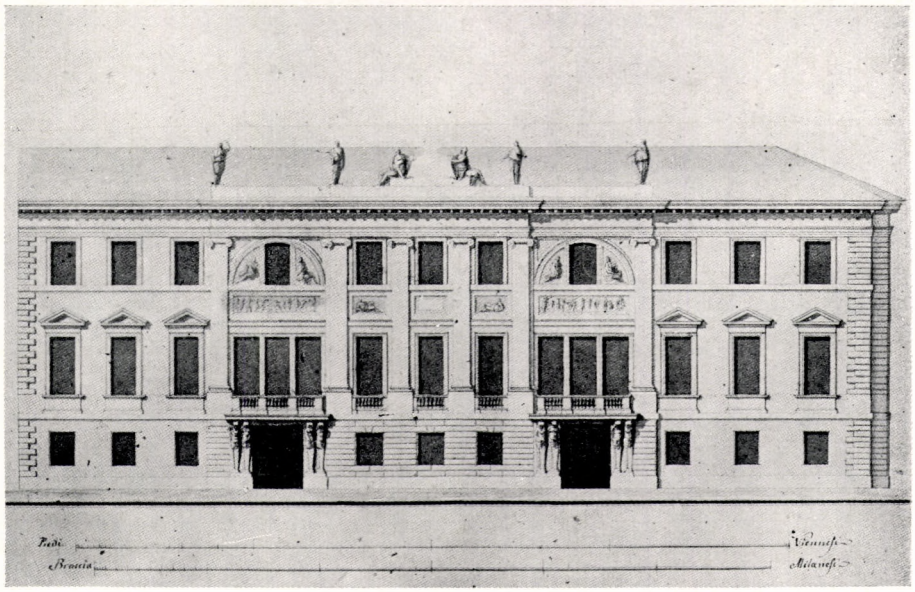
Pollack Mihály 1793 végén vagy 1794 folyamán érkezhetett Milánóba. Itt-tartózkodásának kevés nyoma van, az elszórt és kelet nélküli levelekben történt említéseken kívül egyetlen hiteles bizonyítékunk maradt, egy az 1794-es évszámmal és aláírással ellátott kis tervvázlat bátyja iratai között.[15]

A kisméretű, vízfestékkel színezett tervrajz Michel Pollach fecit 1794 aláírást viseli, felső sarkában az unokaöccs (Giuseppe Pollach) megjegyzésével: „Dempieto Ionico fatto dal Sg. Zio Michel Pollack Vienese 1794." Mivel a tervrajz a milánói Pollach-anyagban került elő, és Giuseppe különben sem járt a kilencvenes években Bécsben, bizonyítottnak kell tekinteni, hogy ez Pollack Mihály egyik legkorábbi, milánói munkája (36. kép).

A kis tervrajz kifejezetten „tangyakorlat", arra volt jó, hogy mind a tervezésben, mind a rajzbeli kivitelben gyakorolja magát. Kupolával fedett, kisméretű ión körtemplomot mutat, amelynek háromnegyed pillérekkel tagolt, kör alakú kupolás középrészéhez a főtengelyek irányában félkörívű sarokfülkékkel bővített, kápolnaszerű terek csatlakoznak. E kápolnákat kívülről kettős oszlopok gazdagítják, míg a kápolnák közti részt lazán elhelyezett kettős oszlopok kapcsolják össze. A végigfutó koronázópárkányon, valamint a kis kupolák lanternáján szobrok emelkednek. Az egész épület valami fiatalos kecsességet, de ugyanakkor némi bizonytalanságot is mutat, a centrális tér- és tömegalkotás épp annyira foglalkoztatja a tervezőt, mint a harmonikus és gondos arányokkal, antikos formákkal dolgozó fel-



33. Leopoldo Pollach: Vadászlak terve a Zichy-család részére. 1794
(Milánó, Archivio dello Stato)

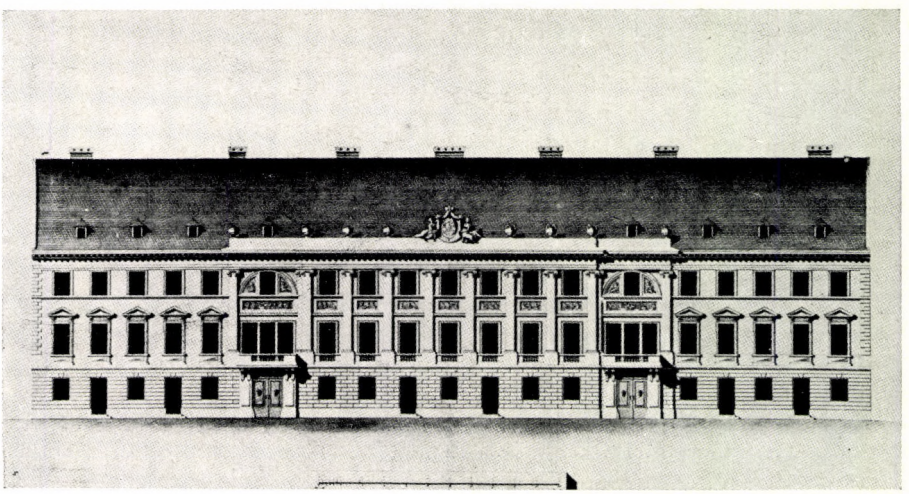


34. Leopoldo Pollach: Grassalkovich-palota terve. 1794
(Milánó, Archivio dello Stato)

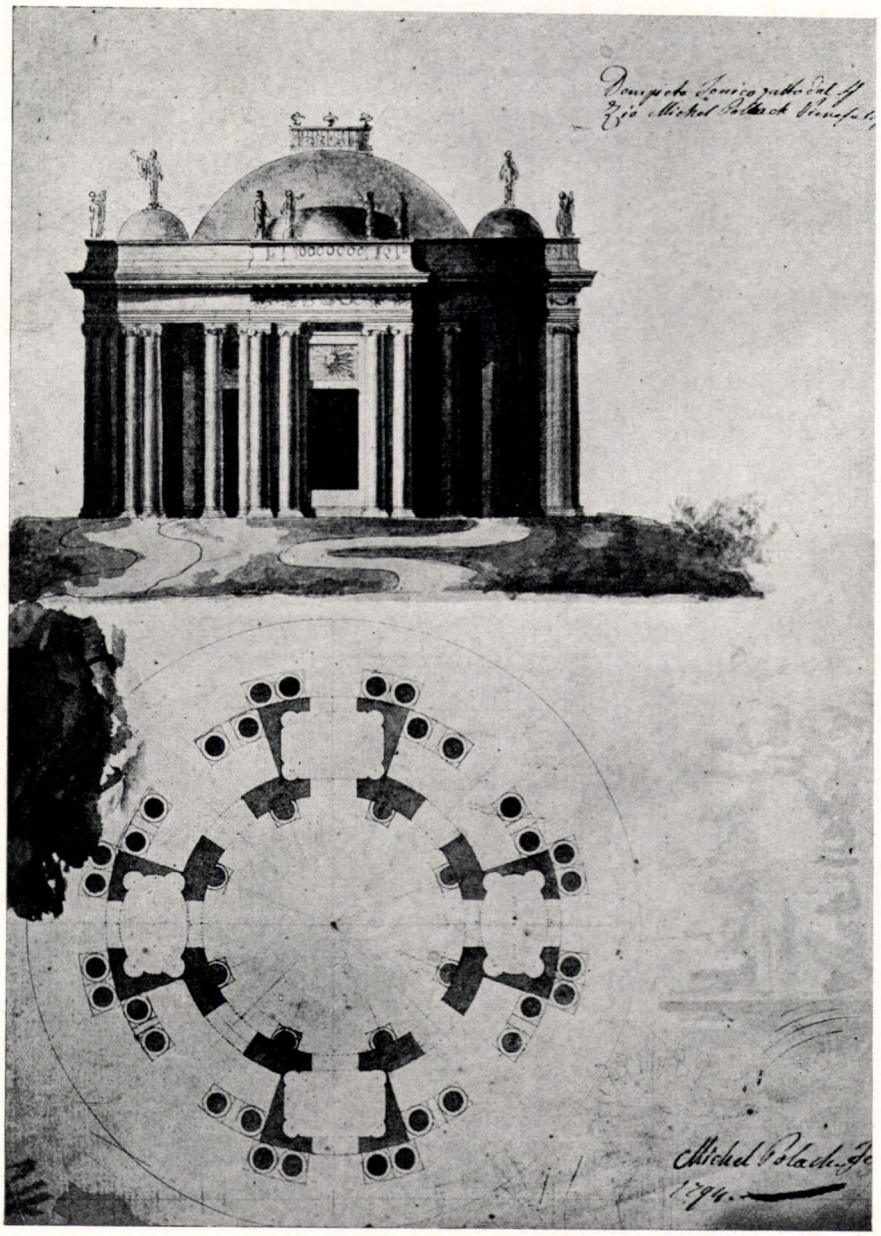
építés. Nincs különös jelentősége — bár a tervrajz finomabb kivitele a készítő rajzbeli ügyességét is elárulja, amit később is alkalmunk lesz többször megcsodálni — annak, hogy a barokk örökségből már itt alig érezhető valami. Nyugalom és áttekinthetőség jellemzik, szemben a barokkos centrális kompozíciók optikailag szinte áttekinthetetlen, kitapinthatatlan, fénnyel és árnyékkal dramatizált kompozíciójával.

A tervrajz tanulmányjellege és fent érintett tulajdonságai felmentenek attól, hogy mintaképeit, előzményeit szélesebb körben keressük. A Pantheon ihletésére visszavezethető, elég gyakori hasonló tanulmányok helyett inkább azokra a kerti-pavilon tervekre utalunk, amelyek elég nagy számban találhatók Leopoldo Pollach hagyatékában és bizonyára ösztönzést, sőt talán példát nyújtottak a fiatalabb testvér munkájához. Azt, hogy e terv csak gyakorlatként, konkrét feladat vagy megbízás nélkül jött létre, leginkább a rajta szereplő aláírások, illetve feljegyzések mutatják. Különösen Leopoldo terveinél megfigyelhető általában, hogy terveire rávezeti, kinek a megbízásából készült és mikor, főleg, ha a szóban forgó terv konkrét megbízásra keletkezett. A fiatalabb Pollack is átvette volna ezt Milánóban, ha azzal büszkélkedhetett volna, hogy bátyja révén vagy bátyja számára konkrét megbízáshoz tervet vagy tervváltozatot készíthet. Így tehát bizonyosnak látszik, hogy csupán gyakorlat céljából, tanulmányként készítette, sőt az is valószínű, hogy több ilyen és ehhez hasonló tervet készített milánói tartózkodása alatt, de ezek, mint Leopoldo Pollach „hivatalos" anyagához nem tartozók, bizonyára már régen, talán még életében, kiselejtezésre kerültek.

További milánói vagy itáliai tartózkodásáról hiteles adataink nincsenek. Nem valószínű, hogy a milánói székesegyház nagyszabású befejező munkálataiban része lett volna, hiszen a vezető építészi megbízást Leopoldo



35. Leopoldo Pollach : Budán építendő Eszterházy-palota terve



36. Pollack Mihály : Tempietto-terv. 1794 (Milánó, Archivio dello Stato)

is csak 1803-ban, tehát jóval Mihály Pestre érkezése után nyerte el. Hogy megfigyelhette a körülötte folyó élénk tárgyalásokat, a homlokzat befejezésére vonatkozó tervezgetéseket, sőt talán részt vett annak a sokat dicsért állványzatnak a kigondolásában és megszerkesztésében, amely — Leopoldo találmányaként — lehetővé tette a hatalmas homlokzatnak függő állványzat igénybevételével, tehát teljes beállványozás nélküli befejezését, ezt valószínűnek tarthatjuk. A dómépítés annyira központi kérdése volt ekkor a milánói életnek, különösen az építészeti életnek, hogy Leopoldónak, ha nem is állt még a domopera élén, mint Milánó kiemelkedő szerepű építészének, kellett hogy kapcsolata legyen a tervekkel és munkálatokkal.[16]

Azt, hogy Pollack Mihály a következő években, azaz 1795—1796—1797-ben hol és merre járt, pontosan eldönteni nem sikerült. Nem tudjuk, elhagyta-e Milánót, és ha igen, merre vette útját, nem tudjuk, járt-e Itálián kívüli városban, elsősorban Párizsban. Ha eldönteni nem is lehet, véleményünk szerint nem valószínű, hogy Milánót elhagyta volna, illetve, hogy túljutott volna Lombardia határain, mert ekkor ez állt osztrák megszállás alatt. Nagyon is kérdéses, hogy eljutott-e Rómába.[17]

Ha bizonytalan is, hogy járt-e Toszkánában és Rómában, de az szinte biztos, hogy ezekben az években Itálián kívül máshol nem járt. Az az erős franciás jelleg, amely az olasz klasszicizmus hatásán kívül műveire jellemző, és amelynek megnyilvánulásáról a későbbiekben lesz szó, bécsi iskolázásán túl valószínűleg bátyja révén, illetve az ott található francia metszetkiadványok révén került Pollack művészetébe. Mivel nem ismerjük sem Pollack Mihály, sem más e korbeli nagyobb építész tanulmányútjának pontos útvonalát, analógiák sem állnak rendelkezésünkre, amelyekből ilyen esetleges európai tanulmányútra következtethetnénk. Egyelőre meg kell elégedni azzal a ténnyel, hogy bátyjánál, Milánóban töltötte vándorútjának egy részét. Látszólag ellentmond ennek Pollack Mihálynak az a kissé nagyhangú kijelentése, amellyel pesti letelepedését igyekszik megkönnyíteni, és külföldön létrehozott alkotásainak nagy számára és sokféle vándorútjára hivatkozik.[18]

1798 folyamán már Pesten kellett lennie, nemcsak azért, mert a mestermunka kivitelezéséhez megkívánt vándorévek általában nem haladnak meg három-négy évet, hanem azért is, mert 1799-ben kelt pesti céhfelvételét kérő beadványát a tanács, illetve a céh először azért utasítja vissza, mert „kaum ein Jahr sich allhier aufhielt".

Érdekes lenne pontosan tudni, hogy az akkori, mintegy huszonötéves mester miért jön Pestre, elsőként a következő években elég szép számban Bécsből idetelepedő mesterek közül. Lehet, hogy közrejátszott a bécsi építészeti tevékenység lanyhulása, aminthogy Itáliában is átmenetileg ez a helyzet, de erősebb indítéknak tűnik a Hild-családdal fennálló kapcsolat. Ez építészcsalád egyik tagja, Hild János, mint Canevale építésvezetője kerül Magyarországra, majd Pestre. Nyilván tájékoztatta övéit és barátait arról a nagy tervről, amely Pest fejlesztésével és városrendezésével kapcsolatban előkészítés alatt állt. Pest új fejlődésének első csíráit látva és összevetve azzal a nagyon is elmaradt, kisvárosias jelleggel, amelyben a század végén volt, nem kellett túlságos merészség nagyobb építészeti tevékenységet megjósolni.[19]

Pesten ez idő tájt már élénk tervezgetés folyik a város fejlesztése, a sokáig stagnáló építkezések megindítása körül. Bár a bécsi udvar ellenszegül minden olyan kísérletnek, amely országunk fejlődését, függetlenné válását szolgálja; mégsem tudja megakadályozni. A mi szempontunkból elsősorban azok a próbálkozások figyelemre méltók, amelyek szépítés és városrendezés címén a polgári városnak, a kereskedelmi és kulturális központnak, egy új országszékhelynek a kialakítását célozzák, megteremtve egy Bécstől távolabb fekvő és attól szükségképpen függetlenebb kormányzati székhelyet, mint amilyen Pozsony volt — helyzete, fekvése és hagyományai folytán. Nemcsak az alig feltartóztatható követelések, a lendületesebb fejlődésnek induló városi és kereskedelmi élet fokozódó igényei mozdították elő a magyarországi követelések lassú teljesítését, hanem az a megváltozott helyzet is, amelyben a francia forradalom és azt követő átalakulás miatt különösen Ausztria került. Nem sok bölcsesség kellett annak megértéséhez, hogy mindenkivel, még saját birodalma népeivel is, nem lehet egy uralkodó állandóan ellenséges viszonyban, mert esetleg szembe találja magát határon belül keletkezett ellenséggel. Közrejátszott — lassanként — annak a felismerése is, hogy Magyarország gazdasági fejlesztése közvetve Ausztria érdekeit is szolgálja. Ehhez járult, hogy a fenyegető napóleoni háborúk kitörésének lehetősége, majd a valóságos háborúk megindulása komoly veszélyt jelentett Bécs mint birodalmi főváros számára, és ezért ajánlatos volt olyan biztosabb központról gondoskodni, amely a fenyegetett területtől távolabb esett.

Ezért nem meglepő, ha egyre többet foglalkoznak Pest városrendezésének a kérdésével, érthetően nem nyíltan emlegetve ezt a célt a még mindig erős ellenállást kifejtő Béccsel szemben. De pusztán az a tény, hogy Balla Antal megyei főgeometerrel 1780 és 1790 között hat térképet csináltatnak Pest-Budáról (különféle megyei térképek melléktermékeként), arra vall, hogy voltak olyan intézői a város ügyeinek, akik felismerték a tervszerű munka és az elengedhetetlen városrendezés fontosságát.[20] Az iratokban nemcsak olyan intézkedések szerepelnek mind gyakrabban, amelyek a városszerűséget fejlesztik, tervszerűbb építkezéseket, szabályozásokat eredményeznek, hanem mind sűrűbben fordulnak elő olyan kitételek, hogy ez vagy az az intézkedés a városszépítést szolgálja. Olykor nehezményezik, hogy e szempontra nem voltak tekintettel és engedély nélkül vagy az engedélytől eltérően építkeztek.1793-ban Hilf Bálint tanácstag személyében a városrendezéssel kapcsolatos kérdések lelkes és ügybuzgó intézőre lelnek: e munkálatokban kell látnunk az 1808-ban alakult Szépészeti Bizottmány előzményeit.[21]

Természetesen a nagyobb kérdések megoldása most sem halad gyorsan, amiben Bécs rosszindulatú ellenállásán kívül a megoldatlan gazdasági-pénzügyi kérdések is közrejátszottak. Noha a bécsi hatóságok az állandó szorgalmazásra 1800-ban összefoglaltatják a legsürgősebb teendőket,[22] nagyobb lendület csak akkor mutatkozik, amikor József nádor személyes érdeklődése támogatja a városfejlesztést,[23] és e célból a városi tanácstól független szerv létrehozását javasolja. E kérdés elintézése — háborús és más okok

miatt — több évig húzódik, noha Hild János benyújtja részletesen kidolgozott tervét,[24] és azzal mind a gazdasági bizottság, mind a Helytartótanács foglalkozik.[25] 1805-ben a nádor — az uralkodó hozzájárulásával — közvetlenül megbízza Hild Jánost[26] a tervezési munkákkal és az elkészült javaslatot (Situationsplan zur Regulierung und Verschönerung der Königlichen Freystadt Pest in Hungarn im Jahr 1805)[27] felterjeszti az uralkodóhoz, akinek jóváhagyása most is késik. Ezért a kamara utasítja a városi tanácsot, hogy egyelőre csak a legsürgősebb munkálatokat engedélyezze.[28]

A fentiekkel körvonalazni kívántuk azokat a körülményeket, amelyek az építészet irányítása terén a Pollack Pestre érkezése körüli éveket jellemezték, és amelyek az elkövetkező tíz év fejlődésére különösen kihatottak. Nyilvánvaló, hogy az építési munka ütemének elfojtása nem kedvezhetett az oly régen késlekedő polgári fejlődésnek, sem nem gyorsította és könnyítette meg egy fiatal építész munkába állását és működését. Már ezek a nehézségek is némi magyarázatot adnak azokról a hosszadalmas tárgyalásokról, alkudozásokról, amelyek Pollack pesti céhfelvételét kísérik.

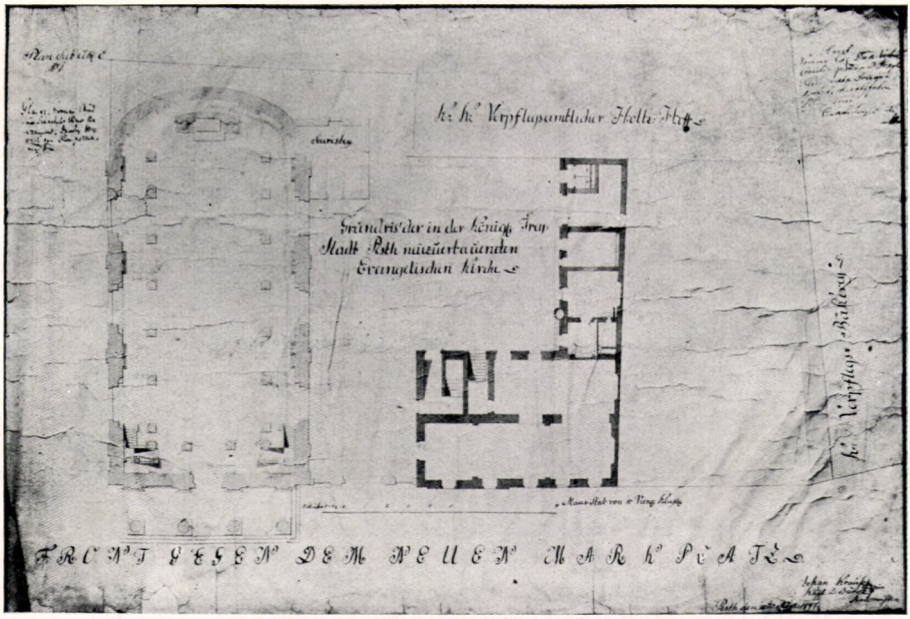
Az építészet terén mutatkozó bizonytalan munkalehetőségek a céhek ellenállását keltik fel. Munkalehetőségük biztosítását általában a zárt céhlétszámban látják, sőt, hogy semmi új érdek fellépte ne zavarja nehézkes és haladást gátló ügyvitelüket, arra törekednek, hogy rokoni és baráti kötelékek fűzzék még szorosabbra a céhköteléket, összeházasodással, átöröklésssel csökkentve minden új kezdeményezés lehetőségét. Ezért új tag felvétele ellen minden eszközzel küzdenek, habár már jó ideje nem tudják elhárítani azt a veszélyt, amely a hivatalos építészeti apparátus tagjainak működésével kiváltságaikat fenyegeti. Mivel azonban akár a meghívott vendégépítészek, akár az építészeti igazgatóságok tagjai elsősorban a főnemesség és a főpapság megbízásait kivitelezik, fokozottan őrködnek afölött, hogy a városok építészete terén egyeduralkodók maradjanak. Az ilyen — többnyire néhány évig — elhúzódó céhfelvételeket végső soron felsőbb utasításra kell a kérelmező javára elintézni. A bécsi kormány természetesen nem a céhek maradisága ellen küzd, hanem a nem jelentéktelen adójövedelmet nyújtó iparosok szaporodásáért, államjövedelmi szempontból. Ilyen hosszú harc előzte meg 1794—95-ben Landherr András és Sambelli János építőmesterek felvételét is.[29]

Deák téri evangélikus templom

Mindezzel megértetni kívántuk, hogyan jutott Pollack Mihály első pesti megbízatásához, a Deák téri evangélikus templom építéséhez.

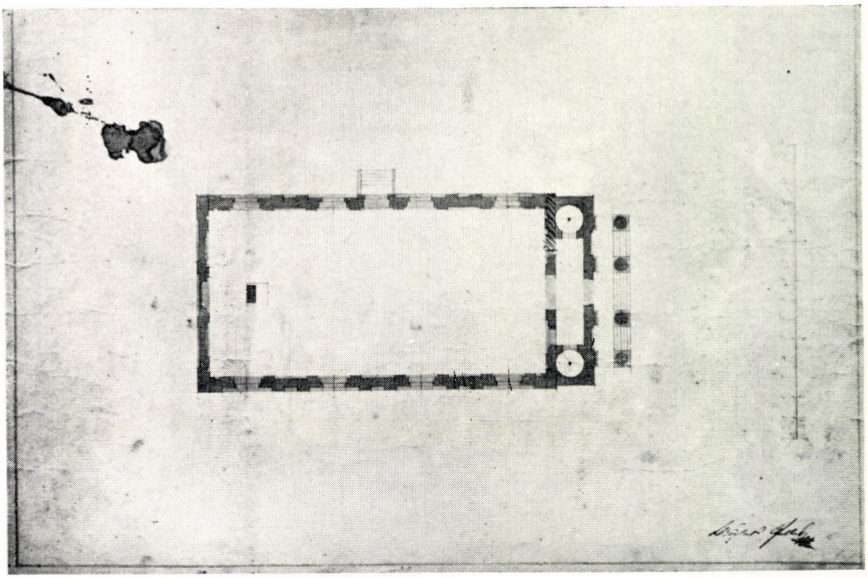
1797 márciusában a késmárki származású, kevéssé jelentős Krausz János pesti építőmester elkészíti a korinthuszi oszlopcsarnokkal díszített, középtornyos homlokzatú, belül pillérsorra támaszkodó karzattal ellátott templom tervét, amely azonban költségfedezet hiányában nem kerül mindjárt kivitelre (37. kép).[30]

A talán már akkor betegeskedő mester így választhatta a Pestre érkezett fiatal Pollack Mihályt építésvezetőjéül. Halála után, a fennálló céhszokások szerint, az özvegynek joga volt az ipart folytatni, ha megfelelő képzettséggel rendelkező üzemvezetője van. A hiányos adatok alapján nem



37. Krausz János : A pesti evangélikus templom terve. 1797

dönthető el, hogy Pollack még Krausz életében, vagy pedig csak annak halála után került-e erre a helyre. Tény az, hogy a pesti céh most is azzal a nem ritka módszerrel kíván élni, hogy beházasodással oldják meg részben a céhfelvétel, részben a Krausz-féle ipar folytatásának kérdését. E túlélt szokások azonban nem számoltak azzal a változott öntudattal, amellyel a nagyobb és magasabb tanulmányok után Pestre érkezett fiatal mester rendelkezett, bátran küzdve jogaiért és megtagadva e középkorias béklyózó eljárás alkalmazását. Pollack Mihály több beadványa ennek a nagyon is öntudatos és magabiztos magatartásnak meglétét mutatja. 1799-ben a pesti városi tanácshoz fordul kérve, hasson oda, hogy a céh a mestermunkát részére kiadja, őt levizsgáztassa és a Krausz-féle mesterjogot — amelyről az özvegy írásban kész lemondani — átvehesse anélkül, hogy az özvegyet feleségül venni kényszerülne.[31] A kőmívescéh biztosa, Kögl tanácsnok, a megfelelő vizsgálat után is ragaszkodik a céh álláspontjához, és ezért a tanácsnak kell e hosszadalmas ügyben dönteni, ami érthetően lassítja a lebonyolítást és Pollacknak még egy év múlva is kell a döntést sürgetni.[32] Végül sikerül rávenni a céhet, hogy Pollackot Krausznénak a mesterjogról történő lemondása esetén felvegye, hisz ilyképpen a mesterek száma nem szaporodik („mithin durch die Aufnahme des gedachten Polak die dermahlen bestehende Zahl der hiesig. Bürgl. Mauerermeister nicht vermehret wird").[33] A formaságok elintézése mégis tovább húzódik és a polgárrá fogadás csak két év múlva történik meg, olyan időpontban, amikor Pollack már többfelé dolgozhatott.[34]



38. Pollack Mihály : A pesti evangélikus templom alaprajza. 1799

Érdekes, hogy mindezek a tárgyalások nem említenek mesterremeket, sem annak témáját, sem annak kiadását, elfogadását vagy bírálatát nem tartalmazzák adataink. Lehet, hogy valamely ok miatt — talán a korábbi jelentős tanulmányokra való tekintettel — eltekintettek a mesterremek elkészítésétől. Mindenesetre feltűnő, hogy bár a következő években Pollack nem egyszer bírálója kollégái mesterremekének, sem most, sem később az ő munkájáról nem esik szó.[35]

Az elintézetlen céhfelvétel ügye azonban nem gátolja Pollack munkáját, amit a Krausznénál való alkalmaztatás formailag is lehetővé tett. Az evangélikus konvent 1799 áprilisában megbízza őt a templom új tervének az elkészítésével, amire a pesti mesterek közül kimagasló tanultsága és iskolázottsága folytán — képességeinek közelebbi ismerete nélkül is — alkalmasnak vélhették[36] (38. kép). Bár minden jel arra mutat, hogy a konvent csak Krausz halála után, 1799-ben foglalkozott reálisan a templomépítéssel, az irodalomban tovább él az a kevéssé valószínű nézet, hogy a templom kettejük közös műve, és Pollack csak a módosítás és kivitelezés terén jöhet tekintetbe.[37]

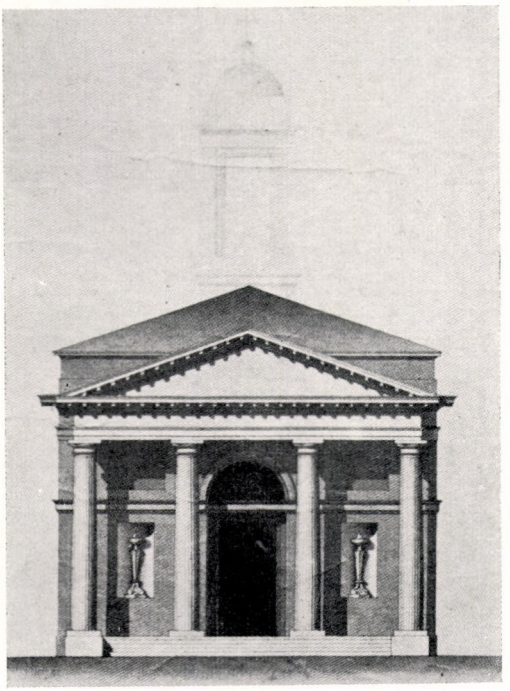
Pollack a konvent felszólítására csakhamar tervet készít az építkezéshez, sőt a homlokzathoz — nyilván a konvent kívánságára — második, egyszerűbb tervvázlatot is. Tervei jellegzetesen módosítják, illetve a klasszicizmus felfogásának megfelelően tovább fejlesztik elődje elgondolását (39—40. kép). Valóban nem az a jellegzetes, amiben hasonlít terve elődjéhez, hanem amiben eltér attól és ahogyan ezt az eltérő voltát szigorú téralkotási és tömegfelépítési elvei köré csoportosítja. A téglány alakú alap-

rajz gondolatát következetesen végigvezeti, nem használ félkörívű lezárást az oltárnál sem. Hangsúlyozza az egységes belső teret, a teremjelleget és ezért mellőzi a tagoló pillérsort, amelyen a karzat Krausznál nyugodott volna. A teremtemplom belsejének falait lapos pillérekkel tagolja, ezeken vonul végig a terembelső egységét hangsúlyozó, gondosan tagolt, széles frízű párkány. A vízszintes irány további hangsúlyozására szolgál a földszintet az emelettől elválasztó párkány széles, nyugodt lépcsőzése. E választópárkány feletti falsávot keretezett és mélyített, fekvő téglány alakú falmezők, illetve a pillérközökben félkörívű lunetták élénkítik. Az egész belsőt fa dongaboltozat fedte volna, ezzel biztosítva az egységes és ünnepélyes térhatást.

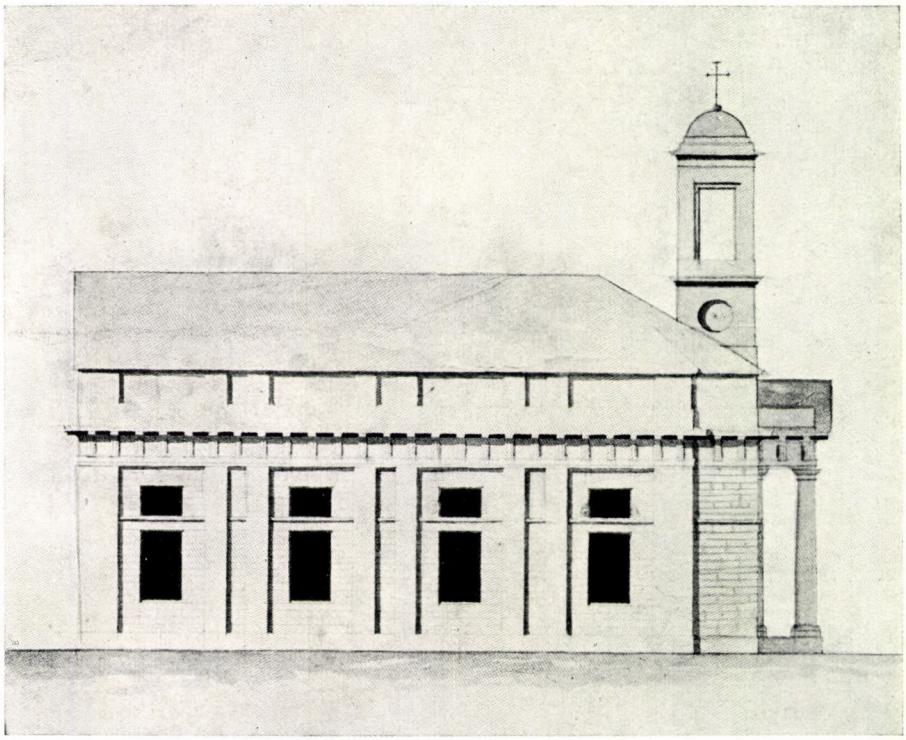
Már az alaprajz és a templombelső is mutatja — minőségbeli eltérésen túl — a két építész felfogásbeli, fejlődésbeli különbségét. Krauszéval egybevetve Pollack terve tisztább, következetesebb, a barokktól eltérő felfogás képviselőjeként áll előttünk, amely a teljesen egységes, szabadon kibontakozó belsőt világosan tagolja, a legegyszerűbb elemeket használja, de finom részletképzéssel, jóleső arányokkal, ünnepélyes nyugalommal éri el azt a felemelő hatást, amelyet a belső tér nemcsak rendeltetésénél fogva, hanem eszmeileg is kifejezni kívánt.

Pollack e téglány alakú teremtemplom elé fekvő téglány alakú bejárati szakaszt illeszt, amelynek végében kerek lépcsőfeljáratok vezetnek fel. E bejárati szakasz valamivel keskenyebb a teremszélességnél, és így mind belülről, mind a külső szemlélő számára jó átmenetet alkot a templom főrésze, valamint a templom bevezetőjeként kezelt oszlopportikusz között.

Ez a rendkívül egyszerű alaprajz szigorú logikával kapcsolódik az épület felépítéséhez, amelynek (északi) oldalhomlokzatához két tervet készített.[38] A főhomlokzat első tervváltozatán négy karcsú, levegősen elhelyezett, kanelurozott testű toszkán oszlop emelkedik a lépcsős talapzatról és széles párkány közvetítésével, erős árnyékvetésű, lassan emelkedő háromszögletű oromzatot hord, amelynek körvonalai mintegy előkészítenek a templomtest fedésének körvonalaira. Ez az erősebb árnyékvetés a homlokzat fal-



39. Pollack Mihály: A pesti evangélikus templom homlokzatterve. 1799



40. Pollack Mihály : Az evangélikus templom oldalhomlokzatának terve. 1799

síkján is érvényesül, amennyiben az első szintet záró erőteljes választópárkány alatt, a középső kaputól jobbra és balra félkörívű fülkékben elhelyezett, hatalmas kandelábereket találunk, míg a párkány feletti szakaszt fekvő téglány alakú falmező gazdagítja. A második tervváltozat nagyobb egyszerűséget, az első terv jellegzetesen kissé „festői" elemeinek háttérbe szorítását mutatja : szigorúbban kezelt sima testű oszlopok, kandeláber nélküli, csupán keretezett falmezők. Krausz tervével egybevetve, itt is megmutatkoznak azok a jellegzetes eltérések, amelyekre az előbb utaltunk. Elsősorban a fegyelmezett ünnepélyesség, a szinte méltóságteljes egyszerűség irányában tér el elődje tervétől. Az épülettestet nem egyenlő két szintre osztja — miként Krausz —, hanem az épületbelső választópárkányának megfelelően $^2/_3$ magasságban osztja ketté a portikusz mögötti homlokzatot. Krausz tervének merev szimmetriájától eltérve nemcsak a belsővel való szerves kapcsolatot erősíti, hanem olyan tagolást nyújt, amely alkalmas az északi oldalhomlokzat azonos módon való kialakítására is. Itt a fokozott egyszerűség érdekében annyiban változtat a főhomlokzat tagolásán, hogy nem falpilléreket, hanem lizénákat alkalmaz és a főhomlokzattal való teljes egységet a végigfutó metópés frízzel hangsúlyozza (43. kép).

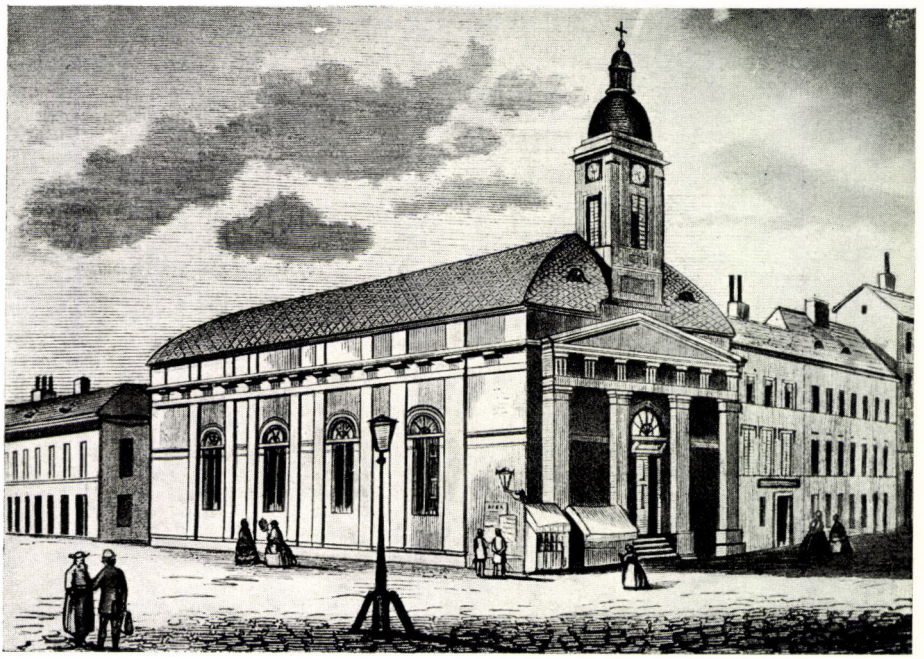


41. A pesti evangélikus templom Vasquez metszetén

A templom alapkőletétele 1799. október 31-én megtörtént ugyan, de az építkezés mindvégig igen lassan haladt,[39] s csak 1805-ben kerültek a falak tető alá, sőt pénzhiány miatt a már elfogadott terv is erősen módosult. A dongaboltozat fából készült, a réztetőt palával cserélték fel, s a bejárati portikusz elmaradt, emiatt a templom építészeti hatása erősen csonkult. 1808-ra befejeződik maga az épület — kis, suta középtoronnyal a tervezett helyett — és ezután a belső berendezés elkészítéséhez foghattak.

A főoltárhoz Pollack készített tervet (egyelőre fellelhetetlen), amely Wagner János rajzmester kivitelezési rajza szerint készült el. A gazdag építészeti tagokból álló keretbe foglalt főoltár a klasszicizmus korai jelentkezései közé tartozik nálunk, mégis kevés érdeklődést váltott ki az irodalomban, inkább az oltárkép — Raffael Transfiguratiójának gyönge másolata Lohbichlertől — érdekelte a templommal foglalkozókat. A fehérre márványozott, arany stukkatúrával díszített hatalmas oltárkeret két szélét karcsú, gazdag fejezetű oszlop keretezi, amely széles frízzel gazdagított párkány segítségével hordja a háromszögletű lezárást mint koronázást. Finom részletformák, gondosan elhelyezett, aranyozott díszítőelemek, az egész oltár sajátos kecsessége — olyan vonások, amelyek a későbarokk gyakorla-

tából tovább fejlődő klasszicista művészetre jellemzők és azt mutatják — akár Pollack eredeti művéről, akár indításai nyomán létrejött alkotásról van szó —, hogy Pollack az építészeti műben és annak berendezésében, felszerelésében azonos művészi szellemet képviselt ; egyúttal korai példája



42. A pesti evangélikus templom az 1860-as években (Vasárnapi Ujság)

annak is, hogy a berendezés részleteivel is milyen nagy gonddal foglalkozik[40] (44. kép).

A sok viszontagság és akadály után elkészült templom felszentelése 1811. június 2-án megtörténhetett és a mű — úgy látszik — tetszést aratott, erre vall legalábbis a kor művészete iránt annyira érdeklődő Kazinczy Ferenc levele 1812-ből, akit a templom annyira elragadott, hogy — nála szokatlan módon — a templom építésze iránt érdeklődött.[41] De a templom, sajnos, nemcsak csonkán, a tervtől eltérő szegénységben és silányabb anyagokból épült fel, hanem túl kicsi befogadóképességgel is. 1819-ben belsejében kettős karzatot emelnek — elrontva eredeti szép térhatását —, 1828—29-ben rendbehozzák a középtornyot. Nincs tudomásunk arról, hogy a munkálatokban Pollack részt vett volna. 1856-ban — Hild József tervei szerint — alapos tatarozáson esett át, amelynek alkalmából új, hatásosabb, de az eredetitől erősen eltérő homlokzatkiépítést kapott.[42] 1867-ben újabb megújítás vált szükségessé, főleg a boltozat és a torony volt rossz állapotban.



43. A pesti evangélikus templom

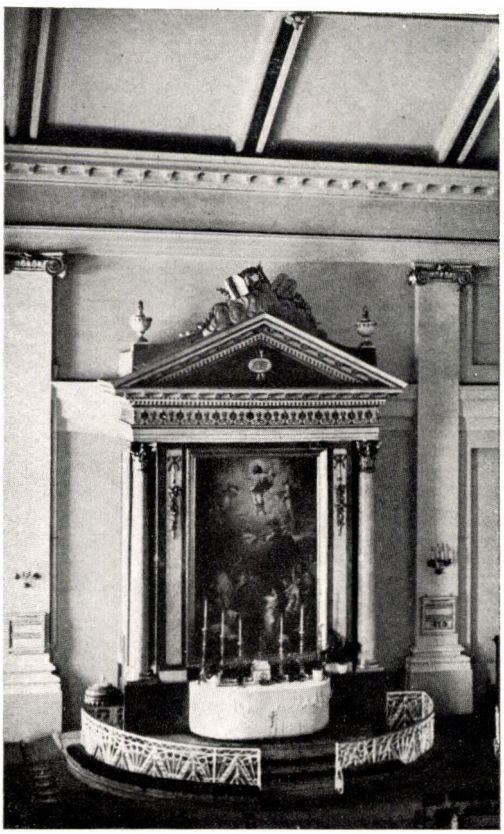
Többféle próbálkozás után 1875-ben végül a tornyot lebontották és a dongaboltozatot — életveszélyre hivatkozva — sima tükörboltozatra cserélték át. Így tehát Pollack Mihály e fiatalkori művéből kevés maradt érintetlenül, de még e részek sem tudnak a változtatások (karzat, boltozat stb.) rontó hatása miatt úgy érvényesülni, ahogyan azt tervezőjük elgondolta.

Mindezek az átalakítások, sőt már az építés első szakaszában a takarékosság miatt szükségessé vált módosítások erősen befolyásolták az épület első tervének megvalósítását, csökkentették valódi teljességének és szépségének érvényesülését (41. kép). A Pollack tervének csonka kiviteléből létrejött épületet jól mutatja a Vasquez-féle metszeten bemutatott állapot, amelyen nemcsak a megoldatlan homlokzat, a suta kapu, szegényes lépcsőfeljárójával és törpe tornyával jelzi a bántó csonkításokat, hanem a templomtest — bár alapjában kissé magasabb talajszinten állott és ennek köszönhette, hogy az 1838. évi árvíz nemcsak kárt nem tett benne, de menedékül is szolgált a környék veszélyeztetett lakosainak — besüllyedni látszik

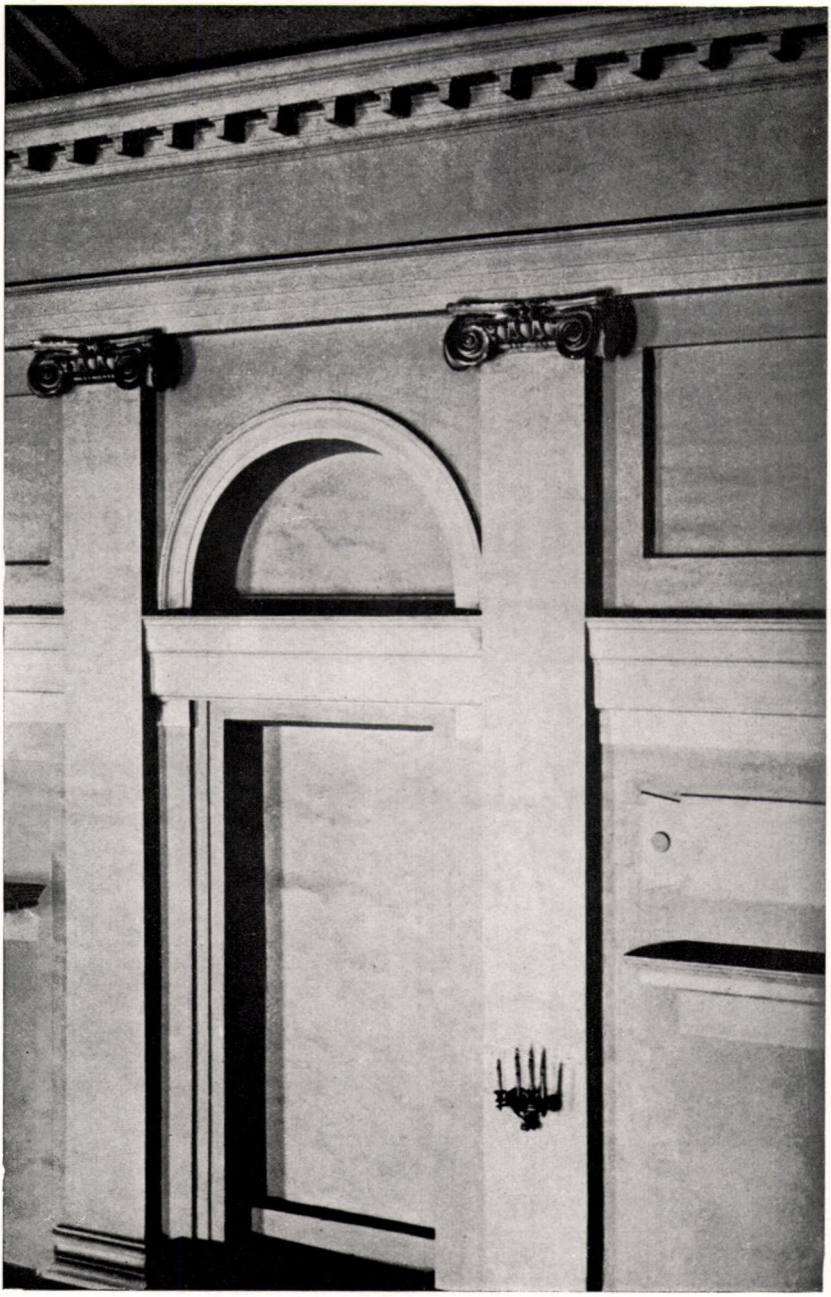
a környezetbe, mivel hatásos kiemelése, mintegy talapzatra állítása, amit a Pollack-terv szerkezete, széles lépcsősora biztosított volna, hiányzik ; az épület mindmáig kedvezőtlenül jelentkezik[43] (43. kép).

A templom létét és szépségét veszélyeztető események e módosításokkal és átalakításokkal nem értek véget. Már a századforduló után, arra hivatkozva, hogy kicsi és túlságosan egyszerű, egyre-másra felmerül a lebontás és újjáépítés gondolata. Ezekben az újsághírekben Pollack neve már elő sem fordul, inkább az érdekli a közvéleményt, hogy az eddig összetartozó magyar és német ajkú egyház hogyan osztja majd meg egymás között az építkezés költségeit.[44] Sőt évtizedekkel később, a műemlékvédelem és a történelmi értékelés tejlettebb korában is csak halványan védelmezik a „nem nagyon jelentékeny, de a régi Pest szerves részeként" megőrzendő épületet.[45] Városrendezési okokból újabban is felmerült már a templom lebontásának gondolata, szerencsére eredménytelenül.

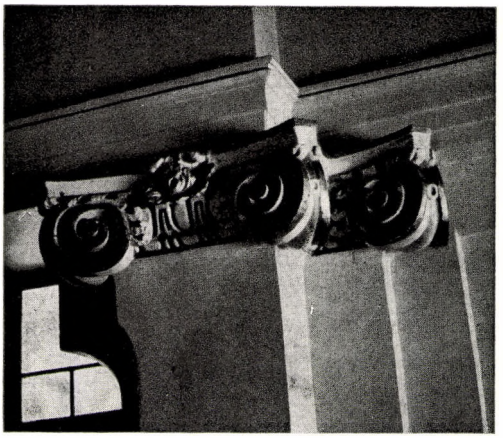
A Deák téri templom fordulatot jelent a hazai, különösen a pesti építészetben. Szerény anyagi lehetőségeivel, szinte szigorú megjelenése és fegyelmezett dísztelensége ellenére építésekor kimagasló jelentőségű épület, amely ünnepélyes monumentalitás felkeltésére különösen alkalmas volt. De ezen túlmenőleg, első ízben valósítja meg — szinte a fejlődést megelőzve — a klasszicizmus követelményeit stiláris és formai tekintetben egyaránt. Részleteiben sincs jóformán semmi, ami a későbarokk vagy a klasszicizáló barokk stílusfokára mutatna. E téren messzebb jut, mint akár a volt Festetich-nyaraló, akár az egykori Sándor-palota : két olyan, jelentékeny művészi igénnyel emelt épület, amelyet egyébként Pollackkal összefüggésben tárgyalni fogunk. Az oszlopos portikusz ünnepélyes komolysága, a végigfutó homlokzattagolás jóleső arányú, egyenletes ritmusa, a templomnak mint egységes tömegű épülettestnek felfogása és a síkszerű tagolás mellett olyan kezelése, amely térbeliségét, épülettömb-voltát érezteti — mindez új a hazai építészetben. Ugyanilyen újszerű az a



44. A pesti evangélikus templom főoltára



45. Faltagolás részlete a pesti evangélikus templomból



46. Pillérfő az evangélikus templom belsejéből

világos, könnyen felismerhető összefüggés, amely a külső kiképzés és a belső tagolás közt fennáll. Nemcsak a belső tér éreztetését adja a zárt külső épülettömb, hanem a tagolás is ismétlődik — mint már jeleztük — annyi eltéréssel, amennyivel a közelebbi és tartósabb szemléletre, ünnepélyesebb hangulatra rendelt belső ezt igényli: gazdagabb tagolás, valamelyes színbeli változatosság, finomabb részletek (45—46. kép).

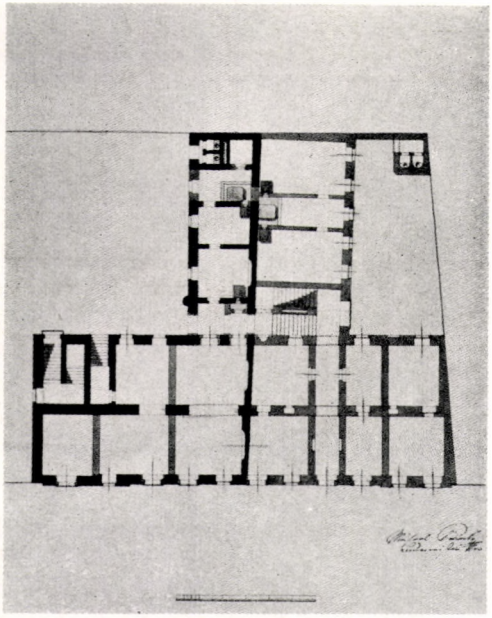
Eszmei szempontból is rendkívül nagy haladást jelent ez az épület. Szakít mindazzal, amit a hagyományos templomépítészet létrehozott, mellőzi mindazt a csupán díszként alkalmazott sallangot, amelyet — a templom rendeltetését szem előtt tartva — feleslegesnek ítélt. Prédikálásra alkalmas, ünnepélyes helyiséget kívánt létrehozni és ez teljes mértékben sikerült is. Semmi titokzatosság, semmi ésszel fel nem fogható, semmi figyelmet elterelő nincs a templomban: igazi gyermeke a felvilágosodásból kinőtt korai klasszicizmusnak, amelynek egyik legjellegzetesebb, legegységesebb hazai terméke. E tekintetben legtalálóbb — első — jellemzését Fülep Lajos adta.[46]

Pollack alkotásának jellegzetességei már ebben a korai, szerény eszközökkel megvalósított művében is jelentkeznek. Világos, áttekinthető kompozíció, téralakítás és felépítés tekintetében egyaránt jóleső ünnepélyességű, de barátságos hangulat, gondosan mérlegelt tagolás, finom ritmus, átgondolt részletek, a külső és belső szétválaszthatatlansága. Mindehhez pedig a barokktól eltérően az a jellegzetesség járul, hogy az épület rendeltetését, eszmei tartalmát magas fokon tudja megvalósítani, magától értetődő természetességgel, többet nyújtva, mint azt a „funkcionalizmus"-t — amit egyes kritikusai benne egyedül elismertek. Ezek a vonások Pollack későbbi műveit egyre fejlettebb fokon jellemzik majd, és ez is indokolja, ha e művét — a már mondottakon túlmenően — egészében Pollack egyéni alkotásának tekintjük.

A templomnak mint építészeti alkotásnak visszhangja a közvéleményben fennállása óta eléggé változatos. Jelentőségét elkészültekor Kazinczy ismerte fel, az utódok, kortársak sok olyan negatívumát veszik észre, amelyről az építész aligha tehet. Ilyen a megoldatlan, befejezetlen és ezért hatástalan homlokzat, a csakhamar elégtelennek bizonyult befogadóképesség, a silány anyag használata. Egyetlen olyan kifogást találunk csupán a XIX. század első fele írásaiban, amelyről esetleg a tervező tehet, és ez a templom állítólag rossz akusztikája. E téren azonban annyi módosítás történt és a templom fedése annyiféle változáson esett át, hogy aligha

lehet eldönteni, az említett kifogás indokolt volt-e vagy sem. A modern irodalomban „dísztelensége" és „skatulyavolta" keltett nemtetszést, ami a két világháború közti barokkizáló ízlés korában nem meglepő.[47]

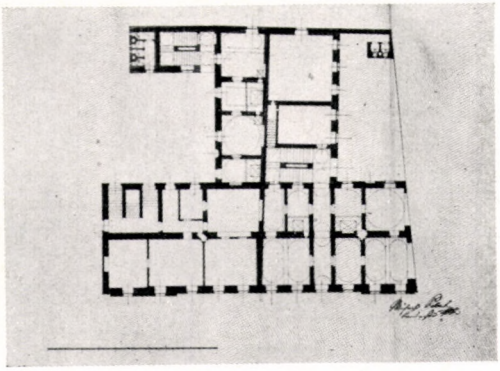
Kétségtelen, hogy a Deák téri templom zárt tömbformája, hangsúlyozott egyszerűsége és dísztelensége, a hagyományos templomépítészettől való függetlensége, a csonkított és valóban hatásrontó kivitellel együtt megnehezítette, hogy a mű építészetünk történetében elfoglalja az őt megillető helyet.



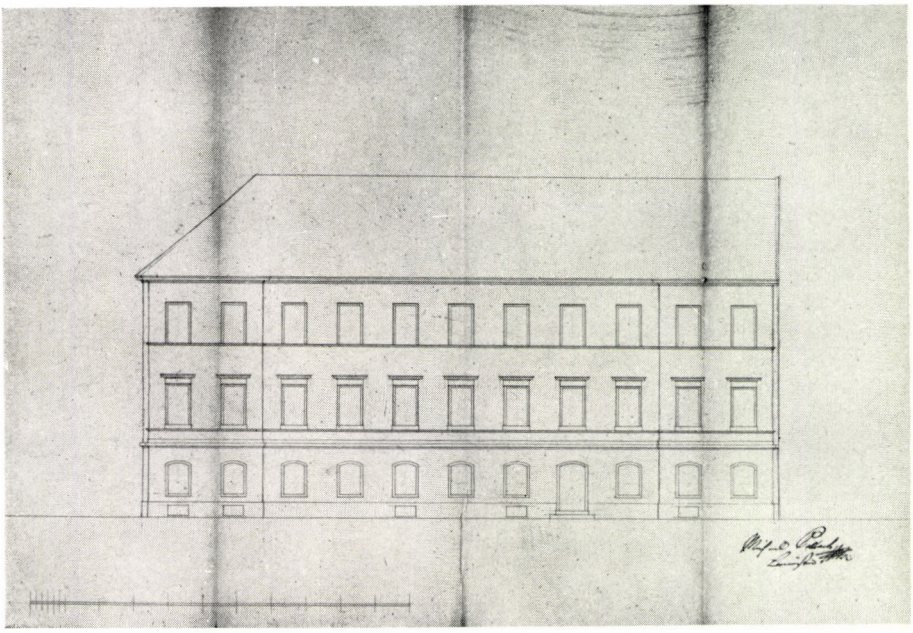
47. Az evangélikus paplak földszintjének terve. 1811

A templomépítés befejezése után, 1811-ben, a konvent régi épülete nagyobbítására gondol, hogy a hattengelyes egyszerű kis épületet tizenegytengelyesre bővítse és háromtengelyes földszintes toldalékkal kapcsolja a templomhoz. Az újonnan emelt épületrészt egyemeletesre, a régi részt ráépítéssel kétemeletesre tervezte. Ez a második emelet akkor még nem került kivitelre, mint ahogyan költségmegtakarítás céljából a belső beosztás több helyen változatlan maradt. Így az alig kiemelkedő két-két tengelyes sarokrizalitok héttengelyes, egyenletes tagolású középrészt fognak közre és változatlan helyen — a hatodik tengelyben — hagyják meg az egyszerű és hangsúlytalan középbejáratot[48] (47. kép).

A teljesen egyszerű alaprajzú és felépítésű épület nem igényel bővebb tárgyalást; megemlítendő itt is az a törekvés, amely a régi és új együttesét legalább homlokzatképzés szempontjából egységesen akarja kezelni. Az épület további bővítésére, ugyancsak Pollack tervei alapján, 1822-ben került sor, amikor a második



48. Az evangélikus paplak földszintjének terve. 1822



49. Az evangélikus paplak homlokzatterve. 1822

emelet felépítése mellett részben az udvari szárnyat bővíti, részben az eddig különálló egységként kezelt két épületrészt egy emeleti nagy iskolateremmel kapcsolja össze.[49] E tervsorozathoz az alaprajzokon kívül homlokzat is csatlakozik, amelyen nagyjában a Vasquez-metszeten csonkán látható épület áll előttünk: csupán a földszint sávozása, az emeleti ablakok szemöldök helyett süllyesztett falmezővel történő kiemelése tér el a metszeten Pollack tervétől (a rizalitban ma látható pillértagolás későbbi) (48—49. kép).

Az evangélikus konvent ismételt megbízásai azt bizonyítják, hogy Pollack kapcsolata az evangélikus egyházzal továbbra is eleven maradt, nem voltak tehát elégedetlenek sem vele, sem első művével, a templommal. Meglepő viszont, hogy az 1819-ben beépített utólagos karzat munkálatainál vagy az 1829-ben szükségessé vált templomhelyreállítás kapcsán Pollack közreműködéséről nem tudunk. A karzatépítés minden bizonnyal gyökeresen ellenkezett elgondolásával, ezt aligha lehetett az ő hozzájárulásával és közreműködésével kivitelezni. Mindez azonban feltevés csupán, amelyet esetleg előkerülő újabb adatok még módosíthatnak.[50]

Másrészt az iskola és a lelkészség egyszerű épülete, mint Pollack fennálló műveinek egyike, ha nem is teljesen változatlan állapotban, jól mutatja az egyszerű, dísztelen, csupán hasznossági célból emelt épületnél is azt a mindig megmutatkozó törekvést, hogy jóleső aránnyal, egyenletes ritmussal, szerény erősségű hangsúlyokkal mégis valamelyest nagyobb igénynek feleljen meg.

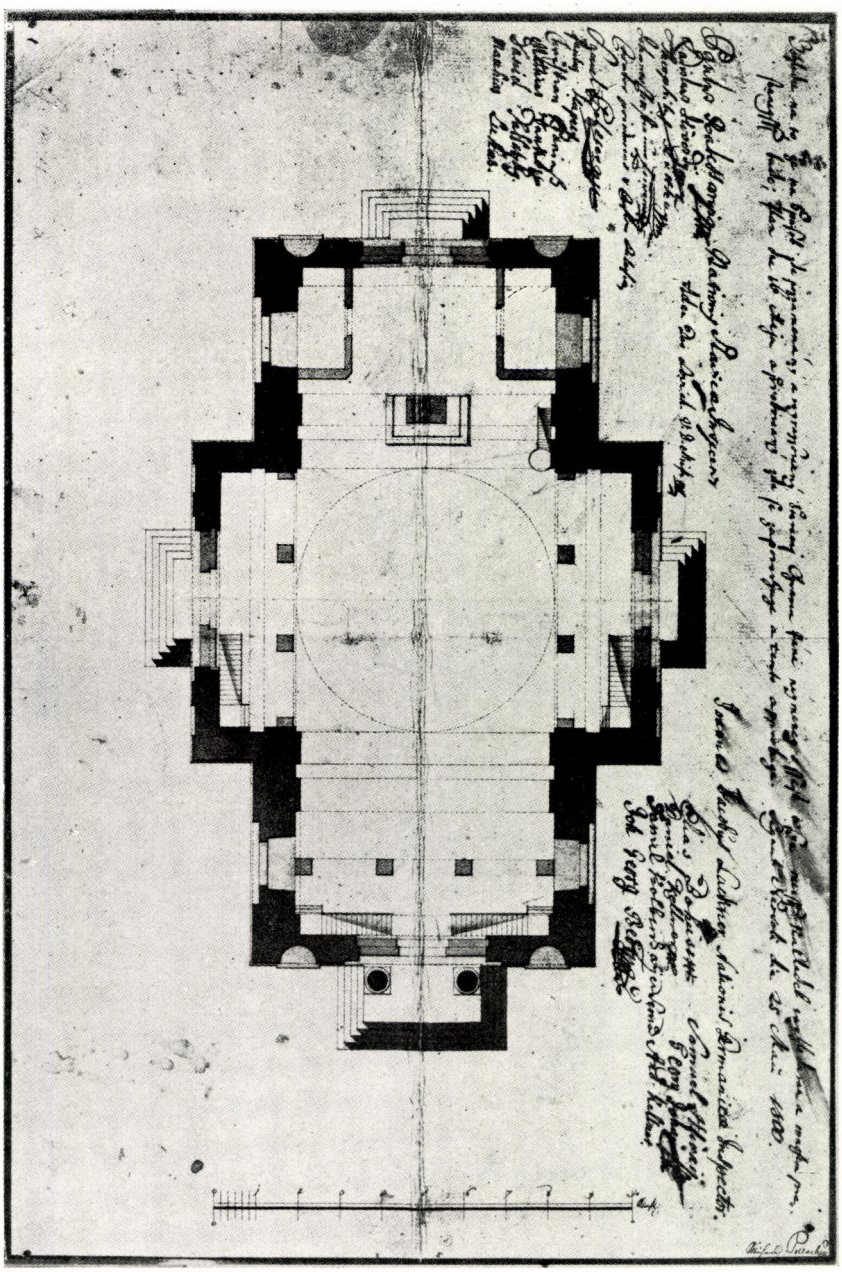
Besztercebányai (Baňská Bystrica) evangélikus templom

Lehetséges, hogy az evangélikus konventtel való, látszólag jó együttműködés tette végső fokon lehetővé, hogy Pollack egy másik ez időbeli jelentékenyebb evangélikus templom építésénél részt vegyen. Ez a besztercebányai templom, amelynek helybeli mestertől készített első tervét 1799-ben terjesztik be a Budai Építészeti Hivatalhoz: ennek alapján indul meg az építkezés.[51] Ez a munka is elég lassan folyt, csak 1807-ben fejeződött be, noha Pollack terve 1800-ban készült (50. kép). Egyelőre semmi adat sem mutat arra, hogy mesterünk személyesen vezette volna az építkezést, valószínű is, hogy a megküldött tervek alapján kisebb helybeli mester vezetésével folyt a munka. Az eközben történt változtatás az eredeti terv gondos arányain, fegyelmezett, tartózkodó formáin módosíthatott, aminthogy a karzat is oválissá vált. Az eddigi adatok szerint végig helyi mesterek dolgoztak itt, s az anyag minősége sem volt kifogástalan. Ezért röviddel a befejezés után — miként a túlságosan takarékos pesti építkezésnél is — szükségessé vált már a javítás. Torony nem készült, noha ezt utólag többször is kívánták.

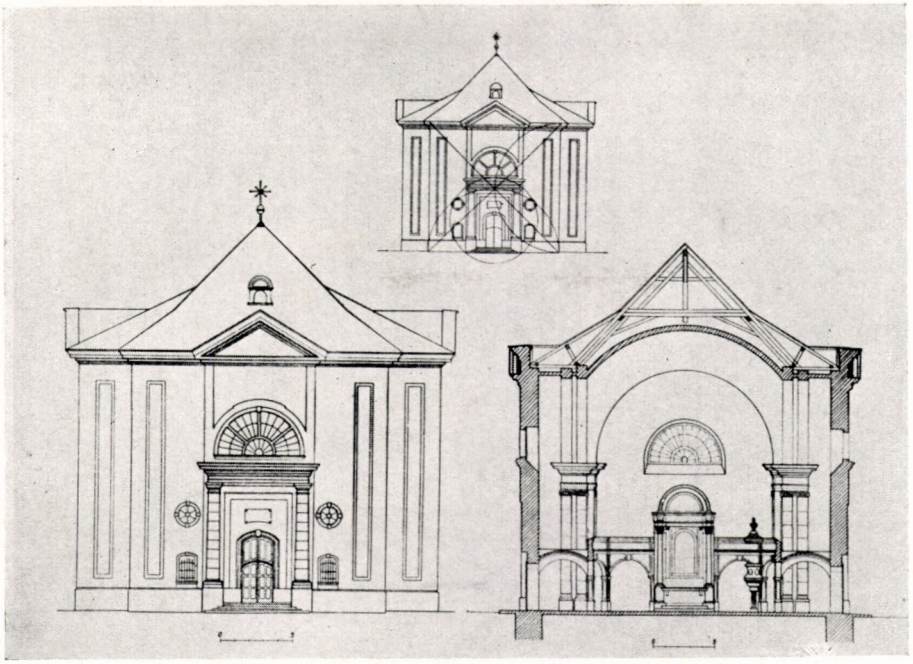
A Pollack-terv a főtengely irányában kissé nyújtott szárú, görögkereszt alakú alaprajzot mutat, szélesen megnyíló rövid kereszthajóval, amely a belső tér egységes hatását és világos áttekinthetőségét elősegíti. A templombelső a hosszhajós és a centrális elrendezés sokszor megkísérelt egyeztetését mutatja. A keresztszárnyakban pilléreken nyugvó, később kétemeletesre nagyított karzataival, mind a négy oldalon bejárattal ellátott belsejével kényelmes közlekedést és elegendő férőhelyet látszott biztosítani. Szinte dísztelen belseje, nyugodt arányai, méltóságteljes nyugalma ugyanazt az új, a barokkhoz képest megváltozott felfogást mutatja, mint a pesti evangélikus templom, noha a belső kettős pilléreiben, a pestinél zömökebb arányaiban valamelyes régiesség érződik, ami akár a tervező, akár a kivitelező számlájára írható.

Levéltári anyag hiányában nehéz eldönteni, hogy az alaprajz régiesebb jellege — amely mind elrendezésben, mind arányaiban jelentkezik — mennyire következménye egy már elkezdett, talán kissé barokkosabb tervet követő építkezésnek. A görögkeresztnek ez a sajátos, hosszirányban nyújtott formája Sturm óta szerepel a protestáns templomépítésnél és kisebb-nagyobb fejlődésbeli eltérésekkel nálunk is, Európában is él a XVIII. századon túl is.[52]

Az alaprajz említett kissé régiesebb jellege a főhomlokzaton, főleg annak arányaiban kevésbé érezhető, de valami megoldatlanság, kettősség itt is mutatkozik. A felépítés mind a tömegek elhelyezését, mind a falak tagolását, díszítését illetően igen egyszerű, szinte csak az épülettömegek és azok arányai szólalnak meg. Az egyetlen gazdagabban alakított, hangsúlyosabb rész az alig kiemelt középrizalitban elhelyezett főbejárat és az ehhez csatlakozó, komoly építészeti kiképzés. Oszloplábon emelkedő erőteljes oszlopokon nyugszik a gazdagon tagolt, erősen előreugró párkányzat, egyúttal tetőzetet emelve a kőkeretelésű, nyomott kosárívű kapu fölé. E lefedés mögött, a homlokzat falsíkjában nyílik a félkörívű, sugárosztású ablaknyílás. Az egész megoldás szinte hatásosabb, egységesebb, mint az oszlopos



50. A besztercebányai (Baňská Bystrica) evangélikus templom alaprajza



51. A besztercebányai (Banská Bystrica) evangélikus templom homlokzata, keresztmetszete és geometrikus vázlata

portikusz elmaradása miatt csonka és felemás pesti megoldás (52. kép). Ezt az enyhe középrizalitot a kapu szélességében háromszögű oromzat zárja a tető alatt, ennek az oromzatnak sem plaszticitása, sem árnyékvetése nem kel versenyre a gondosan alkotott kapumotívummal. A kapunyílás két oldalán elhelyezett, azonos alakú egy-egy ablak kisebb mérete, mint finom kíséret, elősegíti a középrész érvényesülését. A földszinti ablakok felett nyíló egy-egy kerek ablak aránya és elhelyezése lezárja a szerkesztésnek azt a pontosan mérlegelt arányokon nyugvó együttesét, amely ezt az érdekes kis együttest jellemzi. Az épület szerkesztési rajza jól mutatja, hogy egyszerű arányviszonyok (1 : 2) és egyszerű szerkesztésmód az alapja annak a jóleső harmóniának, amit a rizalitos középrész nyújt (51. kép).

Az, hogy az oldalrészek tagolása a mélyebb falsávban elhelyezett lizénával kissé régies és szükségmegoldásnak is hat, hogy az átgondolt középrészhez viszonyítva az épület többi része kevésbé kiérlelt — ifjúkori műnél nagyon is érthető fogyatékosság. A gondos komponálás, a finom arányérzék, a részletformák szépsége mellett a korai művek átlagán túlmutat a sajátos emelkedettség és ünnepélyesség, a külső és a melegebb, közvetlenebb hangulat élménye, amelyet a sajnos már módosított belső áraszt. Ez különösen érezhető, ha a klasszicizáló evangélikus templomépítés főterületének, Németországnak hasonló alkotásaival összevetjük.[53]



52. A besztercebányai (Baňská Bystrica) evangélikus templom



53. A körmöcbányai (Kremnica) evangélikus templom

A pesti és besztercebányai alkotás között fennálló összefüggések, a belső rokonság jellemzi a fiatal építész felfogását: egyszerű, könnyen áttekinthető, világos és igen célszerű alaprajz, egyszerűségében is nemes, ünnepélyes téralakítás, csupán a legszükségesebbre szorítkozó díszítés és tagolás, kizárólag építészeti eszközök és elemek igénybevételével és minden szobrászi dísz mellőzésével — olyan vonások, amelyek Pollackot megkülönböztetik a századforduló kisebb képességű és képzettségű, a múlt elemeit bizonytalan változatokban felhasználók műveitől. Az elhatároló lépés az új felé, a fejlődés olyan foka felé, amelyben már kisebbedik a régi elemek szerepe: ez a lényeges Pollack most érintett alkotásaiban, és ez emeli ezeket az alapjában kényszerűen szerény műveket jelentőségre, ez biztosít számukra fokozott jelentőséget hazai építészettörténetünkben[54] (53. kép).

Pollack korai munkásságát nyomon kísérve, itt is az a — történelmi kutatásaink terén nem ritka — eset adódik, hogy jelentéktelen apró munkálatairól elég bőven szólnak a levéltári adatok, amíg az esetleges nagyobb megbízásoknak jóformán nyoma sincs. Ennek egyik oka az, hogy a nagyobb építkezések formai-adminisztratív elintézése nem állt meg a pesti tanácsnál — amelynek irattára rendelkezésünkre áll —, hanem felsőbb fórumok elé került : az anyag jóformán teljesen fellelhetetlen. Másrészt — ha nem középületről van szó — a főúri építtető a század első éveiben még annyi kiváltságot élvezett, hogy azt és akkor építhette, amire kedve tellett. Lehet, hogy volt Pollack Mihálynak nagyobb építkezése ezekben az években, de az eddig ismert levéltári adatok ezekről nem szólnak. Pedig munkája — mind megbízóinak körét, mind a végzendő feladatokat tekintve — egyre bővült. 1800-tól szakértőként szerepel a budai színház világítási munkálatainál,[55] 1802-től kezdve — több társával egyetemben — zsilip- és csatornaépítkezések foglalkoztatják.[56] 1803-ban a józsefvárosi plébániatemplom karzatbeomlásának oly hosszan tartó vitát kiváltó kérdésével foglalkozik mint szakértő, és más kisebb, művészileg jelentéktelen feladatokkal, amelyekről elég bőven szólnak adataink.[57]

Első munkái tehát — az említett két evangélikus templomon kívül — nem jelentősek, de a kisebbekkel együtt arra vallanak, hogy sokféle tevékenységet folytatott ; az építészet különböző ágaiban gyakorlatra, sőt tekintélyre tett szert. Ezért is lehetett vitás ügyek szakértője és nyilván ezért ajánlják őt önálló építési megbízások tervezésére és kivitelezésére. Minden bizonnyal a pesti evangélikus templom építése hozta őt kapcsolatba a templom adományozói közt szereplő Teleki-családdal, amelynek Szervita téri házán 1801—1802-ben különféle alakítási-javítási munkálatokat végez. A szűkszavú adatokból csak annyi világlik ki, hogy ezek a munkálatok kisebb, a gyakorlati szükségleteket kielégítő részletekre vonatkoznak, mint kocsiszín, faláthelyezés stb. és inkább a tény jelentős, hogy ez az igényes építtető bizalommal fordul hozzá, semmint az itt végzett munka jelentősége.[58]

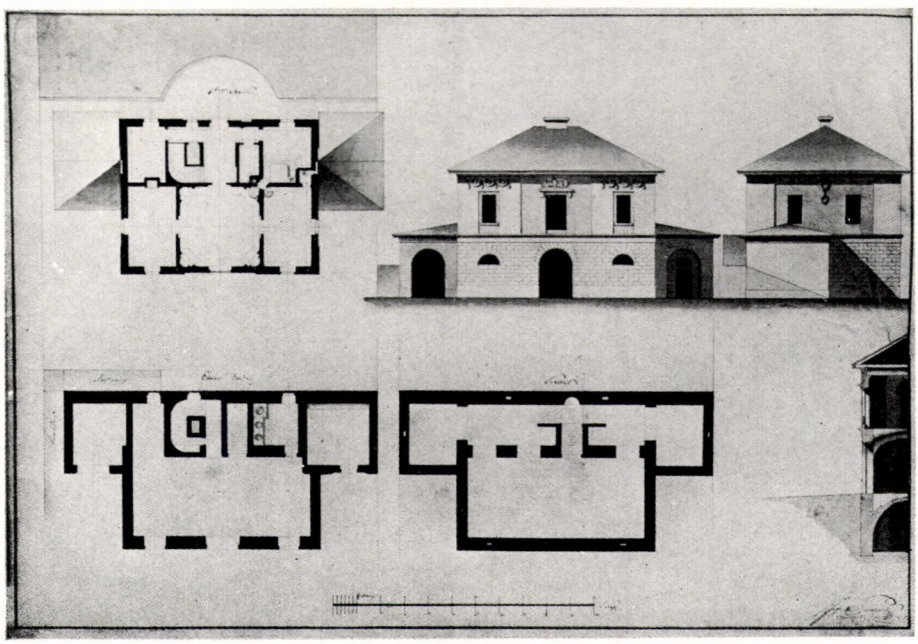
Pollack Mihály a letelepedés, céhtagság és a polgárok közé való iktatás után családot alapít, első felesége Schöffmann Anna Mária, bécsi származású vagy legalábbis rokonságú, akitől 1803. június 4-én Ferenc nevű fia születik.[59] Első felesége elhunyta után, 1808-ban újra házasodik, de elsőszülött fiáról mindvégig gondoskodik.[60] Második házasságából több gyermeke származik, ezekről a továbbiakban történik említés, amennyiben szükséges.

Egykori Festetich-villa

A Deák téri templomon kívül az első jelentékeny pesti építkezés, amellyel kapcsolatban véleményünk szerint Pollack neve említhető, a mai Illés utca 25. sz. alatti egykori Festetich-villa. E művet első ízben Schoen Arnold hozta mesterünkkel kapcsolatba, e feltevést magunkévá téve, részletesen kifejtettük szerzőségének alátámasztására vonatkozó nézeteinket. Az 1802—1803-ban épült finom szépségű nyaralót már Leyrer korai városvezetője említi, sőt mint kiemelkedő alkotásnak, képét is közli. Levél-

tári adatok Pollack szerzőségével kapcsolatban mindeddig nem kerültek elő, megbízatásáról, működéséről hiteles adataink nincsenek (54—55. kép). A századforduló körül igen gyér a pesti építkezések száma, Pollack mégis többször — habár kisebb munkálatoknál — szerepel, sőt — mint láttuk — ő a vezetője az egyik legnagyobb munkának, a Deák téri templom építkezésének. Ő az, aki a lassanként élénkülő építési tevékenységgel kapcsolatban munkaerőhiányról, a legények vándorlásáról panaszkodik, sőt az építtető Festetich Antal is beadvánnyal fordul a tanácshoz, az építőanyagbeszerzés körüli nehézségekről panaszkodva.[61] Mindez legfeljebb valószínűsíti, de nem bizonyítja Pollack szerzőségét, de az is megállapítható, hogy nem zárja ki.

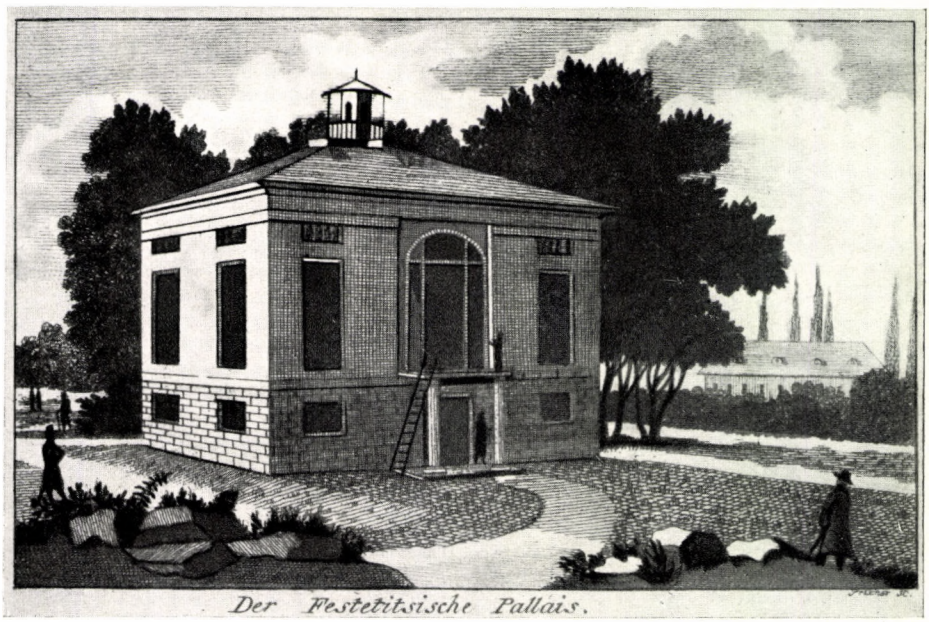
A kérdés eldöntését megnehezíti a villa mai, átépítésektől nem mentes alakja, kevéssé jó állapota. Az emeletes, téglány alakú, zárt épülettömb jó arányai, enyhén kiemelt, jóleső könnyedségű ablakos oldalrészei és a félköríves falmélyedéssel hangsúlyozott középső tengely együttese, egészében és részleteiben beilleszkedik mind a Leopoldo Pollach által képviselt milánói klasszicizmus, mind Pollack Mihály lassan szaporodó műveinek sorába. A sávozott földszint keretezetlen, téglány alakú ablakaival talapzatként hat (56. kép). A földszint ilyetén kezelése visszatér a szerény tengelici kúriánál csakúgy, mint a Nemzeti Múzeum monumentális épületénél, de az is igaz, hogy előfordul más mestereknél is, ha nem is ennyire világos alkalmazásban. Erősen olaszos az emeleti ablakok felett elhelyezett, fekvő



54. Pollack Mihály villaterve (Budapest, Egyetemi Könyvtár)



55. A városligeti egykori Pichler-villa. 1803



56. Az egykori Festetich-villa építés közben. 1803 (Prixner metszete)



57. Az egykori Festetich-villa (Barth metszete)

téglány alakú falmező figurális szobordíszével. Ez a motívum szinte elengedhetetlen kelléke a milánói klasszicizmusnak, és előfordul Leopoldo Pollach főművénél, a milánói Villa Belgiojosónál csakúgy, mint a tervben maradt bécsi Grassalkovich-palotájánál, majd ennek az Esterházyak budai palotája számára készített módosított változatánál és az építendő bécsi színház tervénél is. Itt tehát egy, fivére működésében legotthonosabb motívum felhasználása jelentkezik. A kazettás zárópárkány, az ablakok finom profilú keretezései, a gondosan mérlegelt, finom arányok tanult mesterre vallanak. Ha ez a mester nem Pollack, akkor vajon ki lehetne? Kasselik Fidél, Hild János, Kundt Ignác, Zitterbarth János, Landherr András, Pest ekkori építőmesterei, nem mutatnak ilyen kvalitásokat, mint aminőkre a Festetich-villa mesterének szüksége volt. Nem valószínű — habár nem lehetetlen —, hogy Festetich Antal külföldi mestert hívott volna, de az ilyen esetek általában jobban továbbélnek a köztudatban, mint a helybeli mesterek meghívásai, és erről semmi hagyomány nem maradt.

Mindezek a meggondolások és a stíluskritikai megfigyelések is Pollack szerzőségét támasztják alá, noha az épület több olyan általánosnak mondható vonással is rendelkezik, ami a korszak mindegyik jó mesterénél elképzelhető lenne. Véleményünk szerint azonban mind a külső körülmények, mind a stíluskritikai okok annyira valószínűsítik Pollack szerzőségét, hogy a Festetich-villát első fontosabb pesti világi alkotásának kell tartanunk (57. kép).

Az épülettömb sajátos könnyedsége és kecsessége, emellett a tömbszerűség megőrzése, a falfelület bontatlansága, tagolásainak kevéssé plasztikus volta — kivéve az oszlopokon nyugvó erkélyt — olyan vonások, amelyek egyrészt fiatalabb építészhez illenek, másrészt bizonyos változással, izmosodással visszatérnek Pollack későbbi alkotásain is. Pollack szerzőségét valószínűsíti az a látszólag külsőleges körülmény is, hogy a Festetich-családnak mind dégi kastélyát, mind pesti palotáját építi. Nagyon elképzelhető, hogy e nagyarányú feladatokkal ahhoz a mesterhez fordultak, akivel egy kisebb, kevésbé bonyolult feladat kapcsán már dolgoztattak, és akivel megelégedettek voltak. Hogy e kis villaépület megfelelt a kor ízlésének és szinte büszkesége, „idegenforgalmi hírverője" volt a fejlődésnek indult városnak, mutatja az, hogy a korai városvezetők mind többkevesebb büszkeséggel említik[62] (58—59. kép).

A kisebb és nagyobb munkák, a bizalmi és a szakértői megbízások együttesen hozzájárultak ahhoz, hogy Pollack a század első éveiben, a lete-

58. Az egykori Festetich-villa mai alakja



lepedését követő néhány év alatt, a vezető pesti mesterek sorába emelkedett. Mint ilyent érhette őt az a megbízatás, amely a pécsi székesegyház szükségessé vált átépítésével, egy nagy fontosságú, nagyarányú feladattal bízta meg. A feladat műszaki és művészeti szempontból igen súlyos kérdéseket vet fel, megoldása az első lényeges bizonyítéka volt annak, hogy nem mindennapi tehetségű és készültségű művésszel van dolgunk.



59. Az egykori Festetich-villa ablakképzése

A pécsi székesegyház átépítése

A székesegyházzal foglalkozó igen terjedelmes irodalom több lényeges kérdés tárgyalását mellőzte mindeddig, de állhatatosan ismételte rosszallását Pollack működése felett. Bár e kifogások elsősorban a Schmidt-féle átépítés korában és közvetlen utána láttak napvilágot, megállapításait az újabb irodalom is átvette azzal a halvány enyhítéssel, hogy a székesegyház Pollack-féle átépítését, mint korához mért műszaki bravúrt, több kevesebb melegséggel elismerte. A Pollack-féle átépítéssel korábban részletesen foglalkoztunk, itt csupán azt foglaljuk össze, ami Pollack működésének és fejlődésének teljessége miatt elkerülhetetlen.[63]

Pollack első ízben 1805. május 12-én vesz részt a pécsi káptalan ülésén, amely az utólagos boltozások következtében kifelé hajló főfalak miatt műszaki beavatkozást lát szükségesnek. Akár a Budai Építészeti Igazgatóság ajánlotta mesterünket erre a munkára — miként a beszterce-bányai evangélikus templom esetében —, akár a káptalan szerzett be olyan információt róla, amely milánói tanulóéveire támaszkodva őt erre a feladatra alkalmasnak mutatta, mindenképpen fontos és figyelembe veendő körülmény, hogy az aránylag még kevéssé ismert, csupán néhány év óta hazánkban működő építészt szemelték ki erre a feladatra. Ma már megállapítható, hogy erre nála alkalmasabbat hazánkban nem találhattak, sőt azt is mondhatjuk, hogy ilyen feladattal ekkor még a bécsi építészek közül sem foglalkozott senki ; mégis meglepő, hogy ezt ekkor a pécsi káptalan már tudta és ennek figyelembevételével választott. A feladatot kijelölő első ülés után néhány hónappal, ugyanazon év augusztus

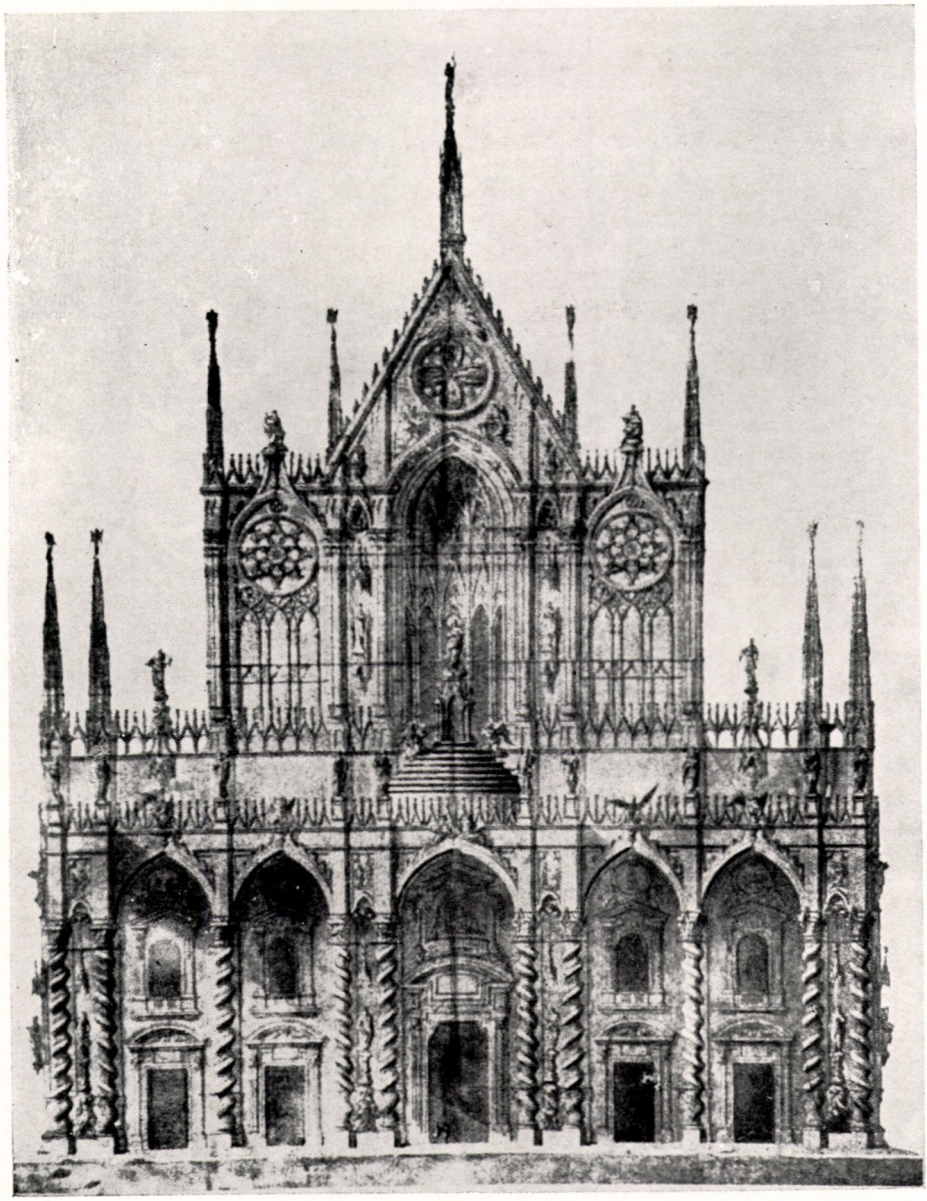
7-én már a káptalan előtt vannak a meghívott Pollack, valamint a helybeli Buck építőmester tervei. Ez a szokatlanul rövid idő arra enged következtetni, hogy Pollack — ha nem is hivatalos felkérés alapján — már korábban foglalkozott az átépítés tervével és ennek a híre kelthette fel az eddig erősen foglalkoztatott és ambiciózus Buck építőmester versengését, amelynek eredménye az ő tervének bemutatása.[64]

Buck részletes beadványa látszólag egy már elkészült terv ismeretében készült, beadványa szövege azt sem zárja ki, hogy ez a terv már Pollack terve volt, mert az újonnan építendő kápolna, a kerek oszlopok stb., tehát a később kivitelre került terv lényeges vonásai már itt szerepelnek. Nem is tartjuk valószínűnek, hogy a sokkal kisebb képességű és gyakorlatú Buck kapott volna a tervezésre megbízást, sokkal valószínűbb, hogy a kivitelezést kívánták részben vagy egészen rábízni. Mégis jelenlegi ismereteink alapján nem lehet kizárni, hogy Pollack mellett ő is készített az átépítéshez tervet, erre utal Aigl sokkal későbbi és pontosnak nem mondható közlése is, amely határozottan beszél kétféle tervről, sőt szerinte Buckét — az olcsóbbat — fogadták el kivitelre.[65]

Aigl vonatkozó szövege így szól: „Az 1805. május 19-én tartott káptalani ülésen jelen volt Polyák pesti építész is. Ezen az ülésen határozatba ment, hogy a templom arányviszonyainak ismerete végett annak méretei tervrajzban mérettessenek fel a célból, hogy a kőfaragó a tervrajz szerint igazodhasson a szerződés szerint kidolgozandó négyzetalakú kövek munkabérének kikötése tekintetében. A pesti építész pedig küldje el pallérját két segéddel együtt a pécsi mester és ennek segédei segítségére, hogy együtt dolgozzanak. — Ugyanezen év augusztus 7-én a káptalani tanácson bemutattak két tervrajzot: az egyik tervrajz a római mintájú, a pesti építészé volt, a másik Puch pécsi rajzolómesteré. E tervrajzok kölcsönös összehasonlítása után — mint az 1805. augusztus 7-i jegyzőkönyv beszámol erről —, mivel a római mintájú tervrajz különböző domborművekkel díszített oszlopokat alkalmaz a templom külső, délfelé néző részén és mivel így a Puch-féle terv megépítése olcsóbb, továbbá a falak szilárdságát is szem előtt tartja és egyébként is valami fenséget mutat, ez a terv fogadtatott el minden tekintetben."[66]

A fentiek szerint a pesti mester „római mintájú" tervvel szerepelt volna, tehát Aigl fogalmai szerint Pollack terve klasszicizáló volt, noha rosszallta a gazdag és költséges szobordíszt, ami valószínűleg nem az oszlopokon, hanem az oszlopközökben vagy a felettük tervezett frízen kapott volna helyet, a lombard klasszicizmus stílusának megfelelően. Az, hogy miért írja Aigl a templom elkészültekor azt, hogy a kivitelre minden tekintetben „Puch" tervét fogadták el, e terv ismerete nélkül nem dönthető el és aligha lehet más, mint lokálpatrióta elfogultság a magát nyilván hátrányos helyzetben érző „Puch" mester iránt.

Az építkezés minden bizonnyal Pollack tervei szerint indult meg, de mind anyagi, mind személyi okokból lassan haladt, és a tervezett hat év helyett harmincnál több esztendőt vett igénybe. Mindez nem vált a munka javára, ha a lényegen nem is változtatott, noha egyáltalán nem lehet kizárni, hogy ennyi idő alatt az elfogadott építési tervet megváltoztatták volna. Ezzel a lehetőséggel komolyabban nem foglalkozunk, mert a pécsi sze-



60. Vanvitelli terve a milánói dómhomlokzathoz

mélyekre és eseményekre oly érzékeny Aigl bizonyára nem mulasztotta volna el megemlíteni, ha a pesti tervtől lényeges eltérést (javítást) foganatosítottak volna munka közben.

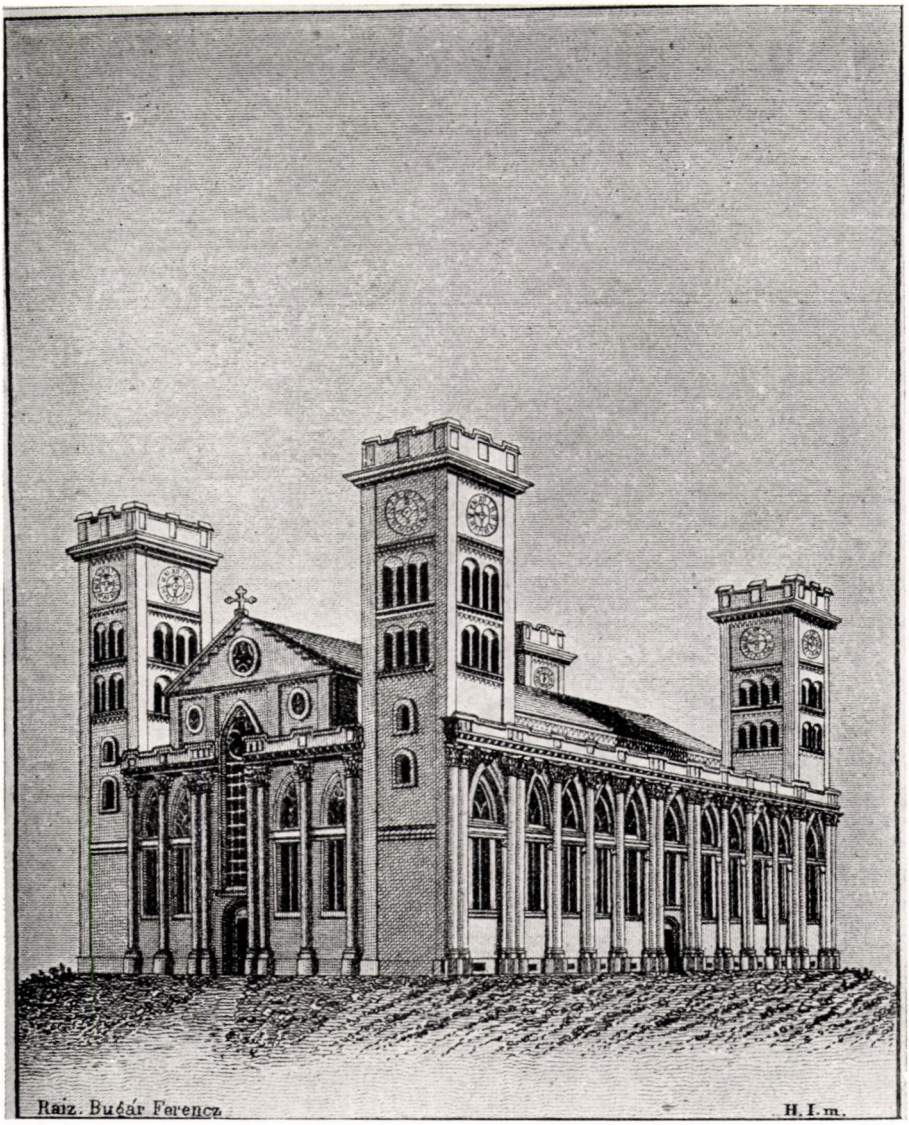
A rendkívül hiányos levéltári anyagban csupán 1807-ből van lényegesebb iratunk. A munka látszólag folyt, Pollack egy meg nem nevezett (előttünk egyelőre ismeretlen) pallérja vezetésével, a kőfaragómunkálatokat a pécsi Giannoni kőfaragómester végzi, akihez Pollack meleghangú buzdító levelet intéz 1807-ben.[67]

A túlságosan udvarias, szinte hízelgő levélből kitűnik Pollack aggályoskodása, hisz kéri, hogy a kőfaragómunka kifogástalan legyen és terveitől semmiben se térjenek el. Nyilván ez az aggálya nemcsak túlzott óvatosságon alapult, mégis, további adatok hiányában nem dönthető el, hogy változtattak-e és mennyiben tervén. Azt, hogy Pécsről nemcsak megértő és vele rokonszenvező híreket kaphatott — úgy látszik egy Leitl nevű rokona révén —, ezt ugyanebben az évben kelt, kissé sértődött és igen öntudatos, a pécsi őrkanonokhoz intézett átirata mutatja, amelynek csak latin fordítása maradt meg az iratok között.[68]

Beadványában ismételten hangsúlyozza, hogy számára nem a pénz fontos, csak a mű, amely túléli az embert. Tudatában van annak, hogy olyan vállalkozáson dolgozik, amelyért senki sem irigyelheti őt, és ha terveiért a megfelelő tiszteletdíjat kifizetik, nem kér más honoráriumot, mint a káptalan meghívására tett utazások költségét. Mindez arra vall, hogy e körül az egy ízben előfordult leutazás körül valami vita keletkezhetett és költségmegtakarítás céljából akarták talán egyesek Pollack tervét és személyét mellőzni. Mivel a székesegyházzal kapcsolatos minden más levéltári anyag elveszett vagy lappang, a munka további menetéről, Pollack leutazásairól és tárgyalásairól nincs tudomásunk ; ezért — hangsúlyozva, hogy mai ismereteink alapján — úgy tekintjük, hogy az építkezés Pollack tervei szerint indult meg és folyt, aránytalanul hosszú ideig.

Nem sokkal többet tudunk meg az építés menetéről a székesegyházzal foglalkozó irodalomból sem, elsősorban az életében megjelent irodalmat figyelembe véve.[69] A székesegyház átépítéséről először egy 1832-ben megjelent beszámoló tudósít, amelynek szerzője Szeder Ferenc.[70] Eszerint a közel harminc év óta folyó munka az északi féltetőn kívül befejezettnek tekinthető. Szerinte a „Budai házépítő Igazgatóság készíté [a terveket] s ugyanannak a felvigyázása alatt (Windisch a kőműves ; Schell, az ács ; Bandler a rézmunkát, a kőfaragást pedig Gianone, mind pécsi mesterek) tevék meg egész pontossággal". Pollack neve tehát nem is szerepel, viszont hangsúlyozza a kivitelezők helybeli voltát. Cikkét az átépítés legkorábbi ábrázolásával, Bugár Ferenc rajza után készült metszettel kíséri. Ez a metszet megegyezik a Rohbock-litográfiából közismert székesegyház ábrázolásával és Pollack terveinek hiányában hiteles tanúja az ő elképzelésének, azaz a Schmidt-féle átépítés előtti székesegyháznak (61. kép).

A pécsi székesegyház átépítését a főfalak repedése, illetve kihajlása tette szükségessé. Ezt a boltozat okozta sérülést a pillérek sűrítésével vagy erősítésével lehetett volna — a statika megfelelő fejlettségi fokán — ellensúlyozni. Pollack nem így járt el, és kora építészeti technikáját ismerve nem is járhatott el ilyen meggondolás alapján. (Ezért mondhatta a század



61. A pécsi székesegyház (Bugár Ferenc metszete, 1832)

közepén Eitelberger, az osztrák műemlékvédelem vezető alakja, hogy senki sem tudta volna ezt a feladatot jól megoldani.) Helyette mintegy falköppennyel vette körül a templomot kívülről, belülről pedig erős vaskapcsokkal fogta össze a falakat, főleg a szentélyszakaszt megerősítve. Kétségtelen, hogy a műszaki feladaton túlmenőleg Pollack egységesen tagolt, zárt épülettömböt kívánt létrehozni és a századok folyamán sokféle változáson átesett székesegyház külsejét egyveleg jellegétől megszabadítani. Kora felfogásának megfelelően nincs különös tisztelettel a már fennálló, különféle építési korokban keletkezett épületre, mint ahogyan a milánói dóm építésénél sem voltak erre tekintettel a szó történelmi tudatosságának értelmében. Nem is képzelhető, hogy Pollack korában találhattak volna olyan építészt, aki a modern műemlékvédelem álláspontját anticipálva, érintetlenül hagyta volna a meglevő részeket. Még kevésbé találtak volna olyan valakit, aki a sok ellenszenvvel találkozott barokk-kori részeket kímélte volna. Pollack terve véleményünk szerint természetes következménye annak a műemlék történelmi jellegét még nem ismerő kornak, mint aminő a XIX. század első fele volt, másrészt megfelel azoknak az építészeti törekvéseknek, amelyek mind Pollackra, mind a korai klasszicizmusra jellemzők. Pollack tervének hiányában a Bugár-metszeten kívül csak a Gosztonyi másolataiban ránk maradt Schmidt-féle felmérést 1882-ből, valamint az úgynevezett Koller-metszeteket használhattuk, ez utóbbiak a templomnak a Pollack-átépítés előtti állapotát mutatják.[71]

Az egységes alakításra való törekvés magyarázza a két toronypár eredetileg eltérő alakjának azonos módon történt átépítését : a földszinti választópárkánytól kezdve a kváderkövek kicserélésén túl a tornyokat valójában újjáépítette, ez az újjáépítés már az 1805-beli Buck-féle tervben is szerepel. Ez a legerősebb módosítása a románkori külsőnek, ezt a változtatást azonban a kortársak látszólag közönnyel szemlélték. Pollack egyforma magasra emelte a két saroktornyot, emeletenként kettős ablaknyílásokat alkalmaz a korábbi különféle ablaknyílások helyett. Ugyancsak egységesen használ az ablakosztó kis oszlopoknál kockafejezetet, noha a nyugati toronypárnál például levélmotívumos fejezet volt. A tornyok lezárását lőrésszerű párkánnyal olyképpen alakítja, hogy a toronysisak alig látható és a vízszintes lezárás ezzel is erősödik. A négy saroktorony korábbi önállóságát, az épülettestből kiemelkedő tömegét a félhajó magasságáig megszünteti. A nyugati, valamint a déli oldalon félpillérekkel tagolt falköpenyt, valójában előépítményt csatol a templomtesthez, ilyképpen kitöltve a tornyok közti homlokzatsík szintkülönbségeit. Ez a falköpeny a nyugati oldalon a tornyok elé emelkedik és így azokat még jobban beleszorítja az épülettestbe. E hatalmas „előcsarnok"-ot a középső tengelyben elhelyezett bejáratok két oldalán (a déli homlokzaton a 6., a nyugatin a 4. tengelyben), valamint a tornyok sarkain kettős, a közbenső tengelyekben egyes, kerektestű óriáspillérek tagolják. A pillérközöket magas és keskeny ablaknyílások töltik ki, amelyeket az oldalhajó magasságában a pillérközök falmezőit szegélyező félpilléreken nyugvó, erőteljes párkányzat szakít meg. Ez az erőteljes vízszintes, az óriáspilléreken nyugvó hatalmas párkánnyal egyetemben, a vízszintes irány erősítésére, a nyugalom felkeltésére szolgál. Ezt a tömeghatásában annyi súllyal

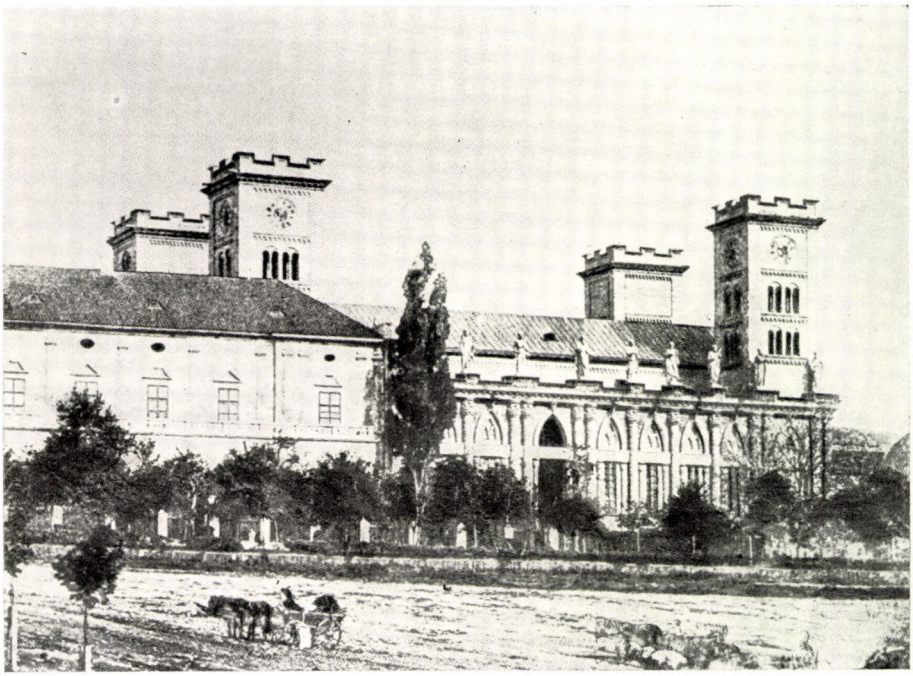


62. A pécsi székesegyház (Rohbock litográfiája)

érvényesülő lezárást aligha könnyítette a pillérek feletti talapzatokon álló egy-egy apostolfigura. A szabad ég előtt rajzolódó körvonalak némi vertikális ritmust nyújtottak és egyúttal a lombardiai reminiscenciákat őrzik (62—63. kép).

A déli homlokzatnak ilyen egységes síkba kényszerítése miatt vált szükségessé a Szent Mór (eredetileg Szent András) -kápolna építése a Corpus Christi kápolna és a délkeleti torony közt. Ez is bizonyítja, hogy a főhajó magasságáig vezetett körülfalazás nemcsak az épület szilárdítását célozta, hanem elsősorban egységes tömbbé formálását. Ez a klasszicizmus felfogásának megfelelő eljárás nem fakadt a templom belső téralakításából, és ezért például Gerecze élesen elítélte.

Nem lehet véletlen, hogy Pollack a székesegyház főhomlokzatán, az erősen módosított déli oldalon, megtartja a Koller-metszetekről ismert tengelybeosztást, csak a középső — a bejáratot magába foglaló — tengelyt tolja el kissé a pontos közép felé. Mégis a régi homlokzat lassú ütemű, zömök arányú ablaksora helyett az óriás pillérrend és a magas ablaknyílás révén szűk falmezők, gyors ritmus, hangsúlyozott magasbatörés jelentkezik. Bár e magasbatörést a párkányok erősen fékezik, mégis egy alapvetően nem klasszicista mozzanat szerepel itt, amit az ablakok párkányfölötti részének csúcsíves formája még erősít és valami idegen, középkorias elem jelenlétét érezteti.



63. A pécsi székesegyház 1882 előtt

Ugyanez a kettősség érezhető a nyugati homlokzaton. Pollack megtartja a bejárat fölötti, téglány alakú hatalmas ablakot, de a bazilikális szerkezet főhajójának megfelelő magasság érvényesülését részben a kettős lizénás faltagolással, részben a háromszögletű oromzattal csökkenti. A két torony közt elhelyezkedő, a homlokzat elé emelkedő előcsarnokot a déli homlokzattal azonos módon tagolja, csak a zárópárkány szabadonálló szobrait mellőzi. Tehát itt is zárt épülettömb alkotására törekszik, az egyenletes ritmus megőrzésére, de emellett — az erőteljes vízszintes hangsúlyokkal küzdve — jelentkezik a karcsú és magasbaszökő pillérsor a közte elhelyezett magas és keskeny ablakokkal és azok csúcs alakú felső részével. Az összhatásban az eredeti bejárat román stílusú és a felette levő nagy ablak gótikus formája is szerepet kap. Így ennél a homlokzatnál a felemásság, a kettősség, amelynek jelenlétét a déli homlokzatnál megfigyelhettük, még inkább megmutatkozik.

A Pollack-átépítés tehát klasszicista elveken épült és azokat hangsúlyozza, de tartalmaz nem klasszicista elemeket is. Ilyenek a saroktornyok lezárása, a szűk pillérközök, a csúcsívben végződő magas ablaknyílások és kisebb díszítőrészletek, amelyeket a nem eléggé pontos metszetek nem tüntetnek fel elég élesen. Nem mellőzhető az a kérdés, hogy miért járt el Pollack így ; természetesnek tartotta őket egy székesegyház építésénél, vagy magáévá tette a nyugaton már csírázó romantikus felújítás lehetősé-



64. Schinkel: A berlini Werder-Kirche belsejének reneszánsz stílusú tervváltozata. 1824

geit és hazánkban elsőként alkalmazta az új, romantikus stílust? Vagy követte megbízóinak ilyetén kívánságát?

E kérdésekre ma még nem lehet teljesen megnyugtató, minden tekintetben pontos feleletet adni. Ennek egyik oka Pollack terveinek, feljegyzéseinek hiánya, valamint a hazai romantika korai, csírázási korszakára vonatkozó kutatásaink kezdeti foka. De már azzal közelebb jutottunk a helyes válasz megadásához, ha el tudjuk képzelni, hogy különféle utakon keletkezett e sajátosan kettős arculatú építkezés. Leírásunk hangsúlyozta azt a felfogásunkat, hogy Pollack műve alapjában nem romantikus, illetve nem tekinthető tudatosan romantikusnak és ezzel a romantika legkorábbi hazai jelentkezésének. Ez a megállapítás nem meglepő, akár Pollack műveit, akár más e korbeli jelentékeny építész műveit vizsgáljuk. Az idézett levéltári anyag is „római mintájú"-nak, azaz antikizálónak nevezi a pesti mester terveit. Pollack a pécsi székesegyházat megelőző és követő, hiteles műveinél — pesti Deák téri evangélikus templom, besztercebányai evangélikus templom, székesfehérvári megyeháza — tiszta klasszicista stílusban dolgozik, illetve erre törekszik. Ha hangjuk némiképp idegen, az a barokk utórezgése, amelytől egyébként a pécsi székesegyház déli homlokzata sem egészen mentes. E most érintett művekben tehát romantikus vonás nem szerepel, de későbbi műveiben sem, noha megéli a romantikus stílus első jelentkezését Hild és mások műveiben, sőt mestere annak az Ybl Miklósnak, aki a tudatos romantika első hazai képviselői közé tartozik.

Egyébként sem indokolt az a törekvés, amely a pécsi székesegyházat mint a romantika első alkotását üdvözli és ezzel a hazai építészetnek az európai fejlődést megelőző helyet kívánna biztosítani. A historizáló romantikára (akár mint a nemzeti művészet első megtestesítőjére) a külföldi építészet terén is alig találunk példát az 1800 utáni első két évtizedből. A pécsi székesegyházhoz stilárisan közelálló mű, Schinkel berlini Werdertemplom terve 1824-ből való, az ő kolbergi városházája is csak a húszas években épül. Schinkel tervez ugyan korábban, a német nemzeti törekvések éveiben, 1810-ben gótikus csarnokot Lujza királynő síremléke számára, de ez kivitelre sohasem került, és kérdéses, hogy milyen széles körben vált ismertté.[72]

A pécsi székesegyház átépítésének a hazai építészettörténet és különösen Pollack fejlődése felvázolásánál jelentős szerepe volt. Ez indokolja, hogy e ma már eltűnt alkotással részletesen foglalkoztunk, az elvi kérdéseket előtérbe állítva, tisztázva a mű stílustörténeti helyét, illetve megvilágítva azokat a kérdéseket, amelyek ezzel kapcsolatban még megoldásra várnak. Meg kell említeni azt is, hogy a mű eddig csupán abból a szempontból érdekelte kutatásunkat, hogy mit vétett Pollack a középkori alkotás ellen műemlékvédelmi szempontból, másrészt, hogy mennyire nem felelt meg megoldása kora igényeinek. E két szempontból a pécsi székesegyházzal foglalkozó gazdag irodalommal már korábban részletesen foglalkoztunk,[73] itt csupán annak az összegezése szükséges, mi válthatta ki ezeket a teljesen elítélő, történelmietlen állásfoglalásokat.

A hosszan elhúzódó átépítéssel Pollack életében keveset törődtek, a XIX. század első tizedeiben megjelent és számunkra forrásértékű irodalommal az előzőkben foglalkoztunk. Érthető, hogy itt nyílt ellenvélemény

még nem jelentkezett. Amikor azonban a század hatvanas éveiben, elsősorban Henszlmann Imre alapos elméleti tudással készült tanulmányai megjelennek — ezek közt a székesegyházzal foglalkozó is —, akkor már a középkor rendkívüli értékelésénél tartunk, a középkori építészet tűnik a legfejlettebbnek, a legsajátosabban hazainak, és ha nem is tudnak még különbséget tenni a román és gótikus stílus között a szó modern értelmében, a középkori alkotásnak megvan nemcsak az a művészeti, hanem történelmi és érzelmi értéke, amely tiltakozik annak megmásítása ellen. Az a tény, hogy Henszlmann és társai nem tartották — tudatosabban purista felfogásuknak megfelelően — középkorinak Pollack átépítését, megerősíti azt a véleményünket, hogy alapjában klasszicizáló alkotásról van szó, amelynek ezt a jellegét a közeli generáció még tisztán felismerte. Nem róható fel e kornak, hogy alapjában nem tudta világosan, mit véd és mi ellen tiltakozik, elég volt annyi, hogy a régi épület „ódon" jellegét elvesztette és helyette valami kevert, számára idegen ízű jelleget éreztetett. Az irodalom túlnyomó része a Schmidt Frigyes-féle átépítés korából származik, amikor tudvalevőleg alig maradt meg valami az eredeti formákból, de az épület, amely így keletkezett, monumentális, méltóságteljes, középkori stílusú és jellegű székesegyháznak hatott, szerintük tiszta stílusban fogant, és ezt akkor is értékesnek tartották, ha e stílus tisztasága ellen ma éppen úgy lehetne jogos ellenvetéseket felsorakoztatni, mint az ellen, hogy Pollack 150 évvel ezelőtt nem óvta meg az épület történelmi jellegét. Akár helyeseljük Schmidt munkáját, akár nem : kétségtelen, hogy keletkezése korában — a múlt század nyolcvanas éveiben — megfelelt a kor, helyesebben az irányító körök igényének, míg Pollacké a már említett objektív körülmények — a munka elhúzódása, valamint a mű sajátosan tisztázatlan stílusa miatt — annak nem felelt meg. Hozzájárult ehhez az a nagy megbecsülés, amelyben Schmidt mint „középkori" szakértő és mint építész részesült, és akkor nem oly meglepő, hogy a múlt század irodalma fenntartás nélkül elfogadta ezt a bécsi rekonstrukciót, amely nagyjában és egészében a középkori alkotás teljes elpusztítását jelentette.

Meglepő azonban, hogy ez a nézet továbbél, mint a historizmus e korai történelmi és műemléki fejlődésének szakasza. Itt valószínűleg a klasszicizmus helytelen stílusismerete, fejlődése feltárásának hiányossága és általában az az ellenszenv szólal meg, amely főleg hazánkban még az első világháborún túl is éreztette hatását. E felfogás nemcsak Pollack munkájával szemben igazságtalan — hiszen átépítése a maga falköpenyével alapjában sokkal többet őrzött meg a régi épületből, mint a Schmidté —, nemcsak a XIX. század eleji stílusfejlődés kérdéseivel nem vet számot, hanem olyan műemlékvédelmi és helyreállítási szempontokat követel a klasszicizmustól, amelyek akkor — sőt szinte még száz éven át — hiányoztak és csupán lassú, hosszú fejlődés révén alakultak ki. Így Pollack műemlékrombolással nem vádolható, noha kétségtelen, hogy ezt a fogalmat a mai fejlett értelemben nem ismerte, sőt nem is ismerhette. A pécsi átépítés sajátos stílusa okozta nyilván azt az ellenkezést, amelyet a XIX. században kiváltott és amelynek továbbélését a fentiekben jeleztük.[74]

Pollack e pécsi munkája nemcsak mint hazai fejlődésünkben ritka kivétel érdekes, hanem több más tekintetben is. Ez az egyetlen alkalom,



65. A pécsi székesegyház
Böhm József Dániel érmén. 1843

amikor a hazai katolikus egyház őt nagyobb feladattal megbízta, nyilván azért, mert tudott képességeiről és feltételezte, hogy e bonyolult feladat megoldására a legalkalmasabb. Azt, hogy ez a megoldás nem találkozott sikerrel, azaz nem felelt meg általában a hazai fejlődésnek, már a fentiekben kifejtettük. Kétségtelen igen korai, a fejlődést megelőző kísérlet ez, és ezen a megállapításon nem változtat az sem, ha felsoroljuk, hogy melyek azok a meggondolások, amelyek miatt e kísérletet a kortársak, illetve a közvetlen utódok sikertelennek tartották (65. kép).

Az eddigiek kiegészítéseképpen csak azt hangsúlyozzuk, hogy akár a gótika utánéléséről lenne szó a pécsi székesegyháznál — mint például ez e korbeli angol építészet több emlékénél —, akár a nemzeti érzés élesztéséről, hazafias lelkesedéséről — mint például Schinkel említett királynősíremléktervénél —, akár a feudalizmus alkotásainak mint legelőkelőbb példáknak utánzásáról, amint ez kisebb kastélyoknál, főleg kerti házaknál még hazánk területén is előfordul szórványosan — lásd például Rombauer képét a gótizáló kerti lakkal —, a Pollacktól alkalmazott „középkoriasság" egyik felsorolt kategóriába sem illeszthető maradéktalanul. Bizonyos, hogy a régit tiszteletbentartó, talán ösztönös törekvésből használta a részben gótizáló kulisszát, kétségtelen az is, hogy ennek részleteit olyan egyenletességgel kezelte, olyan nyugodt ritmussal, harmonikus kiegyenlítődésre használta, ami kora klasszicizmusának, a Pollackot mindenkor betöltő szemléletnek az érvényesülését bizonyítja. Akár kísérletnek tekintjük ezt a megoldást Pollack életében, akár kitérőnek fejlődése egyébként eléggé egyenletes menetéből, történeti értéke és jellegzetessége mindenképp fontossá teszi és kiemeli az eddigi általános megvetés sötétjéből. Pollack fiatalkori alkotásainak, kompozíciós eljárásának jellegzetességeit jól mutatja, és így az ő sajátos fejlődése szempontjából igen fontos helyet igényel.

Egykori Sándor-palota

Pollack Mihály alkotásai közül az irodalom legtöbbet a budai egykori Sándor-palotával foglalkozott (később a Miniszterelnökség épülete, amely a második világháborúban súlyosan megsérült). Az épület kiemelkedő szépsége, a klasszicizmus korában Budán oly ritka építkezéseknek ez az évszámmal meghatározott példája (1806-os évszámmal az oromzaton) indokolja nemcsak a nagy érdeklődést, hanem azt a törekvést is, hogy e kimagasló művet jeles mesterrel hozzák kapcsolatba. A Pollack művészetéhez való kapcsolást az a körülmény is elősegíti — és máig is ez az érvelés legszilárdabb alapja —, hogy a palota belsejének különösen gondos kialakí-

tása, Pollack későbbi műveivel ízlésbeli-stílusbeli rokonságot mutató termei szinte kényszerítik a kutatót arra, hogy ezt az alkotást Pollack művei közé sorolja.

A palota tervezéséről, építéséről jóformán semmi adatunk sem maradt. Az egykor a helyén állt, omladozó épületet Sándor Vince gróf 1803-ban 20 000 forintért veszi meg s az épületet lebontva, díszes új palotát építtet. Ez a munka 1803 és 1806 közt folyt le.[75] A várbeli építkezésekre vonatkozólag még 1811-ben is a bécsi Festungsbauwesen illetékes,[76] talán ez az oka annak, hogy a vonatkozó iratok nálunk nem váltak ismertté, sem Bécsben — tudomásunk szerint — nem kerültek elő. Főúri építkezésről lévén szó, az sem lehetetlen, hogy a rávonatkozó írásbeli anyag soha sem került közlevéltárba, sőt az is lehetséges, hogy a Budai Építészeti Igazgatóság szerepe az engedélyezés, illetve a felügyelet terén is csak névleges volt. Eddigi kutatásaink szerint ez a valószínű. Viszont, ha az építészeti hatóság beleszólhatott ebbe a munkába, igen könnyen megeshetett, hogy Pollackot javasolta építészként, hiszen mind Besztercebánya, mind Pécs számára őt javasolták a felmerülő, igen jelentékeny építészeti megbízásokra.

Mindezt előrebocsátva érdemes megjegyezni, hogy a palotával kapcsolatba hozott két építész neve — Pollack Mihály és Johann Aman — előbb szinte ösztönösen, majd stíluskritikai meggondolások révén merül fel irodalmunkban, anélkül, hogy erre bárminő forrásbeli támpont fennállott volna. A XIX. század első felének városvezetői mind említik a Sándor-palotát (legalább mint az előkelő társaság egyik fontos központját), kiemelik azt is, ha ott egy-egy nagyobb összejövetel, ünnepély zajlik le. Mindehhez azonban a palotának mint művészeti alkotásnak csak annyiban van köze, hogy az első évtized legkiválóbb pest-budai épületei közt szerepel.[77] A palota szokatlanul részletes és főleg belsejére kiterjedő leírását Schams adja 1822-ben, alapjában az ő leírásából merítenek évtizedeken át a későbbi leírások, annál is inkább, mert a XIX. század második felében — amikor helytartói, illetve miniszterelnökségi palota lett — átépítések folynak és az eredeti állapotot leginkább Schams e gondos leírásából lehet rekonstruálni. Kazinczy megemlíti ugyan, hogy a Rómából hazatért Ferenczy István a tulajdonos szívességéből e palotában talált lakást, de egyébként behatóan sokáig nem foglalkoznak vele. A század harmadik negyedének városvezetői vagy hasonló céllal készült kiadványai is főleg a palota belsejét dicsérik.[78]

Mindezekben az említésekben sem Pollack, sem Aman neve nem fordul elő, az építész, a tervező iránti érdeklődés fel sem merül, noha ez jelentős művekkel kapcsolatban nem mindig történt így (pl. a Német Színházzal kapcsolatban Aman neve soha sem merült feledésbe). A XIX. század utolsó éveiben, sőt az első világháborút megelőző esztendőkben is, amikor a palota nagyobbítása (emeletráépítés), majd egy újjáépítés terve felmerült, indokolásul azt említik, hogy az épület túl egyszerű és túl kicsiny, azaz a historizmushoz szokott, egyszerűségében nemes építészeti alkotástól elidegenült szemnek már nem volt elég reprezentatív a finom kis palota.[79] Ezekből az írásokból kicsendül két ellentétes álláspont, amely mögött a kor ellentétei rejlenek. Az egyik elfogadja, sőt igényli a pöffeszkedést és hangosságot, a történelmi hagyományokat meghamisító századvégi kultúr-

politikát, amely a barokk stílussal lezárja a stílusfejlődést. A másik a palota egyedi szépsége iránt valamivel több érzékkel rendelkezik és igyekszik azt a felmerülő új, gyakorlati követelményekkel szemben is megvédeni. Pest e korbeli leghűségesebb ismertetőjének, Petrik Albertnek írásában merül fel először Pollack neve.[80] Ő stíluskritikai meggondolások alapján a palotát Pollack művei közé sorolja. Ettől kezdve állandóan visszatér az említésekben gazdag, de elmélyültebb feldolgozásokban igen szegény irodalomban, hogy a szép Sándor-palota Pollack alkotása. Amióta pedig Schoen Arnold — nyilván valószínűségi okokból — Aman szerzőségét javasolja,[81] a kutatók hol mindkét építész, hol egyik vagy másik művének tartják azzal az észrevehető tendenciával, hogy mindjobban erősítik Pollacknak legalább a kivitelezés terén vitt vezetőszerepét.[82]

Amint azonban kifejlődtek a finomabb stíluskritikai módszerek, az attribució jogossága kezd kérdésessé válni. Benedekné finom elemzésében Aman szerzőségét nem tartja valószínűnek[83] és inkább Pollack művének tartja. A palota első tudományos feldolgozója, Bierbauer Virgil is bizonyos aggályokat érez, és hangsúlyozza, hogy a stíluskritikai megfigyelések inkább Pollack ellen, mint mellette szólnak.[84] Későbbi műveiben mégis kitart mindkét építész szerepeltetése mellett, és inkább oda hajlik, hogy a rendkívül finom belső kiképzést tartsa Pollack művének.[85]

A Pollack szerzőségével kapcsolatban felmerült kételyeknek már korábban is az eddigieknél élesebb hangot adtunk. Elismerve, hogy a palota szépsége, finomsága megérdemli, sőt követeli, hogy elsőrendű művész szerzőségére gondoljunk és hangsúlyozva azokat a stíluskritikai nehézségeket, amelyek a palota sajátosságaiból, a hazai emlékanyagból kissé kirívó jellegéből fakadnak, nem tudtunk a szerzőség kérdésében megnyugtató megoldáshoz eljutni.[86] Stíluskritikai megfigyeléseink egyetlen pozitív eredménye az volt, hogy mindjobban kételkedtünk Pollack szerzőségében, főleg a palota felépítése, homlokzatképzése tekintetében, de bizonyos fokig a belsők kialakításánál is. A főhomlokzaton uralkodó vízszintes hangsúly, amelyet a végigfutó erkély, majd a négy-négy oldaltengelyt összefoglaló szemöldökpárkány fejez ki, a keskeny és alig kiemelkedő középrész, amelyen alakos fríz vonul végig[87] és helyettesíti a zárópárkány alsó tagozatait, a szokatlanul meredek lejtésű oromzat, az erkélyt tartó kettős oszlopok sora idegen Pollack művészetében és bécsi emlékeket idéz (66. kép). Még kevésbé pollackos — ahogyan ezt Bierbauer is észrevette — a szinte lomha ütemű, szélesen elterpeszkedő nyugati homlokzat bécsies kapumotívumával. Részben az általában szélesen elterpeszkedő épülettömb és annak kecses tagoló elemei, részben a gazdagabb plasztikai dísz, sőt a homlokzatképzésnek a klasszicizmusban szokatlan plasztikussága, a bejárati csarnok kissé barokkos boltozása és a nagyhatású tükörterem illúziótkeltő faláttörései olyan mozzanatok, amelyek későbarokk és korai klasszicizmus kettősségét mutatják olyan együttesben, amilyen Pollacknál nem fordul elő, legalábbis az eddig ismert és tárgyalt művek között nem találunk ehhez megfelelő analógiát.

A palota belsejében is csupán a részletképzés szépsége, a belsőségeknek finom és gondos formálása az, amely Pollackra mutat és egyelőre nyitva hagyja azt a kérdést, hogy e jelentős mű mestereként kire gondoljunk.[88]



66. Az egykori Sándor-palota. 1806

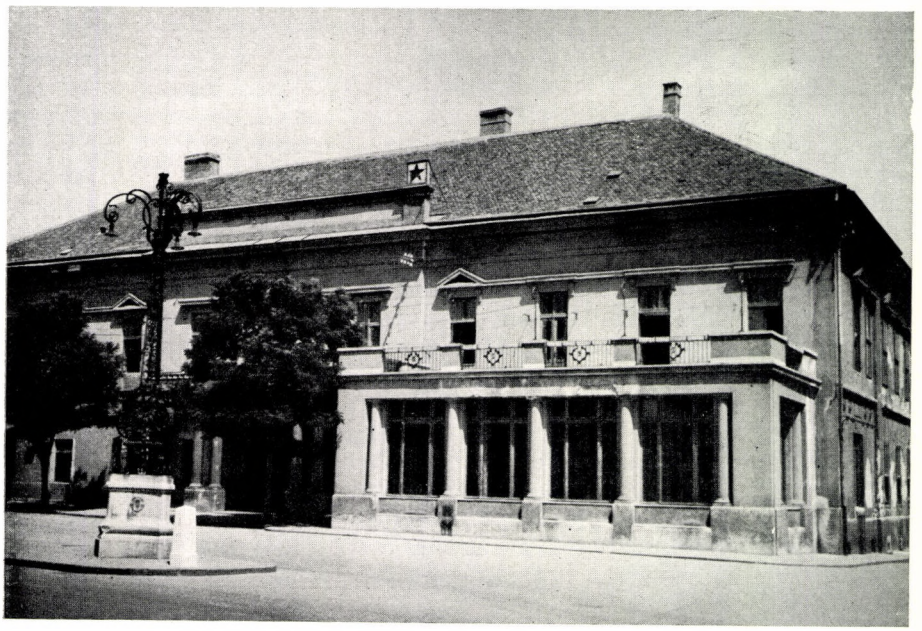
Mindez arra vall, hogy nagy nehézséget okoz a palota tervezőjének akárcsak stíluskritikai meghatározása, sőt annak a körnek a pontosabb kijelölése is, ahol ez a terv keletkezhetett. Mind világosabb, hogy az előzményeket nem nálunk, a pest-budai építészetben kell keresni. Pesten — a már említett egykori Festetich-villán, valamint a Deák téri templomon kívül — a század első éveiben alig folyt jelentősebb építkezés. Budán pedig, ahol a századvég valamivel élénkebb tevékenységet mutat, a későbarokk utánélése figyelhető meg, kecses girland és rozetta-díszeivel, gazdagabban kiképzett ablakaival, plasztikus és hangsúlyozott kapukeretezésével, amire a »Budapest műemléki topográfiája« több példát mutat. Bár a legújabb kutatás fényt derített a budai klasszicista építészet néhány finomabb ízlésű mesterének alkotásaira, egyelőre alig egy-két új építkezésről tudunk 1811, azaz a Budai Építészeti Igazgatóság előtti évekből.[89] A figurális reliefdísznek ez a fontos szerepe, gazdag oszlopsor alkalmazása, az épület sajátos tömzsi arányai és mégis kecses jellege is feltűnnek ezeknél az épületeknél, amelyek egyszerűbb igényeket elégítenek ki és ezért egyszerűbb eszközökkel élnek. De ezek az épületek stilárisan mégis egy fejlődési fokkal hátrább állanak, ezért nem gondolhatunk arra, hogy a Sándor-palota terve budai mestertől származhatna. Sokkal valószínűbb, hogy ez a megvalósult palota szolgált számukra mintaképül, hiszen alig van a századeleji építkezések között Budán olyan, amely valamilyen formában nem mutatna kapcsolatot palotánkkal. Akár az egykori Marczibányi-palotára gondolunk, amelynek utólag épített oszlopokon nyugvó középerkélye késői utórezgése a Sándor-palota egyik főmotívumának, akár a Hadnagy utca 2. sz. helyén állt ház 1814-ből származó tervére gondolunk (Zitterbarth Mátyás műve), akár a Döbrentei utca 15. sz. alatti ház (1810—15) több ablaktengelyt összefoglaló,

oromzattal ritmikusan koronázott szemöldökpárkány-kezelésére;[90] és a példák száma még szaporítható (67—68. kép). Az általános stílusváltozás jelei, amelyek nem csupán a Sándor-palotánál, hanem általában a Pesten kivirágzott klasszicizmusnál megfigyelhetők és mind többször szerepelnek, Budán sem hiányoznak, még ha gyakran ügyetlenebbek is, ami részben a régi épületek átépítéséből fakad.

Mindez nem dönti el tehát azt a kérdést, hogy ki a Sándor-palota mestere. Ha nem fogadjuk el sem Aman, sem Pollack szerzőségét, ha nem tudunk más budai mesterre gondolni, akkor hogyan oldható meg a tervező kérdése?

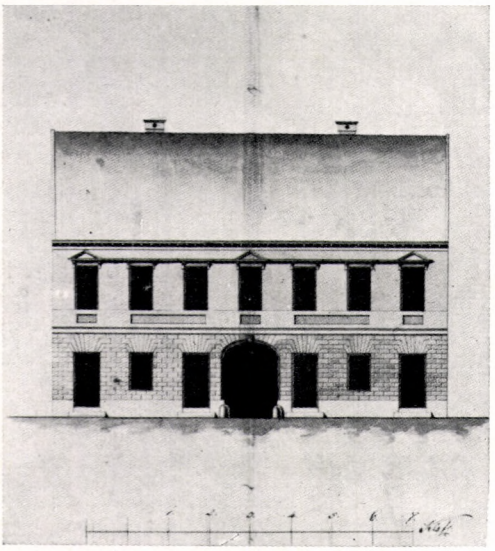
Megnyugtató választ erre egyelőre nem lehet adni, még akkor sem, ha különválasztjuk a palota külső felépítésének és belső kiképzésének kérdését. Kétségtelen, hogy a palota külső megjelenése inkább a bécsi építészettel rokon, noha ezt sem lehet e korszak építészeinek — Hohenberg, Montoyer, Aman — egyikével sem szoros kapcsolatba hozni. Még leginkább az utóbbira lehetne gondolni, mert ő akkor minden nagyobb építkezéssel kapcsolatban előfordul, de mivel tervei ritkán jutnak el a kivitelig, stílusát sem tudjuk kellően magunk elé állítani. A Sándor-család levéltárának sajnálatos elkallódása és más forrásból származó oklevélanyag hiányában csak rámutathatunk a palota külsejének bécsies, két kor határán álló jellegére. Bizonyossággal nem sorolhatjuk sem bécsi mester, sem Pollack oeuvre-jébe.

A palota alaprajzának vizsgálata még bonyolítja a kérdést. A bejáratok szimmetrikus elhelyezése mind a déli (főhomlokzat), mind a nyugati oldalhomlokzaton a homlokzatok közepén, valamint a főbejárat hangsúlyo-



67. A székesfehérvári egykori Zichy-ház

zottan alakított és a mélység felé szimmetrikusan bővülő, gazdagabb térhatású szakaszai olyan felfogást mutatnak, a lemetszett sarkú udvarral és a mögötte elhelyezett lépcsőházzal, illetőleg emeleti kerek teremmel, amelyek nem idegenek Pollack építészetétől. Ugyanakkor — még ha eltekintünk is attól, hogy az alaprajz ily lényeges elemei nem lehetnek függetlenek a felépítéstől — a földszinti alaprajz látszólagos rendezetlenséget, sőt összevisszaságot mutat. Csak a nyilván újonnan épült és fontos épületrészletet jelentő istálló kiképzése igényes. Az emeleten elhelyezett, híressé vált díszes tükörterem, amely sem a hangsúlyos középrészben, sem az oszlopokkal kiemelt oldalszárnyakban nem kapott helyet, hanem mindegyiknek a felét foglalja el (két tengely, utána négytengelyes díszterem, utána egy háromtengelyes és egy kéttengelyes helyiség), meglepően felemás megoldás. A homlokzaton a széleken egy-egy tengelyes rizalit után három-három tengelyes összekötő szárnyak következnek és ezek veszik közre a háromtengelyes középrizalitot, oly szokatlan és szervesnek nem nevezhető módon, ami arra enged gondolni, hogy a palota terve a kivitel közben megváltozott, illetve, hogy az új palota építésénél erősen tekintettel kellett lenni a meglevő régebbi épület beosztására. Az alaprajzot nézve kétségtelen, hogy jelentős építész számára nem lett volna nehéz e fontos középterem központibb, az épület koncepcióját jobban és szervesebben figyelembe vevő elhelyezése. Így az alaprajzi kialakítás is Pollack ellen szól.



68. Zitterbarth Mátyás: Az egykori Kuka-ház terve. 1814

Ezek után az épület belső kiképzésének mesterét kellene megtalálni. Itt — Bierbauerrel (Borbíró) együtt — stíluskritikailag inkább hajlanánk Pollack közreműködésének feltételezésére, annál is inkább, mert a kiképzés nem egy részlete — beleértve a tükrökkel díszített nagytermet — rokon a lombard klasszicizmussal. Azonban ezt a kérdést sem lehet jelenleg véglegesen eldönteni.[91]

Mindenesetre a pesti letelepedést követő első évtized alatt Pollack jelentékeny helyre tesz szert a pesti építőmesterek között, akár elfogadjuk szerzőségét a Festetich-villa tekintetében, vagy kizárjuk őt a Sándor-palota esetében, akár nem. Jó felkészültséggel, finom érzékkel rendelkező, emberileg és szellemileg megbízható mesternek ismerhették meg, — ez a magyarázata annak, hogy aránylag gyorsan, és a Pesten már régebben is fontos

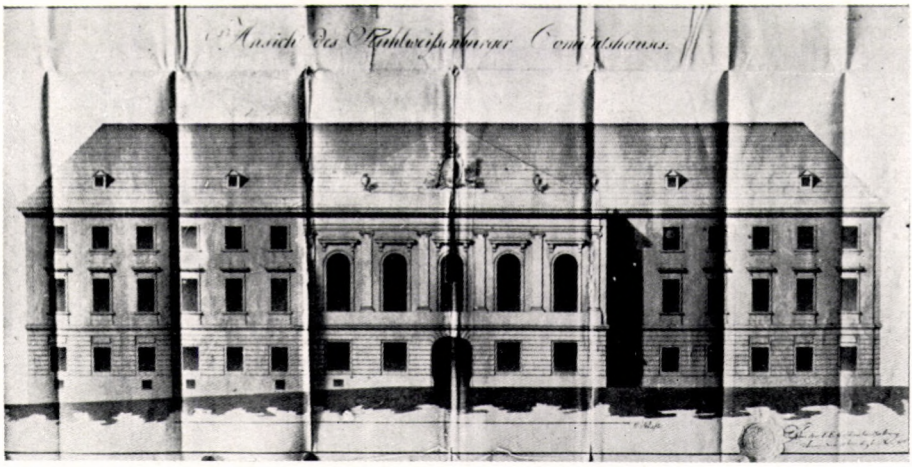
szereppel megbízott Hild Jánost megelőzve, emelkedik jelentőségre és elismertségre. Hozzájárulhatott mindehhez, hogy első felesége elhalálozásával újra megházasodik és feleségül a jómódú Eger-család egyik tagját, Eger Magdolnát választja.[92] Haláláig a legnagyobb egyetértésben és meleg emberi közösségben élt vele, erről nemcsak levelei, hanem végrendelete is meggyőzhet minket. Mindez világosan mutatja, hogy már a század első éveiben, aránylag néhány éves pesti tartózkodás után, elég magas helyre küzdötte fel magát, megbecsülése szakmai téren minden vonatkozásban megmutatkozik, a még szerény igényekhez képest anyagi ellátottsága biztosítottnak látszik, az emelkedő polgári társadalommal együtt gyarapodik mind társadalmi elismertségben, mind anyagi biztonságban. Már az eddigi megbízások és az eddigieket szorosan követők is arra vallanak, hogy e munkái ennek az emelkedésnek és elismertségnek a bizonyítékai.

Székesfehérvári megyeháza

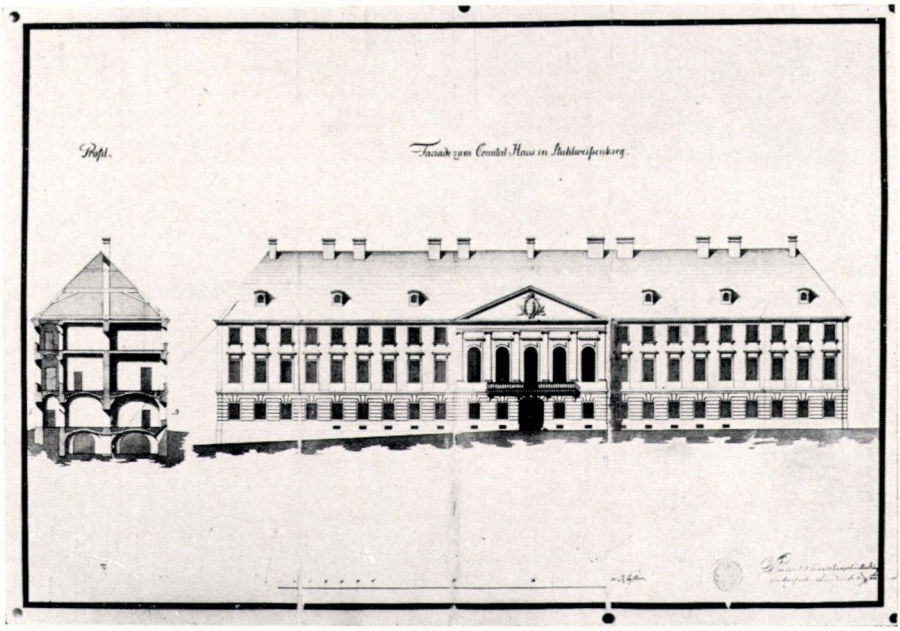
A magyarországi klasszicizmus középületei között fontos helyen állnak a megyeháza-építkezések. A középnemesség politikai előretörésének idején már elképzelhetetlen, hogy a megyegyűléseket — a közügyek intézését — ne valamely reprezentatív és személytől független helyen és épületben tartsák. Tipológiai tekintetben a reprezentatív rendeltetésű épületek oly csoportját alkotják, amelyek megoldásaik változatosságával nemcsak művészeti szempontból jelentékenyek, hanem mert elsősorban ezeknél az épületeknél mutatkoznak meg mind erősebb mértékben a helyi sajátosságok, jelentkeznek azok a csírák, amelyek — kifejlődve — a hazai klasszicizmus sokféleségéhez vezetnek. Történelmi fejlődés szempontjából különösen fontos ez a csoport, mert az erősödő átalakulásnak, függetlenné és polgárivá válásnak jellegzetes építészeti emlékei. Amikor egyre több megyében és egyre sürgetőbben követelik a megyeháza-építkezéseket, akkor emögött az a törekvés is él, hogy e decentralizációval a helyi erők növekedését, a Bécstől való függetlenedést elérjék, földrajzilag is minél távolabb kerüljenek a Bécs közvetlen hatósugarába eső területtől, pl. Pozsonytól.

A XIX. század első felében épülő megyeháza-sorozatnak két jelentékeny tagja, a székesfehérvári és a szekszárdi megyeháza fűződik Pollack Mihály nevéhez. Az első, amely Pollack korai műveihez tartozik és az új szellemű megyeháza-építkezések sorában is szinte nyitányként szerepel, a székesfehérvári megyeháza. Építése történetét először Bierbauer tisztázta.[93] A megyeháza építésének terve a XVIII. század végén merült fel, addig ugyanis a nyilván szerény keretek között dolgozó megyei kormányzat egy magánházban székelt. A Helytartótanács — a megye kérésére — a volt karmelita telket adja át az építés céljaira, úgy látszik azonban, hogy a háborús feszültség miatt a munka nehezen indult, mert 1801-ben a nádor még figyelmezteti a helyi hatóságot, hogy a tervet előzőleg be kell mutatni.

E felszólítás kapcsán elkészült tervet a Budai Építészeti Igazgatóság mint meg nem felelőt visszaküldi,[94] ezért újabb tervsorozat készül Bécsben, amihez részletes költségvetést is mellékelnek. A homlokzatterv későbarokkos jellege mellett szembetűnő a két emeletet összefoglaló nagyterem hangsúlya, egyébként szűkös hivatali helyiségek és néhány szolgálati lakás



69. A székesfehérvári megyeháza bécsi terve. 1803

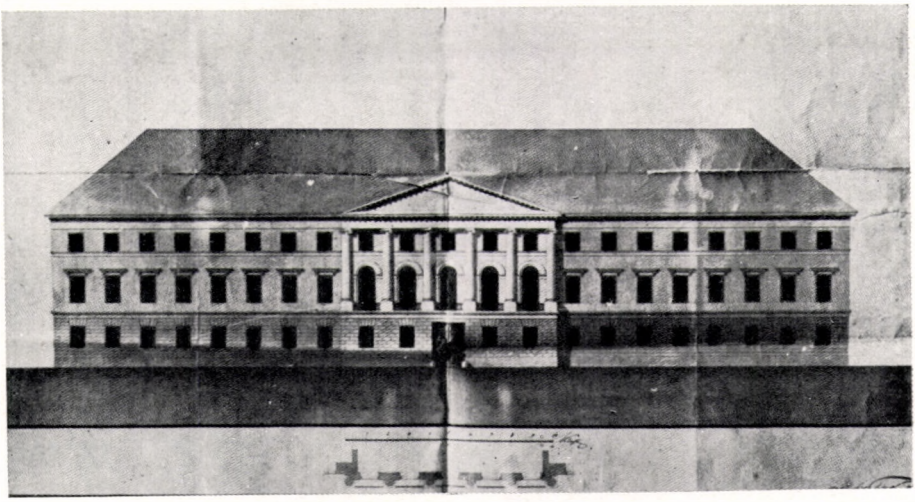


70. A székesfehérvári megyeháza homlokzatterve 1803-ból

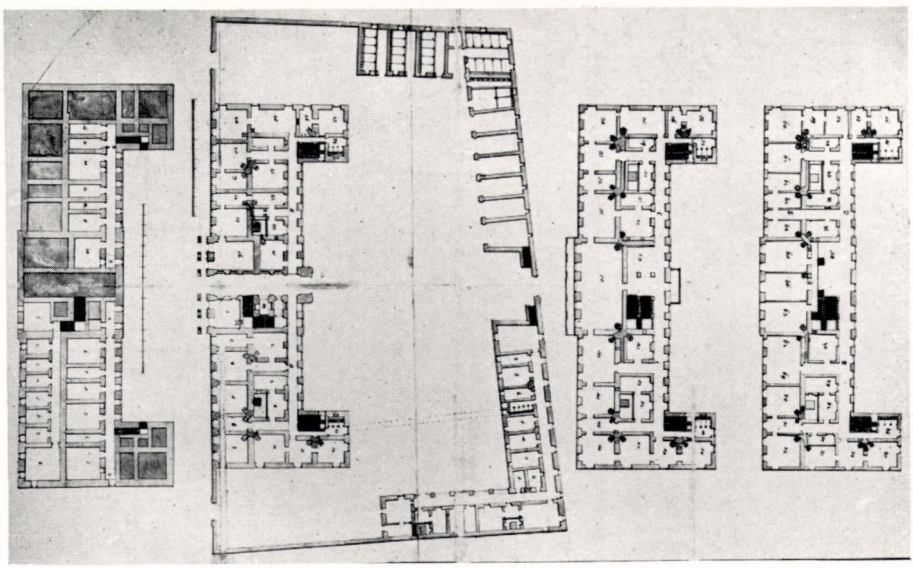
tölti be az épületet[95] (69. kép). Ez a terv — nyilván régies és szűk volta miatt — nem felelt meg a megyebelieknek, akik mindjobban sürgetik a munka megkezdését[96] (70. kép). Ekkor készíthette az egyébként ismeretlen Tegl János helybeli mester a bécsi felhasználásával azt az újabb tervet, amely a megyei vezetőség kívánságait figyelembe vette. Ezek a jelenleg lappangó Tegl-tervek újból nem elégítették ki a megrendelőt. Ekkor fordulnak Pollack Mihályhoz, aki 1807-ben elkészíti a hatásos és erőteljes homlokzattervet, hiszen a megkezdett munkálatok miatt az alaprajz kialakításánál keze meg volt kötve[97] (71. kép).

Úgy látszik e három elemből, a bécsi tervből, a Tegl-féle tervekből és Pollack tervéből — főleg homlokzattervéből — tevődik össze a kivitel alapjául szolgáló, egyesített terv. Nemcsak feltételezés, ha azt állítjuk, hogy már ezek az előzmények megkötötték Pollack kezét, akinek a homlokzatot egy már folyamatban levő építkezéshez kellett idomítania. Ez a megkezdett, nyilván régies és kevéssé nagyszabású építkezés Tegl terve, illetve a bécsi terv szerint egyemeletes nagytermet is magában foglalt, Pollacknak tehát ezt figyelembe véve kellett homlokzatát elkészítenie. A kivitel azonban nem követte Pollack homlokzattervét, hanem olyan megoldást kívánt, amely fenntartotta a bécsi terv kétemeletes nagytermét. Ezért Pollack terve kivitel közben lényeges résznél, a középső rizalit kiképzésénél megváltozott. Pollack homlokzatterve — a bécsivel egybevetve — a későbarokk és a korai klasszicizmus fejlődési fokainak szembeállítását jelenti. Egységesen végigfutó ablakritmus, párkánnyal kiemelt második emeleti ablaksor, erőteljes párkánnyal keretezett háromszög alakú oromzat a középső rizalit felett. Semminő szobrászi dísz. Az épület a maga egészében komoly, súlyos tömb, ünnepélyességét jóleső arányain kívül a középső — enyhe — rizalit háromnegyedrészben kereken kibontakozó oszlopai is fokozzák. Mindez Pollack tervének a barokkon túljutott fokát jelzi. A kivitel azonban — a rizalit képzését a nagyterem miatt megváltoztatva — az épülettest jóleső ritmusát, kiegyensúlyozott arányait bontotta meg. E változtatás a részletekre is kiterjed : a tervbeli rizalitablakok — lapos pillérkeretelésű, félkörívben zárt, földig érő — helyett a kivitelnél az oldalszárnyakkal azonos méretű és alakú, de szemöldökpárkány nélküli ablakok kerültek. Felettük keskeny párkány és süllyesztett falmezők. Ez is fokozza azt a sajátosan kényelmetlen, feszengő érzést, amelyet ez a megváltoztatott középrész kelt, és ezt nem tudja ellensúlyozni a pilléreknek — a Pollack-terv ión fejezetei helyett — gazdagabb fejezettel való ellátása (73. kép).

A megyeháza megvalósult — mai — alakja a többféleség sajátos egyvelegét érezteti. Pollack enyhe rizalitja és óriási oszloprendje helyett tömörebb, egyszerűbb pillértagolást alkalmaznak, így a karcsúbb és lendületesebb középrész helyét tömör és súlyos ritmus váltja fel. A koronázó párkány és az oromzat szerencsés arányai, tartózkodó egyszerűsége kissé enyhíti ezt a nehézkességet, amelyet főleg a földszinti — szűkös aláhajtót biztosító — súlyos falpillérek és a köztük levő megoldatlan záródású nyílások okoznak. A nyolc-nyolc tengelyes oldalrészek Pollack tervei szerint készültek el. Egyenletes ritmusuk, a falsíkból alig előretörő tagolásuk még inkább fokozza a középrész tömegszerűségét. Az ablakképzés lehető



71. Pollack Mihály homlokzatterve a székesfehérvári megyeházához



72. A székesfehérvári megyeháza felvételi terve. 1818

legegyszerűbb, csak a főemelet ablakait díszíti erőteljesebb szemöldökpárkány. A jóval kisebb méretű és egyszerűbb képzésű második emelet ablakainak alárendelt szerepe Bierbauert helyesen emlékeztette lombardiai mintaképekre, amelyeknél a többemeletes épület felső emeletét rendszerint keretnélküli, dísztelen ablakok tagolják;[98] később — pl. a Nemzeti Múzeum épületénél — Pollack már nem így járt el. Egészében a főemeletként kezelt első emelet és az egyszerűbb második emelet viszonya a régebbi palazzo-típus utánélésére vall, amely különben is szívesen helyezte el a főemeleten, lehetőleg középen a reprezentációs helyiségeket. A középrész és az oldalrészek viszonyában e megyeházán megmutatkozó valamelyes megoldatlanság aligha írható Pollack rovására, inkább azokból a kényszerű körülményekből folyt, amelyek ezt a sokszoros tervmódosítást kiváltották. Ezért hiányolhatjuk a Pollacknál másutt oly lendületes és ünnepélyes középrészt, mint ahogyan a földszinti aláhajtó szinte durva és darabos kezelése — Pollack tervének egyenletes ablaknyílásai és középen

73. A székesfehérvári volt megyeháza



elhelyezett kapuja helyett — sem fordul elő a mester más műveiben. Mégis a nyugalom és valami sajátos méltóságteljesség, magabiztosság, a tágas téren hatásosan kibontakozó, zárt tömegű épülettest létrehozása : olyan mozzanatok, amelyek korábban — Fellner egri műveitől eltekintve — kisebb városainkban alig szerepeltek és a további építés számára útmutatók.

A megyeháza belsejével — jellegzetes későbarokk vonásai miatt — nem foglalkozunk. Adataink hiányosságuk ellenére is arra vallanak, hogy Pollacknak a belső kialakításában kevés része volt. Szerepe a homlokzatra szorítkozik, amely említett kivitelbeli fogyatékosságai, még nem teljesen kiérlelt klasszicista felfogása ellenére impozáns arányaival, méltóságteljes jellegével messze kimagaslik mindabból, amit ekkor a magyarországi építészet általában alkotott. Úgy, ahogy előttünk áll, noha nem nyújtja maradéktalanul Pollack elgondolását, jellegzetes példája a kibontakozó, lombard hatást feldolgozó korai klasszicizmusnak s egyúttal első példája a hazai klasszicista megyeháza-építészetnek. Nemcsak építészettörténetünkben jelent fordulatot : megemlítendő az is, hogy ezzel az építkezéssel kapcsolatban tapasztalható területünkön első ízben, hogy a helyi vezetőség kívánságát és véleményét Béccsel szembefordulva fenntartja, elgondolását kivitelezteti, sőt végleges változatért magyarországi — nyilván ajánlott — mesterhez folyamodik és ezzel a bécsi központi igazgatóság felsőbbségét félreteszi. Ezek után nem meglepő, ha a mintegy öt éven át tartó számadáskönyvek magyar nyelven íródtak olyan korban, amikor ilyen eset alig fordul elő.[99]

Pesti Német Színház

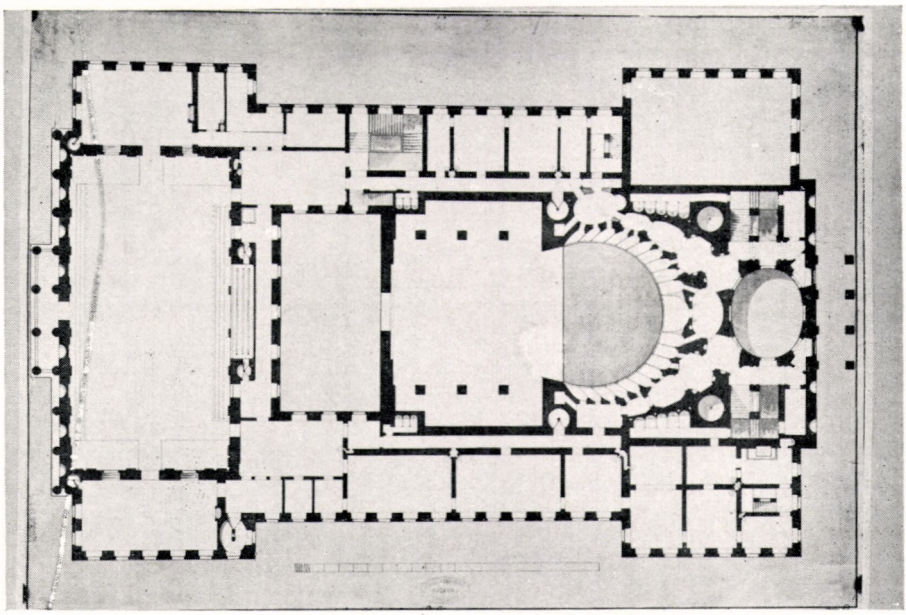
A pesti állandó színház építésének terve a XVIII. század vége óta foglalkoztatja mind az udvart, mind az építészeket. Neves mesterek és kevéssé ismertek egyaránt igyekeznek ilyen jelentős megbízásban részesülni és a társadalom igényeinek ennyire megfelelő középület révén anyagi és erkölcsi sikert aratni.[100] Ismeretes, hogy Pollack Mihály milánói bátyja, Leopoldo Pollach is mennyire szerette volna a Bécsben építendő színház megbízását elnyerni, és e célból 1792 és 1795 között több tervváltozatot is készít. Josef Kornhäusel, Pollack bécsi kortársa, ugyancsak többször foglalkozik színháztervekkel.[101]

A színház- és vigadóépületek Európa-szerte az erősödő polgárságnak társadalmi élet és szórakozás iránti igényét fejezik ki és jelzik azt is, hogy a főúri — nem nyilvános — háziszínpadok ideje lejárt, ha elvétve akadnak is még példák újabb főúri színházak létesítésére a kevésbé fejlett országokban, így nálunk is. Ugyanakkor természetesen a kormánykörök is felismerik a színháznyújtotta kultúrpropaganda lehetőségének fontosságát, különösen a francia forradalom számukra fenyegető következményeire gondolva. Ez játszhatott közbe akkor, amikor az olyan súlyos elnyomás alatt álló Magyarországon a színházépítést mindenképp a hivatalos kulturális irányzat szolgálatába kívánják állítani. Egyik jele ennek az is, hogy a színházakat — az egész Habsburg-birodalomban, különösen azonban nálunk — lehetőleg az udvar építészeire kívánják bízni. A Pesten építendő úgynevezett Német Színház — mert a német nyelvű színtársulat

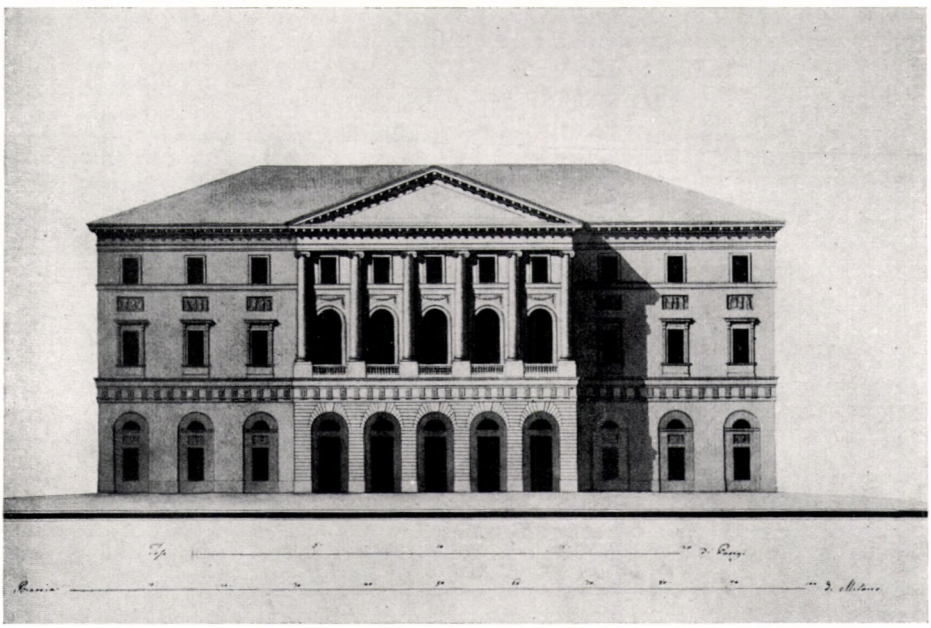
részére tervezték és elsősorban annak állt rendelkezésére — mintegy jelképe annak, hogy a bécsi kormányzat nemcsak politikai, gazdasági, hanem kulturális téren is teljesen hatalmában kívánja tartani az országot.

A nagyarányú színházépítkezésnek, illetve az eredményeként létrehozandó jelentős kulturális központnak a még kisvárosi keretek közt élő Pesten mégis igen nagy fontossága volt. Ennek felismerése indíthatta a nádort arra, hogy még a Szépészeti Bizottmány megalakulásával járó hosszadalmas, több évig elhúzódó tárgyalások közepette újra és újra felvesse a már többször elejtett építkezés gondolatát és Johann Aman bécsi udvari építésszel kezdjen újabb tárgyalásokat, akit az udvari kancellária jelölt ki erre a feladatra.[102] A mai Vigadó tér — Vigadó utca — Vörösmarty tér — Deák Ferenc utca közti telektömbre tervezett kettős épület fekvésének, beosztásának helyszínen való eldöntésére, az anyagbeszerzési kérdések tisztázására Amant Pestre küldik, minden költséggel természetesen a pesti tanácsot terhelve.[103] Amíg a terv és a költségvetés elkészítéséért járó összegeket elszámolják,[104] a magyar kamara utasítja a pesti tanácsot megfelelő összeg kiutalására.[105] Már ez is, de általában az Amanra vonatkozó bő levéltári anyag mindvégig azt mutatja, hogy minden hatóság nagy előzékenységgel és udvariassággal igyekszik igényeit és óhajait teljesíteni. Ezzel szemben Aman nem túlságos gonddal kezeli ezt a jelentékeny megbízatást és távolléte vagy nehézkessége az építkezésnél nem egyszer zavart okoz.[106] Már a tervkészítés is akadozva ment, noha helyszíni szemle alapján eldöntötték, hogy a színházépület főhomlokzata a mai Vörösmarty térre, a Vigadó épületéé pedig a mai Vigadó térre nézzen. Megállapítják Aman napi 8 forintnyi napidíját — fizetésen, szolgálati lakáson, útiköltségen kívül —, ami szintén a várost, illetve a Szépészeti Bizottmányt terheli.[107] Végre 1807. március 3-án a nyolc lapból álló tervsorozat az uralkodó elé kerül jóváhagyásra, aki engedélyezi a kivitelt[108] (74. kép). Anyagi okok miatt a kettős — színház és vigadó — épületből először a színházépület kerül kivitelre, amire Pollack Mihály kap 1807-ben megbízást, adminisztratív építésvezetőként Hild Vince szerepel.[109] Az 1807-ben benyújtott Aman-féle tervsorozatból csupán két alaprajz: a földszinti és az elsőemeleti maradt meg,[110] jelzéssel és keltezéssel ellátva. E terveken a színház és a vigadó épülete együtt szerepel, ami ugyancsak bizonyítja, hogy ez az első tervváltozat, amely a kivitel megkezdésekor alapul szolgált. Fennmaradt a nyilván ugyanakkor keletkezett és Amantól származó vigadóhomlokzat[111] és a színházhomlokzatnak Pollack jelzésével ellátott, nyilván az Aman sorozata alapján másolt példánya[112] (76. kép). Ettől az Aman-féle tervsorozattól csekély változtatással tér el az a tervsorozat — az alagsor két példányban és az első emelet alaprajza —, amely a meginduló építkezésnél szerepelhetett, amit a kézzel beírt jelzések mutatnak.[113] Ez is még mindkét épületre vonatkozik. Munka közben — amikor a kivitel csak a színházépítésre korlátozódott — keletkezhetett egy további sorozat, amely a földszint, az első és második emelet, valamint a negyedik emelet karzatára vonatkozik.[114]

A színházépületnek Pollack munkásságában és fejlődésében elfoglalt helyét talán nem is az dönti el, hol és hányszor, minő részleteket módosított Aman tervén, inkább az a lényeges, hogyan vívja ki vezető helyét és



74. Johann Aman alaprajza a pesti Német Színházhoz

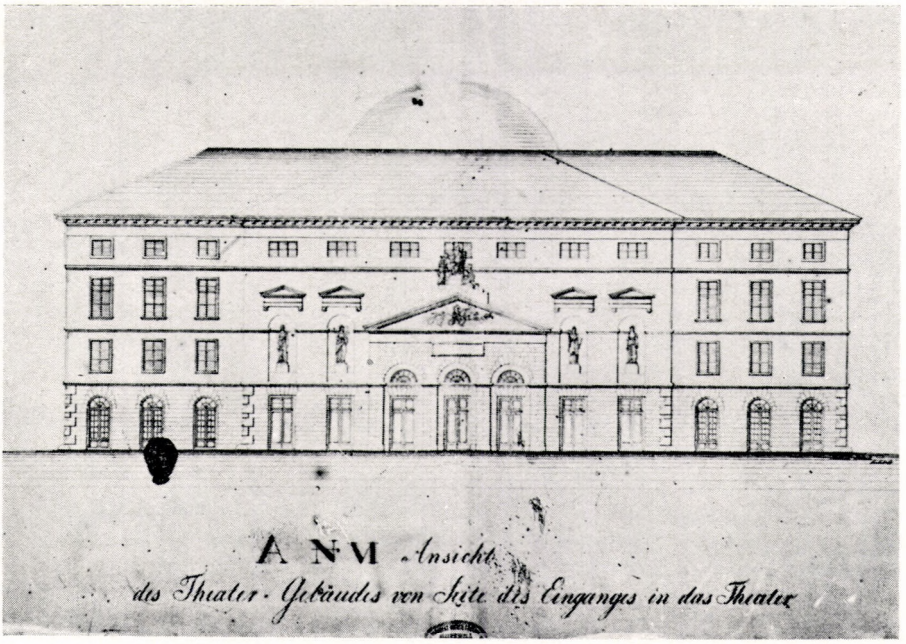


75. Leopoldo Pollach terve az építendő bécsi színházhoz. 1795

igyekszik függetlenedni a bécsi intézőktől. Sokféle akadékoskodás után — amikor 1809-ben újabb megállapodást kötnek Pollackkal — kénytelenek megállapítani, hogy az alapozási munkálatokat a legnagyobb megelégedésre elvégezte és azt tervezik, hogy a kettős épület 1819-ig majd elkészül.[115] Aman ezzel kapcsolatban közli a kőművesmunkálatok ütemezését, aminek megemlítése a munka méreteiről ad fogalmat : 1809-ben kb. 2222 köbméter falat kell elkészíteni, amihez kb. 108 „szorgalmas kőműves" és 160 napszámos szükséges : nyilvánvaló, hogy ilyen nagy munkaerő ekkor aligha állt rendelkezésre.[116] A kőfaragó- és ácsmunkákat[117] Pollack költségvetése alapján adják ki. Pollack hangsúlyozza, hogy az összegek megállapításánál olyan árakat vett figyelembe, mint aminőket magánosok építkezése alkalmával kapott.[118] Ez részben arra vall, hogy Pollack ezt megelőzőleg már több magánosnak épített, részben pedig mutatja, hogy az építkezés vezetése, illetve kivitelezése vállalkozás jellegű volt. A kétféle munka — a szakmai vezetés és a gazdasági lebonyolítás — még nem vált el élesen egymástól. Azt, hogy ez a körülmény az árszint csökkenésére volt felhasználható, az is bizonyítja, hogy Pollackot részletes ajánlattételre késztetik azért, hogy a felülvizsgálást a céh eszközölhesse.[119]

Bár az anyagbeszerzés, a munkaszervezés nagy lendülettel megindult, a háborús események nem engedik meg a tervezett ütem betartását, és azért a Szépészeti Bizottmány elnöke megállapodik az érdekeltekkel abban, hogy szükségtetővel védik meg a falakat a tél viszontagságai ellen, mert tető felhúzása káros lenne.[120] Pollack a háborús körülményekre hivatkozva közli, hogy sem terminusait, sem költségvetését betartani nem tudja.[121] Bár a költségemelést a nádor elfogadja, megróják Pollackot és Hildet, hogy az építkezés igen akadozik, ezért hanyagságuk miatt figyelmeztetést kapnak.[122] A különböző hatóságok felügyelete alá tartozó építkezés jobb kézbentartása érdekében a nádor — Aman beleegyezésével és részvételével — Szentiványi Bonaventúra (Szépészeti Bizottmányi elnök) vezetésével bizottságot alakít és feladatul tűzi ki a már elkészült és a még elkészítendő munkákkal való foglalkozást. Ez Pollack fokozott ellenőrzését jelenti és lehetséges, hogy Aman erretörő igyekezetének bizonyítéka.[123] A devalváció okozta nehézségek ellenére a színházépület 1812-ben nagyjában elkészült, Pollack ügyeskedései révén mind a pénzhiánnyal, mind az építőanyaghiánnyal sikerült megküzdeni.

A tervanyag tekintetében hiányos, de a levéltári dokumentációban gazdag anyagból kiviláglik, hogy a nagyméretű és igényes színházépítés költségeihez Bécs semmivel sem járult hozzá, noha mindvégig döntő szerepe volt. E téren tehát még a pesti viszonyok kezdetlegessége, az építési körülmények fejletlensége mutatkozik azzal a mind észrevehetőbb törekvéssel párosulva, hogy ezt a „gyámkodás"-t a pestiek egyre kevésbé tűrik. Erre vall az, hogy Pollack részletkérdésekben lehetőleg önállóan kíván intézkedni, a lassú kivitelért kapott dorgálást öntudatosan és helyes indoklással hárítja el. Nyilván a kedvezőtlen körülmények, főleg a háborús, illetve az inflációs viszonyok okozta anyag- és munkaerőhiány a valódi oka annak is, hogy az építés a tervezett két év helyett négy évig tartott, bár a vállalkozás nagyságát és a munkálatok sokféleségét tekintve ez is aránylag rövid idő.



76. Pollack Mihály másolata az Aman-féle színházhomlokzatról

Jellegzetesen mutatkozik meg a különféle szerződésekből, hogy a céh — felügyeleti jogát gyakorolva — bizonyos féltékenységgel nézi Pollack vállalkozói megbízatását. Azt, hogy ezt a jelentékeny munkát Pollack, valamint a tőle javasolt pesti építőipari mesterek vállalják: a nádor ismételten hangoztatott bizalmán túl Aman magatartása is elősegíti, aki az építkezés megindulásakor elsősorban Pollackban bízik, később azonban e bizalmat irigység és féltékenység látszik felváltani. Mennél jobban, magabiztosabban, önállóbban dolgozik Pollack, annál kevésbé élvezi Aman bizalmát. Nem állítható, hogy Aman teljesen elhanyagolta volna e megbízatást, de kétségtelen, hogy ismételt sürgetésre jön csak Pestre és ilyenkor elsősorban munkadíjának és illetményeinek átvételével törődik, meg a végzett munka kevéssé jóindulatú megbírálásával. A munka gyakorlati vitele, szervezése, ellenőrzése és nyilván számos más részletkérdés megoldása — esetleg az Aman-tervektől eltérően — a levéltári adatokból kitűnően is Pollack feladata volt, aki e munka folyamán válik valóban önálló, vezetésre termett építésszé.

A színházépület tervezésénél Aman előtt, mint nagy példakép, feltehetően a milánói Scala Giuseppe Piermarini-építette nagysikerű és e korszak színházépítészetében kimagasló helyen álló alkotása lebegett. Tény, hogy kevéssé szerencsésen követte ezt a mintaképét, akár az épület külsejét, különösen a főhomlokzat tagolását, akár a belső beosztást és téralkotást, főleg a nézőtér kialakítását vesszük figyelembe. A Scala színház a kor lehetőségéhez mérten optimális látási viszonyokat nyújtó nézőtere helyett

olyant alkotott, amelyben — a kortársak panaszai szerint — nem voltak kedvezőek, illetve kevés helyről voltak azok.[124] A Scala (1799), a bordeaux-i Nagyopera (Victor Louis, 1778) és a Scalát követő többi nagy színház, mint a bécsi régi Burgtheater vagy a leningrádi Opera (Rossi, 1828)[125] mind a Scalánál jól bevált nyúlt patkó alakú nézőteret alkalmazza, amelynek minden pontjáról aránylag jó a színpadra való rálátás, míg a több, sokszor hat egymás feletti sorban elhelyezett páholyok elegendő befogadóképességet biztosítanak és megőrzik a régi színháztípus exkluzivitásának bizonyos maradékait. Aman ezzel szemben szélesen kitáruló, inkább a félkörhöz közeledő nézőteret használ, amivel mind a látási, mind a hallási viszonyok kedvezőtlenebbekké válnak. Ugyancsak nagy fogyatékossága tervének, hogy a két emeletet összekapcsoló, elegáns, ovális alaprajzú előcsarnok nem elegendő a nagy befogadóképességű színház közönségének megfelelő gyorsaságú elosztására, s ezt a szűkösséget fokozza az utca felőli, a bejárati pillérek közötti keskeny mozgási tér, ami sem kocsialáhajtást nem tesz lehetővé, sem elegendő biztonságot nem nyújt a tűz esetén szükséges gyors távozásra.

Az alaprajz hibáit és megoldatlanságait megtaláljuk a felépítésben is. Súlyos, túlságosan zömök és tagolatlan épülettömböt mutat, gazdagabb szobrászati díszével csupán komoly, de nem ünnepélyes, nehézkes és nem monumentális. Ez részben arra vall, hogy Aman nem tudott a ráháruló nagy feladattal megküzdeni, akár régebbi példák kötötték meg fantáziáját, akár a francia forradalom építészeinek monumentális, de belső indokoltságuk miatt hatásos és építészetileg megoldott példái lebegtek előtte. A megoldatlanság, a két fejlődő fok között való ingadozás, a kevéssé szabad szárnyalású művészi fantázia minden részletnél jelentkezik. Ezeken az alapvető hibákon Pollack nyilván nem segíthetett, ha csak nem akarta teljesen átdolgozni Aman terveit, ami a királytól jóváhagyott és a kivitel alapjául kijelölt terveknél nyilván nem volt lehetséges.[126]

Aman, illetve megbízói nézetére jellemző, hogy a színházzal kapcsolatos minden művészi feladatot bécsi mesterrel végeztettek. Az oromreliefet Franz Vogl bécsi szobrász készíti, ugyanő a homlokzat két múzsaszobrát, míg a másik kettőt Fritz Berringer. — Klieber, Albrecht és Janitz foglalkoztatásán kívül még a zárófüggöny is bécsi mester, Josef von Abel műve. A Janitznál megrendelt díszletek témái közt ott találjuk egy paraszt szoba és egy gótikus szoba díszleteit is, ami az új tárgyú, történelmi szemléletű darabok terjedését bizonyítja. Hasonlóan jellegzetes a színpadot a nézőtértől elkülönítő, díszes függöny tematikája: az Erény géniusza oroszlánoktól vont diadalkocsit vezet, amelyen Magyarország védőszelleme jelenik meg és a kocsit a Művészet templomához irányítja. Az Erény mellett a Hazaszeretet és a Bőség ül, jeléül annak, hogy a hazafias érzés felébredése, habár külsőséges módon, mégis jelentkezik a sok akadémiai szokvány közben.[127] Mint régies tünet megemlítendő az is, hogy az Aman-tervezte vigadóépület — amelynek alapfalai a színházzal együtt készültek — alapjában nem egyéb egyetlen nagy táncteremnél, amelyhez több kisebb, egymástól elválasztott helyiség csatlakozik. Tehát inkább kaszinó, mint teremsorozatból álló vigadó, ezzel is a főúri társadalom igényeinek látszik megfelelni.[128]

E színházépítésnek tehát abban rejlik jelentősége, hogy Pollack önállóságát, nagy építési feladatok szervezésére és irányítására való rátermettségét bizonyítja, illetve ilyen képességei fejlődését előmozdítja. Ugyanakkor alkalmas arra, hogy a pesti mesterek — elsősorban Pollack — mindjobban önállósulva, függetlenedjenek Bécstől és az onnan irányított feladatoktól. Azok a technikai és esztétikai fogyatékosságok, amelyeket a színházépületen — röviddel elkészülte után — megállapítani lehetett, arra alkalmasak, hogy Bécs vezetőszerepét, Aman korszerű tudását kétségbevonják és egyeduralmát megdönteni igyekezzenek.

Mindez azt mutatja, hogy a pesti Német Színház — ha nem is tekinthető Pollack művének — a maga egészében fontos fejezete Pollack fejlődésének, olyan építésszé válásának, akit a következő években egyre szaporodó önálló és nagyigényű művészi feladatok megoldásánál láthatunk viszont.

Azt, hogy az építkezés befejezésekor a Pollack és Aman közt eredetileg fennállott kellemes viszony megromlott, bizonyítja először is az a sokáig tartó huzavona a végső elszámolások megejtése terén, amit nyilván Aman magatartása okozott, mert Pollack elszámolásait neki kellett jóváhagyni.[129] Aman rosszindulata látszik rejleni abban is, hogy a Pollack által javasolt továbbépítés, — azaz a Vigadó épületének felépítése — oly sokáig késik és igazi lendületet ez a munka csak Aman halála után nyert.[130]

Az sem hallgatható el, hogy e fogyatékosságok — esztétikaiak és gyakorlatiak — ellenére a pesti Német Színház építése jelentős teljesítmény. Nagy befogadóképessége, igényes belső és külső kiképzése nemcsak hazánkban, hanem Közép- és Kelet-Európában is jelentős helyet biztosít e korban számára.

Pollack Mihály működésének 1808-ig terjedő szakaszában kialakította helyét nemcsak a pesti, hanem a hazai mesterek sorában. Pécsi, székesfehérvári, de főleg gazdag pesti munkássága nem csupán művészi képességeit bizonyította, hanem rátermettségét nagyarányú munkálatok szervezésére, vezetésére és irányítására. Minden tekintetben készen állt arra, hogy a következő évtizedekben számára mutatkozó nagyarányú igényeknek eleget tegyen.

Amennyire a hiányosan ránk maradt levéltári anyagból következtethetünk, már ekkor megmutatkozott az az igyekezete, hogy idetartozzék, hogy a hazai, elsősorban a pesti építészet terén vívjon ki magának vezető helyet, mint ahogyan azt is világosan látjuk, hogy nagyobb képességeivel kivívott vezető szerepével nem élt vissza. Mindez éretté tette arra, hogy a következő évek megnövekedett munkamennyiségét vállalhassa.

JEGYZETEK

[1] A céhek és akadémiák közt felmerült harcról több értékes tanulmány jelent meg, lásd a 12. jegyzetet.

[2] Az 1800 körül Európa-szerte kialakuló új művészetet különféle stílusmegnevezésekkel jelölik, amelyek révén nem csekély zavar keletkezett. Az olaszok klasszicizmusnak vagy neoklasszicizmusnak, a franciák empirenek, a németek Zopfnak, későbbi szakaszában biedermeiernek, az amerikaiak Greek Revivalnek nevezik. Az „empire" és a „Zopf" megjelölést a hazai szakirodalom is szívesen alkalmazza, hol az 1800 előtti, hol az 1800 utáni alkotásokra. Mi következetesen kerüljük e terminológia használatát, részben, mert az empire is, a Zopf is, sőt a biedermeier is hazánktól idegen, speciális jellegzetességeket illet, részben, mert e megjelölések egyértelmű használata gyakorlatilag csak az iparművészet területén valósult meg. Szerintünk tehát Fellner Jakab és a XVIII. század utolsó harmadának stílusa a klasszicizáló későbarokkot reprezentálja. Ebből hol élesebb eltéréssel, hol több ingadozással alakul ki a korai klasszicizmus, majd ennek érett, sőt késői szakasza. Ez a stiláris korszakolás a hazai építészet terén véleményünk szerint zökkenőmentesen alkalmazható.

[3] *Rados J.*, Hild József. Bp. 1958, 18. kk. — Canevaléról főleg : Pest megye műemlékei. II. köt. Bp. 1958, 279. kk.

[4] *Feuchtmüller, R.*, Louis von Montoyer und sein Palais Rasumofsky in Wien. Festschrift v. Sas-Zalocziecky zum 60. Geburtstag. Graz 1956. — Montoyer értékes művészete még feldolgozásra vár.

[5] Pollack Mihály származását — szemben a szakirodalomban elterjedt adatokkal — már korábban tisztáztuk. A család Pollack Mihály nagyatyjáig visszakövethetően Bécsben, illetve Bécs környékén élt, ennek alapján aligha kell feltételezni, hogy akár Írországból, akár Németalföldről származtak volna. A mi szempontunkból egyébként sem lényeges, hogy több generációval korábban honnan jöttek Ausztriába. Pollack Mihály atyja, Josef Pollack, saját házzal rendelkezett, mint az építőmesterek általában és halálakor a K. u. K. Bauaufseher hivatalos címet viselte. Kétszer házasodott, első házasságából származott Leopoldo, aki Milánóban Giuseppe Piermarini kedvelt tanítványa, majd utóda lesz és a XVIII. század utolsó harmadában vezető szerepet tölt be. Nála tanul majd — mint később látni fogjuk — Pollack Mihály. 1764-ben Josef Pollack mint özvegy újra házasodik, ebből a házasságából származó elsőszülött fia Pollack Mihály. — L. bővebben : *Zádor*, Leopoldo Pollach. 230. kk.

[6] A keresztlevél másolatát Pollack Mihály leszármazottjának, Pollack Albert szívességének köszönjük

[7] A család birtokában levő, pergamenre írt szabaduló levél szövege így szól: „Wir verordnete Ober und Untervorsteher eines ganzen ehrsamen Handwerks deren bürg. Maurer und Steinmetzmeistern im k. k. L. G. Marckte Perchtoldstorf bekennen anmit öffentlich, dass der ehrbare Johann Michael Pollack von Wien aus Unter Österreich gebürtig des ehrengerechtig Joseph Pollack und Katharina dessen Ehewirtin ehelich erzeigter Sohn, da derselbe sich nun das Maurerhandwerk zu erlehrnend auf drei Jahre zu Herren Ignatz Schönwetter Maurermeister zu Himberg in die Lehre begeben, und als solcher bei abgehaltener Handwerck und offener Lade am Feste Fronleichnam als den 23. May 787 aufgedunget worden, auch hiebei Herrn Adam Beigans Maurermeister zu Margarethen und Herrn Michael Parner Maurermeister zu Dachau als Bürgen der Ordnung nach gestattet, sonach aber nach Verlauf der drei Jahren als am Feste Fronleichnam 792 uns mehrmalen bei abgehaltenen Handwerk vorgestellet worden und gebetten hat ihm sohin freizusprechen als wollen wir ihm Johann Michael Pollack über das von seinen Lehrmeister abgegebenes Zeugnis, dass sich derselbe während seiner Lehrzeit getreu ehrlich und rechtschaffen verhalten hat nicht nur auf sein erlehrntes Maurer Handwerk bei versammelten Handwerk und offener Lade freigesprochen und seine Herren Bürgen ihrer geleisteten Bürgschaft entlassend als auch jeden was Würden und Standes dieselben auch sein, anmit ersuchet haben ihn Johann Michael Pollack in allen und jeden zu unterstützen und ungehindert alle geneigte Aufnahm zu ertheilen. Zu wahrer Urkund dessen haben wir gegenwärtigen Lehrbrief unser gewöhnlich grosses Innsiegel beigedrücket und mit unserer Unterschrift gefertiget. — Gegeben in dem k. k. Markte Perchtoldsdorf den 7-ten Juny 1792." — Az okiratra — tévesen július 7-i keltezéssel — hivatkozunk : *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 39. old., képét

közöltük : A magyar klasszicizmus építészeinek társadalmi helyzete. Bp. 1953, 53. — Miként ebben az okmányban, úgy egyébként is a név írása különféle változatokat mutat. Idézeteinknél követjük az eredeti, egyébként a Pollack által is legtöbbször használt „Pollack"-formát. — Pollack Mihály anyjaként a család Katharina Schradenberget szerepelteti. Ez a név az általunk ismert okiratokban nem szerepel, az atya feleségként az 1778-ban történt házvételnél a Katharina Reitlin nevet szerepelteti (Urbar der Stadt Wien. Grundbuch N° 5. folio v. 468).

[8] Az atya levele : Milano, Archivio dello Stato, Carte di Pollach. — Részletes szövegidézés : *Zádor*, Leopoldo Pollach. 231.

[9] *Hainisch, E.*, Der Architekt Joh. Ferd. Hetzendorf von Hohenberg i. m. 19. kk.

[10] Sajátos véletlen, hogy Pollack Mihály legfontosabb alkotásánál, a Nemzeti Múzeum épületénél is Hohenberg utódjával és ellenfelével, a triesti Pietro Nobiléval találkozik mint felkért bírálóval. De Pollack ekkor már túlnőtt a bécsi udvari építészek gyámkodásán és felvértezett mindazokkal a megjegyzésekkel szemben, amelyeket nem kíván elfogadni.

[11] A XVIII. század elméleti műveinek összefoglalása : *Schlosser, J.*, Die Kunstliteratur. Wien 1924, 570. kk.

[12] *Pevsner, N.*, Academies of Art. Past and Present. Cambridge 1940, 153. kk. — *Rabinovszky, M.*, Die Kunstakademien und die Gesellschaft ihrer Zeit. Acta Historiae Artium I (1954) 3. kk. — *Pigler, A.*, Neid und Unwissenheit als Widersacher der Kunst. Acta Historiae Artium I (1954) 215. kk.

[13] Ezekről részletesen : *Zádor*, Leopoldo Pollach.

[14] L. ezekről : *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 189. old. 1. jegyzet. — Anyagunkat Leopoldo Pollach hagyatékának a milánói Archivio di Stato, Archivi Privati, Dono Corbetta, Carte di Pollach jelzetű értékes és akkor teljesen rendezetlen anyaga szolgáltatta. Csupán az anyag első átnézését tudtuk 1929-ben elvégezni, amikor főcél volt a magyarországi építészeti kapcsolatok tisztázása, az esetleg ott levő magyarországi anyag felkutatása. Szerencsére ennél gazdagabb eredményre leltünk, de érthetően nem törekedtünk Leopoldo Pollach monográfiájának megírására, sem az anyagban rejlő művészettörténeti és művelődéstörténeti vonatkozások feldolgozására.

[15] Közölve : *Zádor*, Leopoldo Pollach. 233. és *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 220. kép.

[16] Talán annak a feltételezése, hogy Pollack Mihály a milánói dómoperánál tanult, szerezte meg számára oly meglepő korán a pécsi székesegyház átépítésének a megbízását. A vele foglalkozó irodalom ezt később, hibásan, mint tényt említette.

[17] L. erről a kérdésről : *Zádor A.*, A Pollack-kutatás néhány problémája. 1. kk.

[18] „Wenn auch alle Wanderschaften der Zunft zusammen genommen würden, jene nicht erreichten, die Unterzeichneter allein bestanden hat... von seinen theoretischen, praktischen Kentnissen sollen ja die Gebäude Beweis sein, die seiner Direction anvertraut sind." Fővr. Lvtár. Relationes a. m. 3653.

[19] A Hild-családra, illetve Hild Albertre és Vincére vonatkozó adatok : *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 256.

[20] *Fodor F.*, Balla Antal élete és műszaki munkássága. Műszaktudománytörténeti Kiadványok 2. Bp. 1953, 8. kk.

[21] Hilf Bálint megbízására vonatkozó jelentés : Fővr. Lvtár. Ptjkv. 1795. 2359. — Ugyanő és társai kötelesek véleményt nyilvánítani minden olyan építési kérdésben, amely a tervezett városszabályozással ellenkezik ; az ilyen jelentésüket a kamarához kell továbbítani. Így pl. a Kecskeméti kapunál átalakítandó Weinseis-féle házzal kapcsolatban jelentik, hogy a terv a „szimmetria" elvére törekszik (uo. 1796. 919 és 1365). — Hogy ilyen vitás kérdések minél gyorsabban elintéződjenek, a választott polgárság követeli, hogy a hetenként ülésező gazdasági bizottság hívjon meg üléseire építési ügyekben járatos polgárokat (uo. 1796. 2082). — Az építési munka azonban látszólag annyira megszaporodott, hogy Hilf és társai már nem tudják ellátni feladatukat ; azért az a javaslat kerül megvalósításra, hogy a város területét négy részre osztják fel, mindegyikhez egy-egy felügyelőt és 12 munkást osztanak be, hogy se a felügyelet, se a munka elvégzése ne okozzon nehézséget (uo. 1798. 999). — Az építkezések mellett állandóan foglalkoznak az utcakövezés, világítás, csatornázás kérdéseivel, illetve ezek költségvetési lehetőségeivel (uo. 1798. 1508), sőt megbízzák az építészeti kérdésekben mind nagyobb szerepet játszó Hild János

építőmestert, hogy az utcák vízlefolyóival, illetve a Duna áradásaival kapcsolatos intézkedésekre vonatkozólag javaslatot dolgozzon ki (uo. 1798. 2425). — Hilf Bálint halálával — 1801 — tekintettel az építkezések szaporodó számára, telekkönyvi bizottság létrehozását határozzák el; ez végzi az ellenőrzés feladatait (uo. 1801. 2387), kifejezetten azzal az utasítással, hogy az építkezések helyét a városszépítés szolgálatában kell kijelölni (uo. 1801. 4180). — Mégis előfordul, hogy jóváhagyott terv nélkül építenek az építőmesterek, azért a tanács szigorú tilalmat hirdet és bírsággal sújtja a felelőst (uo. 1801. 5063).

[22] Uo. Ptjkv. 1800. 2019.

[23] OL. Nádori titkos Lvtár. Presidialia 1801. N° 18.

[24] Uo. 1804. N° 368.

[25] Főv. Lvtár. Pesti Gazdasági Bizottság jkv. 1804. ápr. 17. és Ptjkv. 1805. 3297.

[26] OL. Nádori Lvtár. 1805. Cumularia N° 4.

[27] Eredetije a kiscelli múzeumban. A nádori kísérő szöveg másolata: OL. Nádori Lvtár. 1805. Pol. 133.

[28] Főv. Lvtár. Ptjkv. 1806. 6257 és 1807. 5741. — A Szépészeti Bizottmány megalakulásáról: *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 28. kk., valamint *H. Boros V.*, A pesti Szépítési Bizottság működésének kezdete és a Szépítési Terv. A Művészettörténeti Munkaközösség évkönyve 1953. Bp. 1954, 507. kk. — A Szépészeti Bizottmány — eredetileg Verschönerungs Comission — magyar neve irodalmunkban többször változott, az itt használtat a Főv. Lvtár jelenlegi jelzése alapján alkalmaztuk. A továbbiakban minden idevonatkozó idézetet Sz. B. rövidítéssel adunk.

[29] Főv. Lvtár. Ptjkv. 1794. ápr. 15. 1497; 1794. ápr. 30. 1667; 1794. máj. 17. 1911; 1794. máj. 31. 2110, 2111, 2112; 1794. jún. 7. 2280; 1794. máj. 21. 1984; 1794. jún. 14. 2679; 1794. 3902, 4385, 4386, 4871, 4982, 4983, 4984, 4987; 1795. júl. 18. 2863. Végül a céh azzal ijeszti az általuk foglalkoztatott legényeket (12 kőműveslegény és 1 kőfaragólegény), hogy e mesterek nem jártak külföldön és ezért nem szabadíthatnak föl legényeket. De a városi tanács ezt a nyugtalanságot is a szokott módon szereli le: a tüntető legényeket botbüntetésre és áristomra ítéli (uo. 1796. 2600).

[30] Krausz építőmesterről kevés adatunk van, ezek: *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 254. old. 127. jegyzet. Azóta néhány szerény kiegészítés merült föl. 1791-ben szerepel egy Krausz építész a galgagutai evangélikus templom tornyának építésénél, ez a mester feltehetően azonos a fentivel (Nógrád megye műemlékei. Bp. 1954, 207). — 1794-ben az azelőtt budai, jelenleg pesti kőművesmester adóhátralékáról (Ptjkv. 1794. jan. 20. 263) és annak végrehajtásáról van szó (uo. 1794. márc. 1. 851). — 1794-ben vitás ügye szerepel Schorndorfer Ferenccel (uo. 1794. ápr. 15. 1503), a következő évben Csinzy Simon házát akarja felépíteni és hatósági bizottság kiküldését kéri a terv jóváhagyására (uo. 1795. júl. 20. 2915), majd szakértőként szerepel házbecslésnél (uo. 1796. 3175.) és mint kamarai és polgári építész kéri az Orczy-féle Angol királynő épület tűzfala ügyében bizottság kiküldését (uo. 1796. 3253). 1798. május 23-án, harminchét éves korában hunyt el (végrendeletének nyilvánosságra hozatala: uo. 1798. júl. 2. 2609), egy év múlva a késmárki tanács érdeklődik három árvája felől, akik a Késmárkon elhunyt nagyanya örökségét átvehetik (uo. 1799. júl. 22. 2657), végül a következő évben az örökösöknek egy betáblázási kérése szerepel (uo. 1800. jan. 4. 23).

[31] Ptjkv. 1799. aug. 19. 3041. — A pesti tanácsülések jegyzőkönyvei, a Szépészeti Bizottmány irattára és tervtára a Fővárosi Levéltárban (Budapesti 1. sz. Állami Levéltár) találhatók, ezért ennek külön jelzését a továbbiakban mellőzzük.

[32] Uo. 1799. 3656; 1800. 1143, 1676.

[33] Uo. 1800. júl. 23. 2524.

[34] Uo. 1802. ápr. 10. 1659.

[35] Pollack a következő években valamelyes pártoló viszonyban látszik lenni Krausz özvegyével. 1810-ben tervezi háza udvari szárnyában készülő kétszobás lakását (a mai Majakovszkij u. 7. helyén; alaprajza: Sz. B. tervek 403. sz.; engedély kérése: 1810. aug. 9). — E toldaléképítés egyébként jelentéktelen munka. 1807-ben segít abban, hogy özv. Krauszné egyik házát eladja Strausz Mátyásnak (Ptjkv. 1807. 4318). — Az irodalomban a fentiek ellenére mégis többször úgy szerepel a letelepedés története, mintha Pollack mégis feleségül vette volna özv. Krausznét

[pl.: *V. S.*, Régi pesti építőmesterek életéből. Építőipar (1906) 207—299; *Romhányi J.*, Az építőművészet kezdetei Pesten. Historia (1928) 1. sz. 39; Építőipar—Építőművészet (1929) 123].

[36] A templomépítés történetére vonatkozó legfontosabb irodalom: *Doleschall, E. A.*, Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Bp. 1899. — *Győri A.*, Evangélikus templomművészet Pesten. Bp. 1933. — *Rokken F.*, Az evangélikusok deáktéri ingatlanszerzései. Historia III (1930) 142—144. — *Schoen A.*, A pesti deáktéri evangélikus templom. Bp. 1939. — *Hittrich Ödön*, Deáktéri épületeink múltja. Bp. 1922. — *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 77—78. — *Kemény L.—Gyimessy K.*, Evangélikus templomok. Bp. 1944. — Újabban az evangélikus konvent irattárából vegyes tervmaradványok kerültek elő, az egyik homlokzatterven Pollack aláírása olvasható. A nedvességtől pusztított tervmaradványokra Hasznos Ilona volt szíves figyelmünket felhívni.

[37] *Győri* i. m. 15. — *Genthon I.*, Budapest múltja és művészete. Bp. 1932, 62. — *Benedekné Győri L.*, Az empire építészet Pesten. Bp. [1927], 28—29. — *Genthon I.*, Magyarország műemlékei. Bp. 1951, 46.

[38] Az eredetileg a Deák téri lelkészi hivatalban őrzött terveket a második világháború óta az Evangélikus Konvent Levéltárában őrzik. Ugyanitt néhány más, feltehetően mesterünktől származó részletrajz is előkerült.

[39] Pollack felelőssége és felügyelete mellett. Erre vall, hogy még a mésztétel kifizetését is az ő nevére szignálták 1801—1802-ben. Lásd az OL. Teleki Lvtár G (54)3. számadási mellékletet. Ezt az adatot dr. Schoen Arnoldnak köszönjük.

[40] A Nógrád megyei Sámsonháza templomának oltárához az a hagyomány fűződött, hogy Pollack Mihály műve és a pesti evangélikus templomból származik. Ennek nemcsak a sámsonházi oltár gyenge provinciális jellege mond ellent, de az a tény is, hogy a Deák téri templom főoltára ma is helyén áll (Nógrád megye i. m. 91, 359).

[41] Kazinczy levelezése. X. köt. 168. old. és XII. köt. 612. old.

[42] Hölgyfutár (1856) 797. — *Rados* i. m. 198. kk.

[43] Az 1856. évi átalakításról, tehát az elsősorban Hildnek köszönhető homlokzatról a VU fogyatékos, de szemléltető képe tájékoztat. Az azóta létrejött változások nem túlságosan módosították a templom egészének megjelenését. Mai alakjában az 1875. évi renoválás eredménye. A templom felmérését az evangélikus egyház megbízásából Friedrich Lóránt végezte 1925-ben, tervei a lelkészi irattárban.

[44] Pesti Napló (1912) nov. 24. 11. old. és Pesti Hírlap (1911) máj. 28. 68—69. old.: A Deák-téri templom százéves jubileuma.

[45] Szépművészet I (1940) 44.

[46] „A klasszicizáló építészek bölcsességét ... és »modernségét« kitűnően képviseli ez az egyszerű, de nemesen előkelő prédikáló terem, mely csak az akar lenni, aminek lennie kell, de az aztán tud lenni: szónoklásra és szónoklat meghallgatására alkalmas belsőség. Ahogy minden zavaró elemről habozás nélkül lemond, egyszerűen ignorálja a templomépítés századokon át megszentelt és sérthetetlennek tartott hagyományait és a történelmi stílusokkal egybeforrott külső kellékeit, az valósággal forradalmi és ultramodern állásfoglalás az unum necessarium mellett." *Fülep L.*, Magyar építészet. Nyugat (1918) 684. — A templom újszerűségét, a prédikálóterem végső puritánsággal történő megjelenítését emeli ki: *Bierbauer V.*, A régi Buda-Pest építészete. Bp. 1920, 11. — Uő., A palatinus stílus viszonya az európai klasszicizmushoz. MMÉE Havi Füzetei II (1925) 40.

[47] A templom visszhangját végigkövetve irodalmunkban: Kazinczy után a reformkori legtöbb beszámoló azt tartotta örvendetesnek, hogy az evangélikus templom építése egyáltalán lehetséges volt és az épületet mint a felvirágzó Pest egyik nevezetességét említi. Ezért általában csupán olyan, a templommal kapcsolatos eseményről írnak, amely a mi szempontunkból másodlagos jelentőségű. Kivétel a Magyar Kurir tudósítása [(1829) 375] arról, hogy a templomtorony három harangot és egy órát kapott, vagy a Honderű [(1845) 83], amely megemlékezik arról, hogy a katonai élelemraktár lebontásával a templom szabadon fog kibontakozni. A Hild-féle átépítésről-helyreállításról — az építész megemlítése nélkül — megemlékezik a Hölgyfutár [(1856) 797] azzal, hogy „külsejének csinosításához már hozzáfogtak". Miután a Vasquez-féle metszetek közt szerepel a templomnak Pollack-építette képe, a későbbi vezetők is átveszik (pl. *Gettinger, T.*, Ungarns Hauptstädte Pest und Ofen und deren

Umgebungen. Pest 1866, 81. old. képe). — Nagyjában ezt a közlést ismétli meg rövid építéstörténettel és egy képmelléklettel a VU [(1866) 597]. — *Peisner I.*, Budapest a XVIII. sz.-ban. Bp. 1900, 137. old. felsorolja az építés előzményeit. — Csak 1900 után indul meg a templomnak nem mint a türelmi rendelet egyik gyümölcsének, hanem mint építészeti alkotásnak említése vagy méltatása, eléggé változatos értékeléssel: *Petrik A.*, A régi Buda-Pest építőművészete. Bp. 1909, 33. old. mint a klasszicizmus jellegzetes alkotását említi, de 100 éves jubileuma alkalmából a Pesti Hírlap „biztatóan" jelenti be a régi, hombárszerű épület ledöntését (1911. május 28.). A templom első méltatóját, *Fülep Lajos*t már említettük [Magyar építészet. Nyugat (1918) 684; Magyar művészet. Bp. 1923, 43], ő nemcsak célszerűségét, eszmeiségét emeli ki, hanem a magas színvonalú építészeti kompozíciót is. — *Lechner Jenő* Pollack műveként méltatja (Budapest műemlékei. Bp. 1924, 187) és fájlalja, hogy „szép kőformái silány vakolatanyagból készültek". — Az elismerés fokozódása cseng ki *Bierbauer* művéből [A palatinus stílus viszonya az európai klasszicizmushoz, MMÉE Havi Füzetei II (1925) 40], ahol Pollack érdemeként emeli ki a teljes térbeli egység kivitelét és a homlokzat erős reliefjét. — Kevés elismeréssel adózik az épületnek az első modern pesti kalauz (*Thierring G.*, Budapest részletes kalauza. Bp. 1926, 42), és ugyancsak negatív hangot üt meg a pesti klasszicizmus egyik érdemes monográfusa, *Benedek Marcellné* [Az empire építészet Pesten. Bp. (1927), 28—29], aki éppen Pollack stílusának jellegzetességeit hiányolja az épületnél. — *Lyka Károly* (A táblabíróvilág művészete. Bp. 1924, új kiadás: Magyar művészet 1800—1850. 445, 458, 469) mérsékelt elismeréssel ír a templomról. — Száraz és igénytelen épületnek tartja *Foerk Ernő* is (A magyar építőművészet rövid története. Kecskemét 1929, 209), és mint ilyen — szerinte — jó példája a klasszicista templomépítésnek. — *Rokken Ferenc* a telekszerzéssel kapcsolatos gondos tanulmányában [Az evangélikusok deáktéri ingatlanszerzései. Historia III (1930) 7—9. Pest Budai Emléklapok] az anyagi viszonyok szűkösségével indokolja, hogy a templom „nagy művészi értéket nem képvisel". — *Genthon István* (Budapest múltja és művészete. Bp. 1932, 62) arányainak finomságát és monumentális hatását kiemeli, de Krausszal közös műként említi. Ugyanígy: Magyarország műemlékei. Bp. 1951, 46. — *Genthon—Nyilas—Kolb*, Budapesti képeskönyv. Bp. [1934], 154. — Bár lassanként erősödnek azok a hangok, amelyek elismerik a templom építőművészeti jelentőségét, már felmerült a lebontás gondolata is, amelyet elég halkan véd meg a Szépművészet idézett cikke [I (1940) 44]. — Érthetetlenül téves adatokkal szerepel *Borbíró Virgil* „A magyar klasszicizmus építőművészete" c. könyvének (Bp. 1948) 23. képaláírásában, ahol a templomot 1816 és 1830 közt épültnek s Hofrichter, majd Hild József művének nevezi: nyilván az egyébként nem tárgyalt Calvin téri templom adatai kerültek ide.

[48] A terv 1811. október 11-én kerül bemutatásra és november 15-én adja meg a Szépészeti Bizottmány az engedélyt. Az alaprajzok: Sz. B. 686.

[49] Sz. B. tervek: 3176; Jegyzőkönyv: 1822. márc. 10. 219 és 243 (márc. 31.), valamint Ptjkv. 1822. márc. 10. 219. Az épület 15 tengelyes hátsó homlokzata a mai V., Bárczy István utca 10. szám alatt áll. Ez aligha lehet mesterünk műve, mert az utcát 1840 után nyitják. 1824-ben az egyház újabb jelentést készít a nehézségekről: Nádori Lvtár. Polit. 1824. 517, e nehézségek főleg a torony építése körül merültek fel.

[50] A karzatbeépítés gondatlanságát emeli ki: *Kemény—Gyimessy* i. m. 182.

[51] *Mikler S.*, A besztercebányai ág. hitv. evangélikus egyházközség templomának története. Besztercebánya 1907. — *Hofman, J.*, Staré uméni na Slovensku. Praha 1935, 95. — *Sourek, K.*, Die Kunst in der Slovakei. Prag 1939, 70. — Klassicistiká Architektura na Slovensku. Bratislava 1955, 12. old. és 75—76, 88. kép, valamint XVI. 2. és XVI. 1—3. rajzok. — Barokk, Klassicismus, Empir. Slovenské Vydatelstvo Krásnaj Literatury. 1955, 95. kép és 166. old. — *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. — Hálás köszönetet mondunk a pozsonyi (bratislavai) műemléki hivatalnak előzékeny segítségéért.

[52] *Sturm, L. Ch.*, Architektonische Gedencken von protestantischer kleiner Kirchen, Figur und Einrichtungen. Hamburg 1718. — A magyarországi protestáns templomok közül a miskolci evangélikus templom mutatja a legtöbb rokonságot, ennek építése 1797-ben kezdődött.

[53] Pl. Langhans reichenbachi evangélikus temploma bravúros karzataival is hidegen hat (kép: *Landsberger, F.*, Die Kunst der Goethezeit. Leipzig 1931, 35.

kép). — Weinbrenner híressé vált karlsruhei evangélikus temploma oszlopokon nyugvó kettős karzatával későbbi (1807 és 1816 között épült; kép: uo. 120—121).

[54] Még egy eddig figyelmen kívül maradt adatot kell említeni. A szepesolaszi templommal kapcsolatban említi *Vajdovszky János* [Arch. Ért. VIII (1874) 65] a gyakorlott „kőműves Pollack Mihályt, aki 1873-ban halt meg és 1832-ben végezte volna az említett templom két szakasszal való bővítését". Ez az adat nem vonatkoznatik a mi mesterünkre. — Több ízben mesterünkkel hozták kapcsolatba a körmöcbányai (Kremnica) evangélikus templomot, amely 1824 és 1826 között épült. Kedvezőtlen arányai és darabos formái nem vallanak Pollackra, mégha számítunk is a torzító kivitellel; lásd *Ladislav Sasky* cikkét: Pamiatky a Muzea (1956) 2. sz. — A fényképet ugyancsak a pozsonyi (Bratislava) műemléki hivatalnak köszönjük.

[55] Főv. Lvtár. Intim. a. m. 4558. és 5752.

[56] A színház melletti zsilipre Pollack kap megbízást (Ptjkv. 1802. okt. 11. 4755), előleget kér társaival együtt anyagbeszerzésre (uo. 1802. okt. 13. 4823), további előlegkérés (uo. 1802. nov. 6. 5169), fizetések sürgetése (uo. 1804. 5521, 6106, 6659; 1807. dec. 17. 7270; 1809. dec. 20. 7357), anyagáremelkedés miatt nagyobb áruszámlát nyújt be (Pesti gazd. bizottság jkv. 1808. 313).

[57] *Schoen A.*, A Budapesti Józsefvárosi r. kat. plébániai templom. Bp. 1938. — *Zádor—Rados*, Klasszicizmus i. m. 41. — A vizsgálattal és vitával kapcsolatos bő levéltári anyag: Főv. Lvtár. Intim a. m. 799. Ptjkv. 1799. 4338 és 4584; uo. 1802. 4847, 6112; uo. 1803. 1091, 1361, 1983, 3327, 5439, 6080; uo. 1806. 6952; uo. 1809. 3579. sz. határozat, amely szerint a szükséges javításokat Pollack végezze el (ez utóbbi adatot Schoen Arnoldnak köszönjük). — Pollacknak a Szépészeti Bizottmány megalakulása előtti apró munkáiról a pesti levéltár alapján még a következőkről tudunk: Az 1794-ben hozott tűzfalrendelet kapcsán Keller Lipót császári tiszt, aki megvette Kovács János Országút 600. sz. házát, vitatja, hogy a Pollack által készített közfal méretezést és költségvetést — amely 1804. szept. 27-én elkészült — neki kellene megtérítenie (Pesti telekkönyvi iratok. 1806. 1051). Coisor Kristóf megbízásából Pollack kéri, hogy a Váci utcában felépített új ház válaszfalának építésénél döntsék el: Coisor vagy szomszédja tartozik-e építtetni (uo. 1805. 1013 és Ptjkv. 1805. júl. 13. 3750, valamint júl. 30. 4261). Újólagos panasz a házépítés leállítása miatt, ami nyilván e tisztázatlan kérdés miatt történt (uo. 1805. szept. 4. 5018). Schwinghammer Anna kéri eldönteni, hogy a Pollack által épített kéményt ő vagy szomszédja, Krahenfels Mihály köteles-e kifizetni (Ptjkv. 1805. aug. 31. 4886). A kérdés tisztázása elhúzódhatott, mert Pollack fél év múlva panaszolja, hogy Schwinghammerné megrendelésére építette a két emelet magas kéményt a megbeszélt 100 forintos áron és most vonakodnak e költségeket kifizetni. A telekkönyvi bizottságot kéri az ügy tisztázására (uo. 1806. ápr. 21. 2217).

[58] A ház 1786-ban merül fel iratainkban, amikor (Belváros 10. sz., a Szerviták terén álló ház) Teleki József gróf kútépítés ügyében emel panaszt (Ptjkv. 1796. 3263). — A következő év május 9-én bejelenti, hogy ezt a házát „partim renovare, partim ex fundamento excitare" óhajtja. Hogy erre sor került-e, egyelőre nem tudjuk (Ptjkv. 1796. 3263 és Intim a. m. 4833; valamint OL. Teleki Lvtár. 54, 3. sz. mellékletek 126. és 136. sz. E két utóbbi adatot Schoen Arnoldnak köszönjük). — A Szervita téri Teleki-ház Rössler 1809-ben megjelent városvezetőjében már az említésre méltó házak között szerepel. — 1814-ben is folynak javítási munkák, de ezek mestere nincs megnevezve (Teleki Lvtár. 1814. 35. Elenchus XL. Pesti házak).

[59] Matricula Baptisatorum ab anno 1774—1809. 11. sz. kötet a pest-belvárosi r. k. plébániahivatalban. Az adatot Schoen Arnoldnak köszönjük. — *Lechner Jenő* (A Magyar Nemzeti Múzeum. Bp. 1927, 21) szerint ez a felesége is pesti születésű volt és a Függelékben közölt végrendelet szerint 19 hónapi házasság után — talán gyermekágyban — halt meg.

[60] Ez az első gyermek bécsi anyai nagyatyja után 1808-ban örököl 1504 forintot (Ptjkv. 1808. 3380), amit az atya szeretne Bécsben személyesen felvenni. Erre az útra a színházépítéssel kapcsolatban is szüksége lenne. A következő évben a nagyanya is meghal, a fiú ekkor 4387 ft 13 krajcárt örököl (uo. 1809. nov. 1. 6570; ez utóbbi adat Schoen Arnoldtól származik). — Nem tudunk arról, sikerült-e Pollacknak e családi ügyekkel kapcsolatban Bécsbe utaznia.

[61] Ptjkv. 1804. 3214. — Az előzményekről csak annyit tudunk, hogy a telekvétel 1799. február 13-án történt (Pesti telekátírási jegyzőkönyvek). — A közelében levő

Illés-kút javításának munkálatai (Ptjkv. 1798. jún. 1. 2119 és 1799. aug. 19. 3036), valamint a mellette nyitandó utca kérdése a telekkönyvi bizottság előtt (uo. 1798. márc. 26. 1268).

[62] *Leyrer, J.*, Die Stadt Pest und ihre Umgebung. Pesth 1803. Prixner metszetével. — *Rössler* i. m. 114. old.: „... a Festetich majorban nevezetes a kerti lak, amely kifelé nemes építőművészetet, belül művészi elrendezést mutat." — *Schams, F.*, Vollständige Beschreibung der kgl. Freystadt Pest in Ungarn. Pest 1821, 384. — *Fáy A.*, Levéltöredék Pestről. Felsőmagyarországi Minerva I (1825) 491. — Legújabban az Egyetemi Könyvtár térképgyűjteményében egy kerti lakot ábrázoló, Johann Michael Pollack aláírással ellátott terv került elő, amely rajztechnikája, valamint stiláris jellege miatt ezekre a korai évekre vall, és talán tanulmány céljából készült, vagy kivitelre nem került műnek a terve. Erre a korai volta miatt különösen fontos lapra Tóth András volt szíves figyelmünket felhívni (54. kép).

[63] A Pollack-kutatás néhány problémája. Művészettörténeti Értesítő (1955) 9. kk.

[64] Buck e tervei nem ismeretesek. Hogy ő már korábban foglalkozott az átépítés-megerősítés kérdésével, mutatja 1805. március 25-én kelt tervezete: „Beiläufiger Entwurf zu dem Bau der Hiesigen Löbl. Domkirche in betref die Beendigung desselben wies volget." E beadvány pontokba foglalva, részletesen sorolja fel a tennivalókat, amelyek követésével szerinte a munka megvalósítható lenne:

„Zubereitung"

1 tens Es mechte bei einer Kapitulären Sitzung beschlossen werden, dass etwa 30 bis 40 Mann mit nöthigen Instrumenten zur Abreimung der Steinbrüche unter Anführung der 2. Steinmetzmeistern zu bewilligen.

Die Steinmetzmeister erhalten zu vor eine Vorspann, durch welche sie mit einem unter-Beamten der dazu befehliget sein wird, die Gegend in Augenschein zu nehmen, und die brauchbaren Steine aufzusuchen. Dann sollen sich diese zusam verabreden, auf welchem Orte, in welchem Tag und Stunde sie eintreffen, und anfangen können.

2 tens Der Architekt mechte gleich befehliget werden die einzelne Pläne der Zergliederung zu zeichnen, der Anfang soll auf volgende Art geschehen.

Jene Theile werden am ersten vorgenommen woh der Anfang am Bau geschehen soll, dann werden auch die übrigen Stücke nach und nach verfertiget.

3 tens Nachdem die brauchbaren Steine schon bereit gefunden und vorgezeigt worden sind, so kan gleich zum Contract mit die Steinmetz am ersten geschritten werden, damit sie hernach nach Erhaltung eines Geld-Vorschusses, ungehintert alle Anstalten zum Verschreibung ihrer nöthigen Gesellen treffen können.

4 tens Kann auch der Befehl ertheilt werden, dass 4. Brand Bauziegeln sollen geschlagen werden, dann der nöthige Kalch gebrand und abgeloschen werden, damit sich solcher in dessen abliegen, und seiner Körperliche Theile ganz auflösen können.

5 tens Mechte auch befehligt werden der Zimmermeister, die nöthigen Steinmetzhütten zu dem Gebrauche nach Angabe zu machen, und auf den ihm angewiesenen Ort aufzustellen.

6. tens Es sind auch ferner 3. starke Wägen zur Herbringung der schwehren Steine nöthig anzuschaffen.

7 tens Das lauth Kupferschmids Uiberschlag aus der Berechnung angesetzte Kupfer mechte schon im voraus verschrieben und bestellet werden, weil dieser Artickel allein am bekimmesten zu bekommen ist. Wenn etwa dieses nicht auf einmal zu bekommen wäre, so kan doch alle Jahre so viel es aufzutreiben sein wird, gesammelt werden, so bis die benöthigte Zahl desselben beisammen sein wird.

8 tens zur meglichen Vorsorge mechten auch bei 125 Zentner Eisen theils zu Schlüssen, Klampfen, Zapfen, welches beim Versetzen unentbärlich seyn wird auch noch beigeschaft werden.

Anmerkung

Betrefend den Anfang oder die Handanlegung zu den Baue selbst

1 tens Der Anfang geschiht durch die Steinmetzen mit Verfertigung der Steine zu der neuen Kapelle, dann mit den anzubringenden Gothischen Feiler zu der Korporis-Christi Kapelle, und dem Portale gegen Mittag, samt den dazu gehörigen Gesimser und Galerien.

2 tens Wird der Maurermeister gleich mit einbrechenden Frühjahrs-Witterung 1806. mit der Aufbauung der neuen Kapelle seinen Anfang machen, und noch in nehmlichen Jahre bis auf die vollständige Höhe kommen.
3 tens Anno 1807. wird die Eindeckung der beiden Kapellen vor sich gehen. Die Gothische Schubfeiler an der Kirchen selbst gegen Morgen und Abendseite werden noch in nehmlichen Jahre bis mit der Kapelle Höhe, aufgeführt werden.
4 tens Wird die Unterfahrt gegen Abend versetzet, und der Anfang mit Versetzung der runden Feiler in der Obertheile gemacht.
5 tens Werden die runden Feiler im Jahre 1808. samt den Gothischen Bögen die sie zu tragen haben beendiget, und der Anfang mit Versetzung der Kirchen Gesimser gemacht.
6 tens Werden die Grister erhöhet, die Thürme woh es nöthig ist abgetragen und mit Ergänzung derselben bis auf gleiche Höhe fortgesetzet, und zu Beendigung derselben samt ihren Galerien noch im Jahre 1809 getrachtet.
7 tens Bis zu dieser Zeit muss schon das benöthigte Kupfer ohne Abgang in Bereitschaft da seyn, des gleichen wird der Zimmermeister mit seinem ganzen Werke Fertig werden, welches in anbrechenden Frühjahr 1810 seinen Anfang mit Aufschlagung derselben nehmen, und sehr schleinig fortgesetzet werde. Dass ist :

Der Zimmermeister vertheilt seine Gesellen, und nimt die Aufschlagung von zwey Thürmen auf einmal vor, wird samt der Verschallung in 3 Wochen fertig, und übergibt sie den Kupferschmid. Bis die Kupferschmids mit die ersten 2 Thürme fertig werden, ist der Zimmermeister mit die letzten 2 Thürmen samt der Verschallung derselben bereit fertig, wie auch den Anfang mit Aufschlagung des Kirchendaches gemacht.

Volglich gehet das Werk unter der Aufsicht eines dazu ernannten Architekten in einer schönen Ordnung zu Ende so dass in den nehmlichen Sommer und Herbst, nicht nur sämtliche Kupferdeckung volkommen beendiget seyn wird, sondern, nach dem die obere Arbeit von was immer einer Benennung sie sein wird, schon versetzet ist, alle von oben unbrauchbare Grister abgenommen werden.

Besondere Anmerkung.

Wenn die nöthige Zahl der sämtlichen Arbeiter gut erhalten wird, und sie Gott der allmächtige vor Krankheits- Anfällen befreiet, und durch die Jahre hindurch keine allzu langwihrige Regenwitterung nicht einfällt, so wird noch in nehmlichen Jahre 1810. alles noch vor Anbruch des Winters von Aussen vollkommen beendiget werden. Dieser Entwurf ist erstens aus der Zahl der Kubicksteine, dann zweytens aus der Zahl der Stein-Arbeiter heraus gezogen werden, da die Steinrubrick unter andern die stärckeste ist.
Auf die Weise ist sehr leicht zu erachten dass die übrigen Arbeiten desto leichter befördert werden können.

Gründlicher Beweis.

Man hat angenommen 60 Arbeiter in der Steinbrüchen, welche die Steine brechen, und selbe aus den groben bearbeiten. Ferner, vordert die Verhältnis, 30 andere Arbeiter die den Stein der schon aus den groben herausgehauen ist, ins reine zu verfertigen in den Steinmetzhüten ihre Arbeit machen.

Man nehme an, dass in einem Jahre 240 Täge durch 30 Personen die in den Hütten arbeiten unausgesetzt gearbeitet wird, dann nimt man an, dass ein Steinmetzgesell von den schon aus dem groben beiläufig zugerichteten Steine 3. bis 4. Schuhe täglich fertig machet, dass ist, eins ins andere genommen, so ist die ganze Steinmetzarbeit in 3 Jahren bis auf das Versetzen, der von drittem Jahre verfertigten Steine beendiget.

Übrigens empfihlt sich der unterschriebene wie auch seinen Entwurf in dero Huld und Gnade aufzunehmen.

Unterthänigster Diner

Fünfkirchen den 23. Märtz 1805. Joseph Buck Architekt"

Külzetén: „Entwurf Zu den Gebäude der hiesigen löblichen Domkirche. a Buk."
Pécsi Káptalani Lvtár. CDXCVII. 55. — Az itt és a következőkben felhasznált pécsi

levéltári anyagot Vörös Márton levéltárvezetőnek és a Káptalani Levéltár vezetőségének köszönjük.

[65] Historia Brevis venerabilis capituli cathedrali ecclesiae Quinque-Ecclesiensiis a prima ejusdem origine usque finem anno 1838 concinnata per Paulum Aigl. Quinque Ecclesiae 1838.

[66] A hibás latin szöveg fordítását Horváth János professzor kollegiális szívességének köszönjük.

[67] Pécsi Káptalani Lvtár. CDXCVII. 59. Litterae Architecti Pollack ad Giannoni: „Pest den 12 ten Juny 807

Bester Herr Gianony!

Ich überschicke Ihnen hiemit die Pläne zur Säulen-stellung, samt der Anmerkung wie so wohl das Säulen Postament als, auch der zwischen Sockel in Quadrathe einzutheilen wären; welches alles mit rothen Linien angezeigt ist Nebst bei finden Sie auch die Lehren zu denen beyden Schaft Gesimse, und zu denen 1 sten Fenstern welche aber meines Erachtens heuer nicht nothwendig sein werden. Ihre mir bekannte Geschicklichkeit lässt mich um so mehr eine höchst fleissige Ausführung hoffen, da Sie selbst zu sehr Künstler sind, um nicht zu wissen wie ein grosser Theil des gutten Effekts eines Gebäudes von der fleissigen Ausführung abhängt. Übrigens brauche ich Ihnen auch nicht zu sagen, dass an denen eingeschickten Lehren nichts geändert werden darf. — Ich erwarte von meinem Ballier die bestimmte Nachricht, dass sie alles erhalten, und auch schon zu arbeithen angefangen haben werden. — Ich bin mit vieler Ergebenheit Ihr dienstwilliger Freund Mich. Pollack m. p. Architekt.

A monsieur Monsieur Gianony Maitre de Pierre a 5 Kirchen."

[68] Pécsi Káptalani Lvtár. CDXCVII. 66. Litterae Architecti Pollák ad Reverendissimum Custodem Anno 1807 missae:
Belül: Versio Epistolae Michaelis Pollák Architecti.

„Reverendissime Domine Custos!

Gratulabor mihi, si Reverentia sua quantum possibile incolumem se sentiat et in incaepto labore ordinate progrediatur. Siquidem ab aliquot haebdomadis mutatum esset multum, Dominatio Vestra Ipsa facile perspiciet, me Quinque Ecclesias non prius, quam Capitulum postulet venire posse, quod Domini Episcopi vita protracta, necessarium haud fuisset, cum Medio enim hujus Mensis cum Eodem descensurus eram. Ut dixi, non nisi ad Capituli peculiare postulatum descensurus sum. Interea temporis Lapicida cuncta quibus Eget, habet et aedificationem nullus casus impedire potest, secus quam si eam ex parte Capitulis sponte negligatur, quod tamen, donecDominatio Vostra Custos fuerit, haud spero. Cognatus meus Leitl scribit mihi optima et ego pro bona hac re Dominationi Vestrae gratias refero.

Dominatio Sua reflectet se Ejus, quod ego ex Contractuali Competentia prima vice 200 fnos dumtaxat altera vero vice nonnisi inhumanitate receperim; Nunc praetendo mihi etiam competens quantum, et hisce declaro ex parte Capituli, Contractum occasione mei primaevi itineraris, neutiquam servatum fuisse.

Insuper censeo Dominationi Vestrae meditationes meas pondere necesse esse, quamodo nempe Negotium Nostrum ad contentum totius Capituli posset definiri; Utpote, Mihi videtur, quod determinati 2000 Floreni pro sumo Thesauro reputentur, ego possum Reverendissimam Dominationem Vestram securam reddere, me in iis nullum invenire, sed in aedificio in quod maxima feror passione. Primo igitur: ut Plana Capitolo tradi, ac etiam 2000 Floreni emanere possint (haec enim credo esse Lapidem impedimenti maximum) arbitror sequens meum projectum minime rejiciendum esse. Videlicet Capitulum solvet pro meis Planis certam determinendam congruam Summam, titulo remunerationis, et quotiuscunque Quinque Ecclesias iturus sum 500. fnos sed ego venturus sum tunc saltem, quando Capitulum me Necessarium esse censuerit, si autem proprio motu venero nihil solvatur. Ex his sequitur, quod fixum salarium salvabitur, mea vero Itinerario a circumstantiis, et Capitulo depensura sit. Concomitanter Capitulum oeconomisabit, ego vero Plana citra periculum tradere possum. Nam sicut Reverendissime Dñationi notum est, tempore, et homines volubilia sunt. Nunc jam suppono Capitulo novum disinteressentia mea specimen me dedisse, et quod mihi magis aedificium, quam aes imponat, et sicut ipsa scriptura dicit (Bovi trituranti os non claudes) Nemo hominum mihi invidebit postremum Meum Projectum.

In praestolatione Ocyoris Responsi habeo honorem Dominationi Vestrae Reverendissimae addictissimae me commendandi et reipso perseverandi. Reverendissime Dominationis Vestrae Custodis, Addictissimus Servus Michael Pollak m. p. Pestini 3a Septembris 807."

[69] A székesegyházra vonatkozó irodalom legteljesebb feldolgozása: *Gosztonyi Gy.*, A pécsi Szent Péter székesegyház eredete. Pécs 1939.

[70] Vallási és Egyházi Tár II (1832) 180—182.

[71] Pollack átépítésének eddig figyelembe nem vett ábrázolása szerepel Böhm József Dániel 1843-ból származó érmén, amely az Orvosok és Természetvizsgálók pécsi vándorgyűlésének emlékére készült (65. kép).

[72] Schinkel említett műveit lásd: *Landsberger* i. m.; *Lorch, C.*, Karl Friedrich Schinkel. Dresden 1939; Karl Friedrich Schinkel. Herausg. von der Deutschen Bauakademie. Berlin 1952. — A pécsi székesegyház egyenletes tagolásához, hosszított, valójában nem csúcsíves ablakaihoz hasonló megoldás szerepel a wörlitzi kastélykert úgynevezett „gótikus ház"-án. Építette 1784 körül Erdsmanndorf egyik tanítványa (*Schmitz, H.*, Die Gotik im deutschen Kunst- und Geistesleben. Berlin 1921, 192. old., 91. kép). — Az angliai korai gótizáló hullám legfontosabb alkotásai: *Summerson, J.*, Architecture in Britain 1630—1830. London 1953, 238. kk., továbbá az előző fejezetben tárgyaltak. — Pollack pécsi tervének klasszicista jellege élesen megmutatkozik, ha Vanvitellinek a milánói dómhomlokzathoz készített tervével vetjük össze, ahol középkori motívumok gazdagabb szerepeltetése ellenére későbarokk-rokokó jelleg uralkodik (*Mezzanotte, P.*, Il Vanvitelli a Milano. Atti dello VIII. Convegno Nazionale di Storia dell'Architettura. Roma 1956, 87—98).

[73] *Zádor*, A Pollack-kutatás néhány kérdése i. m. 9. kk.

[74] Idézett tanulmányunkban közölt irodalmon kívül megemlítendő *Forster Gyula* tanulmánya (A m. Tudományos Akadémia és a műemlékvédelem. Bp. 1928, 65), amely tudáshiánnyal magyarázza, hogy oly előkelő építész, mint Pollack Mihály, a pécsi székesegyházat eredeti alkotásából kivetkőztette. — *Gerevich Tibor* mint a hazai román emlékek feldolgozója és legnagyobb szakértője különösen kikel Pollack ellen, nemcsak nagy monográfiájában, hanem egyes tanulmányaiban is. Így a „Magyarországi művészet Szent István korában" (Szent István Emlékkönyv. Bp. 1938, III. köt. 95) hangsúlyozza, hogy a székesegyház sokat szenvedett a Pollack-féle restauráció által, amely angol, sőt anglikán neogótikus stílt alkalmazott és ezt a véleményét az 1942-ben rendezett műemléki kiállításkor is megismétli (Magyar műemléki kiállítás a Nemzeti Szalonban. Bp. 1942, 6). — *Csányi Károly* is (A műemléki restaurálás. Mérnöki Továbbképzés kiadványai XX/19. 4, 16) a restaurálás félreértéseként említi a neogót külsőt. — Ezzel szemben *Gerő László* érzékeny szemmel veszi észre a gótizáló kulissza lappangó romantikáját [A pesti városmag rendezése és a műemlékvédelem. Építés—Építészet (1950) 4. sz. 263; Uő., A budai vár helyreállítása. Bp. 1951, 52—53], noha ezzel a nézettel sem tudunk — már kifejtett okokból — teljesen egyetérteni.

[75] OL. Aedilia 1803. F. 2. P. 162

[76] Wien. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Staatsrat. 1811. 50.

[77] *Rössler*, Kalender für Ofen und Pest. Pest 1809. Szerinte legújabb stílusban épült, masszív, pompázó palota [Rössler adatait feldolgozza: *Jacoby P.*, Buda és Pest 1809-ben. Historia V (1932) 104]. — Hazai és Külföldi Tudósítások (1809) II. 49; (1814) I. 275; (1818) I. 329; (1820) II. 174. — Magyar Kurir (1820) II. 186.

[78] *Haeuffler, J. V.*, Buda-Pest, historisch-topographische Skizzen. Pest 1854, 285. — *Hunfalvy, J.*, Pest und Buda nebst Umgegend. Pest 1859, 114. — *Gettinger, T.*, Ungarns Hauptstädte Pest-Ofen und deren Umgebung. Pest 1866, 33. — *Borostyáni N.*, Ős Buda. VU (1876) 249 (Schams leírását felhasználva).

[79] VU (1896) 673; (1897) 852; (1899) 211, 237, 247. — *Porzó Á.*, Utazás Pestről Budapestre. Bp. 1908, 139.

[80] *Petrik A.*, A régi Buda-Pest építőművészete. I. köt. Bp. 1909, 69. old. noha számára is sivár és rideg. A II. kötetben — 1911, 17—18. old. — már kiemeli és dicséri Pollack művészetét, a III. kötetben már annyira biztos Pollack szerzőségében, hogy a Nádor utcai egykori Festetich-palotát, amelynek szerzősége ekkor még nem volt tisztázva, stíluskritikai alapon Pollack művei közé sorolja.

[81] *Schoen A.*, A budai szobrászat két empire emléke. A Műbarát I (1921) 294.

[82] *Lechner J.*, Budapest műemlékei, Bp. [1924], 191. — *Hauszmann A.*, Budapest építési fejlődésének történetéből. Akadémiai Értesítő XXXVI (1925) 37. —

Mindkettő Pollack művének tartja, az utóbbi Hildet véli Pollack mesterének. — Lechner műemléki jegyzékében Pollack a kivitelezője Aman terveinek. — *Thierring R.*, Budapest részletes kalauza. Bp. 1926, 14, 126. old. ezt átveszi. — *Lechner J.*, A Magyar Nemzeti Múzeum épülete. Bp. 1927, 21. old. szerint Amannal együtt készített mű. — *Szőnyi O.*, Magyar műemlékek. Historia I (1928) 5—6. old. szerint Pollack műve. — Budapest in Bildern. Wien 1928, szerinte Aman tervei alapján Pollack építette.

[83] *Benedekné Győri L.*, Az empire építészet Pesten. Bp. [1927], 29—30.

[84] *Bierbauer V.*, A budavári miniszterelnökségi palota. MM IV (1928) 325.

[85] *Bierbauer V.*, A magyar építészet története. Bp. 1937, 222. — Uő., Budapest építészete a múltban és jövőben. Budapest I (1945) 50—52. — Uő., A magyar klasszicizmus építészete. Bp. 1948, 47. kép.

[86] *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 48—49. — *Zádor*, Pollack-kutatás i. m. 7—8.

[87] A szemöldökpárkányok e motívuma másutt is előfordul, Budán több házon is. Így például Döbrentei u. 15. (Budapest műemlékei. I. köt. Bp. 1955, 730), de Székesfehérvárott is előfordul az egykori Zichy-házon (l.: Székesfehérvár városképi és műemléki vizsgálata. Készítette Schmidt Ferenc. Bp. 1954, kézirat gyanánt).

[88] A második világháború okozta sérülése nagy visszhangot váltott ki: *Gerő L.*, Budapest templomai az ostrom után. Budapest II (1946) 156. — Uő., A budai vár helyreállítása. Bp. 1948, 56. — *Borbíró V.*, Budapest építészete a múltban és jövőben. Budapest I (1945) 50—52. — *Sőtér I.*, Búcsú a vártól. Budapest I (1945) 19. — Az eddigi irodalom összefoglalása: Budapest műemlékei. I. köt. Bp. 1955, 427—429.

[89] *Zakariás G. S.*, Adatok Buda építészetéhez a XIX. sz. első felében. TBM. XII. köt. Bp. 1957, 279. kk.

[90] *Zádor*, A Pollack-kutatás i. m. 37. jegyzet. — A tervek közölve: Budapest műemlékei i. m. 750. kép alatt.

[91] Érdekes tünet, hogy minden hiteles adat nélkül Pollack szerzőségét a szakirodalom mennyire elfogadta. L.: *Zádor*, A Pollack-kutatás i. m. 24—29. old. jegyzeteiben.

[92] A házasságkötés 1808. május 1-én történt, bejegyezve a belvárosi plébániahivatal Matricula Copulatorum ab Anno 1788—1809. kötetében. (Ezt az adatot Schoen Arnoldnak köszönjük.) — 1806-ban már a céh elöljáró helyettese (Untervorsteher Hild János Obervorsteher mellett. Intim a. m. 7893). — 1812. szeptember 6-án úgy látszik főelőljáró lett, legalábbis ekkor — Hild János halála után — jelölték erre a tisztségre Kasselik Fidéllel és Zitterbarth Mátyással egyetemben (Budapesti Építőmesterek Ipartestülete VIII. évkönyve. Bp. 1912, 212. old. idézi a céhiratok közt talált, ma fellelhetetlen jelölési jegyzéket). — 1838-ban már Pollack a legidősebb céhmester. — A választott polgárok közé 1807-ben jelölik először, de ekkor még nem kap elegendő szavazatot és helyette idősebb mesterek — Kasselik és Zitterbarth — kerülnek a választott polgárok közé (Schoen A. adata Ptjkv. 1807. szept. 21. alapján). — Választott polgár 1813. szeptember 13-án lett, a vonatkozó irat a család birtokában. — Pollack Mihály pesti lakásaira vonatkozólag az alábbi adatokat gyűjtöttük össze: *Rath, D.*, Adressbuch der Stadt Pesth auf das Jahr 1803. Pesth 1803, 169. o. szerint Pollack a Hauptgasseban lakik. Az Adressbuch 1805. évi kiadása szerint „Wohnhaft in der Innern Stadt 588." — *Vojdisek, J.*, Adressbuch der königl. freyen Stadt Pesth. Pesth 1822, 156. old. szerint Grosse Brückgasse, Innere Stadt 643. sz. alatt lakik. Ez az Eger-féle ház, ahova nyilván második házasságkötése után költözött. — Feldmanns Wegweiser durch Pesth. Pesth 1827, 381. old. szerint Innerstadt Nr. 643., tehát még ugyanott lakik; később ott is halt meg.

[93] *Bierbauer V.*, Fejér vármegye székesfehérvári székházának építéstörténete. MMÉE Havi Füzetei IV (1927) 109—111. — Uő., A klasszicisztikus építészet emlékei Székesfehérvárott. MM VI (1930) 469—472.

[94] „... indem die Hauptmauer überflüssig hoch, die ebenerdige Abtheilungsmauer für Gewölbungen zu schwach, und überhaupt die ganze Eintheilung nicht wohlgeordnet und verhältnismässig ist" — mondja Talherr József kísérő irata (OL. Helytt. Pol. Cotum. 1802. F. 29. P. 7, N° 13213 és 21886, valamint F. 29. P. 5. N° 9049 és F. 29. P. 11. N° 25532). — Talherr működéséről l.: *Kuthy S.*, Adatok Talherr József működéséhez. Művészettörténeti Értesítő VII (1958) 32—42.

[95] Uo. 1803. F 12. P. 4. N° 22480 és F. 12. P. 5. N° 24481, majd 1805. F. 43. P. 3. N° 21519 és 1806. F. 78. P. 5. N° 22711. — A megyei beadványok mind magyar nyelvűek.

[96] Uo. 1806. F. 3. P. 33. N° 16077.

[97] A megyeháza építése elhúzódik, a közben nagy megrázkódtatást jelentő devalváció miatt a költségvetést túllépik és ezért az elszámolások lezárása sokáig húzódik. A megye erélyes és állandó sürgetései hangsúlyozzák, hogy ,,az adózó nép kemellése volt fő czélja a Megyebelieknek, midőn ezen épületnek felállítására oly nagy lelkűen adakoztak", meg hogy ,,oly díszes Épületet állítottunk fel, melly nem tsak minden Idegeneknek, de magának kegyelmessen Uralkodó Fejedelmünknek is egy ízben figyelmességét magára vonzotta", de a hiányzó összeg még 1838-ban sincs a megye kezében. Az iratváltás sűrűsége és bonyolultsága arra enged gondolni, hogy mindez a halogatás-akadékoskodás felsőbb utasításra történik. A teljes iratanyag a Helytt. 1838. Pol. Cotum. F. 13. P. 2. N° 8528 alatt található, de a tervek többsége hiányzik.

[98] A kváderes félpilléreken nyugvó emeleti tornác (itt rizalit) motívuma sem idegen a lombardiai klasszicizmustól, habár ily rontott, nehézkes alkalmazása ott érthetően nem igen fordul elő. Kiemelkedő példa erre a motívumra Giovanni Antonio Antolini 1806-ban készült terve a milánói Foro Bonaparte egyik palotája számára.

[99] A kivitelnél helybeli mesterek — Rieder József és Walch András — dolgoztak, és az is valószínű, hogy Pollack személyesen nem irányította a munkát. A részletek itt-ott előforduló durvulása talán ebből fakad. — Bierbauer mesterünk e székesfehérvári működése kapcsán és a Sándor-palotával való ,,rokonság" alapján hajlik arra, hogy az egykori Zichy-házat — ma Március 15. utca — Pollack munkájának tartsa. Az erősen átépített, sőt deformált épület véleményünk szerint erre nem nyújt elegendő támpontot. (Pollack műveként közzétéve ,,A magyar építészet haladó hagyományai" c. 1951-ben megjelent építészkongresszusi kiadvány 57. oldalán. Lásd ehhez még a már említett Székesfehérvár városképi és műemléki vizsgálata c. művet is.) — Eddigi adatainkból az sem volt megállapítható, hol foglalkoztatta Pollack, Székesfehérvárott-e vagy környékén azt a Glass nevű kőművesmestert, aki a Festetich Antal-féle dégi, valamint a nagylángi Zichy-építkezéseknél jól bevált és akit ezért 1819. április 11-én kelt levelében a szekszárdi megyeháza építésvezetőjeként javasol. Közölve: *Zádor A.*, Pollack Mihály tolnamegyei építkezései. Lyka emlékkönyv. Bp. 1954, 201, valamint lásd e kötet Függelékének (Pollack Mihály levelei és végrendelete) 4. sz. levelét.

[100] 1799-ben Franz Anton Hillebrandt, 1800-ban Jung ajánlkozik a pesti színház építésére, ez utóbbi terve nem ismeretes. 1800-ban a kevéssé ismert Uldarico Moro triesti építész fordul a Helytartótanácshoz, hogy a pesti színház építésével őt bízzák meg (OL. Helytt. Pol. civ. et gen. 1800. F. 6. P. 31. N° 16964).

[101] Baden: Stadttheater und Redoutgebäude, Wien: Josefstädtertheater 1812, illetve 1816. — *Thausig, J.*, Josef Kornhäusel, ein vergessener österreichischer Architekt. Wien 1918, 15, 19.

[102] OL. Nádori Lvtár. Pol. 1806. dec. 18. 642.

[103] Ptjkv. 1806. dec. 22. 7555.

[104] OL. Nádori Lvtár. Pol. 1806. 653, 656.

[105] Ptjkv. 1806. dec. 29. 7761.

[106] A színház építéstörténetére vonatkozólag l.: *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 60. kk., valamint az ott idézett irodalmat, főleg: *Kádár J.*, A pesti és budai német színészet története. Bp. 1923, 5. — *Dr. Kelényi B. O.*, Gazdaságtörténeti adatok a pesti német színház építéséhez. 1808—1812. TBM. II. köt. Bp. 1923, 141. kk. — *Bierbauer V.*, A régi pesti Vigadó építéstörténete. TBM. III. köt. Bp. 1934, 91.

[107] Ptjkv. 1808. 3841.

[108] Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Hofbauamt. 1807. N° 200; 1808. N° 377. — A jóváhagyott Aman-tervek a Helytartótanács útján a városhoz kerülnek át (Ptjkv. 1808. 1626) azzal a figyelmeztetéssel, hogy azokat a szépítési tervvel összhangba kell hozni (uo. 1808. 2551). — Az építkezéssel járó intézkedésekről a július 18-án tartott ülés tárgyal (uo. 1808. 5045), miután az ünnepélyes alapkőletétel a nádor jelenlétében megtörtént (uo. 1808. 5207).

[109] Sz. B. 1807. 272—276. febr. 14 és Ptjkv. 1808. júl. 18. 5237 és 5540. — Pollackra látszólag már a munka megkezdésekor jelentős feladat hárult. Mégis, a hiányos tervanyag miatt nehezen dönthető el, hogy az eredetileg a kőművesmunkák kivitelével és az egész építkezés vezetésével megbízott mester mit változtatott az Amantól átvett terveken.

[110] Budapesti Történeti Múzeum Újkori Osztálya (a következőkben : Kiscelli Múzeum) 539/17. és 18; közölve : *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 117—118. kép.

[111] Kiscelli Múzeum. 14058; közölve : *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 116. kép.

[112] Kiscelli Múzeum. 537/7. sz. litografiája, megjelent Walzelnél, közölve: *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 115. kép.

[113] Kiscelli Muzeum. 539/15—16, 19.

[114] Kiscelli Múzeum. 539/11—12, 13, 14. Néhány mellékes részlettől eltekintve megfelel Aman tervének.

[115] Sz. B. Jkv. 1809. 104. — Aman egyébként bécsi mestereket vesz igénybe: Janitz udvari színházi festő a kulisszákra vonatkozólag ad költségvetést (uo. 1809. 112), a gépezetet Kubitschek udvari színházi gépésszel kívánja csináltatni (uo. 1809. 111).

[116] Uo. 1809. 105.

[117] Uo. Kőfaragó munka bécsi minták alapján : özv. Fessl Terézia (uo. 1809. 106), ácsmunkálatok : Kardetter Tamás (uo. 1809. 107).

[118] Uo. 1809. 114.

[119] Uo. 1809. 117. — Noha a megegyezés Pollackkal csak 1809. március 1-én jött létre, a jegyzőkönyvben már a február 26-i bejegyzésnél is ő szerepel (uo. 1809. 122).

[120] Uo. 1809. 1461. — A következő években szerződést kötnek bécsi festőkkel : Janitzcal 40 darab díszletre (Sz. B. Jkv. 1810. 119), Josef von Abel történelmi festővel a függönyre (uo. 120), a bejárat feletti reliefre Franz Vogl bécsi udvari szobrásszal szerződnek (uo. 121), az oromzat feletti szoborcsoportra — Aman tervei szerint Apollót a múzsák között ábrázolná — Josef Klieberrel szerződnek (uo. 122). — A mennyezetfestést Aman tervei szerint Gotthard Albrecht bécsi mester készítené (uo. 1810. 123). — Mivel Pesten nagy a téglahiány, a Szépészeti Bizottmány elnöke igyekszik megegyezni Georg Sturm bécsi mesterrel, hogy legalább 20 munkással mintegy három évre Pestre jöjjön és neki dolgozzon (uo. 125). Azt, hogy ez a terv megvalósult-e, nem tudjuk.

[121] Uo. 330 és 421.

[122] Uo. 823 és 1302, valamint Nádori Lvtár. Polit. 1810. N° 3048. — Munkaerőkérelem a hadsereg főparancsnokához : Uo. Polit. 1810. N° 1091 és 1224.

[123] OL. Nádori Lvtár. Pol. 1811. N° 608. — Mégis ugyanez év végén tárgyalnak Pollackkal az anyagbeszerzés kérdésében, hogy a munka menete gyorsuljon (Sz. B. Jkv. 1811, 2153).

[124] Talán ezen kíván segíteni a későbbi, csak a nézőtér széksorait jelző, szignált Pollack-terv (Kiscelli Múzeum 537/1).

[125] Az említett színházak alaprajzait, illetve belsejük ábráit legteljesebben gyűjti össze : *Werner, E.*, Theatergebäude. I. Geschichtliche Entwicklung. Berlin 1954.

[126] Valószínű, hogy Aman túl erősen gyökerezett a barokkban. Ezt nemcsak a korszerű Scala-színház mintaképének eltorzítása mutatja, hanem az is, hogy beadványában Róma (1737) és Nápoly (1737) színházainak (Antonio Medrano, illetve Agostino Carassale) tanulmányozására hivatkozik, jóllehet ezek ekkor már jórészt elavultak voltak.

[127] *Kelényi* i. m. 153.

[128] Ezt *Bierbauer* i. m. 95. old. helyesen állapítja meg.

[129] Sz. B. Jkv. 1814. 167, 674, 731, 705; 1815. 362, 1082. — A nádor jóváhagyása a kifizetésre : Sz. B. Jkv. 1816. 7. és 1575; 1817. 284 és 540. — Ezekben Aman kijelenti, hogy tervétől amúgy is el kellett térnie (Uo. 1820. 840). — Aman honorárium fizetésre vonatkozó sürgetései sok éven át húzódnak. OL. Nádori Lvtár. Polit. 1814. N° 497, 1255, 1694.

[130] A színházat ért bírálatokra egyébként Aman is válaszol a Wiener Zeitschrift für Kunst und Literatur, Theater und Mode 1817. évfolyamában és arra hivatkozik, hogy az épület még csonka, ha a másik épületrész is elkészült volna, mind az akusztika jobb lenne, mind a színpadi huzat csökkenne. Ebben némileg igaza is volt, de ez nem menti a színház építőművészeti fogyatékosságát, valamint gyakorlati hibáit, főleg a közönség be- és kivezetése terén.

III

A FELEMELKEDÉS ÉVEI

1808—1828

Az 1808-ban megalakult Szépészeti Bizottmány nemcsak Pollack Mihály tevékenységének, hanem általában a pesti építkezéseknek élénkülését eredményezi. Ez a gyorsuló ütemű munka nem csupán mennyiségileg jelentős, hanem azért is, mert tervszerűen, előre tisztázott elvek alapján folyik, minden építtetőre kötelező előírásokat követve. Az elkészült műveket nemcsak anyagfelhasználás, hanem esztétikai normák betartása szempontjából is vizsgálják. További fontos körülmény, hogy az épületek túlnyomó része városi lakóház, sőt többnyire polgári lakóház, és ezzel a várossá fejlődésen túl kialakul a pesti lakóházépítés klasszicista, elsősorban koraklasszicista típusa.

Ebben a Pesten eddig nem tapasztalt ütemű építési tevékenységben, főleg annak első szakaszában, Pollacknak jut a legfontosabb szerep. Mint tervező, mint kivitelező, mint vállalkozó és szakértő egyaránt sokat szerepel. Már a Szépészeti Bizottmány megalakulásakor Hoffmann Antal városi tanácsos és Degen Jakab mérnökkel együtt tagja annak a felülvizsgáló bizottságnak, amelynek feladata az építési tervek jóváhagyása és ellenőrzése. Amikor pedig 1809-ben felügyelőt (comissariust) választanak, aki kerülete minden ügyének felelőse és intézője, e tervszerű ellenőrzés általában fokozódik. Mesterünk ekkor a Ferencváros felügyelője lesz, sőt röviddel utóbb a Kund Ignác halálával megüresedett helyre őt választják be a Szépészeti Bizottmányba.[1]

A Szépészeti Bizottmány megalakulása utáni két évtized jelenti Pollack működésében a legkiterjedtebb tevékenységet, a legtöbb irányú, számbelileg is leggazdagabb munkásságot. Előkészítője ez azoknak a nagy feladatoknak, amelyeket érett és késői korszakában középületei jelentenek. Érlelője az épülettömeg zárt és mégis jólesően tagolt, szilárd és mégsem súlyos kezelésének, a téralkotás és téregyüttes új, kiforrott stílusú művészeti megoldásának. Nemcsak egy építész fejlődésének fontos korszaka ez, nemcsak a barokktól való teljes elszakadásnak és a klasszicizmus kibontakozásának kora, hanem e két évtized alkotásain keresztül megfigyelhető a hazai klasszicizmus sajátos stílusváltozatának kibontakozása.

Érthető, hogy erre a két évtizedre esik legnagyobb tevékenysége a lakóházépítés terén, hiszen Pest várossá válásának virágkora ez. Az egyszerű földszintes háztól a többemeletes és többhomlokzatos bérházig, a polgári családi háztól a városi palotáig tervei között jóformán minden változat előfordul. Mértéktartás a munkavállalásban, mindenre kiterjedő figyelem a kivitelnél, lelkiismeretes gond a kisebb részletek tervezése és

megvalósítása terén is — ezek jellemzik Pollackot mindvégig. A megoldások stereotip ismétlése, a megbízások halmozása távol áll tőle. Noha ekkor nemcsak tervezője, hanem — a kor szokásának, illetve építési szervezetének megfelelően — kivitelezője is e műveinek. Az 1830 után kialakuló vállalkozói, építési iroda jelleg, amely a nagy mesterek közül Hild Józsefre, a kisebbek közül elsősorban Kasselik Ferencre jellemző: Pollack Mihálytól mindvégig távol áll. Amennyire a nem túlságosan bő idevonatkozó adatokból következtethetünk, tevékenysége mindvégig megtartott valamely patriarkális, személyhez kötött jelleget; panasz és vita munkái körül épp oly kevéssé hangzik el, mint ahogyan műszaki elégtelenség sem mutatkozik, és a kortárs-sajtó sem hozsannázik úgy elkészült műveinek, mint ahogyan ez a sokkal mozgékonyabb Hild esetében tapasztalható. Arról sem tudunk, hogy az egyre növekvő munkáslétszám és az ezzel járó munkaerőhiány esetében munkásai jogaik érvényesítésére harcba kezdtek volna vele, viszont nem egyszer mesterünk az, aki e követelések jogosságát elismerve, az amúgy is szerény béremelést kivívja.[2]

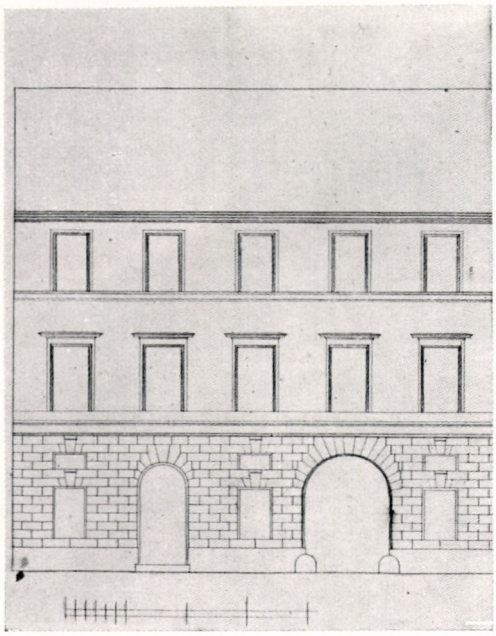
Figyelembe véve tehát a Szépészeti Bizottmány gazdagnak mondható, de egyáltalán nem teljes anyagát, a megmaradt tervek alapján Pollack pesti lakóház építkezéseiről az alábbi sommás kimutatás állítható össze: 1809: 2, 1810: 9, 1811: 11, 1812: 9, 1813: 7, 1814: 4, 1815: 5, 1816: 5, 1817: 7, 1818-ból 1 terv, 1819: 4, 1820: 10, 1821: 9, 1822: 6, 1823: 3, 1824: 4, 1825-ből nem maradt terv, 1826: 3, 1827: 2, 1828: 2, 1829: 2, 1830: 3 terv található.

Korai pesti házépítések

Legelső idetartozó terve egy építészetileg kevéssé jelentékeny bővítés, amellyel Simonyi István sarokházát nagyobbítja.[3] Pollack a szabálytalan telken álló épületnél — amelynek homlokzata az utca vonalával hajlik — két pillérkeretezésű kapubejárattal igyekszik valamelyes szimmetriát létrehozni. Figyel a gyakorlati szempontokra: az emeleten függőfolyosó teszi lehetővé a lakások megközelítését, a hatalmas udvarnak az épülethomlokzattal szemközti részén megtartja a régi istálló-kocsiszín épületét. Hasonló feladatok — tehát bővítés, átalakítás, a meglevő épület lehető felhasználásával és a homlokzat egyszerű, de valamely elv szerinti kialakításával — a továbbiak során is többször előfordulnak, és azért a későbbieknél az ilyen egyszerű munkákat csak sommásan tárgyaljuk.

A Simonyi-házhoz hasonlóan jelentéktelen feladatot jelenthetett Wagner Lőrinc földszintes sarokháza,[4] de már igényesebb az a munka, amely Pollack későbbi épületeinek több jellegzetességét mutatja, s amely Kolb János számára készült.[5] A kétemeletes ház földszintjét vakolatrusztika élénkíti, a középső félkörívű kapubejáratot, valamint a második és a hatodik tengelyben elhelyezett boltnyílásokat ék alakban lefutó sávozás koronázza. A közbülső tengelyekben kisebb, keretezett ablak, felettük süllyesztett falmező (77. kép). A földszintet gazdagon tagolt párkány zárja le, míg az első emelet erőteljesen keretezett és szemöldökkel koronázott ablakai végigfutó könyöklőpárkányon ülnek. A második emelet csupán keretezett ablakai ugyancsak végigfutó övpárkányról emelkednek. Az egész

homlokzatot gazdagon profilált párkány zárja le. A két emelet sima vakolt falsíkja a jóleső egyenletességgel sorakozó, erőteljesen keretezett ablakokkal harmonikus feloldását nyújtja a földszint erőteljesebb, szinte marconább jellegének. Földszinti alaprajz hiányában is valószínű, hogy a kapu külső szerénységét a bejárati csarnok egyszerű kialakítása követte.

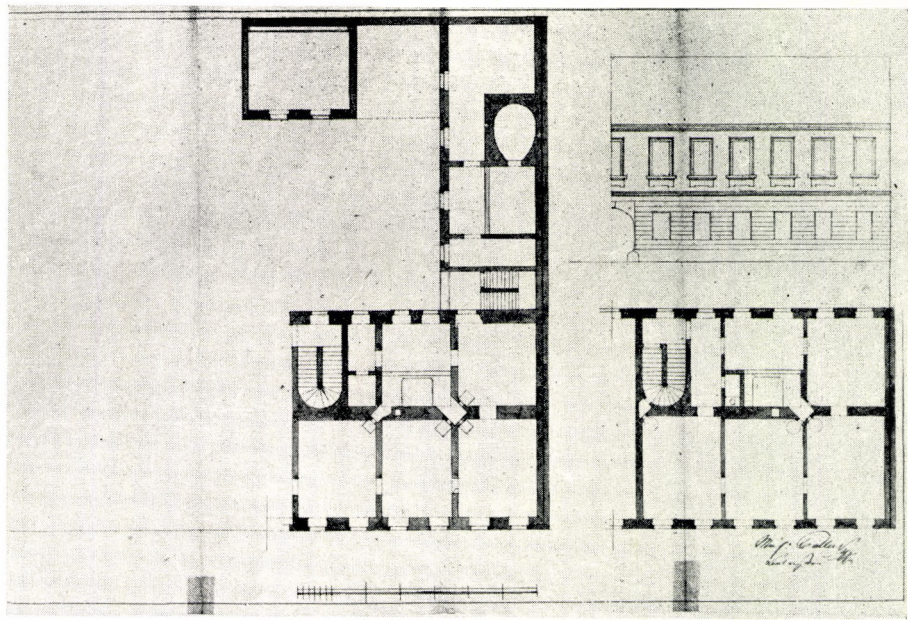


77. A Kolb-ház homlokzatterve

Ha a Kolb-ház jellegzetes példája az 1810 körüli egyszerűbb házhomlokzatoknak, az igénytelen földszinti házakra a Kurtz Ferenc részére — régi alagsorra — épített öttengelyes lakóház ad példát.[6] Szegmentívvel zárt középkapuja, a lábazat felett vízszintes sávozású homlokzata, a kapu mindkét oldalán elhelyezett keretezetlen téglány alakú ablakokkal (felettük fekvő téglány alakú falmező) különféle változatokban előfordul Pollack ilyen kis házainál. Bár sem az alaprajz, sem a homlokzat nem mutat különösebb esztétikai igényt, egyszerűségével, szimmetrikus tagolásával, a sávozás ügyes alkalmazásával, végül a ferde tengelyű telek kihasználásával az ekkor még városszéli házak kedveltté vált típusát mutatja.

Ugyancsak 1810-ből való a Pap János pékmester részére tervezett emeletes, 13 tengelyes ház,[7] amelynek középkapus, sávozott földszintje a Kurtz-ház igényesebb változatát nyújtja (78. kép). Könyöklőn ülő ablakai, az alattuk levő füles köténnyel és erőteljes keretezésükkel, valamint az épület gazdag profilú zárópárkánya viszont a Kolb-házra emlékeztet. A földszinten a sütőhely, az emeleten egy-egy négyszobás lakás : sem a bejárat, sem a lépcsőház nem mutat még jelentősebb térképzést.

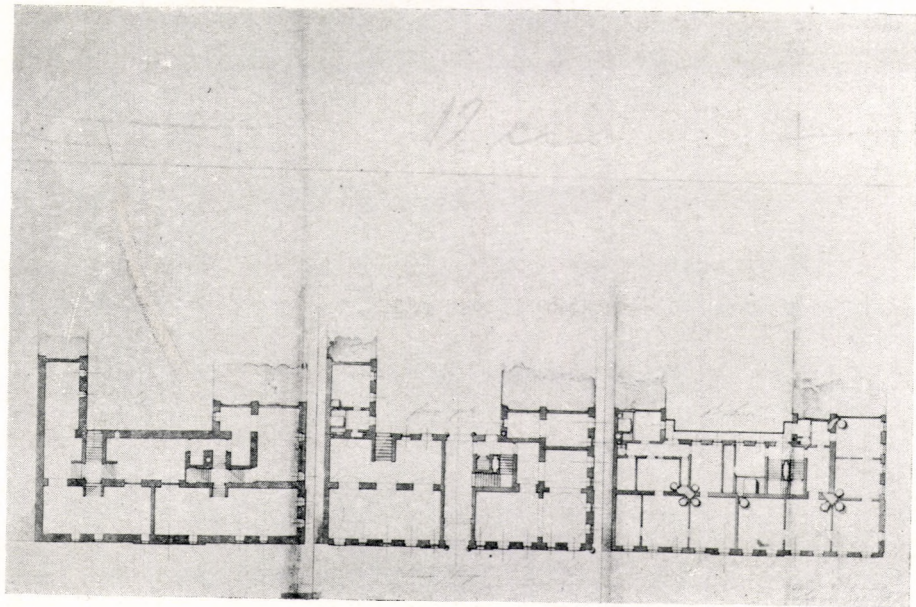
Mindezeknél igényesebb és a későbbiek szempontjából fontosabb a Szalay Mihály részére tervezett emeletes sarokház az egykori Duna-soron.[8] A főhomlokzat középső három tengelye enyhe rizalittal emelkedik ki a négy-négy tengelyes oldalszárnyak elé (79—80. kép). A földszint üzletbejáratai és ablakai felett szemöldökpárkány fut végig, amelyre a félkörívű lunetták támaszkodnak. A középső kaput szegmentívben párkány zárja, mellette kétoldalt egy-egy kör alakú, süllyesztett falmező (medaillon). Az emelet ablakai végigfutó könyöklőn ülnek, felettük fekvő téglány alakú falmező, amely mindkét oldalszárny középső két ablakát összefogja. A középső — rizalitban elhelyezett — három ablaktengely gazdagabb



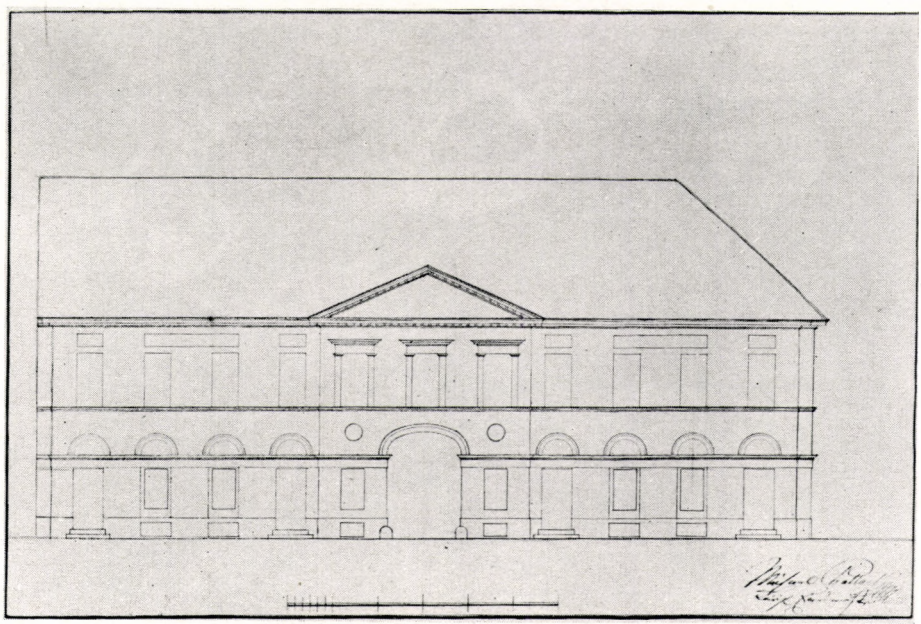
78. Pap János házának terv

díszítésű : mindegyiket kétoldalt lapos pillér keretezi s ezeken nyugvó teljes párkány koronázza. A homlokzatot záró párkányon kívül a középső rizalitot háromszögű oromzat koronázza. Ezzel e három tengely erőteljesebb hangsúlya és plaszticitása az oldalszárnyak tompított kezelésével igen szerencsés együttest nyújt. Másrészt e homlokzat kissé tömzsi jellege, a két szint arányosításában mutatkozó némi bizonytalanság — amit a sarkok, illetve szélek pillérkeretezése is fokoz — a korai, még megoldást kereső szakaszra vall és rokon vonásokat mutat a besztercebányai evangélikus templom homlokzatának részleteivel. Feltehetően az oldalszányak tagolása ismétlődött az öttengelyes oldalhomlokzaton. Az alaprajz a boltozott földszinti helyiségeken kívül csak szerény jeleit mutatja a bejárati csarnok gondosabb képzésének. A boltozott első szakasz hatását a túlhosszúra nyújtott kapualj lerontja. A lépcsőház tágasabb ugyan, de komolyabb téralkotásról itt sincs szó, és az is feltűnő, hogy az emeleti rizalit mögött nem egy gazdagabb kiképzésű terem, hanem két, nem is egy lakáshoz tartozó helyiség rejtőzik. Külső és belső egysége itt tehát még hiányzik.

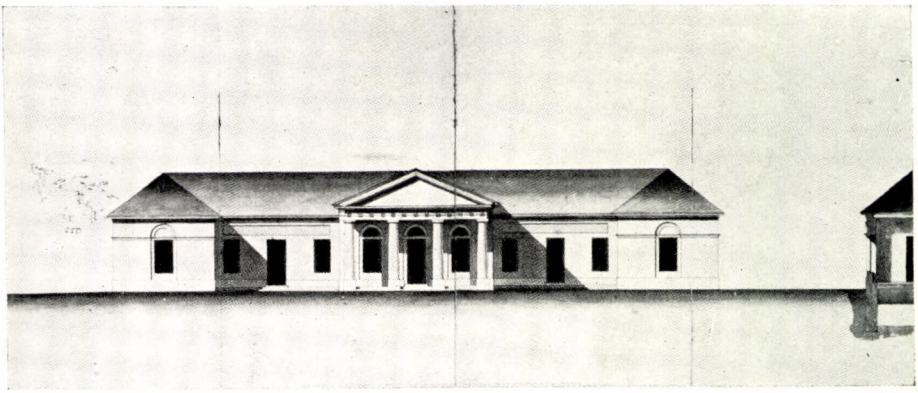
Ugyancsak 1810-ből való első foglalkoztatója, Krausz János építőmester özvegye részére tervezett földszintes szárnyépület, amely építészetileg jelentéktelen,[9] és nem különb Steger Fülöp kőműveslegény földszintes házának átalakítása, illetve középső, enyhe rizalitban elhelyezett kapuval történt gazdagítása. Rizalitsarkainál szűken ütköző ablakaival régi épület felhasználására vall.[10]



79. Szalay Mihály házának alaprajzai

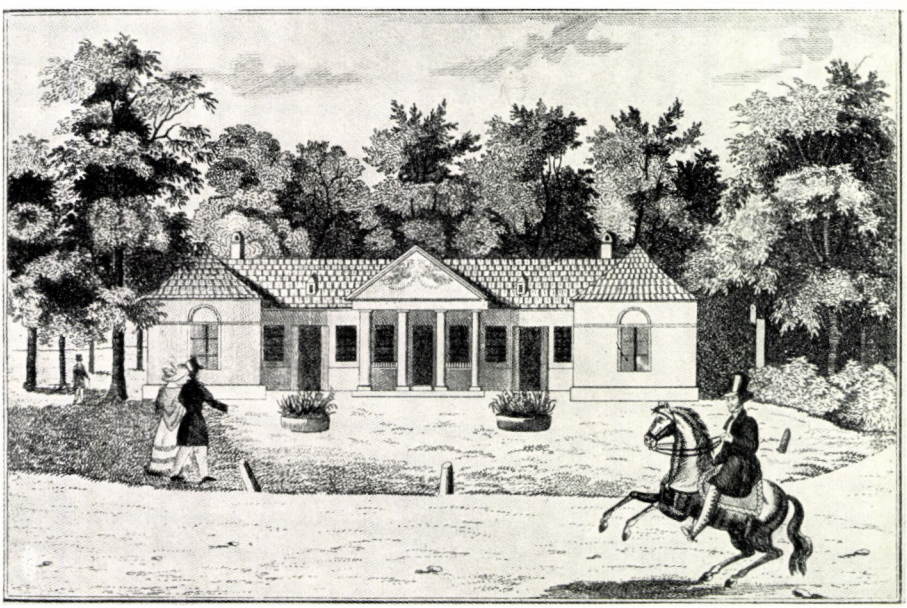


80. Szalay Mihály házának homlokzatterve



81. A városligeti vendéglő homlokzatterve

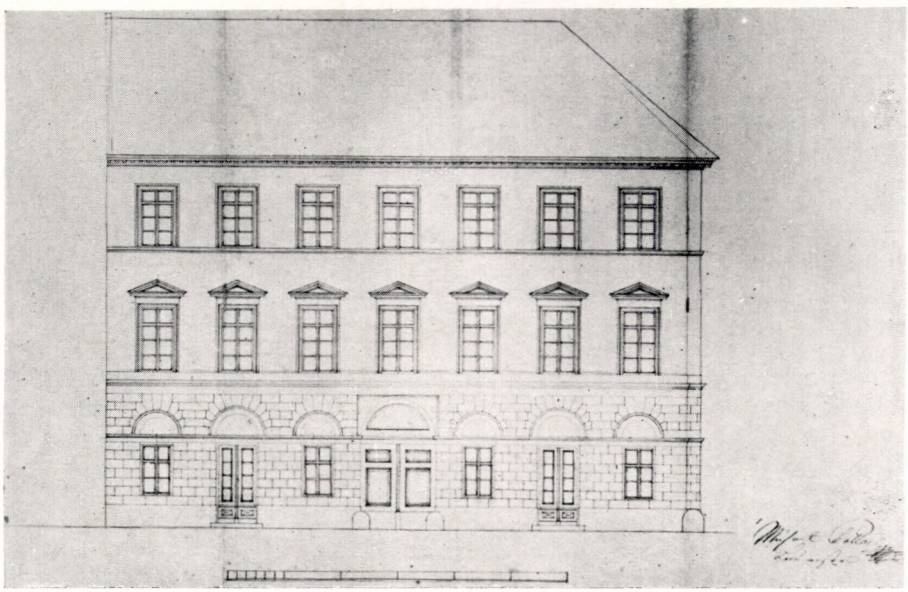
Bár e művek kisméretűek és kis jelentőségűek, látszólag a Pollackkal dolgozó iparosok — mint Krauszné, Feszlné, Steger — megbízásából és talán kölcsönös szívesség alapján készültek, e szerény tervekben is figyelemre méltó egységesség uralkodik. De már ezekben az években is szerepel két igényesebb, nagyobb mű, Kolb János és Szalay Mihály háza, ami mutatja, hogy a tekintélyesebb polgárok megbízásai sem kerülik el mesterünket.



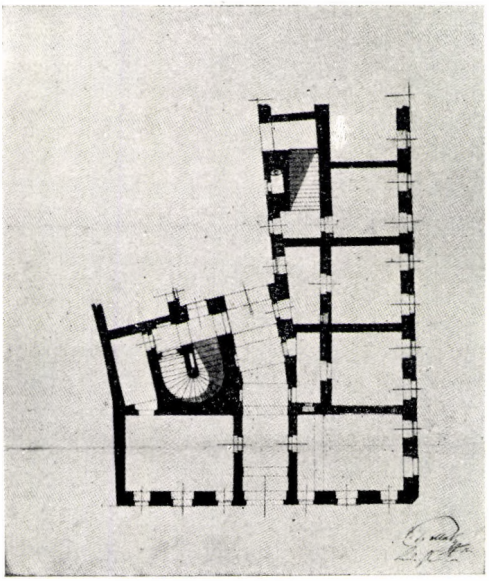
82. A városligeti vendéglő (Franz Barthnál megjelent metszet)

Az 1811-es év megmaradt 11 tervével a nagyobbodó ütemet mutatná — különösen, ha figyelembe vesszük a Német Színháznál való elfoglaltságát — és erősebb tevékenységet jelentene, ha e 11 terv között nem szerepelne több kisebb és szerényebb mű. Így ezek építésének, illetve tervezésének ténye arra enged következtetni, hogy kisemberek pénzmentési törekvése is hozzájárult megrendelésükhöz, hiszen ezek a devalváció évei.

Időrendben első Feszlné művezetője, Sladek János földszinti házához épített udvari szárnyépület,[11] amely építészetileg nem jelentős. Fontosabb a városligeti vendéglő átépítése, illetve bővítése, mert a később oly kedvelt kerti lakok vagy kertes villák korai példája.[12] A kisméretű épületet olyképp bővíti, hogy megismétli a fennálló épületrészt a másik oldalon és a két szárnyépületként kezelt rész között négy dór oszlopos, háromszögű timpanonnal zárt előcsarnokot helyez el, amelynek három nyílása közül a középső bejáratul szolgál egy nagyméretű vendéglőterembe (81. kép). E teremből a túloldali udvarba, valamint az egymással megegyező jobb- és baloldali kisebb terembe csakúgy átjárhatunk, mint a főhomlokzat sarokrizalitjai között elhelyezett teraszokra. Az alaprajz tehát minden részét az épületnek úgy kapcsolja, hogy a célszerűségi szempontok kielégítésén kívül változatos térirányok, átfutó nyílástengelyek és teljes szimmetria révén esztétikai szempontból sem keletkezik hiányérzet. A homlokzat főhangsúlyát és díszét külön-külön talpazatról emelkedő, négy dór oszlopos középső csarnok biztosítja, amelynek metopés fríze és nyugodt lejtésű oromzata mintegy levegősebb és kecsesebb példája annak a megoldásnak, amely majd



83. Kováts Mojzes házának homlokzatterve

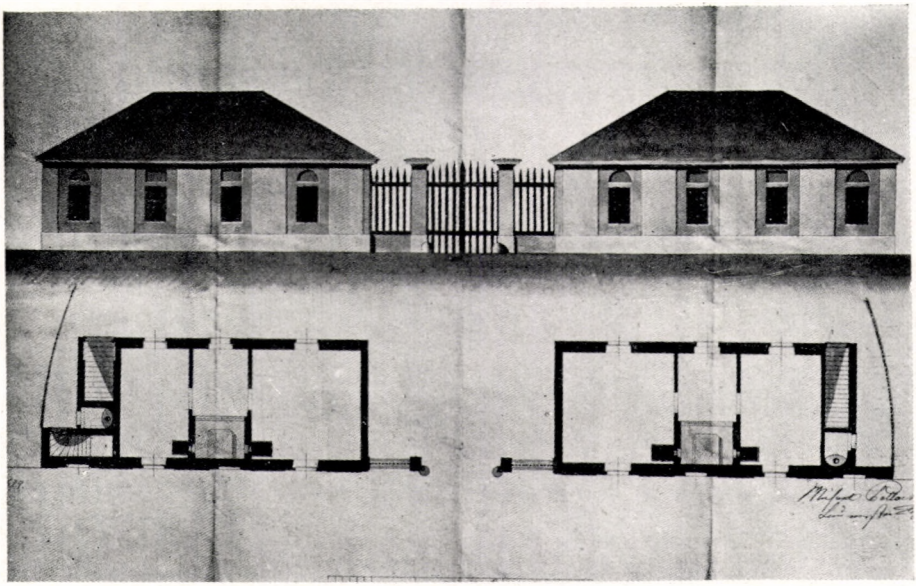


84. Kováts Mojzes házának földszinti alaprajza

a szekszárdi megyeházánál jelentkezik monumentálisabb kialakításban. A két sarokrizalit kissé súlyos tömegét a téglány alakú, tükörbe süllyesztett középablak végigfutó párkányon nyugvó félköríves koronázásával csak kevéssé lazítja meg, ami nemcsak régebbi épületrész felhasználására vall, de egyúttal arra is példa, hogyan tudja ezzel a súlyosabb, tömegesebb oldalrésszel a sokkal levegősebb és mutatósabb középrizalit hatását fokozni. Ezt a középső rizalitot a sarokrizalitokkal összekötő háromtengelyes, középbejáratos szárnyrészek kapcsolják össze. Ezeket csupán a három nyílás felett elhelyezett süllyesztett falmező — ahova talán könnyed reliefdíszt szánt — díszíti, a Szalay-ház motívumát megismételve. A városligeti vendéglő szerencsésen találja el a kerti lak vagy villa könnyedségét és ugyanakkor magától értetődő természetességgel tudja a vendéglő céljait szolgáló helyiségeket elhelyezni (82. kép).

Az eddigieknél jelentősebb a Kováts Mojzes számára tervezett sarokház az egykori Sebestyén téren.[13] A kétemeletes ház középkapus főhomlokzata hét-, oldalhomlokzata kilenctengelyes (83. kép). Talpazatként kezelt, rusztikában sávozott földszintjén a páratlan tengelyekben keretezett ablakok, a páros tengelyekben üzletbejárat, illetve kapu van. Ezt a ritmust a végigfutó szemöldökpárkányon nyugvó, rusztikával és párkánnyal kiemelt félkörívű falmezők megismétlik. A homlokzaton teljes szimmetria uralkodik — noha a telek szabálytalan alakja enyhe könyöktörésű bejárati csarnokot kívánt (84. kép). A felhasznált elemek nem újak, de felhasználásuk lényegesen hatásosabb, mint pl. a Szalay-háznál. A rusztika sávozás is új, élénkebb, mint a korábbiak, ha pl. a Kolb-házzal hasonlítjuk össze. Széles és többszörösen tagolt párkányon ülnek az első emelet téglány alakú, erőteljes kerettel ellátott ablakai, felettük erős árnyékvetésű háromszögű szemöldökpárkány. A második emelet kisebb méretű, ugyancsak keretezett ablakai felett semminő külön hangsúly, hogy az erős kiülésű konzolos zárópárkány minél jobban érvényesüljön. Az oldalhomlokzat terve hiányzik, feltehetően — a kaputól eltekintve — azonos volt a főhomlokzattal.

Az egész épület rendkívül egyszerű és mégis hatásos, nyugodt kezelésű, a gondosan mérlegelt arányok már jelzik a mesternek később kibontakozó, ez irányú képességeit (a homlokzat magassága úgy aránylik szélességéhez,



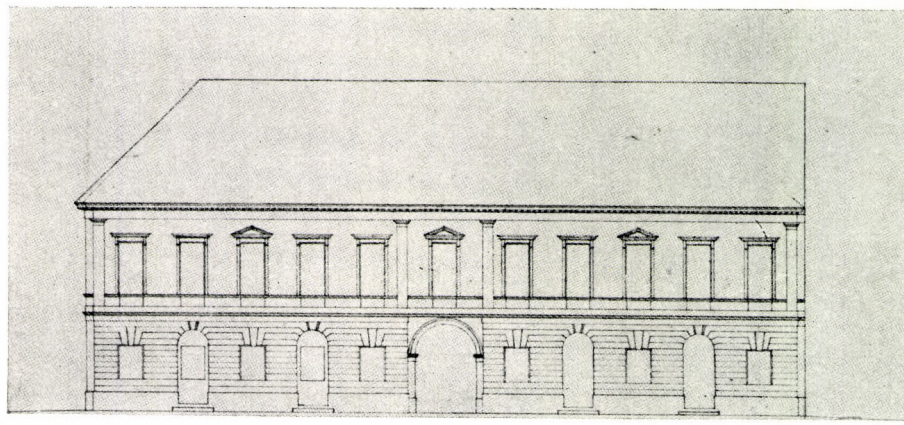
85. Csáky János háza

mint 1 : 1,5-hez, a főemelet ablakmagasságának és szélességének ugyanaz az aránya). Az alaprajzi megoldás sem mutat magasabb igényt, de feltűnő a szabálytalan alakú telek gazdaságos felhasználása, valamint az ovális lépcsőháznak külön előtérrel való nagyobbítása. Az egyes épületszintek homlokzati képzésének változatossága — fokozatosan egyszerűsödő, illetve síkban kötött — először nyújtja azt az igényesebb megoldást, amelyet többemeletes városi sarokházaktól ekkor megkívánhattak.[14]

Ha ezek a városban, vagy ahhoz közel fekvő házak ily egyszerűek, akkor nem csodálkozhatunk, ha velük azonos egyszerűséggel tervezi azokat az akkor városszélen fekvő házakat, amelyek nagyobb, szinte falusi méretű telken emelkedhettek. Ilyen félig falusi, középső kertudvarhoz csatlakozó szárnyakkal ellátott építkezések jellegzetes példája Csáky János kettős háza,[15] amelynek az ablakok süllyesztett falmezőben való elhelyezése és a homlokzat enyhe szintkülönbsége kölcsönöz némi változatosságot (85. kép).

Mindez megerősíti az előzőleg elmondottakat, azaz azt, hogy az 1811-es év nagyobb számú tervei — a Kováts Mojzes házától eltekintve — nem jelentettek egyúttal nagyobb feladatokat, hiszen ilyenek vállalása a Német Színház és az evangélikus paplak-iskola építkezése mellett — Pollack munkamódszerét ismerve — aligha lett volna lehetséges.[16]

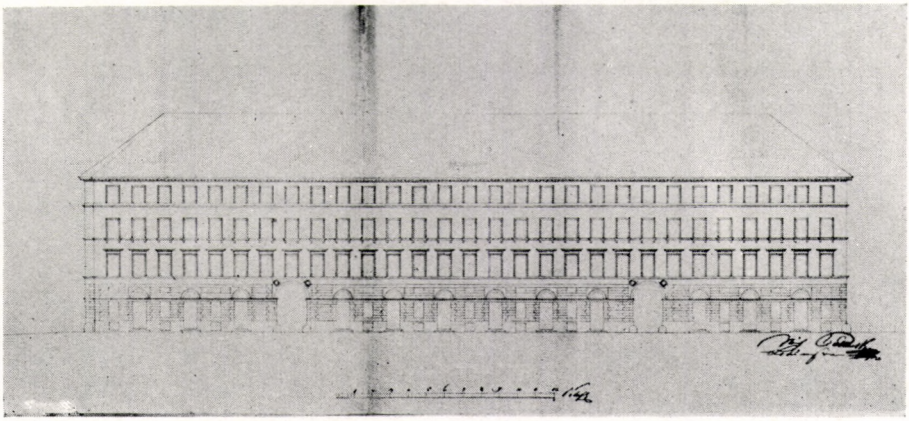
Annál nagyobb lendületet hoz az 1812-es év. A sort Flexer János fakereskedő emeletes sarokháza nyitja meg.[17] A középkapus, sávozott vakolású, váltakozva ablaknyílásos-boltbejáratos földszint szabályosan váltakozó ritmusa eltér az emelet ablakainak a harmadik—hatodik—kilen-



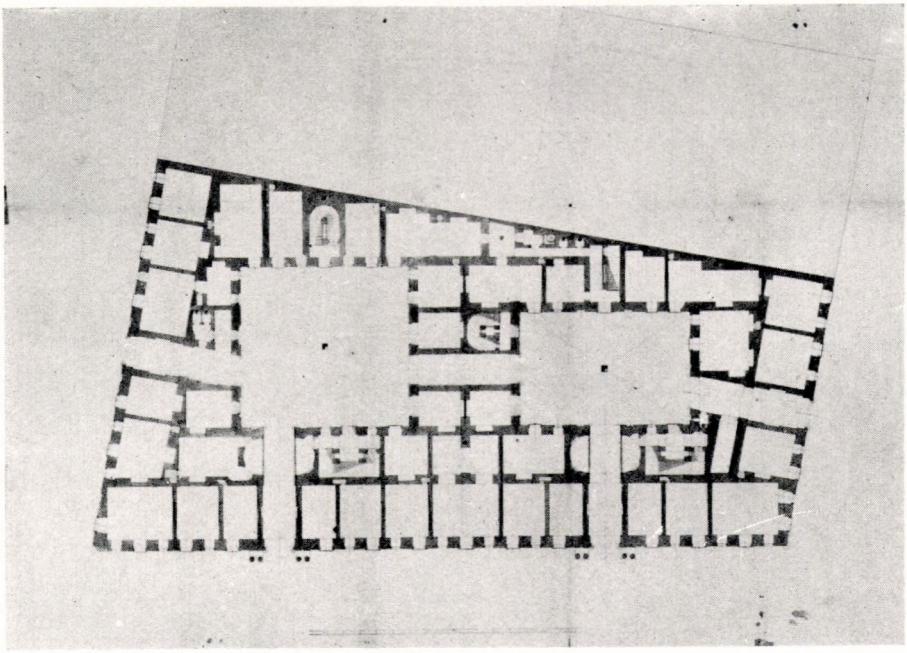
86. Flexer János házának homlokzatterve

cedik tengelyben háromszögű oromzattal kiemelt, valamint a széleken és a kapu feletti szélesebb mező szélein pillérekkel erősített tagolásától (86. kép). A földszint kettős ütemének ilyképp az emelet hármas üteme felel meg, habár a tagolás még egyszerű és nem is teljesen kiérlelt. Az emelet falpillérein nyugvó párkány, a középső falmező levegős szélessége, a sarok után következő enyhe rizalit bizonyos esetlegességet, lazaságot kölcsönöz a homlokzatnak. Mégis, az itt jelentkező magasabb igény, amely az alaprajz világos tagolásában és főleg a kapubejárat és lépcsőház gazdagabb és változatosabb kiképzésében is jelentkezik, már sejteti azt a fokot, amely majd saját házának tervezésekor mutatkozik a maga teljes kiérleltségében.

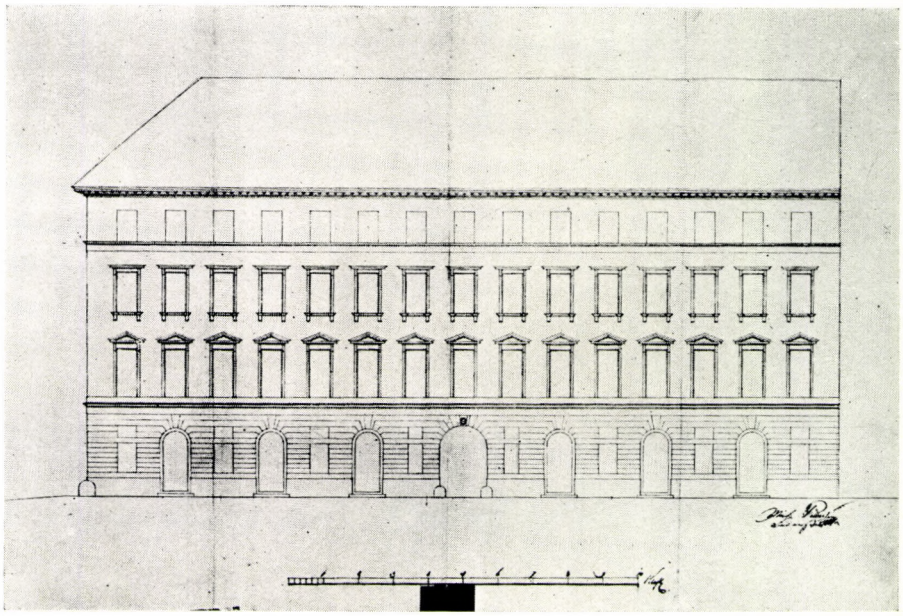
A háromemeletes és háromhomlokzatos Mayerffy-ház, amelyet Pollack ugyancsak 1812-ben tervez, az addigi legnagyobb pesti bérházépítkezés lett volna.[18] A 29 tengelyes kétkapus főhomlokzat és a 15, illetve 10 tengelyes középkapuval osztott oldalhomlokzatok a szabálytalan telekforma ellenére egy-egy majdnem négyzet, illetve téglány alakú udvar köré csoportosulnak. Az ablakritmus mindvégig egyenletes, a szintenként egyszerűsödő kiképzés jóleső egyszerűséggel, a sűrű ablaknyílások gyors ritmussal ruházzák fel a hatalmas háztömböt (87—88. kép). Fokozták volna a hatást a főhomlokzat két kapuja előtt elhelyezett kettős, szabadonálló oszlopok, amelyek a homlokzati tervrajzon azonban nem találhatók. Nem tudjuk, hogy a Pollack tervei szerinti kivitel mennyire haladt előre, csupán arra van adat, hogy az építtetőt megrójják, mert a tervtől eltért,[19] — talán ez az oszlopos kapukiképzésre vonatkozik. A bérház követelményei nem gátolják az építészt abban, hogy tágas bejárati csarnokot létesítsen, hevederes, illetve falfülkés tagolással, sőt — a főhomlokzaton — boltozott és széles oldalterekkel bővülő második szakasszal, amelyek hatásos előkészítői az udvar, illetve a lépcsőház terének. A háromkarú lépcső tengelye itt még nem esik egybe a bejáratéval. Nyugalom és látszólagos egyszerűség párosul a téralkotás, illetve a felépítés olyan művészi finomságaival, amelyek ezt a méretben oly rendkívüli, típusalkotásra



87. A Mayerffy-ház homlokzatterve



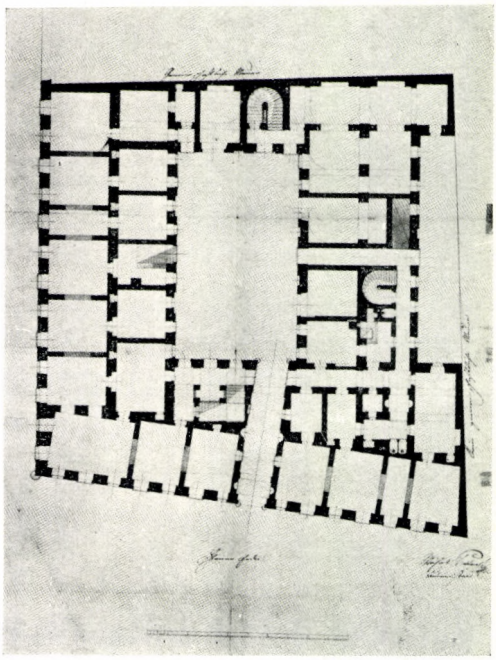
88. A Mayerffy-ház földszinti alaprajza



89. A Kardetter-ház homlokzatterve

törekvő épületet művészileg jelentős megoldássá emelik. Az, hogy e hatalmas háztömb fegyelmezett nyugalma és jóleső arányai szerencsés megoldást jelentettek volna e helyen: nem szorul bizonyításra.[20]

A minden valószínűség szerint nem kivitelezett Mayerffy-ház tervei már több, Pollackra jellemző finom megoldásbeli mozzanatot mutatnak. Ilyen a szélesen elterülő épülettömb horizontalizmusának összhangja a sűrűn sorakozó, vertikális hangsúlyt képviselő ablakokkal, a talapzatként kezelt földszint és az egységként kezelt három eme-



90. A Kardetter-ház földszinti alaprajza



91. A Kardetter-ház a XX. század elején

let együttese, a választó-, könyöklő-, zárópárkány finom változatai, a hangsúlyos bejáratképzés, a kapubehajtó és a lépcsőház nagyobbodó és gazdagodó együttesével, az udvarok szimmetrikus és zárt terei.

A Mayerffy-ház tervével egyidejű a Kardetter-ház, a ma is fennálló ritka Pollack-művek egyike. Bár a Mayerffy-házzal sok tekintetben rokon,



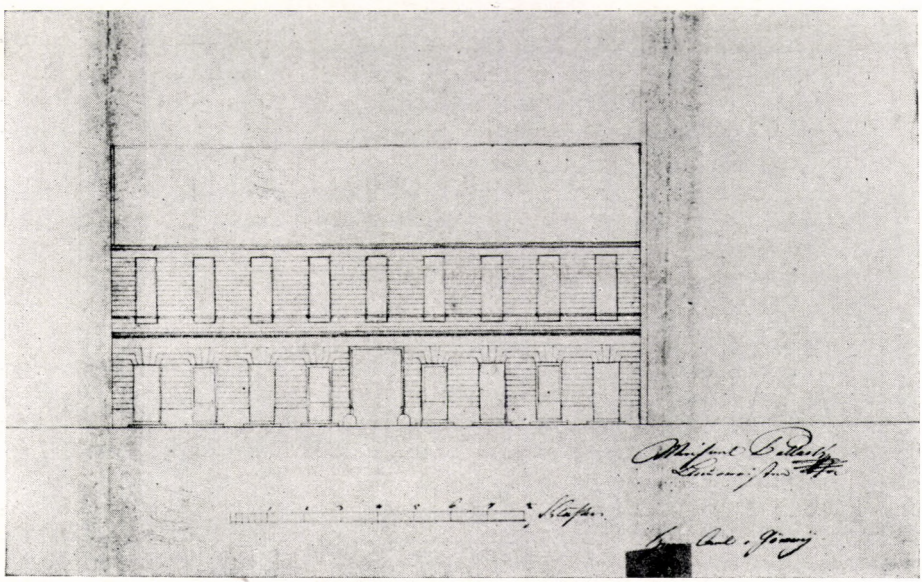
92. A volt Kardetter-ház mai homlokzata

megoldása — talán a kisebb méret következtében — érettebb és szerencsésebb.[21] A 15 tengelyes fő- és 13 tengelyes oldalhomlokzat sávozott földszintjén félkörívvel zárt kapu- és boltnyílások között falmezővel koronázott, süllyesztett ablakok sorakoznak (89—90. kép). Síkban tartott megoldásával erőteljesebben érvényesül az erősebb profilú választópárkány, amelynek felső tagozatán — mint könyöklőn — nyugszanak a főemelet hangsúlyosan keretezett és háromszögű oromzattal zárt ablakai. A második emelet egyenes szemöldökpárkányú ablakai konzolos könyöklőre támaszkodnak. Az első és a második emelet összetartozását nemcsak a választópárkány hiánya, hanem a gazdagabb ablakkeretezés is kifejezi, míg a harmadik emelet kisebb és egyszerűbb ablakaival, amelyek végigfutó könyöklőpárkányon állnak, csak befejezést jelent. Erőteljes konzolsoros zárópárkány az egész homlokzat hangsúlyos lezárását biztosítja. E főhomlokzattal azonos tagolású a mai Türr István utcai oldalhomlokzat, de itt nincs kapubejárat. A Kardetter-ház alaprajza bejárati csarnok és lépcsőház együttese terén Pollacknak azt a törekvését mutatja, amely a lépcsőház tágas méreteivel, boltozott pihenőivel kíván nagyobb hatást biztosítani. Három lépcsőháza révén mindegyik lakás lépcsőházból nyílik. Mind a homlokzat, mind az alaprajz tartózkodik mindennemű hangsúlyosabb kiemeléstől[22] (91—93. kép).

E két soklakásos bérházzal egy időben tervezi Gömöry Károly gyógyszerész emeletes házát, amely átépítve ma is áll.[23] Az épület jelentőségét az is növeli, hogy a század első patikaépületei közé tartozik és berendezését az építész a házzal együtt tervezi. A — sajnos — ma már eredeti megjelenéséből kivetkezett épület végig sávozott vakolású volt, és az így fellépő síkszerű, erősen horizontális jelleggel az emeleten csak a süllyesztett, keskeny ablaknyílásoknak alul-felül téglány alakú falmezőkkel is fokozott vertikalizmusa áll szemben (94—95. kép). Itt is érvényesül a finom és egyszerű arányok jóleső hatása. A homlokzat szélességi kiterjedése a magasságinak háromszorosa, az ablaknyílások szélessége fele a magasságuknak, ha a faltáblákat is számítjuk, egyharmada (96.

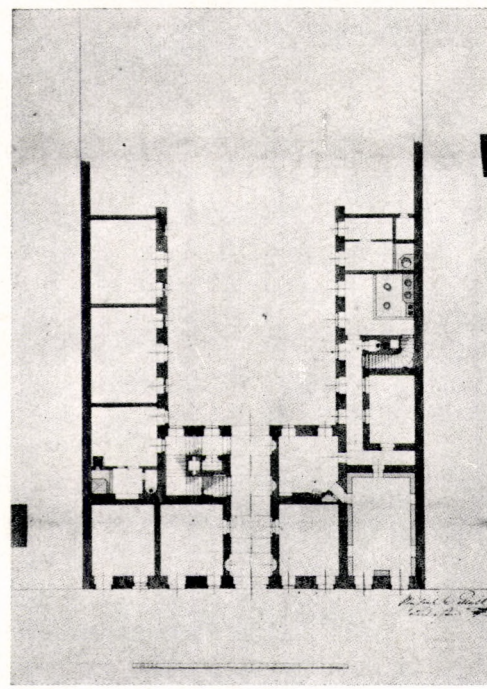


93. Részlet a volt Kardetter-ház homlokzatáról



94. A Gömöry-ház homlokzatterve

kép). A hevederekkel tagolt, hosszan elnyúló bejárati csarnok egyes szakaszait falifülkék bővítik és egyúttal nemcsak a tágas lépcsőházhoz, hanem a kétoldalt csatlakozó gyógyszertári helyiségekhez is megfelelő bejárat nyílik. A patikahelyiség belső berendezési munkálatainál foglalkoztatott mesterek — így Rosznagel Márton asztalos, Dunaiszky Lőrinc szobrász — mesterünknek másutt is, később is munkatársai, mint ahogyan a sokoldalú, mindvégig élénk kulturális érdeklődésű Gömöry Károly is baráti viszonyban volt Pollackkal: sajátkezűleg írja rá nevét a tervre, miután



95. A Gömöry-ház földszinti alaprajza

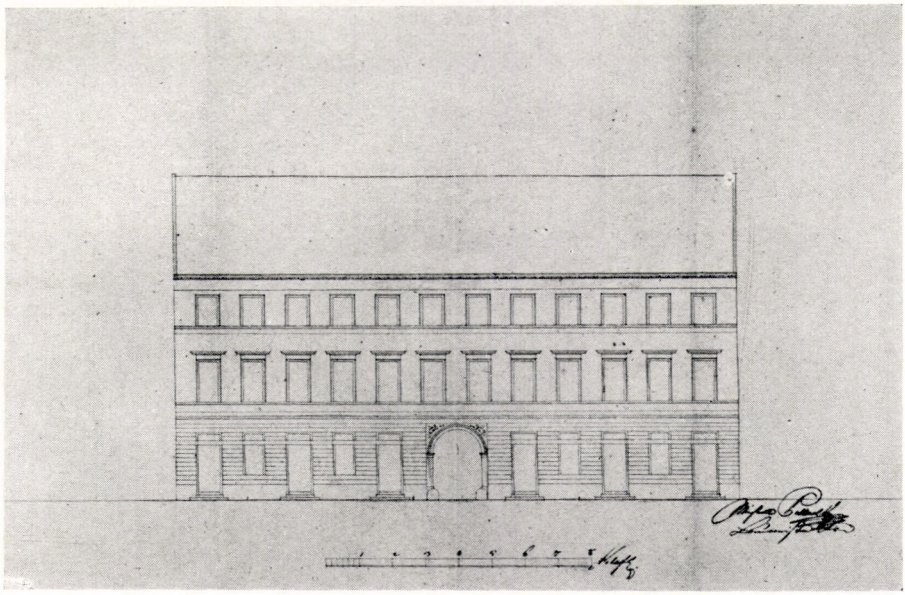
a telekcserét is ő közvetítette és későbbi nagy műveinél — mint a Ludoviceum és a Nemzeti Múzeum épülete — Gömöry kurátorként működik.[24] Közel a Gömöry-házhoz építi id. Prandtner József ötvösmester kétemeletes házát.[25] A 12 tengelyes, középkapus, sávozott földszintjén váltakozva ablak- és ajtónyílásokkal ellátott ház széles választópárkánya után következő főemeletét és alacsonyabb második emeletét egyenletes ritmusban szemöldökös, illetve keretezett ablakok tagolják (97—98. kép). A homlokzaton teljes egyszerűség uralkodik, az egyes emeletek rangsorának éreztetésével. A földszint nyílásai feletti falmezőkben az ötvösséggel kapcsolatos reliefek kaptak helyet, amelyek valószínűleg Dunaiszky Lőrinctől származnak. Ilyképp a sávozott vakolás egyenletes nyugalmát nemcsak a gazdagabb kapuképzés, hanem a kedvesen játékos, dekoratív reliefek is élénkítették (99. kép). A tulajdonos foglalkozására való célzás a mesterségbeli kapcsolaton túl a polgárosodással járó hírverés és reprezentáció szerepét is betöltötte.

Az alaprajz megoldása egyszerű. Hosszan elnyújtott, boltozott bejárati csarnokával és a szűkös nyílással csatlakozó lépcsőházzal nem nyújt semmi különlegeset.[26]

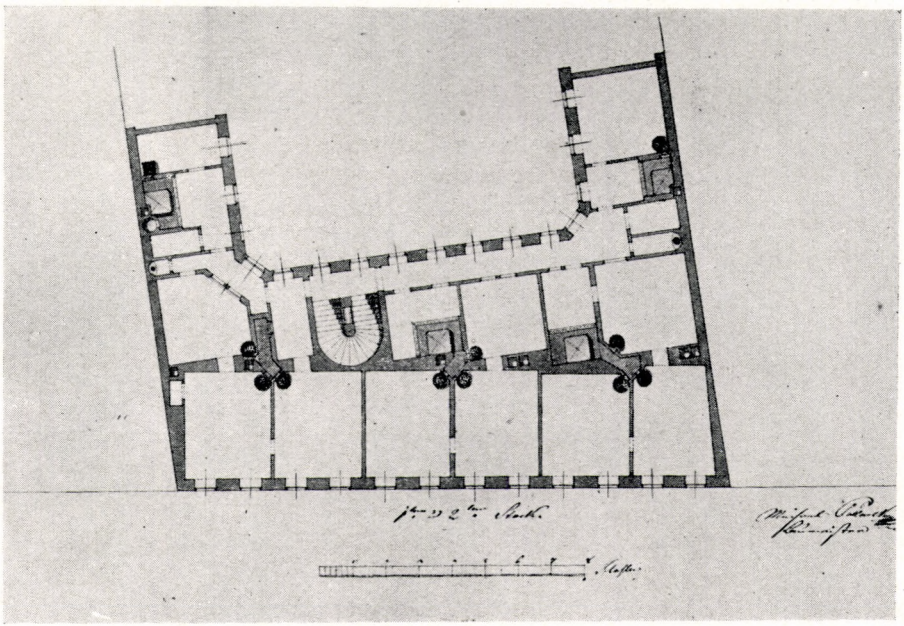
A Mayerffy- és Kardetter-házak, ezek a nagyméretű bérházak, a Gömöry- és Prandtner-házak pedig mint kisebb, de művészi igénnyel készült és részben külső, részben belső szobordísszel ellátott épületek,



96. A volt Gömöry-ház mai homlokzata



97. A Prandtner-ház homlokzatterve



98. A Prandtner-ház emeleti alaprajza

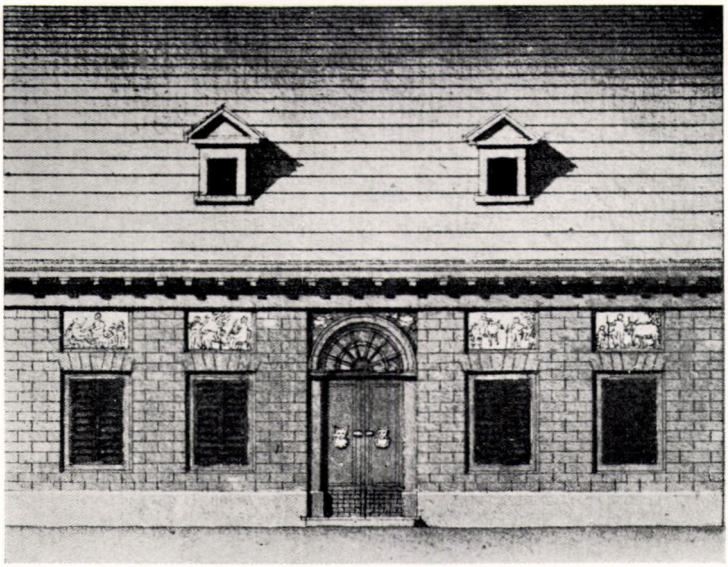


99. A Prandtner-ház egyik homlokzati reliefje (kiegészítve)

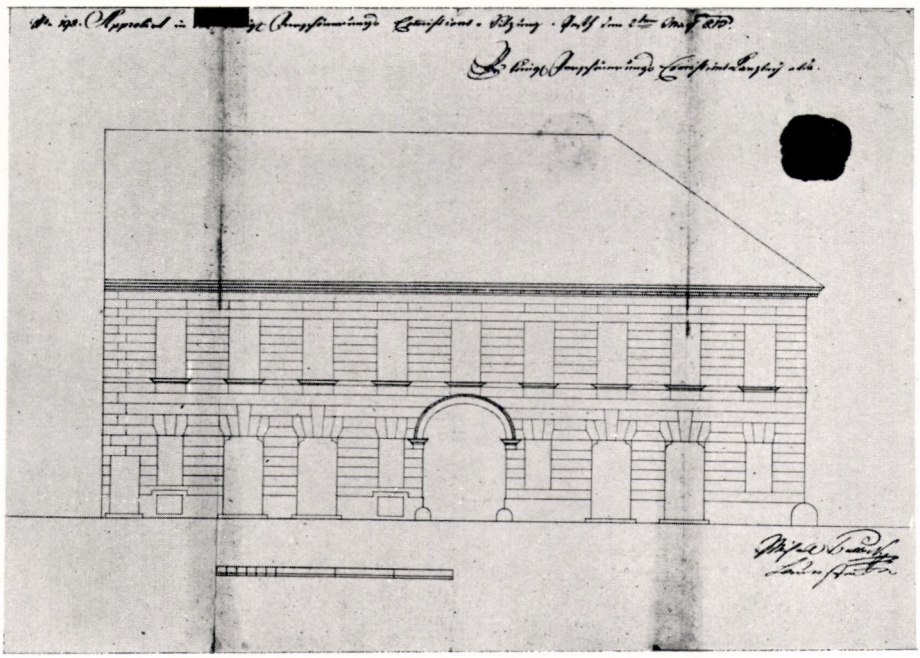
új eredményeket jelentenek mesterünk eddigi munkái között. 1812-ben Pollack mindenképp már jelentős építészként mutatkozik előttünk, akit nemcsak a hivatalos működés, hanem a magánosok nyújtotta sokféle megbízás is sikerrel megállt próbáknak vetett alá.

A következő év elsősorban a síkbantartott, nyugodt homlokzattípusokra, valamint az egyre magasabb építészeti igénnyel megoldott bejárati csarnokokra ad példát, noha a megbízások jórészt nem új épületekre, hanem bővítésekre, átépítésekre vonatkoznak. Ilyen például a Rupp Ignác részére átépített sarokház[27] egyenletes ritmusú, síkbantartott, sávozott vakolású homlokzatával, vagy az Alter Antal asztalosmester részére tervezett átalakítás,[28] amelynél a megvett szomszédos házzal való egyesítés volt a fő feladat. Főleg a Rupp-háznál bontakozik ki annak a csupán ritmizált homlokzatmegoldásnak a végső típusa, amely erőteljes kapunyílásával és az egész homlokzathoz viszonyított párkányával a köznapi feladatok megoldásának legalkalmasabb változata (101. kép). Érthetően igénytelenebbek a kisméretű házak vagy átépítések, amelyekből ekkor többet is tervez.[29]

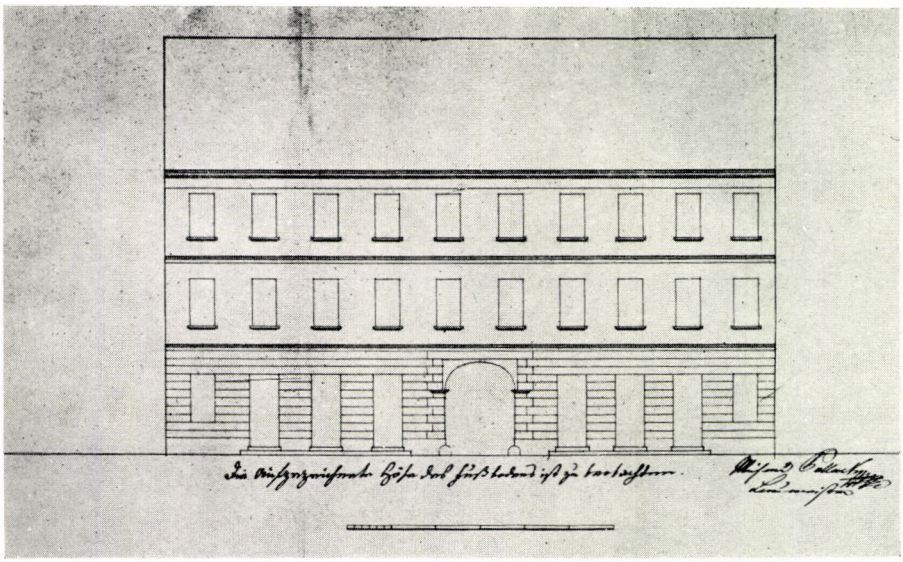
Ezeket a szerényebb, olcsóbb kivitelű házakat Pollack általában sávosan vakolt homlokzattal, süllyesztett ablakokkal és csupán valamelyest díszesebb kapukiképzéssel látta el. Feltűnő viszont, hogy 1813-ban sem nagyobb számú, sem nagyobb arányú művekről nem tudunk. Noha ennek oka még nem tisztázott, valószínű, hogy többféle, valószínűleg vidéki elfoglaltsága is lehetett. Az is biztos viszont, hogy a devalváció okozta nagy pénzhiány miatt a tervezett építkezések szünetelnek vagy meg sem indulnak, mesterünk is több alkalmazottját kénytelen elbocsátani, illetve az építészeti igazgatóságnak átadni.[30]



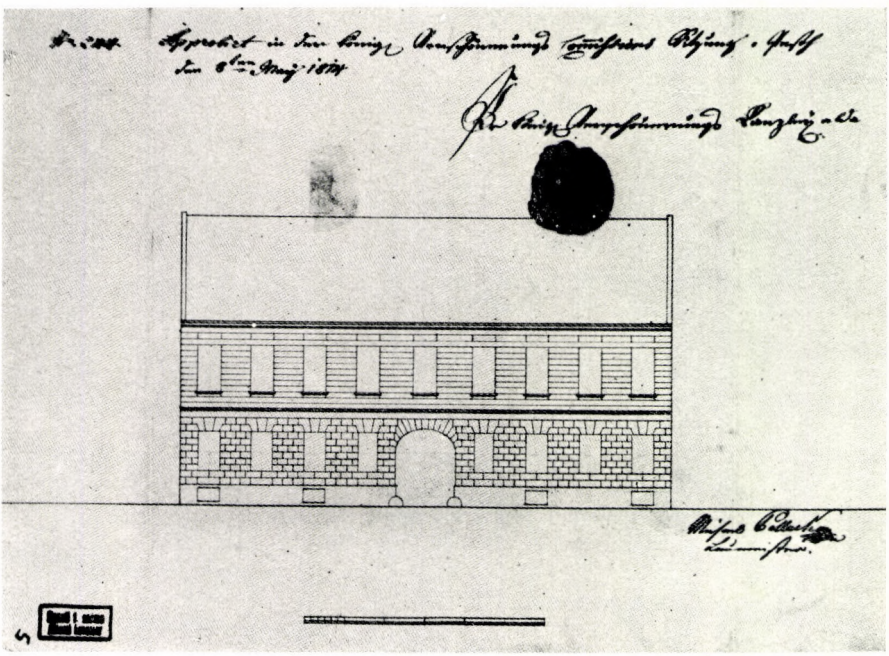
100. A Laitl-ház homlokzatterve



101. A Rupp-ház homlokzatterve



102. A Hvizdiák-ház homlokzatterve

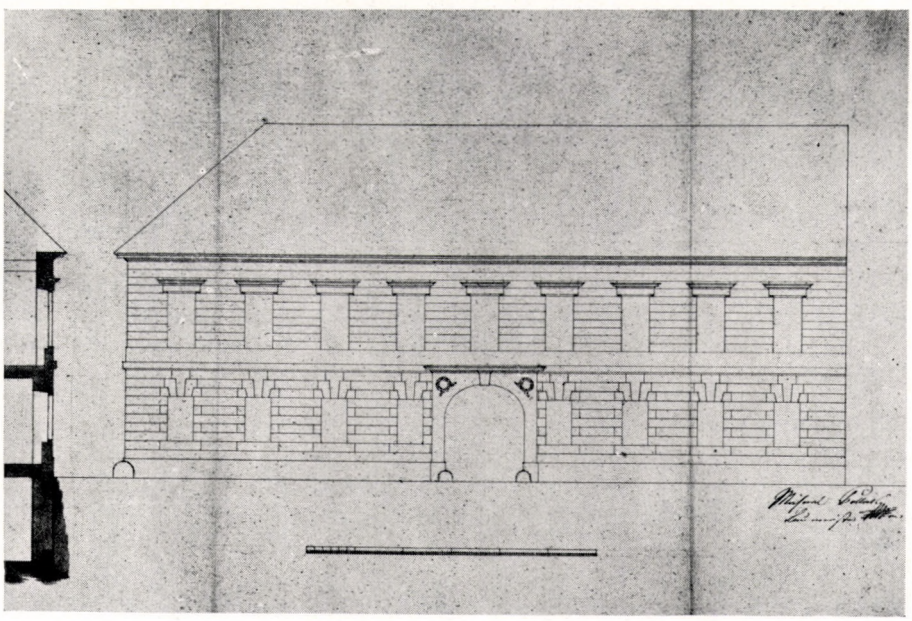


103. A Komlóssy-ház homlokzatterve

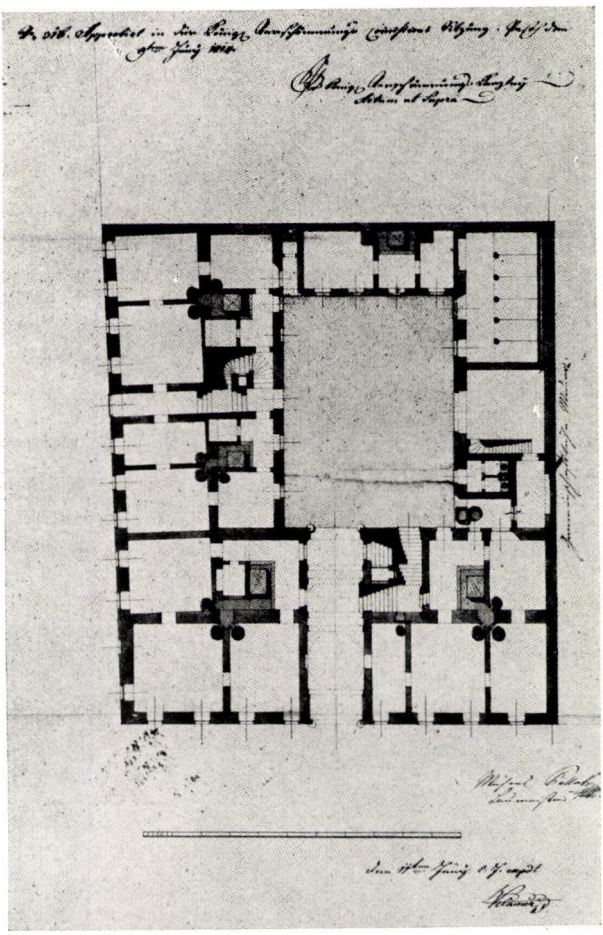
Még 1814-ből is elég kevés műről tudunk, 4—5 háznál nem több, ami Pollack terveiből maradt azzal a kiegészítéssel, hogy ekkor dolgozik a Teleki-család pesti házain is, ami bizalomnak jele ugyan, de az elszámolások sommás volta (anyagbeszerzés) azt mutatja, hogy csak kisebb munkálatokról lehetett szó.[31]

Bár az 1814-es év munkái sem nagyszámúak, mégis sokkal jelentékenyebbek, mint az előző év háztervezései voltak. A sort Hvizdiák Zsófia kétemeletes háza nyitja meg,[32] újabb példája az egyenletes tagolású, tartózkodó egyszerűségű homlokzatoknak (102. kép). Az emeletek közti nagy különbség csökken, és ezzel a piano nobile, a barokk csökevények e legerősebbje is átadja helyét a városi ház új, polgáribb alakjának. A földszint sávozását sem falmezők, sem reliefek nem tarkítják, viszont a kaput keretező rusztikázás, a párkányon nyugvó záróív már azt a szigorúbb, tiszta építészeti eszközökkel ható felfogást szólaltatja meg, amelynek kibontakozását a következő tervek mutatják. Itt közeledik mesterünk felfogása a francia forradalmi építészek puritán, szinte geometrikus elemekben gondolkodó felfogásához, noha a szerény méretek e rokonság érvényesülését csökkentik. A Hvizdiák-ház alaprajza sem ad nagyobbszerű megoldást, hacsak a ferdén elnyúló telek ügyes egymenetes körülépítését nem emeljük ki, viszont a bejárati csarnok változatos boltozása és hatásos képzése már jelzi a közeljövő nagyobb szabású alkotásait.

Ezt a maga egyszerűségében is hatásos, kiérlelt megoldást találjuk Komlóssy Antal emeletes házán is, amely rusztikásan fugázott földszintjé-



104. A Bay-ház homlokzatterve



105. A Bay-ház földszinti alaprajza

vel, sávozott emeletével, a könyöklős ablakok felett elhelyezett süllyesztett falmezővel egyszerre szilárd és könnyed, puritán és kecses (103. kép). A középső kapuval, kétszakaszos bejárati csarnokkal ellátott, szimmetrikus elrendezésű épület alaprajzilag sem törekszik valaminő különlegességre : józan és célszerű megoldás.[33]

E sorozat harmadik tagja fejlődést jelez. Bay Ferenc udvari tanácsos emeletes sarokháza : [34] nagyobb változatosság mind az épülettömeg kezelésében, mind a tagolás terén. A homlokzaton egyenletes ritmus, komoly nyugalom uralkodik, erőteljesebb kapukiképzés és rusztika-fugázással kiemelt földszinti ablakok biztosítják a változatosságot (104—105. kép). Az alaprajz igénytelen, de kiemelendő a változatosan boltozott bejárati csarnok. E házakkal tehát mindjobban kialakul a többemeletes városi sorház oly típusa, amely a század első negyede hazai polgárságának megfelelhetett : zárt, nyugodt tömb, egyenletes tagolás, jóleső arányok,

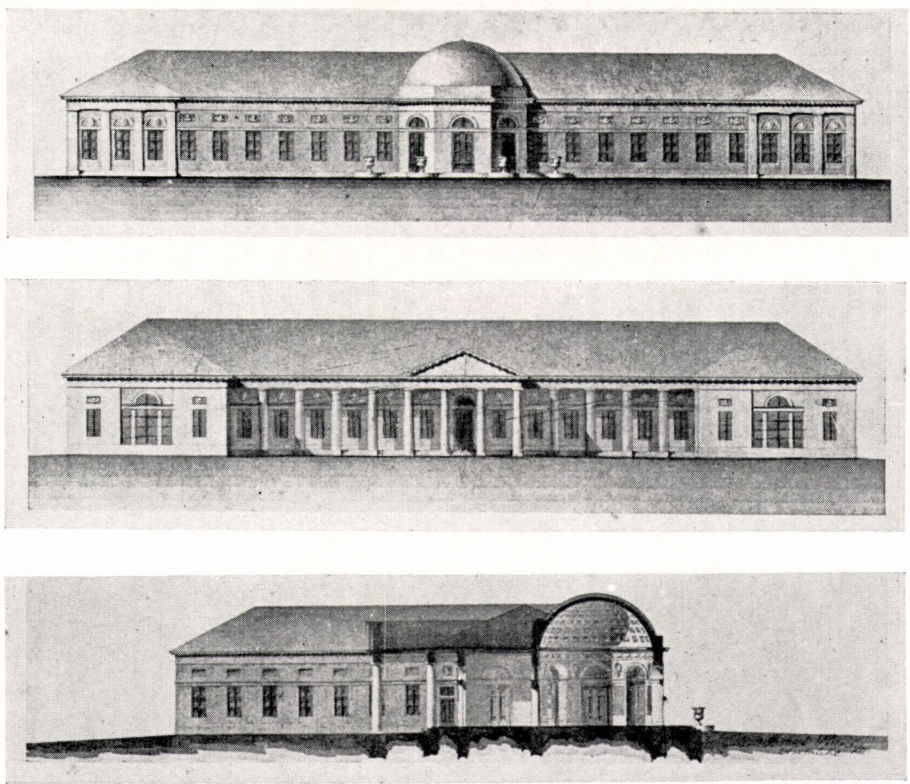
minden hivalkodó és költséges dísz mellőzésével. Gyakorlati igényeknek megfelelő, a telket jól kihasználó alaprajz.

Közben az építészek száma egyre növekszik, ügyelnek arra, hogy a munka jóváhagyott terv szerint folyjék, és hogy sok foghíjas házhely ne maradjon. Az ilyen — az építés megkezdését késleltető — telektulajdonosokat felszólítják az építés sürgős megkezdésére. Érthető, ha a Szépészeti Bizottmány e nagy tevékenységét, irányító szerepét, és mesterünknek ez időben kialakuló vezető szerepét nem nézik jó szemmel: mivel a céh szerint senki sem ellenőrzi őt, azt kérik, hogy az építőmesterek felváltva vegyenek részt a bizottság munkájában.[35]

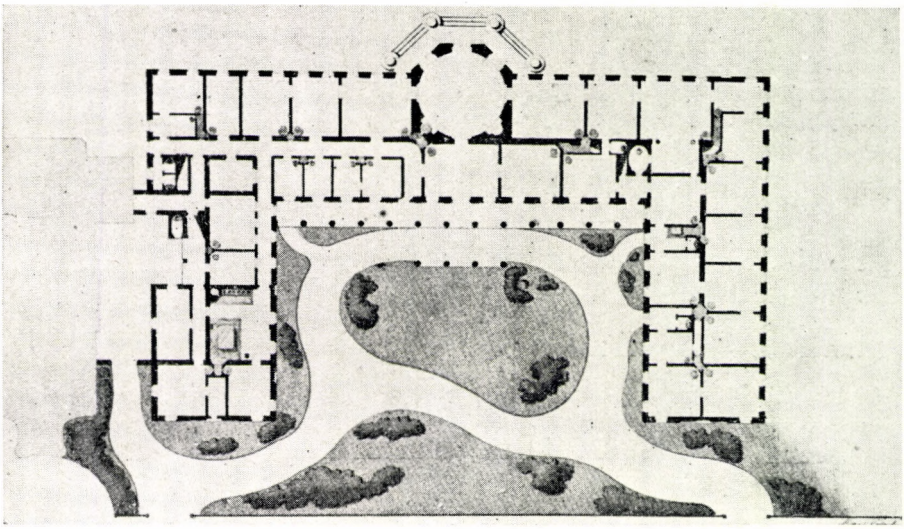
Mivel a városrendezési feladatok közé tartozott a vágóhíd városon kívüli elhelyezése, természetes, hogy az új vágóhíd földszintes épületére is mesterünk kap megbízást.[36]

Szőnyi (vajtai) kastély

Mesterünk munkásságának ebbe a szakaszába néhány vidéki kastély és kúria építése is tartozik. Noha kitűzött elveink szerint csupán a hiteles-



106. Pollack Mihály tervei a szőnyi (vajtai) kastélyhoz



107. Pollack Mihály angol-kert terve a szőnyi (vajtai) kastélyhoz



108. A vajtai kastély udvari homlokzatának részlete

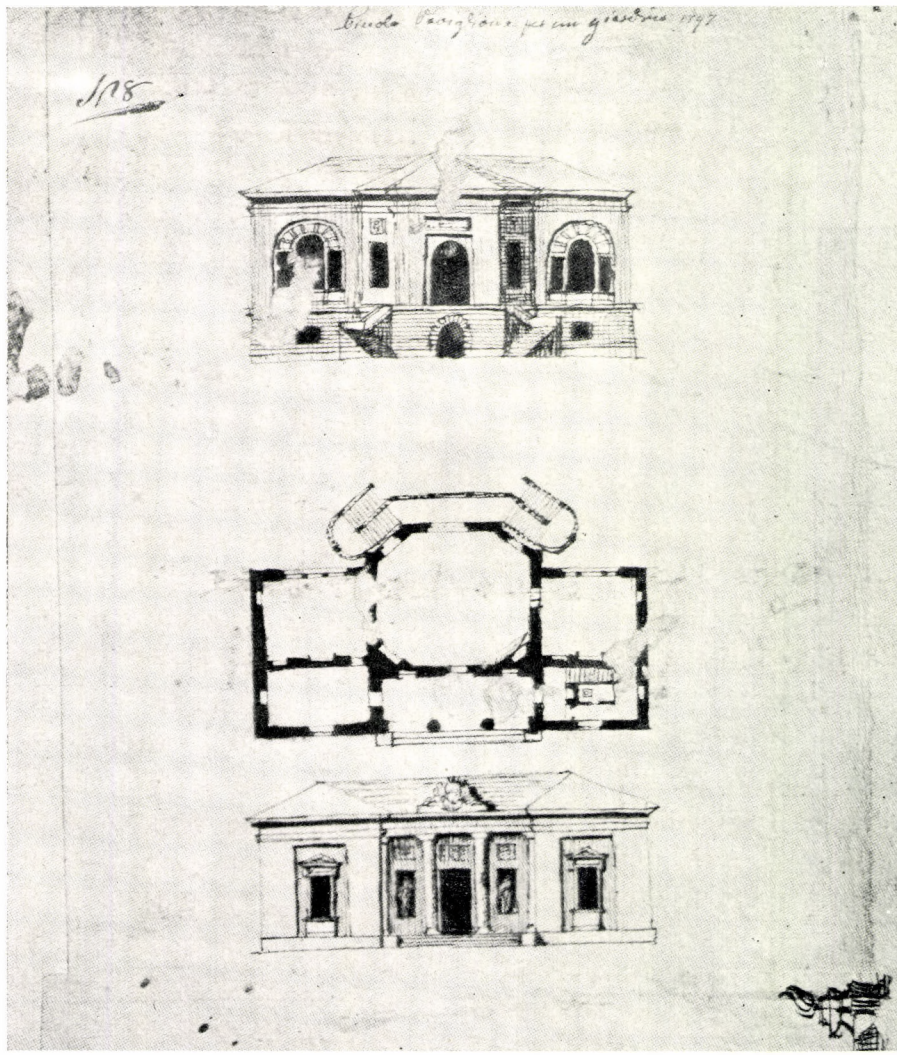
nek tekinthető művekkel foglalkozunk, szigorú rostálás után is úgy látszik, hogy ilyen művei közül is a legtöbb az 1815 és 1825 közé eső években keletkezett. Ez annál is érthetőbb, mert később, a nagy középületek korában, egyre inkább lemond a magánmegbízatásokról.

E kastélyok, illetve kúriák sorát a Zichy-család részére Szőnybe tervezett földszintes épület nyitja meg, amely ekkor — 1815-ben — nem került kivitelre. Az azóta sajnos elpusztult terveket[37] a Zichy-család az 1920-as évek folyamán kiviteleztette vajtai birtokán, a nyilván elkerülhetetlen módosításokkal — modernizálással — egyetemben (106—107. kép).

A földszintes, terjedelmes épület Pollacknál szokatlan gazdagságot és kifejezetten olaszos jelleget mutat. A kétmenetes főépület udvari homlokzatán tizenkét szabadonálló dór oszlop árnyékos tornácot biztosít, e tornác levegősségét a középső három tengely előtt elhelyezett négyoszlopos, háromszögű oromzattal zárt széles aláhajtó még fokozza. E fő épületrész kerti oldalán — a tornác és előcsarnok tengelyének folytatásaképpen — tíz-tíz tengelynyi, egyenletes ritmusú oldalszárnyak között kupolával fedett, köralaprajzú kerti terem foglal helyet, amelynek főtengelyeiben bejáratok, átlóstengelyeiben fülkék, illetve a kertbe vezető kijáratok kapnak helyet. Azért, hogy e kupolával fedett kerek tér önállóságát minél jobban csökkentse és az egyenletes falsík uralmát jobban érvényesítse az épület összbenyomásában, kívülről a nyolcszög három oldalával zárja, illetve szögletesíti a középső kerek termet. A két oldalszárny süllyesztett tíz-tíz ablakát érintve,



109. A vajtai kastély kerti homlokzata



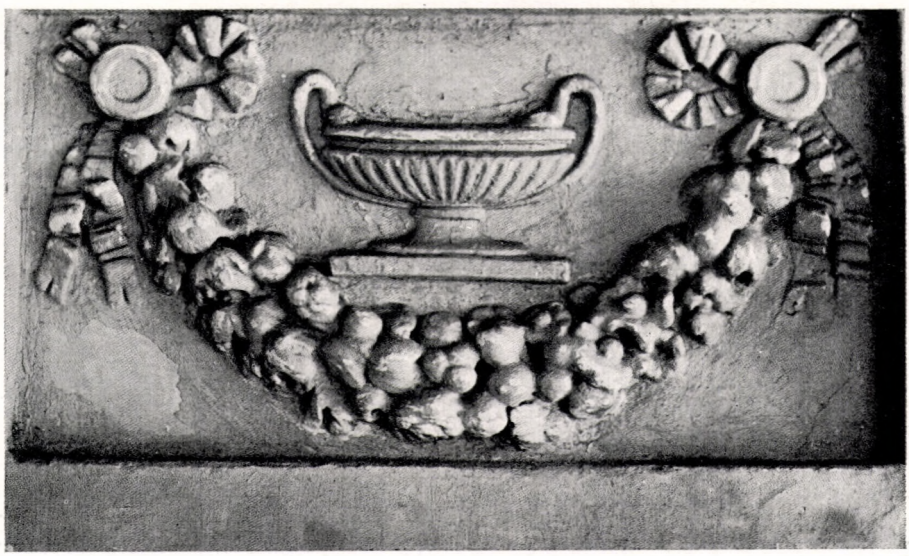
110. Leopoldo Pollach : Villaterv. 1797 (Milánó, Museo Civico)

végigvonuló párkány kapcsolja egybe a középső rizalitot az oldalszárnyakkal. E párkány után a rizalitban félkörívű lunetták, a szárnyrészeken fekvő téglány alakú falmezők következnek. Az egész épületet végigvonuló egyszerű fríz, majd erősen kiugró, konzolokon nyugvó párkány zárja le (109. kép).

Ehhez a főépülethez az udvar felőli oldalon merőleges, kétmenetes, nyolctengelyes épületszárnyak csatlakoznak, amelyek az angol-kert módjára kialakított udvart ölelik körül. A ma fennálló épület kemény részletei,



111. Pollack Mihály tahi présháza



112. Reliefdísz a tahi présházon



113. A tahi présház meanderes festett gerendája

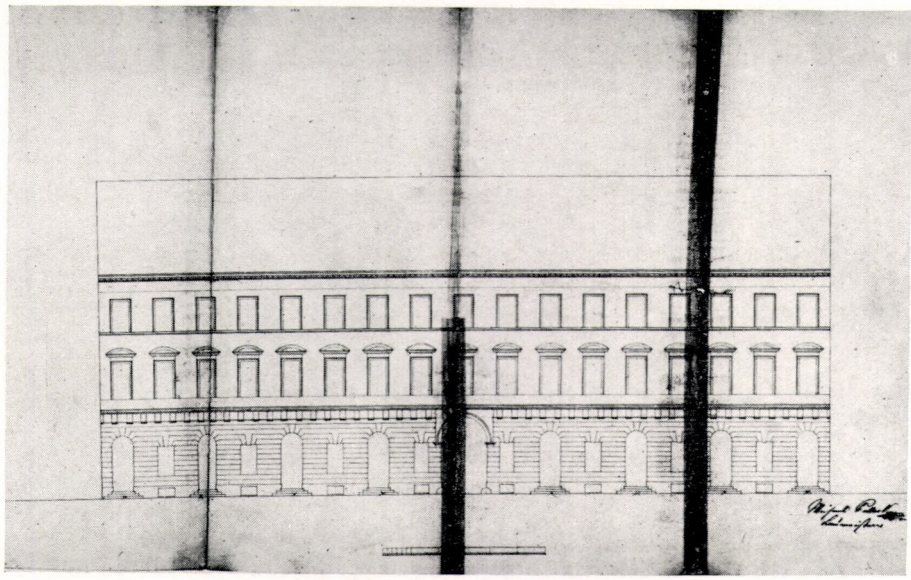
bizonytalan sarokképzései, általában egész kivitele nem tekinthető hitelesnek és ezért behatóbb tárgyalásától eltekinthetünk. De meg kell újra említeni az oszlopos tornác jelentős szerepét, a kettős oszlopsor révén keltett levegős könnyed benyomást, a kupolával fedett középső terem kiemelkedő tömegének sajátos kontúrhatását (108—109. kép). Mindezek olyan vonások, amelyek mesterünket a lombardiai építészethez kapcsolják. Nem kell messzebb mennünk, mint Pollack Mihály bátyjának, Leopoldónak ugyancsak a Zichy-család részére tervezett kis vadászkastélyához 1793-ból,[38] amelyen — eltekintve a sokkal barokkosabb tömegformálástól és díszítéstől s az egész épület kicsiny méreteitől — a félkörívben kidomborodó középső kerti terem a maga dobbal is magasított kupolájával csakúgy érvényesül, mint a magasan nyíló középső ívvel alkotott oldalsó Palladio-motívum, amit Vajtán a kert felőli oldalszárnyakon találunk (110. kép). — E legkorábbi kastélytervén tehát erősen érződik a lombardiai iskoláztatás, a könnyedség, laza ízültség az épület kezelésében, valamint a lombardiai klasszicizmus egyik fő erőssége, a tájjal-kerttel való elválaszthatatlan kapcsolat.

Minden valószínűség szerint az 1810-es években építi át a felesége révén birtokolt tahi présházat, amelyet kényelmes, padlófűtéses, hosszabb tartózkodásra alkalmas nyaralóra formált. E célból a régi épület közelében kis „szüreti ház"-at is emelt, amelynek négy dór oszlopos verandáját festett meander-ornamentikájú fríz és finom reliefdísz gazdagítja (111—113. kép). Jóleső arányok, finom részletek ízelítőül szolgálhatnak olyan kisebb művekkel kapcsolatban, amelyekről még nincs tudomásunk, illetve amelyek nem maradtak ránk.[39]

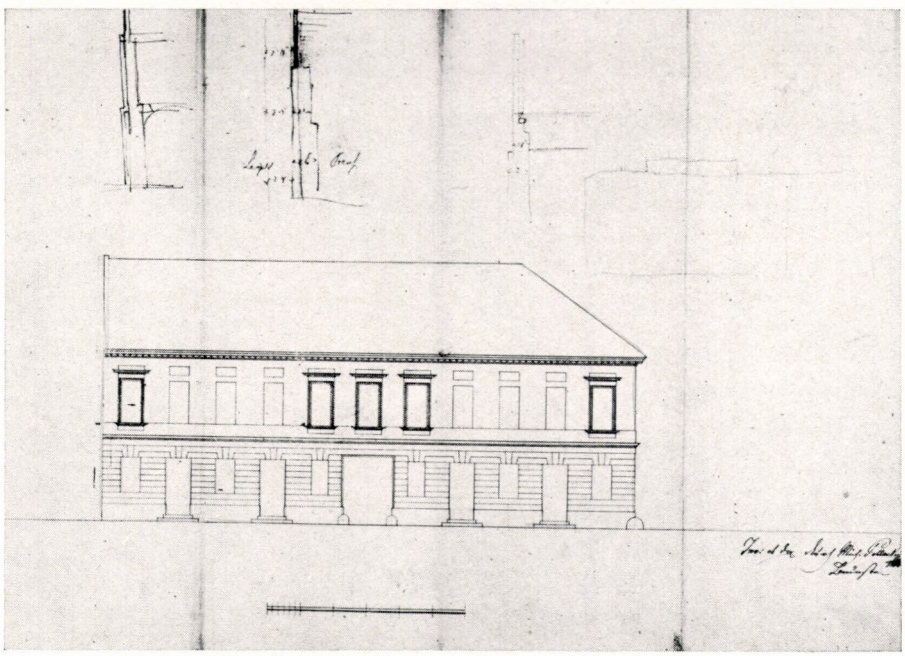
Bár a tízes évek végére eső kastélyok pontos datálása még nem sikerült, úgy tűnik, hogy azokat egy-két év választhatta el a Szőnybe tervezett kastélytól. Nagyobb arányú elgondolásaik feltételezik azokat a nagyobbszerű pesti házépítkezéseket, amelyek ez évekre tehetők.

Nagyobb pesti bérházak

Az 1815-ös év pesti munkásságából nagyobb szabásúakat is ismerünk.[40] A sort Kolb János kétemeletes háza kezdi (114. kép). A 17 tengely szélességű, mélyen benyúló, körülépített udvart magába foglaló épület sávosan fugá-



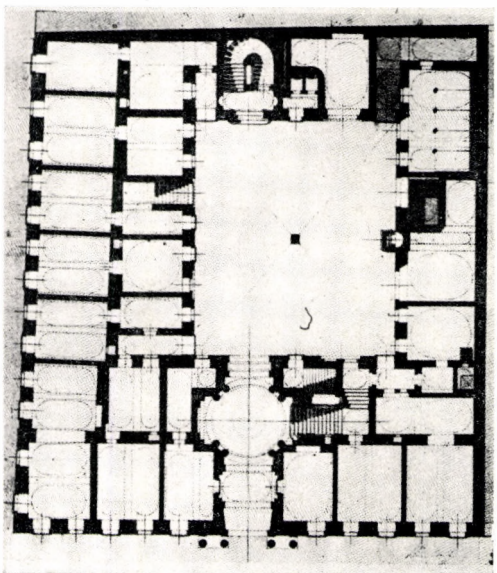
114. A Kolb-ház homlokzatterve



115. A Schreyer-ház homlokzatterve

zott földszintjén félkörívvel zárt boltbejáratok váltakoznak téglány alakú, süllyesztett ablakokkal, díszítést csak a nyílások íveire lefutó sávozás nyújt. Középen félkörívvel zárt kapu, végigfutó dór fríz, akár a közeli evangélikus templomnál. E komoly és szigorú tagolás erősíti a földszint talpazatjellegét, amely után az első emelet gazdagon keretezett, szegmentívű szemöldökkel zárt, könyöklőn ülő ablakaival, illetve a második emelet csupán keretezett, téglány alakú ablaknyílásaival következik. Miként a földszinten, a zárópárkány alatt is széles, de tagolatlan fríz szerepel, mintegy előkészíteni amannak gazdag részleteit. Szinte észrevehető a szélesebb utca által lehetővé váló nagyobb és méltóságteljesebb távlati hatás érvényesítése. Az egész homlokzaton gondosan mérlegelt arányok, finoman képzett építészeti részletek uralkodnak, minden egyéb dísz mellőzésével. Az alaprajz a Gömöry-házhoz hasonlóan tagolt bejárati csarnokot és közbeiktatott szakasszal csatlakozó lépcsőházat mutat. A szabálytalan alakú udvar két sarkának lemetszése az aszimmetriát leplezi. A szélesen elnyúló homlokzat energikus ritmusa, hatásos keretezése jól mutatja, hogy mesterünket állandóan foglalkoztatja a nagyméretű sorház kérdése. Itt — a palotajelleg reprezentatív igényeit mellőzve — szerencsés kézzel alkotja meg az új, polgári igényű sorház-változatot.

A finoman kivitelezett, vázlatokkal kiegészített terv, amelyet Schreyer Ádám plébános részére készít, arra enged gondolni, hogy ezt a művét különös gonddal, talán baráti figyelemmel kezelte.[41] A főhomlokzatán 11, oldalhomlokzatán 10 tengelyes sarokház sávozott földszintjét középen kapunyílás, egyébként váltakozó boltbejáratok és ablakok tagolják, mindenütt egyenes záródás, a kaput kivéve keretezés nem szerepel (115. kép). A választópárkány után következő emelet annál változatosabb: a földszint szélső ablakai felett egy-egy, a kapu fölött három párkánnyal keretezett és erőteljesen kiugró szemöldökkel hangsúlyozott ablak. Jelentőségüket még az ablakok felett és alatt elhelyezett süllyesztett falmező is fokozza. A közbezárt három-három ablaktengely sima, süllyesztett ablakokkal és felettük elhelyezett falmezővel könnyed és hangsúlytalan kapcsolatot biztosít a kiemelt homlokzatrészekkel. Ilyképpen A bbb AAA bbb A ritmus adódik, ezen belül a középen hármas hangsúly is jelentkezik. Ezen túlmenően a földszint és az emelet kezelé-



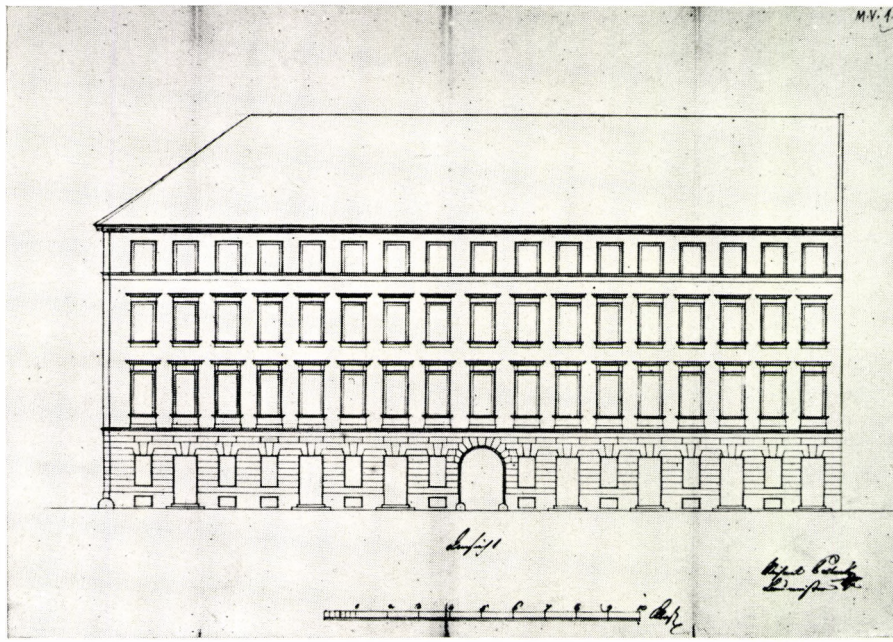
116. Kováts Mojzes házának alaprajza



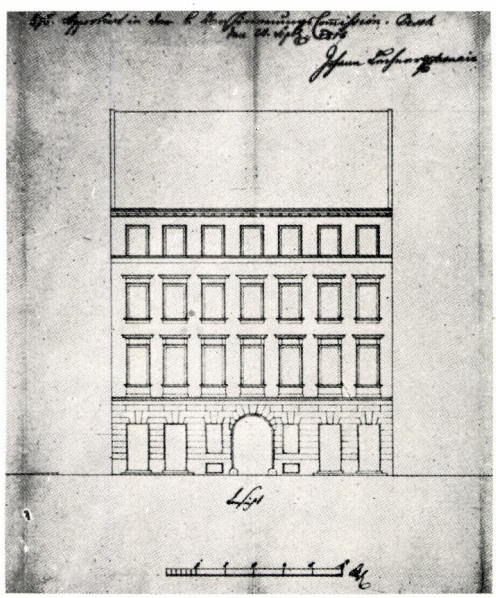
117. Kováts Mojzes háza és a Kardetter-ház

sében a hangsúlyos és a hangsúlytalan, a nehéz és a könnyű váltakozik, olyan együttes csíráját mutatva, amelyet saját házán fog majd kiérlelten bemutatni. A majdnem négyzet alakú, csupán kis udvart szabadon hagyó épület tágas, hevederekkel tagolt bejárati csarnokot és belőle közvetlenül nyíló, derékszögű szárnyakkal emelkedő lépcsőt mutat, a két fontos térrész derékszögű csatlakozása már természetesen adódik. Ilyképpen ez a homlokzatképzés a Szalay-házzal és a Flexer-házzal kezdett kiemelt hangsúly továbbfejlődése. Felépültéről nem tudunk.[42]

Mind a kapumotívum ünnepélyessége, mind a bejárati csarnok gazdag térátalakítása szempontjából fontos állomás a Kováts Mojzes — már korábban is szerepelt megbízója — részére épített kétemeletes sarokház, a későbbi Vadászkürt szálló épülete.[43] A főhomlokzat sávozott földszintjének közepén két-két, talapzatról emelkedő és párkánnyal kapcsolt oszlop szegélyezi a magas félkörívben nyíló kaput, amelyen át belépve, szélesedő szakasz után, hevederek közt boltozott és falfülkékkel bővített térrész következik (116. kép). Innen kétoldalt bejárat nyílik a kávéház és az étterem helyiségébe, gazdagabb és művészileg érettebb változattal továbbfejlesztve a Gömöry-ház egyszerűbb és hétköznapibb megoldását. A téglány alaprajzú bevezető szakasz után kitárul a tér, szinte görögkereszt alakúvá, hogy az átlós ten-



118. A Neumayer-ház homlokzatterve

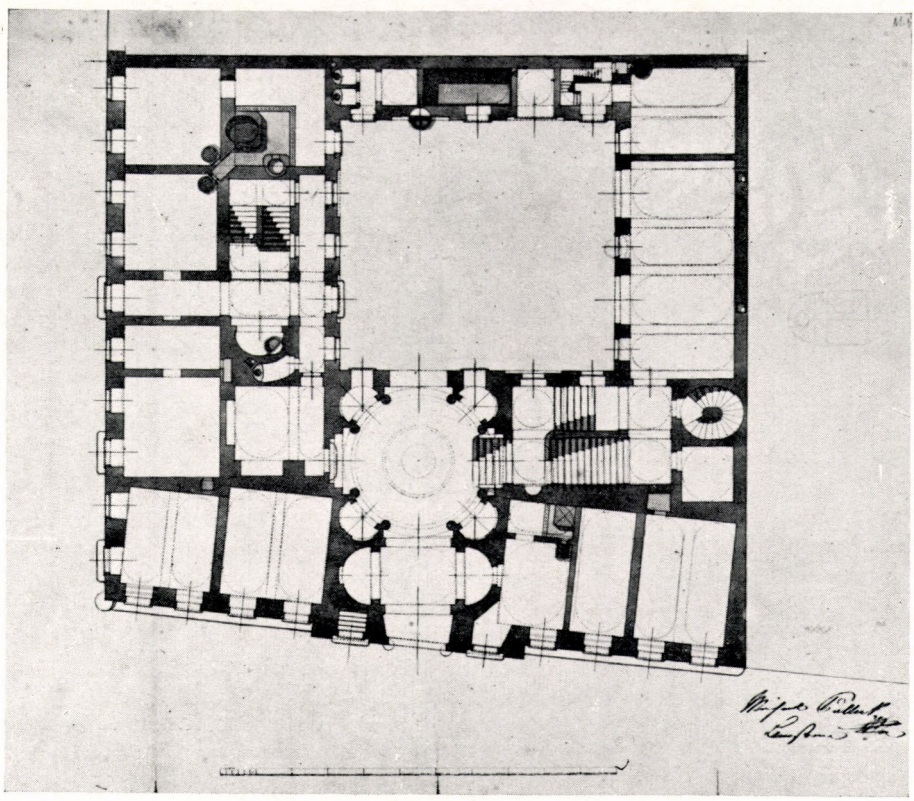


119. A Neumayer-ház homlokzatterve

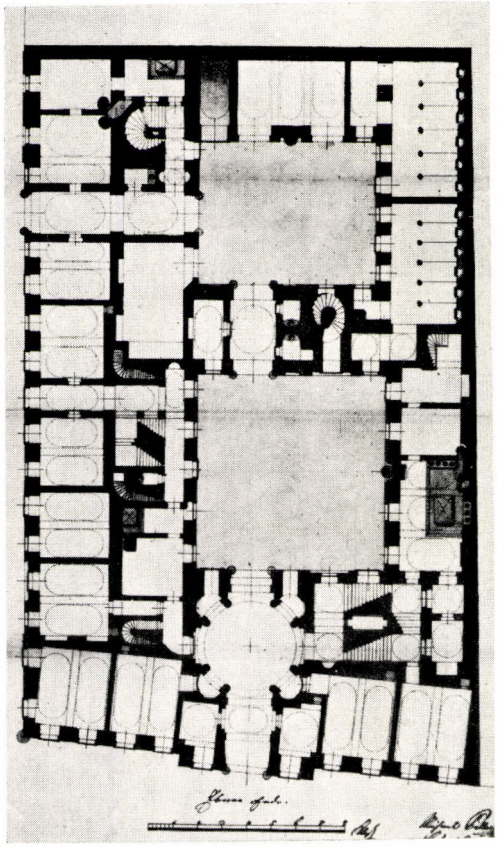
gelyekben, majdnem szabadonálló kettős oszlopokra köralaprajzú boltozat kerülhessen. E hatásos és ünnepélyes csarnokból kényelmes szélességgel nyílik — a bejárati tengelyre merőlegesen — a lépcsőház, míg a bejárati tengely folytatásában az udvarra léphetünk. Egymás hatását fokozó terek sorozatáról van szó, szemmel látható összefüggő együttesről, amelynek mindegyik része önmagában is teljes egész. A homlokzat — amelyről csupán többé-kevésbé megbízható metszetek maradtak — egyenletes ablakritmust mutat (117. kép), emeletenként egyszerűsödő ablakképzéssel, a gazdagabb földszinttel szemben a nyugalom és tartózko-

dás kifejezéseként. Az udvart övező függőfolyosók a zárt belső tér érzetét kelthették.[44]

Több utcára néző, hatalmas tömböt elfoglaló kettős ház terve foglalkoztatja 1815–16-ban a Neumayer-testvérek számára építendő bérházak esetében.[45] A háromemeletes homlokzatok alakítása mindvégig azonos: sávos fugázású földszint, középen félkörívben zárt kapuval, végig azonos méretű ablakok, amelyeknek emeletenként csökkenő gazdagságú keretezése, illetve párkánya felfelé könnyebbedik (118—119. kép). Az első és második emelet közt nincs választópárkány, a harmadik emelet ablakai többszörösen tagolt könyöklőpárkányon ülnek. A homlokzatot konzolos zárópárkány koronázza. A főépület alaprajza a bejárati csarnok és lépcsőház egymásra merőlegesen csatlakozó együttesét mutatja, kerek vagy oválisan boltozott szakaszokkal.[46] Ha összevetjük a sok tekintetben rokon feladatot jelentő Mayerffy-házzal, akkor válik szinte tapinthatóvá, hogy itt az egyenletes ritmus megtartása, az egyszerűség uralma mellett mennyivel határozottabb, biztosabb ezeknek az elveknek érvényesítése, főleg pedig az emeletek egyenletesen csökkenő ablakhangsúlyának szerencsés felhasználása. Mindez azt bizonyítja, hogy



120. A Horváth-ház földszinti alaprajza



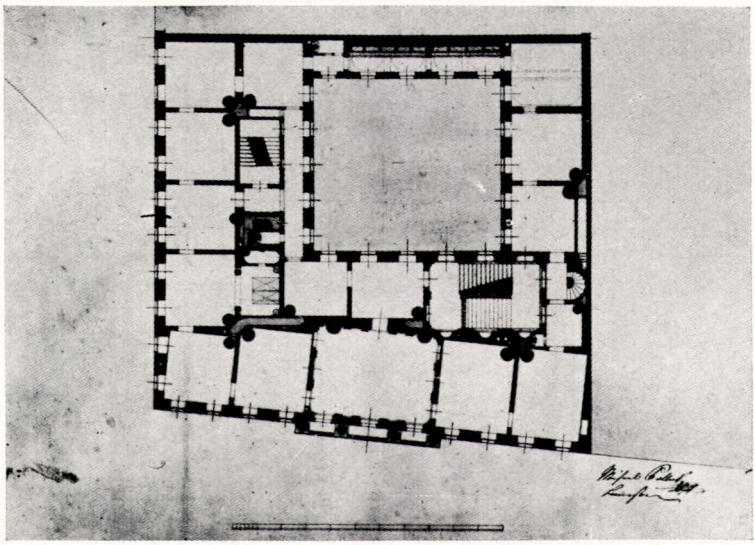
121. A Horváth-ház
kettős-udvarú változatának alaprajza

ezek az évek mesterünk fejlődésének, teljes kiérlelődésének igen fontos szakaszát jelzik.

E két nagyarányú és nagyigényű tervvel egykorú Pollack egyik legismertebb pesti bérháza, az egykori Horváth-ház, amely a reformkori sajtó és irodalom életében olyan nagy szerepet játszott.[47]

A megmaradt tervanyag két változata közül az egyik — a módosítva ma is fennálló épületé — főhomlokzatán 11, oldalhomlokzatán 10 tengelyes. A másik tervsorozat kétudvaros kettősházat mutat, amelynél a 17 tengelyes Szép utcai homlokzat is kétszakaszos boltozott bejárati csarnokkal rendelkezik (120—123. kép). A tervek időrendje nem dönthető el pontosan, hiszen lényeges időbeli különbség keletkezésük közt nincs is, de minthogy az egyudvarú megoldás látszik érettebbnek és gazdagabbnak, ezt tartjuk a későbbinek. A négyoszlopos, mindhárom emeleten végighúzódó erkélyrizalit oly feltűnő és gazdag motívum, amelynek párját Pollack kivitelre került polgári épületeinél nem találjuk. A terven egyébként csak az erkély szerepel — a háromemeletes óriáspillérek nélkül —, ez valószínűleg eredetileg nem is került kivitelre. A homlokzat egészében az egyenletes ablakritmusú típus egy érett példája, az alaprajz továbbfejlesztése a Kováts Mojzes háza gazdag bejárati csarnok és lépcsőház együttesének. Itt a téglány alakú, félköríves fülkékkel zárt előcsarnok után tágas rotunda következik, a diagonális tengelyekben elhelyezett félkörívű falfülkékkel. Erre — a Nemzeti Múzeum bejárati együttesét mintegy előkészítő térkompozícióra — merőlegesen csatlakozik a lépcsőház, amely ebben a tengelyirányban csupán az első emeleti nagy lakáshoz vezetett.[48]

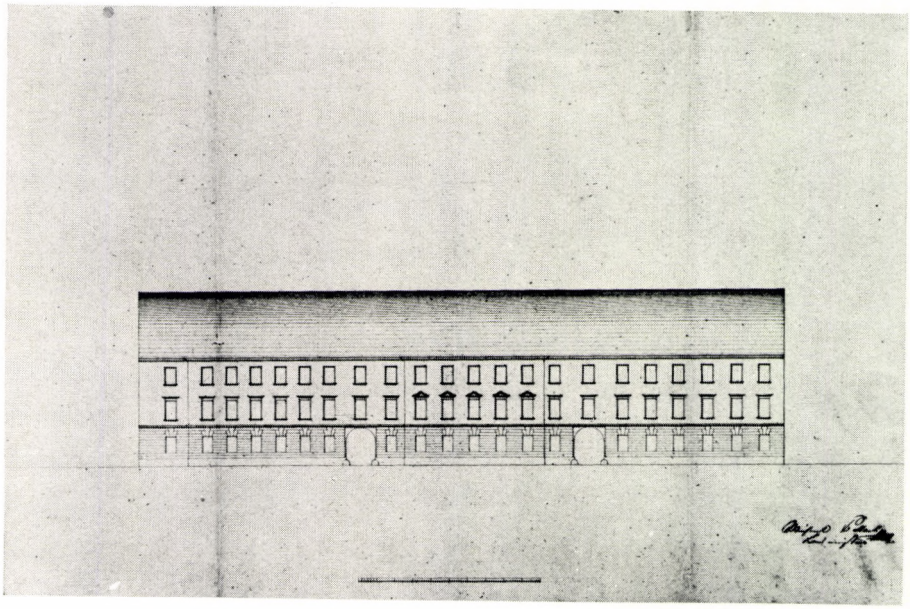
Az ugyanebben az évben Urbanovits Pál részére épített kétemeletes ház azért érdemel említést, mert a sajátos, háromszög alakú telek ügyes beépítését és felhasználását példázza, egyúttal azt is mutatja, hogyan tud e nehézségek mellett szimmetrikus maradni. Az eddig is egyre szívesebben alkalmazott egyenletes ritmusú homlokzattípust olyképp variálja, hogy



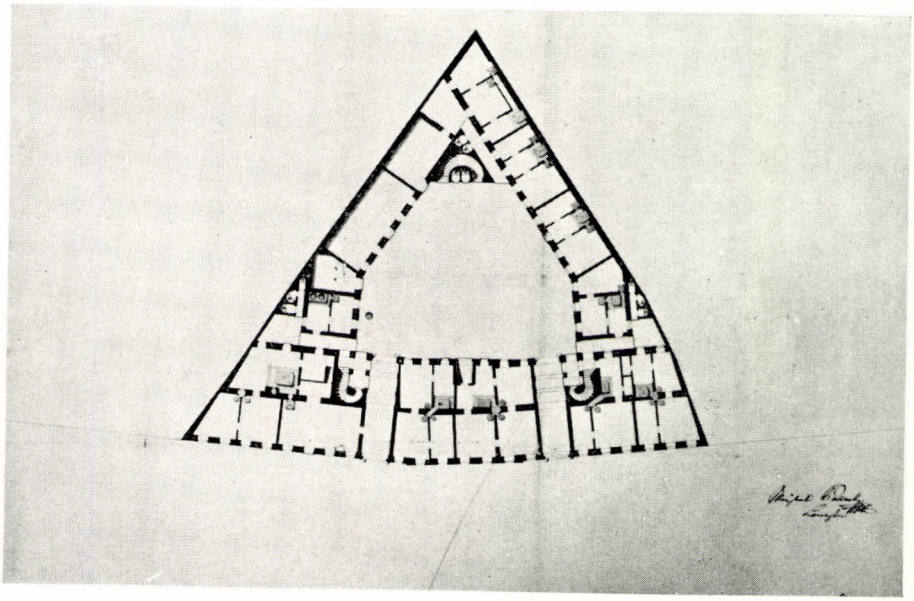
122. A Horváth-ház emeleti alaprajza



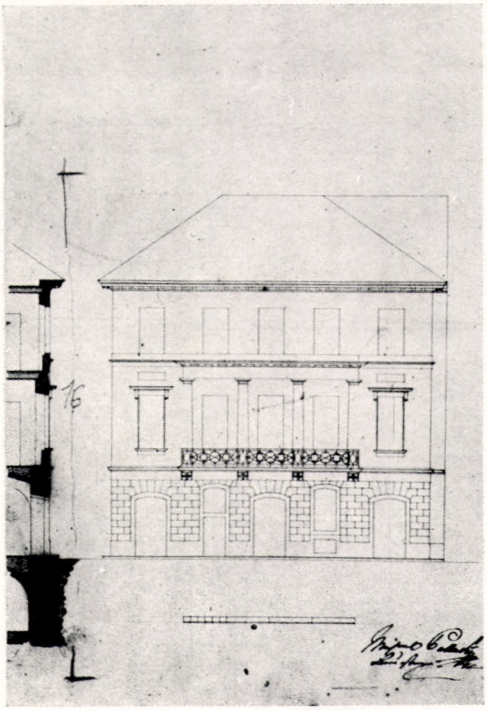
123. A Horváth-ház udvari folyosójának korlátja



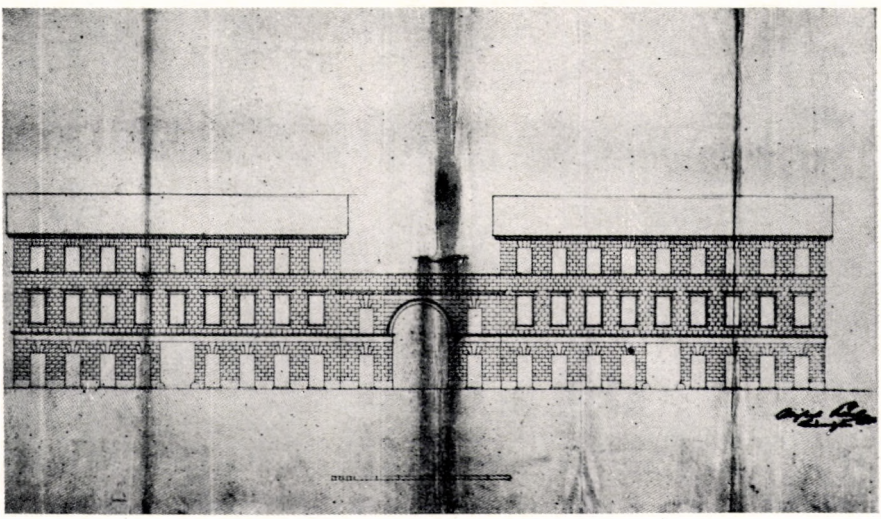
124. Az Urbanovits-ház homlokzatterve



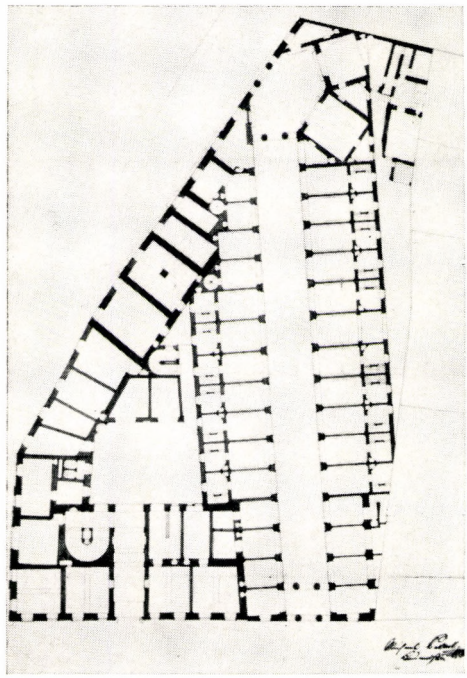
125. Az Urbanovits-ház földszinti alaprajza



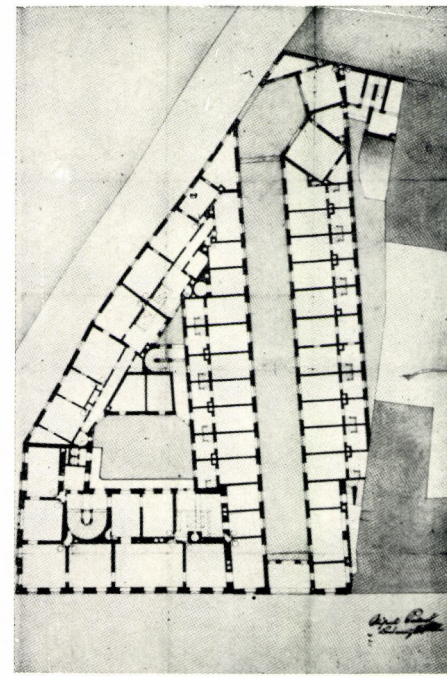
126. A Dakally-ház homlokzatterve



127. A Brudern-ház homlokzatterve



128. A Brudern-ház földszinti alaprajza



129. A Brudern-ház emeleti alaprajza

kétkapus, öttengelyes enyhe középrizalitot alkalmaz, amely alaprajzban és felépítésben egyaránt a szimmetriát segíti elő. Immár állandó tehát az a szándéka, hogy a méretben tekintélyes, de különösebb igényeket nem támasztó megbízásoknál is zárt, egységes tömeghatásra, egyenletes ritmusra törekedjék és csupán építészeti tagoló s díszítő elemek felhasználásával érje el a kívánt hatást (124—125. kép). Az Urbanovits-ház főemeletének kétrészes szemöldökpárkányai, a hangsúlyos középrész erőteljes háromszög alakú szemöldökei, a sávozott földszintet lezáró övpárkány egyre többször és mind hatásosabban felhasznált eszközök e cél elérésében.[49]

A Horváth-ház szerényebb változata Dakally János és Szilárd kétemeletes sarokháza.[50] A szűk és szabálytalan alakú belvárosi telek a terv szerint jóformán teljesen beépített, részben régi épület felhasználásával készült és így gazdagabb térképzésre nem adott módot. Mégis a bejárati csarnok és az orsós lépcső előterében alkalmazott félkörívű falfülkék a térbenyomás nagyobbításának törekvésére vallanak. Az öttengelyes főhomlokzat középső három tengelyének gondosan variált pillérmotívuma — két majdnem szabadonálló kerek és egy-egy szélső falpillér — a rajtuk nyugvó teljes párkánnyal olyan erkélymotívummá bővül, amely a kisméretű homlokzatnak reprezentatív jelleget biztosít (126. kép). Az első emelet két szélső ablaka a függő konzolokon nyugvó szemöldökös koronázást — felette falmezővel — mutatja, amely Pollack érett alkotásainál gyakori. A második

emelet keretezett ablakai dísztelenségükkel elősegítik a gazdag zárópárkány érvényesülését. Feltűnik e kisméretű háznál az erkély fontossága és díszes megoldása. Hasonló motívum szerepelt a Horváth-háznál is. Mintha Pollack itt kísérletezne egy új típusú palotamegoldással.[51]

A most következő néhány év jelenti Pollack városi házépítési tevékenységének igazi magaslatát. Az épülettömb zártsága, a homlokzatkiképzés egyenletessége, ezen belül finom ritmus és hangsúlybeli változatok kialakítása, a részletek klasszikus tisztasága, a belső terek, sőt téregyüttesek formálása terén oly magaslatra emelkedik, amelynek logikus következménye középületek nagyobb arányú feladataira való áttérés oly biztonsággal, hogy ezeknél általában mindvégig már az első elgondolás kerülhetett kivitelre. Ez tehát nemcsak azt magyarázza, hogy középületei miért oly kvalitásosak, hanem megérteti, miért vált Pollack Mihály a XIX. század első fele hazai középülettervezésének legnagyobb mesterévé. Azt, hogy e feladatban hivatását látta és attól más megbízások kedvéért mind ritkábban tér el: a mester fejlett művészi erkölcsének, öntudatának és mérsékletének jele, ami éppen kortársaival — elsősorban Hild Józseffel szemben — feltűnő.



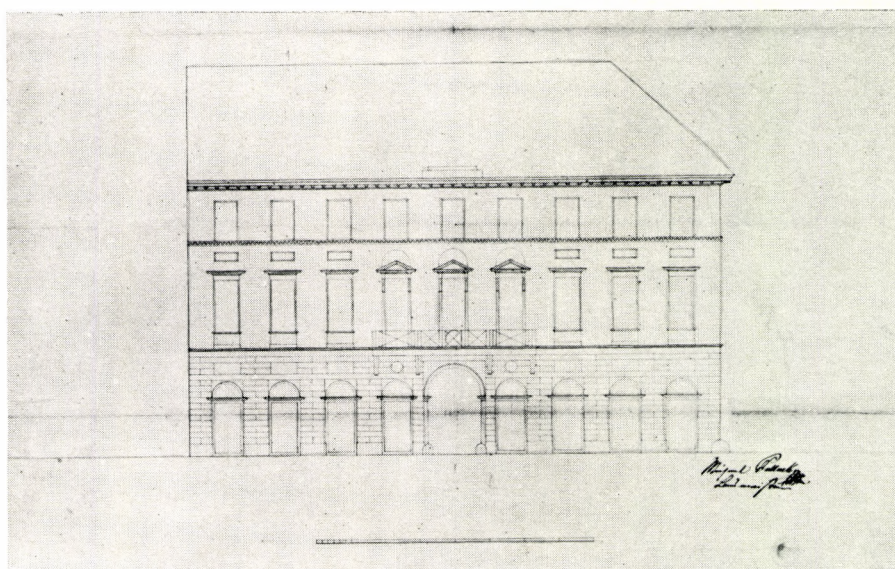
130. A Brudern-ház homlokzata 1900 körül



131. A Brudern-ház Blaschke metszetén

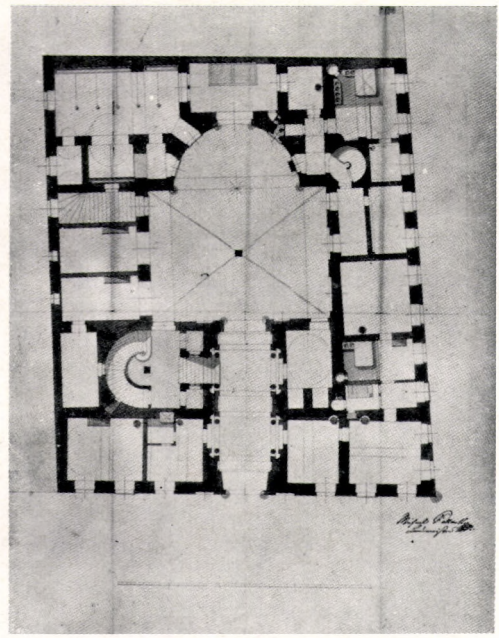
Ez a mintegy öt évig tartó házépítőkorszak 1817-ben kezdődik. Hivatali súlya is egyre fokozódik, Hild Vince halála után annak — inkább adminisztratív jellegű — megbízásait is átveszi, például a Német Színháznál.[52] Ez évben hét tervével szerepel a Szépészeti Bizottmány előtt, noha ugyanekkor vidéken is dolgozik.[53]

Újszerű megoldásával élénk feltűnést keltett a Brudern báró számára épített kétemeletes, fedett átjáró udvarral ellátott üzletház.[54] A felépítésében egyszerű, nyugodt tagolású, finom arányú épület, amelynek hat-, illetve kilenctengelyes, kétemeletes saroktömbjéhez egyemeletes, 14, illetve 3 tengelyes szárnyak csatlakoznak, rusztika sávozású falsíkjaival, erőteljes párkányaival, szerény keretezésű és koronázású ablakaival komoran egyszerű (127—129. kép). A szélesen elterülő épületegyüttes vízszintes tömegének impozáns hatását kétemeletes, felfalazott oromfallal és félemelettel magasított sarokrész józan egyszerűsége és erőteljes súlya fokozza. De nem az impozáns tömegű és tartózkodó tagolású homlokzat, nem is a nyilván különböző épületek összefogásából adódott, a szabálytalan alakú, kis terjedelmű telek



132. Az Almásy-palota homlokzatterve

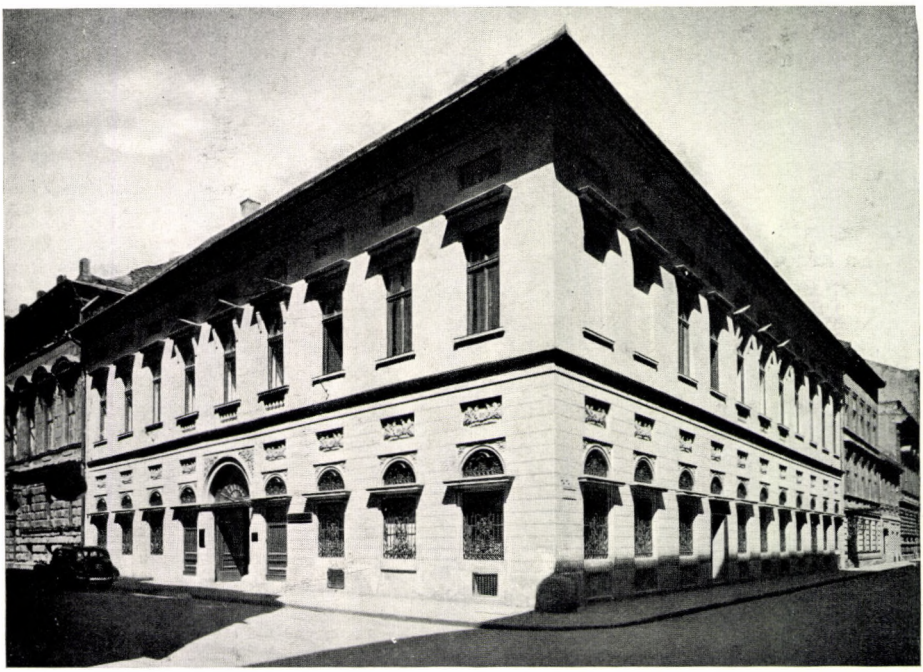
lehetőségeit maximálisan kihasználó alaprajzi megoldás okozta a nagy feltűnést, hanem az egész telket átszelő, üvegtetővel fedett átjáró, amely mindkét oldalán 16—16, emeleti helyiséggel is bővített üzlet elhelyezését tette lehetővé és ezzel a később oly nélkülözhetetlen nagyvárosi üzletgaléria első példáját nyújtotta (130—131. kép). Az üzlethelyiségek azonos alakítású bejárata, nagy és nyitott háromszöggel való koronázása a maga egyöntetűségével és szigorú dísztelenségével, a ritmus és a geometrikus gondolkodás fokozását mutatja, tehát Pollackot oly közel hozza a francia forradalmi építészekhez, mint ritkán máskor.[55]



133. Az Almásy-palota földszinti alaprajza

Az új műfajt alkotó Brudern-házzal csaknem egykorú a volt Almásy-palota, a ma is álló Pollack-alkotások ritka példája.[56] A különös gonddal kivitelezett tervsorozat kétemeletes házra vonatkozik, a piano nobile fokozatos háttérbeszorítása, a második emelet méretbeli növekedése, a főbejárat fölötti, konzolokon nyugvó erkély motívumával a reprezentatív városi ház egyre érettebb fogalmazására vall, főleg ha a vele rokon és kevéssel korábbi Dakally-házzal vetjük egybe (132—133. kép). A kivitelezett egyemeletes megoldás nemcsak az arányok változását mutatta, hanem a hangosabb — erkélyes palota — megoldás helyett a városi sorház követelményeinek szigorúbb szem előtt tartását. Az Almásy-palota mai alakjában — többszörös átépítés, helyreállítás után — részleteiben nem teljesen hű. Keményen mintázott, nehézkes szobrászi dísze eltér a terv finom és tartózkodó jellegétől. De fővonásaiban ma is a mester művészetére legjellegzetesebb művek egyike.

A Reáltanoda utcai oldalon tizenegy, a Szép utcai főhomlokzaton a középbejárat mindkét oldalán négy-négy tengelyes homlokzatát sávozott földszintjén félkörívben zárt, erőteljesen kiugró vízszintes szemöldökpárkánnyal osztott ablakok — eredetileg az utcaszintig érő nyílások — tagolják (134—135. kép). A félkörívű zárások faltükrében, valamint az ablakok feletti téglány alakú, süllyesztett falmezőkben növényi motívumokból alakított reliefdísz látható. A magasan felnyúló, félkörívvel zárt kapu mintegy kétszeres nyílásszélességét a tőle csak keskeny falközzel elválasztott (vak) oldalnyílások is erősítik, ekként alkotva a hármas ritmust, amelyet az emelet három díszesebb középső ablaka bont ki. Keskeny frízzel díszített,



134. A volt Almásy-palota

élesen kiugró övpárkány után az első emelet következik, a főhomlokzaton aaa bbb aaa, az oldalhomlokzaton aaaa bbb aaaa ritmussal, ahol „a" könyöklős és egyenes szemöldökpárkányú, „b" kőbábos mellvédes és konzolokon nyugvó háromszögű oromzattal zárt ablakot jelent. Ez utóbbiak eredetileg erkélyes francia ablakok lettek volna, a mai kőbábos megoldás részletformái aligha származnak Pollacktól. Az emelet ablakai felett is fekvő téglány alakú süllyesztett falmezők reliefjei élénkítik a homlokzatot.

A nyugodt arányú, jóleső egyenletességgel és mégis változatossággal tagolt homlokzat nemcsak méreteivel, hanem a kapu ünnepélyes hármas motívumával, valamint a felette elhelyezett három díszesebb ablakkal biztosítja annak a gazdag élménynek hatásos előkészítését, amely a belépőt a kapubejáraton belül fogadja. Dísztelen közvetítő szakaszok közt helyezkedik el a két fekvő téglány alakú, sarkain szabadonálló dór oszlopokkal, valamint falpillérekkel tagolt csarnokrész. Süveges boltozatával a sem mélységében, sem magasságában nem jelentős méretű behajtó komoly térhatású és nagyobbnak tűnik a valóságosnál (136—137. kép). A boltozott térszakaszból egyfelől az udvarra, másfelől — balra — a félköríves lépcsőházba érünk. A derékszögben egymáshoz illesztett tengelyek világos kibontakozása, ünnepélyes nyugalma és a kis terület ellenére nagyarányú térhatása oly mesterre vall, akinek a téralkotás egyik fő képessége. E sajátosan emelkedett és mégis fegyelmezett együttes hatását fokozza az a



135. A volt Almásy-palota Szép utcai homlokzata



136. A volt Almásy-palota udvarának konchája



137. A volt Almásy-palota kapuja

megoldás, amellyel Pollack a kisméretű, dísztelen udvart hangsúly nélkül, csupasz kupolabordákból alkotott magas konkával zárta le. Itt is — de emelkedettebb, nagyobb igénnyel — azt a csupaszságában is erőteljes formát használja, mint elődei, a francia forradalmi építészek.

Az Almásy-palota megoldása a fejlődés új fejezetét nyitja meg mesterünk főleg pesti építkezései terén. Véget ért a művek sora, amelyeken az aprólékos díszítéssel, az épülettömeg múltba mutató kezelésének emlékeivel küzd, de véget ért az a teljesen dísztelen, józan és szárazabb kialakítás is, amely éreztette, hogy az új stílus követelte adottságokon belül nem mert és nem tudott még a reprezentáció és díszítés elemeivel megpróbálkozni. Itt mindkét korlátozás eltűnt már: nem aprólékosan díszes, habár még nagyobb helye van a szobrászi dísznek, mint az utána következő műveknél, és nem pusztán egyenletes ablakritmusú, bár a kiemelések lényegesen tompítottabbak.[57]

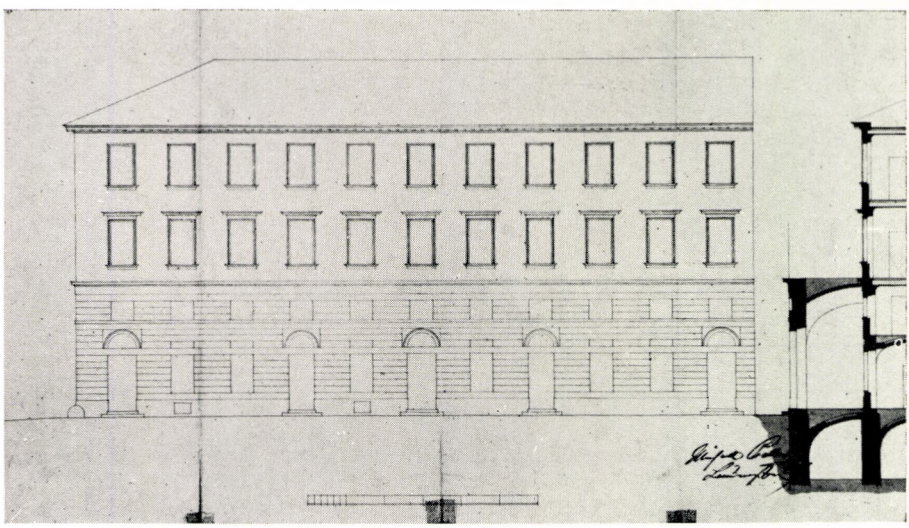
Nagyobb vidéki kastélyok

Mint már korábban említettük, mesterünk működésének ebbe az első fontos szakaszába — amelyet elsősorban magánépítkezések, ezen belül elsősorban városi házépítkezések töltenek be — több vidéki kastélyépítkezése is esik. A nagyobb kastélyok közül a két legkorábbi — a nagylángi volt Zichy-kastély és a dégi volt Festetich-kastély — 1815 és 1819 között

épülhetett. Amíg a dégi kastély már régen szerepel a mester műveként, addig a nagylángi — ma Soponyához tartozó — kastély esetében a kapcsolat — tekintettel e kastély későbbi teljes átépítésére — csak mint ellenőrizhetetlen családi hagyomány élt mindeddig. Mivel azonban sikerült Pollack 1819. április 11-én kelt és Csapó Dánielhez intézett levelében (amely szerint „in Lang . . . dem Grafen Zichy das grosse Schloss nach meinen Plaenen gebaut"[58]) megfelelő alátámasztást találni, a kastély hitelességéhez nem fér többé kétség.

Sajnos a kastély Pollack-féle eredeti formájáról alig lehet fogalmat alkotni. Annyi bizonyosnak látszik, hogy részben az idézett, 1819-ből való Pollack-levél, részben az egykori kápolnabejárat felett elhelyezett kronisztikonból adódó 1819-es évszám, egymást szilárdítva, a munka fő részének 1819-ig történt elkészültét jelenti. Lehet persze, hogy a munka még évekig tartott ezután is, és ez esetben a végső befejezésre vonatkozna a bejárati csarnok 1826-os évszáma. Foglalkoznunk kellene a Pollack előtti, barokkkori kastély kérdésével is. Vajon ki volt mestere és munkája befejezésére vonatkozik-e az attikán látható 1807-es évszám? Ki lehetett ez az „elkésett" mester, aki ekkor — valószínűleg — barokk stílusban épített, talán ezért kellett nem egészen tíz év múlva újjáépítésre gondolni. Kézenfekvő lenne az 1800 körüli években Székesfehérvárott működő Rieder Jakabra, a püspöki palota mesterére gondolni, de a püspöki palota felépítése, tagolása és gazdag díszítése oly határozott irányba mutat, hogy jellegzetességeit aligha lehetett volna egykönnyen klasszicista átépítéssel megváltoztatni.

A kastély Pollack-kori alakjával való foglalkozást megnehezíti az 1900 körüli erős átépítés, amely az épületet a későromantika hangos stílu-



138. Az Oberhäuser-ház homlokzatterve

sában átdolgozta.[59] A második világháború folyamán a kastély megsérült, helyreállítása folyamatban van.[60]

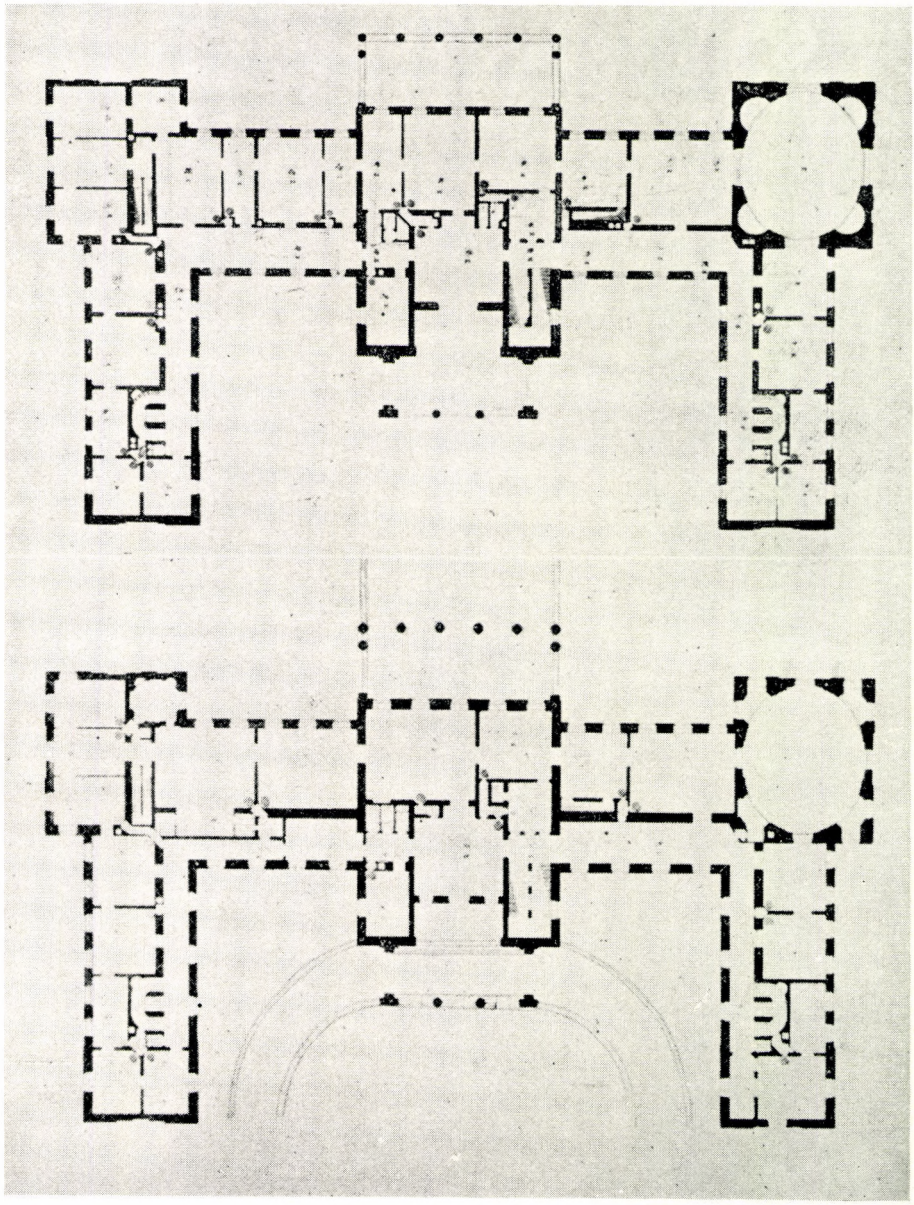
Érthető, ha az eredeti Pollack-tervek hiányában a többször átépített és belsejében teljesen elpusztult hatalmas kastélyról alig tudunk magunknak tiszta képet alkotni. Különösen a főhomlokzat arányai mutatják későbarokk eredetét, a klasszicista átépítésből elsősorban a földszint keretezett és könyöklős ablakai, az udvari homlokzat ablaknyílásai, végül az udvaron álló kút klasszicista formái adnak ízelítőt. Mindez elég kevés ahhoz, hogy Pollack munkájáról pontosabb fogalmat alkothassunk. Csak arra szorítkozhatunk, hogy megállapítsuk : nagyarányú munkával bízta meg olyan család, amellyel, úgy látszik, tartósan összeköttetésben állott (lásd : Szőny—Vajta tervét), a kivitelt valószínűleg Pestről irányította, miután a munka vezetésével a székesfehérvári Glass mestert bízta meg. Sajnos, erről a Glass mesterről nem tudunk semmi többet, bár Pollack jelzi, hogy a kápolna munkálatait is végzi. Mivel Pollack az épületeit övező kertek iránt mindvégig érdeklődött és milánói tartózkodása alatt megismerkedhetett az angol kertstílussal, amelynek már Szőny—Vajta, majd Tahi és Tengelic esetében híve volt, valószínű, hogy a híressé vált nagylángi kert tervezésében is része volt.[61]

Ma már csak a dégi egykori Festetich-kastély az egyetlen, amely mesterünk kastélyépítészetét méltóan képviseli. A kastély hitelességéhez mindvégig nem fért kétség, a folyamatosan élő családi hagyományt megszilárdították az előkerült jelzett alaprajzok[62] (139. kép).

A kastély építési idejét régebben általában a húszas évek végére tették, ezt a véleményt korábban magunk is osztottuk. De a már idézett, 1819-ből származó Pollack-levél — amely Festetich Antalnál végzett munkára hivatkozik — arra késztetett, hogy a kastély építési idejét az 1815 és 1819 közti időre tegyük, az ekkor kialakult kapcsolat folytatásának tekinthető a pesti palotaépítésre vonatkozó megbízás 1820 és 1826 között.[63]

A dégi kastély kitűnő tájbahelyezése, impozáns tömege és az a körülmény, hogy fővonásaiban sértetlenül megőrizte eredeti alakját, nemcsak Pollack művei között biztosít neki kiváltságos helyet, hanem általában mint e korszak legkiemelkedőbb hazai kastélyainak egyikét szerepelteti. Nagy méretei, súlyos tömegessége, a kerti oldal két erőteljes rizalitja, valamint az udvari, merőlegesen előrenyúló épületszárnyai korszakunkban ritka alaprajzi sajátosságot mutatnak és arra is lehetne gondolni, hogy régebbi épület felhasználására került sor. Mivel azonban — szemben például a nagylángi kastéllyal — korábbi épületről sem levéltári, sem bibliográfiai adat nem szól, ennek a családi hagyományban sem élt emléke, valószínűleg teljesen új épületről volt szó.[64]

Az épülettömeg sajátos formája, valamint az alaprajz kissé szokatlan elrendezése valószínűleg az építtető kívánságára vezethető vissza. Lehet, hogy különösen impozáns, messzeható, önmagában zárt épülettömböt kívánt, mindkét oldalán hatásos főnézettel, másrészt a legfontosabb fogadótermet az épület oly sarkába helyeztette, hogy e terem teljesen elkülöníthető is legyen s az épület belül körüljárható anélkül, hogy e termen átjárni kelljen, de ugyanakkor megközelítése könnyen és természetesen adódjék.



139. Az egykori dégi Festetich-kastély alaprajzai

Bármi volt is ez elrendezés oka, Pollack rendkívül jól oldotta meg feladatát. Az érkezőt a főépület középső három tengelyét elfoglaló, két szintet egybekapcsoló tágas peristil fogadja, amelynek oldalsó nyílásai alatt kényelmes kocsifelhajtó foglal helyet. Az egyenes párkánnyal és háromszögű oromzattal zárt előcsarnok szélein falpillérek, köztük pedig kerek dór oszlopok állnak. E hangsúlyos középrészt négy-négy tengelyes oldalrészek veszik közre, amelyek övpárkányon álló keretezett ablakokkal tagoltak olyképp, hogy az emelet ablakai kisebb méretűek. Ehhez a főépülethez kétoldalt négy-négy tengelyes, a főépületre merőleges szárnyépületek csatlakoznak, szélesen kitáruló udvart körülvéve. E szárnyak utolsó tengelye alig észrevehető mértékben rizalitként kiemelt és így a szélesebb falsíkban elhelyezett ablakok — azonos kiképzés ellenére — pavillonszerű épületrészbe kerülnek. (Az, hogy e rizalit széleinek sávozása megfelel-e Pollack eredeti elgondolásának, még nem volt megállapítható). E szélső, egy tengelynyi rizalit főhomlokzata süllyesztett falban elhelyezett, konzolokon nyugvó és erőteljes szemöldökkel koronázott ablakokkal ékes; az övpárkány magasságában végighúzódó párkányra félkörívű lunetta támaszkodik, benne sugármotívum reliefjével. Az egész épület talapzatként kezelt, ablak-, illetve ajtónyílásokkal áttört földszinten emelkedik, amelyet erőteljes párkány zár le és — kivéve a sarokrizalitokat — széles fríz választ el az ablakok egységesen végigfutó könyöklőpárkányától (140—142. kép).

140. A dégi kastély kerti homlokzata





141. A dégi kastély udvari homlokzata

Ilyképpen az udvari homlokzat erőteljes szélességi hangsúlyok mellett középen és a két szélen az épülettömeget élénkítő rizalitokkal rendelkezik anélkül, hogy e kétféle törekvés nyugtalanságot keltene. E nyugalom és harmónia eszközei közé — az egyenletes ritmusú ablaksor, a végigfutó párkányokon kívül — az egész épületkubuszt (a behajtót kivéve) egységesen borító sátortető is tartozik.

A kastély főhomlokzata a kertre néz (az udvari oldalon belül folyosó fut körül, lépcsőháztól megszakítva). Az épülettömeg itt finoman mérlegelt ötös tagolást mutat, amennyiben a szélső három-három tengely enyhe rizalitban lép előre (szélességének mintegy egyharmadával), míg a középső öt tengelyt a rizalitoknál kétszeresen nagyobb kiülésű, hatoszlopos levegős oszlopcsarnok (szélein kettőzve) díszíti. Függő konzolsoros oromzat zárja le. Az oldalrizalitokat a középső, egyenes lépcsővel ellátott oszlopcsarnokkal öt-öt tengelyes épületrészek fűzik össze. A gazdag középső motívumtól eltekintve a homlokzat kialakítása megfelel az udvari oldalnak: ablakokkal áttört talapzat zárópárkánya és fríze után a földszint könyöklőpárkányán ülnek a keretezett, téglány alakú, majd az emelet kétrészes könyöklőjén a kisebb nyílású emeleti ablakok. Csupán a rizalithomlokzatok eltérőek, és nagyobb szélességüknek megfelelően ablakukat egy-egy keskenyebb, oldalsó ablak veszi közre. Ilyképp az egész homlokzat

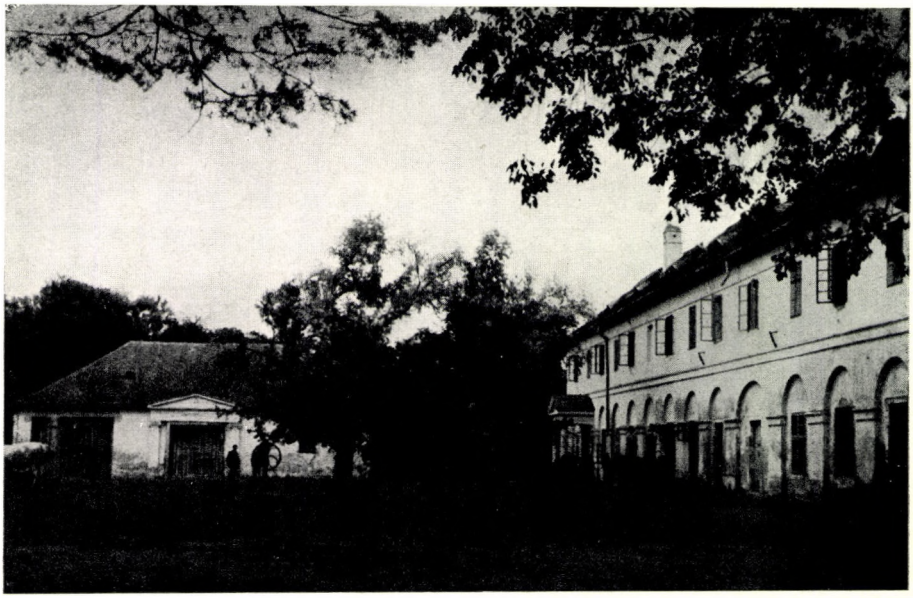
a C a b b b b b B B B B B b b b b b a C a



142. A dégi kastély sarokrizalitja

ritmust ad, egyenletesség és változatosság jóleső kettősségét. A kerti homlokzat szélső rizalitjai tették lehetővé a jobb sarokban elhelyezett ovális terem kiemelt és mégis rejtett elhelyezését: a téglány alakú rizalitba az ovális tér olyképp illeszkedik, hogy az átlós tengelyekben félkörívű boltozott sarokfülkékkel nagyobbítja és gazdagítja a térbenyomást. A finom ritmus, a térbeli mélység és magasság váltakozása, a terem könnyed és természetes beilleszkedése a súlyos sarokrészbe, a finom profilú párkányok és a gyöngéd rajzú stukkódísz mind hozzájárulnak ahhoz, hogy e terem a hazai klasszicizmus legszebb intérieurjei közé tartozzék. (E terem kisebb méretű ismétlése a túloldali rizalit emeletén található). — A díszterem változatos és mégis kötött, lágyan hajló és mégis szemmel is pontosan mérhető térképzése arra enged következtetni, hogy itt már mesterünk teljesen átalakította és a klasszicizmus szellemében s módján használja fel a barokk e kedvelt térformáját, a fülkékkel gazdagított ovális teret, átformálva belőle azt, ami az új stílusban hasznosítható, olyan biztonsággal, oly finom részletképzéssel, olyan jóleső térhatással, ami csupán jelentős mester fejlett művénél lehetséges. A fülkés belső tér, valamint az ovális terem Pollack későbbi művei között csupán a pesti Festetich-palotánál fordul elő, valamint kisebb méretben és kevesebb hangsúllyal az alcsuti kastélynál.

A dégi kastély impozáns nyugalma, könnyed és mégis messziről érvényesülő tömege különleges helyet biztosít számára hazai építésze-



143. A dégi kastély szárnyépülete

tünkben. Sajnos, a már elpusztult angol-kert hiánya csökkenti az összbenyomás szépségét.[65]

A kastély udvari részéhez közel esik a szabadonálló, emeletes, úgynevezett kis kastély, feltehetően vendégház vagy személyzeti lakhely (143—144. kép). A 19 tengelyes épület nyugodt homlokzatát csupán a bal oldal második tengelyében elhelyezett, két oszlopon nyugvó, párkánnyal és oromzattal koronázott kis portikus élénkíti, amely egyszerű bejárat után a lépcsőházba vezet. Egyébként a földszintet falpilléreken nyugvó félköríves lunetták, ezekben süllyesztett falmezőkben elhelyezett ablak- és ajtónyílások tagolják, majd az első szintet kettős választópárkány különíti el az emelettől, amelyet az ablakok egyenletes sora tagol. Az épület nyugodt egyszerűségét a félköríves falmélyedések jólesően élénkítik, az egész épület kivitele azonban nyersebb és pontatlanabb, mint a nagy kastélyé.

Noha a dégi kastély kivitelének egyes sajátosságai, részleteinek itt-ott felmerülő durvaságai szembetűnőek, tagadhatatlanul mesterünknek első nagyszabású és teljesen önálló ilyen műve. Téralakítása, alaprajza, kiváló tájbahelyezése mesteri képességekre vall, egyúttal olyan tehetséget mutat, amely a barokk kastély továbbfejlesztésével kialakítja az új típusú, egyszerűbb és mégis méltóságteljes, közvetlen és mégis ünnepélyes, jelentőségét messzehangzóan hirdető kastélyt. Feltehető, hogy Pollack nagy gonddal foglalkozott ezzel a fontos megbízással és a megrendelő megelégedésére vall, hogy ezután is évekig dolgoztat vele pesti palotájánál. Mégis, a fentebb jelzett elnagyolt kivitelű részletek arra engednek gondolni, hogy nem

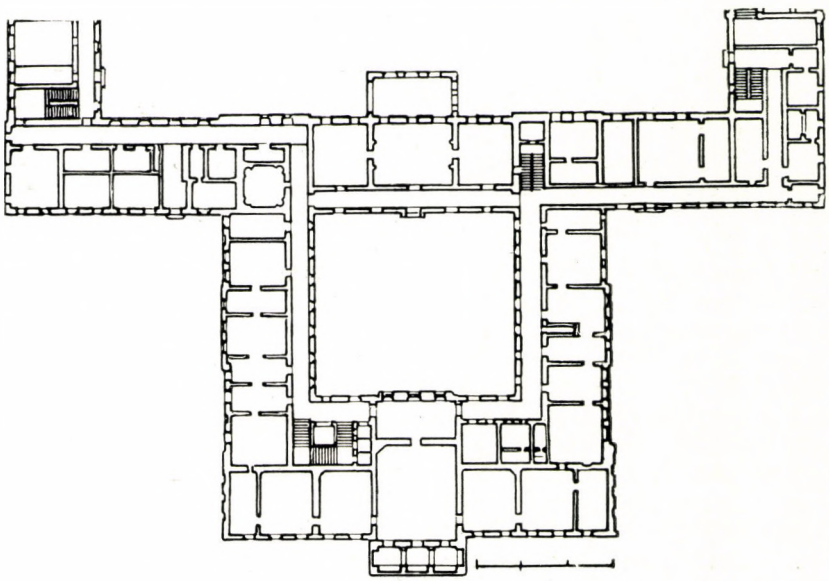


144. A dégi kastély szárnyépületének bejárata

személyesen, a helyszínen irányította a munkát. Megerősíteni látszik ezt már előbb idézett levele 1819-ből, amelyben hivatkozik az egyébként ismeretlen székesfehérvári Glass építőmesterre, mint aki a helyszínen dolgozott.[66]

Mesterünk kastélyépítkezései közül — Déget is beleértve — a legjelentékenyebb volt a nádor számára Alcsuton épült kastély. Építési idejére vonatkozóan már régebben megállapíthattuk, hogy 1819 és 1829 közé eshetett,[67] az újabban talált Pollack-levelek azt mutatják, hogy még 1829-ben is folyik itt olyan munka, amely rajzolója itt-tartózkodását igényli, aki ezért nem tud Szekszárdra lemenni.[68] Egyébként a kastély építéséről semmiféle adat nem áll rendelkezésünkre, valószínűleg a helyszínen őrzött és a kutatás számára hozzáférhetetlen tervek a második világháborúban a kastéllyal egyetemben elpusztultak.[69] Így mesterünk egyik fő művéről — amelynek alapos megtekintése számunkra soha sem volt lehetséges — csak hiányos fényképek és emlékek alapján szólhatunk. A többszörös átépítéssel és bővítéssel módosult[70] kastély legfontosabb — Pollacktól származó — része egy majdnem négyzet alakú udvart vett körül olyképp, hogy az udvart körülfutó belső folyosó a lépcsőházon kívül a helyiségek kényelmes megközelítését mozdította elő. Itt tehát még esetlegesebb, egyszerűbb módon szerepel az udvart körülfutó belső folyosó, amelynek szerkezetileg és esztétikailag kiérlelt megoldásával a Nemzeti Múzeum épületénél találkozunk. Az udvari szárny egyik sarkában helyezkedett el egy kör alakú, félköríves fülkékkel bővített helyiség (kápolna?), amely egyszerűbb alakban a dégi dísztermet ismételte (145. kép).

A főépület legnagyobb gonddal kidolgozott része a kertre néző főhomlokzat volt. Öt-öt tengely szélességű, egyenletes ritmusban sorakozó ablaktengely vette közre a lépcsős talapzaton, különálló bázisokon emelkedő, két szintet összefogó, négy ión oszlopból álló portikuszt, amelynek levegősségét a fríz kecses reliefje is fokozta. Párkányzaton nyugvó háromszögű oromzat zárta le ezt a könnyed és mégis ünnepélyes főmotívumot. Az oszlopcsarnok mögötti falsíkot lapos falpillérek között nyíló, félkörívben záruló három ajtó törte át, amelyek a belső nagy terembe vezettek, míg a pilléreken nyugvó hevederek három egyenlő részre bontották a portikusz mennyezetét. A pillérek közeit — az emelet magasságában — díszítő relief töltötte ki, ez is mintegy első csírája a Nemzeti Múzeum portikuszának (146—147. kép). Az oszlopcsarnok e gondosan kiérlelt motívumától eltekintve a kastély egyszerű tagolású, egyenletes ritmusú volt. A földszint a lényegesebb. Magasabb téglány alakú ablakai könyöklőn ültek és egyenes szemöldök koronázta őket. Az alacsonyabb emelet kisebb és csak keretezett ablakai végigvonuló könyöklőről emelkedtek, felettük sávval bővített teljes párkányzat hordozta a zárópárkányzatot. Ezzel az emelet alárendelt jellege még fokozódott és az az erős vízszintes hangsúly, amit a párkányok képviseltek, nemcsak a földszinti ablakok karcsúságát, hanem az oszlopcsarnok lendületes magasbaszökését is erősítette. A főhomlokzat öt-öt tengelyes oldalrészeinek tagolása ismétlődött a 14—14 tengelyes oldalhomlokzaton azzal az eltéréssel, hogy a főhomlokzat széléhez csatlakozó három-három tengelyt, valamint a középként kezelt 8—9—10. tengelyt, alig észrevehető enyhe rizalitban kiemelte, nyilván azért, hogy e finom épülettömegbeli variációkkal a 14 tengely esetleg jelentkező egyhangúságát kizárja.

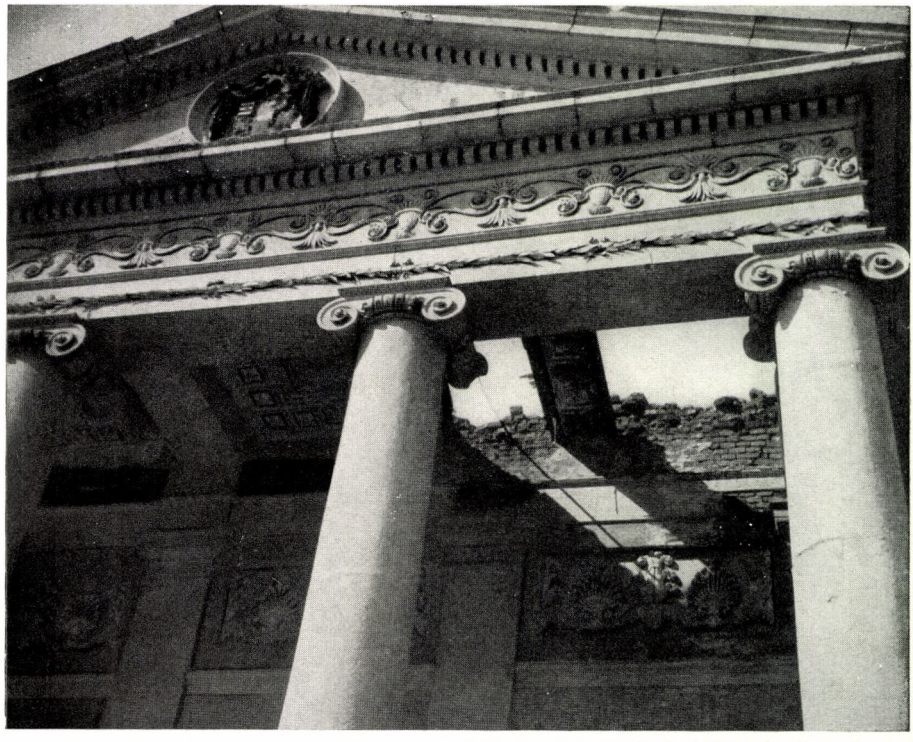


145. Az egykori alcsuti kastély alaprajza



146. Az egykori alcsuti kastély kerti homlokzata

E geometrikus egyszerűségű zárt épülettömeg, a finom arányú fal és párkány viszonyának jóleső harmóniája, az egyenletes ritmusban elhelyezett nyílások gondosan munkált részletei és arányai, a zárt és nyitott, tömött és levegős részek összhangja, végül a kastély kiváló és mégis magától értetődő elhelyezése a tájban — azok a jelentős mesterre valló vonások, amelyek ezt az épületet a hazai klasszicizmus legtöbb kastélya fölé helyezték. Az egyszerűségben jelentkező szépség, a finom arányok előkelősége, épület és táj megkapó együttese oly magas művészettel valósítják meg a kastély új típusát, mint aminőre ritkán találunk példát. A természettel való kapcsolat közvetlensége, az elvonulásra alkalmas magány létesítése, az egyszerű és mindenki számára érthető külső megjelenés, amely ugyanakkor a nemes előkelőség emelkedett fogalmazását, egyben lakályos kényelmességét is biztosítja, mindannak az új társadalmi követelménynek a kielégítése, amely a kastély múltból átvett típusából valami újat és mégis a főúri társadalom követelményeinek megfelelőt tudott alkotni. Az alcsuti kastély esetében az új fogalmazás oly magas szinten valósult meg, amely nemcsak mesterünk, hanem az egész hazai klasszicizmus építészetében jelent mérföldkövet s egyúttal a Nemzeti Múzeum előzményének tekinthető.

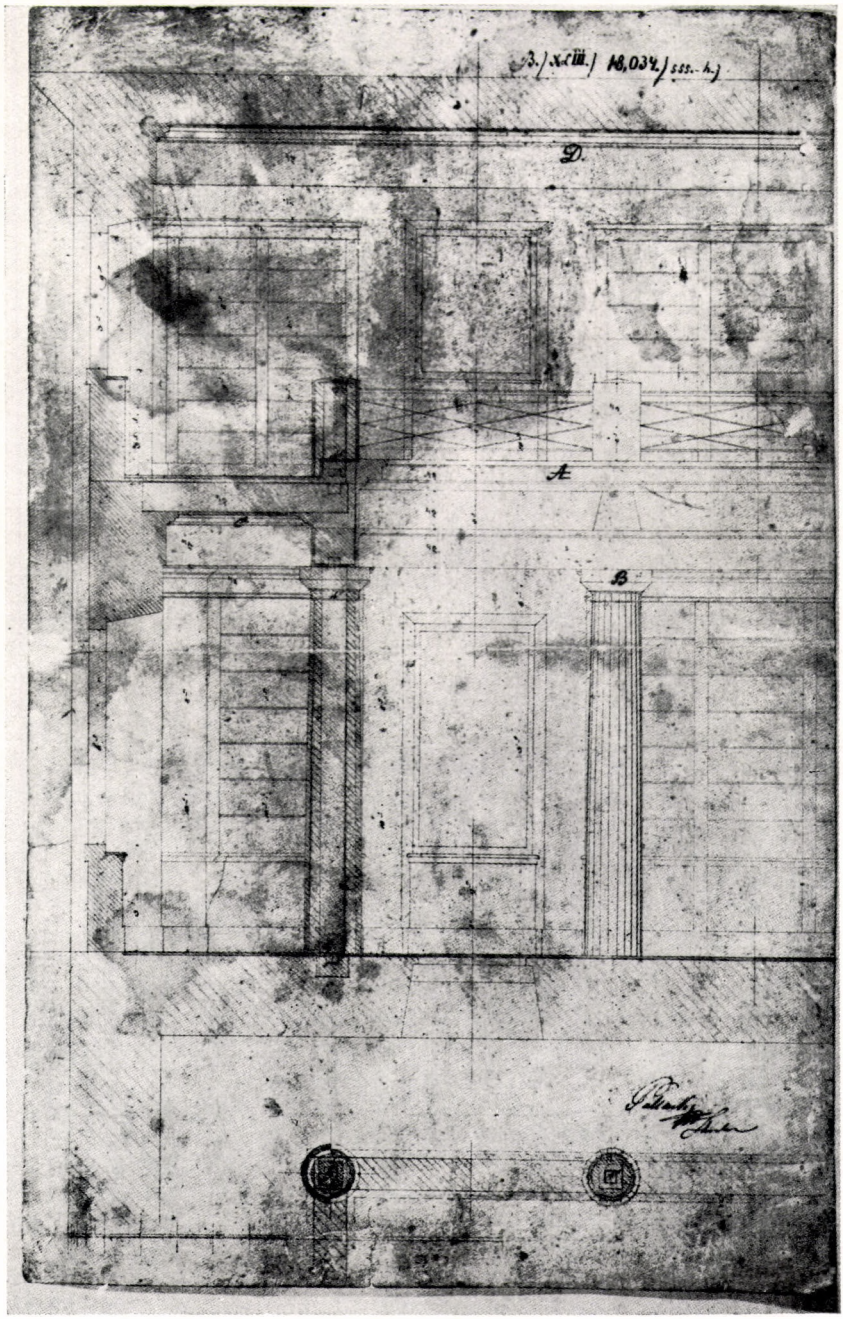


147. Az alcsuti kastély oszlopcsarnokának részlete bontás előtt

Ha 1810 után megfigyelhető volt a múltbeli örökség fokozatos levetésének az a folyamata, amely az épülettömeg változott kezelésében, tisztára építészeti eszközök használásával akarja az új fajta szépséget valóra váltani, akkor most, 1820 körül mesterünk már elérkezett oda, hogy az új felfogásnak megfelelő szépséget magától értetődő módon, telve belső hitelességgel nyújtsa műveiben, annyira, hogy a szemlélő nem is gondol arra: másként is lehetne megfogalmazni.[71]

Sárospataki könyvtárterem

A legutóbbi időkben került napfényre Pollacknak egy olyan munkája, amelyről eddig semmit sem tudtunk. Bebizonyosodott, hogy neki köszönhető a korszak egyik legszebb könyvtárterme, a sárospataki református kollégiumé. A könyvtárterem a vidéki, főleg a tiszántúli klasszicizmus kimagasló emlékeként volt ismeretes, de mesternévhez kapcsolni nem tudtuk. A szerencsés eredménnyel dolgozó helyi kutatásnak sikerült a kollégium építéstörténete kapcsán a szignált tervet megtalálni. Ennek következtében Pollack Mihály egy eddig ismeretlen művét fedeztük fel.[72]



148. A sárospataki kollégium könyvtártermének terve

A sárospataki úgynevezett Új Épület vagy Nagy Kollégium épületének alapkövét 1808-ban teszik le, tervezője ismeretlen, a fennmaradt tervanyag inkább az évtizedeken át húzódó munkát kísérő jelentések illusztrálásául szolgálhatott. E jelzetlen tervanyagban csupán a könyvtárterem erősen sérült tervrajza viseli a Pollack aláírást, amely megfelel mesterünk 1820 körüli és utáni névjegyének. A terven most szereplő 1819-es évszám a kollégiumi levéltár múlt század végi rendezéséből származik, a terv esetleg későbbi, az 1820 és 1828 közti évekből is származhatik, mert a terem falfestményén az 1834-es évszám szerepel (148—149. kép).

A könyvtárterem az U alakú épület jobboldali udvari szárnyának teljes első és második emeletét foglalja el. Téglalap alakját a nyugati oldal lekerekítése jólesően zárja le. A síkmennyezetes termet az első emelet mennyezetének magasságában karzat szegélyezi, amely vájatolt testű dór oszlopokon nyugvó párkányon emelkedik. Magát a karzatot zömök fapillérek között egyszerű mintázatú vasrács szegélyezi. Az oszlopsor egyenletes ritmusa, levegős állása, félkörívben való kanyarodása megnöveli a tér valóságos méreteit és áthangolja kissé zömök arányait, amelyek részben a második emelet alacsonyabb, nyomottabb mivoltából fakadnak. Fokozza e nyomottságot az a kissé naiv igyekezet, amellyel az 1834-ben készült mennyezetfreskó perspektivikusan festett kazettás kupolái a magassági méretet növelni igyekeznek. A Linzbauer József kassai mester műveként ismeretes festmény aligha találkozhatott Pollack helyeslésével, mint ahogyan az egész terem arányai, a faanyag használata arra vall, hogy ez esetben már meglevő épületrész utólagosan készült részletéről van szó. De így is, a terem helyes alaprajzi megoldása, az oszlopsor kedvező arányai kiváló építészre vallanak.

Nem tisztázott, hogyan került mesterünk a kollégium építésével kapcsolatba. Csak feltevésként említjük, hogy a húszas évek építkezésének egyik fő irányítója Teleki József volt, akinek pesti házainál mesterünk többször dolgozott, így talán ez úton kapta sárospataki megbízását. E kérdést csak a további kutatás tisztázhatja.

Tolna megye reformkori történetében élénk szerepet játszott a Csapócsalád, amellyel — mint az újabban felfedezett levelezés mutatta — mesterünk sok éven át baráti kapcsolatban állt. Ennek a kapcsolatnak köszönhető a tengelici Csapó-kúria létrejötte, egyúttal a maga meglepetésszerű felbukkanásával arra is figyelmeztet, hogy a további kutatás során, a szerényebb művek között is, találhatunk még hiteles Pollack-alkotásokra.[73]

Csapó Dániel a tengelici régi kúria helyett, attól néhány méternyire, új kúriát kíván építtetni 1819-ben. Bár mesterünk sok irányú elfoglaltsága miatt elhárítja a kivitel személyes vezetését, az építkezés vezetésére a Fejér megyei munkáinál (Nagyláng, Dég) kipróbált Glass székesfehérvári mestert ajánlja, és tekintettel a kőművesmunka jelenlegi olcsóságára, az azonnali megindítást javasolja, míg a lakatos- és asztalosmunkák elvégzése a következő évre maradhatna. A munkával kapcsolatos következő levélből[74] megtudjuk, hogy Glass nem tudta a munka vezetését vállalni, azért Pollack helyettest ígér és levelében több kisebb-nagyobb kérdés tisztázásával foglalkozik. Többet a szerencsés véletlen folytán ránk maradt levelezés nem közöl a tengelici építkezésről, amely egyébként 1820-ban vagy röviddel ezután befejeződhetett.



149. A sárospataki kollégium könyvtárterme

A fenti adatok Pollack más műveihez képest pontos alapot nyújtanak a Csapó-kúria időbeli elhelyezéséhez, de a kúria eredeti alakjáról semmi — sem tervek, sem későbbi felvételek — nem ad pontosabb útbaigazítást. A kúriát 1895-ben teljesen megújították, családi hagyomány szerint megőrizve a régi alapfalakat, valamint a feljárót. Mindössze annyi állapítható meg, hogy téglány alakú, egyszerű, földszintes épület volt, körülfutó kőlábazaton emelkedett — erről a levél is említést tesz — és öt-öt tengelyes oldalszárnyain egyenletes ritmusban elhelyezett, könyöklőn ülő és keretezett ablakok nyíltak. A középen háromszögű oromzattal koronázott, háromnyílásos rizalit foglalt helyet, ennek szélső falpillérei két dór oszlopot fogtak közre. Ez a motívum — vidékies egyszerűsítéssel — a dégi kastély udvari felhajtójára emlékeztet.[75] Ilyképpen a kúria eredeti alakja nehezen rekonstruálható. A levelek szerint kényelmes lakás, kellemes tartózkodás — ezek voltak a kívánalmak, és ezeknek az igényeknek mesterünk teljes mértékben eleget tett.

Az épület szép fekvését a hozzátartozó, válogatott fákban gazdag tájkert is fokozhatta, amely a francia származású Serpes bárónak volt köszönhető (a levelekben többször szerepel Baron von Zerbst néven).[76]

Pesti építkezések

1818-ban alig szerepel a Szépészeti Bizottmány előtt, ennek oka vidéki elfoglaltsága, az említetteken kívül talán a nádor alcsuti kastélyának tervezése és az építkezés előkészítése is lehetett. A következő — 1819-es — év első művei — a Benkovits-házat kivéve — nem jelentékenyek.[77]

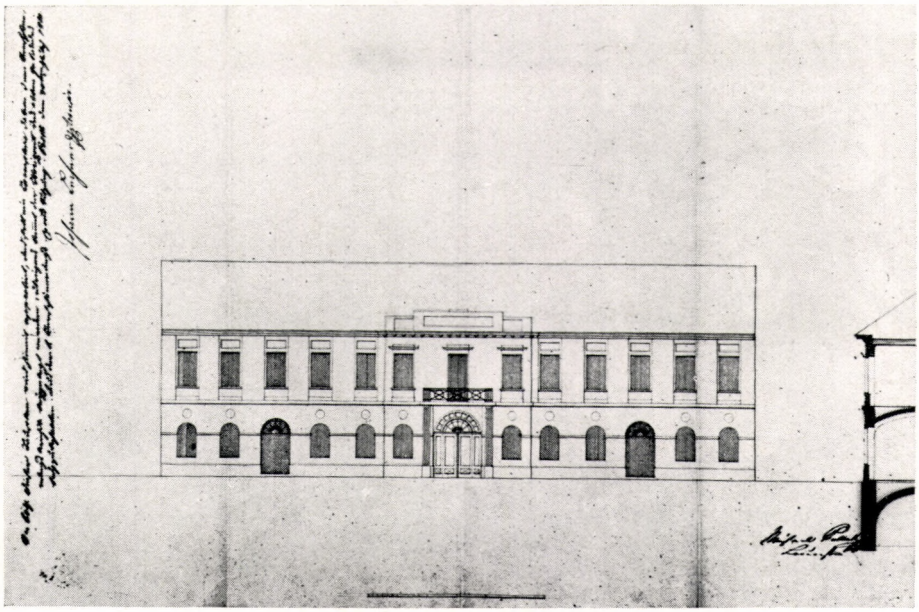
Az 1820-as évben állandó elfoglaltságot jelent Pesten a színházépületben szükséges javítások, kisebb módosítások kivitele, valamint több kisebb ház terve. Mindez mind Pollack előtérbe kerülésének, mind általában a pesti polgári építkezések szaporodásának jele.[78]

Ez év igényesebb művei közé tartozik Kappel Frigyes emeletes háza, amely régebbi földszintes ház felhasználásával készült.[79] Az 5—3—5 tengelyes homlokzat finom és csöndes tagolásán belül a középső rész gazdagabb kidolgozása és a hármas ütem új változata szembetűnő (150. kép). A középső három tengely ugyanis enyhe rizalitban kiemelkedik, szélesen nyíló, félköríves záródású, pillérkeretezésű kapuval s a pilléreken nyugvó erkéllyel. Az emeleten egyenes záródású ablakok s a rizalit felett felfalazott kettős attika. E középső rizalithoz öt-öt tengelyes oldalszárnyak csatlakoznak, a földszinti ablakok felett medaillon alakú, az emeletiek felett téglány alakú süllyesztett falmezővel. Az alaprajz nem mutat különös érdekességet.[80]

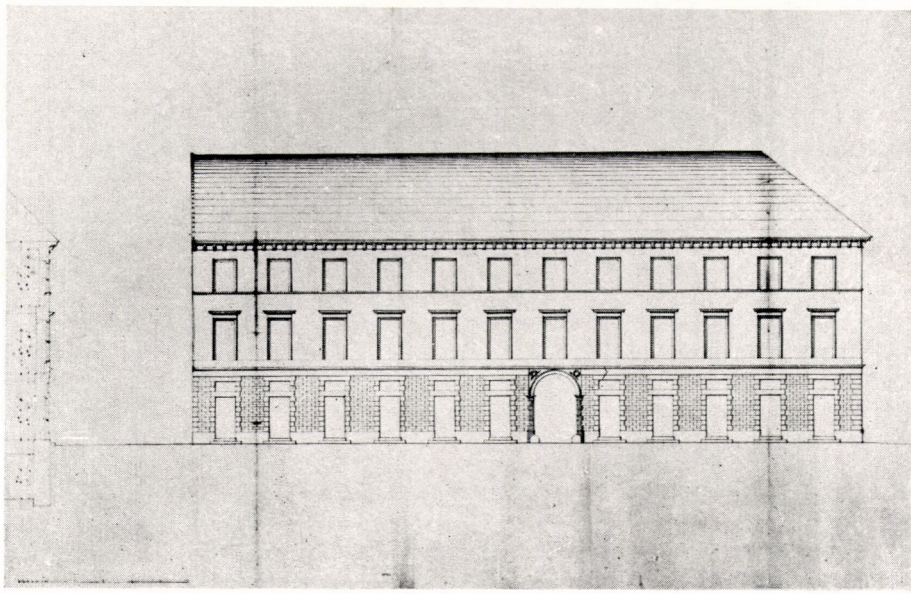
Nagyméretű sarokbérház a Bene Ferenc professzor részére tervezett kétemeletes épület, amelynek súlyos és szigorú hatást kiváltó földszintje ellentétben áll az emeletek finom keretezésű, nyugodt ritmusban sorakozó ablakaival (151. kép). Az ilyen ellentétek szerepeltetése a hatáskeltés egyik eszközeként már az újabb francia építészek kedvelt eszköze volt, és ismét bizonyítéka Pollack francia-olasz kapcsolatainak.[81]

Már gazdagabb megoldású Schaffer János főharmincados kétemeletes sarokháza,[82] amely szabálytalan alakú telken, meglevő épület felhasználásával készült és nemcsak dór frizes, oszlopkeretezte kapujának szerencsés elhelyezésével, hanem a két, lapos kupolával fedett bejárati csarnokszakasznak a lépcsőházzal, illetve az udvarral létesített valóban mesteri kapcsolata révén a téralkotás olyan biztonságát mutatja, amely már érett művészetre vall[83] (152. kép).

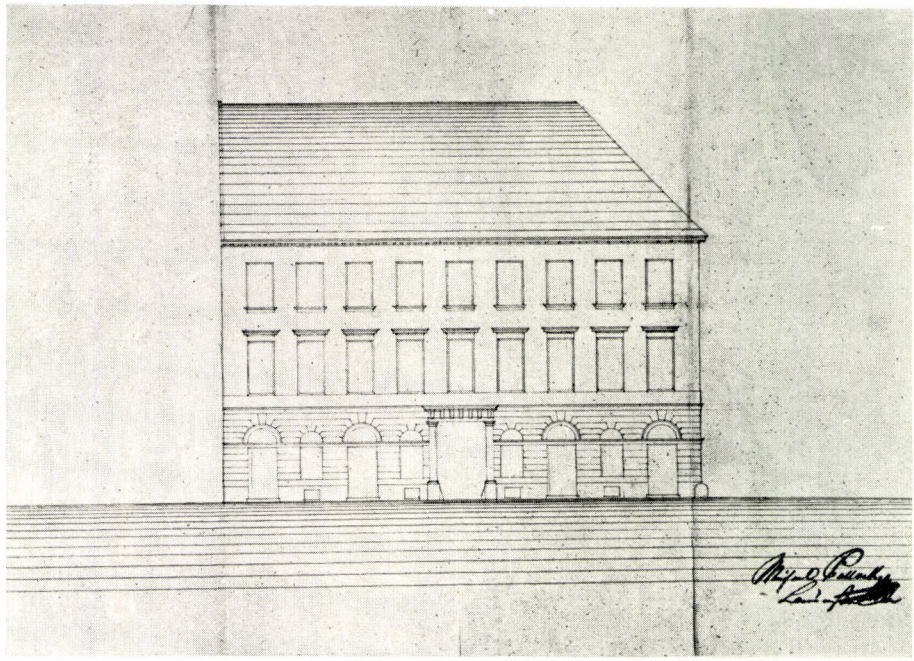
Az 1821-es évre esik egyik legjelentékenyebb pesti házépítkezése, Wurm József vaskereskedő kettős háza, amelynek először a mai Apáczai Csere János utca 15 a/b alatti 18 tengelyes, valamint a mai Szende Pál utca 4. sz. alatti 11 tengelyes kétemeletes saroktömbjét, majd a mai Dorottya utca 6. sz. alatti építkezést engedélyezteti, részben meglevő épület felhasználásával.[84] A sarokház és a hozzá kapcsolódó nyolctengelyes szomszédház alaprajzi elrendezésénél szimmetrikus tércsoportosításra és a fontosabb belső terek igényesebb kiképzésére törekedett. Az ötödik-ötödik tengelyben elhelyezett bejárati csarnokok tagolása mindkét háznál azonos módon történik: fekvő téglány alakú bevezető szakasz után heve-



150. A Kappel-ház homlokzatterve



151. A Bene-ház homlokzatterve



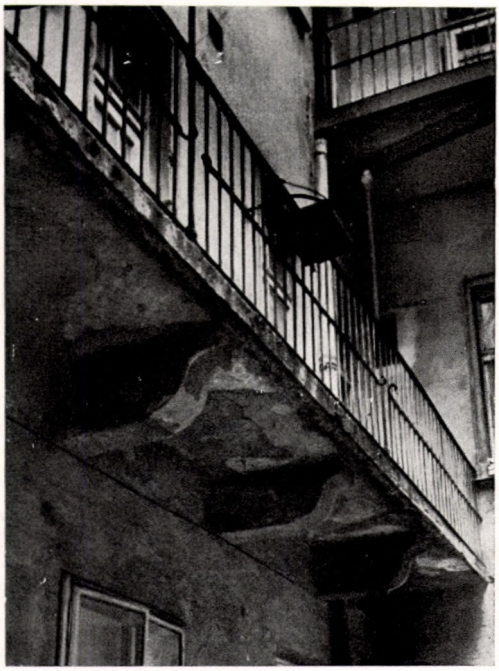
152. A Schaffer-ház homlokzatterve

derekkel elválasztott, lapos kupolával fedett, két-két négyzet alakú tér sorakozik, a második négyzetből nyílik a kisebb ház ovális alaprajzú lépcsőháza, míg a nagyobbik háznál néhány lépcsőfokkal megközelíthető, hosszan elnyúlt és az udvarra is nyíló lépcső-előteret iktat be, ami után a félkörívben kanyarodó lépcső következik. A kapualj és a lépcsőház együttese egyszerűbb, mint nem egy korábbi példánál, nyilván az üzletházbérház típus nagyobb takarékosságra késztetett, mégis itt fokozottan érvényesül a racionális térkapcsolás. — Mindkét ház oldalsó, illetve hátsó része quadratikus udvarra vezet, és az egymással megegyező belső udvarok mintegy csiráját adják a szimmetrikus, kétudvaros elrendezésnek (154—155. kép).

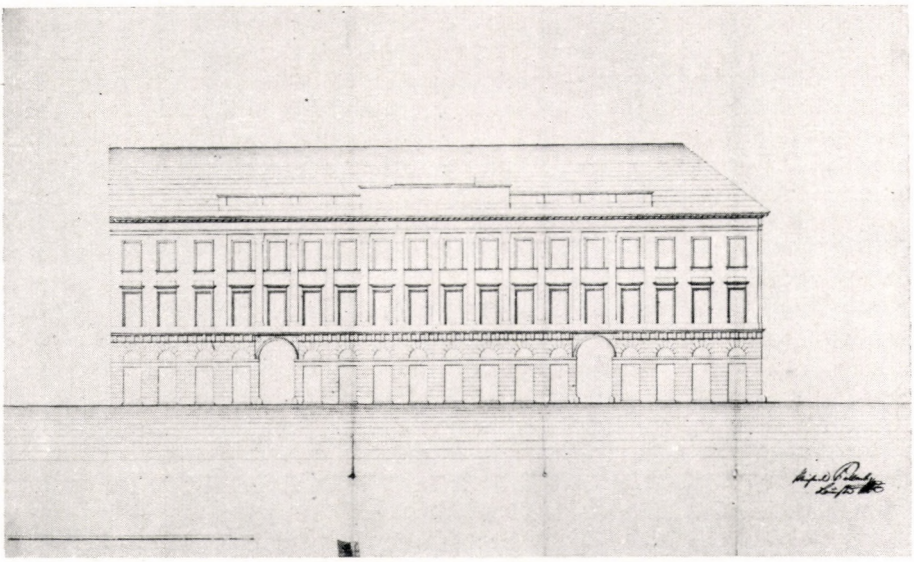
A földszinti helyiségek végig boltozottak, az emeleteken gazdagabb téregyüttest nem találunk, ami nyilván ugyancsak az épület gyakorlati rendeltetésének következménye.

Igen gondos a homlokzat képzése (156—157. kép). A földszint vízszintes fugázásával, végigfutó, egyenes párkányával, amely fölött félköríves nyílások nagyítják a fényforrást, talapzatként hat. Hatásosságát a végigfutó dór párkány szigorú vízszintese még fokozza. Csupán a két kapunak a választópárkányig felnyúló, párkányszegélyezte félköríve szakítja meg e vízszintes uralmát. Azután következik a szoros egységként kezelt két emelet olyképp, hogy három-három tengelyes oldalszárnyak veszik közre az

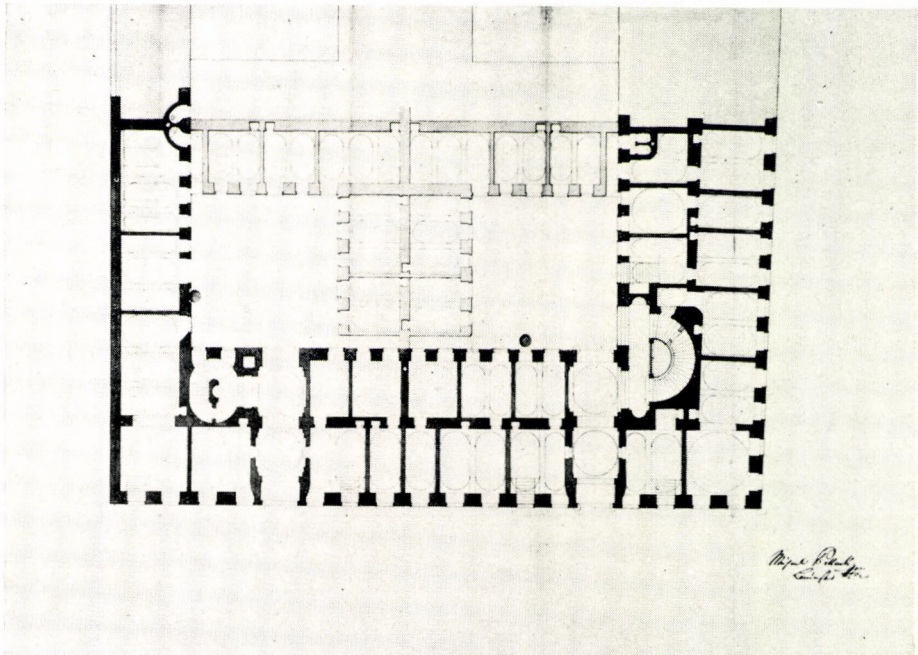
enyhe rizalitban alig kiemelt, óriás pillérekkel összefogott középső 12 tengelyt. Ezzel a homlokzatképzéssel a kettős ház alaprajzi eltérései teljesen eltűnnek, egységes homlokzat fogja össze az alapjában két házegységből álló hatalmas tömböt. A rizalit pillérfőin nyugszik az egész homlokzaton végigvonuló, széles frízű konzolsoros párkány, a rizalit felett attikafelfalazás, melynek középső négy tengelye a párkányra támaszkodva allegorikus oromdíszt hordoz. Ez a szoborcsoport a szokatlanul gazdag pillérfőkkel együtt Huber József szobrász műve (158. kép). Lehet, hogy a homlokzat e kiképzésénél Pollack figyelembe vette a korábban épített Dorottya utcai 20 tengelyes homlokzatot, amelyet Zitterbarth Mátyás épített



153. A volt Schaffer-ház udvarrészlete



154. A Wurm-ház homlokzatterve



155. A Wurm-ház földszinti alaprajza

1814-ben Kloppinger János számára. A Wurm-ház érettebb fogalmazásban és speciális követelményeket figyelembe véve oldja meg azt a kérdést, amelyet a korábbi tervek — mint pl. a Mayerffy-ház, a Kardetter-ház — megkíséreltek. Feltűnő sajátossága a gazdagabb szobrászi dísz, ami az óriáspillérek ilyetén alkalmazásával régiesebb elemeket is hordoz. Az épület eredeti hatásának érvényesülését a négy, illetve öt emeletre való magasítás, az erkélyek hozzáépítése és a zsúfolt szobordísz zavarja.[85]

Nagyobb bérházat tervez 1821-ben Hanzély Márton számára.[86] Az épület tervei gondos kivitelükkel, valamint finom tagolásbeli és ritmusbeli összefüggésükkel magaslanak ki. A József Attila utcai kilenctengelyes homlokzat közepén helyezkedik el a bejárat, amelynek bevezető csarnokszakasza után két oválisan boltozott, álló téglány alakú szakasz vezet az udvarba. Az első szakasz többszörös falpillértagolásával szemben a második szakasz bal oldala falpillérek közbeiktatásával megnyílik a négy kisméretű, boltozott négyzet sorozatából álló lépcsőház előtere felé. Így az aránylag szűk bejárati csarnok mérete és térhatása fokozódik és gazdagodik, sőt a félkarú lépcső elhelyezése is ünnepélyesebbé válik. Egyszerű eszközökkel, könnyen áttekinthető térkapcsolással (bejárat—lépcsőház—udvar) olyan együttes keletkezik, amelynek a világos áttekinthetőség, a térbeli és a boltozásbeli változatosság előnyein kívül az általában 1 : 2 arányon nyugvó méretek is hordozói (159. kép).

A főhomlokzat kiképzése is gazdagabb a szokottnál, előzményül szolgál a szemben levő telken röviddel utóbb épülő Pollack-házhoz. A végig sávozott földszint sarokarmirozása kiemeli az emeletek oldalsó, egy-egy tengely széles részeinek rizalitjellegét. Maga a rizalit simára vakolt falfelületével ellentéte az alig félpillérnyire hátratolt, sávozott, öttengelyes középrésznek. A pillérkeretezésű, egyenes párkánnyal zárt középső kapu felett hármas ajtóval is kiemelt erkély, az ablakok felett reliefdíszes lunetták, míg a többi ablak felett egyenes szemöldökpárkány. A második emeleten, a középen, törpepillérekkel elválasztott egyenes záródású hármasablak, míg a többi, ugyancsak egyenes záródású ablak csak keretezett. Erőteljes a középhangsúly tehát, amelyet a nyílások hármas ritmusa gyorsít, míg a szélső egy-egy tengely szélesebb falrészektől övezve szinkópás nyugvópontja ennek a mozgásnak.[87] A kiemelt középső tengely hármas — de már nem egyforma nyílású — motívumának finom változatá-

156. A volt Wurm-ház



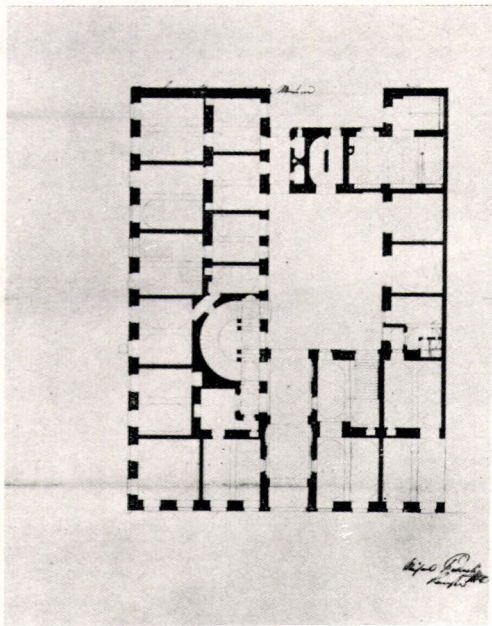


157. Részlet a volt Wurm-házról

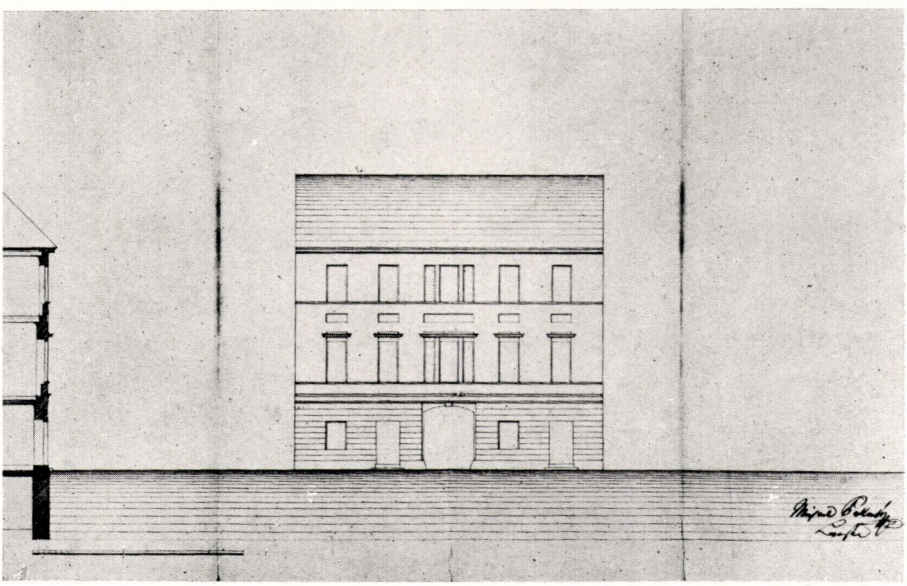


158. A volt Wurm-ház attikadísze

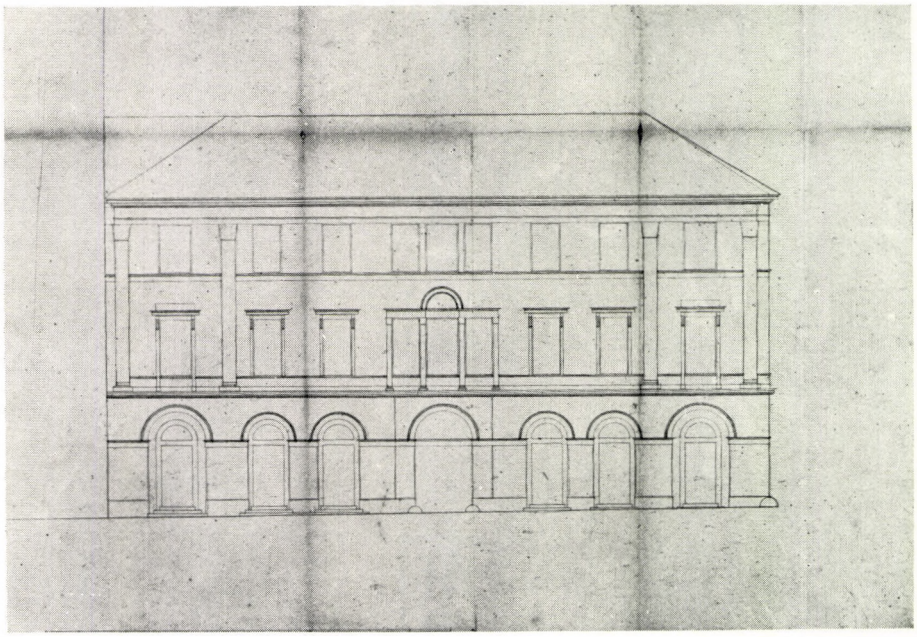
val találkozunk a Triescher (Tröscher) János számára épített öttengelyes házon, amelynek második emeletét és homlokzatát tervezi mesterünk.[88] A sávozott földszint után többrészes választópárkány következik, végighúzódó könyöklőn ülnek az első emelet erősen kiugró szemöldökpárkánnyal ellátott ablakai, felettük süllyesztett falmező, mint több korábbi épületén (talán megtartotta a régebbi első emeletet). A középső hármas ablak a b a ritmusban tölti ki a lapos kosárívvel zárt kapuzat nyílásának megfelelő szélesebb tengelyt. A második emelet ugyancsak könyöklőpárkányon ülő ablakai pontosan követik az első emelet ritmusát. Az alaprajz nem mutat jelentősebb részletet (160. kép).



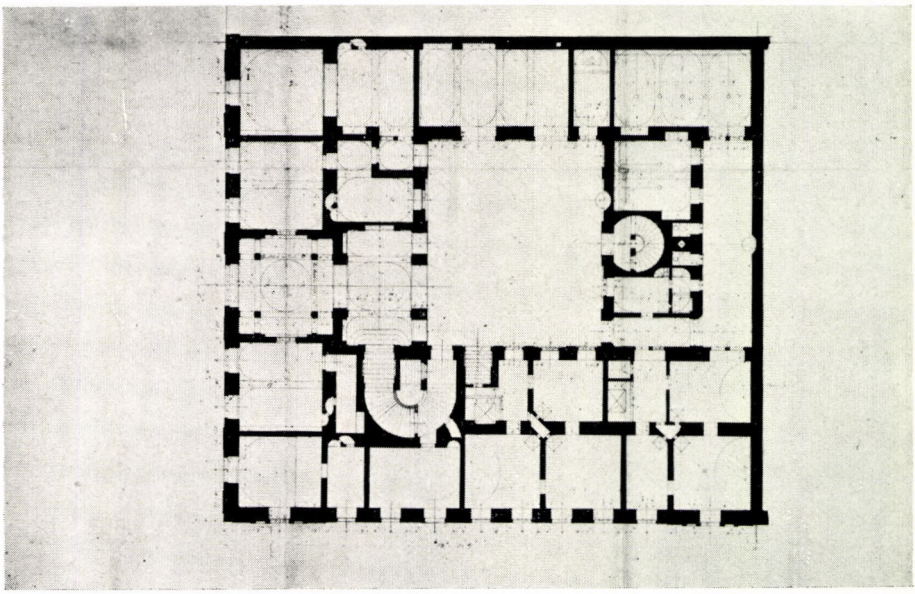
159. A Hanzély-ház földszinti alaprajza



160. A Triescher-ház homlokzatterve



161. Pollack Mihály Nádor utcai házának homlokzatterve



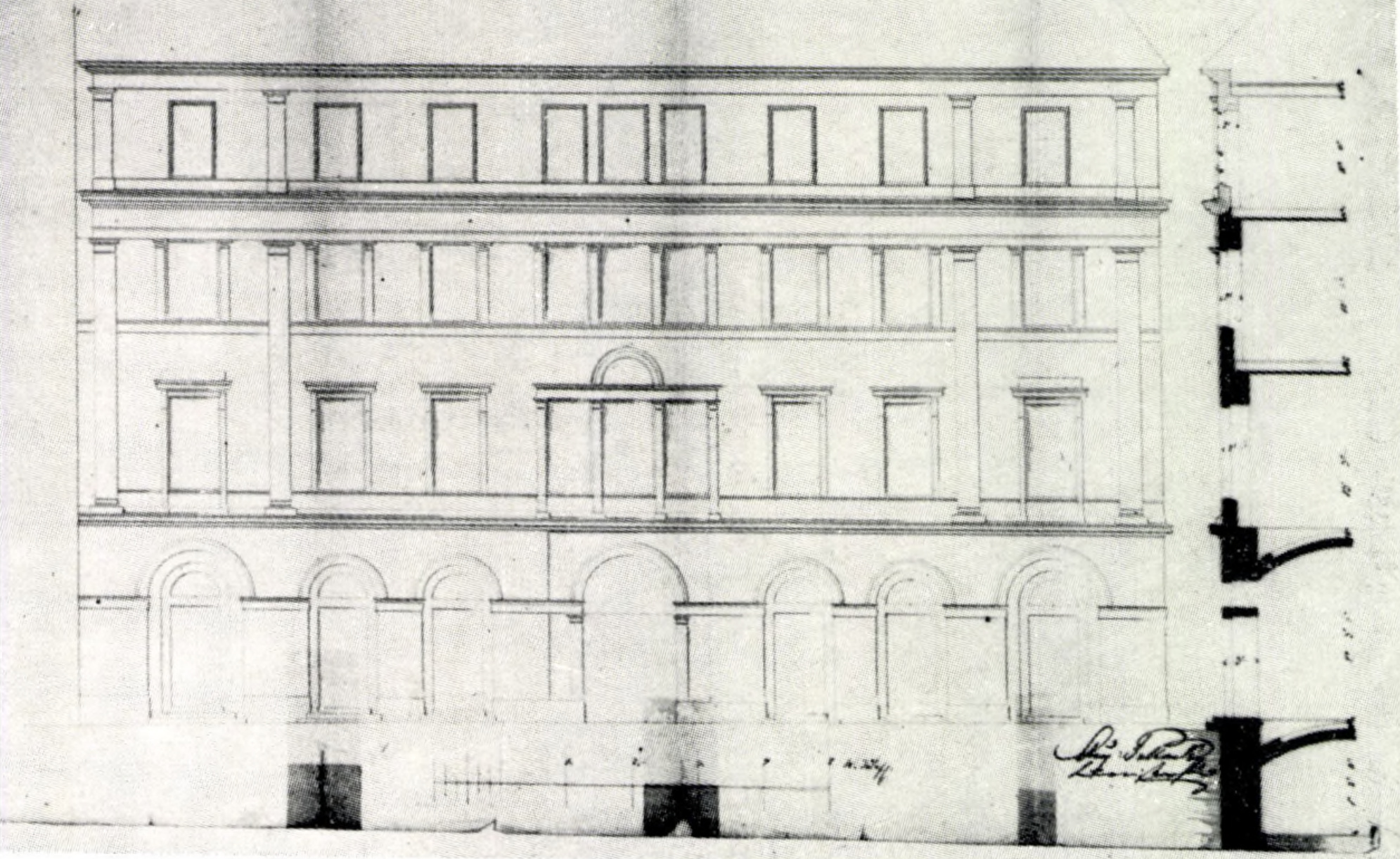
162. Pollack Mihály Nádor utcai házának földszinti alaprajza



163. Pollack Mihály Nádor utcai háza



Façade und Profil.



a két szélső tengely szélein zárópárkányig emelkedő, palmettaleveles óriás pillérek állanak, ugyancsak a választópárkányról emelkednek a két szélső tengelyben elhelyezett, gazdagabb szemöldökű ablakokat keretező kis falpillérek (ma nem érnek le a választópárkányig, és háromszög alakú koronázásuk sem szerepel a tervrajzon, noha ilyen motívum Pollacknál is előfordul s nem feltétlenül későbbi módosítás eredménye). A kapu feletti középső tengelyt az első emeleten pillérekkel tagolt hármas ablak hangsúlyozza, e tagoló pillérek ma is a választópárkányról emelkednek, és laposan kezelt leveles fejezeteikkel sajátosan jellegzetesek. A pilléreken, kettőtkettőt egybefűzve, erőteljes szemöldökpárkány nyugszik, míg a középső, valamivel szélesebb ablaknyílás félkörívű párkánnyal zárt mezejében kettős griff szimmetrikus motívumával díszített relief kapott helyet. Ilyképp az első, a negyedik (a leggazdagabb) és a hetedik tengely oly hármas együttest biztosít, amelynek csengése kihat a közbezárt két-két ablaktengelyre is : ezek mérete azonos a hármas ablak szélsőivel, keretezésük a végigfutó könyöklőpárkányról indul és szemöldökpárkányuk — miként az első és a hetedik tengelybeli ablakoknál — konzolokon nyugszik. A második emelet mintegy egyharmaddal kisebb ablakait a könyöklőpárkányról emelkedő törpepillérek keretezik, ezeken, valamint a két-két szélső óriáspilléren nyugszik a sokszorosan tagolt konzolos zárópárkány (161—168. kép).

A főhomlokzatnak ezt a gondosan mérlegelt, változatos tagolását olyképp módosítja a hosszabban elnyúló, tíztengelyes oldalhomlokzatokon, hogy a hármas motívumot az első és az utolsó tengelyben alkalmazza (annyi változtatással, hogy a középső tengelyben levő ablaknyílást zárt falsávok és nem ablakok veszik közre), és ez ad hangsúlyt az egyenletes ritmusban sorakozó, a főhomlokzat második—harmadik, valamint ötödik—hatodik tengelyében levő ablakokkal azonos nyílásoknak. A második emelet kialakítása a főhomlokzatéval megegyező.

Meglepően gazdag és zárt térsorozatot mutat a földszinti alaprajz. Minden oldalról körülépített, négyzet alakú belső udvar, amelyet a kéteemeletes utcai, illetve a hátsó szárnyak öveznek. A kapun belépve négyzet alakú előcsarnokba érünk, amelynek szabadonálló négy dór oszlopán csegelyek segítségével lapos kupolát boltoz, míg az oszlopokat kazettás dongaszakaszok kötik össze. E centrális térkompozíciónak beillő, hatásos előcsarnokból fekvő téglány alakú, háromrészes térrészbe érünk, amely részben az udvarra, részben a belőle közvetlenül nyíló félkörívű lépcsőházba vezet. Itt tehát már teljesen összeforrnak az egyes térrészek, az alapjában nagyhatású együttest egyszerűbb és szerényebb eszközökkel hozza létre, mint például a Horváth-ház vagy Kováts Mojzes háza esetében.[91]

Ugyanezen évben dolgozik Pollack a Helytartótanács várbeli épületén. Valószínűnek látszik, hogy nem a tervezés, hanem a kivitel volt elsősorban feladata, erre vallanak legalábbis a ránk maradt gyér adatok. Azt, hogy bővítésről, átépítésről vagy új épületről volt-e szó, a tervek hiányában egyelőre nem sikerült tisztázni.[92]

A legújabb helyreállítások révén derült fény a sajnos teljesen átépített, egykori Spiegel—Kardetter-házra, amelyet ácsmester kollégái és talán barátai részére Pollack Mihály 1823-ban tervezett.[93] Az eredetileg két-



166. Pollack Mihály Nádor utcai házának homlokzatrészlete



167. Pollack Mihály Nádor utcai házának homlokzatrészlete

emeletes, egyenletes ritmusú homlokzattal ellátott bérházról ma csak a helyreállított földszint és a szépen tagolt bejárati csarnok ad némi fogalmat, homlokzatát a századvégi durva vakolat-díszítésű új homlokzat, illetve a harmadik emelet felépítése teljesen kivetkeztette eredeti jellegéből (168—169. kép). A kétemeletes homlokzat erőteljes tömegességű földszintje, armírozással kiemelt kapuja és homlokzatszélei, az első emelet végigvonuló párkányra támaszkodó félkörívű lunettái — nemcsak az ellentétek használatát bizonyítják, hanem fokozzák a finom arányokon és összefüggéseken nyugvó egyensúlyt, amelyet nemcsak a Nádor utcai ház mint közvetlen előzmény, hanem a rokontörekvésű Bayház 1820-ból mutatott.[94]

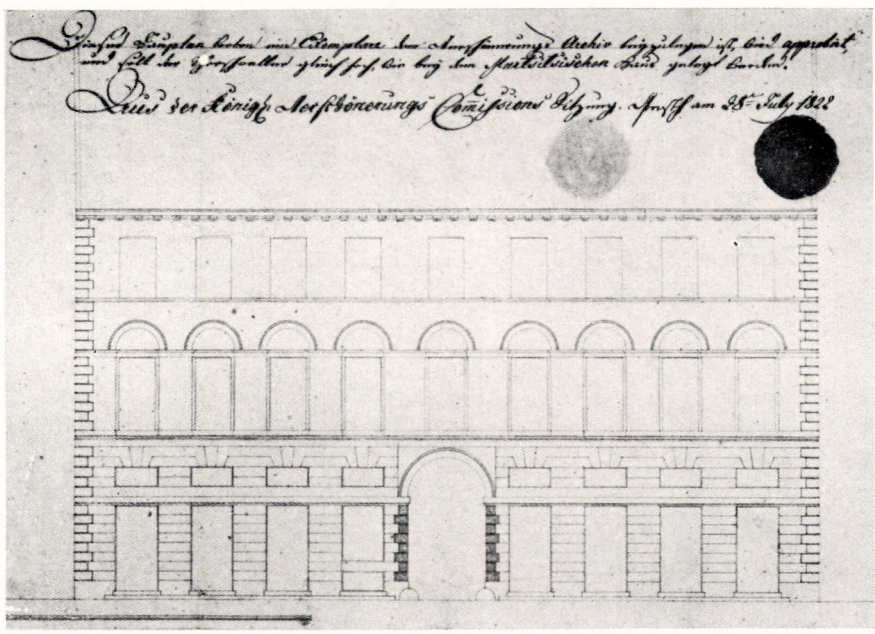
A következő két-három év munkálatairól a Szépészeti Bizottmány anyagának hiányai miatt nehezen tudunk fogalmat alkotni. Nagyobb emeletes bérház lehetett a Horváth Benjaminé, mesterünk Nádor utcai házának közelében.[95]

Nagy vesztesége építészettörténeti kutatásunknak — az amúgy is megtizedelt emlékanyag és a hiányos levéltári anyag mellett —, hogy általában a legkiemelkedőbb alkotások — főleg pesti építkezések — tervei hiányoznak. Így nem maradtak ránk az egyik legszebb pesti háznak, a ma is fennálló egykori Festetich-palotának a tervei sem.[96]

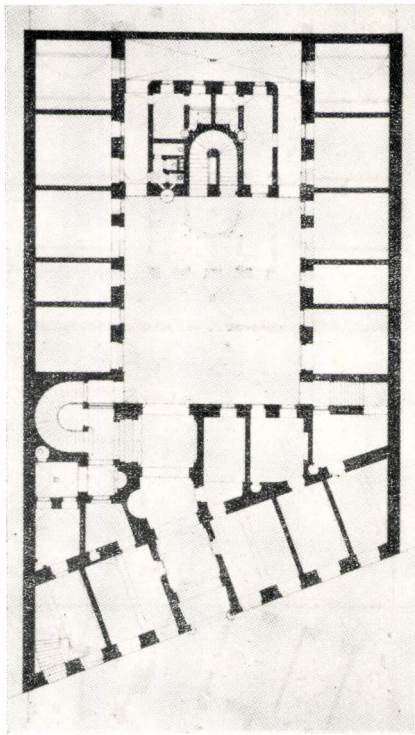
Mint korábban említettük, az építkezés több éven át

húzódott, elsősorban a Zrínyi utcai telken, ahol a kocsiszín és az istálló volt sürgősen elkészítendő (170—171. kép). Közben — valószínűleg kölcsönös megelégedésre — lezárult a család dégi kastélyának építése, mindez szilárdíthatta mesterünk helyzetét az 1826-ban végre kivitelre került pesti kettős épület tekintetében. Azért, hogy az épület hatását a szabálytalan saroktelek és a szűk utca ellenére fokozza és a városi palota megkívánta ünnepélyességet a nem szabadonálló épület esetében is biztosítsa, Pollack azt az ügyes és nála kedvelt eljárást alkalmazta, hogy a sarkot ferdén lemetszette, és az így nyert keskeny homlokzatot díszesebb s ünnepélyesebb tagolással ruházta fel. A földszint szélesen megnyíló, pillérkeretezésű félkörívvel zárt tág kapunyílása felett az első emeleten lapos pillérekkel elválasztott hármas ablakot alkalmaz, amelynek oldalsó nyílásai ugyan kissé keskenyek, de a pilléreken nyugvó kétrészes párkány és az enyhe lejtésű, erőteljesen kiugró háromszögletű oromzat annyira összetartja és hangsúlyozza, hogy az ablakok szélesebbeknek tűnnek, mint azt abszolút méretük indokolná.

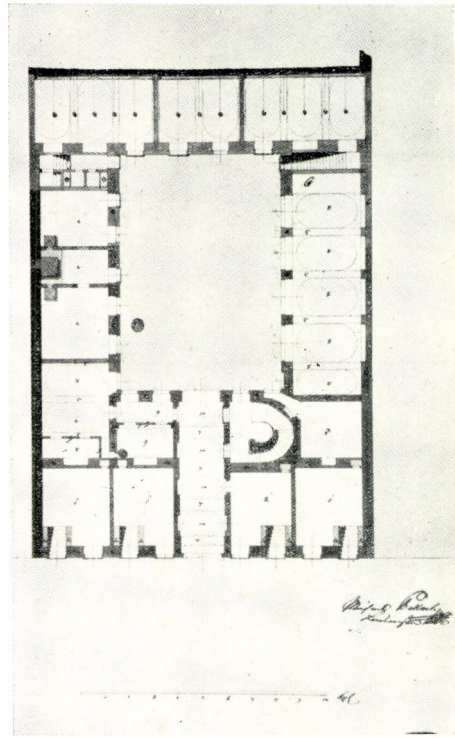
A pillérekkel közrefogott hármasablak motívumát alkalmazza a második emeleten is azzal az eltéréssel, hogy a kétrészes párkányon erős kiülésű egyenes szemöldökpárkányt helyez el. E keskeny főhomlokzat szerencsés tagolásával oly hatásos nyitányt biztosít az épülettömbnek, hogy a szemlélő elfelejti az egyenletes ritmusban tagolt, könyöklőpárkányon ülő és szemöldökkel koronázott elsőemeleti, illetve a keretezett másodikemeleti



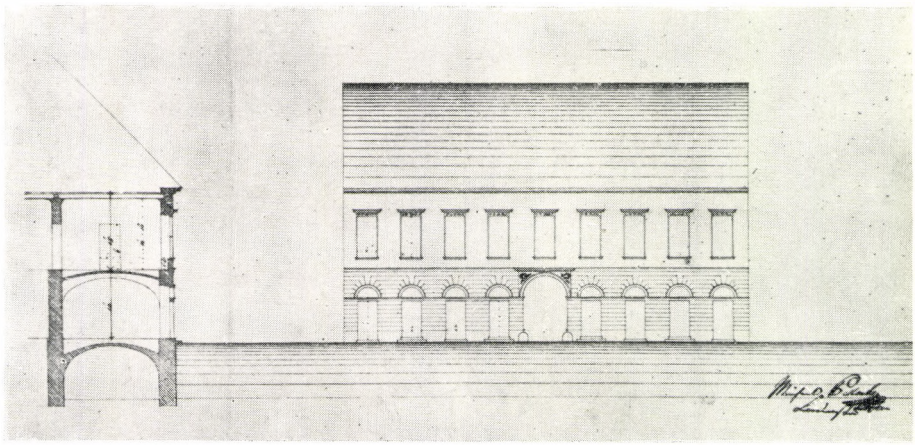
168. A Spiegel—Kardetter-ház homlokzatterve



169. A Spiegel–Kardetter-ház földszinti alaprajza

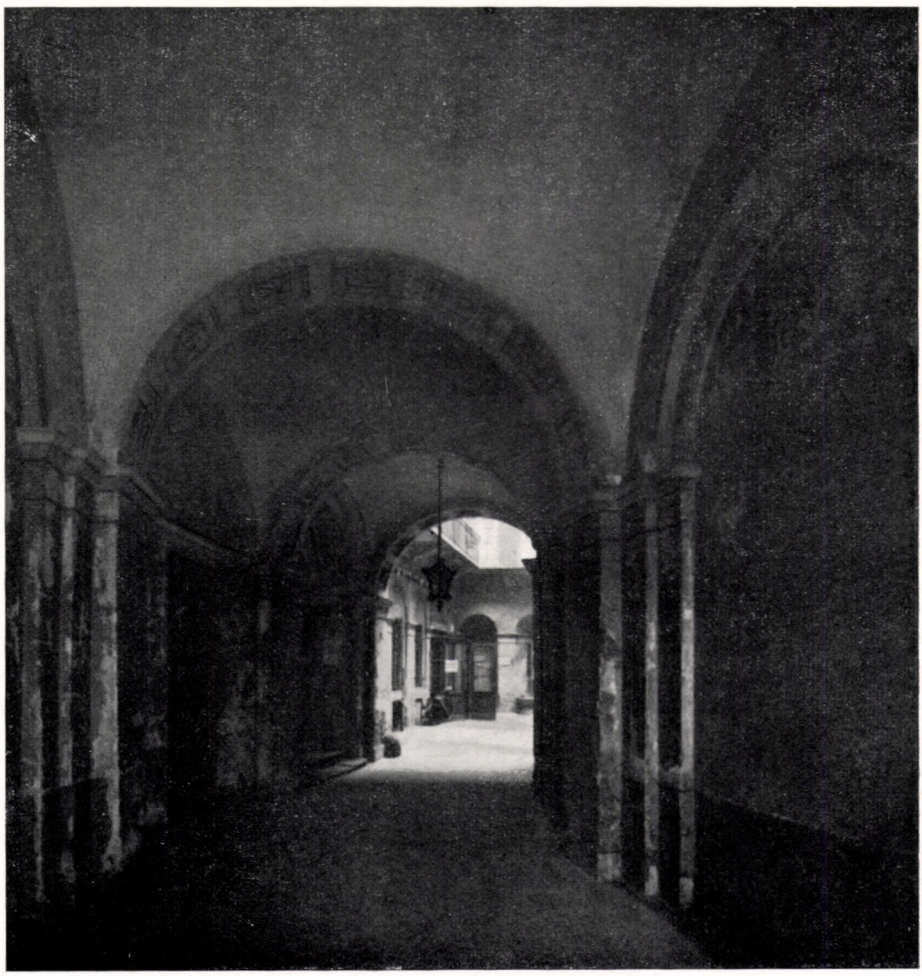


170. Az egykori Festetich-palota alaprajza



171. Az egykori Festetich-palota Zrínyi utcai épületének homlokzatterve

ablakokból álló hattengelyes Nádor utcai és héttengelyes Zrínyi utcai homlokzatrész szükségszerű egyszerűségét és szordinóját. A földszint erőteljes választópárkánya, a második emelet végigfutó, szerényebb könyöklőpárkánya, valamint az erőteljes árnyékvetésű zárópárkány még erősíti a méltóságteljes vízszintes uralmát. A csatlakozó négytengelyes Zrínyi utcai épület kapuzata azonos emezzel, a felette elhelyezkedő hármasablak motívuma is azonos a sarokhomlokzatéval, de itt négy óriáspillérrel fogja össze a két emeletet, és a pillérközökben helyezkednek el a főépülettel azonos képzésű ablakok. Tervek hiányában nehezen dönthető el, hogy ez a mesterünknél ily zsúfoltan ritkán szereplő óriáspillér-motívum a maga súlyosabb, szinte régies arányával hogyan kerül e homlokzatra. Lehet,



172. A volt Spiegel—Kardetter-ház bejárati csarnoka

hogy a tervváltozatok egyikén alapuló arányok később nem illeszkedtek harmonikusan a sarokház tagolásához, de az is lehet, hogy más zavaró körülmény játszott itt szerepet (173. kép). (A földszint mai nyílásai nyilván nem felelnek meg az eredetieknek, ezáltal pedig a nyugodt összhatást rontják.)

A kettős épület hangsúlya a sarokházon nyugszik. Ennek első emeletén volt az építtető — reprezentatív célokat is kielégítő — lakása, így érthető, ha ennek előkészítéseképpen a földszint is gazdag és jól átgondolt megoldást nyert. Különösen szép térhatású a bejárati csarnok. A belépő kerek előcsarnokba érkezik, amelynek szép falfülke- és párkánytagolását kazettás kupola és Josef Klieber falfülkében álló allegorikus szobrai is gazdagítják. Az előcsarnok után nyolcszögű csarnok következik, amelynek főtengelyben elhelyezett lapos és átlóstengelyekben elhelyezett félkörívű fülkéit végigvonuló párkányon ülő, erőteljes félkörívű lunetták hangsúlyozzák. Érett és leegyszerűsített fogalmazása annak a mesterünk-



173. Az egykori Festetich-palota



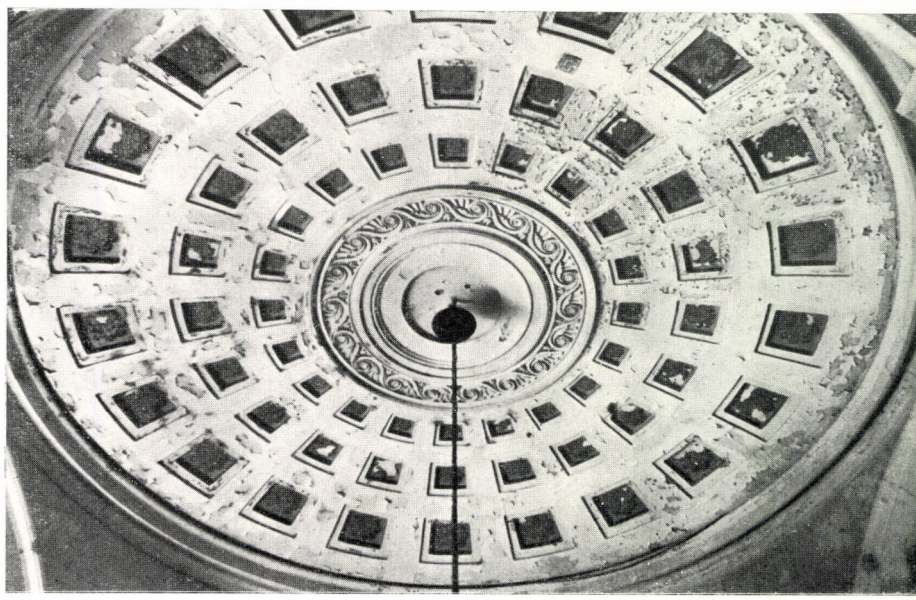
174. Az egykori Festetich-palota előcsarnokának részlete



175. Az egykori Festetich-palota előcsarnokának részlete

nél olyan kedvelt téregyüttesnek, amelynek elődeit a Horváth-ház és a Kováts Mojzes-ház előcsarnoka mutatja. Ebből a nyolcszögű csarnokból részben a hatszögű udvarba, részben a félkörívű lépcsőházba kerülünk. Változatos térformák, változatos boltozás, ami a tér méretnövekedését segíti elő, emellett mindvégig világos áttekintés a legkisebb részletig és a terek egymásutánjában szoros és kitérő nélküli kapcsolat.

Ez a gondosság, a finom részletekkel gazdagított terek sora jellemezhette egykor az első emeletet elfoglaló főúri lakást, amiből ma csupán a



176. Az előcsarnok mennyezetképzése



177. Részlet az emeleti díszteremből

fogadóterem és könyvtárterem falpillértagolású, finom arányú intérieurjei adhatnak fogalmat (177. kép). Egészében tehát a palota szintézise Pollack eddigi törekvéseinek: gondosan képzett és világosan kapcsolódó belső terek együttese itt magas szinten jelentkezik, mint ahogyan az annyira kedvelt hármasnyílás homlokzati motívumának is hatásos új változatát tudta alkotni és szerencsésen felhasználni az egyenletes ritmusú, oldalszárnyként kezelt homlokzatok kíséretét. Ezzel a tartózkodó és mind tudatosabban polgári építészetbe oly megoldást illeszt, amely főúri palota volta ellenére beillik a polgárvárosba és mégis ünnepélyes — a szokványtól eltérő, emelkedett — hangulatot áraszt.[97]

A terézvárosi templom oltárai

Az 1821-es év tehát igényes bérháztervezésben eddig a leggazdagabb évnek mutatkozott (emellett több kisebb, egyszerűbb terv is keletkezett). Sem mennyiségben, sem minőségben nem maradt el mögötte a következő év. Mielőtt erre rátérnénk, a terézvárosi templom oltárairól kívánunk megemlékezni.

Mesterünk munkásságában ritkán szereplő műfajt képviselnek az oltárok. Ez irányú képességeit a Deák téri templomnál már fiatal korában bebizonyította, talán részt vett a besztercebányai evangélikus templom

oltártervezésénél is, de katolikus egyházi építészet terén (katolikus létére) alig működött és így a terézvárosi plébániatemplom oltárainak elkészítése a ritka esetek közé tartozik.[98]

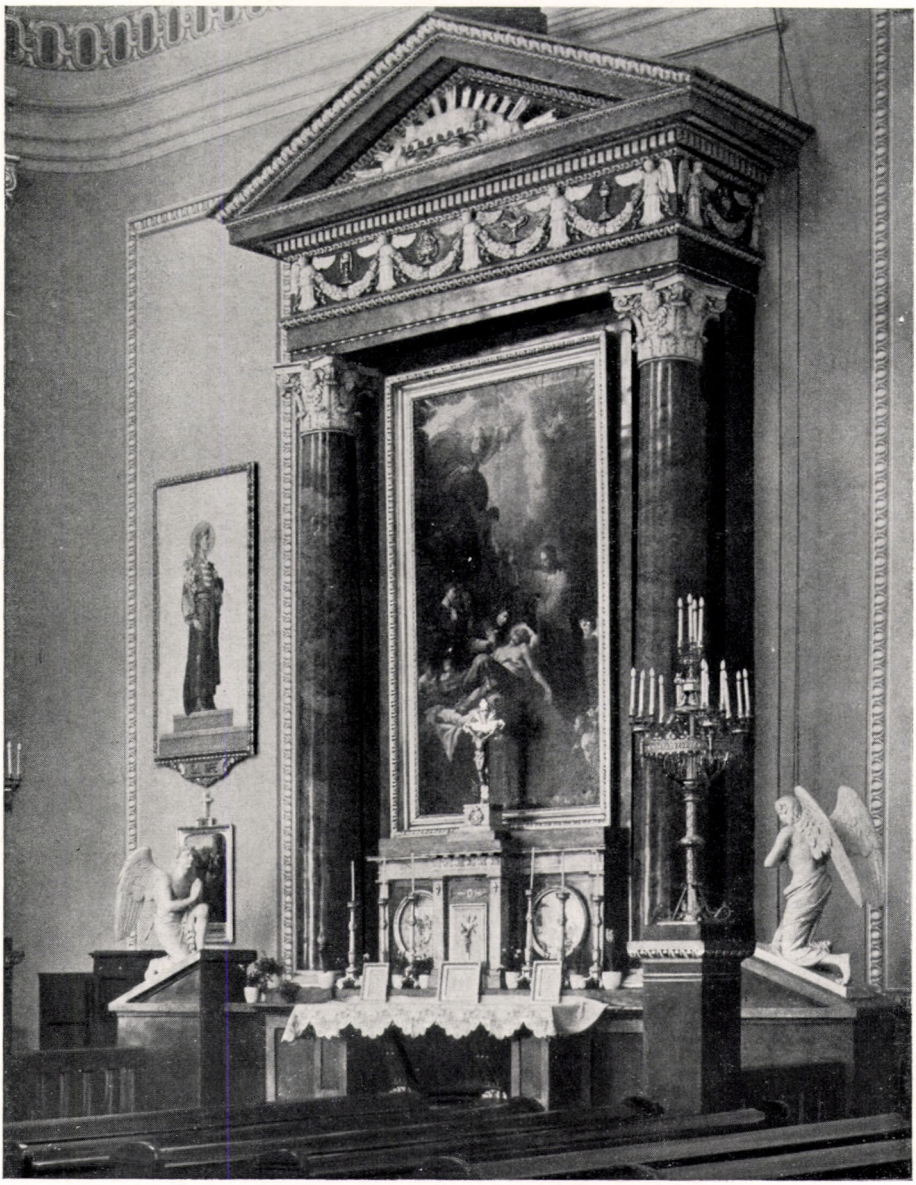
A terézvárosi templom régóta épült, hiszen a város egyik legerősebben terjeszkedő területéhez tartozott, így érthető, hogy az ideiglenes fatemplom helyett 1801 után állandó anyagból készült épületet emeltek. Sokféle akadály és huzavona miatt azonban a templom még 1822-ben is elég szegényes állapotban lehetett. Ekkor ugyanis Rudnay Sándor hercegprímás a kánoni vizsgálat során megtekinti és elrendeli a templombelső gazdagabb kialakítását. Az intézkedés nagyon is érthető : a Terézváros lakossága megszaporodott, nemcsak a Belváros felé eső városrész építkezései folynak nagyobb ütemben, hanem a városból kifelé vezető útvonalaké is (a mai Majakovszkij utca, Gorkij fasor stb.). Egyébként is a város arculata húsz év alatt nagyot változott, nagyvárosi jelleget kezdett ölteni — természetesen a kor mértékével mérve —, és a város építészeti színvonalának erőteljes emelkedése miatt akkor is magasabb igénnyel léptek volna fel a templomok belső kialakításával kapcsolatban, ha nem igyekezett volna az egyház az új, régóta várt prímás révén az egyházi élet fellendítése érdekében templomait vonzókká és korszerűkké alakítani. Mindezt figyelembe véve érthető a hercegprímás kívánsága, hogy gazdagabb belsővel a templom magasabb színvonalra kerüljön.

A templom akkori plébánosa, Schreyer Ádám az 1800-as évek elején józsefvárosi plébános volt, innen ismerhette Pollackot, aki e városrész építési felügyelője lett 1809-ben, majd 1815-ben emeletes házat tervezett Schreyer számára.[99] Így természetesnek tűnik, hogy a megoldandó feladat kapcsán a plébános Pollackra gondolt, akit elsőként a Szent József mellékoltárral bízott meg, amelynek megáldása 1824. október 17-én megtörténik.[100]

Az oltár gazdag kompozit oszlopokon nyugvó, angyalfrízes-virágfüzéres képszékkel, gazdag párkánnyal és háromszögű oromzattal koronázott. Ebben az oltáraediculában kap helyet Jenny Alajosnak Szent József halálát ábrázoló oltárképe (1821), míg egyszerű mensája fölött dór párkánnyal zárt és oldalmezőiben kerek reliefekkel díszített tabernákulum látható (a két tondo 1840-ben készült). E szigorú figyelemmel és zártsággal alkotott, arányaiban és elemeiben klasszikus jellegű együttest sajátosan megbontja a talapzat kiszélesedése, amelyet mesterünk a rendelkezésre álló tágabb falsík miatt tarthatott szükségesnek — egyébként is a klasszicizmus oltárainak gyakori kompoziciós fogása. Az oltártalapzat e kétoldali folytatásain ferde síkkal záródó talapzat következik, amelyen egy-egy térdre ereszkedő, imádkozó angyal kapott helyet (178. kép).

E mellékoltár készülése közben foglalkoznak a főoltár kérdésével, amellyel kapcsolatban Dütrich, Hild József és Hofrichter mesterekkel már előzőleg és látszólag eredménytelenül tárgyaltak. A megbízást — nyilván előre elkészített terv alapján — 1824. november 24-én adják Pollacknak, a nyers oltárépítmény 1825 júliusában már elkészült, a teljes befejezés 1828-ig várat magára (179—180. kép).

A főoltár gazdag és hatásos felépítése alapjában egyszerű elemekből áll. A főszereplő az oltárépítmény homlokzatának szélén, levegős távolságban álló, két-két vájatolt testű, gazdag akantusz fejezetű korinthusi oszlop,



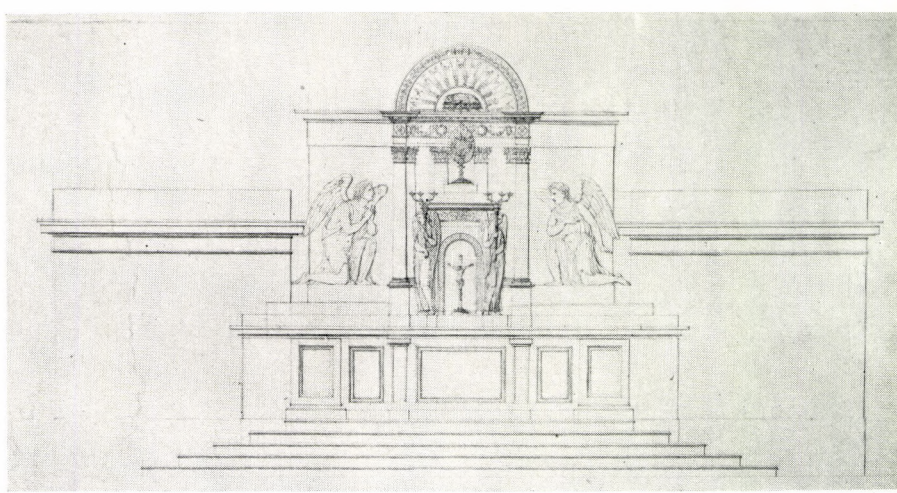
178. A terézvárosi templom Szent József-oltára

ezek megfelelőjeként a hátfalon két-két hasonló képzésű falpillér kapott helyet. E pillérek között helyezkedik el a Szent Teréz extázisát ábrázoló oltárkép (Schöfft József), míg az oszlopok, illetve a pillérek fejezetein, díszes képszékkel gazdagított párkányzat nyugszik. Végül konzolsoros párkánnyal keretezett, háromszögű oromzat koronázza az oltárépítményt. E lendületes, gazdag és messziről is hatásos oltárfelépítményhez az oltárasztal felett gazdag tabernákulum és annak kísérete járul: félkörívben elhelyezkedő, finom fejezetekkel és párkányon nyugvó konchával zárt háttér foglalja magába a két álló angyallal kísért tabernákulumot, míg az oszlopsor két oldalán itt is egy-egy adoráló angyal kapott helyet. (Ma koncha helyett áttört záródás bordapántokból, új angyalok.) Gazdagabb, következetesebb kompozíció, mint a Szent József-oltár, mesterünk gondosságát a finoman kivitelezett részletrajz is bizonyítja. A főoltár oly nagy tetszést aratott, hogy példaként szolgált a további hasonló megbízások számára.[101]

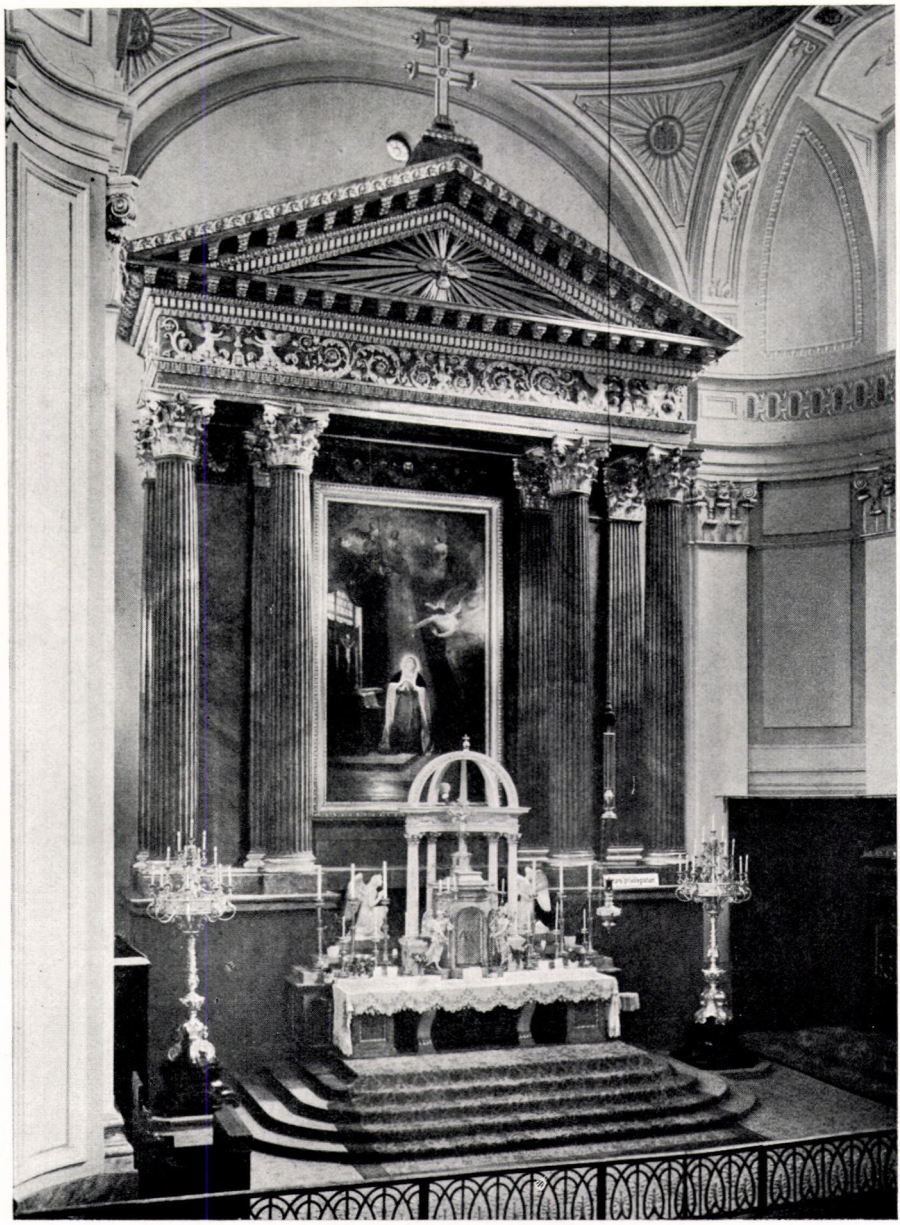
A főoltárral egy időben készül a keresztelőoltár, amelyet mesterünk nyugodt és nemes hatású dór stílusban tartott, minimális díszre szorítkozva (181. kép). (Az oltár mai alakja nem mindenben felel meg az eredetinek.)

A két, most említett oltárműi befejezése után, 1828 és 1831 között készül a Szent József-oltár párjaként a Szent István-oltár (ennek oltárképét is Schöfft festette) (182. kép). Az oltár felépítése teljesen megegyezik párjáéval, csupán a térdelő angyalok helyét foglalták el félig fekvő, félig ülő nőalakok, a Szeretet és Remény allegóriái.

Pollack e négy oltára változatos megoldásával mutatja mesterünk rátermettségét ilynemű feladatokra. De ezen túlmenően azt is bizonyítja, hogy kevés, de választékos építészeti elemmel, gondosan komponált és



179. A terézvárosi templom főoltárának részletterve



180. A terézvárosi templom főoltára

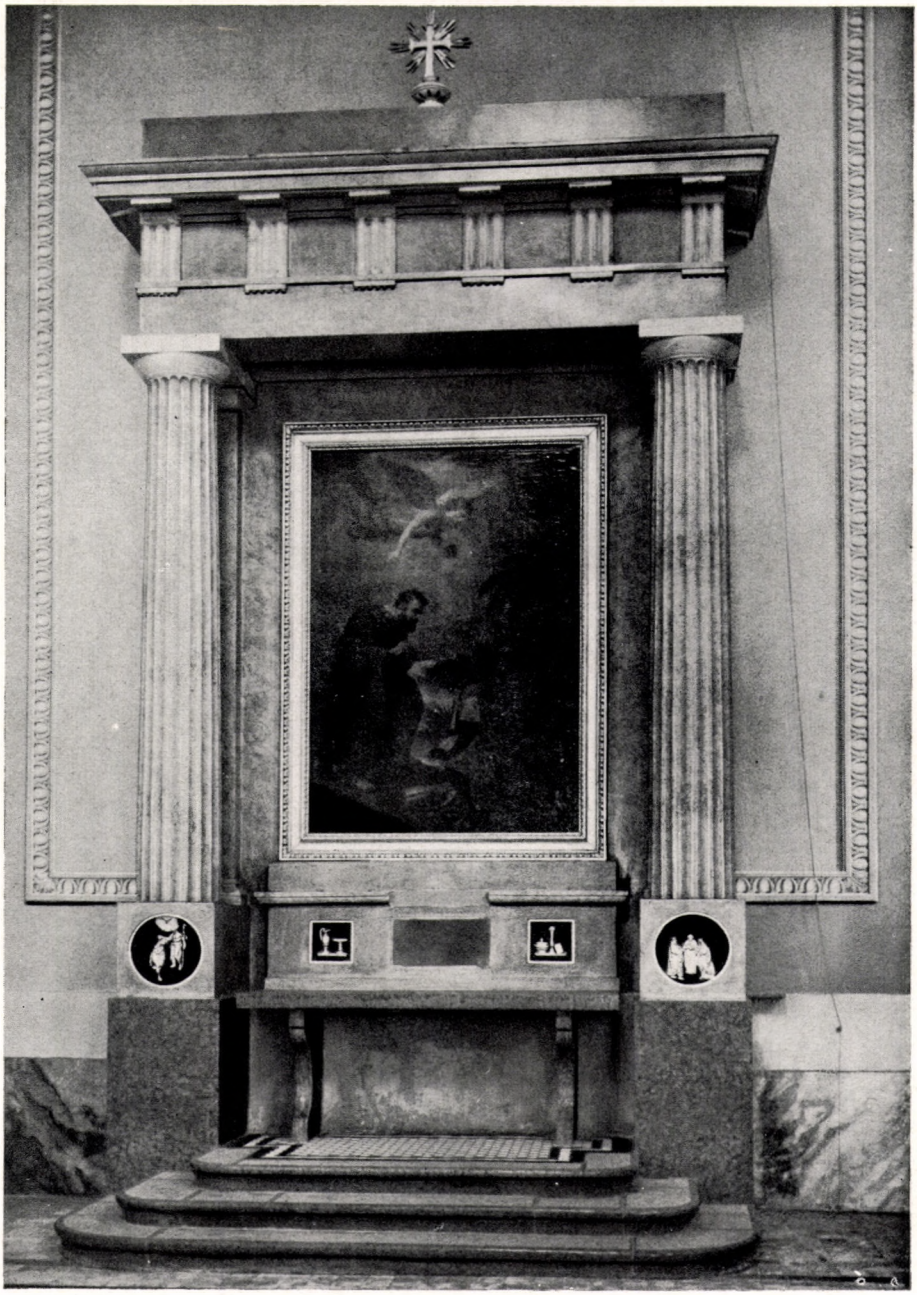
finoman mérlegelt szerkezettel, külsőséges járulékok és mindennemű színpadias elem alkalmazása nélkül oly együtteseket tud alkotni, amelyek szépsége az áhítathoz szükséges emelkedett ünnepélyesség érzését kiváltja. Építészeti megoldásának magasrendűsége messze túlszárnyalja a nagyon is közepes oltárképek jelentőségét. Az építészeti elemekhez használt szobrászati dísz — frízek, oszlopfők, párkányok — finom részletformái, az építészeti együttesbe való szoros beletartozásuk mellett az önálló szobrászati művek zökkenő beleilleszkedése a kompozícióba, munkálásuk szárazmerev jellege: ezek tünetei korszakunk még kissé fejletlen, bizonytalan szobrászi érzékének.

Pollack Mihály milánói tartózkodása alatt számos oltártervet láthatott bátyjánál, Leopoldónál, akinek ezek szinte mindennapi feladatai voltak (183. kép). Ha a ránk maradt tervanyag tanúsága szerint ezek általában nem is emelkedtek a terézvárosi oltárok művészi magaslatára, fontos kiindulópontot jelenthettek a fiatal Pollacknak a minél egyszerűbb, átgondoltabb építészeti keret minél hatásosabb érvényesítése, főleg a barokk hagyományok teljes leküzdése terén. Az oltárok révén az egész templombelső nemesebb, emelkedettebb hatású. Egyszerű elemekkel, tartózkodó díszítéssel, de az arányok és ritmusok érzékeltetésével oly hangulat váltódik ki a szemlélőben, ami felemelőbb és tisztultabb, mint a korszak nem egy pompásabb és tudatosabban hatásra törekvő templombelsője.[102]

Mesterünk művei között elég különálló helyet foglal el tervpályázata a Ferenciek terén létesítendő új közkútra. Talán nem igényelne bővebb indokolást, hogy miért vett részt — az egyébként szerény pályázók között — a pályázaton, mégis szükségesnek látszik e kérdéssel foglalkozni. Amikor ugyanis 1828. június 14-én a pesti tanács elhatározza a Ferenciek terén álló, fából készült, erősen rongált kút helyett új kútnak felállítását, akkor ezt a gondolatot kizárólag városszépítési szempontok indokolták, hisz vízszolgáltatás céljaira a régi kút megfelelt. A Horváth-, Almásy-, Komlósy-, Bay-, Brudern- stb. házak szomszédságában — hogy pusztán a Pollackhoz fűződő házakat említsük — nem illett a városképbe a nyilván szegényesnek, ósdinak, romosnak és idegennek ható fakút. Az egyre szépülő város — mint ebben az esetben kiderült — eléggé kicsinyes és nehézkes vezetősége sem viselte el többé a kútnak a Belváros egészétől annyira eltérő látványát. A kútpályázat kiírása tehát egyike az első eseteknek, amikor kifejezetten városszépítési érvek voltak mérvadók, a teret díszíteni kívánják, mert a fennálló kút elcsúfítja a Belváros legkiemeltebb terét.

A Szépészeti Bizottmányban viselt állása, az ezzel kapcsolatos feladatok támogatása oly erkölcsi kötelezettséget róhatott mesterünkre, amely arra ösztökélte, hogy ilyen kicsiny, de városszépítési célból keletkezett pályázaton részt vegyen, noha az esetleges anyagi eredmény — még siker esetén is — elenyésző volt. Ez annál is inkább döntő ok lehetett, mert 1828-ban már sokat foglalkoztatott, sikeres mester, akire további nagy feladatok vártak — Szekszárd, Ludoviceum, Nemzeti Múzeum —, és nyilván csak az erkölcsi kötelezettség bírhatta rá, hogy a tervpályázaton részt vegyen.

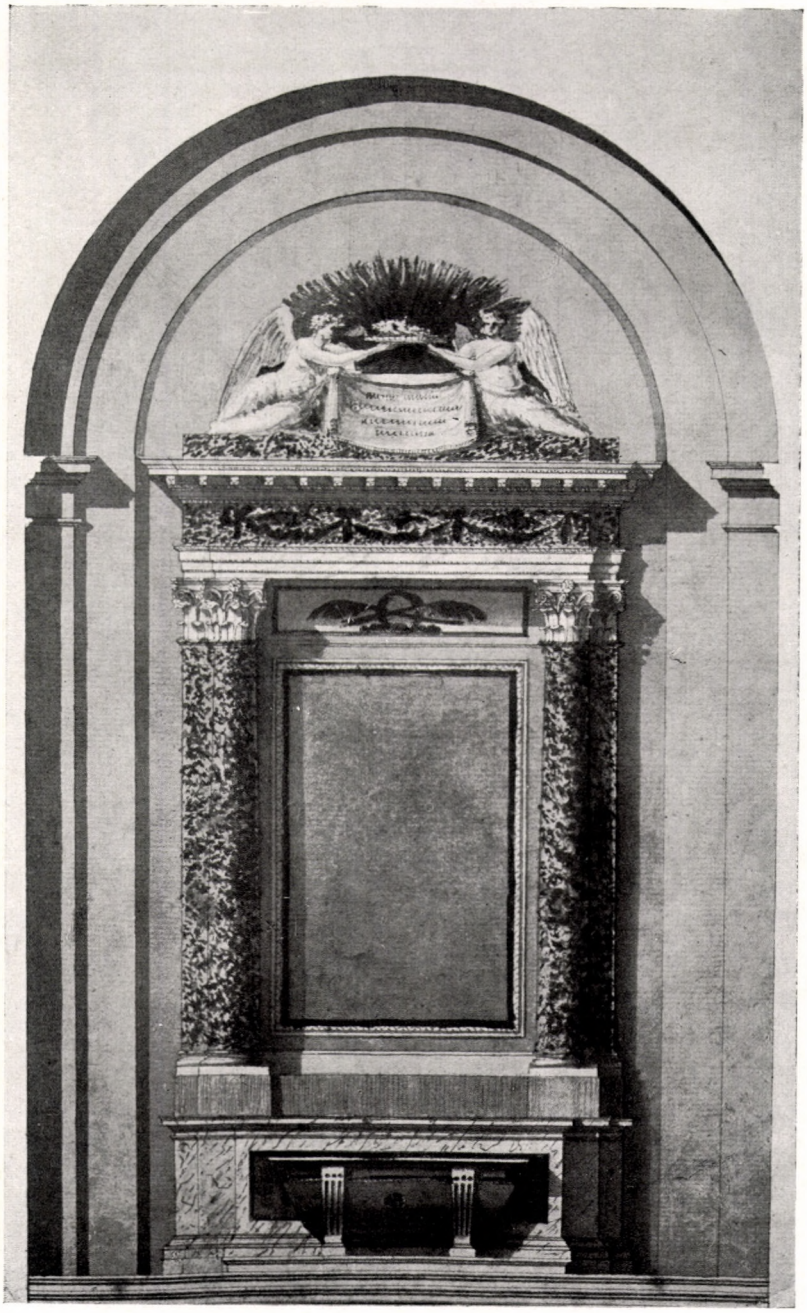
A Ferenciek terén felállítandó kút pályázatán[103] — mesterünkön kívül — Landau Lénárt, a városi rajziskola tanára, Kronberger János



181. A terézvárosi templom keresztelőoltára



182. A terézvárosi templom Szent István-oltára



183. Leopoldo Pollach oltárterve a rhò-i templom részére. 1792

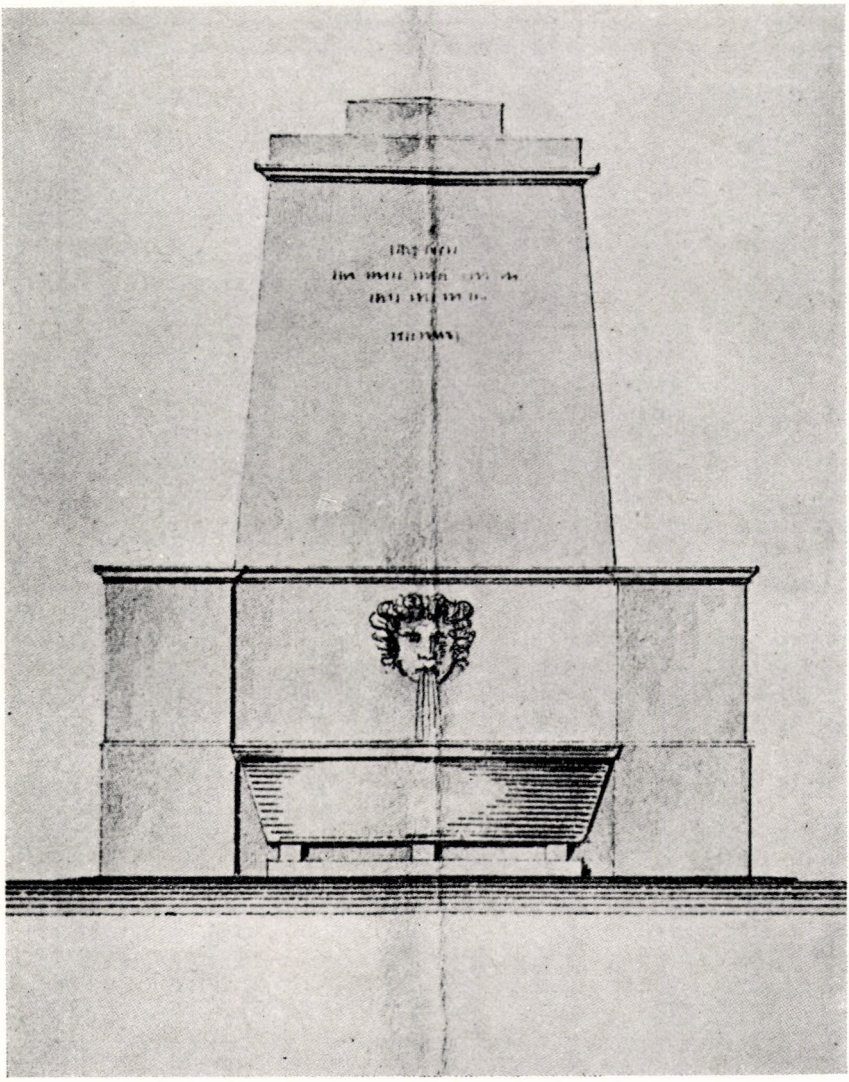
kőfaragó, Dunaiszky Lőrinc szobrász, Kauser József kőfaragó, Kasselik Ferenc építőmester, Bauer Mihály szobrász vesz részt. Noha a Kronberger—Bauer—Dunaiszky-együttes terve nyert, kivitelre anyagi okok miatt nem ez a díjnyertes terv, hanem egy minden tekintetben olcsóbb megoldás került 1833-ban, Feszl József és Dunaiszky Lőrinc együttes műveként. (Ez az úgynevezett Nereida-kút később Kőbányára került.)

Pollack kútterve[104] méltó egy építész elgondolásához: egyszerű építészeti eszközökkel alakított hatalmas márványtömb, amelynek közepén felfelé keskenyedő, párkánnyal díszített kőtömb helyezkedik el (184. kép). Vízszintes és merőleges tömegek tisztára építészi módon alakított együttesében csupán a merőleges tömb felirata, valamint a vízköpő fej szobrászi motívuma jelent élénkítést. E vízköpőből folyik a víz a kád alakú medencébe. A kútkompozíció egyszerűsége és dísztelensége, zárt tömege és fegyelmezett építészeti tagolása a téralakításhoz szükségesen monumentális erejű, amihez az arányok és részletek finomságán túl a márványanyag szépsége is járult volna. Úgy tűnik, hogy ez a kút valóban hatásos központja lehetett volna egy intimebb várostérnek, dísze egy hasonló stílus jegyeit oly gazdagságban felmutató városrésznek. Kétségtelenül a legkülönb a beérkezett tervek közül, nem társainak kispolgári, kis tehetségre való felfogását tükrözi, hanem abból a nagyvonalúságból áraszt valamit, ami a forradalom körüli francia építészetet jellemezte. Ez viszont talán még nehezen illeszkedett volna a szűk és kicsiny Ferenciek teréhez. Nagyobb méreteket, távlati hatást is igényelt, ennek megvalósíthatatlansága lehetett oka annak, hogy Pollack terve a pályázaton vereséget szenvedett.[105]

A Szépészeti Bizottmány megalakulásától 1828-ig terjedő húsz év mesterünk művészi kibontakozásának korszaka. Ez idő alatt a világipolgári építészet minden terén működik, kifejleszti a maga sajátos, mindinkább egyéni és a múlttól mindjobban önállósuló stílusát, létrehozza az új, polgári követelményeknek megfelelő épülettípusokat. Raktárház és földszintes városszéli épület, bérház és családi ház, városi palota és kerti vendéglő, kastély és kúria egyformán fontos feladatok számára, noha közben ritkább feladattípusok — oltárok, kútpályázat, drótkötélhíd, hídvámház stb. — is felmerülnek. Mindegyik feladattal gonddal és lelkiismeretességgel foglalkozik, munkavállalásának mennyisége — kortársaiéval összehasonlítva — mindvégig szerény marad.[106]

E húsz év terveinek nagy részét a pesti építkezések alkotják, nemcsak mert főleg ezek valósultak meg és maradtak ránk — hiszen a vidéki megbízásokra vonatkozó tervek nagy része elveszett vagy lappang —, hanem mert számbelileg is e húsz év munkájának zömét a pesti polgári építés adja. Ezért helyesnek látszik az egyenként bemutatott, több esetben elemzett tervek jellegzetességeit összefoglalni.

Nézzük először is az emeletes házak jellegzetességeit. E húsz évbe több, mint 30 emeletes, jórészt kétemeletes, pesti épület tartozik, így tehát a kialakuló városi háztípusra gazdag anyagunk van. Ez az áttekintés nemcsak mesterünk szempontjából jelenti a lényeges elemek összegezését, hanem a pesti építészet szempontjából is. Ugyanis 1828-ig Pollack fejti ki a legnagyobb tevékenységet e téren, és így az a nagy és a város arculatát meg-



184. Pollack Mihály pályaterve a Ferenciek terén felállítandó kúthoz

határozó ütem, amelynek 1828 és 1848 között elsősorban Hild József és Kasselik Ferenc a mesterei, már csak folytathatta azt, amit mesterünk elkezdett.

Pollack házainak tömegessége, a háztömb térbeliségének zárt, szinte bontatlan volta, ugyanakkor a tömb egyes oldalainak — azaz a homlokzatoknak — lehető síkban tartása a klasszicizmus jellegzetességeihez tartozik világszerte, amire azonban mesterünk sajátosan finom érzékű, a feladat egészére tekintettel levő, finom arányérzékű és harmonikus felfogású stílusa nyomja rá a maga egyéni bélyegét. Ha ezeken az említett — bontatlanul zárt — háztömbökön rizalitot alkalmaz, akkor az szerény kiülésű, inkább a homlokzat bizonyos ritmusát vagy egy rész hangsúlyát támasztja alá, semmint az épülettömeg térbeli mozgatását. A többnyire síkban tartott épülettest egyik további követelménye az is, hogy — a számos sarokház ellenére — az egyik homlokzat a másiktól zárt egységként váljék el, a sarok valamilyen sajátos tagolásával nem utal az egész háztömb térbeliségére, ami a barokk házépítés egyik jellegzetessége. Olyan ritka kivétel is, mint aminő saját Nádor utcai háza, arra vall, hogy a tagolás ritmusát, a gazdagabb vagy szerényebb motívumok ellentétét, az arányok finom hangzását használja és nem azt a tömegességet, a mélységnek valamely jelzését, amit a barokk építészet megkívánt volna. Ezen a többé-kevésbé egységes síkszerűségen belül természetesen különféle, finom építészeti eszközöket használ fel a kívánt hangsúly elérésére. Ilyen a gazdagabb — esetleg a falsíktól elváló — oszlopokkal levegősebbé alakított kapumotívum (pl. Festetich-palota, saját háza, Horváth-, Kováts-házak, fordított időrendben sorolva), ilyen a kapu feletti ablaktengelyek — esetleg a homlokzat szélső tengelyeinek is — gazdagabb, erősebb plaszticitású képzése (Szalay-, Flexer-, Schreyer-, Almásy-, Hanzély-, Trischer-, Festetich-házak és saját háza). Mindvégig fontos tényezője az egész homlokzat egyensúlyának a párkányok szerepe és mérete : a többnyire erős kiülésű, többszörösen tagolt, igényesebb épületeknél függő konzolsorral és frízzel ellátott zárópárkányon kívül mind a választópárkányok, mind a végigvonuló könyöklőpárkányok változataival igen sokat tud kifejezni.

Ezeken az általános megfigyeléseken túl, homlokzatait tagolás szempontjából — miként azt Bierbauer is tette — két fő csoportra oszthatjuk. Az egyik csoportba tartoznak az egyenletes ritmusú homlokzatok: Kolb-, Pap-, Kováts-, Kardetter-, Gömöry-, Prandtner-, Rupp-, Hvizdiák-, Bay-, Komlóssy-, Horváth-, Neumayer-, Oberhäuser-, Benkovits-, Bene- és Schaffer-ház, tehát a pesti polgárházak legtöbbje. Az, hogy az egyes szintek ablaksorai felfelé egyszerűsödnek-e — többnyire igen — vagy két szint azonos kialakítású, illetőleg csak az ablakok szemöldökpárkányaiban tér el (pl. az Oberhauser-háznál könyöklő alatti kötényével és függő konzolos szemöldökével, a Neumayer-ház első emelete a másodiktól, a Hvizdiák-háznál csak méretbeli különbség van a két emelet ablakai között stb.), nem változtat az alapelven. Az egyenletes ritmus jóleső nyugalmát mind az egy- és kétemeletes, mind a mesterünknél elég ritkán előforduló háromemeletes házaknál (Mayerffy-, Kardetter-, Kováts-, Neumayer- és Horváth-ház) is alkalmazza, tehát azokban az esetekben is, ahol a nagyobb méret és az építtető által kívánt igényesebb megoldás hatásos kompozíciót kívánt.

Az épület egységén belül ez a nyugodt ritmusú lüktetés, a tagolások (főleg párkányok) gondosan mérlegelt, erősebb vagy gyengébb kiülésű volta síkban kötöttnek és plasztikusnak oly kölcsönös viszonyát adja, ami nemcsak Pollack, hanem hatására a hazai klasszicizmus egyik jellegzetessége, szemben a német vagy angol klasszicizmus merevebb, szárazabb ritmusával és egyensúlyával. Ezért amazoknál sokszor érezhetünk megnyugvás helyett merevséget, harmónia helyett ürességet, monumentalitás helyett nagyképűséget — természetesen nem a legnagyobb mesterek főműveinél.

A lakóházak másik, kisebb csoportját az úgynevezett kiemelt hangsúllyal történő, azaz nem egyenletes tagolás jellemzi (például a Schreyer-, Szalay-, Flexer-, Dakally-, Zichy-, Hanzély-, Triescher- és Kappel-ház), ahol többnyire a kapu fölötti középső három ablaktengely — esetleg a homlokzat szélső tengelyeinek — gazdagabb képzése a többi tengely szerényebb, egyenletes, figyelmet nem igénylő képzésével szembeállítva jellegzetes változatokat teremt. A legtöbb változatossággal a Palladio nevéhez fűződő hármas motívumot használja, elannyira, hogy ennek klasszicista változatait joggal nevezhetjük Pollackos hármasablaknak. Akár egyforma nyílásokat alkalmaz, akár két szélső, keskenyebb közé illeszti a középsőt, akár egyenes záródást használ, akár félköríveset, akár e kétfélét keveri, párkány keretezéssel vagy anélkül: mindegyik változatot a maga helyén megkapó hatásúvá tudja kialakítani.

A több emeletet összefogó pillérek ritkán fordulnak elő, inkább csak a most tárgyalt korszak végén szerepelnek (Festetich-ház, Wurm-ház). Sohasem kapcsol össze két szintnél többet, ez a rá jellemző átgondolt arányokkal, finomabb izületekre bomló tagolással nem volt egyeztethető és nálunk csupán a későklasszicizmus szakaszában, leginkább 1838 után válik gyakorivá, főleg Hild és Kasselik homlokzatain.

Pollack házainál a földszintnek talapzatként való szerepeltetése mindvégig megfigyelhető. Gyakran alkalmaz vízszintes sávozást, hogy tömegszerűbb hatást érjen el, főleg a kisméretű házaknál, de előfordul — főleg korai műveinél — rusztikaszerű sávozás is (Kolb-ház, régi Kovátsház, Bene-ház), vagy a kettő keverten, mint a Mayerffy-háznál.

Az egyenletes és a kiemelt ritmus, a hármas motívum finom és sokféle változata, nyugalom és előkelőség, síkba fegyelmezés és pillérrel történő gazdagítás is: mindez mint e fejlődés csúcsa jelentkezik saját Nádor utcai házánál, amelyet — utalva a korábbi elemzésre — e fejlődés egyik kikristályosult példájának tekinthetünk.

De a pesti házak nem csupán az épülettest kezelésében és tagolásában találják meg az új követelmények gazdagabb változatú kielégítését, hanem az alaprajzi megoldásban is. Akár kisebb, akár nagyobb, földszintes vagy többemeletes épületről van szó, észrevehető — még a főúri megbízásoknál is — az a változás, amelyet a polgári követelmények jelentenek. Hangos dísz, nagyobb reprezentáció sehol sem található, a túlzott méretű bejárati csarnokok, a nagy térséget átszelő lépcsőházak megszűntek: polgáribbá válik még a főúri építkezés is, beleértve a kastélyokat. Ebben az így kialakult háztípusban a telek gazdaságos kihasználása a kapitalizmus kialakulásával párhuzamosan mind fontosabbá válik. Mesterünk különös képességei közé tartozik, hogy a kedvezőtlen és szabálytalan alakú telek-

nél is talál módot az áttekinthető, többé-kevésbé szimmetrikus, szabályos térrendezésre. Elsősorban a közös használatban álló, mindenki által lakott belső terek igényesebb, esztétikailag hatásos kialakítására fekteti a hangsúlyt, mint a bejárati csarnok, a lépcsőház és udvar. Ennek a Pollacknál legfontosabb feladatnak teljesítését — egyre gazdagabb változatokkal — a korábbiakban tárgyaltuk. Itt csupán utalunk a Kováts-, az Almásy-, a Festetich-, a Horváth- és a saját háza kapcsán mondottakra. A lényeg különféle alakú és boltozatú terek olyan szerencsés kapcsolata, amelynél egy-egy térrész — bármilyen bővítés vagy tagolás gazdagítja is — önmagában befejezett, zárt egész, önmagában kielégítő élményt nyújtó és mégis tagja annak a térsorozatnak, amelyet az előtte vagy az utána levővel alkot : az egész téregyüttes a nyugodt harmónia, az értelemszerű világosság és a jóleső ritmus szellemét árasztja. Ugyanez vonatkozik — a megfelelő változtatásokkal — a reprezentatív lakásoknál mutatkozó, gazdagabb kialakítású belsőségekre is, mint aminőre a Festetich-palotánál volt példa. Soha sincs sem méretben, sem összetételben valami, ami túlzott, ami kápráztató, mint ahogyan ez teljességgel ellenkezne is a polgári felfogás erősödését mutató korszakkal. Ellenkezőleg, inkább arra törekszik, hogy a valóságos méretek leplezésével nagyítsa, emelje a benyomást : ezt a célt szolgálta pl. a Festetich-palota levágott síkú főhomlokzata, vagy a Zichy-palota konchás udvarképzése, de ezt a célt is szolgálja sok egyszerű háznál az udvar (és ezzel gyakran az udvart övező függőfolyosók) sarkainak lemetszése. Hogy a háztulajdonos társadalmi rangjának és céljainak megfelelő lakás nagyobbszerű — méretben és elrendezésben egyaránt —, mint például az udvari traktusok lakásai : ez e korban természetes. Inkább az a meglepő, hogy a korai polgárházaknál is — mint aminő a Kováts Mojzesé vagy a Horváth-ház — a tulajdonos lakásáig vezet csupán a főlépcső, akár a feudális palotáknál, amiben talán a korai polgárság utánzó hajlama, törtetése is megnyilatkozik.

Az első emelet fő részét többnyire a tulajdonos lakása foglalja el, vagy valamely más célból készült nagyobb lakás. Ez nem ritkán öt—hat lakóhelyiségből is áll, de a három—négyszobás lakás az általános. E szobák közül az egyik rendszerint udvari, a többi (egy—három) utcai. Az épület többi lakása rendszerint (szobaszámot és azok méreteit tekintve) szerényebb, többnyire egy-, két-, legfeljebb háromszobásak. A fűtést általában igen ügyesen oldja meg : a szobánként felállított kályhákat kívülről, kis rejtett folyosóról megközelítve fűtik olyképp, hogy egyszerre két—három kályha elláthatő. Majd mindegyik nagyobb lakáshoz egy-egy toldalékrésszel — később alkovnak nevezték — ellátott szoba is tartozott. Természetesen még a nagyobb lakásoknál, a szebben kialakított épületekben is a kényelem mai szemmel nézve igen kezdetleges volt. Közös illemhelyek az udvar vagy a lépcsőház egy elkülönített részén, fürdőszoba csak a nagy lakásokhoz tartozott, itt sem mindig. Viszont még a nagyobb házaknál is — főleg a kedvező belvárosi fekvésűeknél — szokásos volt a földszinten utcáról nyíló üzlethelyiségeket elhelyezni, világos jeléül annak, hogy a telekkihasználás a kapitalizmus fejlődésének megfelelően megindult. Üzletsor található — hogy csak néhány példát említsünk — a Kováts Mojzes- (1811), a Flexer- (1812), a Mayerffy- (1812), a Kardetter- (1812),

a Rupp- (1813), a Hvizdiák- (1814), a Kolb- (1815), a Schreyer- (1815) és több más háznál, míg a Gömöry-ház földszintjét a patika helyiségei, a Prandtner-házét az ötvösműhely foglalta el. A Bay tanácsos házánál, vagy Bene professzorénál, vagy a Festetich-háznál semminő üzlethelyiséget nem találunk, viszont itt rendszerint istálló és kocsiszín foglalja el az udvar hátsó részét. A Festetich-ház Mérleg utcai telkén például telekszélességben húzódik a három különálló részből álló istálló és kocsiszín. Ilyképp még az egyszerű alaprajzi elrendezésen belül is megmutatkoznak a tulajdonos vagy az építtető társadalmi állásának megfelelő követelmények.

A földszintes házak nagy része szerény igényű iparos- vagy kereskedőház, szinte kivétel nélkül a városközponttól távol eső helyen. Legnagyobbrészt öt- vagy héttengelyesek, egyenes záródású, vagy félköríves, vagy szegmentíves kapuval, meredek sátortetővel fedve. Természetesen vannak hosszan elnyúló házak és sarokházak is. A többnyire sávozott vakolásban süllyesztett ablakok helyezkednek el, felettük gyakran téglány alakú falmező (Kurtz-, Eggendorfer-, Bannert-, Schibolt-, Jandorek-, Kayser-, Malovits-, Aichhorn-, Faltay-, Gefrorner- és Muritz-ház), vagy ilyen díszítés sem (Grondauer-, Lang-, Holovits, Haivald-, Prox-, Madách- és Moszer-ház), néha kiemelt kapuzattal (Saphir- és Richter-ház), vagy sima falban elhelyezett ablaknyílásokkal (Minoletty- és Steger-ház). Gazdagabb dísz csak ritkán szerepel — így oszlopcsarnok a városligeti vendéglőnél vagy gazdagabb szobrászi dísz a Laitl-háznál. Látható tehát, hogy a célnak és a megbízásnak tudatos szem előtt tartásával készít még oly egyszerű terveket is.

A földszintes házak alaprajzi elrendezése is természetesen a megszabott szerény keretekhez igazodik, igényesebb térrész éppoly ritka — legfeljebb a kapubehajtó —, mint ahogyan tartózkodó a homlokzat képzése is. Mégis érezhető — akár ha átépítésről, szabálytalan alakú telek beépítéséről van is szó — az a törekvés, hogy nemcsak felépítésben, de alaprajzban is jelentkezzék bizonyos szimmetria, valamilyen rendszere a helyiségek csoportosításának. E házaknál még gyakoribb — mint az emeletes városi házaknál —, hogy az utcai homlokzaton bolthajtások nyílnak, ez esetben a lakások az udvar felől közelíthetők meg és többnyire kevés helyiségből — egy vagy két lakószobából és konyhából — állnak. Az udvarok hátsó részét gyakran raktárhelyiség, kocsiszín vagy istálló foglalja el a tulajdonos foglalkozásának megfelelően.

A rendkívül egyszerű, többnyire kályhanélküli — csupán konyhából fűthető — lakások kevés helyiségből állnak még az esetben is, ha az utcai homlokzatot foglalják el. Érdekesen jelentkezik a falusi háztípusnak az a szobaelrendezése is, amikor két szoba közt helyezkedik el a konyha, ilyképp mindkét szobát fűtve. Ilyen jellegzetes átmenet a városi és a falusi ház közt például a Csáky Jánosnak tervezett kettős ház, amelynek homlokzati elrendezése, a tágas udvart lezáró kerítéssel és kapuval szintén a falusi építkezésre emlékeztet.

Az épület díszítésében — az építészeti elemeken túl — a szobrászat kevés szerepet játszik. Oka ennek részben a takarékosság, amellyel az építkezések általában folynak, de nyilván szerepet játszik a szobrászattal

való kapcsolatnak fogyatékossága, amely — főleg Olaszországgal szemben — feltűnő. Ritkaság mesterünknél, ha gazdagabb reliefdíszt alkalmaz (Wurm-, Almásy-, Zichy-ház, saját háza), vagy a bejárati csarnokokban gazdagabb szobordíszt ; de épp a fennmaradt példák arra vallanak, hogy ebben igen fontos szerepet játszhatott e díszítés előállításának anyagi kihatása, hiszen nem lehet véletlen, hogy az annyit emlegetett szobordísz a Festetich-palota bejárati csarnokát ékesítette.

Ugyancsak a most tárgyalt korszak minden téren mutatkozó fegyelméhez tartozik, hogy erkélyeket is ritkán alkalmaz homlokzatain. Noha a Pollack-tervek néhány igényesebbjén szerepel erkély, nem tudjuk, hogy a kivitelezett műveken volt-e ilyen feltűnő hangsúlyú motívum. Bár 1809-ben megtiltják a főútvonalak házain az erkély alkalmazását,[107] látszólag nem ez volt az oka a mellőzésnek, mert mesterünk több későbbi tervén is szerepel, és nem valószínű, hogy ilyen nyíltan szembehelyezkedett volna egy érvényben levő határozattal. Mégis, a klasszicizmus követelte zárt utcakép, az egyenletességnek elve és a városunkban, sajnos, eléggé szűk utcaméretek indokolják azt, hogy az erkélymotívum mindinkább eltűnik.

Bár nem tartozik szorosabban feladataink közé, röviden áttekintünk Pollack megbízóinak társadalmi állásán, nem minden esetben kikutatva a foglalkozást, csupán ott, ahol ez köztudomású, illetve az általunk használt anyagból kiderül. Feltűnik mindenekelőtt — és ez a későbbi megbízókra is vonatkozik —, hogy igen gyakran épít az építőiparban foglalkoztatott mesterek, illetve segédek számára. Így a kőfaragó Feszlnének (1810), Krausz János özvegyének (1810), Steger kőfaragósegédnek (1810), Sichelmayer ácssegédnek (1823), vagy a Vigadó építkezésénél sokat szereplő Lenz ürömi kőfaragónak (1828). Ide sorolhatók Kardetter és Spiegel ácsmesterek is (1812, 1823, 1831, 1836), akik egyébként is nagyobb megbízói közé tartoztak. Építkezéssel kapcsolatos ipart űz Dlauchy lakatosmester (1830 és 1836), akivel Pesten is, vidéken is dolgoztat. De kisebbek is, mint a Ludovika kertésze, Kasche (1840), építtetői közé tartoznak. Prandtner ötvösmester (1812), vagy Ohnhäuser ácsmester (1817), vagy Vogel Sebestyén asztalosmester (1837) nemcsak építkezéseinél szerepelnek, hanem látszólag baráti kapcsolatban is állnak vele. A növekvő lélekszámú Pesten a pékmesterek is vagyonosodnak, így szerepel három pékmester a nagyobb házak építtetői között (Papp, 1812 ; Rupp, 1813 ; Prückler, 1828). Természetesen több kereskedő is van a megbízók sorában, ezek száma — ha minden esetet megvizsgálnánk — nyilván jelentősen szaporodna. Így csak az a feltűnő, hogy a legvagyonosabbak látszólag a serfőző jogot nyert kereskedő-iparosok, mint Mayerffy (1812), Neumayer-fivérek (1816) és Spiegel meg Kardetter ácsmesterek, akik ugyancsak szereztek serfőző jogot. A fakereskedő Flexer (1812) és a vaskereskedő Wurm József (1815, 1821, 1838) nagyobb megbízói sorába tartozik. Kereskedő volt Kolb (1810), Ballásy (1811), Minoletty Róza (1811) is, ha szerényebb keretek közt is .

Sokkal kisebb számmal szerepelnek megbízói között a hivatalnoki kar tagjai ; de ezek megbízásainak sorában is egyaránt találunk kisebbeket és nagyobbakat. Vass Ferenc színházi könyvelőnek (1810) és Simonofszky építési felügyelőnek (1830) csakúgy dolgozik Pollack, mint Komlóssy adó-

szedőnek (1814), vagy Schaffer főharmincadosnak (1820), vagy Bay Ferenc udvari tanácsosnak (1814). Kifejezett értelmiségi építtető kevés van, nyilván azért, mert ezek a foglalkozások ekkor még szerény anyagi eredménnyel jártak. Ilyen megbízója (és barátja) Gömöry Károly patikus (1812), Schreyer Ádám pap (1815), Bene orvosprofesszor (1820), vagy Marossy kirurgus (1832). Ugyancsak kis számban találunk megbízói között főrangú családokat. Az Almásy—Zichy-ház, valamint a Festetich-palota közismert, a Teleki-családnak végzett munkálatok aligha nevezhetők jelentékenyeknek, a Brudern-ház — ha ezt is ide soroljuk — az előbbiek során amúgy is bő tárgyalást nyert. Mintegy záróakkord lesz a Károlyi-család tisztviselői számára épített Üllői úti Károlyi-ház, egyúttal egy új típus korai példája.

Ilyképp Pollack városi magánépítkezései nemcsak számbeli gazdagságukkal, megoldásaik sokféleségével, hanem a városban való elhelyezésükkel és végül építtetőik társadalmi állását tekintve is jól szemléltetik azt az átalakulást, amely a XIX. század első harmadában hazánkban, elsősorban Pesten lejátszódott.

JEGYZETEK

[1] Sz. B. Iratok. 1809. 124, 125. — Mint szakértő Hild Jánossal együtt felülvizsgálja Eberl Károly mesterremekét (Ptjkv. 1807. 4879), majd a józsefvárosi templom boltozatának megvizsgálásánál (uo. 3579) becslőként szerepel (uo. 1810. 86). — Eberl panaszt emel ellene, amire viszontpanasszal él (uo. 1810. 917, 3718); szakértő a Hild János elhunytával tisztázandó kérdéseknél (uo. 1811. 1694. és Relat. a. m. 6466), szakértő a Papacosta-háznál (uo. 1811. 1694 és Relat. a. m. 6466) stb. — Amikor 1812-ben házalapozáskor a régi városfal maradványaira bukkannak, szakértőként a Szépészeti Bizottmány Pollackot küldi ki (uo. 1812. 917).

[2] Munkabéremelési beadványa a színházépülettel kapcsolatban: OL. Nádori Lvtár. 1810. Polit. N° 2165. — Bár az építkezésekről elsősorban az Sz. B. tervanyaga sok tájékoztatást nyújt, az ott található anyag nem tekinthető teljesnek. A tervek egy része elveszett vagy lappang, elsősorban a legjelentékenyebb alkotások tervei, másrészt a kiváltságos helyzetű építtetők mind pesti, mind vidéki építkezéseiknél egyaránt eléggé szabadon, az előírások megkerülésével járhattak el. Befolyásolja a teljes áttekintést az is, hogy az Sz. B. anyaga egyes évekből — pl. a húszas évek derekáról — részben vagy egészben hiányzik.

[3] Sz. B. 159. Pince, földszint és első emelet alaprajza. Benyújtás: 1809. szept. 20. Engedélyezés: 1809. dec. 3. Egykor Th. Krallengasse, mai VI. Paulay Ede utca és Bajcsy Zsilinszky út sarok, a Paulay Ede utcai oldalhomlokzat 12 tengelynyi része ma is — kissé módosítva — áll. A felsorolandó háztervek mai telekhelyének meghatározásával Zakariás G. Sándor fáradozott, amiért e helyen is köszönetet mondunk.

[4] Sz. B. 212. F. Üllőer Strasse 17—18, mai IX. Üllő út 52. helyén; homlokzatterv nem maradt fenn.

[5] Sz. B. 296. 1810. jún. 19. A. Waitzner G. 417, mai V. Váci utca 8. helyén; csak a homlokzat csonka terve és az első emelet alaprajza maradt meg.

[6] Sz. B. 304. 1810. márc. 6. Földszint és homlokzat. Egykor Th. 3 Trommelgasse 308, mai VII. Dob utca 40—42. helyén. 1944—45-ben elpusztult. — Ugyanekkor tervez földszintes házat a színházépítés könyvelője, Vass Ferenc részére (Th. Mohrengasse 509, mai VI. Paulay Ede utca). Terv: Sz. B. Iratok. 315. és Jkv. 384. Engedély kelte: 1810. jún. 22. — Ezt az adatot Zakariás G. Sándornak köszönjük.

[7] Sz. B. 322. 1810. jún. 21. Egykor Am Neugebäude, mai V. Guszev utca 27—Arany János utca 26. helyén.

[8] Sz. B. 332. Homlokzat és három alaprajz. Egykor L. Neben dem Zimmermannsplatz an der Donau, a mai V. Akadémia utca 11—Széchenyi utca 6. helyén. — Jelentéktelen átépítést tervez Feszlné házához ; Sz. B. 1810. 344. Engedély : szept. 16. Egykor J. Rochusplatz, mai VIII. Gyulai Pál utca 16—Kőfaragó utca 6. helyén.

[9] Sz. B. 403. 1810. Engedély : aug. 9. Egykor Th. Königgasse, mai Majakovszkij utca 13. helyén.

[10] Sz. B. 402. Engedély : 1810. aug. 8. Egykor Th. Akaziengasse 99, mai VII. Kertész utca 42—44. helyén.

[11] Sz. B. 518. 1811. febr. 15. Egykor Th. Kleine Nussbaumgasse 296, mai VII. Kisdiófa utca 9. helyén.

[12] Sz. B. 550. 1811. Alaprajz és homlokzat. — A Városliget kérdésével már évek óta foglalkoznak. Először fahíd létesítéséről hallunk (Ptjkv. 1807. 6425), majd elhatározzák a vendéglő építését (Sz. B. Jkv. 1809. 80—81). — Hild János terve és költségvetése alapján a bérlőként ajánlkozó Grossinger Lipót tesz ajánlatot (uo. 1809. 843 és Sz. B. Iratok. 1809. 146), ezt a tervet költségesnek találják és egyszerűbb változat elkészítését kívánják (Sz. B. Jkv. 1810. febr. 18. 27). — Ennek alapján jöhetett létre Pollack terve, amelyről 1811 elején jelentik, hogy az építés megkezdődött, s a tavon át vezető angol híddal együtt az épület még ez évben befejezendő (uo. 1811. jan. 27. 317). — A Városliget — a volt Batthyány-erdő — telkeinek árverése után, 1800 körül, indul meg a terület fásítása, illetőleg beépítése (Ptjkv. 1800. 1092 és 1236). — Úgy látszik, a beépítés elsősorban a városhoz közel eső részen folyt, adat van ugyanis arról, hogy Stáhly György sebészprofesszor az újonnan épült városligeti lakával szemközti telket árverésen kívül szeretné megvenni (uo. 3930 és Relat. a. m. 2624). — A Városliget kialakulásával kapcsolatban a közönség kényelmét és szórakozását szolgáló első épületek egyike lehetett a Pollack-építette vendéglő. Már 1812-ben felmerül egy vendéglő felállításának szükségessége, lehet, hogy az első kis épület ekkor készült (OL. Nádori Lvtár. Polit. 1812. N° 1505). — *Haranghyné Boros V.*, A pesti Szépítő Bizottság működésének kezdete és a Szépítési Terv. Emlékkönyv Lyka Károly 85. születésnapjára. Bp. 1954, 519. kk.

[13] Sz. B. 597. 1811. jún. 8. Egykor A. Sebastianplatz 382, mai V. Veres Pálné utca 2. helyén. — A Szépészeti Terv miatt szükségessé vált telekkiigazításról a tanácsülésen is szó esik : Ptjkv. 1811. 3603 (Schoen Arnold szíves közlése).

[14] 1811-ből való jelentéktelen építkezés Ballásy Péter földszintes háza (Sz. B. 607. Homlokzat Sz. B. iratoknál. J. Unweit des Hilfischen Gartens, mai VII. József u. 39. helyén), valamint Grondauer Pál földszintes, sávozott vakolású háza a Ferencvárosban (Sz. B. 614. 1811. máj. 31. Egykor Am Gotthardischen Grund, a mai IX. Liliom utcában. Alaprajz és homlokzatterv). — Ezzel szinte azonos megoldású Holovits Mihály kereskedő földszintes háza (Sz. B. 617. Alaprajz és homlokzatterv. Egykor L. Auf dem Bauplatz des Ladenhändlers Holovits, mai V. Balassi Bálint utca 23. helyén); még szerényebb Lang József földszintes háza (Sz. B. 622. Homlokzat- és alaprajzterv. J. Steinbruckgasse 228, mai VIII. Baross utca 27—Mária utca 33. helyén), valamint Minoletty Róza csokoládékészítő földszintes háza (Sz. B. 642. 1811. jún. 25. Ferencváros 226. sz. telkén, mai IX. Angyal utca 28. helyén), amelynek ablakközeit füles faltáblák élénkítik. — Nagyobb átalakítás folyt Takátsy Konstantin kertész házán, amelynek udvari szárnyaira második emeletet tervez (Sz. B. 655. 1811. jún. 6. Két alaprajz. Egykor A. Schiffgasse 5, mai V. Kristóf tér 6. helyén).

[15] Sz. B. 679. Homlokzat és földszinti alaprajz. Egykor J. Steinbruckergasse, mai IX. Tűzoltó utca 33—Viola utca 37. helyén.

[16] Hild János halálakor — a céhszokásoknak megfelelően — özv. Hild Klára építkezéseinek felügyelője mindaddig, amíg az ipart Hild Klára özvegyi jogán nem folytathatta vagy át nem adhatta (Sz. B. Jkv. 1811. ápr. 17-i ülés protokolluma. Schoen Arnold szíves közlése). — Úgy látszik, miként korábban Leopoldo Pollach a bécsi Hildekkel, Pollack Mihály is jó viszonyban van a pesti ággal, legalábbis Hild Jánossal. Erre vall az, hogy Hild József 1813-ban négy és fél hónapig dolgozik nála, nyilván, hogy mesterjogát elnyerje, de erre a mestermunka elkészültének késlekedése miatt ekkor nem kerül sor (Főv. Lvtár. Intim. a. m. 10799. 1813. jan. 12). — 1810 körül Hild János mellett Pollack volt a nagyobb megbízások szempontjából számbajöhető építész, bizonyítja ezt az, hogy 1810-ben ők ketten készítenek az egykori Grassalkovich-telekre tervet egy építendő múzeum részére. Sajnos, mesterünk tervei nem kerültek elő. Nagyszabású épületre vonatkozhattak, mert a bécsi bírálat kikel

költséges voltuk ellen (*Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 66; *Rados J.*, Hild József. Bp. 1958, 230).

[17] Sz. B. 742. Teljes tervanyag. Egykor L. An der Donau 46—56, mai V. Akadémia utca 17—Beloiannisz utca 5. helyén. — *Bierbauer V.*: MM (1925) 554. — *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 44.

[18] Sz. B. Nagyalakú tervek. 758. 1812. márc. 10. Homlokzat és összes alaprajz. Egykor L. 55—56, a mai V. Roosevelt téren. — Még 1824-ben is sürgetik az építkezést: OL. Nádori Lvtár. Polit. 1824. N° 371. — A telek valószínűleg azonos a későbbi Nákó-házéval (Hild József, 1827): *Rados* i. m. 56.

[19] OL. Nádori Lvtár. Polit. 1812. N° 1561.

[20] Arra, hogy mennyivel kiforrottabb, mint kisebb mesterek hasonló alkotása, jó példa az ugyanekkor, talán Pollack hatására készült Kronberger-ház, Kasselik Fidél 31 tengelyes, kétemeletes terve, amelynek zsúfoltsága a múlt hagyományait, aprólékos és ezáltal hatástalan díszítése a mester szerény tehetségét mutatja (Sz. B. 870). — Háromemeletes ház egyébként 1815-ig ritka, tudomásunk szerint Pollack tervét csupán Hofrichter tervei az Urbán-, illetve Szemerédy-házak részére előzik meg.

[21] Sz. B. Nagyalakú. 759. 1812. márc. 12. Teljes tervsorozat. Egykor A. Ehemaliger Schiffamtsplatz, mai V. Apáczai Csere János utca 7.

[22] A nevezetes pesti házak között említi *Schams* (i. m. 91) leírása is. Paur Miksa 1834-ből származó litografiája is bemutatja [Fillértár (1834) május 24]. Helyreállításáról, illetve annak egyes kérdéseiről: *Horler—Komarik*, Műemlékhelyreállítások a városképjavítás szolgálatában. Művészettörténeti Értesítő (1953) 195. kk.

[23] Sz. B. 760. 1812. márc. 12. Teljes tervsorozat. Egykor Th. Königgasse, mai VI. Majakovszkij utca 12. — Az épületet *Voit P.* (Egy régi pesti patika. TBM. VII. köt. Bp. 1939, 42. kk.) alapos tanulmánya vezette be a szakirodalomba.

[24] *Voit* i. m. 45. kk. — A telek eredetileg Csapó Dánielé volt: *Zádor A.*, Pollack Mihály tolnamegyei építkezései. Lyka emlékkönyv. Bp. 1954. — A Gömöry-házról: *Horváth H.*, Budapest művészeti emlékei. Bp. 1938, 58—59 (főleg Dunaiszky reliefjeiről), *Voit P.*, Régi magyar otthonok. Bp. 1943, 291, 311. — A soronkövetkező föld szintes lakóház (Sz. B. 781. Homlokzat és alaprajz. Anton Eggendorfer. Egykor Th. In der neuen Gasse 262, mai VI. Nagymező utca 31—Zichy Jenő utca 30. helyén) jelentéktelen, nagyrészt meglevő ház átépítése volt.

[25] Sz. B. 793. 1812. jún. 9. Teljes tervsorozat. Egykor Königgasse, mai VII. Majakovszkij utca 11., erősen átépítve, emeletmagasítással ma is áll.

[26] Az eddig ismeretlen földszinti reliefek az 1957. évi (az erős átépítés miatt csupán a földszintre terjedő) helyreállítás alkalmával kerültek elő. A helyreállítás dokumentációs anyagát, valamint a reliefek fényképeit Komarik Dénesnek köszönjük. — Feltehetőleg a Prandtner-család is baráti kapcsolatban állt Pollackkal, esetleg a Pollack-gyermekek leggyakrabban szereplő keresztszülei, Oberhäuser János és felesége révén. Az ő megbízásukból készít például Prandtner 1818-ban a szeptember 16-án keresztelt Pollack János Mihály részére (aki gyermekkorában halt meg) keresztelő érmet (*Bóka L.-né*, Az Iparművészeti Múzeum Prandtner ötvöstárgyai. Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei. I. köt. Bp. 1957, 160. — Itt csupán a Prandtnerek Kígyó utcai műhelyéről történik említés 1822-ből). — A kisméretű Laitl-ház (Sz. B. 798. Egykor Th. Feldgasse 684, mai VI. Majakovszkij utca 104. helyén, 1944—45-ben elpusztult. Jelenleg lappangó tervének régebbi fényképét Schoen Arnoldnak köszönjük) ablakfeletti gazdag reliefdísze ugyancsak a Dunaiszky-műhelyből származhat. — Nem különösebben érdekes Haywald Gottlieb földszintes, középkapus kis háza (Sz. B. 812. 1812. jún. 16. Homlokzat és alaprajz. Egykor Th. Neue Feldgasse 124, mai VII. Klauzál utca 12. helyén), valamint egy szárnyépület Török Ignác házához (Sz. B. 820. 1812. jún. 28. Egykor J. Frühlinggasse, ma VIII. József utca 6). — Ekkor foglalkoztatja mesterünket egy szokatlan feladat is. A gellérthegyi csillagvizsgáló nehezen megvalósuló kivitelét az intézet vezetője — Pasquich — azzal igyekszik gyorsítani, hogy Pollacktól költségvetést kér, amit az Kardetter Tamás ácsmesterrel együtt elkészít. Az építészeti igazgatóság azonban nem ezt a tervet kivitelezteti, aminek következtében — Pasquich szerint — az épület nedves, a célnak nem megfelelő lett és az utólagos kiegészítések költségesebbek, mint a Pollack-terv lett volna (*Pasquich*, Freymüthige Beurtheilung und Würdigung der astronomischen Anstalt auf dem St. Gerhardsberge zu Ofen. Pesth 1819, 13. kk.). Az 1812-ből származó Pollack-terv és a hozzátartozó

költségvetés egyelőre nem ismeretes. — A csillagvizsgáló épületének hiányosságait mutatja, hogy még 1830-ban is a nádor jelentést kér a munkaközben szükségessé vált változtatásokról [OL. Nádori Lvtár. Locum. 1830. N° 1411; l. továbbá: *Kelényi B. Ottó*, A gellérthegyi csillagvizsgáló. Historia (1929) 51, 99].

[27] Sz. B. 851. 1813. máj. 2. Egykor L. Neben dem 30-st Amt, mai V. Dorottya utca 4—Szende Pál utca 3—Apáczai Csere János utca 13. helyén. A második emelet tervét Sz. B. 944. alatt tárgyalják, de ez a terv hiányzik.

[28] Sz. B. 942. 1813. márc. 1. „... die bereits bestehende Fassade keineswegs abzuändern" — szól a határozat. Egykor A. Kecskemétergasse 530, mai V. Kecskeméti utca 6. helyén.

[29] Így Richter Keresztély földszintes házának toldaléképítkezése (Sz. B. 956. 1813. máj. 16. Egykor J. Nächst der Stationsgasse, mai VIII. Reviczky utca 5. helyén), avagy Bannert Ignác középkapus, két-két ablaktengelyes földszintes háza (Sz. B. 1009. 1813. aug. 1. Egykor J. Kundigasse 772, mai VIII. Tolnai Lajos utca 44. helyén), vagy Saphir Átanáz földszintes házának átépítése a szokatlanul hangsúlyos és oromzattal zárt középső kapu és rizalit motívumával (Sz. B. 1011. 1813. aug. 1. Egykor Th. Knollengasse 289, mai VI. Csányi utca 6. helyén), vagy Moszer Mihály egyszerű földszintes háza (Sz. B. 1014. Egykor J. Stationsgasse 54, mai VIII. Baross utca 63—67. helyén).

[30] OL. Nádori Lvtár. Polit. 1813. N° 1000. Ugyanekkor összeállítják a folyamatban levő építkezések jegyzékét és elhatározzák, hogy költségkímélés miatt két évig csak nagyobb telekkomplexumon kezdenek majd építkezést (uo. Polit. 1813. N° 761).

[31] 1814. május 15-én nyugtázza a Szervita téri házon végzett kőművesmunkáért, illetve anyagokért kapott összeget (OL. Gyömrői Teleki Lvtár. 35. Elenchus XL. Pesti házak. Becsiések 250—254) és ugyanezzel a kelettel a terézvárosi Fekete Sas utcában levő házon végzett munkákat (OL. Gyömrői Teleki Lvtár. G/54, 3. Számadás mellékletek 1734—1904. 289). Ezeket az adatokat Schoen Arnold szívességének köszönjük. — A Szervita téri házra 1862-ben Diescher József harmadik emeletet húzott, még ekkor is a Teleki-család birtokában volt. — A Szervita téri Teleki-ház valószínűleg későbarokk lehetett, mindenesetre a XIX. század első éveiben már állt. — *Sternegg M.*, Az első magyar bútorgyárnok, Vogel Sebestyén. Művészettörténeti tanulmányok. Bp. 1957, 153. kk. idézi a Vereinigte Ofner und Pesther Zeitung 1809 augusztusi hirdetését a Kerner és Vogel-cég új helyiségéről a Teleki-házban.

[32] Sz. B. 1142. 1814. ápr. 30. Teljes tervsorozat. Egykor Th. Auf dem Judenhof, mai VI. Majakovszkij utca 4. helyén.

[33] Sz. B. 1129. Tervek iratoknál. Engedély kelte: 1814. jún. 8. Egykor A. Am ehemaligen Botanischen Garten, a mai V. Szép utca 3. helyén.

[34] Sz. B. 1155. 1814. jún. 8. A. Franziscanerplatz, mai V. Szép utca 5—Reáltanoda utca 4. helyén.

[35] OL. Nádori Lvtár. 1815. Polit. N° 1837. — A foghíjas házakról szóló jelentés: Uo. 1815. Polit. N° 1110 és 1247. — Az engedély nélküli építés úgy látszik később is folyik, több tiltó határozat hozatala erre vall. Így: Sz. B. Jkv. 1820. ápr. 23. 324 és uo. 1829. aug. 30. 900. — A felsőbb hatóság nagy figyelemmel kíséri az Sz. B. működését, főleg az első évtizedekben. Hol kimutatást kérnek a folyamatban levő munkákról (például OL. Cancellária. 1812. N° 8079 és 10.481), hol a városrendezési munkálatokról (OL. Nádori Lvtár. Pol. 1822. N° 143 és 817), hol pedig a foglalkoztatott mesterekre vonatkozólag kérnek jelentést (OL. Cancellaria. 1811. N° 5363).

[36] Sz. B. 1282. Fr. An der Soroksarer Strasse, a mai Ferencvárosi pályaudvar helyén. — Nem jelentős munkája ez évnek Majtényi Anna és Lujza raktárépülete, amelyet egy faraktár helyére készít: Sz. B. 1337. 1815. márc. 4. Egykor Th. Königgasse 5, mai VII. Majakovszkij utca 3. helyén.

[37] A tervek első közlése: *Rados J.*, Magyar kastélyok. Bp. é. n. 67. — A kivitelezésről: Székesfehérvári Szemle II (1943) 50.

[38] *Zádor*, Leopoldo Pollach. 127. kép. Ilyen analógia Leopoldo Pollach vázlatai közül egy 1797-i kelettel ellátott lap (Milánó, Museo Civico, Gabinetto delle Stampe, Fondo Bertarelli). — A kertre néző terem erős kiemelése a homlokzatból még a klasszicizmus korai szakaszának egyik jellegzetessége. Szerepel például Friedrich Gilly berlini Molter-villáján is (épült 1800 körül, lásd: 14. kép). — Egyelőre nem volt eldönthető, hogy az olyan gazdag oszlopsoros hazai kúriák, mint aminő például az egykori Prónay—Orczy-kúria Borsodivánkán, akár közvetlenül, akár közvetve,

kapcsolatban állnak-e mesterünkkel. (E kastélyra dr. Vargha László volt szíves figyelmünket felhívni.)

[39] A tahitótfalui épületre Pollack Albert volt szíves figyelmünket felhívni, megtekintését a mester leszármazottjainak köszönjük. Első közzététel: Pest megye műemlékei. II. köt. Bp. 1958, 167. kk. — Ilyen típusú kerti lakok a németországi klasszicizmus korai szakaszában is előfordulnak. A tahi présházzal rokon az 1794 körül épült weimari Römisches Haus, négy iónoszlopos tornácával és növényfüzéres reliefjével (reprodukálva: *Schmitz, H.*, Kunst und Kultur des 18. Jahrhunderts in Deutschland. München 1923, 201. kép).

[40] Sz. B. 1340. Egykor Th. Landstrasse, neben dem Baron Orczyschen Haus, mai VII. Tanács körút 13. helyén. — Kolbnak már 1810-ben is dolgozik, talán jó viszonyban lehetett vele. Erre vall, hogy a tervet sajátkezű kérvénye kíséri, amire csak kivételes esetben van példa. — Engedély: 1815. febr. 14.

[41] Sz. B. 1367. 1815. ápr. 9. Egykor L. Unweit dem grossen Neugebäude, mai V. Arany János utca 20—Október 6. utca 24. helyén.

[42] A Wurm József kereskedő részére ekkor épült földszintes kis ház csak azért említendő, mert egyik későbbi jelentős megbízójával való összeköttetés kezdetét jelzi. Sz. B. 1389. Csak alaprajzok. Egykor Th. Am Ende der Drei Trommelgasse, mai VII. Dob utca 59—Kertész utca 31. helyén.

[43] Sz. B. 1432. 1815. ján. 28. Egykor A. Kleine Brückgasse 13, mai V. Türr István utca 5—Aranykéz utca 8. helyén. A tervek hiányoznak. Többször átépült, 1944—45-ben teljesen elpusztult. — Első tudományos feldolgozása: *Bierbauer V.*, Pollack Mihály, a régi pesti paloták mestere. MM (1925), az akkor még meglevő földszinti alaprajz közlésével.

[44] Az irodalom elég sokszor megemlékezik e nevezetes házról. A múlt századi leírások főleg a kapu öt egyiptomi szobrát a Dunát jelképező nőalakkal és a magyar föld termékeivel, valamint római sisakkal és Neptun jelvénnyel emelik ki. Mindez Dunaiszky Lőrinc műve, írja a Tudományos Gyűjtemény [Tudósítások a honnyi művészekről és műveikről (1819) I. 123]. — E szobordísz még 1850-ben is fennállt [*Nagy I.*, Magyarország képzőművészete a legrégibb időktől 1850-ig. Századok VIII (1874) 39; Művészet II (1903) 350]. — A házat minden városleírás kiemeli mint nevezetességet [*Schams* i. m. 91; *Tekusch* i. m. 11; Honművész (1835) 531]. — A később benne működő vendéglő, illetve szálloda is gyakran szerepel a sajtóban. Az érdekesebb hírek közé tartozik, hogy a Honművész [(1834) II. 734—735] kifogásolja a Jaegerhorn elnevezést és egyéb nem-magyar feliratokat, a Hölgyfutár meg 1860-ban közli, hogy a Vadászkürt egész személyzete magyar ruhába öltözött. Ez arra vallana, hogy mint közismert és szembetűnő hely, részt vett a hazafias megmozdulások ilyen külsőségeiben is [Hölgyfutár (1860) 670]. Az épületről egyébként l.: *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 45. kk.

[45] Neumayer József háza: Sz. B. 1484. Építési engedély: 1815. szept. 24. Neumayer Miklósé azonos számon 1816-ban kapott építési engedélyt. Egykor A. Alte Postgasse, mai V. Régiposta utca 2—Apáczai Csere János utca 1. helyén. Telekkiigazítás kártérítése: OL. Nádori Lvtár. Polit. 1820. N° 588. — A ház még 1830-ban is a befejezetlen építkezések közt, mesterünk nevével szerepel. L.: Fővárosi Lvtár. Intim. a. m. 8703.

[46] *Zádor A.*, A magyar klasszicizmus építészeinek társadalmi helyzete. Bp. 1953. A 6. képen közölt homlokzatterv nem azonos a házhoz tartozó homlokzattal.

[47] Sz. B. Jkv. 1816. márc. 3. 163. — A tervek Sz. B. 1484, illetve 1604. sz. alatt találhatók, összekeverve az előbb tárgyalt Neumayer-házéival. Helyes számozás 1606 és 1609 lenne. Egy földszinti alaprajz található a Kiscelli Múzeumban 561/13—18. sz. alatt, egy homlokzatterv ugyanott 14064. sz. alatt. — Egykor A. Hatvanerstrasse, ma V. Kossuth Lajos utca 3—Szép utca 1. — 1851-ben Wieser Ferenc alaposan átalakította; díszítése, lépcsőháza stb. megváltoztak (Wieser átépítésének elemzését l.: *Vámos F.*, Budapest városképének átalakulása József nádor korától napjainkig. Bp. 1926, 13). — Erkélye hibásan helyreállítva. — A házban volt az a Landerer és Heckenast nyomda, amelyben 1848. március 15-én a Talpra magyart és a Tizenkét pontot nyomtatták. — Az épület (főleg alaprajzi) elemzésével *Bierbauer* i. m. foglalkozik.

[48] A Horváth-ház régebbi irodalmából: *Schams* i. m. 91.—*Tekusch* i. m. 75 (mindketten a kiemelkedő házak között említik). — *Kunits, M.*, Topographische

Beschreibung des Königreichs Ungarn. Pesth 1834, I. köt. 112. old. említi, hogy Lehnhardt Sámuel poprádi rézmetsző műhelye 1817 óta e házban van.

[49] Sz. B. 1671. 1816. máj. 6. A Kaschauer Hofnak nevezett földszintes ház emeletráépítése. Egykor Th. 288, mai VII. Dohány utca 12—14. helyén. Teljes tervsorozat. — Weiss Pál mázolómester földszintes háza jelentéktelenebb kisebb építkezés ez időből. Sz. B. 1725. 1816. szept. 22. Egykor Th. Auf dem alten Hochgerichtsplatz, mai VII. Alsóerdősor 12—Szövetség utca 11. helyén.

[50] Sz. B. 1731. 1816. aug. 24. Egykor Beim Waitzner Thor, mai V. Váci utca 1-3—Deák Ferenc utca 5—Türr István utca helyén.

[51] Mesterünknek ekkor már Újlakon téglaégetője volt, nyilván azért, hogy az állandó téglahiány az ő építkezéseit kevésbé veszélyeztesse (Fővárosi Lvtár. Telekkönyvi iratok, P. 27. 1817). Ez a téglaégető sérülhetett meg az 1838-as árvíz kapcsán, amikor mesterünk bejelenti, hogy 4500 forintnyi épületkár érte Újlakon (Uo. „Verzeichnis des durch Austrettung der Donau deren Bewohnern der Neustift Ofens erwachsene Schaden" 6).

[52] Özv. Hild Klára remunerációt kérő levele: OL. Nádori Lvtár. Polit. 1818. febr. 15. N° 403.

[53] E tervei közül a Glückswerth-féle héttengelyes földszintes ház csak annyiban említendő, hogy az erőteljesebb középhangsúly, a sávos vakolásban elhelyezett süllyesztett ablakok a felettük levő téglány alakú falmezővel olyan jellegzetességek, amelyek igényesebb műveinél is előfordulnak. Sz. B. 1834. ápr. 17. Egykor L. Obere Donau Zeile 32—33, mai V. Balassi Bálint utca 9—13. helyén.

[54] Sz. B. 1884. 1817. Egykor A. Herrengasse 432, mai V. Petőfi Sándor utca 2—4.—Felszabadulás tér 5. helyén. Tervei szerepelnek: *Dömötör I.*, Kultúra akták közt. A Ház (1911) 6—7. sz. — Valószínűleg azonos a Gotthard-telekkel. OL. Nádori Lvtár. Polit. 1817. júl. 6. N° 1019.

[55] A Brudern-házról, mint Pest egyik nevezetességéről, a korabeli irodalom gyakran megemlékezik (*Schams* i. m. az első képen közli homlokzatát és büszkén megjegyzi — 92—93. old. —, hogy német városokban sincs párja). — 1820-ban a királyi pár látogatásakor a pesti házak közül a Brudern-ház volt kivilágítva [Budán a Sándor-palota; Hazai és Külföldi Tudósítások (1820) II. félesztendő 174]. — A kortársak is büszkék erre az újszerű és impozáns épületre: „Mind különössége, mind ritka szépsége által nevezetes a Báró Brudern háza a párisi utcában" — írja Tóthfalussy Károly [Tudományos Gyűjtemény (1822) IV. 67]. — A ház jóval elkészülte után is híres: *Tekusch*, Der Fremde in Pest. Pesth 1833, 73. old. részletesen leírja, kiemelve sárgaréz drótbálóval védett üvegtetejét; erről egyébként *Kazinczy Ferenc* is megemlékezik: Pestre. Töredék pesti útleírásából. Szerk. Rexa Dezső. Bp. 1929, 10. — Még 1840-ben is a város nevezetességei közé tartozik [Tudományos Gyűjtemény (1840) III. 114]. Külföldön is kevés előzménye van, mert a londoni Burlington Arcade (George Cavendish műve) is csak 1818-ban vagy a párizsi Passage des Panorama 1810 körül épült (ismeretlen festő képe a párizsi Musée Carnavaletben). Későbbi a párizsi Galerie d'Orléans (1829—1831), valamint a milánói Galleria de'Cristoforis (1831), ugyancsak fémhálózatos üvegtetővel.

[56] Sz. B. Nagyalakú. 1983. Teljes tervsorozat. 1817. Egykor A. 491, mai V. Szép utca 6—Reáltanoda utca 6. — Beható elemzése: *Bierbauer* i. m.

[57] A palotára vonatkozó irodalomból a legfontosabbak: *Schams* i. m. 92. — *Tekusch* i. m. 76. — *Petrik A.*, A régi Pest művészete. Bp. 1919, 69. (sivárnak, a homlokzatot nem-művészinek mondja). — *Lechner J.*, Budapest műemlékei. Bp. 1924, 191 (szerinte „barokk reminiscenciákkal ékes"). — *Horváth* i. m. 57, 91 (összetéveszti az 1829-ben épült Stettner-házzal). — *Voit P.*, Régi magyar otthonok. Bp. 1943, 273. — *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 45—50. — A később a Szapáry-, majd a Zichy-család tulajdonában levő házat 1938-ban — amikor a Nagykovácsi-áruház tulajdonába került — lebontani szándékoztak. A sajtóban és a közvéleményben egyaránt jelentkező erős tiltakozás segítségével sikerült e barbárságot megakadályozni [Pesti Városház (1938) 2. sz. 14; uo. 7. sz. 15; Pesti Napló (1938) júl. 15. 6]. — Nem jelentékeny terv ugyanebből az évből Kemnitzer Károly kerti vendéglőjéé, amelyet tulajdonosa egy régi faépület helyén kívánt építtetni, végigfutó oszlopsoros tornáca mint Szőny rokona említhető (Sz. B. 1990. 1817. okt. 26. Egykor Th. Skopekischer Grund, mai VI. Szófia utca 9. helyén). — Jelentéktelen földszintes kis raktárépület az, amelyet Pollack a maga részére épít 1817-ben (Sz. B. 2184. Engedély:

Jkv. 1818. 296. A mai Vadász utca 31. helyén). A már korábban ismertetett, egyszerű, de gondosan kialakított földszintes házak után nem jelent újat Sibor vagy Sibolt Ignác ferencvárosi sarokháza (Sz. B. 2202. Egykor Fr. Gottesackergasse, mai IX. Mester utca 46.—Viola utca 2. helyén). — Nem jelentékeny építkezés a Pollackkal komasági viszonyban álló Oberhäuser János részére készült kétemeletes sarokház, amelynek homlokzata a Brudern-házzal rokon és csupán a földszint felett beiktatott félemelet jelent új mozzanatot (Sz. B. 2291. 1818. aug. 30. Egykor A. Kleine Bruckgasse 20, mai V. Aranykéz utca 7—Türr István utca 7. helyén). — A kérelem szerepel még: OL. Nádori Lvtár. 1815. Polit. N° 1115. alatt is.

[58] *Zádor A.*, Pollack Mihály tolnamegyei építkezései. Művészettörténeti tanulmányok. Bp. 1954, 201.

[59] Ezt a kastélyt említi: *Károly J.*, Fejérmegye története. Székesfehérvár 1894—1904, V. köt. 4. kk.

[60] Ez alkalomból készült felmérési tervek megküldéséért a Győri Tervező Iroda Székesfehérvári csoportjának (Névery Tibor építész) mondunk köszönetet.

[61] *Vályi A.*, Magyar Országnak leírása. Buda 1799, II. köt. 212. old. még a régi kastélyt említi. — *Fényes E.*, Magyarországnak és a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben. Pest 1839, I. köt. 85. old. „pompás kastély és angol-kertjé"-t említi. — *Foerk E.*, A magyar építőművészet rövid története. Kecskemét 1929, 212. old. a polgári építkezések példájaként említi.

[62] Ezek első közzététele: *Rados J.*, Magyar kastélyok. II. kiad. Bp. 1939, 227. — A második világháborúban elpusztult a családi levéltár és ez lehetetlenné tette, hogy a terveket megvizsgálhassuk. Így csak a régebbi közzétételre, valamint Rados Jenő szíves közléseire támaszkodhatunk.

[63] *Zádor*, Pollack Mihály tolnamegyei építkezései i. m. 201. kk.

[64] Megerősíti ezt Rados Jenő szíves közlése, amely szerint az alaprajzokon régebbi falrészek sehol sem voltak jelezve.

[65] *Fényes* i. m. I. köt. 438. — Uő., Szótár. II. köt. 60. — *Pauer* i. m. 30. — *Singer, A.*, Das Freimaurerarchiv auf Schloss Dég. Pester Lloyd (1929) okt. 20. sz. 10. old. a Nemzeti Múzeum kicsinyített másának tekinti. — *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 54—55. — *Ormos I.*, A kerttervezés története és gyakorlata.. Bp. 1955, 82. kép. — A kastély parkjában állott egykori kápolna — amelyről Rados Jenő szíves közlése nyomán van tudomásunk — feltehetően ugyancsak mesterünk alkotása.

[66] A kastély folyamatban levő helyreállítása talán fényt vet majd néhány eddig felderítetlen kérdésre, főleg a kisebb módosítások terén.

[67] *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 51. — A nádor 1819-ben veszi meg a birtokot a Vallásalaptól, 1827-ben Fiuméből hazatérve egyenest kastélyába utazik, amint ezt az Ofner und Pesther Zeitung 1827. dec. 21-i közléséből tudjuk.

[68] 1829. okt. 24-én kelt levél. L.: Függelék 14. (Pollack Mihály levelei és végrendelete).

[69] Bár a kastély a második világháborúban súlyos károkat szenvedett, lebontása, illetve széthordása könnyelmű és pótolhatatlan veszteségnek tekinthető. — 1870-ben, ásatással kapcsolatban, Habsburg József azt írja a Magyar Tudományos Akadémiának, hogy a leletekre vonatkozó iratot nem találja, nála csak a kastély tervei vannak [Arch. Ért. (1870) 320. Erre az adatra Pollack Albert hívta fel figyelmünket].

[70] A kettős üvegházat 1870-ben Ybl Miklós építette. *Ybl E.*, Ybl Miklós. Bp. 1956, 67.

[71] *Kunits, M.*, Topographische Beschreibung des Königreichs Ungarn. Pest 1824, I. köt. 107. old. említi, hogy a szép kaput Renner Károly pesti kovácsmester készítette. — *Hunfalvy, J.*, Pesth und Ofen nebst Umgegend. Pesth 1859, 246—247. old. kiemeli a kastély nagytermét és freskóit, a park szépségét és ritka fáit. — *Fényes*, Leírás i. m. I. köt. 98. — Uő., Szótár i. m. I. köt. 19. — *Károly*, Fejér megye i. m. 120. kk. (főleg a kertről). — *Bierbauer V.*, A magyar klasszicizmus korának kastélyai. MM (1927) 465. kk. — *Lyka K.*, Magyar művészet. Bp. é. n. 337. — *Rados*, Magyar kastélyok i. m. 228—229. — *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 51. kk. kiemeli a kastély olaszos jellegét. — *Rados J.*, A magyar klasszicista építészet hagyományai. Bp. 1953 (a romállapot képeivel). — A kastély szépségét a nádor nagy figyelmét és gondját élvező angol-kert is fokozta, válogatott szépségű és gondos elhelyezésű facsoportjai az építészeti hatás fokozására is szolgáltak.

[72] *Román J.*, A sárospataki kollégium. Bp. 1956, 34.

[73] *Zádor*, Pollack Mihály tolnamegyei építkezései i. m. 185. kk.

[74] 1820. jan. 21-i kelettel. L.: Függelék 5. sz. levél.

[75] A kúria régi állapotának levélnehezítéken szereplő ábrázolását és több családi vonatkozású felvilágosítást Csapó Dániel leszármazottjainak köszönjük.

[76] A levelezésből mesterünk anyagiasságtól mentes magatartása, meleg baráti érzése is kitűnik. Mindent elkövet, hogy megbízóját felesleges fáradozástól megkímélje, a tervekért viszont nem fogad el tiszteletdíjat, mondván, hogy „az ember nemcsak kenyérrel él, hanem barátsággal is".

[77] Staffenberger Barbara két telken végighúzódó földszintes háza (Sz. B. 2383. 1819. febr. 12. Egykor Th. Rumbachgasse 10—12, mai VII. Rumbach utca 7—9. Ez utóbbi két emeletre kiegészítve ma is áll); Jandorek Vencel földszintes háza (Sz. B. 2457. 1819. máj. 31. Egykor Th. Waitznerstrasse 445, mai VI. Bajcsy Zsilinszky út 63. helyén). — Benkovits András emeletes háza (Sz. B. 2514. 1819. Egykor L. Göttergasse, mai V. Október 6. utca 20. helyén) az egyenletes ritmus egyik legszebb példája.

[78] 1820-ban — de már az előző két évben is — foglalkozik a régi sóhivatal helyreállításával, átalakításával. 1818-ban ezzel kapcsolatos anyagszállítást ellenőriz (Sz. B. Jkv. 1818. nov. 1. 688), a következő év végén javítási munkálatokat számol el (uo. 1820. 59 és 161), majd — nyilván sürgetésre — közli, hogy a lehető legnagyobb létszámmal, napi 12 órán át dolgoznak a javításon (uo. 1820. ápr. 9. 243). — A sóhivatal egykor Fr. 1—4. sz. telkén, a mai IX. Dimitrov tér 7—11. helyén állt (tervei: Sz. B. 2645, ma lappanganak). — A színház lépcsőházi traktusának terve: Sz. B. 2659. — Richter Mihály földszintes, középkapus, sávozott vakolású háza azért említendő, mert szerény volta ellenére finom változatokkal alkalmazza a hármas ritmust részben a kapu két oldalán elhelyezett ablakok a b a sorrendjében, részben a középső ablak hármas tagolásában (Sz. B. 2685. Egykor Th. Zwei Herzengasse 41—43, mai VI. Szív utca 43—45. Ez utóbbi átalakítva ma is áll). — Nem jelentékeny Kayser Márton földszintes háza (Sz. B. 2697. Egykor J. Friedlichegasse, mai VIII. Rákóczi tér 4—5. helyén), a Vagensányi József számára tervezett emeletráépítés (Sz. B. 2528. Egykor L. An der Donau, mai V. Balassi Bálint utca 3. helyén), Malovits József kereskedő földszintes háza (egykor L. An der Donau, mai V. Jászai Mari tér 2. helyén. Sz. B. 2830), vagy Schich Mátyás földszintes sarokháza (Sz. B. 2870. 1820. szept. 13. Egykor Th. Winkelgasse 468, mai VII. Dob utca 112—Rottenbiller utca 52. helyén, a földszint átalakítva ma is áll).

[79] Sz. B. Jkv. 1820. júl. 9. 537. és Sz. B. 2819. 1820. júl. 30. Egykor L. Göttergasse 269 és 290, mai V. Guszev utca 6—Október 6. utca 5. Romantizálva ma is áll. A tervek közt szereplő homlokzat eredetisége vitatható.

[80] Már 1819-ben készít tervet Festetich Antal építendő háza részére (Sz. B. 2513. 1819. júl. 11. Egykor L. Windgasse 222, mai V. Zrínyi utca 10). E beadványt csupán az alagsor és a földszint alaprajza kíséri, kivitelre nem került. Az építkezés kérdése a következő évben újból felmerül, a most benyújtott tervek a korábban hiányzó emeleti alaprajzzal és homlokzattervvel bővültek. Kivitelre most sem került sor, a homlokzat sem azonos a kivitelezettel, amely a sarokházzal egy időben épült (Sz. B. 2934). — Az 1820-as évekből egy eddig figyelembe nem vett és mesterünk munkásságában szokatlan feladat is felmerült: Kasselik Fidéllel együtt megbízást kap a belvárosi Sebestyén téren újra (?) felállítandó Szentháromság emlék tervére (OL. Nádori Lvtár. Polit. 1820. N° 362. Sz. B. Jkv. 1820. márc. 25. 181). — 1823-ban megújítják a megbízást, ami arra vall, hogy a munka nem készült el (uo. 1823. febr. 2. 79). — Látszólag a nádor szorgalmazza a szobor felállítását, a városi tanács — és talán a két megbízott mester is — húzódozni látszik. A Szépészeti Bizottmány 1823. évi jelentésében „wegen der Zeichnung eines dem Zeitalter angemessenen Planes sind die Baumeister Michael Pollack und Fidelis Kasselik neuerdings angegangen worden". A következő évi jelentés általában a nagyobb munkákat, így ezt a tervet is, kedvezőbb időkre halasztja (OL. Nádori Lvtár. 1825. Polit. N° 118). Végül Sz. B. Jkv. 950. 1827-ben ad acta teszi ezt a kérdést.

[81] Sz. B. 2935. Egykor A. Herrengasse 616, mai V. Petőfi Sándor utca 11—Párisi utca 5. helyén.

[82] Sz. B. 2936. 1820. és Sz. B. Jkv. 996. 1820. nov. 19. és 1027. 1820. dec. 3. — Meglevő, kiugró kapuzatú ház átalakításáról lévén szó, hozzájárulást kellett kérni az utcai homlokzat kiegyenlítéséhez és ezzel kapcsolatos alapozási munkálatokhoz

(egykor A. 420, mai V. Martinelli tér 1—Kristóf tér 4. Erősen átalakítva). — 1821-ben már annyira Pollack kezében összpontosul a Szépészeti Bizottmány minden munkálata, hogy utasításba megy: bármilyen számla csak az ő láttamozásával fizethető ki (Sz. B. Jkv. 1821. 722). — Ugyanekkor foglalkoznak a Vigadó megépítésével is: állagvizsgálás, költségvetés kerül napirendre (uo. 1821. 1363 és 1417, majd 1822. 135).

[82] Szerény, öttengelyes földszintes házat tervez Kapetz Lipót kőművespallér számára. Sz. B. 2991. 1821. febr. 1. Egykor Th. In der ersten Gasse ausser dem Einsiedler, mai VII. Hársfa utca 48—52. helyén.

[84] Sz. B. Jkv. 1821. márc. 26. 564 és uo. ápr. 8. 582, valamint Sz. B. 3019. Egykor L. Am ehemaligen Salzamtgrund 4. Átépítve, illetve emeletráépítéssel ma is fennáll.

[85] A ház építésével kapcsolatban 1822-ben is tárgyal (Sz. B. Jkv. 1822. febr. 24. 150. és 1822. márc. 10. 185). Ugyanekkor az építtető kéri, hogy háza előtt a Duna partját rendezzék, cölöpözzék (uo. 1822. jan. 27. 57 és márc. 10. 178; továbbá OL. Nádori Lvtár. 1822. Polit. N° 237 és 603 és 1824. 293), majd korlát készítését is elhatározzák. A nádor utasítja Pollackot, hogy ne fából, hanem vasból tervezze a korlátot (Sz. B. 494. 1822. jún. 30). A partkiépítés folytatását is kimondják (uo. 295. 1823. máj. 4). Pollack benyújtja költségvetését, de nem javasolja az öntöttvas korlátot (uo. 557). A nádor megbízást ad a rakpartnak a Kirakodó térig való kiépítésére (uo. 171. 1824. márc. 21), a szükséges cölöpök (Pyloten) elkészítésére Pollack Spiegel ácsmestert javasolja, javaslatát elfogadják (uo. 1824. 886). Pollack tervei a rakpart szabályozásához és a korláthoz Sz. B. 3554 és 3768. sz. alatt. A Kirakodó part szabályozása hosszan elhúzódik, még 1835-ben is van tennivaló (erre vonatkozik Pollack terve: Sz. B. 6120). — A Wurm-házra vonatkozó irodalomból említhető: Magyar szorgalom és mesterségek rajzolatja. Honművész (1833) I. 239. — *Lechner J.*, Képek Buda és Pest fejlődésének történetéből. MMÉE LII (1918) 200. — *Borbíró V.*, A magyar klasszicizmus építészete. Bp. 1948, 60 kép. — *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 45. — A Wurm-ház a kortársakat nemcsak díszeivel, hanem rendkívüli méreteivel ragadja el, a legtöbb kortárs ezt emeli ki. Így: *Levrer, J.*, Lebensbilder. Pest 1829, III. füzet 16. old. versben méltatja, a majd 130 ablakot és a három homlokzatot. — *Dorffinger* Wegweiser für Reisende. Pest 1827, szintén említi és ezt az osztrák útikönyvek is átveszik. *Tekusch* i. m. 73. old. kiemeli négy kapuját és emeletenkénti 46 ablakát. — *Tschichka, F.*, Kunst und Altertum in dem österreichischen Kaiserstaate. Wien 1836, 280. — A szobrászi munkát készítő Huber József szobrászról az első összefoglalás, a Wurm-ház említésével: Művészet (1909) 268. — Behatóan tájékoztat Huberről *Schoen Arnold* tanulmánya: Pest-Budai Almanach. Bp. 1919, 95. — Az oromcsoport modelljét, amely „Iparkodást és Kereskedést" ábrázol [Hazai és Külföldi Tudósítások (1824) II. félesztendő 383] 1832-ben Mayerffy Xavér táblabíró a múzeumnak adományozza. — A szobordíszekről lásd még: *Medvey L.*, Vezető Budapest szobrainak megtekintéséhez. Bp. 1939, felsorolja a két fekvő alakot, 22 oszlopfőt, 24 trofeumot (1822—24-ből valók), valamennyi Huber József műve, valamint az egykori Neptunkút is az udvarban.

[86] Sz. B. Jkv. 1821. márc. 26. 563. — Engedély: Uo. ápr. 8. 583. Tervek: Sz. B. 3020. Egykor L. Ecke Windgasse 212, mai V. József Attila utca 8—Nádor utca 1. helyén.

[87] Az azonos szám alatt őrzött homlokzat- és alaprajz nem felel meg egymásnak, a homlokzat későbbi keletkezésre enged következtetni, de az összetartozás megbontására nem merült fel elegendő indíték, lehet, hogy valamely változattal van dolgunk, amelynek alaprajza nem található.

[88] Sz. B. Jkv. 1821. márc. 26. 565 és uo. ápr. 584, amely szerint a meglevő francia tető ez alkalommal német tetőre változtassék. Tervek: Sz. B. 3021. Egykor A. Servitenplatz 421, mai V. Martinelli tér 2. helyén.

[89] Egyszerű földszintes lakóház Matjasch (Madách?) Ferencé (Sz. B. 3022. 1821. márc. 24. Egykor Th. Akaziengasse 108, mai VI. Akácfa utca 36. helyén) és Höcher (Heger) Mátyás kőműves pallér öttengelyes, földszintes, az ablakok felett süllyesztett falmezőkkel gazdagított háza (Sz. B. 3040. 1821. máj. 1. Egykor Th. 3 Rosengasse 561, mai VI. Rózsa Ferenc utca 83. Módosítva áll). — Ide tartozik az első emelet ráépítésével nagyított ház Auscher (Anscher) István részére (Sz. B. Iratok. 1821. júl. 12. 3073. Tervekkel együtt. Egykor A. Mahlergasse 322, mai V. Képíró

utca 2—Királyi Pál utca 12. helyén), valamint Mohl Márton földszintes házának átalakítása (Sz. B. Iratok. 1821. aug. 4. 3084. Alaprajzzal. Egykor J. Verderbergasse 185, mai VIII. Kistemplom utca 6. helyén), továbbá Gschill Jakab héttengelyes földszintes háza (Sz. B. 3108. 1821. szept. 23. Egykor Th. Kemnitzerischer Acker, mai VII. Dob utca 64. helyén). — Ugyanebben az évben megbízzák a hídvámházakon szükséges javítások költségvetésének elkészítésével (Sz. B. Jkv. 1821. febr. 25. 283). E kérdéssel éveken át foglalkozik. Előbb szakértői jelentést ad (uo. 1823. dec. 17. 1060), de a sérült tetőzet javítása egyre késik, noha a nádor jóváhagyta az új tetőzetre vonatkozó tervét és költségvetését (OL. Nádori Lvtár. Polit. 1823. N° 764 és 1053). — 1831-ben újból javításról van szó és ennek szerény — 117 forintnyi — költségvetéséről (Sz. B. Jkv. 1831. 390, 476 és 504), a mester csakhamar jelenti is a munka elvégzését (uo. 1831. 784), de az úgynevezett „koleralázadás" alkalmából a hídvámházak újra megrongálódtak (uo. 1831. 782). A mintegy 2500 forintnyi javítási költséget egyelőre a Szépészeti Bizottmány kénytelen viselni (uo. 1831. 798). Ez a munka is csakhamar elkészül (uo. 1831. 894 és 1096), de a kisebb-nagyobb javítási, átalakítási munkálatokkal hivatalból továbbra is mesterünk foglalkozik (uo. 1832. 556 és 1834. 279, 292, 314; 1838. 1606; 1839. 813). — Az, hogy a hídvámházakhoz tartozó három tervváltozat (Kiscelli Múzeum. 29945/1—2—3) ez alkalomból készült-e és részben vagy egészben Pollack műve-e, még nincs teljesen tisztázva. Az azonos kivitelű, de aláírás nélküli tervek közül csupán a hármas számmal ellátott látszik Pollack műveivel rokon felfogásúnak, a másik kettő „svájcias", illetve „kínaias" tetőzete és merevebben klasszicista homlokzata a húszas évek elején kissé idegenül hatna mesterünknél, bár nem lehetetlen, hogy erre a sajátos díszítő jellegre valamilyen felszólítást kapott.

[90] Sz. B. Jkv. 1822. márc. 1. 192. és uo. márc. 31. 250. Tervek : Sz. B. 3182. Egykor L. Am alten Salzamtsplatz, mai V. József Attila utca 6 — Nádor utca 2. sarok, átépítve áll. — 1848-ban fia aláírásával ellátott emeletráépítési terv szerepel (Sz. B. 12560), amelynek homlokzattagolása azonos a második emeletével. Nem valószínű, hogy ez az emeletráépítés ekkor, tehát még a mester életében, kivitelre került volna. — A ház építését hátráltatta, hogy mesterünk a telek vételárának törlesztésénél kamatokat nem fizetett, illetve ezek jogosultságát vitatta (Sz. B. Jkv. 1821. jan. 7. 77 és uo. 1840. jún. 2. 86, amikor a 22 ft 5 kr kamathátralékot is elengedik — tehát valóban jelentéktelen összeg miatt hadakoznak). — Már az előző évben mesterünk kimutatta a teljes vételár kifizetését és a telket telekkönyvileg átíratja a maga és felesége nevére (Főv. Lvtár. Telekátírási jegyzőkönyvek. 49. köt. 531. old.). Halála után — 1856. okt. 27-én — a telket az örökösök nevére írják át (uo. 54. köt. 508—509. old. Mindkét adat Schoen Arnold szíves közlése nyomán).

[91] Az épület fontosságát elsőként *Bierbauer* i. m. gondos elemzése fedte fel. A többszörös emeletráépítés — ha igyekezett is az eredeti architektúrát megtartani — károsan befolyásolja a finom arányok érvényesülését (az emeletráépítésről : *Vámos* i. m. 15. kk.). — Ebben az épületben Pollack Mihály nem lakott, helyette az apósától örökölt Nagyhíd utcai házban élt, ennek okát a családi hagyomány nem ismeri. — Pollack házát már *Tekusch* i. m. 75. old. kiemeli, megemlítve szép belsejét is. A Honművész 1837. évi hirdetésében [(1837) V. 232] címként szerepel. — E Nádor utcai házra vonatkozó irodalomból : *Benedekné Győri L.*, Az empire építészet i. m. 41—42 (mint a mester leegyszerűsödött korszakának példáját említi). — *Zádor*, Leopoldo Pollach. 238 (a Palladio-motívumok új változatáról). — *Voit P.*, Régi magyar otthonok. Bp. 1943, 273 (finom térhatású intérieurről ír). — *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 47—48. — A bejárati csarnokban Uhrlnak Antonio Canova „Kreugas birkózó" című szobra után készült másolata állt (lásd Uhrl 1843-ban készült beadványát, ahol művei közt szerepel. Főv. Lvtár. Intim. a. m. 9714. Schoen Arnold szíves közlése). — Az evangélikus paplak és iskola ez évben folytatott építkezését már korábban érintettük.

[92] OL. Budai Lvtár. Corr. mag. 1822. N° 717. és 931.

[93] Sz. B. Iratok. 3236. Egykor L. Auf dem alten Salzamtsgrund, mai V. Dorottya utca 11. Tervek : Sz. B. 3236. A helyreállításról : *Horler—Komarik*, Műemlékhelyreállítások a városképjavítás szolgálatában. Művészettörténeti Értesítő (1953) 196. kk.

[94] Kevéssé jelentős munkája ez évnek Aichhorn Ferdinánd földszintes háza (Sz. B. 3216. 1822. jún. 15. Egykor Th. Kleine Akaziengasse 320, mai VII. Akácfa

utca 61, részben áll), vagy a hasonlóan képzett, nagy saroktelket elfoglaló Faltay András-féle ház (Sz. B. 3238. 1822. júl. 11., illetve 28. Egykor Th. Auf den vormahligen Gablerischen Ackergründen, mai VIII. Dohány utca 69—Szövetség utca 18. helyén).

[95] Sz. B. Jkv. 1823. febr. 26. 94 és márc. 2. 116, valamint: Iratok. 3334. Tervek hiányoznak. Egykor A. Auf dem Salzamtsgrunde, mai V. Nádor utca 4—Mérleg utca 5. helyén. — Jólesően egyszerű, a már többször használt sávozott földszintes házak egyike Gefrorner vagy Geschrorner Mátyás háza (Sz. B. Iratok. 3386. 1823. máj. 15. Egykor Th. Lindengasse 8, mai VII. Hársfa utca 51. helyén), vagy Sichelmayer György ácslegény földszintes háza (Sz. B. Iratok. 3364. 1823. ápr. 23. Egykor Th. In dem sogenannten Gretl Lerchenfeld 850, a mai Nyugati pályaudvar helyén. Terv ismeretlen). — Ugyanebből az évből maradtak elszámolások a Harmincadhivatal melletti fal javítási munkálatairól, amelyek nyilván nem támasztottak művészi igényt (Sz. B. Jkv. 1823. 570, 786 és 893). — Továbbfolyik a Duna-parti partfal és kerítés készítése, amelyről többször tárgyalnak (Sz. B. Iratok. 1823. júl. 26. 3554 és Sz. B. 3554 és 3768. Részlettervek). — Az 1824-es évből említhető két földszintes ház, az egyik Szevera Jánosé (Sz. B. Iratok. 1824. júl. 15. 3580. Egykor J. Herbstgasse, mai VII. Szentkirályi utca 13. helyén), a másik Metzler Jánosé (a Pacsirtamezőn, a Steinbach-féle ház mellett, mai VI. Szegfű utca 5. helyén, uo. jún. 5. 3557). — Amíg ezeknek tervei sem maradtak ránk, addig legalább tervben ismeretes Steindl Mátyás kis földszintes háza (Sz. B. 3556. Egykor Th. Rosengasse 18, mai VI. Rózsa utca 79. helyén). Az 1825-ös évből nincs adatunk, a következő évből Muritz (Moritz) Máté cipész földszintes sarokháza csak azért kíván említést, mert a kisebb házainál gyakori síkbantartott (sávozott, süllyesztett falmezős) homlokzat helyett falpilléreken nyugvó, erőteljes félkörívű párkánnyal zárt, súlyosabb, tömegesebb tagolást alkalmaz (Sz. B. 3840. 1826. ápr. 16. Egykor Th. Rittergasse 803, mai VI. Lovag utca 22—Jókai utca 22. helyén). — Földszintes kis ház Martin Frigyesé a Józsefvárosban (egykor Gemsengasse, mai VIII. Makarenko utca 3. helyén. Sz. B. Iratok. 1826. júl. 2. 3865. Terv az iratok közt). — Hasonló szerény kis ház az 1827-es évből a Proxner-ház a megszokott sávozott falkezeléssel (Sz. B. 4144. 1827. júl. 1. Egykor J. Renngasse 8, mai VIII. Futó utca 46. helyén). — Sokirányú tudását és felkészültségét bizonyítja az a munka, amelyet a városligeti függőhíd felállítása, karbantartása stb. terén éveken át kénytelen volt folytatni. Az úgynevezett drót-függőhidat — nagyjában a mai híd helyén — Anton Fritz bécsi drótkötélgyáros tervei szerint Pollack Mihály és Degen Jakab vezetésével 1826-ban állították fel, a híd a Szépészeti Bizottmányhoz „tartozott" (*Dr. Darvas I.*, Az első pesti függőhíd. Bp. 1948; *Schoen A.*, Fővárosunk 1800—1873 között. 16). — Pollack később is sokszor felülvizsgálja és javítja (így pl.: Sz. B. Jkv. 1833. okt. 20. 817; uo. 1833. dec. 8. 908 és 914 és dec. 26. 965; uo. 1836. aug. 14. 346 és szept. 4. 549, 551, 568; uo. 1837. máj. 21. 362; uo. 1839. aug. 4. és aug. 18. 1929). — 1824 és 1826 közt építhette Vogel „bútorgyárnok" részére az egykori sóhivatali telken, a mai József nádor tér 2—4. alatt állott házat, amelynek reprezentatív voltát az is bizonyítja, hogy Széchenyi István az általa alapított kaszinót ide költöztette. Erre az épületre vonatkozó tervanyag egyelőre nem került elő (mesterünk műveként *Sternegg* i. m. 168. old. határozta meg; az ünnepélyesen alakított lépcsőház lebontás előtti fényképét közöltük: *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 154. kép). — Még egy másik munka említése tartozik ide. A rossz állapotban levő pesti megyeháza átépítéséről, illetve bővítéséről már régen tárgyalnak. 1823-ban a Budai Építészeti Igazgatóság végre megbízza Pollack Mihály és Hofrichter József pesti építőmestereket, hogy e munkához terveket és költségvetést készítsenek. Bár e tervek 1824 elején elkészülnek és terjedelmes kísérő iratokkal kerülnek a nádor elé, a tervmellékletek ma hiány znak és a kísérő szöveg sem nyújt róluk felvilágosítást. Mesterünk e művéről csak annyit tudunk, hogy nem valósult meg [OL. Nádori Lvt. Polit. 1824. N° 303; *Imrényi I.*, A pesti vármegyeháza újjáépítése. Építés—Építészet II (1950) 110—137].

[96] Sz. B. Iratok. 1826. jún. 15. 3869 és Sz. B. Jkv. 1826. júl. 2. 451 (a sarokház terveinek benyújtása). Jóváhagyása: Uo. 471 („in hohen architectonischen Styl verfasst" terveknek). Sz. B. 3869. 1826. Egykor L. Alstergasse und Windgasse Ecke, mai V. Nádor utca 9—Zrínyi utca 8—10.

[97] *Tekusch* i. m. 76. old. a nevezetes lipótvárosi házak között említi, de még 1866-ban is — tehát egy keletkezésével ellentétes ízlésű korban — a kiemelkedő épületek közt szerepel: *Gettinger, T.*, Ungarns Hauptstädte Pest Ofen und

deren Umgebung. Pest 1866, 11. — Az újabb irodalomból kiemelendő: *Petrik A.*, A régi Pest-Buda építőművészete. Bp. 1911, II. köt. 16 (elsőként tulajdonítja — stíluskritikai alapon — Pollacknak), valamint: *Bierbauer* i. m.; *Hovárth* i. m. 89; *Voit* i. m. 273; *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 47—50.

[98] Lásd a mesterünknek attributált oltárokkal kapcsolatban a II. fejezet 40. jegyzetében foglaltakat.

[99] Sz. B. 1367.

[100] *Schoen A.*, A Budapest-Terézvárosi róm. kat. plébánia templom. Bp. 1938, 6. kk. A templom építéstörténete kapcsán közli a mesterünkre vonatkozó adatokat.

[101] *Schoen A.*, A Budapest Józsefvárosi r. kat. templom. Bp. 1938, 9.

[102] A harmincas évek folyamán új, nagyobb orgona felállítására került sor, ezért szükségessé vált a kórus átalakítása és bővítése, amit Pollack 1835-ben végzett el. — A Vigadó 1849. évi pusztulása után a táncterem egyik csillárja a templomba került és máig egyetlen emléke a Vigadó művészi berendezésének. — Az irodalomban többször felbukkant Pollack neve az óbudai zsinagóga mestereként. Ez csak annyiban indokolt, hogy 1820-ban a Budai Építési Igazgatóság felkérésére Pollack is, Landherr András is készít tervet, olcsóbb volta miatt az utóbbiét fogadják el (*Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 83, 154). A kivitelt Landherr vezette, de lehet, hogy sugalmazóként Pollackra is gondolhatunk. Az épület több fogyatékossága aligha vall jelentős mester alkotására (*Csemegi J.*, Az óbudai zsidó templom. „Budapest" könyvtára. 11. sz. Bp. 1947). — Családi hagyomány mesterünk művének tartja a tahitótfalui, 1813-ban már elkészült plébániatemplom oltárát. Erről sajnos semmi adat nem szól, noha az egyszerű klasszicista oltár több rokon vonást mutat a Milánóban nagy számban megmaradt Leopoldo Pollach-oltártervekkel (Pest megye műemlékei i. m. II. köt. 165). — Ugyancsak e szakaszba tartozna a jászberényi plébániatemplom főoltárának tabernakuluma, amelyet Komáromy József a plébánia ma fellelhetetlen iratai alapján 1805-re datál (*Komáromy J.*, Adatok Jászberény múltjából. Jászberény 1939, 1. kk.). A család birtokában levő, jelzés nélküli vázlat esetleg kapcsolatba hozható ez oltárok valamelyikével, de biztos összefüggést nem lehetett megállapítani.

[103] A pályázatról részletes tájékoztatót ad: *Marczievicz E.*, A pesti ferenciek terének kútpályázata. Bp. 1931.

[104] Fővr. Lvtár. Intim. 4919. Ma lappang.

[105] Pollack tervével több tekintetben rokon a Petrik által közölt, később a Népligetbe került közkút. Azt, hogy ennek van-e kapcsolata mesterünkkel, eddig nem sikerült tisztázni (*Petrik A.*, A régi Pest-Buda építőművészete. Bp. 1913, 23. kép). — A most tárgyalt korszak végén szerepel Pollack emeletráépítése egy a ferencvárosi Molnár-tónál vásárolt házára (a mai IX. Közraktár utca 16. helyén. Sz. B. 4301. Terv nem maradt). — Az egykori Madarász-házra vonatkozó tervét 1828. január 27-én nyújtja be (Sz. B. Jkv. 1828. 70), az engedélyt ugyanez év február 10-én állítják ki (uo. 126). — A mai Bajcsy Zsilinszky út 13. helyén állt ház tervei nem maradtak ránk (Sz. B. 4403).

[106] Ennek egyik jele, hogy kevés embert foglalkoztat állandó munkásként, vagy állandó rajzolóként. Így 1819-ben, amikor magánmegbízásainak virágkorát éli — Alcsut és számos más munkája van folyamatban vagy befejezés előtt — a hivatalos nyilvántartás szerint 12 kőműveslegénnyel dolgozik; ez igen szerény létszám (Pesti tanácsi lajstromozatlan iratok. 1819. május 20. Nagy István szíves közlése). — De még az 1828-beli összeírás szerint is csak 50 fővel dolgozik, ugyanakkor Hild Klára (azaz József) 100, Dütrich József 50, a budai Dankó József 30, a pozsonyi Feigler Ignác 30, Landherr András 50, Brein Ignác 30, a székesfehérvári Rieder Jakab 17, a gyöngyösi Rabel Károly 20, Vajta Donát 25, özv. Zitterbarthné 50 legényt foglalkoztat [*Kapossy J.*, Építők, szobrászok, festők és grafikusok Magyarországon 1828-ban. Művészettörténeti Értesítő (1952) 133. kk.]. De rajzolója is csak egy van, aki 1829-ben Alcsuton dolgozik és ezért Szekszárdra nincs kit küldenie (lásd előbb idézett levelét Csapó Dánielhez, Függelék 14. sz. levél).

[107] Sz. B. 1809. 1159.

IV

AZ ÉRETT MŰVEK KORA

1828—1848

A Szépészeti Bizottmány megalakulása utáni két évtizedet joggal tekinthettük mesterünk művészi fejlődése szempontjából fontos korszaknak. Művei — amelyekkel az előző fejezetekben foglalkoztunk — sokoldalú alkotótevékenység közepette mutatták be ; Pesten és vidéken, magánépítkezést és középületet, egyszerűt és magas művészi igényt kielégítőt egyaránt tervezett, egyúttal — a Szépészeti Bizottmányban viselt hivatalánál fogva — a városrendezés, a rendező-fejlesztő munkával járó részfeladatok munkálatainál a legkülönfélébb kérdésekkel foglalkozott. Mindezzel együtt járt a munkaszervezés számos problémája, ezek megoldása kapcsán fokozatosan alakul át a korábban tisztán céhkeretek közt folyó építési munka — az átmenet sajátos változatain és fokozatain keresztül — vállalkozó jellegűvé, amilyennek a negyvenes évek folyamán általában már tekinthették. A feladatok e sokrétűsége mellett kétségtelen, hogy mesterünknek az előző fejezetben tárgyalt működésében elsősorban a városi lakóház vitt főszerepet, ezen a területen alkotja nemcsak számban, de művészi sokféleség tekintetében is a legkiválóbbat, ezen a téren fejlődik — akár az épülettömb kezelésében és tagolásában, akár a nagyobb együtteseket megvalósító belső téregyüttesek alkotásában jelentkező — tehetsége oly magas fokra, amely majd arra képesíti, hogy a most tárgyalandó működési korszakban nagyarányú megoldásokat teremtsen.

Az előző fejezetben bemutatott fejlődés és kibontakozás kapcsán teljesen kialakul már a mester sajátos stílusa. Származása és tanulmányai, a bécsi évek csakúgy, mint magyarországi tartózkodásának első évtizede, a klasszicizáló későbarokk hagyományaival és műveivel hozták kapcsolatba. Ebből alakul ki — a barokk zsúfoltság, a túlságos tömegesség, a nagy ellentétek szerepeltetésének kiküszöbölésével — az a tiszta klasszicizmus, amelyben jólesően érződik ugyan ez az előzmény, a maga sajátos ízességével és közvetlenségével, de ezen túlmenően az arányok fontos szerepe, összhangjuk tisztasága, a szimmetrián nyugvó külső és belső kiegyensúlyozottság a klasszicizmus egyik legnemesebb változatát hozza létre. Mégpedig olyan változatot, amely mentes és Pollacknál mindig mentes marad a hideg számítással, archaizáló merevséggel dolgozó akadémikus klasszicizmustól, amely ez időben a fejlettebb nyugati országokban csakhamar uralkodni kezd.

Amikor Pollack a század elején e két évtizedre eső munkásságát megkezdi, szinte még minden lépésnél beleütközik Bécs gyámkodásába, Aman vagy más, legfelső helyen pártfogolt mester hatalmi és érvényesülési vágyába. Amikor a két évtized végére érkezik, mindez jóformán megszűnt

már, többé-kevésbé formálissá és hatástalanná vált. Az önállósulásnak, a függetlenségnek e törekvései természetesen nem csupán és nem is elsősorban az építkezés terén jelentkeztek. De ez az általános törekvés az építészet terén döntő változást hozott. Megindul a folyamatos és minden térre kiterjedő építészeti fejlődés, ennek következtében kialakul egy hazai építészeti stílus, megvalósul a városok — főleg Pest — egységes stílusú épülése. Mindez annak köszönhető, hogy ez az igény azt kielégítő művészekkel, pontosabban építészekkel találkozott, és csak e találkozás révén, egymásra kölcsönösen hatva, haladhatott a társadalom és a művészet előre.

Az előző részletes fejtegetések után nem szorul bővebb bizonyításra, hogy e feladat teljesítésének oroszlánrésze a tárgyalt évtizedekben mesterünkre háramlott. Az 1828-ig terjedő korszakban ő volt nemcsak a legtöbbet foglalkoztatott építész Pesten és vidéken egyaránt, hanem művészi tekintetben kétségtelenül a legkiválóbb. A vidéki megbízásokat mellőzve — mert e téren alig egy-két alkotást tudunk mesternévhez fűzni — a pesti építészet terén Pollackon kívül Brein Fülöp és id. Zitterbarth Mátyás fejt ki ekkor jelentősebb tevékenységet, azaz pesti műveik száma e korszakban igen nagy (Zitterbarthé kb. 65, Breiné kb. 170). Bár e két mester alkotásai még nincsenek kellően feldolgozva és főleg az szorulna tisztázásra, hogy a náluk különös erővel érvényesülő barokkos jelleg a klasszicizmusnak minő sajátos változatát, „manieráját" hozza létre, mégsem kell bővebben bizonyítani, hogy ezek a mesterek művészi jelentőségben nem vetekedhetnek Pollackkal. Sokkal fontosabb lenne Hofrichter József művészetének elemzése, mert több rokon vonást mutat mesterünkkel. Alkotásai nagyobb méltánylást, behatóbb feldolgozást érdemelnének, mint aminő e pesti születésű és tanultságú mesternek eddig osztályrészül jutott. A klasszicizáló későbarokkból való kibontakozás, a finom arányok és a nyugodt tagolás, a gondos részletképzés — mind Pollackkal való rokon vonások és ezeket még szaporítani lehetne. De sem téralkotó képessége, sem az épülettömeg kezelésében jelentkező biztonsága és nagyvonalúsága nem versenyezhet Pollackéval ; kétségtelen, hogy kettőjük közül Hofrichter a kisebb formátumú. Hild József viszont csak e korszak utolsó éveiben dolgozott többet és jelentősebbet, így mesterünkkel még nem versenyezhetett.[1]

Mindezek a mesterek — a hozzájuk csatlakozó néhány társukkal, mint Zitterbarth János, Kasselik Fidél, Brein Ignác, Landherr András, Dütrich József — alakítják ki az immár várossá lett Pestet, hozzák létre egységes rendezési terv alapján házait és házsorait, teremtik meg a különféle rétegekből alakuló polgárság igényeit kielégítő lakóházakat, templomokat, középületeket. Ekkor folyik Pestnek mint a klasszicizmus városának formálódása, új típusok, a sokszor még botladozó, de új utakon járó megoldások ekkor, 1808 és 1828 között születtek. Az 1828 utáni — számban és minőségben egyaránt rendkívüli — fellendülés csak folytatta ezeket a kezdeményezéseket, hol jelentékeny változatokat, hol üres és gyorsan elkoptatott ismétléseket használva, mindenekelőtt azonban létrehozta azokat a jelentékeny középületeket, amelyek pillérei a klasszicizmus városképének.

Ennyi talán elegendő annak az éreztetésére, hogy a hazai klasszicizmus e két évtizedbe eső korának Pollack volt a vezető alakja. Vezetőszerepét általában megtartotta a most tárgyalandó két évtizednyi kor-

szak alatt is. 55 éves ekkor, idősebb majd mindegyik társánál, felkészültsége, művészi érettsége teljében áll, amikor az 1828-cal kezdődő korszakhoz érünk.

Pollack működésében korszakhatárként ez az év azért tekinthető, mert amíg a megelőző húsz évben a magánépítkezések, 1828 után a középítkezések foglalják el elsősorban. Ez nem tekinthető véletlennek és nem következik csupán mesterünk egyéni fejlődéséből, hanem e korszakhatár tükrözi egyúttal a társadalom általános fejlődését. A történelmi kutatás — a társadalmi-gazdasági fejlődés jegyeit mérlegelve — általában 1825 és 1831 közé teszi az új korszak kezdetét. Ez egyúttal újabb jele annak a szoros kapcsolatnak, amely egy kiemelkedő művész egyéni fejlődése és az általános fejlődés jelenségei között fennáll.

A feladatok legfontosabbjai ekkor társadalmunk fejlődése következtében a középületek, elsősorban ezek foglalkoztatják mesterünket, s ezek minél tökéletesebb megvalósítása érdekében egyre jobban visszavonul minden magánmegbízatástól. Sőt 1836 után — a Nemzeti Múzeummal való foglalkozás megindulása után — alig vállal Pesten magánmegbízatást, kutatásunk jelenlegi eredményei azt mutatják, hogy vidéki magánépítkezést is alig folytat. Ez esetben Fót, Gyömrő és Tápiószentmárton kastélyai, illetve kúriái aligha fűzhetők nevéhez.

Ez a visszavonulás nagyon is érthető. Mesterünk már a húszas években panaszkodik leveleiben betegeskedéséről, ami többször számára érthetetlen gyöngeséget, lázrohamokat eredményez. Ismételten Karlsbadba utazik, hogy egészségét helyreállítsa. (Mindez — a kor akkori szokásait figyelembe véve — nem jelent feltétlenül gyomor- vagy rokonbántalmat, hiszen nagyjában szenvedésmentesen élt 83 éves koráig.) Egészségi állapota főleg 1831 után rosszabbodik, mert a kolerajárvány által elragadott két gyermekének halála súlyosan megviseli. E relatíve gyönge fizikum mellett minden munkáját nagy lelkiismeretességgel végzi, lehetőleg személyesen látja el, e tekintetben is eltérve a valószínűleg nagy létszámú irodákkal dolgozó kortársaitól, elsősorban Hild Józseftől és Kasselik Ferenctől. Megbízásai egyébként is fokozott felelősséggel jártak, hiszen elsősorban középületekkel foglalkozott, és ezek gyors egymásutánban követik egymást, illetve párhuzamosan haladnak egymással. A szekszárdi megyeháza építése 1827 és 1836, a pesti Vigadóé 1829 és 1832, a Ludoviceumé 1830 és 1836, a Nemzeti Múzeumé 1836 és 1843 közé esik, hogy csupán a legnagyobb munkákat és azok építésének éveit említsük. A középület kivitelezésével kapcsolatos elvi és anyagi kérdések tisztázása és lebonyolítása is sokkal több időt és fáradságot igénylő munka, mint amennyit ugyanezek a kérdések magánépületeknél jelentenek.Nem csekély munkatöbbletet okozott az e korban általános gyakorlat, amely a kivitelnek nemcsak ellenőrzési, hanem vállalkozási részét is a tervezőre ruházza. Mindvégig megfigyelhetjük, hogy mesterünk soha sem hajszolja a megbízásokat, nem halmozza a feladatokat, hiszen ezek lelkiismeretes teljesítésére, természetének megfelelő gondos kezelésére akkor nem maradna ideje. Sem szereplési vágy, sem anyagi érdek nem csábítja, hogy a megszabott, alapjában a korai polgárságra jellemző sajátos puritán, óvatos, anyagilag egyenletes, minden tekintetben tisztakezű magatartást cserbenhagyja.

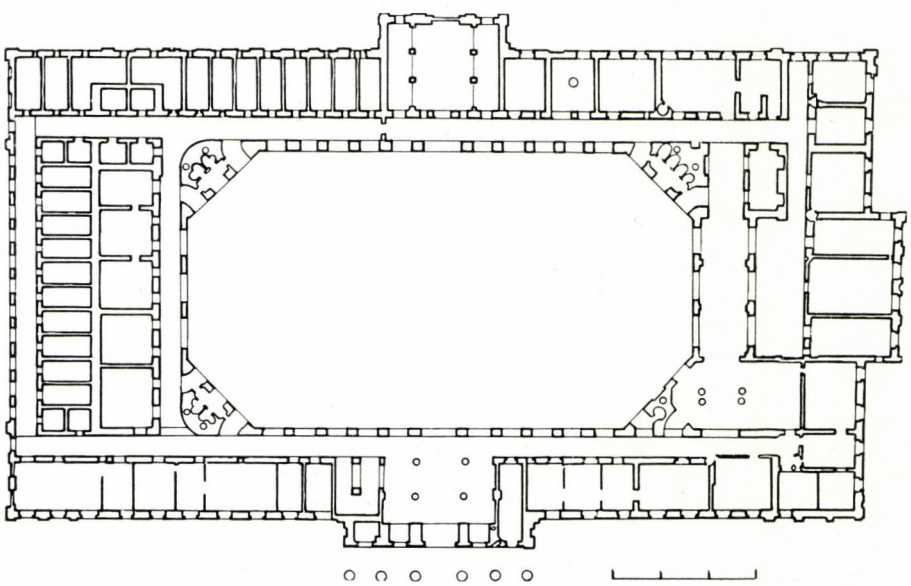
Jövedelme — elsősorban Eger Magdolnával kötött házassága óta — a polgári keretek közti életformát biztosította, nem volt pénzéhes, amit mutat, hogy évek óta húzódó tartozások és elszámolások tisztázását nem sürgeti. Családi háza, szőlője, nyaralója van, ezek nagyrészt felesége hozományához tartoztak. Ha pénzhez jut, elsősorban telket vesz, amelyet gyorsan és gyakran cserél más, jobb telek ellenében : a pénzelhelyezésnek ez a módja ekkoriban építészek között szokásos volt.

Mindez mutatja, hogy Pollack oly kedvező belső és külső körülményekkel rendelkezett, amelyek lehetővé tették számára, hogy azt és annyit vállaljon, amennyit akart, illetve aminek művészi megoldása őt lelkesítette. Ezért a most tárgyalandó korszak fő állomásait középületei jelentik.

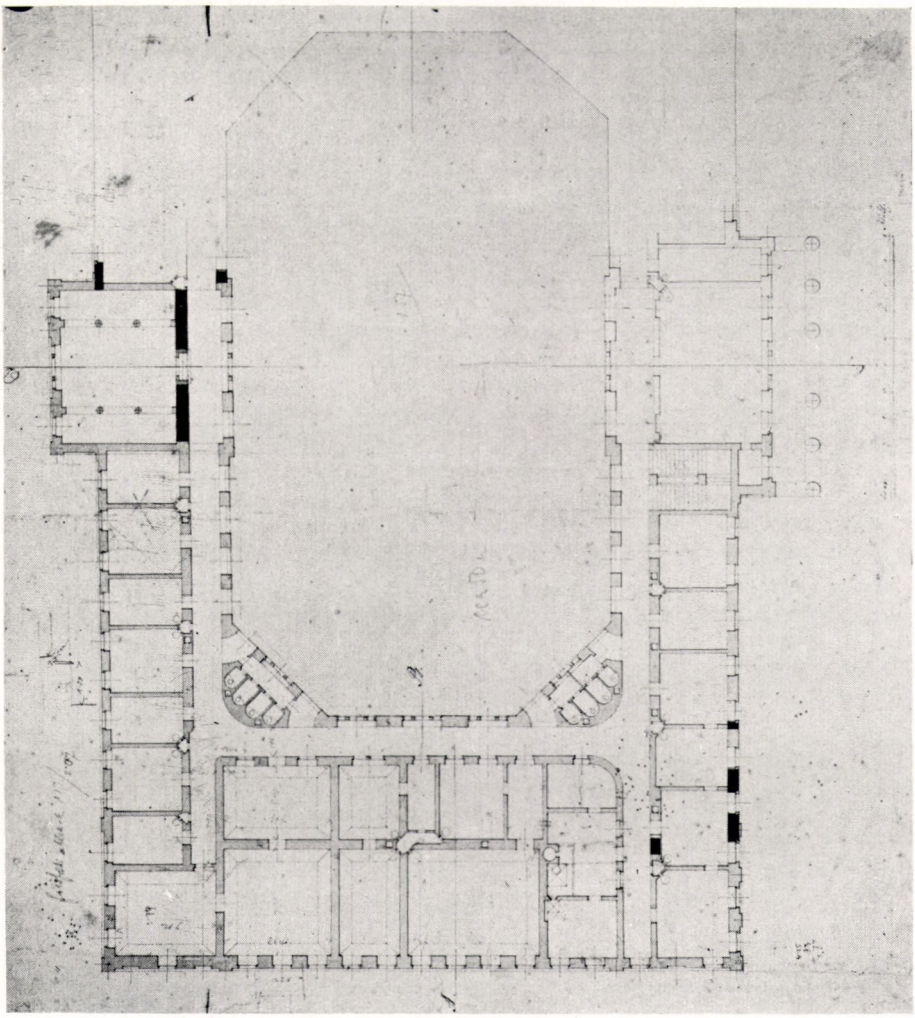
Szekszárdi megyeháza

A szekszárdi megyeháza mesterünk legfontosabb vidéki középülete. Építéstörténete fővonásaiban már régebben ismeretes volt,[2] ezeket újabban előkerült levelek és tervek segítségével több lényeges vonással tudtuk kiegészíteni,[3] és főleg szerzőségének kérdését végleg tisztázni. Itt tehát az épülettel elsősorban Pollack művészetében való fontossága szempontjából foglalkozunk.

A régi szekszárdi várból alakított úgynevezett régi megyeházára vonatkozó adatokat — amennyire lehetséges volt — már tisztáztuk.[4] 1820 körül, sok javítás és foldozgatás után, a régi épület nagyjában használhatatlanná vált. Újjáépítési terv is készült, amely az építési igazgató-



185. A szekszárdi egykori megyeháza földszinti alaprajza

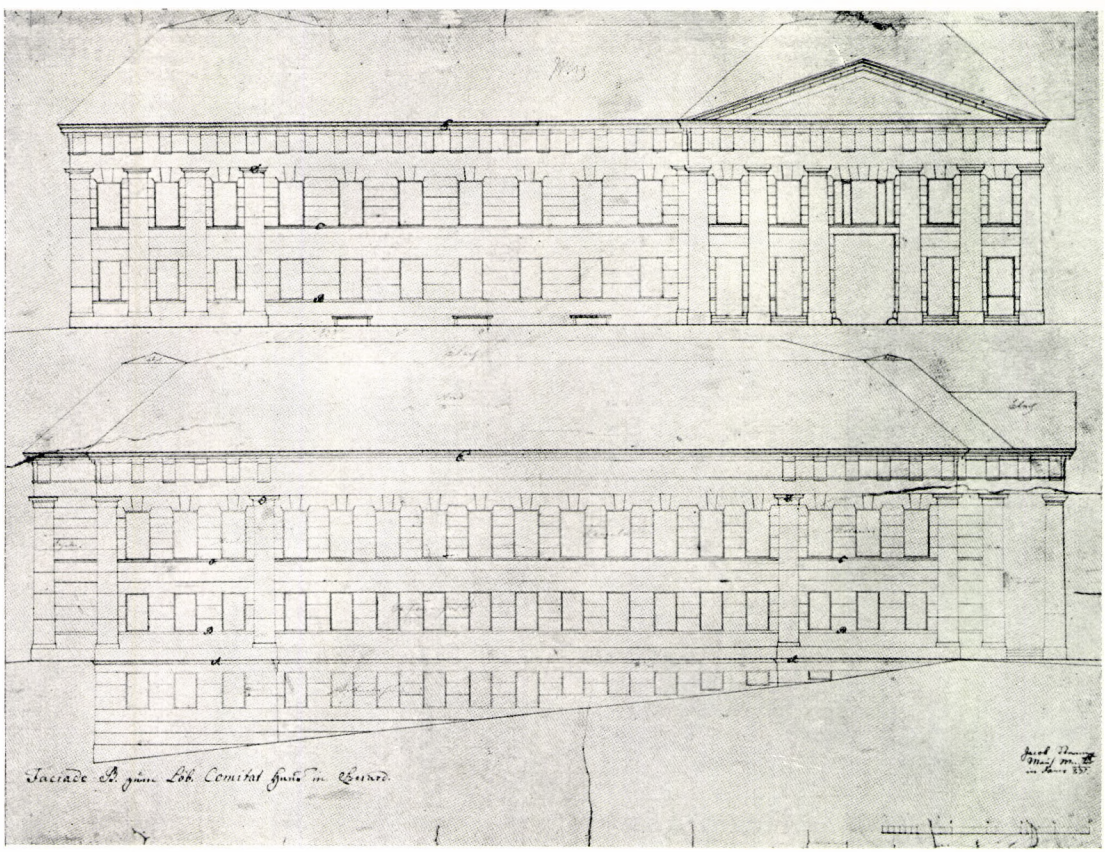


186. Pollack Mihály terve a szekszárdi megyeházához

ságok útvesztőin bolyongott évekig, főleg, mert megfelelő költségvetési keret nem állt rendelkezésre. 1825-ben változik a helyzet, mert Csapó Dániel — a tengelici kúria építtetője — személyében e tervnek lelkes és ügyes szorgalmazója kerül a megyei vezetésbe. Először az anyagi keret tisztázását látta szükségesnek, burkolt adóztatással rábírja a megyei nemességet, hogy a neki járó robot egy részét a megyeháza építésénél dolgoztassa le jobbágyaival. Csapónak köszönhető az is, hogy az építési bizottság Pollackot szólítja fel tervek készítésére ; az elkészült terveket az 1827. augusztus 7-én Szekszárdon tartott közgyűlés tárgyalja. E tárgyalás ered-

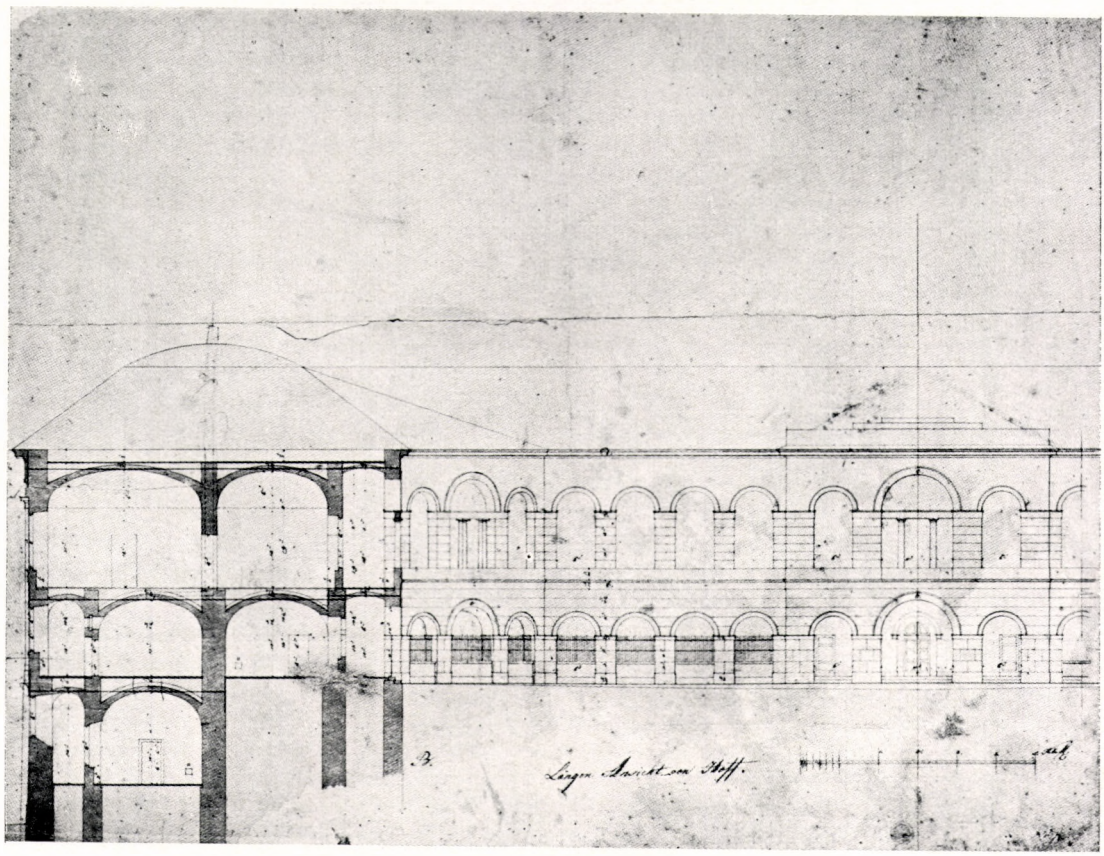
ményeként létrejött javaslat[5] ügyesen indokolja, hogy miért fogadják el minden tekintetben az építész javaslatát és a kiküldött bizottság „tellyes meggyőződéssel részéről azt jelenti, hogy nemcsak külső formájára csinos és jó ízléssel vagyon készülve, de az egyes felosztásban is mind azon szükségeknek, mellyel a Ttes Státusok által meg határoztattak, tükélletessen meg felel". Az építkezést 1828 tavaszán kívánnák megkezdeni, Pollack sürgeti az eredeti tervek megküldését,[6] hogy a metszeteket és a részletrajzokat elkészíthesse, ekkor tehát komolyan gondolnak a munka megkezdésére. A terveket Szekszárdra küldve, további részletrajzokat mesterünk személyesen kíván levinni,[7] nyilván egyes részletek tisztázása végett, egyúttal Csapó meghívására Tengelicre megy. Ez útról visszatérve újabb részlettervek elkészítésével foglalkozik, többek közt a tetőzet ácsszerkezetével, amelyet a leveleiben ismételten szereplő Spiegel pesti ácsmesterrel kíván elkészíttetni és ezzel kapcsolatban, de egyéb kérdésekben is nyomatékosan kéri, hogy a helybeli mesterek minden fellépő nehézség esetében

187. A keleti és a déli szárny homlokzatterve



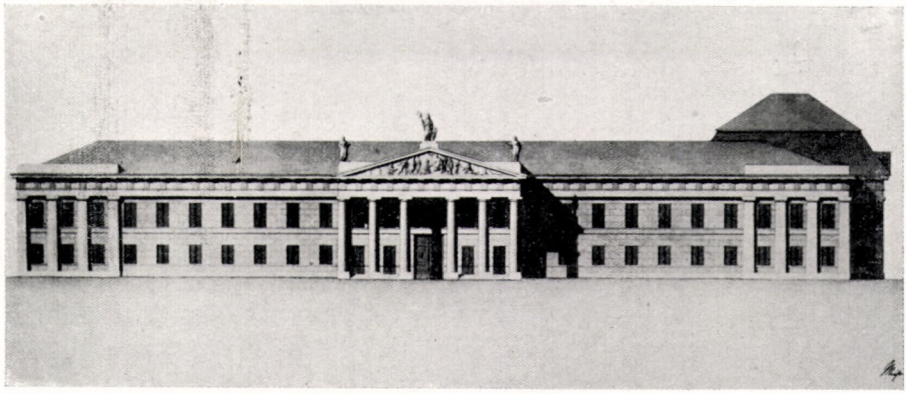
forduljanak hozzá, csakhogy tervei pontosan és gondosan kerüljenek kivitelre. A bádogosmunkák elvégzésére is Pestről küld mesterembert[8] (az egyébként nem ismerős Vest személyében), de szekszárdi mestereket is foglalkoztat, akikkel azonban gyakran elégedetlen.[9] Lelkére köti az építkezés körül annyira buzgólkodó Csapó Dánielnek, hogy az építést vezető Stamm kőművesmesterre ügyeljen, nemcsak a terv pontos kivitele tekintetében, hanem a tekintetben is, hogy jó minőségű anyagot, köveket stb. használjon fel. Úgy látszik, 1829-ben az épület nagyjában készen állt, mert kályhafelállításról és a folyosók-lépcsőházak kehlheimi lapokkal való burkolásáról van szó.[10] Lehet, hogy már akkor felmerülnek különféle nehézségek, részben a nagyterem kivitelével kapcsolatban, részben Stamm mester munkáját illetően (185—189. kép). A következő levél[11] ugyanis utal arra, hogy a leutazó Spiegel ácsmester a főispánnak előadja a nagyteremre vonatkozó tudnivalókat. 1831 elején az épület nagyjából elkészült, Pollack szeretett volna a helyszínen néhány részletkérdést tisztázni, de ebben a

188. Az udvari homlokzat tervrajza



kolerajárvány miatt elrendelt zárlat akadályozta.[12] A járványnak a mester két lánya is áldozatul esett, így nem meglepő, ha a mester egészsége is megsínylette az izgalmakat és csak jó félév múlva foglalkozott újra a megyeházával.[13]

Közben úgy látszik új vélemények merültek fel, az eredeti tervtől eltérő javaslatokat erőszakolnak és Csapó — bizonyára diplomatikus — közlése mesterünk rendkívüli ingerültségét váltja ki. Hallani sem akar arról, hogy a nagyterem elhelyezését — és ezzel a rizalit szerepét — megváltoztassák, illetve az utóbbit mellőzzék. Nem szívesen fogadja a nagyteremben alkalmazandó karzatot sem, ennek elhelyezése véleménye szerint más alapozást és más tetőmegoldást kívánt volna, de azt sem szeretné, ha helynyerés céljából a terem magasságát fokoznák, mert akkor a nagyterem tetőzete felülemelkedne a főhangsúlyként kezelt főhomlokzati rizalit tetőzetén. Bár az ingerülten fogalmazott levél[14] lehetőséget nyújt a további tárgyalásra, elsősorban azt érezteti, mennyire eggyéforrt, minden ízében átgondolt egységként tekinti az épületet, ahol egy-egy részlet megváltoztatása az összhang megbomlását jelentheti. Valószínűleg mindezek ellenére a szekszárdiak kitartanak a karzattal kapcsolatos kívánságuk mellett, mert mesterünk következő levele némi keserűséggel már csak azt hangoztatja, hogy e kívánságokat miért nem közölték ott-tartózkodásakor. Különösen tervének ahhoz a részéhez ragaszkodna, amely a dísztermet két-két dór oszloppal háromhajósra tagolta volna. A karzat alkalmazása ezt az elgondolást — a terem relatív szerény méreteit tekintve — megváltoztatta. De talán nem is annyira e részlet körüli viták válthatták ki ingerültségét, mint inkább az az állandó és illetéktelen beleszólás az építés menetébe, aminek következtében a teljes befejezés egyre késett, és nyilván a terv pontos kivitele sem történt meg. Feltevésünket látszólag igazolja egy alig későbbi levele,[15] amelyben nem erőszakolja tovább az eredeti terv kivitelét, hanem belenyugszik abba, hogy az emberek kívánsága teljesedjék, hiszen „építészethez és orvostudományhoz mindenki érteni vél". Így tehát lemond a nagyterem oszlopairól, karzatot készíttet és általában igen józanul és kivezető utat keresve foglalkozik a korábban annyira kiélezett kérdéssel. További részletterveket készít, megbeszéli a nagyterem márványozását, sőt minden kisebb részlettel — fűtés, ablakok elhelyezése — foglalkozik, ami a terem módosításából következik.[16] Különösen hálás barátjának, Csapónak („edler Herr und Freund" megszólítás), aki nyilván sokat fáradozott azon, hogy a megye és az építész elgondolása találkozzék. Úgy látszik, mindegyre nehézségek merülnek fel, mert mesterünk valósággal rimánkodik, hogy javaslatát tekintsék véglegesnek.[17] Az ácsmunkát végző Spiegel is megerősíthette Pollack álláspontját, mert a következő levél már jelzi a vonatkozó tervek útnak indítását és Stamm számára a részletrajzok megküldését.[18] Bár több levél ezzel a építkezéssel kapcsolatban nem maradt, a munka még évekig húzódott, és ezért feltételezhető, hogy további levélváltás folyt Pollack és Csapó között. Erről egyelőre semmi továbbit nem tudunk. Mindenesetre az építkezéssel kapcsolatos legfontosabb változtatás, amely szinte megakasztotta a munkát, a főhangsúlyt jelentő nagyterem átalakítása, olyan esetet mutatott, amelynél mesterünk — érthető első felindulása után — mindenekelőtt arra törekedett,



189. Pollack Mihály homlokzatterve a szekszárdi megyeházához

hogy művét közmegelégedésre befejezhesse. Olyant kívánt alkotni, amely a kortársak és az utódok számára a Tolna megyeiek jól ismert ízlését hirdetheti, ahogyan azt kifejezte.[19]

Az újabban előkerült tervek, valamint Pollack és Csapó levélváltása minden kétséget eloszlatott a tekintetben, hogy a szekszárdi megyeháza teljes egészében mesterünk műve, a kivitelbe is hathatósan bekapcsolódott és Stamm csupán az ő terveinek kivitelezője.[20] Más kérdés — és erre minden tekintetben megnyugtató választ egyelőre nem adhatunk —, hogy Pollack terveitől hol és mennyiben tértek el. A tervanyag sajnos igen hiányos,[21] a részletrajzok teljesen hiányoznak. Már az a tény is elgondolkoztató, hogy a mesterünktől annyira sürgetett márványozás a nagyteremben sem valósult meg. Másrészt a kis részletek finomsága — például több eredeti ajtó-, illetve kilincsveret — arra enged gondolni, hogy Pollack, miként nagyobb műveinél általában szokta, itt is minden részlettel foglalkozott és ahhoz rajzot és kiviteli útmutatást készített.

A szekszárdi megyeháza a régi vár helyén, a természetes talajemelkedés felhasználásával, kiemelt helyen álló, négy oldalon szabadon kibontakozó épület. Ennek megfelelően a végig kétszintű tömb északi oldalán háromszintűvé bővül, mert a talaj lejtése alagsori helyiségek kialakítását is lehetővé tette. A főhomlokzat három-három tengelyes, lapos óriáspillérekkel összekapcsolt, hangsúlyos befejeződése hét-hét tengelyes oldalrésszel kapcsolódik a hatoszlopos, öttengelyes — középső, bejárati tengelyében szélesebb nyílású — portikusszal díszített rizalithoz, amelynek az épülettömb vele párhuzamos túloldalán 12—12 tengelytől kísért, háromtengelyes, enyhébb kiülésű rizalit felel meg, körülbelül az egykori középkori templom helyén. A rövid oldalak közül a város felé néző, gazdagabban kiképzett homlokzaton a nagytermet magába foglaló rizalitot négytengelyes oldalrészek kísérik olyképpen, hogy az épület sarkain álló, kettőzött falpillérek a zárt és súlyos tömb egységét még hangsúlyozzák, míg az északi oldalon három-három tengelyes, széleiken óriáspillérekkel kiemelt, lapos

rizalitok veszik közre az egyenletes ütemben sorakozó 11 tengelyt (190—191. kép).

A tágas kapun belépőt a kitáruló, oszlopokkal háromhajósra tagolt bejárati csarnok fogadja, amelyből a körülfutó folyosó segítségével az épület bármely részébe eljuthat. A folyosó déli sarkában a nagy lépcsőház nyílik, amely közvetlenül — kettős oszlopokkal tartott pihenők segítségével — vezet az első emelet oldalrizalitjában elhelyezett díszteremhez. A bejárati csarnok mellett induló, szerény méretű és kiképzésű lépcső az emeleti hivatalokba vezetett. A téglány alakú épülettömb szárnyaival zárt belső udvart vesz körül olyképpen, hogy az udvari homlokzatok sarkait ferdén lemetszve az udvar nyolcszögletessé válik és ilyképp a benyomásban nagyobbnak tűnik a valóságosnál. Ezzel az udvar belső zártsága és hangsúlya is fokozódik. Ezt a rendkívül világos és érthető, egyszerű alaprajzot ugyanilyen magától értetődő felépítés kíséri.

A térre néző, hangsúlyozott figyelemmel kialakított, gazdagabban tagolt főhomlokzat középső öt tengelyét talapzatról emelkedő dór oszlo-

190. A szekszárdi egykori megyeháza homlokzata

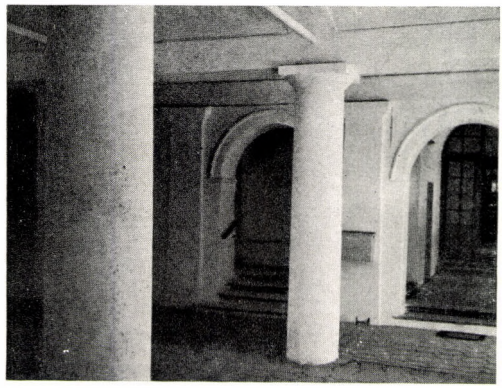




191. A szekszárdi egykori megyeháza homlokzata



192. Az udvari homlokzat részlete



193. A bejárati csarnok részlete

pokkal gazdagítja, s az így teremtett méltóságteljes és mégis levegős csarnokkal a gyalog és a kocsin érkezők számára kényelmes és ünnepélyes belépést biztosít. Az egész homlokzaton végigfutó triglifes párkányzat — amely töretlenül övezi a rizalitot is — háromszögű oromzattal zárul, amely a nyeregtető egységes menetéből is kiemelkedik. E középső és hatásos motívumot övpárkányon nyugvó földszinti és emeleti ablakok hét-hét nyílása kíséri, míg a szélső három-három ablaknyílás óriás falpillérek között helyezkedik el, amelyek a szélesen elterülő homlokzat nyomatékos lezárásán kívül a levegős-plasztikus középső oszlopcsarnok zárt és fojtott ellensúlyát is jelentik. E nyugodtan ünnepélyes és egyenletes tagolást a végigvonuló dór párkány, az egész homlokzaton megnyilatkozó egyenletesség és egyszerűség ünnepélyes és mégis közvetlen érzéssel ruházza fel. A választópárkányon ülő, egyenletes ritmusú ablaksor mutatkozik a többi homlokzaton is azzal az eltéréssel, hogy a déli oldal említett középső rizalitja, valamint az északi oldal szélső három tengelyét közrefogó lapos falpillérek az épülettömb tagolása szempontjából fontos részeknek ünnepélyesebb megoldást biztosítanak.



194. Kilincs és kulcspajzs az egykori megyeházából

Az udvari homlokzat egykor igen jóleső — félkörívben záródó — magas ablaknyílásait a hosszoldalak közepén, valamint a lemetszett sarkokban hármas nyílások segítségével külön hangsúlyozza, egyúttal bizonyítva, hogy mesterünk mily sokféle módon tudta ezt a korában oly kedvelt építészeti motívumot felhasználni. Itt a levegős-derűskedélyes hangulat fokozására szolgál és nyugalmával a középület megkívánta méltóságnak is eleget tesz (192. kép).

A megyeháza belseje sokszori átépítés miatt alig rekonstruálható. Valószínűleg eredetileg is csak a lépcsőház és annak a díszterem előtti nagy előtere, valamint maga a díszterem volt ünnepélyesebb gazdagsággal megfogalmazva. A lépcsőház hatásos méretei, megkapó nyugalma és amellett jóleső egyszerűsége, valamint emeleti pihenője a kisebb-nagyobb módosítások ellenére is megőrzött valamit az eredeti mű szépségéből (193—194. kép).

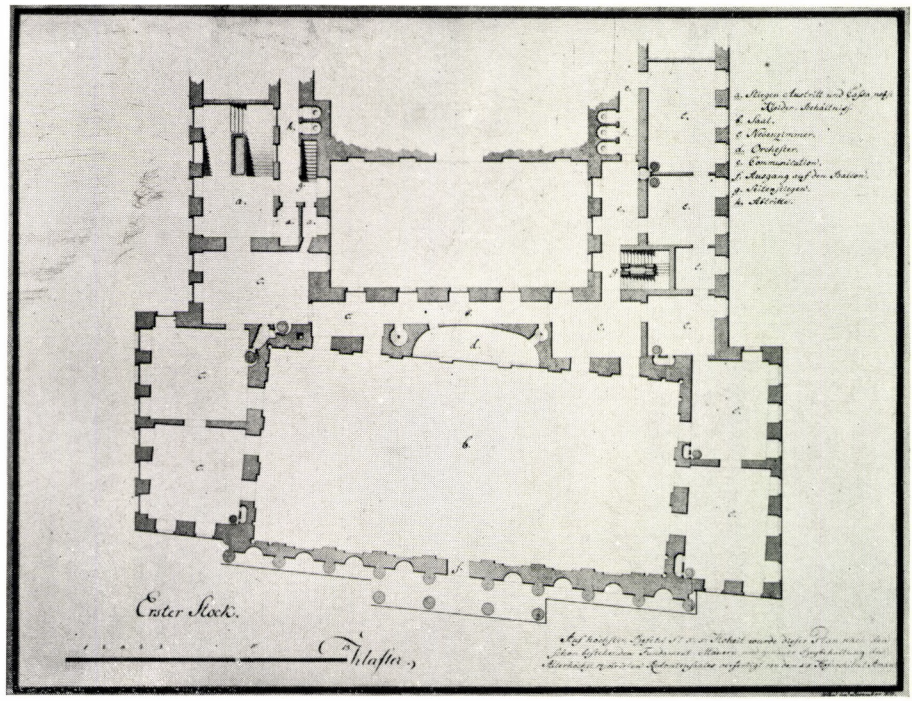
A vidékies hangulatnak megfelelő nyugodt tagolásával, ünnepélyes homlokzatával, tágas és kényelmes, a közlekedést megkönnyítő beosztásával, jó térhatású, zárt udvarával a vidéki középület sokféle követelményének felelt meg, és megoldása egyszerre hagyományosnak és korszerűnek, helybelinek és nagyvonalúnak, egyszerűnek és méltóságteljesnek látszik. Mindezzel hozzájárult nemcsak a klasszicizmus felfogásának vidéki terjedéséhez, hanem jó példát mutatott az ilyen feladatok megoldására is.[22]

Vigadó

A pesti Vigadó, illetve táncterem[23] építésének előzményei igen hosszú időre nyúlnak vissza. Figyelmen kívül hagyva azokat a törekvéseket, amelyek már a XVIII. század utolsó harmadában nyilvános mulatságok számára megfelelő tánctermet igyekeztek létesíteni,[24] e kérdés megoldását a bécsi kívánságra megkezdett Német Színház és Vigadó építése próbálta meg. E terv kapcsán itt csak azt emeljük ki, hogy már e gondolat felmerülése egyfelől jele Pest emelkedésének, Béccsel és Pozsonnyal való versengésének, másfelől világosan jelzi azt a társadalmi változást is, amelynek következtében egy város lakói — tehát iparos, kereskedő és más polgári foglalkozásúak — jogot formálnak társadalmi összejövetelek és szórakozások biztosítására, ami korábban számukra sem elérhető, sem elképzelhető nem volt. De az sem mellékes, hogy e vigasságok színhelyét ünnepélyes, díszes külsővel kívánják felruházni, amit korábban a nemesség tekinthetett privilégiumának.

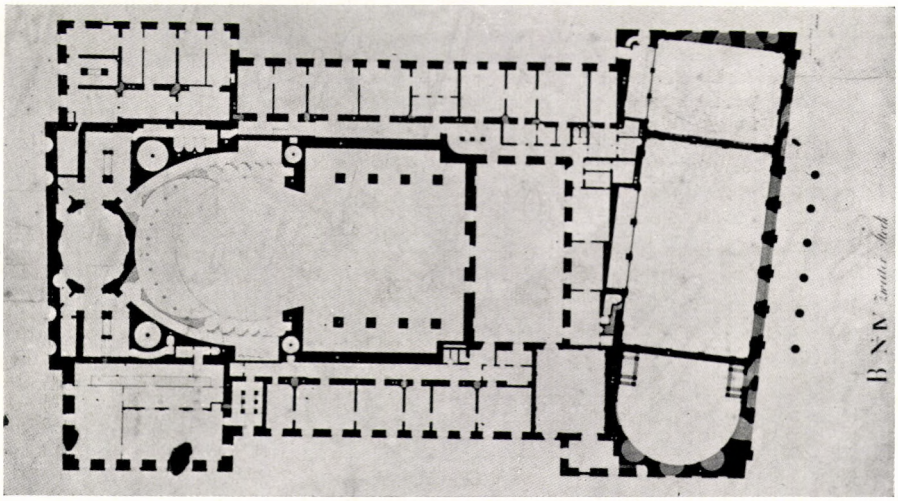
Mint ismeretes, az 1808-ban megkezdett és 1812-ben befejezett Német Színház épületéhez tervezett, tánctermet magába foglaló épületrész építése pénzhiány miatt az alapfalaknál megrekedt. Már korábban kifejtettük, hogy a színházat tervező Aman e befejezetlenségben látta forrását mindazoknak a hiányosságoknak, amelyeket művével szemben hangoztattak. A Német Színház kapcsán említettük Pollack szerepét, amely nyilvánvalóan több volt, mint az egyszerű kivitelezőé-vállalkozóé. Mindenképp érthető, hogy jogosultnak érezte magát a még hiányzó épületrész tervezésére és megépítésére. E gondolattól a kivitelig hosszú és göröngyös út vezetett, nemcsak helyi nehézségek, hanem főleg pénzhiány miatt ; de Aman, illetve a bécsi udvari körök is mindent elkövettek, hogy Pollack szándékának kivitelét meggátolják (195—197. kép).

Az 1813-ból származó Aman-féle vigadóterv bizonyítja, hogy a munka folytatását nem a terv hiánya okozta,[25] ahogyan többször az iratokból kitűnik, sőt a megkezdett s föld fölé emelkedő falrészek mind közbiztonsági, mind állagőrzési szempontból is sok gondot okoztak.[26] 1816-ban Pollack felszólítást kap az Aman-terv átdolgozására,[27] mivel ő rendelkezik



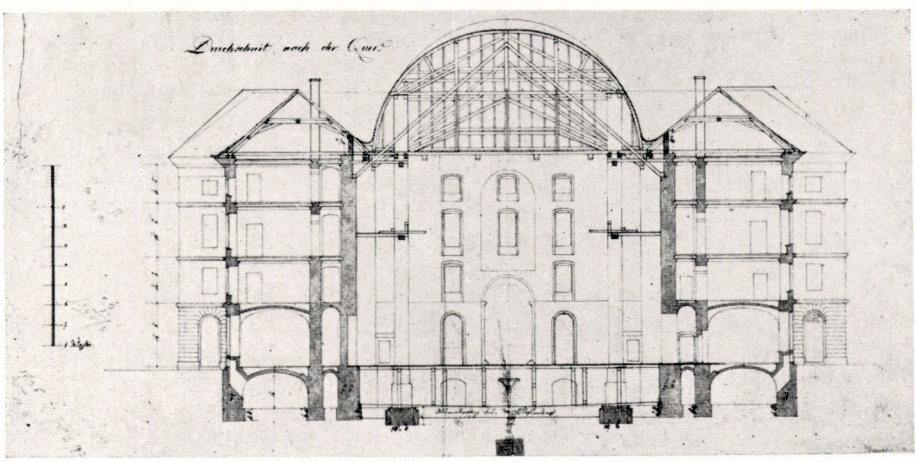
195. Aman : A pesti Vigadó emeleti alaprajza

az épülettel kapcsolatban a legtöbb ismerettel („welcher ohne dies von diesem Gebaeude die meiste Kentniss hat"), és ő terveit úgy készíti, hogy azok — szemben a régiekkel — „zur grösseren Bequemlichkeit des Publicums eine Veraenderung beabsichtigt wird". — A nádor döntését megnehezíti, hogy Aman terve már korábban elnyerte a legfelső jóváhagyást, amellyel szemben más tervet — Pollackét — előnyben részesíteni nagy óvatosságot igényelt.[28] A két terv közti lényeges eltérést elsőként Bierbauer világította meg,[29] a tervekből nemcsak a Pollack-terv önállósága, az Amanétól külső-belső tekintetben eltérő volta világlik ki, hanem az is, hogy Aman egy nagy terem köré csoportosított, több kisebb szobából álló kaszinót tervezett, míg Pollack teremsorozatból álló vigadót. Mivel Aman a szerződése szerint járó tervezési tiszteletdíját 1819-ig jórészt már megkapta, nem siet adatok vagy felvilágosítások megadásával, és ezzel a munka újból évekig húzódik. Feltehetőleg valamilyen ügyeskedés rejlik abban is, hogy a hivatalos iratok csak a színházépület folytatásáról, kiépítéséről szólnak, mintha ezzel elkerülhető lenne a döntés az Aman—Pollack-kérdésben. E sajátos „kendőzés"-ből fakad, hogy egyszerre tárgyalnak folytatásról és anyagbeszerzésről, rakpart-kiépítésről és takarékosságról.[30] Mindenáron azt a látszatot kellett tehát kelteni, hogy csak az Aman-féle Német Színház befejezéséről, karbantartásáról, valamint környékének, a



196. Pollack Mihály : A pesti Vigadó második emeletének alaprajza

Duna-partnak rendezéséről van szó, különben többféle jóváhagyás, sőt az uralkodó új hozzájárulása is szükséges lett volna. Ehhez azonban Aman együttműködése, hol adatok, hol részlettervek átadása kellett volna, s Aman ezek átadásának késleltetésével, megtagadásával a munka folytatását megakasztotta. A levéltári anyag szerint az öregedő bécsi mester állandóan akadékoskodott.



197. Aman : A pesti Vigadó keresztmetszete

1821-ben új fordulat következik be. Megpróbálják részvénytársaság létrehozásával biztosítani az anyagi alapokat, miközben az érdekelt pesti céhek egyre sürgetőbben követelik nyilvános versenytárgyalások kiírását és azt is, hogy e pályázaton Pollack és Kardetter — akik tagjai a Szépészeti Bizottmánynak — ne vehessenek részt.[31] Másrészt a tiszteletdíja utolsó részletét sürgető Amantól igyekeznek minden tervet („Baurisse, Modelle, kaschirte Figuren, Modelle des Dachknopfes, und die Marmortafeln mit Inschrift und Wappen") megszerezni.[32]

A bécsi mester iránt látszólag lassanként változik a hangulat, mert a magyar kamara a leérkező tervek kapcsán kifejti „dass nachdem dieselben zur kunstmessigen Ferhandlung nicht geeignet sind, indeme die Baurisse mit den schon bestehenden Fundamenten nicht überein stimmen, auch keine Profille bey gezeichnet sind, die Kösten Überschlaege aber nur oberflaechig und summarisch erscheinen, anstatt denenselben richtigere denen Fundamenten angemessene Plaene zu entwerfen" [33] és e hangnemben tovább. Ugyanakkor Pollack megbízást kap részletes terv és költségvetés kidolgozására, másrészt tiszteletdíja felől is intézkednek, mely soha nem került kifizetésre.[34]

A következő évben — 1822-ben — annyiban történik változás, hogy Aman hátralékos munkadíjkövetelésén kívül tetemes összeggel — 6000 forinttal — kiegyenlítik a tervekért járó tiszteletdíjat és ezzel a zsémbeskedő öreg mestert csendesítik, ha ellenállását nem is sikerült teljesen megszüntetni.[35] Pollack vezetőszerepe mindinkább megszilárdul, megbízzák a fennálló alapfalak vizsgálatával, ami nyilván közvetlen előzménye a munka megindításának.[36]

Aman most is áskálódik Pollack ellen, ami megerősíti azt a véleményünket, hogy Pollack tervei lényegesen különböztek Amanéitól, illetve, hogy e Pollack-tervek szolgáltak a tárgyalások alapjául. De a nádor még ez évben jóváhagyja mesterünk terveit, sőt már Bécsben is híre ment a munkának, De La Vigne díszítőszobrász siet szolgálatait felajánlani.[37]

A következő évben a tervek felülvizsgálása, a költségvetés elkészítése folyik, az anyagbeszerzés megindításával ; ez utóbbi egész évben igen élénk ütemű.[38] De Aman nem nyugszik : mivel a nádortól többé nem remélhet támogatást, mindent elkövet, hogy tervei újra az uralkodó elé kerüljenek. Ebből magyarázható az udvari kancellária élesen fogalmazott kérdése, hogy melyik terv, a már jóváhagyott amani, vagy az újabb és költségesebb Pollack-féle kerül-e kivitelre ; és Aman eléri, hogy anyagi okokból az udvari kamara megtagadja az utóbbi terv támogatását. Csak nehezen sikerül a nádornak a tervek és költségvetések felülvizsgálását és Pollack költségvetésének az Amanéval való egyeztetését elérni, hogy Pollack terve végre is megvalósuljon.[39] Az 1825. évi pénzügyi válság is fokozhatta a nehézségeket, a munka valóságos megindítása évről évre halasztódott. Pollackot azonban többen — elsősorban a nádor — pártolják,[40] ez utóbbi közli is a Szépészeti Bizottmánnyal : „Da es allgemein bekannt ist, wie sehr derselbe in seinem Fache bewandert seye ; und welche Beweise er dafon bereits geliefert habe ; auch unumgaenglich nothwendig ist, dass dieses Gebaeude mit gehöriger Soliditaet und Eleganz aufgeführt werde."[41] Mesterünk részletes jelentésben bizonyítja terveinek admi-

nisztratív fórumokon való ide-oda küldözgetését,[42] és személyes tárgyalásainak eredményeképp a nádor elrendeli, hogy az építést rábízzák.[43] Mindamellett még mindig csak előkészületek folynak, a rendelkezésére álló összeget[44] más célra használják fel, és mesterünk elsősorban a fennálló színházépületen szükséges munkákkal foglalkozik.[45] Munkája érdekében ez év áprilisában Bécsben tárgyal. Aman közben erősen elaggott, egyesek szerint kedélybeteggé vált. Azt, hogy valóban az ő személye volt a vigadóépítés megindulásának fő akadálya, bizonyítja: most már a nádor egyre jobban sürgeti Pollack végleges megbízásának a kiadását,[46] mondván: „erprobte Thaetigkeit und Redlichkeit zu dem Vertrauen berechtigen, dass er allerhöchsten Erwartung und den in ihm gnaedigst gesetzten Vertrauen sowohl im technischen Fache, als der möglichsten Sparsamkeit, vollkommen entsprechen werde". A nádor kívánságára Pollack a munkálatok, illetve az ezzel kapcsolatos költségek elosztásáról hároméves tervet készít,[47] és mivel a munka felsőbb helyen jóváhagyott költségvetés alapján folyik, az egyes munkálatok elvégzésére nem írnak ki minden esetben árlejtést.[48] Gyengélkedésére hivatkozva — ami egyes esetekben meggátolhatja őt az üléseken való részvételben — Pollack azt kéri, hogy a Szépészeti Bizottmány határozatait vele mindenkor írásban közöljék, de valószínűleg ez is óvatosságból történik inkább.[49] Egyúttal a könyvelőség átadja azokat az útmutatásokat és előírásokat, amelyek betartásával a kiadásokat, beszerzéseket stb. vezetnie kell.[50] Valószínűleg külső sugalmazásra, a sokéves harc befejezésekor Pollack megköszöni az uralkodónak, a nádornak, a Szépészeti Bizottmánynak a beléhelyezett bizalmat és ígéri, hogy azt minden tehetségével és erejével kiérdemelni igyekszik. Hozzáfog az egyes munkák és beszerzések intézéséhez,[51] a meglehetős gazdagsággal fennmaradt levéltári anyag arról tájékoztat, hogy nagy körültekintéssel és gondossággal intézte a kifejezetten gyakorlati-szervezési kérdéseket is.

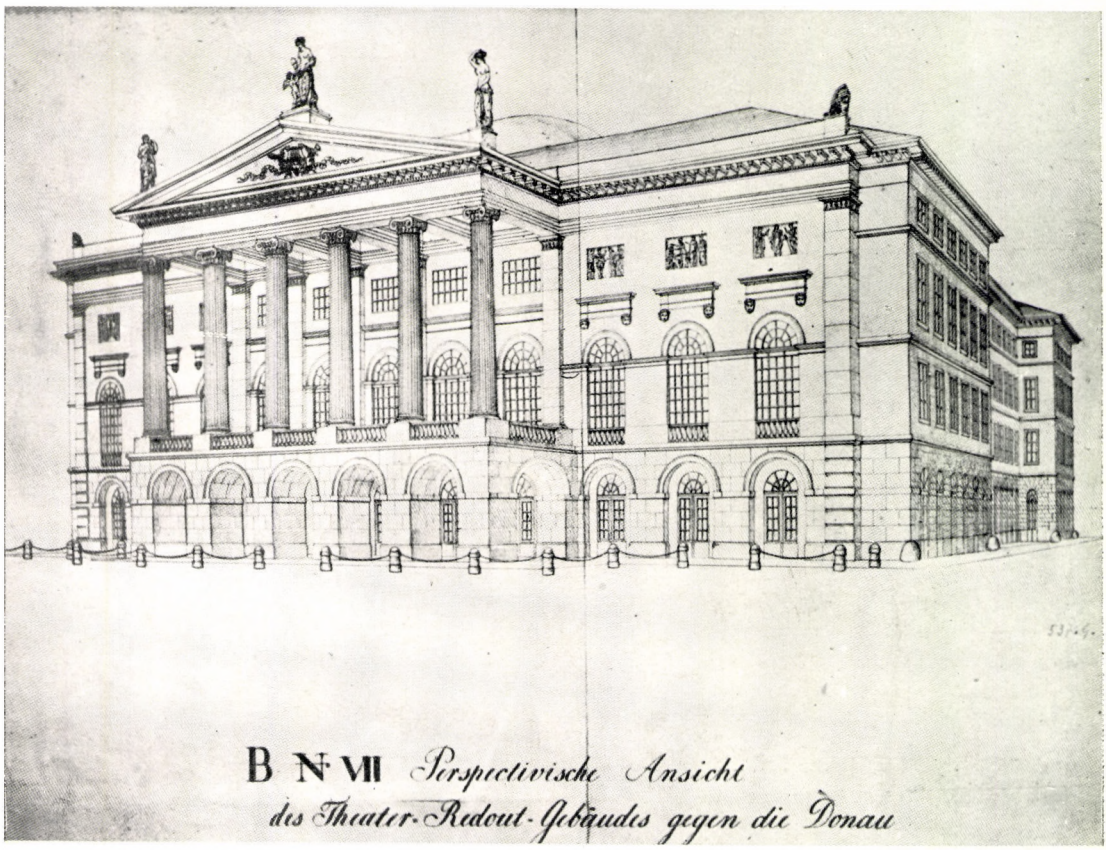
1830-ban részben a kőfaragómunka minél előnyösebb és megbízhatóbb szétosztása volt fontos feladat,[52] részben a díszítőmunkák, a márványozás, stukkator és egyéb szobrászi munka kiadása. A márványozási munkát a már többször szerepelt Maurer János, a szobrászit Uhrl Ferenc kapja,[53] akit „aus Rücksicht grösserer Kunstfertigkeit" a nádor is pártol.[54] Az év folyamán nemcsak a kőfaragómunkák egy része készült el, hanem az épületasztalos munkák is, mert állandó sürgetéssel igyekeznek serkenteni a mestereket.[55] 1831-ben már sor kerülhet a belső berendezésre, miközben itt-ott még az épület külsejének szebbé, illetve tartósabbá tételével is foglalkoznak. Így a nádor utólag hozzájárul ahhoz, hogy az oszlopcsarnok padozatát márvánnyal, a bejárati csarnokot és a lépcsőpihenőket kehlheimi kővel fedjék.[56] Megindulhat a helyiségek parkettázása,[57] valamint a nagyszámú falitükör felszerelésének előkészítése.[58] Egyúttal tárgyalásokat kezdenek Uhrllal, akivel — nyilván a nádor kívánságára — a főlépcső mennyezetének 27 mezejét, valamint három oldalfalának mezőit és a kisterem szobrászi díszét kívánják elkészíttetni.[59] Mindez arra vall, hogy az építkezés befejezéséhez közeledik, amit egyébként a jelentések is állandóan közölnek. Ezért megkezdik a teljes Nagyhíd utca kikövezését[60] és a még hátralevő munkák befejezését mindjobban sür-

getik.[61] A vezetés minden szála Pollack kezében összpontosul, erre vall az is, hogy amikor az épületgondnokként megbízott Walthierer Ferenc választópolgár lemond megbízásáról, nem gondoskodnak helyettesről, hanem ezt a feladatot is Pollackra bízzák.[62]

Mivel a kávéház és a vendéglő bérbeadását — korábbi megállapodás értelmében — 1832. Szent György napjára (április 24) tervezik,[63] Pollack elkészíti a szükséges berendezési tárgyak rajzait,[64] s gondoskodik arról, hogy az üvegezés és festés munkálatain kívül a csillárok és falikarok is időre elkészüljenek.[65] Mindez mutatja, hogy Pollack minden belsőépítészeti és berendezési munkával személyesen foglalkozik, a szükséges részletrajzokat elkészíti és ezek kivitelét a megbízott mesternél pontosan ellenőrzi.

1832-ben már csakis berendezési kérdésekről esik szó. Pollack a csillárok kivitelét Clemens List bécsi aranyozóra, a falikarokét Uhrl Ferencre szeretné bízni, majd mint legelőnyösebb ajánlattevőt, Clemens

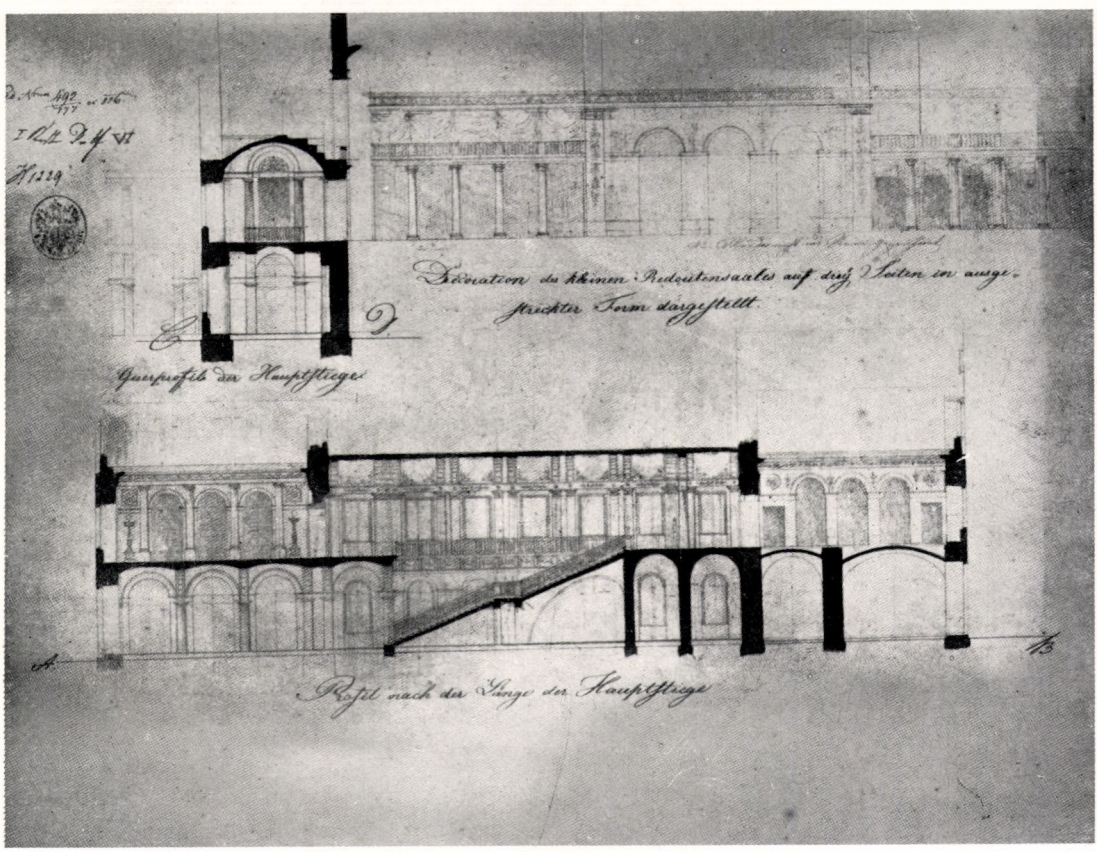
198. Pollack Mihály: A pesti Vigadó távlati nézete



Listet terjeszti fel.[66] Még ugyanezen év őszén a Bécsben feladott csillárok és falikarok vízi úton szerencsésen meg is érkeznek.[67] Az épületasztalos munka ellenőrzését bizottság végzi, amelynek tagjai Degen mérnök, Hofrichter és Pollack építészek.[68] A végső kialakítás során az intérieurök szépítése érdekében Pollack kisebb módosításokat javasol és elfogadásuk érdekében mindig hozzáfűzi, hogy a többletköltség a megtakarított összegből fedezhető. Így már korábban indítványozta, hogy a cukrászda vakablakok helyett reliefdíszt nyerjen. Most már ennek aranyozására kötnek szerződést.[69]

A munka befejezése és felülvizsgálása után a nádori leirat értelmében Pollacknak minden hátralék kifizetendő, egyúttal biztosítja őt megelégedéséről és elismeréséről: „dem Herrn Michael Pollack Baumeister für die zweckmässige Leitung des Baues und dabey bewiesenen rege Eifer, womit Er das Ihm gesetzte gnaedige Vertrauen zu rechtfertigen wusste, die föllige gnaedigste Zufriedenheit zu erkennen zu geben." [70] Sőt tervtári

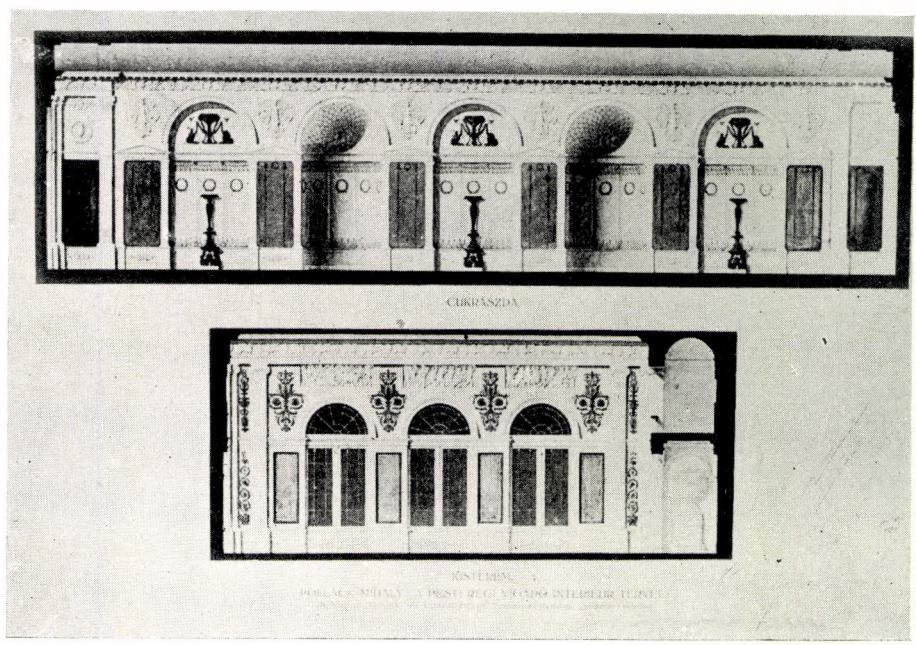
199. A pesti Vigadó lépcsőházának és kistermének tervrajza



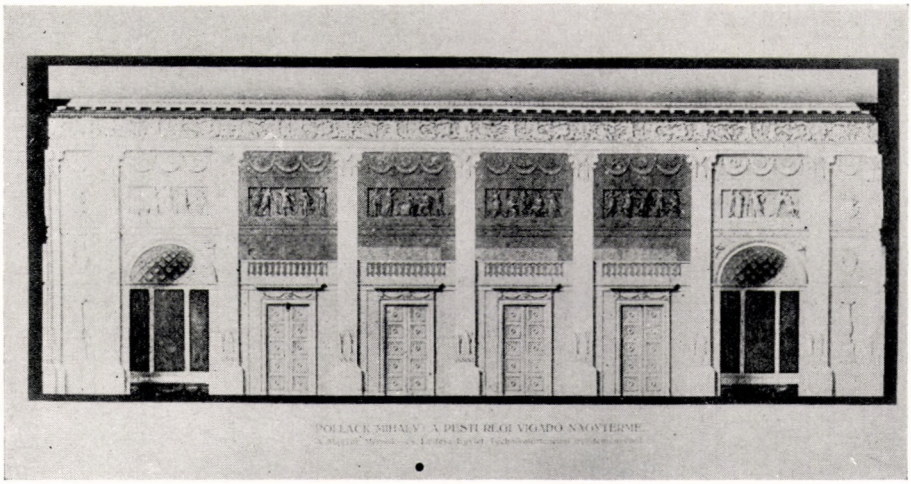
megőrzésre átadja a színház-vigadó épületegyüttes minden tervét, hozzáfűzve : „da Herr Michael Pollack theils als Ersatz für seine, waehrend 22 jaehrigen Bauleitung gemachter baaren Auslagen, theils als Belohnung für seine persönlichen Bemühungen, um den Nachlass des noch rückstaendigen Betrages seines auf dem Josefplatz erkauften Hausgrundes ansucht, auch in Anbetracht des Ihme beym Anbeginn des Baues gnaedigst zugesicherten Honorars", továbbá mivel „aus feindseliger Stimmung des Hofarchitekten Aman" sokat vesztett, összesen 11 000 forintnyi összeget adnak mesterünknek olyképpen, hogy elengedik ily összegű telekhátralékának kifizetését.[71]

A Vigadóra vonatkozó tervanyag meglehetős összevisszaságban, alapjában igen hiányosan maradt ránk. A fennmaradt eléggé nagyszámú terv ellenére a munka menetének lényeges fázisai teljesen ismeretlenek, főleg, ha figyelembe vesszük, hogy Amantól is, Pollacktól is többször kértek és kaptak teljes tervsorozatot.[72]

Pollack tervsorozata — amely már 1822-ben elkészült és 1826-ban újabb felülvizsgálaton esett át, nyilván az építkezés alapját szolgáltatva — sajnos csak igen hiányosan és szétszórtan maradt ránk. A színházzal egybeépített vigadó tervsorozata évszám nélkül, de Michael Pollack Architect jelzéssel (alagsor, földszint, második és harmadik emelet alaprajza, valamint a homlokzat)[73] világosan mutatja az Amannal szembehelyezkedő Pollack-féle homlokzatmegoldást.[74] Pollacknak ez a sorozata

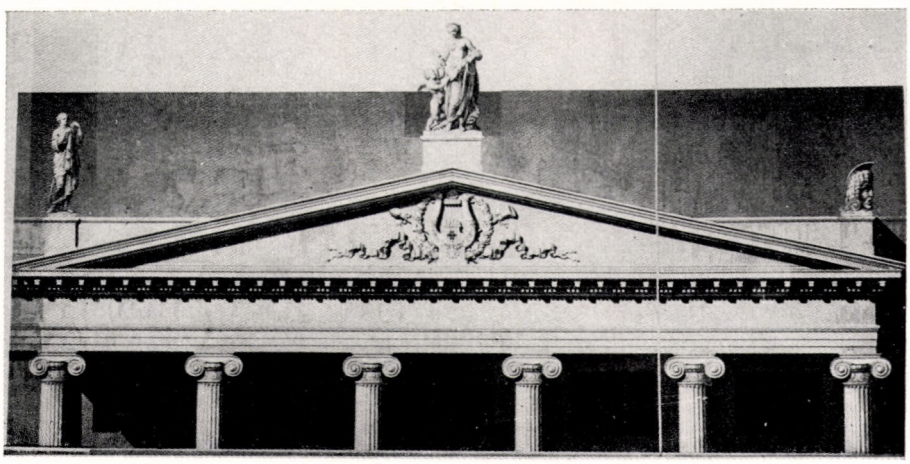


200. A pesti Vigadó kistermének és cukrászdájának falképzése

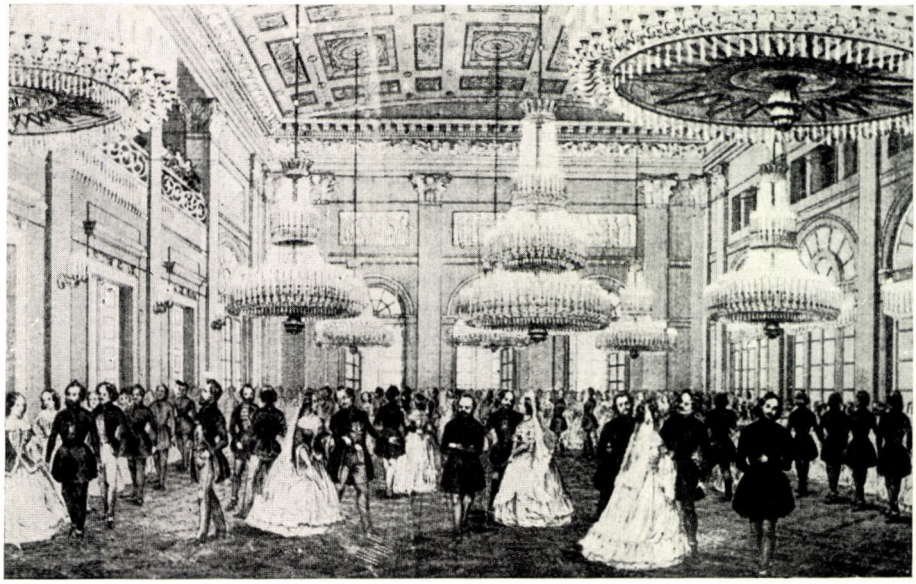


201. A pesti Vigadó nagytermének falképzése

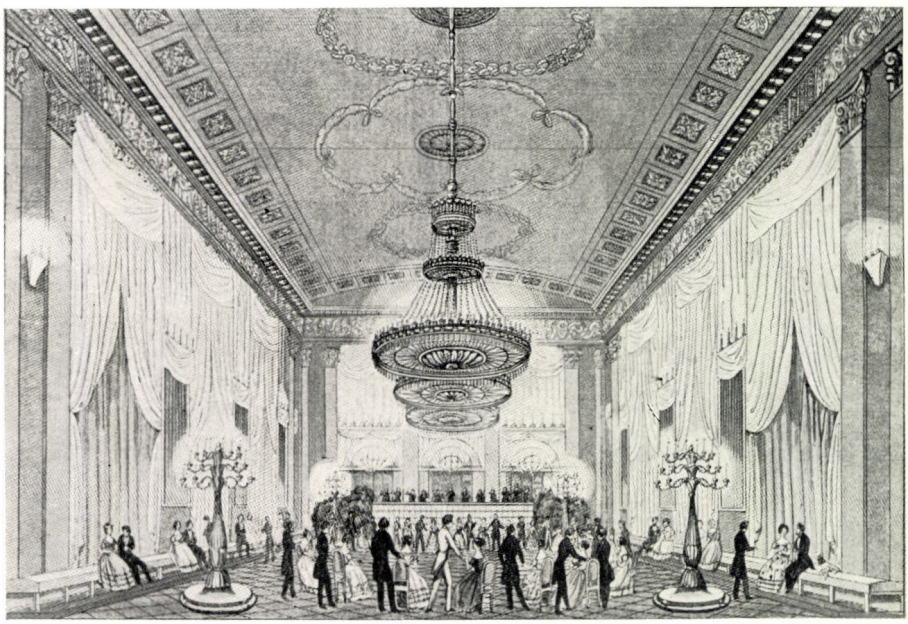
részben az Aman-tervek másolata, nyilván módosításokkal, amit nemcsak a tervek egybevetése, hanem Pollack aláírása is jelez. A számunkra lényeges Pollack-féle vigadóhomlokzat abban a perspektivikus rajzban maradt fenn — ez Pauertől származhat —, amely „Perspectivische Ansicht des Theater-Redout Gebaeudes" feliratot visel és kiegészíthető azzal az ortogonalis homlokzatrajzzal, amely az egykori Csillag-gyűjteményből ismeretes (198. kép). A perspektivikus ábrázoláson szereplő vaslánckerítés kőcölöpök között, a nádor kívánságára, szépészeti okokból nem került kivitelre.



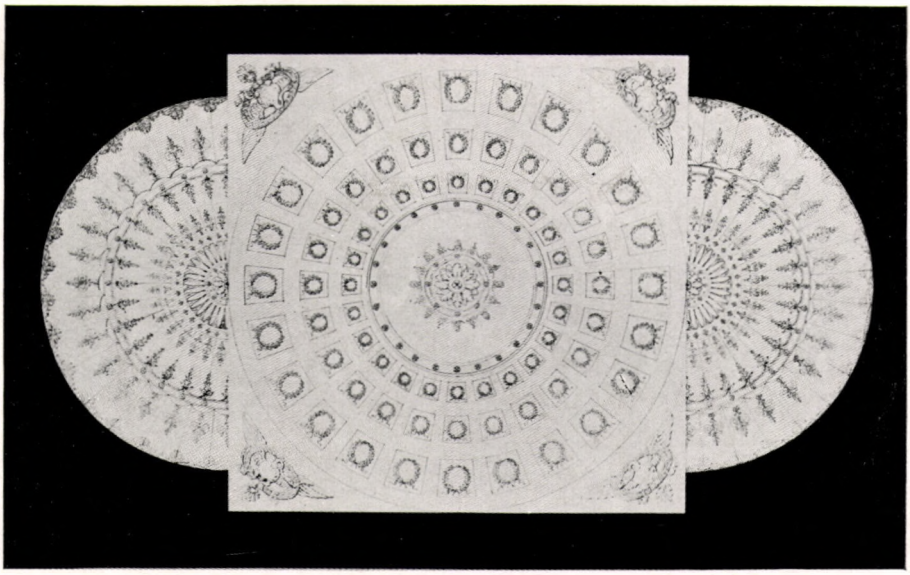
202. A Vigadó oromzatának tervrajza



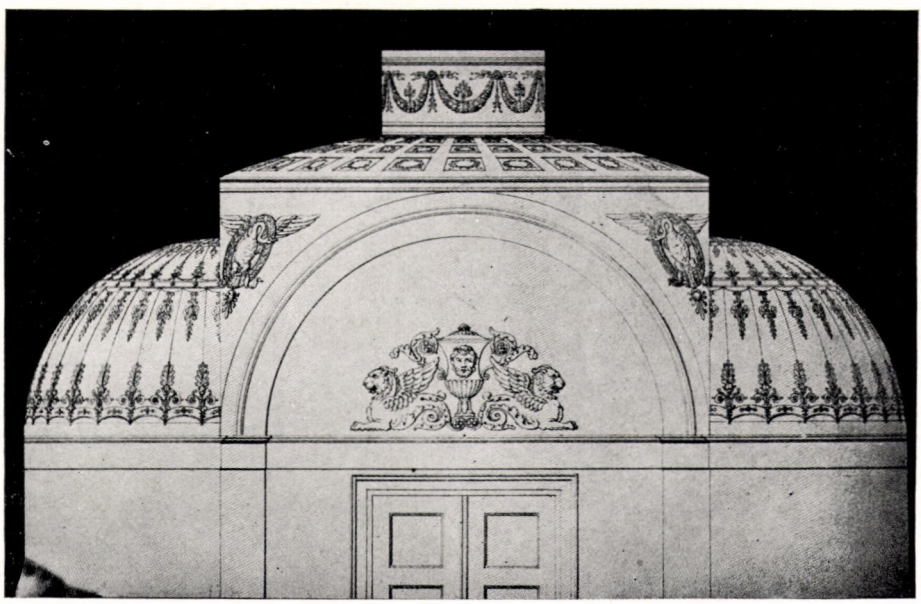
203. A Vigadó nagyterme táncmulatság alkalmából



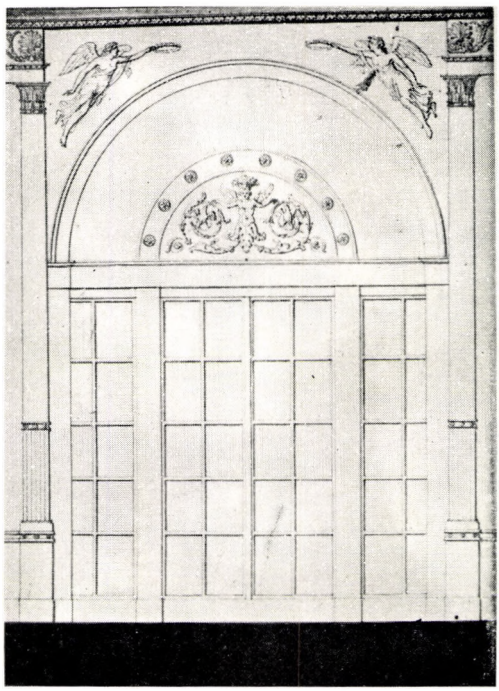
204. A Vigadó kisterme táncmulatság alkalmából



205. A Vigadó kabinetjének mennyezetterve



206. A Vigadó kabinetjének mennyezetterve



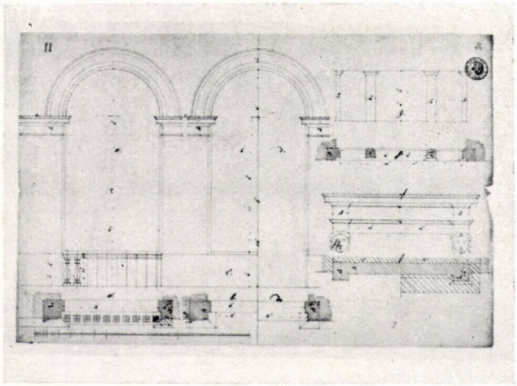
207. A Vigadó egyik hármasajtajának terve

Nyilván eredetileg a most felsoroltaknál sokkal teljesebb tervsorozat állt rendelkezésre, amikor mesterünk Bécsben a jóváhagyást és az építési megbízást megkapta. Ennek bizonyítéka az a Bécsben előkerült — eddig egyetlen — lap az udvari építészeti hivatal anyagából, amely a lépcsőház és a csatlakozó termek hosszmetszetén és keresztmetszetén kívül a kisterem „kiterített" falképzését is mutatja az 1826. évből[75] (199. kép). Ennek alapján is fogalmat alkothatunk magunknak arról a gondosságról, amellyel Pollack terveit készítette ; erről a magyarországi tervanyagból az oromzatnak a szobrászati díszszel együtt gondosan kivitelezett részletterve ad fogalmat[76] (200—202. kép).

Vegyük mindenekelőtt a Vigadó alaprajzát szemügyre : az eredeti falkörvonalak felhasználásával, a telektömb dunai oldalának ferde menetét betartva, Pollack olyan beépítési tervet tud készíteni, amely a kívánt követelményeknek mindenben megfelel és ugyanakkor olyan téregyüttest hoz létre, amely kora egyetemes építészetéből is kimagaslik (196. kép).

A színházépület már eleve meghatározott méreteinek betartásával a Vigadó alaprajzát úgy tagolja, hogy maga a vigadórész — mint a színháznak a telek ellentétes oldalán elhelyezett párdarabja — szélesebb kiterjedésű, az épülettömbnek a színházhoz való csatlakozását közvetítő, lakásokkal hasznosított háromemeletes épületrészek homlokzata kissé visszaugró. Ezáltal nemcsak a díszes és az egyszerű, a vigadó- és bérház-rész különül el, hanem a keskenyebb utcára néző oldalhomlokzatok háttérbe szorulnak s ezzel jobban érvényre juttatják a díszesebb épületrészek ünnepélyességét. A bejáratokat az oldalsó homlokzatra helyezve, a földszintet háromhajós, tágas és boltozott csarnokként képezi ki, amely közvetlenül csatlakozik a lépcsőházhoz, illetve udvarhoz, ahova a gazdagon tagolt és boltozott csarnok is nyílik. A főhomlokzat középső részét elfoglaló portikusz alá széles ívnyílású, tágas árkádsort helyez, amely közlekedésre is kiválóan alkalmas és emellett a biztonság érzetét keltő, jóleső ritmusú és arányú talapzata a rajta emelkedő, szellős és könnyű oszlopcsarnoknak. Azt, hogy mesterünk húsz év alatt mily hatalmas utat tett meg fejlődésében,

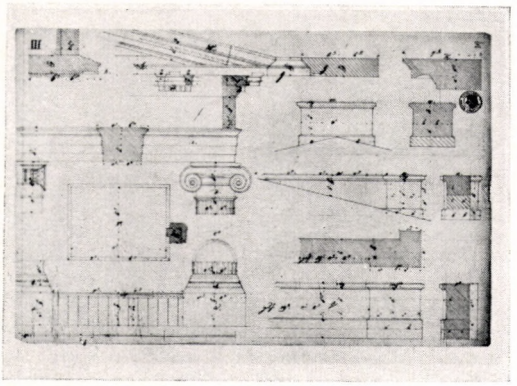
mutatja, ha ezt az árkádsort egybevetjük a székesfehérvári megyeháza számára tervezett, nehézkes és darabos elgondolással.



208. A Vigadó kőfaragó munkálataihoz készített részletrajzok

A földszint különleges kialakítású fontos része a déli sarokban (Nagyhíd utca sarka) elhelyezett, oszlopokkal tagolt hatalmas kávéház-terem, amelynek fekvése, belsőépítészeti kialakítása egyaránt párját ritkította (212. kép). E földszinten mint talapzaton emelkedik a háromemelet magasságú vigadórész olyképp, hogy a portikusz hosszában elhelyezett téglány alakú nagyterem mind a három szinten végighúzódva nagy és félkörívben záruló ablakok segítségével, illetve a harmadik emelet fekvő téglány alakú ablakain át kapta világítását. E nagyteremhez — az első és második emeletet összefoglaló — félkörívben záródó cukrászda (Kredenzsaal) csatlakozik baloldalt, míg jobboldalt az álló téglány alakú kisterem kapott helyet. A három teremből álló együttes a maga rendkívül gazdag belsőépítészeti képzésével olyan ünnepélyes gazdagságot jelent, amire eddig nem volt példa. Élesen elkülönül attól a — nevezzük „kaszinó típusú" — megoldástól, amelyet még Aman terve képviselt: nem kevesek számára, hanem többfelé csoportosítható sokak számára kívánt ünnepélyes keretet biztosítani.

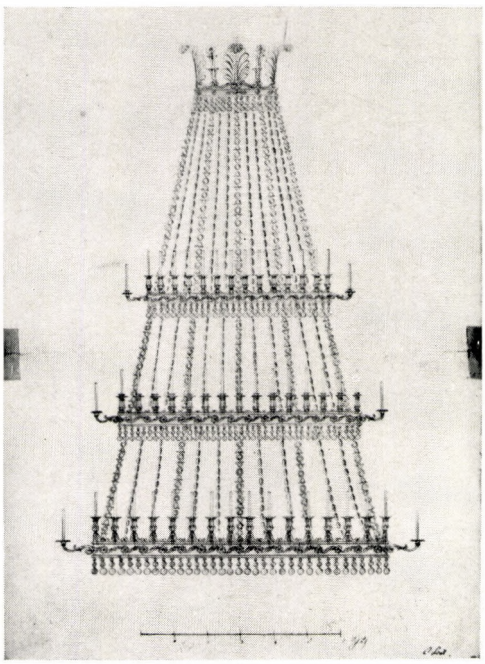
Az alaprajzzal nemcsak egyenrangú, hanem még azt túlszárnyaló a felépítés szépsége. Az épület öttengelyes középrészét három-három tengelyes oldalszárnyak fogják közre. A földszint rusztikásan sávozott, erőteljesebb sarokkezeléssel, végig félkörívvel zárt bejáratokkal, amelyek felett félkörívű szemöldök nehezedik a falpillérek vállkövére. Végigvonuló választópárkány után következik a háromszintű homlokzat, amelynek széleit óriás falpillérek, ötnyílású portikuszát hat karcsú ión oszlop foglalja egybe. A szélső pilléreken, illetve a portikusz oszlopain nyugszik a gazdag tagolású konzolsoros főpárkány, sarkain egy-egy akroterionnal, a középső osz-



209. A Vigadó kőfaragó munkálataihoz készített részletrajzok

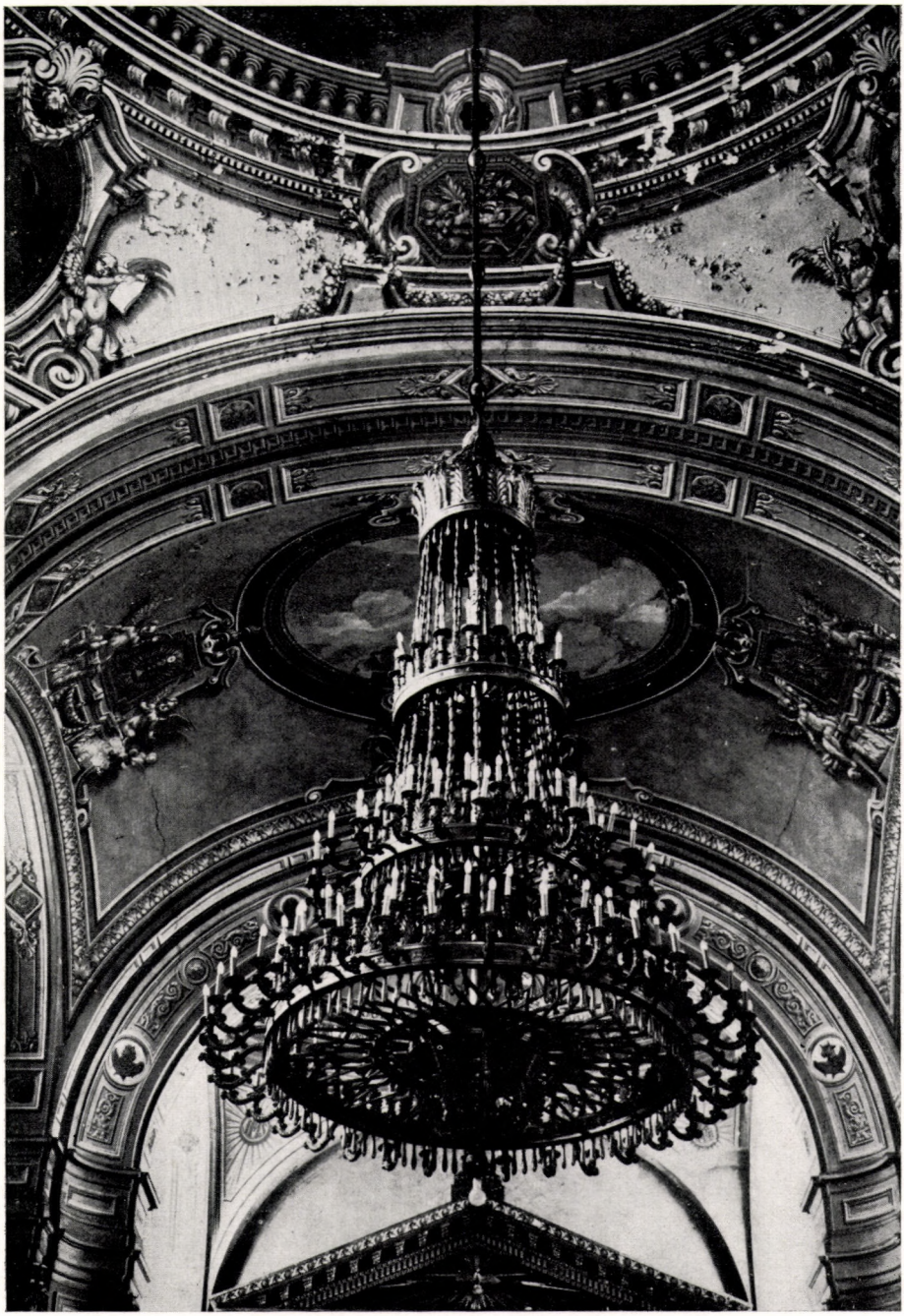
lopcsarnok felett háromszögű oromzattal, amelynek csúcsaira szabadonálló szobor, orommezejébe lantmotívumos relief került. A karcsú oszlopok levegős állása, a végigvonuló zárópárkány gazdagsága oly erővel érvényesül, hogy a hatalmas homlokzat falsíkját megfosztja súlyától és ezt a törekvést az építész által alkalmazott tagolás még fokozza: 3—5—3 osztásban hatalmas, félkörívben záródó ablakok nyitják meg az első két emeletet olyképp, hogy még az ablaküveg kis osztása a maga gazdag fénytörésével is élénkíthette és ugyanakkor tagolta a Duna felől a homlokzatra zúduló fénymennyiséget. Az ablakok félkörívét keretező párkányok a falpilléreken nyugosznak, e párkány az oldalhomlokzatokon töretlenül folytatódva, az első és második emelet közti választópárkánynak felel meg. A főhomlokzaton, a második emelet mennyezetszintjének megfelelően — az oszlopcsarnok falán — a falpillérek között választópárkány helyezkedik el, míg az oldalsó részek három-három ablaka fölött maszkokon nyugvó kétrészes szemöldök ad erőteljesebb ritmust. A harmadik emeleten, a három-három oldaltengelyben, fekvő téglány alakú mezőben figurális reliefek, az oszlopcsarnokban ugyanilyen alakú fekvő ablakok foglalnak helyet.

Az egész homlokzat a kecses arányok, a magasbatörő könnyedség, az ünnepélyes derű és gazdagság érzetét kelti, főleg, ha figyelembe vesszük, mily páratlan távlati hatással bontakozhatott ki a levegős, karcsú oszlopcsarnok a Duna felől érkező előtt. A Vigadó oszlopcsarnokának lendületes magasbatörését a korabeli ábrázolások is jól éreztetik, így például Rauschenfeld von Steinberg acélmetszete. Mivel Pollack vigadótervei és így annak homlokzata is évekkel előzte meg a Hild-féle Lloyd palotáét, téves az a vélemény, amely a Vigadó homlokzatmotívumában a Lloyd palota hatását véli felfedezni (213. kép).



210. A Vigadó csillárjának tervrajza

A Vigadó épülete, amelyet Pollack első kiemelkedő pesti művének tekinthetett, amelynek megvalósításáért sok évig tartó, bosszantó és bántó fordulatokban bővelkedő küzdelmet kellett folytatnia, a maga egészében Pollack alkotása: nemcsak tervezője, hanem kivitelezője is az e korban hatalmas építkezésnek. Érthető azért, ha minden részlet — legyen



211. A Vigadó egyik csillárja a terézvárosi templomban

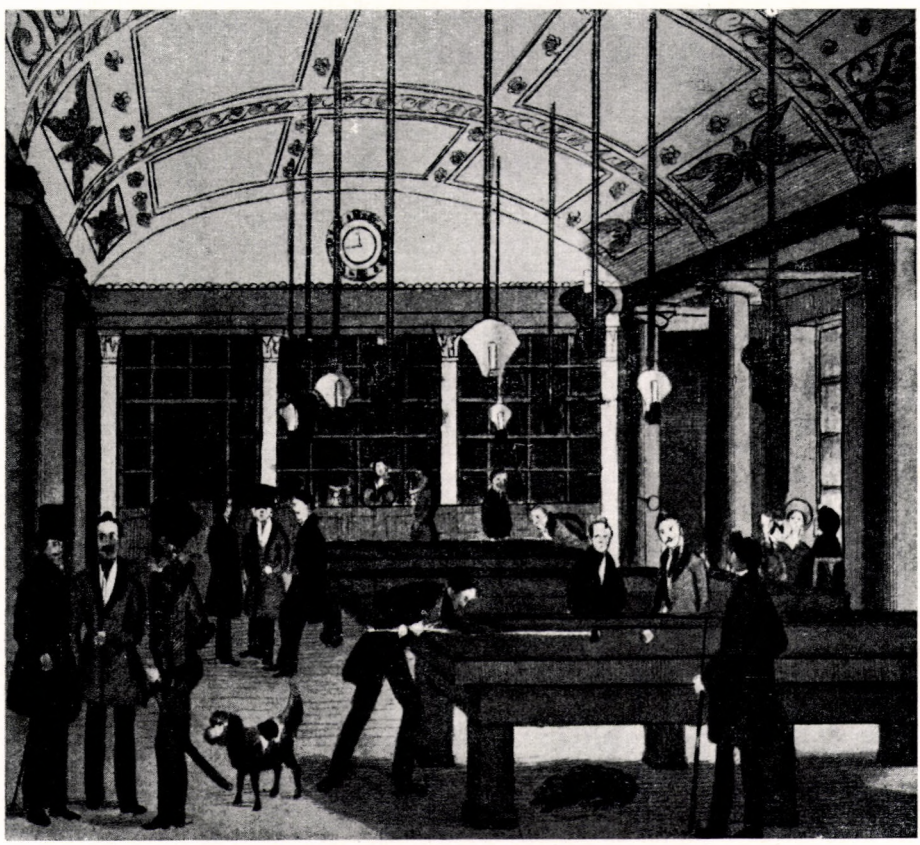
az még oly apró is — foglalkoztatja, sőt évekkel később is tiltakozik minden oly változtatás ellen, amely műve eredeti koncepcióját befolyásolhatja.[77]

A Vigadó épülete nemcsak önmagában tekintve nyújt kimagasló művészi élményt, hanem mesterünknek sikerült megvalósítani azt a célját, hogy műve városképi együttes szempontjából is jelentős és hatásos legyen. Épülete a Duna-sor egészén uralkodott, messziről felhívta a figyelmet. Könnyed és díszes benyomást keltve, ékkőként emelkedett ki a két oldali utca — Donauzeile, ma Apáczai Csere János utca — többnyire egyenletes ritmusú házainak sorából. Az oszlopcsarnok uralkodó jellegét nemcsak nagyobb szélességével, öt nyílásával — szemben az oldalrészek három-három nyílásával — érte el, hanem erőteljes vertikális tendenciájával is. Ennek érdekében használja az erősen vájatolt törzsű oszlopok magasbatörő lendületét, alkalmaz — a tömör fal éreztetésére — az oldalrészek ablakai felett reliefeket és kettőzi meg az oszlopok magasságát az árkádokéhoz képest. Mindez a maga jóleső és tiszta arányaival, nyugodt szépségével, nemes egyszerűségével páratlan a maga nemében. Nem hasonlítható a vele rokon megoldásokhoz sem arányok, sem részletszépségek szempontjából.

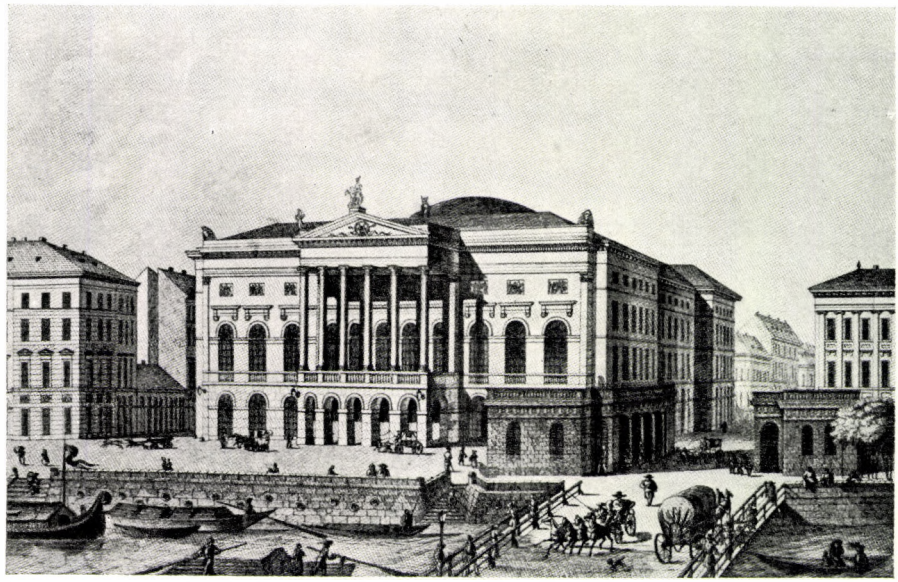
Az épület belsejében a hangsúlyt a fő térsorozat — nagy- és kisterem s cukrászda — együttesére helyezte. Az egy tengelyre felfűzött, változatos formájú térrészekből álló együttes hatását — akár északról, a cukrászda félköríve felől, akár délről, a kisterem álló téglány nyújtotta szélességéből tekintjük végig — a faltagolás finom ritmusán és a jelentős magassági eltéréseken túl (a nagyterem három, a két szomszédos terem két emelet magasságú) még a színbeli változatossággal is fokozta. E színpompa tekintetében — a levéltári anyag néhány adatán kívül — csak régebbi feljegyzésekre és leírásokra vagyunk utalva, mivel az egykori Mérnökegyesület gyűjteményében őrzött intérieurtervek a második világháború után nem kerültek elő. A hat — falpillérektől elválasztott — mezőre osztott nagytermet stukkómárvány borításon kívül (Maurer János munkája) finom, szinte áttörtnek tűnő stukkó szobrászi díszítés borítja (Uhrl Ferenc műve), amely finom rajzú pontos kidolgozásával a világos tapinthatóságnak ugyanazt az elvét képviseli, mint a Vigadó minden egyéb részlete. A terem halvány sárgájától a pillérek és a gipszfaragás fehérje lágyan vált el és összecsendült, amikor a hatalmas csillárok több száz gyertyából áradó fénye pazar világítást biztosított. A nagyterem pompás, de tompa színben tartott együttesével szemben a kisterem élénk zöld színű, aranyozott szobrászmunkával, a cukrászda halványszürke alapszínű és cseresnyevirágos székekkel bútorozott (Coffin Károly).[78] E nyugodt színösszhang a teremegymásután hatásának erősítésére a színbeli összecsengést is felhasználja. Ritka vonás ez korszakunkban, és részben Pollack későbarokk iskolázottságának, főleg azonban olaszországi emlékeinek köszönhető. Piermarini milánói Scala színházában vagy Leopoldo Pollach milánói Villa Realejában találkozunk — az egykorú leírások szerint — ilyen árnyalt és nyugodt összhatású színegyüttessel, míg a Pollackkal egykorú német építészet — még Schinkel és Klenze is — nagyobb színellentéteket, keményebb harmóniákat kedvelt és tudatosan alkalmazott olyan „tarkaságot", amely e korszak kezdődő archaizáló törekvéseinek megfelelően, hol pompeji, hol etruszk példaképet vélt utánozni.

Pollacknál mindez fel sem merül. Finom érzéke a tömegformálásban, képessége a téregyüttes megalkotásában és gondossága minden apró részletre kiterjedve, mindent az egész alkotás szempontjából néz. Mindezek oly vonások, amelyek csak egy ízig-vérig alkotó-teremtő típusú építésznél lépnek fel és ugyanakkor késői kihangzásai annak a legnemesebb műhelyszellemnek, amely a későbarokk építészet korában nálunk is oly számos jelentős alkotást hozott létre. Ez majd — a vállalkozó jellegű építészeti munka megváltozott szellemi és anyagi feltételei között — rövidesen eltűnik.

Azt, hogy Pollack termeinek tiszta építészeti kialakítása, finom nyugalma és mégis gazdag változatossága milyen nagy hatással lehetett a kortársakra, mutatják — az elragadtatott híreken túl — az egykorú metszetek is, ahol a rajzbeli fogyatékosság sem tudja érvényteleníteni a belső tagolás világos ritmusát, az enyhe ívelésű boltozat jóleső hajlását, a díszítés gazdagságát, a tükrök és csillárok, falikarok és kandeláberek elhelyezését. Igaza van Toldy Ferenc leírásának: „Nagyság, forma, márvány és aranyozás egész



212. A Vigadó-kávéház belseje Vasquez metszetén



213. A Vigadó Rauschenfeld metszetén

a fecsérlésig, s mégis ízléssel és nem halmozva : oly gyönyörű egészet adnak, millyenhez hasonlót aligha láttam. S melly hatású lehet e tündérhajlék, midőn a világok ezrei mellett a két város színe fiatalsága, kellem s a fényűzés pompájában tolong benne fel s alá."[79]

A Vigadó építése egyik csúcsa mesterünk életművének. Nem azért, mintha ez lenne a legkiemelkedőbb alkotása, — hiszen a Nemzeti Múzeum épülete művészi érettségben és a feladat nagyszabású volta tekintetében felülmúlja. De azért jelzi ez a néhány év az alkotóképesség valóságos csúcsát, mert a Vigadó mellett — részben vele párhuzamosan, részben röviddel építésének kezdete után — több más nagy feladat is foglalkoztatja. Oly megbízások, amelyek mindegyike önmagában is jelentős lett volna, és amelyek megoldásának művészi igényessége mutatja, hogy az alkotói munka leggazdagabb, a művészi képesség és a munkabírás legteljesebb, leginkább virágzó szakaszánál tartunk. Mesterünk képességei kibontakozásának ez egyéni esete mellett a Vigadó építése oly időben folyik, amelyre egyébként is — politikailag, társadalmilag és kulturális tekintetben — az 1848—49-es forradalmat megelőző két évtized gyorsuló lendülete a jellemző, és amelyhez mérve a megelőző két évtized — előző fejezetünk történelmi szakasza — a lassúbb, sokszor ingadozó és tétova előkészítés benyomását kelti. 1830 körül — és főleg az 1831-es események után — a fejlődés kibontakozása minden területen meggyorsul, és ez az építészetben is így történik. Pest kezd várossá válni, az építkezések üteme és mérete gyorsul. Pollack mellett — mint már kifejtettük — több más kiváló mester is fellép, ezek sorából főleg Hild József említendő,

nem csupán jelentőségénél fogva, hanem azért is, mert legfontosabb művei erre az 1828 utáni szakaszra esnek. De nemcsak az építészet terén mutatkozik ez az élénkülés és művészeti emelkedés, hanem a festészet és szobrászat területén is.

Ferenczy István ekkor már állandóan Pesten él, mozgatója és serkentője a szobrászat fellendülését célzó törekvéseknek. Ha céljait nem is érhette el, mégis a harmincas évek jelentik számára is elismertségének és foglalkoztatásának tetőpontját, ami — mert tudatosan elzárkózik a szobrászat díszítő jellegű, másodrendű feladataitól — a szobrászat megbecsülésének és első, ha még oly szerény, meggyökeresedésének tagadhatatlan jele. 1835 Barabás Miklós Pestre településének az éve : ezzel kezdetét veszi Pest központi szerepe országunk művészeti életében, és ez a változás — Barabás szerencsés egyéni képességén túl — azért volt lehetséges, mert nemcsak a megelőző évtizedek, hanem elsősorban a közvetlenül megelőző évek előkészítették a talajt, megteremtették a lehetőséget ilyen fellendüléshez.

Mindezeket — ha futólagosan is — figyelembe véve érdemes emlékezetünkben felsorakoztatni Pollack munkásságának évszámait, hogy az előzőkben jelzett gyorsuló fejlődést, az igények növekedését és azok kielégítését éppen az egyik, erre legalkalmasabb mester munkásságán keresztül érzékeltessük.

Jászberényi városháza

Noha a jászság legnagyobb középületének mesterünkkel való kapcsolatát a helyi kutatás már régebben felfedte, Pollack munkásságának pontosabb meghatározása mindeddig nem sikerült.[80]

1832-ben ugyanis Bedekovich Lőrinc megyei földmérővel tervet készíttetnek, hogy a városházát a „nagypiacra" építve, „a város csinosodását elősegítsék". A gondolat már régebben foglalkoztatta a várost s ezért a fent említett terven kívül még egy meg nem nevezett gyöngyösi mestertől származó tervet is küldenek a nádorhoz. (Ez a névtelen gyöngyösi mester valószínűleg Rabel Károly, aki egyébként is dolgozik Jászberényben.) A költségvetést Homályossy Ferenc szolnoki ács- és kőművesmester készíti. A tervekkel a nádor — mint a jászkun kerület főkapitánya — foglalkozik és azokat nem megfelelőnek találva, Pollackkal készíttet tervet, „egy csinosabb rajzolatot készíttetvén, itt Polják nevű valóban 1-ső építő mester által, ezt megvizsgálás végett íme itt 4 darabokban küldöm".[81] A nádor 1833 júliusában kelt kísérőlevele kiemeli a középület reprezentatív jellegének fontosságát és utal arra is, hogy e feladatnak a régi terv egyáltalán nem felelt meg.

A Pollack jelzésével ellátott tervsorozatból eredetileg három lap volt ismeretes : a földszint és az emelet alaprajza (amelyet Komáromy közzétett), valamint a homlokzat terve, ez utóbbit — a földszint alaprajzával egyetemben — idézett művünkben közöltük. Az, hogy a negyedik tervlap keresztmetszet volt-e vagy az alagsor alaprajza : nem állapítható meg (214—215. kép).

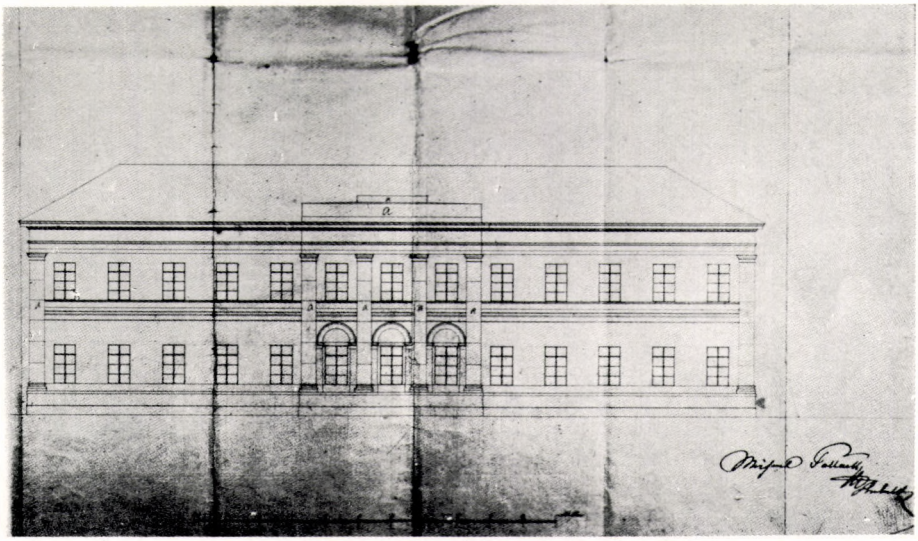
Pollack tervének elsősorban alaprajzi megoldása szerencsés. A telek sarkát ferdén lemetszve, ezt a rövid főhomlokzatot háromtengelyes kiképp-

zéssel teszi jelentőssé olyképp, hogy 13—13 tengelyes egyszerűbb oldalhomlokzatokkal kíséri. Nagyobb arányokban, de egyszerűbb kivitelben a pesti volt Festetich-palota megoldása szerepel itt. A középen elhelyezett, falpillérekkel tagolt, háromszakaszos bejárati csarnok fekvő téglány alakú nagyobb előtérbe vezet, amelynek gazdag térhatását az átlós tengelyekben elhelyezett, félköríves fülkék is fokozzák. A tükörboltozatos előtér ügyes elhelyezése révén a rövid oldalakon nyílik az árkádos folyosó, amely a hatszögű oldal két-két hosszú oldalát övezi. A bejárattól kiindulva előbb hosszanti, majd erre merőleges irányú tértengelyek segítségével egyenes út vezet a hivatali forgalomhoz szükséges udvarhoz, ahonnan — folytatva ugyanezt a tengelyirányt — a második udvarba érünk, amely „gazdagsághoz való lészen", azaz a kocsiforgalmat stb. bonyolítja le.

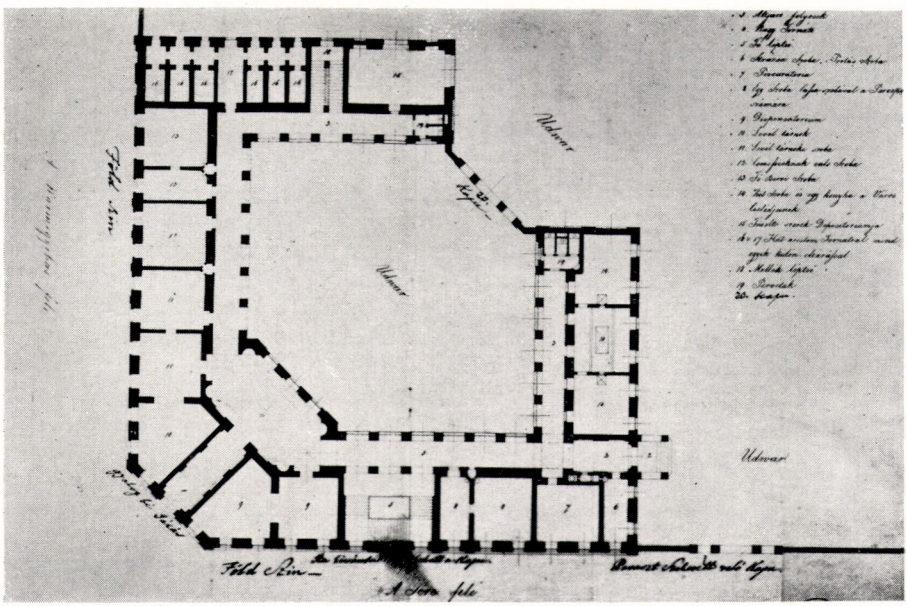
A középső bejárat tengelyére felfűzött téregyüttes két szimmetrikus félre bontja az épületet — feledtetve a telek szabálytalan alakját — és a jobboldali folyosó első nyílásából indítja a tágas lépcsőházat, amely itt is — miként Szekszárdon — a főbejárattól elég távolra került. E nehézség kiküszöbölésére találjuk a terven azt a bejegyzést a lépcsőház homlokzati fala előtt: „ha kívántatik, itt lehet a kapu". E sikerült, gyakorlati és esztétikai szempontból egyaránt kiváló megoldású alaprajzhoz tartozó, azonos aláírással ellátott homlokzatterv nem felel meg a most ismertetett alaprajznak. Háromtengelyes, enyhe középrizalittal ellátott megoldása ugyanis csak az oldalhomlokzatra (és nem a lemetszett sarkon keletkezett főhomlokzatra) vonatkozhatik, és valószínűleg azt a változatot mutatja, amikor a főbejárat a lépcsőháznál kapna helyet. A tervrajz nem mutat itt közvetlen bejáratot, az egész épülettömb talapzatszerű lábazatról emelkedik. Ezen állnak a középső, háromtengelyes rizalit pillérei, valamint az épület sarkait lezáró egy-egy óriáspillér, amely a földszint és az emelet szintjét összekapcsolja. E pilléreken nyugszik a gazdagon tagolt zárópárkány, amelyet a rizalit felett egyenes záródású, lépcsőzetes attika koronáz. A földszintet az emelettől sokszorosan tagolt választópárkány különíti el, amelynek felső tagján — mint könyöklőn — ülnek a téglány alakú, csupán keretezett ablakok. A földszint mindvégig egyenletes ritmusú és kialakítású ablaksora ugyancsak végigfutó könyöklőpárkányon ül, kivéve a rizalit ablakait, amelyeket törpepillérek kereteznek és erős párkánnyal képzett vak lunetták zárnak le.

Függetlenül attól, hogy az előttünk levő terv az eredeti tervsorozathoz tartozik-e, vagy annak csak egy változatát mutatja be, feltűnő Pollacknak az a törekvése, hogy világos és könnyen áttekinthető tagolással, jólesően tág tengelytávolsággal, könnyen lemérhető arányokkal és az egész építészeti kiképzés fegyelmezett és tartózkodó voltával olyan együttest érjen el, amely reprezentatív s mégis közvetlen, szinte derűsen kedélyes és mégis nemesen fegyelmezett: azaz éppoly jól találja el az alföldi városka levegőjének megfelelő stílust, mint ahogyan ezt Szekszárdnál eltalálta vagy megérezte anélkül, hogy ez pontosabban szavakba önthető lenne.

A Pollack-féle tervsorozatot a nádor — kísérőlevele szerint — pártolja, a jászkun kerület azonban, akár a számára idegen mester, akár annak terve iránt volt bizalmatlan, a kapott Pollack-sorozatot átadja Bedekovichnak, aki csakhamar új változatot dolgoz ki, amelynek homlokzatmegoldása



214. Pollack Mihály : A jászberényi városháza homlokzatterve



215. Pollack Mihály : A jászberényi városháza földszinti alaprajza



216. A volt jászberényi városháza mai homlokzata

világosan bizonyítja a Pollack-terv hatását.[82] Pénzügyi és egyéb nehézségek miatt a kivitel évekig húzódik, csak 1837-ben fognak hozzá újból a tárgyalásokhoz s 1838. szeptember 8-án történik meg az ünnepélyes alapkőletétel. A munka látszólag gyorsan haladt, mert a következő évben már a belső berendezésről tárgyalnak.

Az, hogy Bedekovich jelenleg lappangó tervei mit tartottak meg Pollack munkájából és az 1834-ben Jászberényben letelepedett pesti pallér, Ottenhauser János volt-e a kivitelező építész, aki talán Pollack felfogását képviselte : egyelőre nem dönthető el. Mindenesetre a ma is fennálló épület alapvonásait mesterünknek köszönheti (216. kép).

Az a kérdés, hogy az épület szomszédságában álló volt Jászkun Székház (ma járásbíróság) 1827 és 1838 közt átépített emeletes épülete mesterünkkel kapcsolatban van-e : egyelőre ugyancsak nem dönthető el. A fennálló épület a Rabl-jelzésű tervtől több pontban eltér, feltűnő az emeleti középső ablak hármas tagolású megoldása, mint aminő Pollack pesti házán szerepel.[83]

Lehet, hogy mesterünk már korábban is — egyelőre ismeretlen kapcsolat révén — dolgozott Jászberényben. 1805. március 20-án kapott megbízás alapján állítólag elkészítette a plébániatemplom főoltárának tabernákulumát. A közvetítő Kardetter Tamás lehetett, akit az egész oltár helyreálllításá-

val bíztak meg. A jegyzőkönyv szerint a tabernákulum tetején crucifixus, ajtaján pedig az Izsákot feláldozó Ábrahám alakja. Meghökkentő csupán az, hogy ez az 1896-ban kelt bejegyzés mesterünkről mint a Nemzeti Múzeum alkotójáról tesz említést,[84] tehát utólagos bejegyzésnek tűnik.

Harmincadhivatal

Az építendő Harmincadhivatal épületével kapcsolatban Pollack szerepe még nem teljesen tisztázott. Kétségtelen, hogy hivatalból is kellett ezzel az épülettel foglalkoznia, és az is bizonyosnak látszik, hogy az új építkezéshez készült tervek néhánya — aláírás hiányában is — mesterünk művének tekinthető. A régi Harmincadhivatal többszörösen toldott-foldott, javított épület volt, karbantartása, kerítésfalának javítása ismételten szerepel a teendők között.[85] Végül — talán Széchenyi indítványára — felmerül egy új épület szükségessége. Az új épület a Duna-parton, a Kirakodó piacon lenne. Díszes kialakítása részben hozzájárulna a mindinkább előtérbe kerülő egységes beépítés megvalósításához. A Duna-parton történő elhelyezése gyorsabbá és kényelmesebbé tenné a vízi úton lebonyolítódó kereskedelmi forgalom intézését. A hely kijelölésére bizottságot küldenek ki — e bizottságnak mesterünk is tagja —, de a kérdés elintézése látszólag sokáig húzódik.[86]

A Harmincadhivatal elhelyezése ugyanis több más városrendezési kérdés tisztázásával járt. Így például a magyar színház elhelyezése, a Duna-part rendezése, a Kirakodó tér beépítése és így tovább. Úgy tűnik, hogy azok közé a kérdések közé tartozott, amelyek tekintetében a nádor és Széchenyi István elég élesen szembenálltak egymással, hiszen elképzeléseik Pest jellegéről nagyon is eltérőek voltak. Így felmerült a Harmincadhivatal fenntartása a Színház téren,[87] felmerült az a változat is — erről tájékoztat Pollack Mihály helyszínrajza —, hogy a Harmincadhivatal a piarista rendház épületébe költözne (amelyet már korábban felajánlottak a Szépészeti Bizottmánynak), vagy a Duna-partra kerülne, a mai Széchenyi utca—Árpád utca magasságában. Ez esetben a magyar színház a Duna-partra vagy a Harmincadhivatal mögé kerülne. A nádor azonban állandóan halogatja a döntést.[88] E sok huzavonával terhes tervezgetés közben foglalkoznak a Duna-parti sétány kialakításának kérdésével is. A klasszicizmus festőiség ellenes, tiszta körvonalakat kívánó felfogásának megfelelően kerülni kívánnak minden fásítást vagy parkirozást. Kivitelre ez a terv sem kerül.[89]

Még 1836-ban is folyik a helyszínrajzok benyújtása, noha ekkor más épületváltozat[90] szerepel rajta (talán Hild terve). Úgy látszik, ezt a tervet is felküldik a nádorhoz, aki újból a Duna-part rendezését sürgeti.[91] Újabb és újabb bizottságok foglalkoznak a hely meghatározásának kérdésével, mesterünk mindenkor tagja ugyan a bizottságoknak; de aktívabb szerepéről nem tudunk. A döntés egyre késik.[92]

Továbbra is elsősorban Széchenyi István szorgalmazza a körülbelül a mai Akadémia-palota helyén felállítandó Harmincadhivatal létesítését,[93] és gyenge egészségére hivatkozva („meine Gesundheit is sehr schwaechlich") sürgeti a több évet igénylő építkezés megkezdését.[94] Lehet, hogy ekkor valami pályázatféle volt és többeket felszólítanak a részvételre. Erre követ-

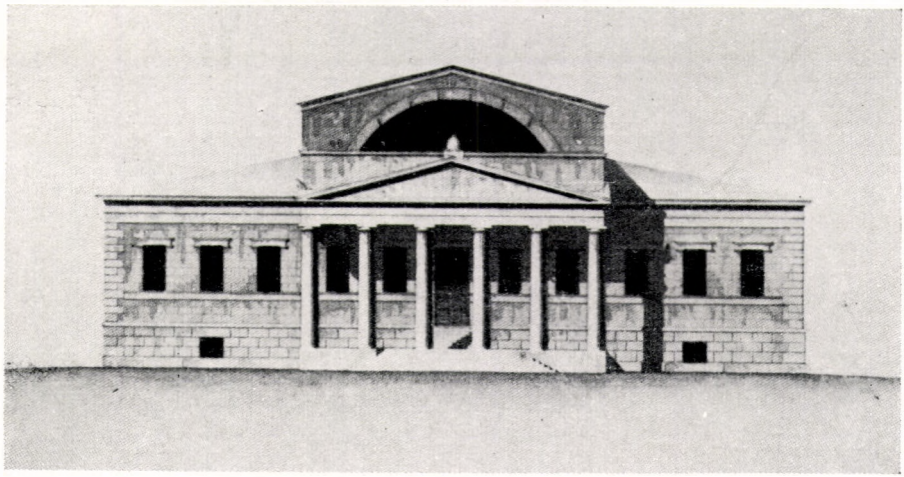
keztethetünk abból a tényből, hogy több tervvázlat maradt és, hogy Hild József egy erre a célra készült tervéről is tudunk.[95] Feltehetően ekkor, 1836—37-ben, keletkeztek a Pollacknak tulajdonítható tervek, míg a kivitelt — egyéb okok mellett — az 1838. évi nagy árvíz hiúsította meg, amikor is a Duna-part szabályozásának és ezzel kapcsolatban új kiépítésének a kérdése más szempontok alapján merült fel.

A Harmincadhivatalhoz készült tervek — amelyek feltehetően a Mérnökegyesület egykori gyűjteményéből kerültek a Kiscelli Múzeumba — két változatra bonthatók. Sajnos egyiken sincs — mint említettük — Pollack aláírása. Az egyik terv kisebb méretű, magasított talapzaton elhelyezett épület, a másik emeletes, tehát második szinttel magasított, s a homlokzat szélességi méreteiben is nagyobbított. Mindkét változat jellegzetessége a masszivitásra, egyszerűségre való törekvés. Talán sehol sem került mesterünk oly közel a francia forradalmi építészek felfogásához, mint ez esetben, ami érthető is, hiszen az ilyen — közösségi és célszerűségi — feladatoknál érvényesülhetett leginkább az új, az építészet belső igazságát tükröző felfogás.

Mindkét változatnál a fő- és oldalhomlokzat terve maradt fenn, alaprajz vagy keresztmetszet nem került elő.[96] A kisebb méretű változatnál a hatoszlopos, háromszögű oromzattal koronázott portikuszt lépcsős talapzattal illeszti a középső, bejárattal ellátott homlokzat elé, amelynek három-három tengelyes oldalrészei veszik közre ezt a gazdagabb középső motívumot (217—218. kép). Az egész épület egyenletes rusztika-fugázású talapzaton emelkedik — ezt csupán az alagsor fekvő téglány alakú ablakai törik át — és az épület sarkain is rusztika keretezés ad erőteljes lezárást, míg a homlokzatfal többi része laposan fugázott. Az egyenes szemöldökpárkánnyal zárt ablakok végigvonuló könyöklőn ülnek, az egész homlokzatot többszörösen profilált párkány zárja. A háromszögű oromzat mögött felfalazott egyenes attika, mögötte emelkedik a középső csarnok világítását nyújtó, enyhe lejtésű sátortetővel zárt, ablakokkal áttört magasított középrész.

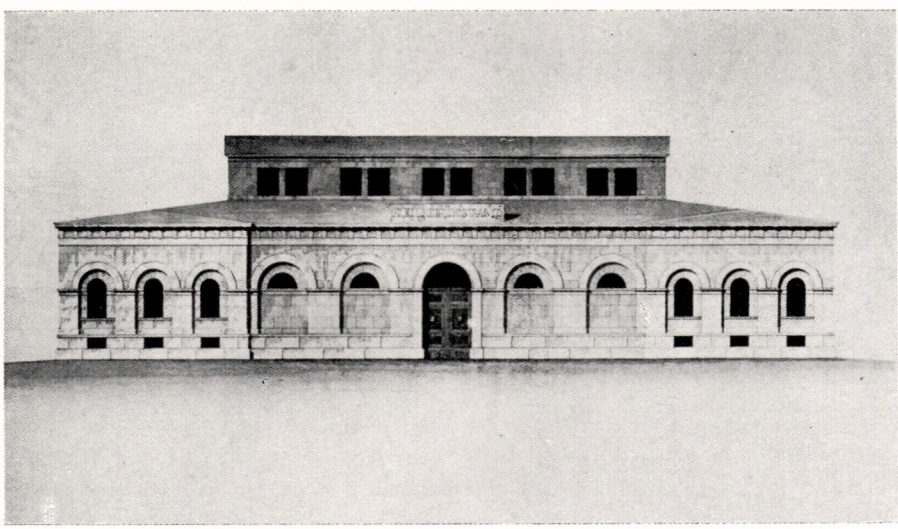
Az oldalhomlokzat más megoldást mutat, szinte nem is tartozik a főhomlokzathoz. Három-három tengelyes, alig kiemelkedő oldalrizalitok közt öttengelyes középbejáratos épület, végigvonuló dór párkánnyal zárva. Az épület súlyos tömegességét a falpillérekre támaszkodó félkörívek fokozzák, az árkádsor alatt mélyített faltükörben ablakok, illetve a kapuval áttört középrész két-két oldalsó tengelyén kis lunetták. Az oldalhomlokzat a maga egészében lényegesen súlyosabb, szándékoltan nehezebb és tömegesebb benyomást kelt, mint az előbb tárgyalt főhomlokzat, amelyen egyébként a dór párkány sem szerepel.

Összetartozó tervpárnak tekinthető az emeletes megoldás, egyenletesebb tagolással, kevésbé nyomasztó kialakítással (219—220. kép). Az egész épület egységes magasságú és sávozású, az alagsor ablakaival áttört talapzaton nyugszik. Öt-öt tengelyes oldalrészek fogják közre az ötnyílásos, dór párkánnyal és háromszögű oromzattal koronázott portikuszt, amelynek szélein a vájatolt testű kerek oszlopok helyett négyszögletes pillér szerepel (miként Dég udvari homlokzatának portikuszán). Az oszlopcsarnok mögötti terem öt ajtóval nyílik, egyenes záródásuk azonos az oldaszárnyak végig-

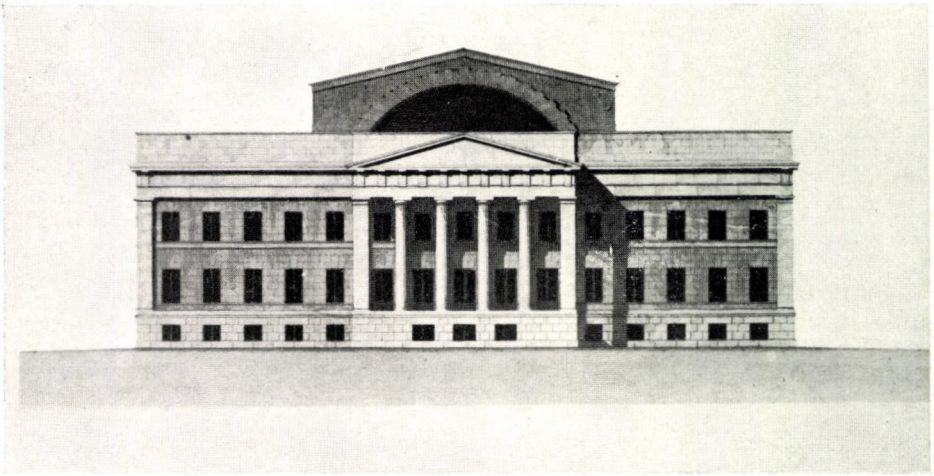


217. A pesti Harmincadhivatal homlokzatának tervrajza

futó könyöklőn emelkedő, keretezetlen ablakaiéval. Az emelet kisebb méretű és ugyancsak keretezetlen ablakai végigfutó könyöklőn emelkednek. Az épület sarkait a két szintet összefogó falpillér zárja le, ezen nyugszik a széles párkányzat, amelynek vízszintesét a végigfutó magas attika még hangsúlyozza. Itt is — a korábban ismertetett változathoz hasonlóan — hatalmas középterem lapos félkörívű nyílással ellátott felső világítása emelkedik ki.

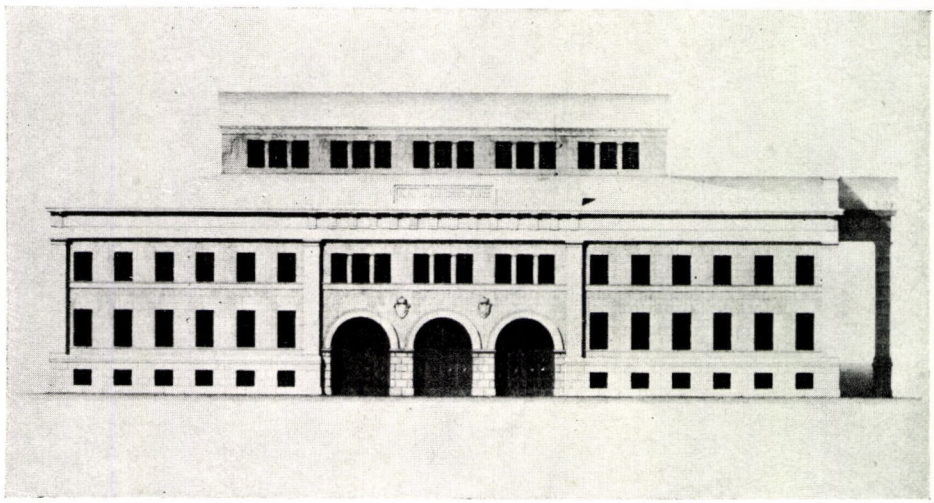


218. A pesti Harmincadhivatal oldalhomlokzatának tervrajza



219. A pesti Harmincadhivatal emeletes változatának homlokzatterve

Az oldalhomlokzaton következetesen folytatódik a főhomlokzat tagolása. Hat-hat tengelyes, lapos pillérekkel keretezett, a főhomlokzattal azonos képzésű oldalszárnyak veszik közre a földszint három, nagy nyílású hatalmas kapuját, amelynek mindegyike felett az emeletes pillérekkel osztott, egyforma méretű nyílással hármasablakok helyezkednek el. E hármasablak a földszint egy nagy nyílásának gyorsuló ritmusát adja az emeleten



220. A pesti Harmincadhivatal emeletes változatának oldalhomlokzata

és oly elvre vall, amelynek érvényesülését már a húszas évek városi házépítésénél is tapasztalhattuk. E középső épületszakasz jelentőségét a kapuközökben elhelyezett címereken kívül a párkány dór trigliphosai is hangsúlyozzák. Hármasablakok tagolják a második emeletként kiemelkedő középső csarnok oldalhomlokzatát is.

A kivitelre nem került Harmincadhivatal tervei azért érdekesek, mert a célszerűségi-hasznossági épület terén új felfogást képviselnek, komoly és messzire ható hangot, ami középületnél a korszak felfogása szerint elengedhetetlen. Az építészeti eszközök pontosan mérlegelt együtthatásából, az épület rendeltetését hangsúlyozó tömegkezelésből oly alkotás születik, amely ugyanazt az őszinte hangot, azt a geometrikus gondolkodást jelzi, mint aminő a francia forradalom új utakon járó építészeinek sajátossága.

A Harmincadhivatalhoz készült, most ismertetett terveken nincs olyan stiláris vonás, amely Pollack szerzősége ellen szólna vagy más tervezőt idézne emlékezetünkbe. Mindaddig azonban, amíg valamely szerencsés véletlen a szerzőséget tisztázó adatot nem juttat kezünkbe, a Harmincadhivatal terveit csak feltételesen sorolhatjuk mesterünk művei közé.

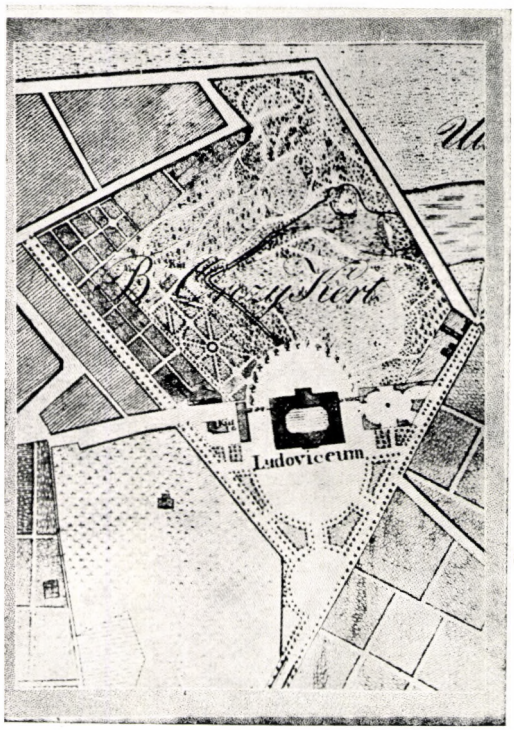
Rókus-kórház

A pesti oldal egyetlen nagyobb kórháza alig egy évtizeddel elkészülte után már állandó javításra szorult.[97] Szűk volta, kényelmetlensége miatt már a század első tizedeiben sem felelhetett meg a korszerű követelményeknek. A bővítés terve — amely a mai Rákóczi út 33—35. sz. körüli házhelyre vonatkozott — Pollack Mihálytól származik, akit ez esetben látszólag a korszerűség kérdése érdekelt. Még a hivatalos átirat is kiemeli terve előnyeként az agg menhelybeliek, az elmebetegek, a rabok és a fertőző betegek elkülönítésének jó megoldását, külön boncterem létesítését, valamint a fűtési javításokat.[98] Mesterünk huzamos ideig foglalkozik e kérdéssel, a munka azonban — feltehetőleg az anyagi eszközök hiányában — nehezen indul. Miután a szükséges felülvizsgálat és véleményezés megtörtént, a Helytartótanács — nyilván a nádor kívánságára — javasolja a pesti tanácsnak, hogy a kivitellel Pollackot bízzák meg.[99]

Pollack kórház-terve — amelyre a levéltári anyag vonatkozik — mindeddig ismeretlen, bár a helytartótanácsi átirat kapcsán a Szépészeti Bizottmány tárgyalja az építés ügyét, megbízza Pollackot a bővítés kivitelezésével és többtagú bizottságot küld ki az ellenőrzés megejtésére.[100] A munka megindulását minden bizonnyal az árvíz is hátráltatta, amikor is az épület oly súlyos sérüléseket szenvedett, hogy a helyreállítást haladéktalanul meg kellett kezdeni.[101] Ez a munka 1839 és 1841 közt folyt, nyilván Pollack Ágost vezetésével, apja felügyelete mellett.[102]

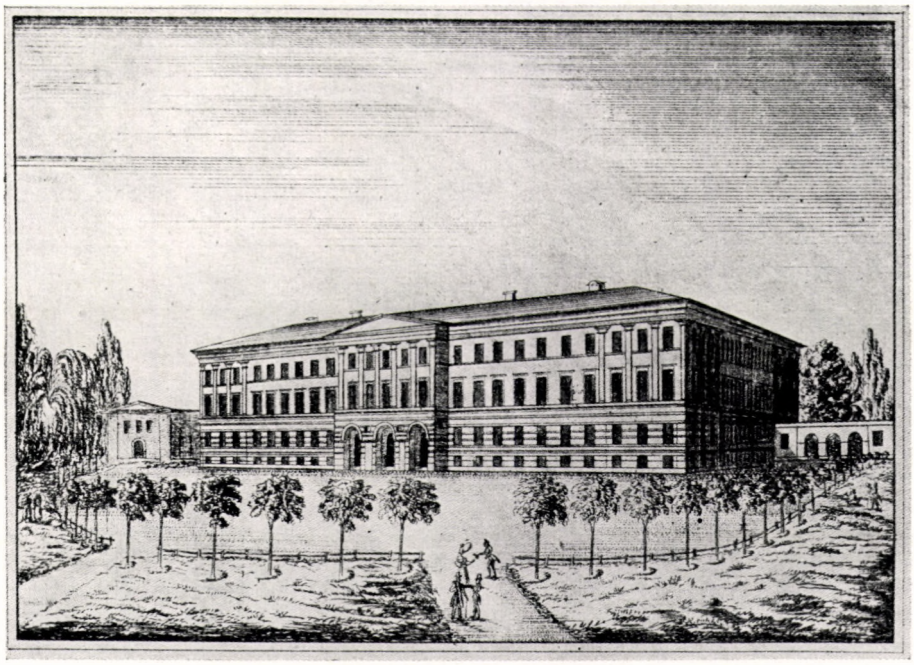
Pollack Mihály tervének hiányában az időközben sok átalakításon átesett épületről nem állapíthatjuk meg, hogy mesterünk munkájából maradt-e valami. E művénél különben is aligha törekedett különösebb esztétikai hatás elérésére, viszont kiemelendő érdeklődése és érzéke a kórház jellegzetes követelményei iránt. Ide tartozik a már említett elkülönítés osztályokra, a központilag kezelhető fűtés és ehhez tartozó kérdések.[103]

A Ludoviceum építésének hosszan tartó előzményeivel foglalkozni itt nem feladatunk.[104] Röviden csak annyit az érthetőség kedvéért, hogy már az 1808. évi 7. törvénycikk kimondja a magyar tisztképzés megindítását, e cél érdekében eredményes országos gyűjtés indul, Bécs pedig az egykori váci Theresianum épületét, valamint a királynő koronázási ajándékát bocsátja rendelkezésre (innen az elnevezés), a megvalósítás azonban egyre késik. Világos, hogy nem csupán és nem is elsősorban külső akadályok játszottak közre (napóleoni háborúk, devalváció, járvány stb.), hanem az a minden téren tapasztalható törekvés, amellyel Bécs a maga érdekében minden magyar kezdeményezést, amely emelkedést és függetlenülést jelenthetett, hol nyíltan, hol fondorlatosan meggátolni igyekezett. A hazai tisztképzés megindítása mögött pedig súlyos politikai érvek álltak és így Bécs magatartása nem meglepő. Másrészt nemcsak 1808-ban, hanem 1827-ben is törvénybe foglalták a tisztképző intézet felállítását, tehát nyíltan nem lehetett ellene fellépni, burkoltan azonban annál állhatatosabban és eredményesebben. Ez lépten-nyomon megmutatkozott, sőt az sem lehetetlen, hogy amikor az intézmény megvalósítása már elkerülhetetlen volt, Bécs titokban elhatározta a megnyitás megakadályozását ; és ezt a szándékot meg is valósította.



221. Az Orczy-kert és a Ludoviceum alaprajza

Mindezt azért kellett előrebocsátani, hogy az épület létesítésével kapcsolatos fontos politikai eszményre, a magyar tisztnevelés megvalósítására rámutassunk, kiemelve, hogy a bizalomnak és elismerésnek milyen fokát jelenthette Pollack számára ez a megbízás. Különösen ebben az esetben elismerőleg kell megemlítenünk a nádor magatartását. Nem feladatunk József nádor történelmi jelentőségének régóta esedékes tisztázását felvetni, csak arra a megállapításra szorítkozunk, hogy a sokszor óvatos, sokszor félénk, inkább polgári, mint nagyvonalúan főrangú Habsburg, aki sajátos ügyeskedéssel képviselte ügyeinket — amelyek révén az ő állása, hatalma is növekedett —, nem egy esetben, így a Ludovika építésénél



222. A Ludoviceum távlati képe

is, igen ügybuzgó volt — akár meggyőződésből, akár Pest szépítése érdekében cselekedett —, szokott óvatosságát félretéve erélyesen síkraszállt a Ludovika minél gyorsabb megvalósulásáért.[105]

Minket az épület története szempontjából csupán az előzményeknek az a szakasza érdekelhet, amikor törvénybeiktatják a megvalósítást Pesten (és nem Vácott).[106] Valószínűleg már ekkor elhatározza a nádor, hogy az építkezést Pollackra bízza. Ugyanis 1829-ben oly gyorsan peregnek le az események, hogy előzetes tárgyalásokat és tervkészítést kell feltételeznünk. Ez évben bizottság alakul — mesterünk bevonásával — a kivitelezés kérdésének megvizsgálására és az ügyek vitelére ; [107] Pollack megbízást kap a bécsi és a bécsújhelyi katonai iskola megtekintésére. Tapasztalatairól beszámolva kéri, hogy a megbízást neki adják.[108] Röviddel utóbb beterjeszti terveit. Ez a tény valószínűsíti, hogy már előzőleg foglalkozott velük.[109] Sajnos, Pollack e tervei nem maradtak ránk, és az elég bő levéltári anyag ellenére a munka művészeti kérdéseinek lényegéről egyelőre nincsenek adataink. A nádor és építésze egyetértésére éles fényt vet a Pollack-tervek gyakorlati felülvizsgálatára felkért bécsi és bécsújhelyi katonai intézetek vezetőitől beérkezett vélemények kezelése. Az első intézmény csupán mellékes részletekben talál a terveken javítanivalót, vele szemben a bécsújhelyi intézet vezetője számos építészeti kérdésbe is beleavatkozik, és különösen az épület statikájával kapcsolatban bizalmat-

lan.[110] Akár utasításra teszi ezt, akár önszántából: Pollack válaszra sem méltatja ezeket a megjegyzéseket, és a nádor is neki ad igazat: „Én a múlt év december 3-án kelt kéziratomban tudására és képességére, valamint az eddigi teljesítményeire való tekintettel a legteljesebb bizalommal ajándékoztam meg Önt, tökéletesen Önre ruháztam az épület technikai elkészítését és soha senkit sem kértem meg azóta sem arra, hogy Önt ilyen szempontból felülvizsgálja."[111] Elfogadja Pollacknak a munkaszervezésre és vezetésre vonatkozó javaslatait, ennek folytán Gömöry Károlyt megbízza az építkezés felügyeletével és utasítja az állampénztárt Pollack ilyképp ellenőrzött számadásainak elfogadására.[112] Az alapkőletétel okmánya mind Pollack, mind Gömöry nevét tartalmazza, és az eseményről a sajtó is megemlékezik.[113] Az építkezés menetéről Gömöry rendszeres jelentései tájékoztatnak. 1830 végén a főhomlokzati szárny falai már emeletmagasságban állnak, a hátsó szárny és a kert munkálatait megkezdték.[114] A kemény kőfaragó munkára Lentz János, a lágy kőfaragásra Spiegel József, a kertmunkálatokra Kasche József kertész kapott megbízást.[115] 1831 végén, mivel a kőművesmunka nagyrészt elkészült, Pollack a munkáslétszám apasztását javasolja, de a feszült légkör miatt (a „koleralázadás" éve) a nádor óvatosságra int: „Nachdem es in dem jetzigen Zeitpunkte von der grössten Wichtigkeit ist, für den Erwerb der armaeren Menschen Klasse zu sorgen, so werden Sie darauf bedacht seyn, dass so lange es die Umstaende gestatten, die Zahl der Arbeiter beym Baue des Ludoviceums nicht vermindert werde",[116] sőt a következő évben — Pollack kérésére — béremelést engedélyez, mivel a városban folyó nagyszámú magánépítkezés felszívja a rendelkezésre álló munkaerőt. 1832 végére lebontják a főhomlokzat állványait, a nádor elismerését fejezi ki az építésvezetőségnek.[117] Immár csak a kápolna befejezésének kérdése megoldatlan és az intézet megnyitásáról kellene dönteni, mindezt az újból Bécsben járó Pollack is szorgalmazza.

Tekintettel a kápolna kedvezőtlen világítási viszonyaira, úgy döntenek, hogy oltárkép mellőzésével márványoltárt állítanak fel. A nádor kéri Pollackot — nyilván annak korábbi javaslata alapján —, hogy ez ügyben Ferenczy Istvánnal lépjen érintkezésbe.[118] Ez lett volna az első — és egyetlen — eset arra, hogy a nádor Ferenczyt foglalkoztatja, valamint arra is, hogy Pollack és Ferenczy együttműködnek. Mivel Ferenczy a díszítő szobrászat építészetnek alárendelt munkálataiban nem vett soha részt, monumentális szobrászati megbízás meg igen ritkán fordult elő, valóban most érkezett volna el a kedvező lehetőség arra, hogy Ferenczy méltó feladatot kapjon. Ferenczyn kívül Uhrl Ferenc pályázott az oltármegbízásra, és szokása szerint olcsó ajánlattal igyekezett versenytársát legyőzni. Ez esetben Ferenczy 4000, Uhrl pedig 3000 forintot kért,[119] a nádor — akinek nyilván nem volt érzéke a két szobrász közt fennálló jelentékeny minőségi különbség iránt — Uhrl ajánlatát részesítette előnyben, bár nem döntött azonnal, mivel egyúttal az udvart, illetve a lépcsőházat díszítő reliefekről is kellett volna határozni. E huzavona közben az épület befejezésének munkálatai tovább haladtak, 1836-ban Pollack újra benyújtja a két szobrász tervezetét, hogy a kérdés elintéződjék és Ferenczy nyerhesse el a megbízást. Azt is kifejti beadványában, hogy építés közben megtaka-



223. A Ludoviceum a kert felől



224. A Ludoviceum 1885-ben (a Vasárnapi Ujság nyomán)



225. A volt Ludoviceum mai homlokzata



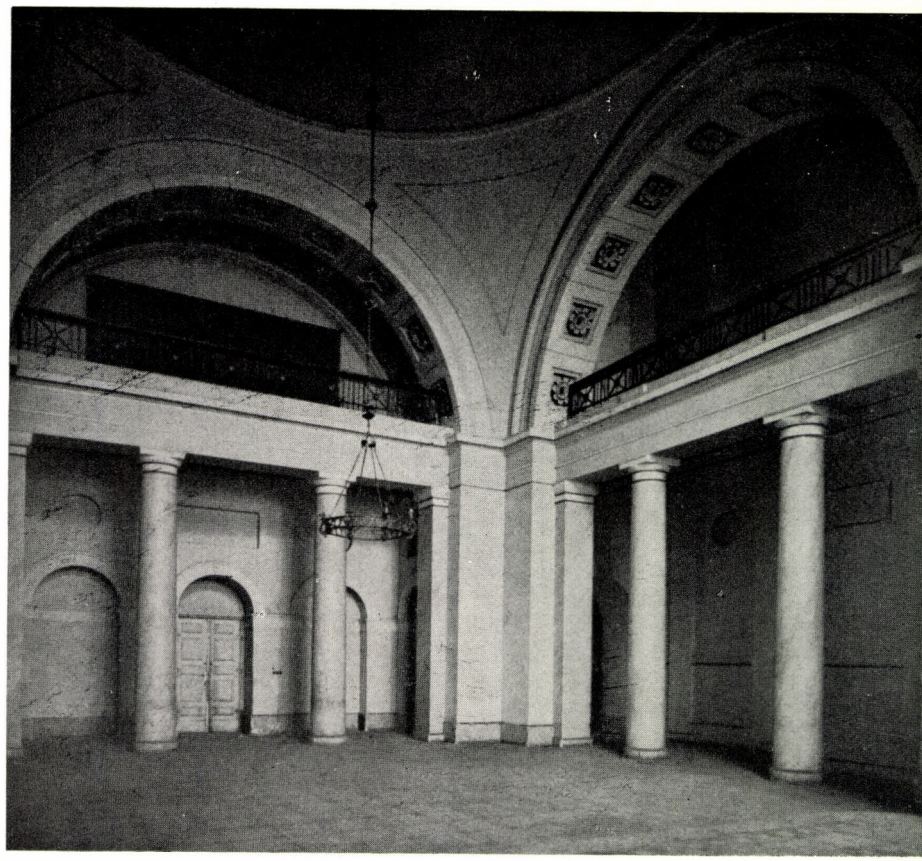
226. A volt Ludoviceum kerti homlokzata



227. Részlet a bejárati csarnokból

rítottak annyit, amennyiből az értékesebb — Ferenczy-féle — megbízás elkészíthető lenne.[120] A nádor azonban — akár kicsinyességből, akár bécsi utasításra — inkább Uhrlt foglalkoztatná és felszólítja Horváth Istvánt, a Széchényi Könyvtár őrét, hogy a nemzeti hősöket ábrázoló medaillonsorozatra tegyen javaslatot. Uhrl darabonként 24 forintos áron megbízást is kap.[121] Már ez a szerény összeg is arra vall, hogy nagyobb munkáról nem lehetett szó, és Ferenczy nyilván csak azért jelentkezett, mert a magyar tisztképző iskola gondolata vonzotta azonkívül, hogy a kápolna oltára művészi becsvágyát is izgatta. Terve sajnos nem valósult meg ; miként a medaillonok készítésére, az oltárra is Uhrl kapott megbízást, aki feladatát Thorwaldsen egyik művének másolatával oldja meg.[122]

Az 1838. évi árvízkatasztrófa késleltette a munkálatok teljes befejezését, noha az építészeti zárójelentést Pollack már 1836 végén benyújtotta, miután — mint az építés ideje alatt mindvégig — Gömöry gondnokkal egyetemben havonta beadják jelentésüket.[123] Az épületet maga-



228. Az egykori házikápolna belseje



229. Részlet a főlépcsőházból

sabb fekvése miatt elkerülte a vízáradat és így menedékül szolgálhatott a hajléktalanoknak.[124] A főépület teljesen, a kert pedig nagyjában már készen állt; noha a még esedékes teendők — lovarda, istálló befejezése — kevés időt és költséget igényeltek volna, a munka ezután roppant vontatottan haladt, aminek oka nyilván abban rejlik, hogy az épületet nem kívánták rendeltetésének átadni.[125] Erre vall az is, hogy felvetik — talán Széchenyi István gondolata — : „míg tehát hazánkban a katonai intézetek órája nem ütött, váljék a Ludovica ideiglenesen politechnikum intézetté".[126] Sem az elszámolások végleges lezárására nem kerül sor ekkor, sem az épületet nem adják át a rendeltetésének megfelelő célnak.[127]

A Ludovika Akadémia számára készített, eredetileg bizonyára részletes tervsorozat ismeretlen, még a korábban talált néhány részletterv is elpusztult a háborús események során (221. kép). Maga az épület ismételt átalakításokon és bővítéseken esett át, ezek közül az első nagy átalakítás akkor történt, amikor végre — a kiegyezés egyik eredményeképpen — átadják rendeltetésének és azonos rangra emelik a bécsújhelyi katonai akadémiával.[128] Ez az átépítés Kauser József nevéhez fűződik, aki a historizmus ízlésében „díszítette" a számára nyilván „túlegyszerű" épületet.[129] Már ekkor módosult az eredeti homlokzat, valamint a belső — főleg a díszterem — nemes egyszerűsége. Az átalakítások folyamata 1917-ben még folytatódik.[130] Ilyképpen csak néhány, a részletek tekintetében elnagyolt metszet alapján tudunk az eredeti állapotról fogalmat alkotni,

a belső kiképzés tekintetében még ennyi segítség sem áll rendelkezésünkre (222—224. kép). Mivel az egykorú sajtó inkább az épülettel kapcsolatos eseményekkel foglalkozik, s nem magával az épülettel, még olyan fogyatékos tudósítás is értékes, mint Novák Dánielé, amely megerősíti a grafikai ábrázolásból kiolvashatót, mondván, hogy „két emelete van, corinthi pilaszterekkel díszlik, elől 3 rizalit ötlik szembe, közepette helyes ízléssel készült fronttal, oldalt pedig két ugralék, kertfala faragott kövekből".[131]

A kétemeletes épület emeletmagas talapzaton áll, amelyet az alagsor fekvő téglány alakú, majd tagolt párkány után az emelet álló téglány alakú ablakai tagolnak. A három-három tengelyes, enyhe kiülésű oldalrizalitok hét-hét tengelyes szárnyakkal kapcsolódnak az erőteljesebb középrizalithoz, amelynek a magasított földszintet áttörő, három félkörívű árkádja falmezőkkel gazdagított falpilléreken nyugszik. E talapzatszerű földszintet lezáró választópárkányon emelkednek a két emeletet összefogó óriáspillérek, — az oldalrizalitokban négy-négy, a középsőben hat. Az ablakok ritmusa és képzése mindvégig egyenletes, tehát a rizalitokban sem változik, a főemelet keretezett és magasabb ablakait egyenes szemöldökpárkány zárja, a második emelet kisebb és süllyesztett ablakai a végigvonuló könyöklőpárkányon állnak. Többrészes zárópárkány — a rizalitokban fogsorral gazdagítva — a középső rizalit felett háromszögletű oromzattal zárja le a homlokzatot. Az oldalhomlokzatok — a középső rizalit



230. Falképzés részlete a lépcsőházban

hiányától eltekintve — azonos képzésűek: három-három tengelyes oldalrizalitok közt 13 tengelyes összekötő rész vonul. A kertre néző homlokzat csupán a középrizalit tagolásával tér el a főhomlokzattól: egy-egy tengelyes és pilaszterekkel határolt oldalrészek közt a középső három tengely a földszinten hármas bejáratot, az emeleten ezt záró, illetve megvilágító nagy lunettaablakot mutat, míg a második emeleten a szárnyrészekkel azonos képzésű három ablak nyílik (225—226. kép).



231. Részlet a főlépcsőházból

Az épület felépítése — amennyire az egykorú ábrázolásokból megállapítható — rizalitok segítségével a hatalmas tömböt szerencsésen élénkíti és főleg az erőteljesebb középső kiemeléssel ellensúlyozza az ablakok egyenletességét. A felső két emelet a talapzatként kezelt alsó két szinttől egyforma magasnak tűnik, ezt az arányt a 3—5—3 tengelyes ritmus variálja. Az ábrázolások pontatlansága és durvítása miatt az épület elemzésével behatóbban foglalkozni nem tudunk. Ez az oka annak is, hogy ettől minden korábbi említés vagy leírás is kénytelen volt eltekinteni. Az épületszárnyaktól körülvett nyolcszögű udvar nagyobb méretben a szekszárdi megyeházát követi, míg maga a Ludoviceum — fent leírt tagolásával — próbálkozó előfutára a Nemzeti Múzeum klasszikus megoldásának.[132]

Az épület belseje — amennyire mai állapotából megállapítható — egyszerűsége és tágassága mellett elsősorban a fő- és melléklépcső képzésénél, a díszterem és főleg a kápolna kialakításánál érezteti, hogy jelentékeny téralkotó képességű építész műve. A középnégyzetében kupolával fedett, görögkereszt alaprajzú kápolna két-két oszlopon nyugvó három karzatával különösen kiemelkedő alkotás és mesterünk legjava tervei közé tartozik (227—231. kép).

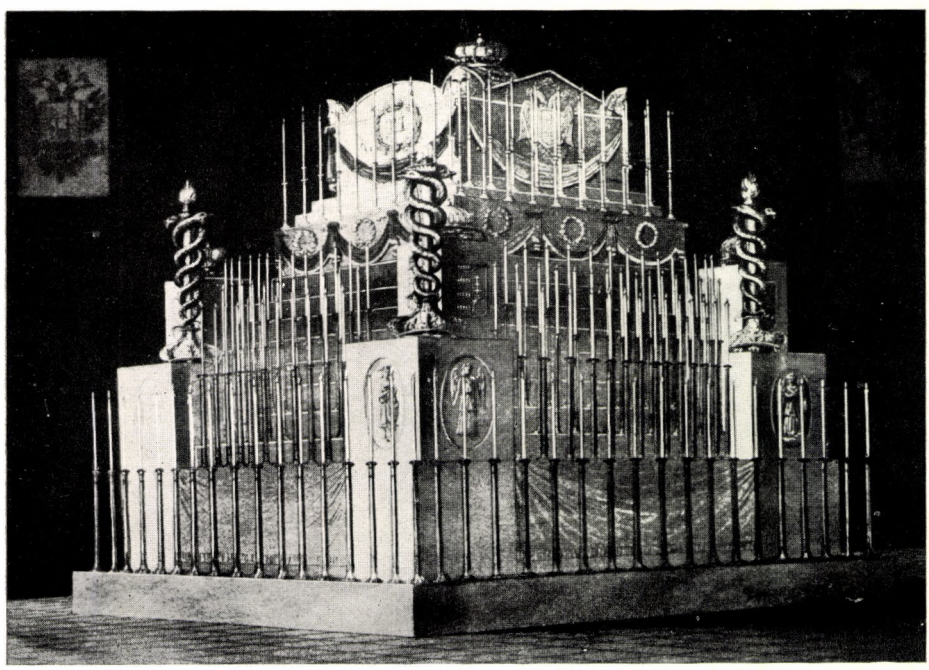
I. Ferenc gyászkatafalkja

A harmincas évek derekán mesterünk ideje és ereje, vezető szerepe és az ezzel járó kötelezettségek miatt roppantul lekötött. Mindinkább foglalkozik a teljes vagy legalább részleges visszavonulás gondolatával oly-

képp, hogy csak középítkezésekkel foglalkozna. Az 1831. évi családi gyász óta ez a gondolat mindjobban erősödött. Fokozatos visszavonulásának egyik jele fiának, Ágostonnak egyre erőteljesebb munkába állítása, amit nemcsak a Rókus-kórháznál, valamint a Josephinumnál figyelhetünk meg. Élete főművére, a mindjobban előtérbe kerülő Nemzeti Múzeum építésére tartogatja minden erejét.

I. Ferenc halálakor (1835) a Habsburg-birodalom egész területén az ilyenkor szokásos gyászünnepségeket díszes külsőségek közt ülték meg. Noha Magyarországnak semmi oka nem volt az uralkodóval rokonszenvezni, nem vonhatta ki magát a hivatalos intézkedések alól. Mesterünk mint a Szépészeti Bizottmány építésze megbízást kapott a monumentális gyászkatafalk tervezésére, amely a pesti ferencesek templomában került felállításra.[133] A kivitelt — asztalos-, kárpitos- és aranyozómunkával egyetemben — Vogel Sebestyén végezte, akivel mesterünk — mint az előbbiek is mutatták — többször kapcsolatban állt, őt foglalkoztatta, részére házat épített.

A lépcsőzetesen emelkedő, gránitszürkére festett emelvényen nyugvó szarkofág — a birodalmi jelvényekkel és címerekkel, 400 gyertya fényétől övezve — a kortársak előtt „colossalis" alkotásnak tűnt. Számunkra e nem különösen jelentékeny mű kapcsán inkább az a figyelemre méltó, hogy a leírás „egyiptomi mód szerint" készültnek mondja. Ez is megerősít abban



232. I. Ferenc gyászkatafalkja (Perlaszka metszete nyomán)

a korábbi nézetünkben, hogy a napóleoni udvar stíluselnevezései, illetve azok változatai elsősorban az iparművészet területén mutatkoznak tartósaknak, itt is inkább az asztalos és belsőberendező Vogel, mint Pollack alkotására jellemzőek. Az sem valószínű, hogy ez az „egyiptizálás" — ha egyáltalán helytálló e megjelölés — a Pollack irodájában ekkortájt dolgozó Ybl Miklóstól származna, mert a fiatalabb építésznemzedék — akár klasszicizál, akár gótizál — nálunk nemigen használja ezt a stílust[134] (232. kép).

Josephinum

Pollack, úgy látszik, szívén viselte az árva és elhagyatott gyermekek számára létesítendő otthon gondolatát. Erre vall többszöri közbelépése e terv minduntalan elakadó kivitele ügyében, valamint az is, hogy e kérdéssel kapcsolatos legfontosabb tanácsi jegyzőkönyvkivonatok hagyatékában szerepeltek.[135]

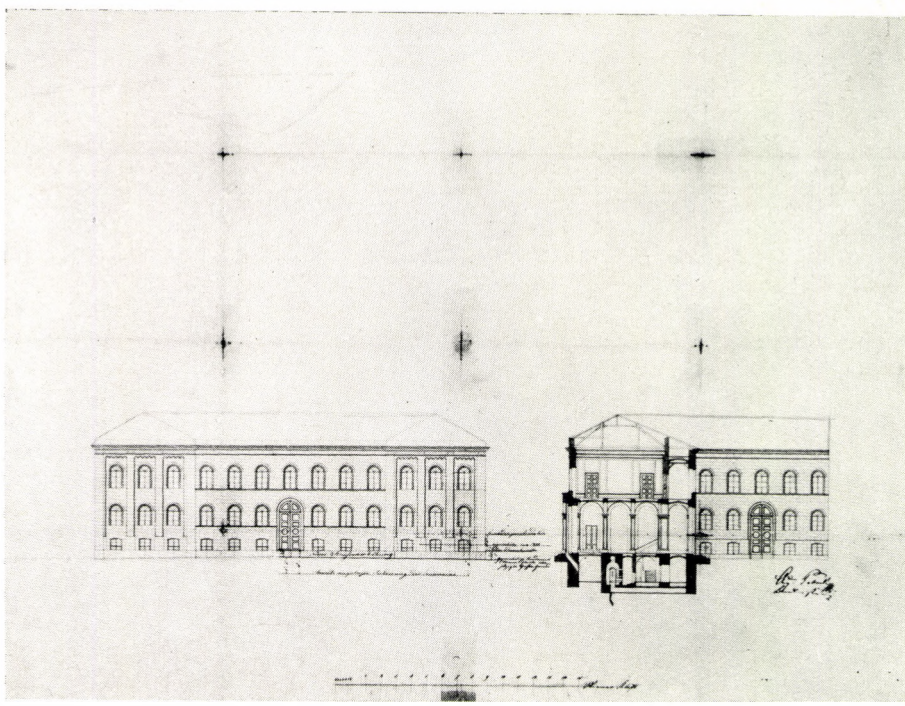
Adataink szerint tehát 1839-ben, alig 20 000 forintnyi alappal rendelkezve, 25—30 árvát befogadó kis épületet kívánnak létesíteni olyképpen, hogy az folyamatos továbbépítéssel végül 300 fő befogadására váljék alkalmassá. Az 1839. március 30-án tárgyalt elgondolás szerint a háló- és tantermeken kívül csak egy igazgatói és két tanítói lakás, valamint konyha, mosókonyha és a mindezek ellátására szükséges személyzeti lakások készülnének. Jobb levegőjű, világosabb helyiségek miatt már akkor is emeletes épületre gondolnak és felkérik mesterünket, hogy ilyen értelemben készítsen terveket, amit az el is vállalt. Kimondják, hogy a nádor nevét viselő épület mindenkor őrizze meg önállóságát. Költségmegtakarítás céljából egyelőre csak fiúárvaház épülne. Egyúttal megbízzák a városi mérnököt, hogy a Ludovika közelében fekvő, Festetich Antaltól adományozott telek pontos méretét és fekvését állapítsa meg. Úgy látszik, a Pollack-tervezte épület kivitelezéséhez az eredetileg adományozott Festetich-telekrész nem volt elégséges, további 75 ölre (Klafter) volt szükség, amit Festetich — hangsúlyozottan Pollack érdemeinek elismeréséül és az ő közbenjárására — e célra át is enged.

1840. június 14-én Pollack benyújtja tervét és kéri annak megvizsgálását, az először kivitelezendő épületrész megjelölésével. A tervekért a másnap tartott tanácsülés jegyzőkönyvi köszönetet mond, míg a röviddel utóbb, június 20-án tartott tanácsülésen a kiküldött bizottság benyújtja javaslatát, amely szerint az épület egyik fele — a nyugati épületrész — építtessék meg, újból megköszönve a terveket készítő Pollack fáradozását, felkérik őt a házi kezelésben folytatandó építkezés vezetésére, amit mesterünk szívesen és tiszteletdíj nélkül vállal, sőt az állványzat kölcsönzését is felajánlja (233—234. kép).

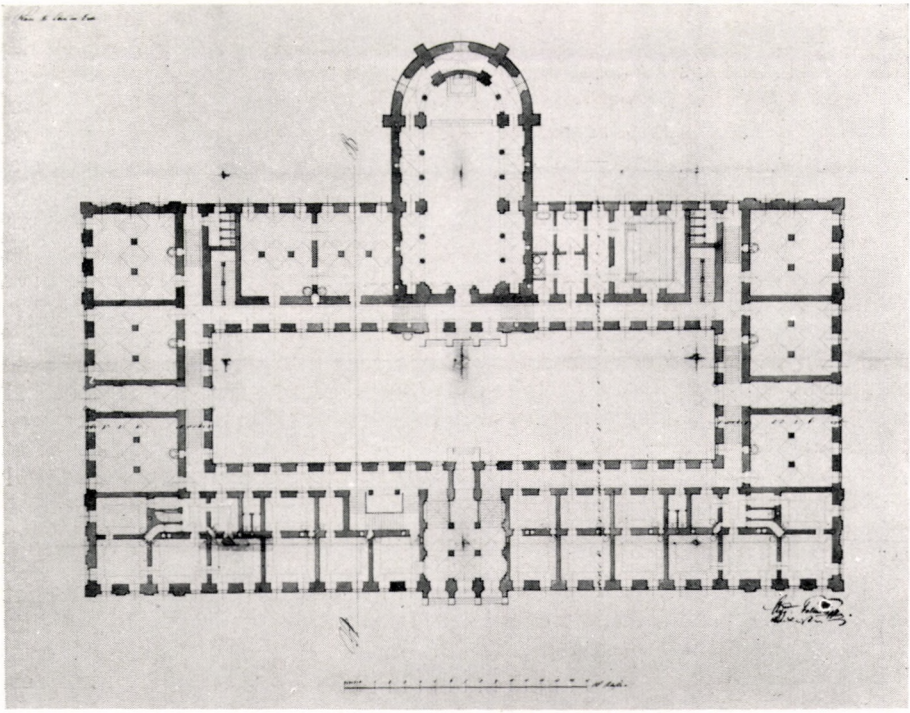
Mindez arra vall, hogy a nádor 1836. évi betegségéből való felgyógyulása alkalmával elhatározott épületet általános adakozás[136] és néhány meglevő alapítvány igénybevételével kívánják — kissé megkésve — megvalósítani, miközben mind Pollack, mind az építőiparban érdekelt mesterek munka- vagy anyaghozzájárulással mutatják ki a nádor iránti tiszteletüket. Ez a sajátosan régies magatartás — amely szerte a Habsburg-birodalomban hasonló alkalmakat szívesen ragadott meg az alattvalói

lojalitás kifejezésére — egyúttal a nyugtalan lelkiismeretet az elhagyottak és árvák iránti jótékonykodással csendesíti, mindemellett azt is világosan mutatja, hogy az árvák ellátása, nevelése immár közügy kezd lenni, amelyet a város szükségképpen kell hogy magáévá is tegyen. Azt, hogy e szempont kialakulása a korai kapitalizmussal jár, bizonyítják Pollack utalásai a hallei és a potsdami intézményekre. Nyilván ezek voltak ekkor a korszerű mintaképek, hiszen éppoly későn polgárosuló országban keletkeztek, mint aminő hazánk is volt.

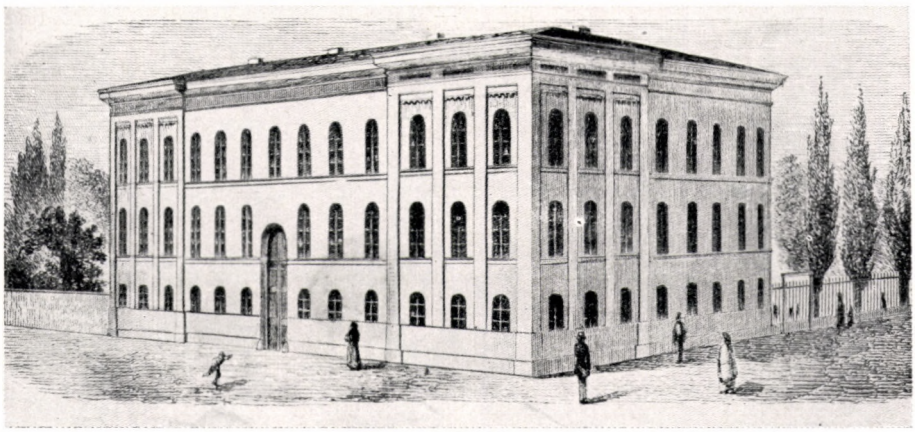
Meglepő azonban, hogy a benyújtott tervek — amelyek egyébként Pollack Ágost, mesterünk fia aláírását viselik — klasszicizmus és romantika sajátos keveredését mutatják. A téglány alakú, zárt belső udvart körülölelő épület alig kiemelt három-három tengelyes sarokrizalitokat összekötő kilenc-kilenc tengelyes épületrészekkel fogja közre a háromtengelyes középső rizalitot, ahonnan háromhajós, pilléreken nyugvó boltozattal fedett előcsarnok vezet a lépcsőházhoz. A főbejárat szélességében, átellenben, az udvar északi oldalán helyezkedik el a félkörívvel zárt nagy kápolna, amelynek körülvezetett mellékhajója és két lapos kupolával boltozott főhajója reneszánsz hatásra vall. A teljesen szimmetrikus alaprajz, az udvari oldalon körülfutó belső folyosó, a főhomlokzat sarokrizalitos motívumának az ismétlése klasszicista elgondolású, s megtalálható mesterünk bármelyik



233. A Josephinum homlokzatának terve



234. A Josephinum emeleti alaprajza



235. A Josephinum képe a Vasárnapi Ujságban

1830 és 1840 között tervezett középületénél. Mégis úgy látszik, hogy az épület — a tagolás-elrendezés fő vonásain túl — nem Pollack Mihály műve, a részletek tervezését átengedte fiának, aki ez időben Ybl Miklóssal dolgozott együtt. Erre vall a tervek közt szereplő oldalhomlokzatok vakárkádos-lizénás rizalittagolása — mint románo s elem, a falsík szabályos rusztikás sávozása — mint reneszánsz elem és a mindamellett igen egyszerű falkiképzés. Mindez együtt azt mutatja, hogy a tervek kidolgozásában már nem Pollacké a vezetőszerep, talán azért is szignáltatta fiával.[137] Azt, hogy mesterünk egyetértett-e a terv ilyetén alakulásával, vagy mint fia és akkori tanítványa, Ybl Miklós művét tekintette és érvényesülni engedte a fiatalabbak ízlését : nehéz eldönteni.

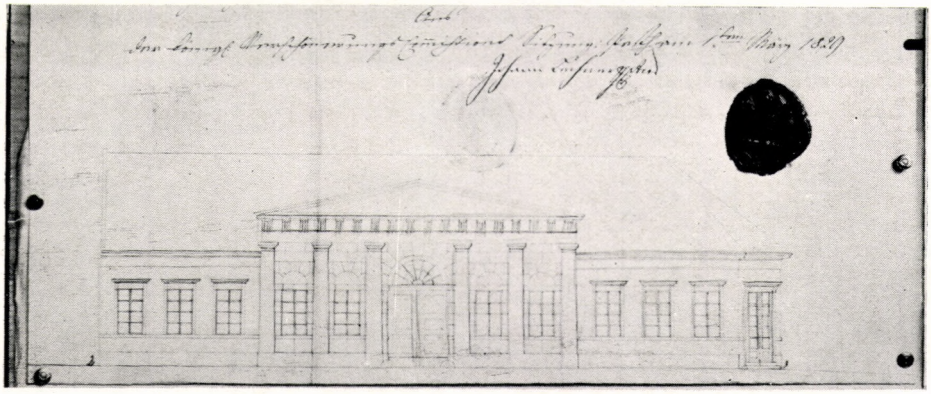
Az építendő épületrész alapkőletétele 1841. január 19-én megtörtént, az épületben elhelyezett intézmény megnyitása pedig 1843. március 19-én. A különálló épülettestként a tervbe illesztett kápolna ekkor még nem készült el, hanem az egyik emeleti helyiséget használták fel erre a célra. Az évek folyamán többször — így 1875-ben és 1890-ben — bővítik az épületet, de a Szépészeti Bizottmány előtt szerepelt terv maga soha sem került kivitelre ; ma Vasvári Pál fiúotthon (235. kép).

Az elmondottakból az következik, hogy az épületet mai alakjában nem tekinthetjük Pollack Mihály művének, csak egy oly épületnek, amellyel a tervezés általános irányelvein túl aligha foglalkozott többet. Az a tény, hogy az épület tervein jelentkező stílusegyveleget eltűrte (vagy talán természetesnek tartotta), arra vall, hogy a tőle említett németországi út alkalmával már a romantika alkotásaival találkozott, és ezért e korszerű kísérlet elől nem akart elzárkózni.[138]

Magánépítkezések Pesten

Már az előzőkben is többször szó volt arról, hogy Pollack ez években minden erejét és idejét az elég tekintélyes számú és méretű közmegbízásainak szenteli és ezért erősen csökkenti, majd szinte teljesen mellőzi a magánépítkezéseket. E magatartása — Pollack odaadó munkáját, aprólékos kérdésekkel is foglalkozó lekiismeretességét ismerve — teljesen érthető. Ebből fakad az is, hogy a most tárgyalandó húsz év magánépítkezései között jelentős alkotás jóformán egy sem akad, általában csupa szerény és nagyobb igényeket nem támasztó munka. A magánépítkezésektől való tartózkodásának egyik oka az is lehetett, hogy az e téren mutatkozó feladatok megoldásának lehető legjobb változatait — mind az alaprajz, mind a felépítés terén — egyre tökéletesebb megoldásokban már kidolgozta ; ezek őt érdeklő művészi problémát nem vetettek fel.

Pollacknak 1828 előtt kidolgozott lakóháztervei alapjában megoldják azt a nagyon is lényeges kérdést, amelyet a mind nagyobb lendülettel városodó Pesten a lassanként kialakuló polgárság vagy a mindinkább polgárosuló nemesség igényei jelentettek: a klasszicizmus stílusában készült, az új követelményeknek megfelelő, többlakásos városi házat. Terveinek sokfélesége a megelőző korszakban, valamint azok minden tekintetben érett volta megszabja a következő — most tárgyalandó fejlődési — szakasznak irányvonalát is.



236. A Horcher-ház homlokzatterve

Az aprólékosabb magánmegbízásoktól való visszavonulásában — hatvan éves korán túl — bizonyára szerepet játszott az is, hogy közben kibontakozott több fiatalabb építésztársának tehetsége, így Hild Józsefé, Kasselik Ferencé, Zitterbarth Mátyásé; ők pedig mohón vetették rá magukat a társadalmi-gazdasági fejlődés nyomán mind jobban fellendülő pesti házépítkezésekre.

Ha a fentiek után magától értetődőnek vesszük, hogy általában nem vállalt vagy alig vállalt magánmegbízásokat, annál inkább látszik kérdésesnek, vajon mi késztette arra, hogy mégis vállaljon — évente néhány esetben — ilyen megbízásokat.

Egyelőre kielégítő választ erre nem lehet adni. Ha eltekintünk az 1838—39-es év vállalásaitól, amikor a pesti építészek erkölcsi kötelességüknek tartották az árvíz okozta rombolások jóvátételében részt venni, feltételezhetjük, hogy megbízásainak egy részét személyes kapcsolatok miatt vállalta. Feltűnő ugyanis, hogy relatíve szép számban szerepelnek olyan megbízók, akik mesterünk építkezéseinek iparosai, mesteremberei voltak. Így Spiegel ácsmester, Dlauchy és Nusser lakatosmesterek, Kasche, a Ludovika kertésze, Vogel, a Vigadó berendezésének asztalosmestere és így tovább. Nyilván Pollack méltányossága megkívánta, hogy kívánságuknak akkor is eleget tegyen — a szerényebb megbízók esetében talán ellenszolgáltatás nélkül —, amikor egyébként ilyen megbízásokat alig vállalt. Lehettek más okok is, amelyek teljes tisztázása még nem volt lehetséges, de az építkezések szerény számát figyelembe véve, talán a fentieken kívül nem is kell különösebb magyarázat, mint az, hogy állandó munkatársait is foglalkoztatni kívánta.

A legtöbb — ezekbe az évekbe eső — magánépítkezés átépítés, földszintes ház, csak ritkán többemeletes, többlakásos bérház. Ezért ezekkel az épületekkel röviden végezhetünk.

Az elsők közé tartozik a mai Közraktár utca 16. sz. helyén állott saját házának már említett emeletráépítése, amely nem lehetett jelentősebb mű.[139] Már igényesebbnek látszik Prükler József pék háza, ame-

lyet emeletesre tervezett, de látszólag csak a földszintje épült meg ekkor.[140] Meglepően gondos homlokzatképzést mutat a hat dór oszlopos középrizalittal ellátott, metopés frízzel és háromszögletű oromzattal koronázott földszintes sarokház Horcher József részére, amelynek rokonsága a szekszárdi megyeháza nagyszabású középrizalitjával feltűnő[141] (236. kép). Toldaléképítkezést tervez egyenletes ritmusú, egyforma képzésű ablakokkal Bauer Vencel emeletes sarokházára, ahol csupán az emelet ablakainak gondosabb, gazdagabb kialakítása feltűnő.[142] A Vigadó kőfaragómunkálatai kapcsán sokat szereplő Lenz János ürömi kőfaragónak ugyancsak 1829-ben tervez földszintes házat, amiről további tudomásunk nincsen.[143] Nem tudunk közelebbit Simonofszky József építési felügyelő 1829-ben tervezett földszintes házáról.[144] Jelentéktelen átépítés lehetett Vestermeyer Crescentia háromemeletes házának lépcsőházi traktusa 1831-ből.[145] Ugyanekkor készít új tervet a magánépítkezésnek tekinthető városligeti vendéglő számára, amelyet hol javítottak-foldoztak, hol bővítettek.[146]

Mesterünk az állásával járó, nem mindig kellemes személyi jellegű megbízásokat is tapintatosan teljesíti. Mint a céh elöljárójának, kötelessége a mestermunkájukat el nem végző mesterek erélyes felszólítása, és ő ennek eleget is tesz,[147] de azért Hild József is, társai is nyugodtan dolgoznak tovább. Tiltakozik a kontárok ellen, mégis állandóan folyik engedély, illetve jogosítvány nélküli építkezés ; védi a pesti céh érdekeit például a budaiak ellen, mégis nemegyszer előfordul, hogy budai mester Pesten is



237. A volt Dlauchy-ház

dolgozik. Amikor azonban egyik-másik társának munkájával kapcsolatban merül fel kényesebb kérdés és őt szakértőként kérik fel, igyekszik az esetet úgy jelenteni, hogy a tervezőre háruljon a legkisebb felelősség és a hibát a véletlennek, munka közben előfordulónak tulajdonítja. Ez a nobilis eljárás mutatkozik meg a Marczibányi-palota építésénél is, ahol a beomlás igen kellemetlen helyzetbe sodorta Hild Józsefet. Pollack a kétségtelen gondatlanságot a kivitel nem eléggé gondos és ellenőrzött munkájának tulajdonítja és úgy tünteti fel, mintha az ilyesmi elkerülhetetlenül előfordulna, — holott az ő működésében erre soha sem találunk példát, mert ő mindent, amit Pesten épített, állandóan és személyesen igyekezett ellenőrizni.[148]

A harmincas évek elején folytatott kisszámú és kevéssé jelentős magánépítkezéseivel való foglalkozást nehezíti még az, hogy a tervanyag igen hiányosan maradt meg. Többször, még nagyobb megbízásoknál is, csak az építési engedély az egyetlen adat, amellyel rendelkezünk, a tervek hiányoznak és sokszor az sem dönthető el, hogy megvalósultak-e vagy sem. Így az 1832-es évből tudunk Schultzné Terézia részére épített házról, amelynek sem tervei, sem a ház maga nem maradt ránk.[149] Nem lehet pontosan tudni, mennyire jelentős építkezés volt a Spiegel József — egyik gyakori partnerének, talán barátjának (lásd a Csapóhoz írt levelet) — részére készült emeletráépítése, amely a Neumayer-házzal egyetemben ez évek kevés nagyobb, háromemeletes bérházához tartozna. Az építkezés 1829—1830-ban folyik, elkészültéről nincs pontos adatunk.[150]



238. A volt Dlauchy-ház kapuképzése



239. A volt Dlauchy-ház bejárati csarnoka



240. Részlet a volt Dlauchy-ház bejárati csarnokából

Nem jelentékeny az e korbeli földszintes kis ház Marossy István kirurgus részére, amelyből nem maradt ránk semmi,[151] és aligha lehetett több raktárépületnél az ugyancsak Spiegel részére készített épület az ácsmester faraktáránál.[152] Hasonlóképpen ismeretlen Kresko Pál földszintes háza ugyanebből az évből,[153] amelyet leégése miatt kellett újjáépíteni.

A következő évből egy nagyobb bérházról tudunk, amelyet Dlauchy Ferenc lakatosmester részére — aki a tengelici Csapó-kúriánál és a Vigadónál is szerepelt — épít.[154] A kétemeletes, terjedelmes sarokház a szűk utca követelményeinek megfelelően lehető egyenletes ritmust és a homlokzatok fegyelmezett kezelését kívánta. A főhomlokzat hat-hat tengelyes oldalrészei héttengelyes, alig kiemelt középső rizalitot vesznek közre, e rizalit közepén helyezkedik el a félkörívvel zárt, egyszerű képzésű kapu. Az első emelet ablakait vállköveken nyugvó egyenes szemöldökpárkány, a középső rizalit ablakait háromszögű oromzat koronázza. A második emeleten az oldalszárnyak süllyesztett ablakai végigfutó könyöklőpárkányon ülnek és csak a rizalit ablakai kaptak erőteljesebb szemöldökpárkányt. Az oldalhomlokzat képzése rokon ugyan, de nagyobb síkszerűségével — amit a keskeny utca követel meg — mégis eltérőnek mutatkozik és a korai házhomlokzatokat követi. Itt a középső öt tengelyt ékesítik

háromszögű oromzattal koronázott ablakok (nagyobb hangsúlyt biztosítva az egyébként nem kiemelt résznek), ezt a középrészt hat-hat tengelyes oldalrészek veszik közre, amelynek ablakait az első emeleten süllyesztett falmezők élénkítik. A homlokzat szélső két-két tengelye erőteljesebb ablakképzésével a főhomlokzathoz való átmenetet biztosítja. Tehát az épület tagolása — mind tömegét, mind egyes részleteit illetően — figyelemmel van az elhelyezés követelményeire, amit a Kazinczy utcai homlokzat fokozott síkszerűsége is bizonyít. Az udvar függőfolyosóinak szépmívű rácsait talán az építtető tervezte (237—241. kép).

A másik iparos, akivel a Vigadó kapcsán állandó együttműködésben volt, Vogel Sebestyén, akinek 1833-ban épít emeletes házat.[155] A ma lényegesen átépített ház — amelynek csak földszintjét tekinthetjük mesterünk művének — alaposabb vizsgálat nélkül nem elemezhető, de valószínű — már csak a szűk utca miatt is —, hogy egyszerű képzésű, egyenletes ritmusú homlokzata volt.[156]

Nem lehetett jelentékeny építkezés Frühwirt Ferenc 1834-ben épült földszintes háza,[157] mint ahogyan nem ismerjük közelebbről azt a nyilván nagyobb, kétemeletes épületet, amelyet Krausz Károly számára tervezett ugyanekkor.[158] E tervek hiánya annál sajnálatosabb, mert ezekből az évekből ez lett volna az egyetlen építkezése a szép házak sorával ékes Lipótvárosban és mint többemeletesre tervezett épület, mesterünk ez évi munkái közül az igényesebbek közé tartozhatott.

Az 1834-es évből ismeretes fenti két megbízás, valamint a következő év egyetlen ilyen terve azt mutatja, hogy a Vigadó befejezése, főleg azonban a Ludoviceum építése és talán a Nemzeti Múzeum épületének nyilván már ekkor folyamatban levő előzetes tervezése mesterünket teljesen lefoglalja.

Az 1835. évből Aulich Ferenc földszintes házáról tudunk mint egyetlen magánépítkezésről.[159]

Valószínűleg az 1821-ben tervezett Hanzély-ház folytatásaként tervezi ugyanennek az építtetőnek 1836-ban egy eredetileg földszintes ház kétemeletesre való kiépítését.[160] Sajnos, ez esetben sem állapítható meg, hogy a ház ekkor elkészült-e.

Spiegel Józseffel való régi kapcsolata lehet a magyarázat



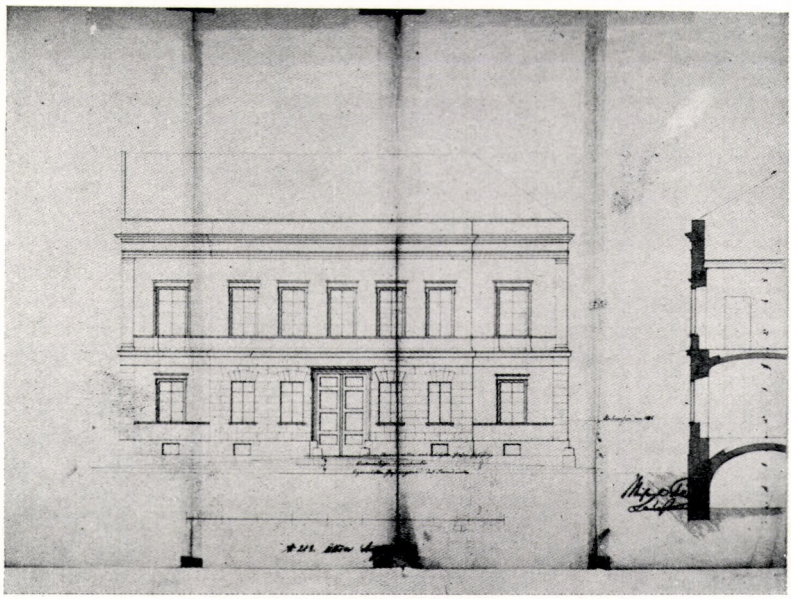
241. A volt Dlauchy-ház udvarának részlete

arra, hogy az időközben Tükörire magyarosított nevű ácsmester részére 1836-ban földszintes házat tervez, amelyről azonban többet nem tudunk.[161] Ugyancsak a régi együttműködésnek tudható be, hogy Dlauchy Ferenc lakatosmesternek is tervez ekkor háromemeletes bérházat a Belvárosban, amelyről szintén semmi továbbit nem tudunk.[162] Hasonlóképp csak az engedélyezés szövegéből értesülünk Weber Antal földszintes házáról és Nusser Jakab lakatosmester ugyancsak földszintes házáról; mindkettő a Józsefvárosban, valamint Bucke Tamás házáról; egyikről sem maradt tervünk.[163]

Az 1838. évi nagy pesti árvíz pusztításait érthetően nagyarányú építési tevékenység követte, ebben mindenki, még az idegenből bevándoroltak is kiveszik részüket, hogy a sokezernyi hajléktalan elhelyezését mielőbb biztosítani tudják. Pollack mintegy 145 esetben vállal felelősséget, illetve felügyeletet a jórészt kisméretű házak újjáépítésében vagy javításában. A munkákat különböző mesterek tervezik, az idegenből jöttek közül Pollack leggyakrabban Ernst Taige — egyébként ismeretlen és jelentékenynek nem mondható — építészért vállal felelősséget.[164] Fontosabb lehetett az az irányító jellegű munkája, amellyel az árvíz tapasztalatai alapján kidolgozandó új építési szabályzat létrehozásában részt vett. Az árvíz ugyanis a városi vezetőség figyelmét nemcsak a vízszabályozás, a csatornázás stb. elmaradottságára irányította, hanem arra is, hogy a házak nagy része nem megfelelő alapozással, nem tartós anyagból épült, jó részük elhanyagolt állapotban volt és sokkal kisebb megpróbáltatásnak sem tudott volna ellentállni, mint aminő az árvíz volt. Ezért a felhasználandó anyagok minőségére, a boltozatok, pincék készítésére, a küszöbszint magasabbra helyezésére vonatkozólag készítenek javaslatot és egyéb olyan szabályok kidolgozásával foglalkoznak, amelyek az épület kialakítására, esztétikai megjelenésére is fontosak. E bizottság még az árvíz hónapjában megkezdi munkáját és mesterünk nemcsak tagként, hanem irányítóként is működik.[165]

Az árvízi károk miatt újjáépítendő házak közül példaképp említhető Láng József egyszerű földszintes háza és közelében Kutsera János ugyancsak földszintes háza.[166] A kötelező alápincézéssel a házak magasított talapzatot kaptak s ennek következtében magasabban elhelyezett könyöklőn nyugvó ablakok tagolták a homlokzatot. A tervek rajzmodora is elüt a korábbi Pollack-tervekétől, jeléül annak, hogy nagy számban, egységesített tervezési mód szerint készülhettek. Noha mind a fentebb említettek, mind a továbbiakban felsorolandók alapjában mesterünk művei — és nem csupán felügyelete mellett készültek —, a helyzetadta körülményekből fakad, hogy ez alkalommal jelentősebb művek nem születhettek. Így nem jelentékeny Leonhard Wirzbiczky (Verschbitzky) földszintes háza,[167] valamint Löb Ferenc ugyancsak földszintes háza, a Pfahn-testvérek földszintes háza, Langer Ferencé és Bedő Jánosé, amely utóbbival szinte azonos megoldású a Sternecker Mátyás földszintes háza. Ide tartozik Jovannovits Demeter földszintes házának átépítése; mindezek többnyire a városközponttól távolibb utcákban épültek, szinte nem is városi házak.[168]

De a sorozat többi tagja sem jelentékenyebb, legfeljebb az tűnik szembe, hogy nagyrészt új, eddig nem szereplő megbízóknak dolgozik, ritkábban a régebbieknek.[169]



242. A Károlyi-ház homlokzatterve

A következő (1839) évben sem kíván részt venni az építési konjunktúrában, annál is inkább, mert az erkölcsi kötelességből vállalt felügyelet kényszere lezárult az 1838-as év nyarával. Ezért most is — a külön említendő Károlyi-háztól eltekintve — csak szerény, többnyire földszintes házakra vonatkozó tervekről tudunk, amelyek nagyobb igényt nem támasztanak.[170]

E kevéssé érdekes építkezések méretek tekintetében is a lehető legszerényebb keretek közt mozogtak; fokozzák az 1840-ben tervezett Károlyi-ház jelentőségét. Az építkezést új utca — Erkel utca — nyitása tette lehetővé, a cél e relatíve távoli telken minél több lakás elhelyezése volt, korántsem lehet tehát a szokványos bérházon túlemelkedő feladatra gondolnunk. Az emeletes sarokház enyhe középrizalitjával, jó beosztású alaprajzával e követelményeknek teljesen eleget tesz, de nem igényes (242. kép). Jellegzetes példája annak, hogy e késői háznál sem tért el mesterünk a tőle 1830-ig kifejlesztett stílustól.[171]

Ha az Eger-ház emeletráépítésétől eltekintünk — itt lakott mesterünk haláláig —, akkor a Károlyi-ház ez évek egyetlen nagyobb magánépítkezése. Az egyre gyérülő munkák záradéka saját nyaralójának bővítése, amelyet az agg mester tartósabb pihenésre és nyilván családja számára készíttetett. A tornácos toldalékkal bővülő épület egyébként a terv szerint nem nagyon érdekes, ő maga Schweizerhausnak nevezi, ami arra enged következtetni, hogy fával vegyes építkezés lehetett, esetleg favázas homlokzatú.[172]

Egyelőre alig tisztázható pontosan az a szerep, amelyet mesterünk a Pesten kialakuló nyaraló-építkezéseknél játszott. Bár hiteles adat nem



243. Az egykori Jankovich-kúria

szól ezekről a kisebb és szerényebb épületekről, a stíluskritikailag művének tartott pesti egykori Festetich-villa, a hiteles műveként szereplő tengelici Csapó-kúria, valamint saját tahi présháza és a felsődunasoron lévő nyaralója bizonyítja, hogy ilyen kisebb nyaralókkal, villákkal kétségtelenül foglalkozott.

A pest-budai villák között több olyan van, amelyet az irodalom műveként emleget. Ezek közt a „Csendilla" villa az, amelynek szép arányai, finom egyszerűsége Pollack művészetére emlékeztet. Mint ilyent tartja számon a régebbi, sőt az újabb irodalom is.[173] Feltűnő viszont — noha korszakunkban gyakori eset —, hogy a korabeli sajtó, amely többször megemlékezik a Bors József számára 1842—44-ben emelt villáról, mesterünk nevét nem említi, bár a villa elnevezése ellen szót emel.[174] Legújabban „nyomós stíluskritikai érvek alapján" Rados Jenő e villát Hild József művei közé sorolta.[175]

Stíluskritikai alapon nemigen van lehetőség arra, hogy e kérdést eldöntsük. A jellegzetességek Hildre is, Pollackra is utalnak. Másrészt a késői keletkezési idő bizonyos kételyeket támaszt Pollack szerzőségével szemben. Mégis, amíg újabb adatok és érvek nem segítenek e kérdés eldöntésében, a négyoszlopos középrizalit az egy-egy tengelyes oldalrészek között, az erőteljes háromszög alakú oromzat keretezése, az enyhe lejtésű lépcsőfeljáró és több kisebb jellegzetesség miatt e hagyományosan mesterünknek tulajdonított művet hipotétikusan Pollack-műnek tartjuk.

Ugyancsak mesterünk műveként szerepel — az építtető családban élt hagyomány szerint — az egykori Jankovich-kúria a volt Koronaőr utcában. Építtetője Jankovich Antal, a nádor orvosa volt, ami valószínűsíti mesterünk megbízását. A késői keletkezés viszont — 1846 — ez esetben is gyöngíti feltevésünket (243. kép). A négyoszlopos portikusszal, gazdagon tagolt párkánnyal ékes, háromszögű oromzattal koronázott villa kissé durva ión oszlopfői ellenére is jól illene mesterünk munkásságába, tőle nem is vitatta el senki, de hiteles művének pontosabb adatok hiányában egyelőre nem tekinthető.[176]

Pollack Mihály ezekben az években — többször hangsúlyoztuk — alig vállalt magánmegbízásokat. Az előbbiekben röviden ismertetett néhány építkezés is arra enged következtetni, hogy csak azt vállalta, ami elől nem térhetett ki, mert a megbízók régi építtetői, barátai vagy iparostársai voltak. A szerény földszintes házak relatíve tekintélyes száma azt a gondolatot is felveti, hogy a nem-szakértő építtetőnek vagy tervezőnek nyújtott segítségről volt szó elsősorban. Az 1828 utáni pesti házépítkezései



244. Posztocky-kúria Erdőtagyos-Környén

általában nem számottevők: amit e téren alkotni, amilyen kérdéseket megoldani kívánt, azt a korábbi húsz év pesti építkezéseivel kiválóan elvégezte. Láthatóan túljutott az ilyenféle egyszerűbb feladatokon, amelyek korábban is főleg előkészítői, szinte érlelői voltak a középületek nyújtotta nagyobb lehetőségeknek. Most már minden erejét ezekre a nagy építkezésekre fordította, s e koncentráció annál szükségesebb volt, mert azok — mint láttuk — egymással párhuzamosan vagy egymásba kapcsolódóan folytak. Emellett a művek nemcsak a tervezés, hanem az építésvezetés-szervezés feladatait is rárótták, hiszen egyúttal kivitelezője (vállalkozója) is volt e műveknek.

Magánépítkezések vidéken

Az 1830-as évek elején a Vigadó és a többi középülettel kapcsolatos sok munka és elfoglaltság mellett kevés idő és kedv maradt magánépítkezések folytatására. Már korábban utaltunk arra, hogy e visszavonulás oka részben abban a csapásban is keresendő, amely Pollackot a kolerajárvány alkalmával érte. Ahogyan ez Csapó Dánielhez intézett leveléből kitűnik, két gyermekének elvesztése oly súlyosan megviselte egészségét, hogy egy éven át betegnek érezte magát. Nyilván nem keresett, hanem inkább elhárított további kisebb megbízásokat.

Bizonyos — a korra általában jellemző — stílussajátosságok felismerése arra késztette a kutatókat, hogy néhány főúri kastély építését mesterünknek tulajdonítsák. Elsősorban Bierbauer Virgil volt az, aki a legkiemelkedőbb kastélyokat vele hozta kapcsolatba, de stíluskritikai megállapítását szinte mindenki, magunk is, átvettük, míg további beható kutatások pontosabb tisztázást nem tettek lehetővé. Mivel e kastélyok nem sorolhatók mesterünk hiteles alkotásai közé, a továbbiakban csupán röviden foglalkozunk velük.

Időrendben az első közöttük a fóti egykori Károlyi-kastély (ma Gyermekváros). Korábban általánosan elfogadott nézet volt e kastélyt mesterünk munkájának tekinteni. Bár többszörös — főleg Ybltől származó — átépítésen esett át s a klasszicizmus korára eső építkezésről semminő adat nem áll rendelkezésünkre, stíluskritikai alapon, Bierbauer nyomán, e kimagasló épületet magunk is Pollack művei közé soroltuk. A legújabb kutatások azonban egyre kevésbé valószínűsítik mesterünk itteni munkáját, és feltehető, hogy a kastély 1830 és 1836 közti átépítése Koch Henrik műve. Klette Károly 1835-ben festett képe ábrázolja e nagyobbított és portikusszal ellátott kastélyt, s mert a kastélyt övező, híressé vált angolkert, Erményi Ignác alkotása, 1836-ra készült el, valószínű, hogy ez az átépítés 1830 és 1836 közt (és nem 1823 és 1827 közt) történt. A földszint és az első emelet arányai, az ablakképzés, az egyenletes ablakritmussal közrefogott hat ión oszlopos portikusz az alcsuti kastéllyal rokon; mindezek Pollack szerzőségét látszanak alátámasztani. Azonban a portikusz túlságosan laza oszlopállása, a szélesen ránehezedő háromszögletű oromzat párkányának éles konzoljai, az épülethez csatlakozó földszintes szárnyak (nyilván az építtetőtől kívánt) tetőteraszai Pollacktól idegen stílusjegyek és valószínűsítik, hogy ez a kastély nem az ő munkája. A kivitelező

egyébként Lambrecht Hacker pesti mester volt, legalábbis az ő neve szerepelt a második világháborúban elpusztult számlákon.[177]

Az 1831 körül épült csákberényi egykori Lamberg-kastély néhány Dégre emlékeztető vonásával — erőteljes sarokrizalitok hármasablakokkal, széles kocsialáhajtó, az épületen uralkodó erős horizontalizmus — Pollack stílusát idézi. Hiteles adatok hiányában azonban a kisebb méretű, inkább egyszerű kastély csak mint a mester köréhez tartozó kisebb építész műve jöhet tekintetbe.[178]

A mesterünk nevével kapcsolatba hozott vidéki magánépítkezések közül nagyarányú kompozíciója miatt legérdekesebb a tápiószentmártoni egykori Kubinyi—Blaskovich-kastély, amely 1830 körül épült, sajnos újabban lebontották. Emiatt aligha lehet stíluskritikai alapon e kérdést tisztázni, és csak az egymást kiegészítő hiteles adatok alapján lehet majd e kastély szerzőségének kérdését eldönteni.[179] Az eddigi Pollack-attribuciókkal szemben Rados Jenő legújabban a Hildnél dolgozó Paur rajzoló jegyzéke alapján a hiteles Hild-művek sorába iktatta.[180] Noha e felsorolás elvben hiteles és Paur célzása az ország más Kubinyi-kastélyára nem volt vonatkoztatható, a jegyzék egészében, főképp a Kubinyi-kastély esetében, nem meggyőző kútforrás. Paur Pollacknál is dolgozott, jegyzékét álláskeresése alkalmából készítette, amikor szakértelme, működése, foglalkoztatottsága volt a lényeges és nem az a pontosság, amellyel az egyes mestereknél készített rajzokat számba veszi. A kastély stílusjegyei nem utalnak egyenest Hildre — noha szerzőségét nem zárják ki —, tehát egyelőre a tápiószentmártoni Kubinyi-kastélyt oly mester művének kell tartanunk, aki a pesti nagy mesterek, elsősorban Pollack hatása alatt dolgozott. Ilyen mester építhette például a már említett borsodivánkai egykori Orczy—Prónay-kastélyt is.

A nagycenki egykori Széchenyi-kastélynak 1830 után történt átépítése és bővítése kapcsán szintén felmerült Pollack Mihály neve.[181] Már korábban utaltunk arra, hogy szerzősége kevéssé valószínű. Az újabb kutatások nézetünket még jobban alátámasztják.[182] A több részletben épített és többszörösen átépített kastély semminő oly jellegzetességet nem mutat, ami mesterünkre vallana. A középső rizalit reliefdíszes képzése, erkélyt tartó oszlopainak fejezetei és a rajtuk nyugvó párkány idegenek e korszakától. Egyébként is Széchenyi István nem kedvelte Pollackot, már csak a nádorral való jó viszonya miatt sem. Széchenyi szerette volna a nádort rábírni, hogy a Szépészeti Bizottmány elnökségét neki adja át, amire a nádor soha sem volt hajlandó. Ez természetesen csak külső jele volt a kettejük közti ellentétnek, amelynek lényege Széchenyi és a nádor eltérő felfogása volt. Mégis ez is alátámasztja azt a stíluskritikai megfigyelést, hogy Pollack aligha dolgozott Nagycenken és a kastélyt nyilván a soproni Hild-család valamelyik tagja építi át.[183]

A vidéki kastélyok közül a legszebbeket hozták (és hozzák néhol ma is) vele kapcsolatba, a pesti főúri paloták közül viszont csak egyetlen művet tulajdonítanak neki, de ez a kapcsolat kitartóan él irodalmunkban. Éble Gábor óta[184] újra és újra felbukkan az irodalomban Pollack Mihály neve a pesti egykori Károlyi-palotával kapcsolatban, noha Révhelyi Elemér már jó ideje tisztázta a palota építésének történetét, kimutatta a

XIX. század harmincas éveiben történt átépítés tervezőjeként Anton Pius Riegl bécsi építészt, akinek kivitelező mestere Hofrichter József, Pollack Mihályhoz közelálló pesti mester volt. Hofrichter valószínűleg nemcsak kivitelezte, hanem módosította is a Riegl-féle tervet.[185] 1834-től már Koch Henrik, a Károlyi-család kastélyépítkezéseinél szereplő mester vezeti a munkát; a palota hűvös ünnepélyessége az ő átalakításának köszönhető. Ilyképp mesterünknek e palotával semminő kapcsolata nincsen, és ilyen összefüggést a stíluskritikai vizsgálat sem állapított meg, mégis — még legújabban is — főművei közt szerepel ez a palota.[186]

A magánépítkezés területéről való fokozatos lemondás megnehezíti — miként az előbbiekben is láttuk — annak az eldöntését, volt-e, hol és minő szerepe azoknál a vidéki (kastély vagy kúria) építkezéseknél, amelyeket a szakirodalom nevével hozott kapcsolatba. A már tárgyalt kastélyokon kívül még idetartozó sajátos eset a gyömrői egykori Teleki-kastély. Bierbauer stíluskritikai megállapítása nyomán — amit a Teleki-családban élő hagyomány is megerősített — korábban magunk is mesterünk művének tekintettünk. Schoen Arnold újabb levéltári kutatásai azonban bebizonyították, hogy a kastély Hild József alkotása, mesterünk nevével annál kevésbé hozható megnyugtatóan kapcsolatba, mert igen későn, 1840 körül épült.[187]

Pollack a Teleki-családdal mint építtetőkkel kapcsolatban állt. Korai éveiben Szervita téri házukon többször végez javítást, átalakítást, dolgozik Holló utcai (Schwarze Adlergasse) házukon is 1814-ben. Valószínűleg a Teleki-család révén került kapcsolatba a sárospataki kollégiummal, és tervezi részükre a nagyobb szabású könyvtártermet. Könnyen lehet, hogy a gyömrői kastély kertesített udvarát szegélyező baloldali épület, amely 1830 körül keletkezhetett és pollackos vonásokat mutat, terve, vagy csak segítsége igénybevételével készült kisebb vidéki mester műveként.[188]

Tisztázatlan a bicskei egykori Batthyány-építkezések kérdése is. A XX. század első harmadában átalakított kastélyt, valamint a befejezetlen jószágigazgatói lakot és a befejezetlen kápolnát az akkori tulajdonos családi hagyomány alapján mesterünk 1840 körüli művének tartotta.[189] Amíg hiteles adat ezt az állítást nem bizonyítja be, addig e kérdés nyitva marad.

A késői évekből való művek kapcsán többször felmerült mesterünk neve az 1846—47-ben épült ikervári egykori Batthyány-kastélynál. E kapcsolat kevéssé valószínű voltát már korábban kifejtettük és utaltunk arra, hogy az attribució forrása a Pollack Ágost—Ybl Miklós-céggel való névcsere lehetett.[190] Újabban Ybl Ervin kutatásai tisztázták ezt a kérdést, és az előkerült tervek kapcsán bebizonyult, hogy az Ybl Miklós egyik korai műve.[191]

Az 1838-tól 1848-ig terjedő szakasz — még ha eltekintünk is a külön fejezetben tárgyalandó Nemzeti Múzeumtól — mesterünk működésében a középületek korának, fejlődésében az érett kornak felel meg. Művészete ekkorra teljesen kialakult, megérett, összegezi azokat az indításokat, levonja azokat az eredményeket, amelyeket a megelőző korszak kezdeményezett. Elsősorban és egyre kizárólagosabban a középületek, a monumentális alkotások érdeklik, művészi alkotóképességének ezek az igazi területei. A szek-

szárdi megyeháza sajátos zamata, magától értetődő természetessége, helyi talajból nőtt jellege valóban egyedülálló hazánkban.[192]

A régi pesti Vigadó épületével nemcsak a polgári társadalom új igényének nyújt kielégítést magas művészi fokon, hanem az egyre gazdagodó városkép egyik legszebb, a Duna felől érkezőnek kétségtelenül legmegkapóbb művészi ékességét hozza létre. A belső térhatás téralkotásbeli kiválóságát és belsőépítészeti kialakításának szépségeit talán nem szükséges itt összegezni, mint ahogy csak emlékeztetünk a Ludoviceum épületére, mint a Nemzeti Múzeum egyik legfontosabb előzményére.

A középületek mellett eltörpülnek a számbelileg is szerény magánépítkezések, akár a pestiekre, akár a vidékiekre gondolunk. A mester maga sem látszik ezekre különösebb súlyt fektetni, ennek okait már korábban kifejtettük. Amikor pedig fia, akinek útját nagyon egyengette, 1841-ben Ybl Miklóssal társulva irodát nyit, látszólag minden munkáját igyekszik nekik átadni. Hetvenedik életéve után a Szépészeti Bizottmányban viselt építészeti megbízásairól is lemond. Amikor a Szépészeti Bizottmány 1846. augusztus 27-én tartott ülése ezt a lemondást tudomásul veszi, jegyzőkönyvi köszönetet mond 29 évi működéséért és erről a mestert a jegyzőkönyv kivonatával értesíti.[193]

Érthető, ha nemcsak erről a legnagyobb hivatalos megbízásáról, hanem hajlott kora miatt minden más megbízatásról is lemond. Ezért 1847 elején, 74 éves korában megválik a Városliget rendezésére és gondozására alakult bizottságtól is, a lemondás tudomásulvételét és a jegyzőkönyvi köszönetet ugyancsak megküldik az agg mesternek.[194]

Országháza

Egyetlen megbízás érdekli még őt: az építendő pesti Országháza gondolata. Nemcsak mint építészeti feladat tartozott a legnagyobbak közé, hanem egyben — miként a Nemzeti Múzeum is — kifejezése és jelképe a magyar nép politikai emelkedésének. Világos tünete annak a fontosságnak, amely Pestet mint a politikai élet hazai centrumát megillette, főleg azonban annak a növekedő súlynak, amelyet Magyarország a Habsburg-birodalmon belül jelentett.

Pollack Mihály már 1839-ben beadvánnyal fordul a nádorhoz, hivatkozik négy évtizedes munkásságára valamint arra, hogy a nádor megelégedését mind a Ludoviceum, mind a Nemzeti Múzeum építésénél elnyerte. Kéri, hogy az építészi megbízásnál őt válasszák. A nádor azonban elodázza a döntést, mintha az időpontot még nem látná elérkezettnek. Sajnos Pollacknak e beadványához készített tervvázlata mindeddig nem került elő.[195]

Néhány év múlva, amikor a múzeum építése már befejezéséhez közeledett, mind sürgetőbben merül fel ennek a fontos épületnek a kérdése. Mesterünk újból a nádorhoz fordul, aki azonban érdemben nem foglalkozik a kérdéssel és a feladat jelentősége és súlya miatt pályázat kiírását kívánja.[196]

A közvéleményt is erősen foglalkoztatja az Országháza építése, különösen sok szó esik a kiszemelendő helyről. Pollack a múzeummal szemben vagy amögött kívánná elhelyezni, amivel nagyobb kompozícionális egységet nyerne ez az akkor még kialakulatlan és beépítetlen terület az egykori

országút mentén, másrészt éppen ez okból a telek méreteit is szabadon lehetett volna kijelölni. A többség azonban a Duna-partot javasolja, a pályázat kiírása is erre a helyre történik, körülbelül az Akadémia épülete helyére.[197]

A pályázat nemzetközi jellegű volt és igen sok mű érkezett be. A tervek száma egyesek szerint 32, mások szerint 42 volt.[198] Néhány résztvevő neve fennmaradt az elég gyér levéltári adatok közt, a tervek azonban — amelyekkel a Keglevich János főpohárnok mester elnöklete alatt működő bírálóbizottság foglalkozott — a szabadságharc alatt eltűntek, a pályanyertes Feszl Frigyes-féle tervet kivéve.[199]

Nem tudjuk, hogy végül is az agg Pollack a pályázaton részt vett-e, az eddig ismert adatok közt neve nem szerepel. Mivel azonban éppen akkor erősödik a kritika a klasszicizmus „monotóniája" ellen, amelynek tünete az is, hogy Feszl Frigyes terve lett pályadíj-nyertes, a maga keletiesen romantikus elemeivel, nem valószínű, hogy mesterünk terve számba jöhetett volna, ha még részt is vett volna a pályázaton. Mindenképpen kár, hogy e sokáig dédelgetett kedvelt gondolatának, egyúttal munkássága hatytyúdalának semmi konkrét nyoma nem maradt.[200]

JEGYZETEK

[1] *Bierbauer V.*, Kasselik Fidél és Hofrichter József. Bp. 1927. — *Rados J.*, Hild József. Bp. 1958, táblázat a 297—298. oldalon.

[2] *Kovách A.*, Tolna vármegye székhelyének és székházának története. A Tolnavármegyei Közművelődési Egyesület Évkönyve az 1913. évről. Szekszárd 1914, 54—76. — *Lyka K.*, Adatok a magyar építészet történetéhez. MM (1933) 88. — *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 57—59.

[3] *Zádor A.*, Pollack Mihály tolnamegyei építkezései. Lyka emlékkönyv. Bp. 1954, 185. kk.

[4] Uo. 189.

[5] Szekszárdi Lvtár. 1827. 161. Lajstr. 3 : 99.

[6] 1828. március 19-i levél. L. Függelék (Pollack Mihály levelei és végrendelete) 8. sz. alatt.

[7] 1828. április 19-i levél. L. Függelék 10. sz. alatt.

[8] 1828. augusztus 30-i levél. L. Függelék 12. sz. alatt.

[9] 1828. december 6-i levél. L. Függelék 13. sz. alatt.

[10] 1829. október 24-én kelt levél. Dlauchy pesti mester — nem Dlanchi, ahogyan idézett tanulmányunkban közöltük — a Vigadó hasonló munkálatainál is szerepel. 1833-ban Pollack házat is tervez számára.

[11] 1830. április 8-i levél, Schulmayer János szerződtetését javasolja segéderőként. L. Függelék 15. sz. alatt.

[12] 1831. július 7-i érdekes levél, amely a Szent Szövetséget jelöli meg a bajok forrásaként. L. Függelék 17. sz. alatt.

[13] 1832. január 19-én kelt levél, amelyben annak a reményének ad kifejezést, hogy a munkát nemsokára a helyszínen megtekintheti. L. Függelék 18. sz. alatt.

[14] 1832. július 1-én kelt levél. L. Függelék 19. sz. alatt.

[15] 1832. július 11-i levél. L. Függelék 20. sz. alatt.

[16] 1832. július 28-i levél. L. Függelék 21. sz. alatt.

[17] 1832. augusztus 2-i levél : „daher bitte beschwöre ich Sie, geben Sie ja nicht zu dass der Saal anders gemacht wird". L. Függelék 22. sz. alatt.

[18] 1832. augusztus 13-án kelt levél. L. Függelék 23. sz. alatt.

[19] „... die gute Meinung der gegenwärtigen und der Nachwelt aussprechen

wird... der Kultur so allbekannten Tolnauer Komitats Geschmack''. Pollack 1832. augusztus 2-án kelt levele Csapó Dánielhez. L. Függelék 22. sz. alatt.

[20] Garay János tehát tévedett, amikor a Honművészben [(1834) II. 491—500] megjelent beszámolójában — Vármegyeháza Szegszárdon — Stammt tekinti a mű szerzőjének. Tévedését többen átvették.

[21] Az ismételt kutatásainkkal gazdagodott tervanyag sem kárpótol az elpusztultakért, főleg azért nem, mert az 1943-ban általunk közzétett eredeti alaprajzok sem élték túl a második világháború viharait. Így a megyeházához kapcsolódó tervek közül egyelőre az alábbiakkal rendelkezünk: 1831-ből származó tervsorozat Jacob Stamm aláírásával (főhomlokzat és északi homlokzat, az alagsor egy igen sérült alaprajza, ami azt bizonyítja, hogy Pollacknak a tervezéskor részben fennálló falakkal kellett számolnia). Sajátkezűnek látszik és 1830 körül készülhetett az udvari homlokzat tervrajza, amelyen a középső hármas motívummal gazdagított enyhe rizalit fölött lépcsős attika látható. Ehhez tartozik az északi épületrész alaprajza is. Az építkezés gondolatának első felmerülése korából származhatik a hatalmas épület homlokzatát bemutató tervrajz (Kiscelli Múzeum. 29.944), amelyet Rados Jenő hozott — meggyőzően — Szekszárddal kapcsolatba — és amelynek csupán gazdag szobrászi dísze jelent lényeges eltérést a kivitelre kerülttől. — Végül 1870-ből ánk maradt a kereszt- és hosszmetszet, valamint az emelet alaprajza Winkler Wegmeister aláírásával és számos kisebb belső módosítás jelzésével; ezzel véget is ér tervanyagunk e fontos művel kapcsolatban.

[22] Az ,,új'' megyeháza építése előtti irodalom általában kiemeli, hogy a vár a középkori klastrom helyén állott és az épületet a megye 1790-ben vette meg a célból, hogy abból megyeházát építsen. A most is álló épülettel első ízben Garay már említett kis cikke foglalkozik, amely Pollackot meg sem említve, az egész művet Stammnak tulajdonítja. — Csapó szerepét az építkezésnél már *Vizer J.* [A Tolnai megye vára. Tudományos Gyűjtemény (1835) I. 122—123] is hangsúlyozza. A korabeli sajtó sem mulasztja el a megyeháza elkészülte alkalmából a díszteremben lezajlott ünnepségek említését [Hazai és Külföldi Tudósítások (1836) II. 153; *Tschichka* i. m. 290].

[23] Vigadón itt és a továbbiakban az úgynevezett régi pesti Vigadót értjük, amely a Feszl Frigyes-építette mai Vigadó helyén állott. Ez épülettípus neve Európa-szerte és nálunk is: Redoute. — *Szily Kálmán* (Magyar nyelvújítás szótára. Bp. 1902) szerint a vigadó elnevezés elődje a vigarda szó, amely Vadnai Károly adata szerint 1865-ben a pesti Redoute hivatalos neve. A szót Vadnay Lajos alkotta, de többen, így Czuczor Gergely és Zichy Antal tréfás epigrammákban csúfolták az elnevezést és helyette a Vigadó szót ajánlották (Nyelvőr IV. évf. 73). — Redoute-on a XVIII. század eleje óta szórakozás céljait szolgáló helyiséget, karneválok színhelyét értik: *Weigand, Fr. K. R.*, Deutsches Wörterbuch. 5. kiad. Giessen 1910, Redoute címszó alatt (Mollay Károly szíves közlése).

[24] *Kovács L.*, A régi pesti Vigadó építésének előzményei. TBM. III. köt. Bp. 1934, 62. kk. — *Nyitrai E.*, A ,,Hét választófejedelem'' vendégfogadó épületének története. Művészettörténeti Értesítő (1956) 158. kk.

[25] Sz. B. 2486. — 1813. decemberében Bécsben készült tervsorozat — nyilván az eredetinek másolata — négy alaprajzot, valamint hossz- és keresztmetszetet tartalmaz. Ez utóbbiak nemcsak ritkaságuk miatt érdekesek, hanem azért is, mert az ácsszerkezet részleteit is mutatják.

[26] OL. Nádori Lvtár. 1816. Polit. N° 81. 2778; 1817. Polit. N° 52. 162; 1821. Polit. N° 554, 951, valamint: Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Staatsrat. 1817. 575. és 1821. 114. — *Seenger E.*, Egy XIX. század eleji Pest-Budai látkép és tanulságai. Budapest Régiségei. XVI. köt. Bp. 1955, 241. kk.

[27] Sz. B. Jkv. 1816. 176.

[28] OL. Nádori Lvtár. Polit. 1816. márc. 31. N° 796. és Sz. B. Jkv. 1816. jún. 16. 458.

[29] *Bierbauer V.*, A régi pesti vigadó építéstörténete. TBM. III köt. Bp. 1934, 94. kk.

[30] OL. Nádori Lvtár. Polit. 1819. okt. 17. N° 966. és Sz. B. Jkv. 1820. szept. 17. 770. — A színházban végzendő javító és átalakító munkák — Pollack vezetésével — eközben is folynak. 1820-ban a második emelet szobáiról (Sz. B. Jkv. 1820. 110), 1825-ben a festőteremről szólnak az iratok (uo. 324., 821). Ugyanakkor a színház előtti utca kövezésével is foglalkoznak (uo. 909).

[31] OL. Nádori Lvtár. Polit. 1821. N° 176. és Sz. B. Jkv. 1821. máj. 27. N° 747, valamint 865, 1513, 1659.

[32] OL. Nádori Lvtár. Polit. 1821. ápr. 21. N° 404; jún. 11. N° 712; aug. 21. N° 1362. — Aman — mint az előbb említett tervsorozat is mutatta — valóban átadott egy sorozatot helyettesének, Hild Vincének, ahogyan azt annak özvegye közli is (Sz. B. Jkv. 1821. okt. 14. 1513). Mégis e tervek megtalálása és eltűnése — amiben úgy látszik Hild Vincének is szerepe volt — fontos eszköz volt Aman kezében arra, hogy a kivitel megindítását halaszthassa. Azt, hogy 1820 körül ezt általában tudták, bizonyítja *Schams* könyve (Beschreibung von Pesth. Pesth 1821, 355).

[33] Sz. B. Jkv. 1821. aug. 12. 1363.

[34] Uo. febr. 25. 263; ápr. 8. 575; szept. 13. 1418; OL. Nádori Lvtár. Polit. 1821. aug. 12. N° 951; Sz. B. Jkv. 1822. febr. 24. 139; nov. 3. 765.

[35] Sz. B. Jkv. 1822. 139 és 765.

[36] Uo. 1822. febr. 24. 135 és 136; Sz. B. Iratok. 3455; OL. Nádori Lvtár. Polit. 1822. febr. 21. N° 235.

[37] Sz. B. Jkv. 1822. dec. 15. 857; OL. Nádori Lvtár. Polit. 1823. nov. 7 (1822. dec. 26-i kelettel).

[38] OL. Nádori Lvtár. Polit. 1823. márc. 27. N° 393; 1824. aug. 31. N° 996; Sz. B. Jkv. 1823. 355, 389, 390, 778; 1824. 145, 194, 198, 200—202, 239, 279—282, 289, 332, 333, 510—514. — A városszépítés szempontjának erősödése a Duna-part rendezését kívánja, illetve a munkálatok ütemének gyorsítását. Mesterünk többször és többféle vonatkozásban foglalkozik e kérdéssel. Így 1815-ben jelentés a nádorhoz a kövezésről (OL. Nádori Lvtár. Polit. 1815. 347), jelent's a partfal munkálatairól (Sz. B. Jkv. 1821. márc. 25. 558), ezzel kapcsolatos megbízás Fessl kőfaragónak (uo. 616); 1829-ben a korláthoz hat tervváltozatot készít, miután erre (uo. 1828. 960) felszólították (uo. 1829. 124). De a munka a nádor véleménye szerint csak akkor folytatandó, ha a Vigadó költségvetéséből felesleg marad (uo. 309).

[39] OL. Nádori Lvtár. Polit. 1824. szept. 17. N° 1092; okt. 22. N° 1187; dec. 6. N° 1724.

[40] Wien. Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Staatsrat. 1826. 1342, 3468, 7207.

[41] Sz. B. Jkv. 1827. ápr. 28. 332.

[42] „... dass die durch Ihme Anno 1822 ferfertigten Redouten Bauplaene, welche mittlerweile durch den k. k. Hofbaurath revidiert, und samt denen für nöthig erachteten Bemerkungen, an die Löbl. Königl. Hung. Landes-Bau-Oberdirection, mit der gnaedigsten Weisung übersendet wurden; damit die forgeschlagene Abaenderungen den Local-Ferheltnissen angeformt werden, neuerdings abgeaendert und sowohl die innere und aeussere Eintheilung, in den darüber neu ferfassten Grund- und Aufriss Plaenen zweckmaessig aufgenommen, auch Seine k. k. Hoheit am 1. April dieses Jahres zu Pressburg unterthaenigst unterbreitet, nicht minder laut gnaedigsten Weisung auch dem k. k. Hofbaurathe zu Vienn untern 9., 10. und 11. April laufenden Jahres genügende Erklaerung über die Local Ferheltnisse gegeben werden seye, damit diese Plaene seiner Zeit dem Endzweck je eher zugeführt werden können..." (Sz. B. Jkv. 1820. ápr. 22. 339).

[43] Sz. B. Iratok. 1827. ápr. 12. 4049 és 4051.

[44] Sz. B. Jkv. 1828. nov. 16. 882, 953, 960.

[45] Uo. 1828. 68, 404, 637, 656, 795, 796, 874.

[46] OL. Nádori Lvtár. Polit. 1828. N° 842; 1829. N° 428; Sz. B. Jkv. 1829. márc. 1. 162.

[47] Uo. 1829. márc. 31. 196.

[48] Uo. márc. 1. 200.

[49] Uo. márc. 18. 201; jún. 8. 511.

[50] Uo. 1829. márc. 18. 202.

[51] Uo. márc. 25. 214; 1829. ápr. 5. 258. alatt a lágy kőfaragó munkára Fessl Józseftől és Kronberger Jánostól, a kemény kőfaragó munkára az említetteken kívül, Lentz Jánostól is kér ajánlatot. Minden kiírásnál hangsúlyozzák, hogy 1831-re kívánnak elkészülni és az épületnek 1832 telén már használatban kell lennie (uo. 1829. ápr. 12. 269). — Végül is a kemény kőfaragó munkára Lentz Jánossal, a lágyra Fessl Józseffel állapodnak meg (uo. 1829. ápr. 12. 305; valamint rajzok: Sz. B. 4741). A nádor arra hívja fel a figyelmet, hogy minden anyagi erőt a Vigadóra (Redoute) összpontosítsanak és ezért a városligeti második őrlakás tervezett épülete is

későbbre marad (uo. 1829. ápr. 26. 344). Bár az anyagbeszerzés minden részlete sok megbeszélést, vitát kíván, látszólag jól működik az építési szervezet, mert a nádor megdícséri a Szépészeti Bizottmányt (uo. 1829. 442). — Újabb tárgyalások az ácsmunkák tekintetében, amelyekre Kardetter Tamás, Wieser Ferenc és Kasselik András jelentkezik (uo. 1829. jún. 14. 570—571), valamint a kőpárkány és hat szabadon álló kőtalapzat kőfaragó munkálataira (Kronberger, Kauser és Fessl, uo. 1829. jún. 28. 641—644. és jún. 28. 645—647). A döntés szerint Kardetter és Wieser egyaránt alkalmas lenne az ácsmunka elnyerésére, mégis mivel Kardetter kevesebbet kér és már dolgozott is a színháznál, ő nyeri el a megbízást (uo. 1829. júl. 12. 686). — Pollack először a szóban forgó kőfaragómunka kemény (uo. aug. 30. 941), majd lágy munkálataihoz szükséges rajzokat adja be (uo. szept. 20. 1011; Sz. B. 4827). Csak ily későn, jóval a munkálatok megindulása után kötnek vele megállapodást. A Szépészeti Bizottmány oly nagy óvatossággal és körültekintéssel készíti el a szerződést, hogy a nádor, akihez jóváhagyásra elküldik, bírálja a szöveget, mint amely „mit der Würde der Comission und dem Ansehen des H. Baumeisters unvereinbar seye". Új szerződés fogalmazására ad utasítást (uo. 1829. júl. 12. 684), az irat Alcsuton kelt, jeléül annak, hogy ekkor már a nyarat itt tölti.

[52] Sz. B. Jkv. 1830. jan. 17. 55; jan. 24. 66.

[53] Uo. május 16. 376; máj. 23. 419.

[54] Uo. jún. 13. 470.

[55] Fessl jelentése a kőfaragómunkáról: 1830. okt. 3. 885. és Rossnagel asztalosmester sürgetése: Uo. okt. 4. 893.

[56] Uo. 1831. márc. 8. 158.

[57] Gut Vince asztalos. Uo. 1831. ápr. 17. 328.

[58] Uo. jan. 30. 105—108, 112—113.

[59] Uo. 1831. máj. 1. 379; máj. 15. 449.

[60] Uo. 1831. júl. 10. 723.

[61] Ezért Kronberger — időnyerés céljából — a lépcsőház négy dór oszlopát keménykő helyett lágyból faragta (uo. 1831. júl. 10. 743; Rossnagel sürgetése: uo. júl. 24. 791). — Dlauchy és Sárosi lakatosmestereken kívül Nusser lakatos is dolgozik, aki szintén szerepelt már Pollack Tolna megyei építkezéseinél (uo. 1831. aug. 14. 828). — A homlokzat reliefjei is elkészültek, mert Uhrl kifizetésüket szorgalmazza (uo. aug. 21. 853), valamint megtörténik a termek festési munkálatainak szétosztása (uo. szept. 4. 893).

[62] Uo. 1831. nov. 13. 1133. — Ez mesterünknek annál is inkább megfelelhetett, mert már korábban is nagyobb önállóságot és a valóban hosszadalmas ügyvitel egyszerűsítését kéri, panaszkodva a „Vielschreiberey"-re (uo. máj. 14. 480).

[63] Uo. júl. 10. 741.

[64] Uo. nov. 13. 1153.

[65] Üvegezés kérdése: Uo. 1831. szept. 18. 944. — A kifestést a Kern-testvérek vállalják (uo. okt. 2. 272). A nagyterem mennyezetén Kasper Sebestyén (uo. okt. 16. 1037) és Wagner József dolgozik (uo. 1014). — Dietmann Kelemen és Rotter József akadémiai szobrászok csillárok és falikarok elkészítésére tesznek ajánlatot (uo. dec. 31. 1244), de Pollack másokat bíz meg.

[66] Uo. 1832. jan. 22. 95; és ápr. 8. 367.

[67] Uo. szept. 2. 901.

[68] Uo. máj. 10. 506; máj. 27. 528.

[69] Uhrl elkészíti a kávéház falpilléreinek fejezeteit (uo. 1832. jún. 11. 640); megállapodást kötnek Steindl Ferenccel és Vogel Sebestyénnel a cukrászda, illetve a kávéház és a játékterem berendezésének elkészítésére (uo. 1832. aug. 5. 796; szept. 16. 934; illetve Sz. B. 5362; 1831. okt. 30. 5363; 1831. nov. 12. 5598; valamint List csillárrajzai: Sz. B. 5387). — A bútorzattal — elsősorban Vogel Sebestyén munkájával kapcsolatban — több lényeges kérdést tisztáz *Sternegg Mária* dolgozata: Az első magyar bútorgyárnok. Művészettörténeti tanulmányok. Bp. 1957, 112. kk. — Kredenzsaal aranyozására Werner Józseffel szerződnek (uo. jún. 11. 613). — Szerződés Steindllel (uo. aug. 5. 796). — 1833. január 6-án 55. sz. alatt átveszik a csillárokat, illetve a falikarokat, sőt a Vigadó bérlője, Fischer Péter már a lipótnapi bálokról kíván gondoskodni, amikor karmesterként Johann Strausst igyekszik megnyerni (uo. okt. 20. 816). Strauss azonban ezt csak azzal a feltétellel vállalja, ha ő és zenekara külön tribünön helyezkedhet el. Ehhez Pollack hozzájárulása szükséges, aki ezt

— a mesterre való tekintettel — megadja (uo. okt. 27. 827). Ekkor is, később is a legnagyobb gonddal kíséri művét a tekintetben, hogy ideiglenes beépítésekkel vagy díszítésekkel ne bontsák meg a véleménye szerint hibátlan egyensúlyú építészeti együttest.

[70] Uo. szept. 2. 861.

[71] Uo. nov. 25. 1103. — Pollack köszönete mindezért : Uo. 1833. aug. 4. 631. és OL. Nádori Lvtár. 1832. Polit. 1688. és 1893. — A nádori megelégedés kifejezése többször szerepel az iratokban : OL. Nádori Lvtár. Polit. 1832. 631, 1304, 1521; Sz. B. Jkv. 1832. dec. 8. 1119. — „In gegründeter die in dem Berichte vom 25-ten Nov. 1. J. no 1103. in Bezug auf die vom Baumeister Michael Pollack für seine bei dem Theaterbau geleisteteten Bemühungen ohne Entschädigung angeführten Bemerkungen sind, und je weniger geleugnet werden kann, dass nach Maassgabe des dem Hof Architecten Aman bewilligten Honorars dem Bittsteller in Berücksichtigung der durch seinem Eifer und seine Umsicht für den Versch. Fond erzielten Ersparungen und anderweitigen Vortheile eine höhere Belohnung zuerkannt werden müsste, um so mehr ist der Antrag des Bittstellers anzunehmen, wonach demselben anstatt jedes andern Honorars oder Entschädigungs Beytrages der noch rückständige Kaufpreis des auf dem Josephplatze erstandenen Hausgrundes nachgesehen werden soll, diese 1. Verschönerungs Comission wird daher den bürg. Baumeister Michael Pollak in Folge des Vorangeschickten von dem hierorts bewilligten Nachlass des fräglichen Rückstandes zu verständigen, zugleich aber demselben die vollste Anerkennung seiner bey der Leitung des Theaterbaues gehabten persönlichen Bemühungen und um den Versch. Fond erworbenen Verdienste auszudrücken haben.
Wien am 3 Xber 1832. Joseph Palatin mp."

Külzet : „Nachdem dem Herrn Michael Pollak Baumeister in heutiger Sitzung die Vollste Anerkennung seiner bey der Leitung des Redoutbaues gehabten Bemühungen und sowohl dadurch als durch seine Umsicht und Eifer für den Versch. Fond erworbenen Dienste mündlich und persönlich ausgedrückt worden ist, so kommt sowohl demselben als dem Zahlamt eine Anschrift dieser Gnaedigsten Resolution zuzustellen damit seitens des in Fragestehende noch rückstaendige Capital von 11.000 f. W. W. a' schreibe und n gehörige Verrechnung bringe. Aus der I. Versch. Comm. Sitzung Pesth 8-ten Xber 1832. — Johann Lechner mp. Actuar." (Az eredeti okirat a család birtokában). — A hátralékos telekár, illetve a kamatok — már jelzett — elengedése miatt sokan irigykednek mesterünkre, noha ebben semmi különös kegy nem mutatkozott, hiszen az eredetileg megállapított tiszteletdíjat soha sem kapta meg, semminő másféle tiszteletdíjban nem részesült, szemben Amannal, aki lényegesen magasabb kulcs szerint állapíttatta meg tiszteletdíját, de azért kivitelre nem került vigadóterveit is további 6000 forinttal honorálták.

[72] Aman 1813-ban készített tervsorozata Sz. B. 2486. sz. alatt található: földszint, első, második, harmadik emelet alaprajza, valamint hossz- és keresztmetszet, mindegyiken Aman aláírásán és az évszámon kívül az alábbi felirat : „Auf höchsten Befehl Sr. K. K. Hoheit Wurde dieser Plan nach den schon bestehenden Fundament-Mauern, und genauer Beybehaltung des Allerhöchst resolvierten Redoutensaales verfertigt von dem k. k. Hofarchitekt Aman." — E sorozathoz homlokzat nincs mellékelve, az Aman-féle homlokzatot — amely az 1807-ben tervezett színház-vigadó együttes óta nyilván nem változott — többször közölték ; pl.: *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 116. kép. — Eredetije : Kiscelli Múzeum. 14058.

[73] Uo. 537/2–3–4–5. sz. alatt. Az 1816 körül készült sorozat egyelőre ismeretlen.

[74] Aman tervei : Uo. 539/17—19. sz. alatt.

[75] 492/177. ex 826. H. 1229. jelzettel, jelenleg : Wien. Albertina Architekturzeichnungen. N° 7137—7138.

[76] Kiscelli Múzeum. 29924. — Az első kabinet mennyezetéhez tartozó terv: Uo. 29926/3, a nagyterem mennyezettervének részlete : uo. 29926/2, valamint egy nagy ablak tervei : uo. 29926/1. — A nagyterem, valamint a kisterem falképzésének művészi kivitel szempontjából is kiváló, színezett tervei a második világháború folyamán elkallódtak és csupán Bierbauer régi közzététele alapján reprodukálhatók. — Az 1848-ban elpusztult Vigadó tervezett újjáépítésének Hild Józseftől származó tervsorozata két változatban 538/1—2—4—5. és 588/3—6—7. sz. alatt, valamint esetleg ugyancsak Hildtől a színház újjáépítéséhez készült tervsorozat I—VII. sor-

számmal és „Leben athmet die Bildende Kunst" mottóval 535/1—2—3—4—5—6—8. sz. alatt ugyancsak a Kiscelli Múzeumban található.

[77] Ahogyan múlnak az évek és a romantikus felfogás teret hódít, úgy csökken az építészeti alkotás megmásíthatatlanságának tudata. Ezért Pollack szenvedélyes tiltakozása, amikor például a vendéglő új bérlője a berendezést és díszítést „renoválni kívánja". Jellemző, hogy Pollack ellenesei közé tartozik ekkor már Kasselik Ferenc is, és ez utóbbit pártoló, egyébként egyáltalán nem magyar-barát tudósítás a tervezett változtatásokat „patriotisch kraeftig Geist"-ből fakadóknak mondja [Der Spiegel (1845) aug. 26. 19. sz. 1102. hasáb, Schoen Arnold szíves közlése]. — Sőt, amikor Pollack kevéssel utóbb újból élesen kikel a tervezett változtatások ellen, a közvélemény ezt már szinte komikusnak találja és a belső kiképzésnél színes, gazdag, sőt egzotikus változatosságot kíván [Honderű (1846) I. 7. sz. 136—137].

[78] *Voit* i. m. 273. — *Sternegg* i. m. 189. — *Voit P.*, A budai várpalota interieurjei. Budapest Régiségei. XVI. köt. Bp. 1955, 235. kk. oldalakon közzétett tervekkel egybevetve, még jobban megmutatkozik Pollack ízlésének és belsőépítészeti megoldásainak művészeti magasrendűsége.

[79] *Toldy F.*, Buda és Pest. Auróra hazai almanach. 1834. — Választékos szépsége akkor válik tudatossá, ha összevetjük valamely hasonló rendeltetésű, egyszerűbb teremmel, például a Goldene Birne báltermével Bécsben, ahogyan Alexander von Benda metszetén mutatkozik. Az ügyefogyott párkánymegoldás, a kevéssé megnyugtató arányú csillárok szerepeltetése kis tehetségű mesterre vall (Historisches Museum der Stadt Wien. Közölve: *Leitch, A. T.*, Wiener Biedermeier. Leipzig 1941, 39). — A Pollack Vigadójával foglalkozó legfontosabb szakirodalmat és annak eredményeit már korábban érintettük. Itt csak az alkotás kortársi visszhangjáról és ennek változásáról álljon néhány adat: *Tekusch* szerint (i. m. 68) a Pollack Mihály tervei szerint épült és 1832-ben befejezett épület a monarchia legszebb ilynemű alkotása. — *Tschichka* (i. m. 280) a színház iránti leplezetlen elfogultsága mellett sem tudja mellőzni az új és pompás vigadóterem kiemelését. — *Patachich J.*, Történeti jegyzetek sz. k. Pest városról. Pest 1839, 30. old. csak feljegyzi, hogy az épület 1832-ben készült el. — *Richter, W.*, Wanderungen in Ungarn. Berlin 1844, 54. kk. old. áradozva dicséri a Vigadót, kiemelve portikuszát, gazdag szobrászi díszét, pompás termeit, fényes világítását s mindezt szembeállítja a színházzal, ami annál meglepőbb, mert e mű a romantika virágzásának idején íródott. — *Feldmann*, Wegweiser durch Ofen und Pest. Pesth 1844, 49. old. részletes leírása azért figyelemre méltó, mert leírja a bombázás után megmaradt földszinti helyiségeket — a kávéház, a söröző és a nagy lépcső túlnyomó része —, amelyek tehát csak a Feszl-féle Vigadó építése alkalmával tűntek el. Erről — a bombázás előtti és utáni — állapotról l.: *Vayer L.*, Buda és Pest pusztulása a régi ostromokban. Budapest I (1945) 72—73. old. képekkel.

[80] *Blénessy K.*, Jászberény történelmi emlékei. Jászberény 1933, 47. — *Komáromy J.*, Adatok Jászberény múltjából. Jászsági Könyvtár 11. Jászberény 1939. — Ennek alapján közöltük a földszinti alaprajz és a homlokzat tervrajzát: *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 89—90. kép. Ezek a tervek és a vonatkozó levéltári anyag időközben elpusztult vagy lappang.

[81] *Komáromy* i. m. 4. kk.

[82] Uo. 8.

[83] *Komáromy J.*, Adatok Jászberény XV—XIX. századi építészetéhez. A Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve. Bp. 1945. — *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 168.

[84] *Komáromy J.*, A jászberényi Nagyboldogasszony templom építésének története 1805-ig. Jászberényi Jászmúzeum Évkönyve. Bp. 1937, 60. kk. — Jászberény városképi és műemléki vizsgálata. Készítette Vákár Tibor. Bp. 1945, 25. — L. a III. fejezet 94. jegyzetét.

[85] Sz. B. Jkv. 1823. 57, 786, 793; Sz. B. Iratok. 1823. júl. 6. 3335.

[86] Sz. B. Jkv. 1829. aug. 2. 803 és dec. 10. 1229.

[87] Sz. B. 4802. az 1829. évből, a mai Vörösmarty tér—József tér helyén.

[88] OL. Nádori Lvtár. 1835. Polit. 15 és 575 (január 4. és május 19).

[89] Sz. B. Jkv. 1834. okt. 27. N° 818. — *Gárdonyi A.*, Széchenyi István szerepe Budapest fővárossá fejlesztésében. TBM. IX. köt. Bp. 1941, 6. kk.

[90] Sz. B. Jkv. 1836. dec. 26.

[91] Uo. 1837. febr. 12. 57.

[92] Uo. 1838. aug. 7. 1823; 1839. nov. 3. 2458.

[93] OL. Nádori Lvtár. Polit. 1835. N° 781. A Kirakodó térnek Pollack jelzésével ellátott tervével.

[94] *Bierbauer V.*, Az 1838. évi árvíz hatása Pest építészetére. A Pest-Budai árvíz 1838-ban. Bp. 1938, 258. kk. — Ekkor elsősorban az árvíz okozta károk helyrehozása, a hajók kikötésének, az áruk zavartalan kirakásának biztosítása, a rakpartnak, különösen a kikötőköveknek rendbehozatala a cél. Ezt a munkát is Pollack végezteti (Sz. B. Jkv. 1838. okt. 14. 2397).

[95] Sz. B. 6400.

[96] A kisebb épület tervei : 29.928/4. A nagyobb épület tervei : 29.928/1—3. — A Degen aláírásával jelzett, 1836-ban benyújtott helyszínrajzon a Harmincadhivatal helyén egy Pollack tervétől eltérő alaprajzú épület áll, nyilván az ekkor készült tervek egyik változata. Kiscelli Múzeum, lemezleltár 495. sz.

[97] Pl.: Ptjkv. 1806. 6227 és 8405; uo. 1807. 128.

[98] Helytt. 1836. aug. 14. N° 7294 és OL. Nádori Lvtár. 1839. Cum. N° 796.

[99] „22715. Wohlweise und Fürsichtige uns zu verehrende!
Bezüglich auf die unterm 25. April. 1. J. no. 3585. wegen Erweiterung des städtischen Bürger-Spital-Gebäudes zum H. Rochus, hieher unterbreitete Remonstration, wird diesem städtischen Magistrate rückgeschrieben : nachdem es erforderlich ist, dass dieses Gebäude mit der gehörigen Solidität und Dauerhaftigkeit erbaut werde, dass aber diesem Zweck wenn durch eine Licitation den Mindestverlangenden Baumeister der frägliche Bau überlassen ist, keineswegs entsprochen werde, mit Grund voraus zu sehen ist, so ist von dieser Weise in gegenwärtigen Falle abzugehen und der Bau dieses Gebäudes dem Architecten Michael Pollack welcher den durch ihn ausgearbeiteten, seinem Zweck vollkommen entsprechend auch hier befundenen Plan, weit richtiger als jeder andere auszuführen vermag, unter der Inspection der von Seite dieses Magistrats abzuordnenden Individuen zu überlassen ; in Ansehung jedoch dessen, womit für eine Ersparnis gesorgt werde, sind alle Professionisten, welche wie immer an den fräglichen Bau Theil nehmen werden, zum Vortheil des Spitalfondes durch den städtischen Magistrat zu einen gewissen procentualmässigen Nachlass von den Kösten Betrag der nach den Calcul der Bau Direction rectifiziert wurde, aufzufordern, — übrigens wird dieses städtische Magistrat bey Übersendung des Bau Plans und der rectifizierten Kösten Überschläge beauftragt : für den Fall, als nemlich in Rücksicht des gegenwärtig vorhandenen Fondes zur gänzlichen Ausführung des Baues baldest Hand nicht angelegt werden könnte, aber für nun und gegenwärtig nur der gegen die Kerepeser Strasse zu verlängernde Theil und der unmittelbahr daranstossende, welcher vis a vis des bestehenden Gebäudes lauft und in dem Plan mit den Buchstaben a, b, c, und d, eingeschlossen bezeichnet ist, vorzugsweise zu bauen bestimmt würde, für alle Bedürfnisse des Spitals, blos successive, wenn nemlich auch der übrig auszubauende Theil ausgeführt werden kann, gesorgt werde, der Haupt Endzweck aber, nemlich die geeignete Herstellung, damit sie hinsichtlich der gegenwärtigen grössern Bevölkerung dieser Stadt, der Zahl der Kranken entspricht, und die vorzunehmende gehörige Absonderung von dem Spitals Personal, der Siechen von den Pintérschen Stiftungen, nicht minder der Wahnsinnigen und Krankengefangenen, — nun durch die vorgeschlagene theilweise Bauführung erreicht werden könne, nachdem ferner anstatt dem Anatomischen Saale welcher in den successive auszuführenden Bau in dessen letzten Theile angetragen ist, laut Commissionsbeschluss, das in dem alten Gebäude befindliche Amputationszimmer unterdessen eingerichtet werden kann, für die übrigen verzugsweise nöthigen Umstaltungen aber in Hinsicht der Verwaltung und der Aerzte schon nun durch die zu bewerkstelligende Bauführung gesorgt ist, — gutgeheissen die Opinion der exmittirten Deputation ist, bloss der erwähnte Gebäude Theil zu wessen Ausführung, laut rectifizierten Calcul 246, 019 f 29 3/4 kr. WW erforderlich sind, für nun und gegenwärtig zu erbauen, und alle Sorge anzuwenden, damit zu diesem Bau in Gemässheit des vorerwähnten Plans mit Rücksichtnehmung auf die Eisgrube, welche in dem Plane nicht mitbegriffen ist, und sowohl in ärztlicher Hinsicht, als auch wegen Aufbewahrung des Fleisches höchst nothwendig ist, ferner mit Rücksichtnehmung auf die Sandgrube welche aus dem Hofe zu beseitigen ist, dann hinsichtlich der Meisnerischen Luftheizung die in den Zimmern der eingesperrten Wahnsinnigen anzubringen ist, und diesfalls in den Comissional Protocoll die Erwähnung gemacht wird — ohne fernere Vermehrung der Kösten, mit der gehörigen Richtigkeit und Solidität auszuführen, — thätige Hand womöglich gleich angelegt

werden möge. Gegeben aus dem Consilio der kön. ung. Statthalterei Ofen den 2 ten August 1836.

Dero wohlwollende A. Mérey m. p.

Anton Végh junior m. p."

Külzet: „7294 presentat 14 August 1836.

Herrn Architecten Michael Pollack

Diese gütigst gnädige Verordnung ist in Abschrift der Erw. Bürgerschaft zur Kenntnissnehmung mitzutheilen. Übrigens werden die Herrn Joseph v. Havas und Jacob v. Pisztory Magistrats Räthe, Johann Kolb Stadt Vormund, Karl v. Gömöry senior, Franz Gross, Ignatz Perger, Joseph Zoftsak, Joseph Fessl, Sebastian Krenn und Joseph Sárosy Mitglieder der Erw. Bürgerschaft, als eine Magistratual Comission abgeordnet, unter dessen Inspection der H. Architect M. Pollack den Bau des gedachten Spital Gebäudes nach dem approbierten Plane verfertigen wird, zugleich wird dieser Comission aufgetragen, dass sie den, über den Inhalt dieser gnädigst gnädigsten Verordnung zu verständigenden Hn Architecten Pollack, zur Rectifizierung des Plans in Gemässheit der ratifizierten Commissional Opinion auffordern und so den modifizierten Plan wegen Veranlassung weiterer Verfügungen hinsichtlich der concurrirenden Professionisten unterbreiten möge. Entschieden im Rath den 18-ten August 1836". (A Pollack-leszármazottak birtokában.)

[100] Sz. B. Jkv. 1836. szept. 18. 605 és 728.

[101] OL. Helytt. 1839. Fund. Saec. Pol. F. 3. Pos. 26. N° 14681.

[102] *Schoen A.*, A pesti Szent Rókus kápolna. Debrecen 1938. — Uő., A székesfővárosi kórházak és emberbaráti intézmények kápolnái. TBM. VII. köt. Bp. 1939, 18 (még létezőként tárgyalja a tervet). — *Hochalt*, Vázlatok a szent Rókus kórház történetéből. Közkórházi Orvostársaság évkönyve. Bp. 1902. — *Gárdonyi A.*, A Rókus kórház és a régi pesti kórházak. Városi Szemle XV (1929) 980. kk. — *Engländerné Brüll K.*, Orvosok és kórházak Pest-Budán. Bp. 1930, 107. — *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 90. — *Lestyán S.*, Pestbudai regélő. Bp. 1940, 65.

[103] Ha nem is tudjuk pontosan, milyen Pollack-terv szerint és mi épült fel a Rókus-kórházból, kapcsolata ezzel az épülettel hiteles. Nem tartjuk viszont helytállónak azt a többször felbukkant közlést, amely mesterünk műveként emlegeti az egykori Hársfa utcai, eredetileg a „kereskedelmi nyugpénz és betegápoló intézetnek épített" kórház épületét. Itt Pollack Mihály műveként szerepel az 1846—47-ben Pollack Ágosttól és Ybl Miklóstól épült ház. [Életképek (1846) febr. 819. — Az Sz. B. 1847. évi tervei közt szerepel 11609. sz. alatt. Ezzel szemben *Engländerné* i. m. 114. old. Pollack Mihály műveként említi.] Ilyképp az egyébként sem jelentős épülettel nem kell tovább foglalkoznunk. — Ugyancsak a negyvenes évek közepén tervezik egy gyermekkórház felállítását. Minden valószínűség szerint a fenti kórházhoz csatlakozó szárnyépületről volt szó, amelyről 1845-ben hírlapi közlés említi [Der Ungar (1845) 520], hogy Nádossy nagykereskedő saját költségére Pollack Mihály tervei szerint szándékozik felépíttetni. Az, hogy erre az építkezésre sor került-e és ha igen, kinek a tervei szerint: egyelőre tisztázatlan. — Ugyancsak Pollack Mihály nevével hozzák kapcsolatba itt-ott a Valero utcai kisdedóvó épületét. Ezt az intézményt Brunswick Terézia javaslatára a Festetich Leó elnöklete alatt működő társaság Tolnából helyezi Pestre. Az építkezés körül hibák történtek, legalábbis a kiküldött bizottság 1843 októberében készült jelentése szerint Pollack Ágost — aki a munkát vezette — a megállapítottnál silányabb anyagot használt fel. Pollack Ágost megígéri, hogy gondosabb lesz; ezzel az ügy lezárul (Főv. Lvtár. Rel. a. n. 9968. 1843. okt. 23.). A jelentés nem szól arról, hogy kinek a terveiről és milyen munkáról van szó, nyilván régebbi épület adaptálása volt a feladat és mesterünknek aligha lehetett ebben része.

[104] *Horváth K.*, Hetven év a Ludovika Akadémia alapítási történetéből. Historia I (1928) 5. sz. 42. kk. — A magyar királyi Honvéd Ludovika Akadémia története. Bachó L. szerkesztésében. Bp. 1930. — *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 75. kk.

[105] A Ludovika építésében rejlő eszmei célkitűzéssel kapcsolatban: *Waldapfel E.*, A forradalom és a szabadságharc levelestára. Bp. 1952, II. köt. 356.

[106] 1829. 17. tc. — Magyar Kurir (1827) I. 64.

[107] Sz. B. Jkv. júl. 12. 685; dec. 18. 1227; 1831. ápr. 3. 293, mind a telekkel kapcsolatos iratok.

[108] OL. Nádori Lvtár. Lud. 1828. N° 1548 és 1850.

[109] Uo. N° 1395.

[110] Uo. Lud. 1830. N° 277 és 327.

[111] A magyar királyi Honvéd Ludovika Akadémia i. m. 141.

[112] Pollack oly skrupulózus e téren, hogy amikor egy alkalommal utólag néhány forintnyi hibára talál, a teljes elszámolást újból elkészítteti és azt revidiálva, kéri a helyesbítést.

[113] OL. Nádori Lvtár. Lud. 1830. jún. 28. N° 104. — Magyar Kurir (1830) II. 14. — Hazai és Külföldi Tudósítások (1830) I. 409; II. 4. — Hasznos Mulatságok (1830) jún. 28. — Die Biene (1830) ápr. 3. — Az alapkőletétel után a sajtó feltűnően hallgat mind az épületről mint építészeti alkotásról, mind arról, hogy a tervezett célnak nem adják át: úgy látszik, nem volt ajánlatos ezt a kérdést feszegetni.

[114] Sz. B. Jkv. 1830. 385, 386, 388, 389, 497, 498, 566, 679, 841, 1095, 1691, 2482, 2760, 2897.

[115] Uo. 1831. 24.

[116] OL. Nádori Lvtár. Lud. N° 1095.

[117] Uo. 1832. N° 1695 és 1833. N° 77.

[118] Uo. 1834. N° 300 és 301.

[119] Uo. N° 965. és 1212.

[120] Uo. 1836. N° 168 169, 249, 259, 343, 344.

[121] Uo. N° 803 és 917. — Már 1830-ban, tehát az építkezés megindulásakor, javaslat készül a ,,nemzeti hősök'' sorozatára. Ez a Pollack elszámolásához mellékelt jegyzék az alábbi neveket sorolja fel: Hadik, Alvinczy, Kray Pál, Batthyány Károly, Nádasdy Tamás, Báthori István, Kinizsi Pál, Wesselényi Miklós. Újlaki Miklós, Vitéz János, Bánfi Miklós, Palotay László, Dobó István, Jurisich Miklós, Latzkovich András, Országh de Gát, Hunyadi János, mindkét Zrínyi Miklós, Wesselényi nádor, Pálffy Miklós, Báthori Zsigmond, Eszterházy Miklós, Forgách Ádám, Nádasdy Ferenc, Szilágyi Mihály. — Egyelőre nem tudjuk, hogy ezt a jellegzetes névsort ki állította össze (OL. Nádori Lvtár. Lud. 1830. N° 300.). — *Schoen A.*, A budapesti központi városháza. Bp. 1930, 135. — *Medvei* i. m. 77. kk.

[122] OL. Nádori Lvtár. Lud. 1839. N° 28 és 1213. — A beadvány, amely a kápolna kivételével nagyjában elkészült épületről számol el 1834-ben, javasolja, hogy a hazafias cél érdekében a kápolnába István király vagy László király életéből vett jelenetek kerüljenek. A nádor ismét a szobrászati megoldás mellett dönt és ekkor is megbízást ad mesterünknek, hogy Ferenczy Istvánnal tárgyaljon. Sajnos e terv nem valósult meg.

[123] OL. Nádori Lvtár. Lud. 1836. jan. 24. N° 168; febr. 10. N° 249; márc. 4. N° 343—344; ápr. 5. N° 499. stb. — A zárójelentés: uo. 1837. N° 834. — E jelentésben mesterünk elég részletesen összefoglalja az építéstörténetet, ezért ez az irat a ,,grosses Nationaldenkmal'' (Pollack szavai) építésére vonatkozólag fontos. Ebből az alkalomból a nádor megdicséri mesterünket, valamint Gömöry Károly ellenőrt: ,,...kann ich es mir nicht versagen, sowohl Ihnen für die umsichtige Leitung des Baues, wodurch es vorzüglich gelang, die an einem solchen Gebäude stets wünschenswerte Solidität mit kluger Sparsamkeit zu verbinden, als auch dem Bau Curator Carl von Gömöry für den ausgezeichneten Eifer, womit er ungeachtet seiner vielfachen anderwertigen Beschäftigungen den oekonomischen Theil des Baues besorgte, meine besondere Zufriedenheit zu erkennen zu geben... so erwarte ich von Ihrem patriotischen Sinne, dass Sie Beyde auch der nunmehr beabsichtigten Ausführung des Museum Gebäudes Ihre Einsichten und thätige Verwendung nicht entziehen werden.''

[124] Több, mint 8000 ember menekült ide: Der Spiegel (1838) 178, 200. — Hazai és Külföldi Tudósítások (1838) I. 170. — Regélő (1838) II. 175.

[125] OL. Nádori Lvtár. Lud. 1840. N° 1810; 1842. N° 380, 780, 941, 1082, 1249, 1697, 1409, 1514; 1843. N° 69, 186, 486, 634, 849, 1079, 1222, 1427, 1773; 1844 N° 15, 235, 395, 443, 615, 793, 1024, 1263, 1480, 1676, 1812, 1981; 1848. N° 261, 331, 390, 374.

[126] Hazai és Külföldi Tudósítások (1843) 496.

[127] A nádor halála után, főképp azonban az abszolutizmus súlyos éveiben, az akkor már agg Pollack kiváltságos helyzetét a nádorral szemben mindenféle ferdítésre és rágalmazásra használják fel, ami részben magának mesterünknek szól, részben azonban minden olyan régebbi kezdeményezésnek, amely nemzeti célt szolgált. Erre vall 1852 egyik iratán szereplő hivatalos megjegyzés (ekkor a 80 éves mester, aki a

Kossuth-bankók révén vagyonát vesztette, a Ludovika és a Nemzeti Múzeum költségeinek 3%-át kéri tiszteletdíj, illetve jutalomképpen, miután eredetileg megállapított tiszteletdíját sohasem kapta meg), amely így szól: „. . . nachdem es allgemein bekannt ist, dass er bei diesen Bauten sich ein bedeutendes Vermögen erworben hat. . .” és nemleges válasz (OL. Geringeri iratok. 1852. N° 12114). — Ezzel lehet kapcsolatos mesterünk egyik fogalmazványa (leszármazottjai birtokában), amelyet mint jellegzetes et és ismeretlent közlünk: „Notizen bezüglich auf die Rechnungen, welche übergeben werden betreffend die Militär Akademie [kelet nélkül]. — Es wurde von der Bauführung an S. kaiserliche Hoheit der Antrag gestellt, dass alle vorkommenden Zahlungen, um die betreffenden Arbeithen, nach erhaltener Anweisung der Bauführung bei der ungarischen Landeskasse ausbezahlt werden sollten — da aber in der Folge es sich herausstellte, dass vermög der grossen Entfernung der Kassa von dem Bauplatz und andere gewisse Umstaende und Vorfalle, für die insbesondere für Maurerer, Handlanger und Fuhrleute — dann den Lieferanten von Baumateriallien — welche ebenfals wöchentlich bezahlt werden mussten — grosse Schwierigkeiten nebst Verzögerung und Zeitverlust verursachte, so haben S. k. Hoheit ungefehr im Jahr 1830 anzuordnen geruht, dass nach vorgehenden praeliminar Entwurf für jedes Monaths die zu bewilligende Summe zu Handen des Baukurators von der Landeskasse ausbezahlt und von der Bauführung nach von S. k. Hoheit gegebene Anordnung wieder monatlich verrechnet und Höchstdenselben zu unterbreiten sind. Da wie ob bemerkt die ersten Zahlungen bei der Landeskasse statt fanden — wonach die bezüglichen Rechnungen daselbst verblieben — und sich eben so wie das Höchste Reskript S. k. H. daselbst vorfinden muss — in welchem Höchstdieselben der Kassa auf die Anfrage, wie die betreffenden Rechnungen revidiert werden sollen, der Kassa die Weisung gegeben wurde, dass nachdem über alles und Jedes schon vorher die höchste Genehmigung erfolgt sey die eingeschickten Monathsrechnungen nur nach der Ziffer zu revidieren und festzustellen habe. Welche Anördnung auch bei dem Bau des National Museum statt zu finden hatte.

Sollten daher bei dem Ludoviceum Rechnungen einige Abgaenge sich darstellen — so wären die bei der Landeskasse liegenden Rechnungen zu erheben und mit dem übrigen in Einklang zu bringen. Noch ist zu bemerken, dass der mit Ausführung der beiden betreffenden Bauten betraute Architect durchaus mit dem Geld nichts zu schaffen hatte — sondern nur die betreffenden Rechnungen zu rektifizieren und zu bestaettigen hatte, wonach die Betraege allein durch den Baukurator ausbezahlt wurden. — So wie es bemelter gleich vorhinein S. k. H. erklaehrte sich wohl mit dem Technischen, doch mit keinerley Rechnung und Geldbesitz zu befassen, welches von Hochstdieselben mit voller Anerkennung aufgenommen wurde.

Nachdem S. verewigte kais. Hoheit mir Mich. Pollack die Ausführung des Loudoviceum Baues anvertrauten, wollten Hochdieselben zugleich mir die hiezu erforderlichen Geldbeträge zukommen lassen — gegen welches ich indessen S. k. H. die Bemerkung machte, dass ich mich zwar im ganzen Umfang mit dem Technischen nach meinen besten Kräften, und eben so für die Beischaffung der erforderlichen Baumatterialien und Ermittelung der sämtlichen Werk und Kunst arbeithen widme, jedoch mit dem Gelde und dessen Verrechnung nichts zu schaffen haben wollte — da ich die hiezu erforderlichen Kentnisse nicht besitze, und überdieses mit dem Technischen ohnehin stark in Anspruch genommen seyn werde, mithin die Verrechnungen mangelhaft werden dürften — so geruhten S. k. H. — obschon ich Hochdieselben den Vorschlag machte, entweder von der Baubehörde, oder aus der k. Statthalterey jemanden, oder selbst die Landeskasse damit zu beauftragen — diesen meinen Vorschlag nicht begnehmigend ernante Höchstdieselben Karl Gömöry und nach dessen Ableben den Karl Krauss zu Baukontrolen, welche nachdem durch die in den hier beiliegenden Notizen angeführten Ursachen und besonders gewisser Schwierigkeiten die Auszahlung besagter ..... bewirkt wurde. Da indessen die ersten Auszahlungen — von 829- bis Ende 830 — bei der Landeskasse stattfanden, so liegen die betreffenden Rechnungsausweise auch in Detail daselbst, von wo diese zu ..... und mit dem übrigen Rechnungsdokumenten zu ver..... sind. Da wir übrigens jedes Mahl ein detaillierter Ausweis unterbreiteten und zu Folge dessen über jede vorkommende Arbeith und Leistung die Höchste Begnehmigung ansuchten und erhielten und ausserdem keine weitern Verpflichtungen übernehmen haben oder hinzu erhalten, sondern allein die gnädigen Anweisung S. k. Hoheit..... wurde — so war es unser —

.....Wille die betreffenden in unseren Händen befindlichen Conto und Rechnungen abzugeben — worüber auf Anwendung S. Excellenz des Herren L. Geringer zwei ..... dieselben gegen eine von beiden ..... Register die Richtigkeit sämtlicher Documente Übernahme bestätigte sollten sich daher irgendwelche Anstände vorfinden so dürfte dieses dem zu suchen sein, dass seit diesem im Jahr 850 übergegebenen Aktenstücke verlegt oder verschlagt wurden...". (Az olvashatatlan helyeket pontozás jelzi.) — Kétségtelen, hogy az előzetes anyagbeszerzésnél, versenytárgyalások és más, az anyagi ellenőrzést szilárdító lépések ellenére is meglepő nagy bizalommal kezelnek a nádor életében minden építkezést, amelyet mesterünk vezet. Azt, hogy erre rászolgált: minden jel bizonyítja, de hogy az eljárás maga — még ha személy szerint nem is lettek volna irigyei — kifogásolható, az is érthető. Ennek ellenére, amikor tíz év múlva, tehát Pollack halála után, végül is lezárják az elszámolást, minden további ellenőrzés nélkül megadják a felmentést, amiben nyilván épp úgy politikumot kell keresni 1860 után, mint a bizalmatlanság és rosszhiszeműség fellépésében 1850 és 1860 közt (OL. Helytt. 1862. N° 89940 és 1863. N° 37641).

[128] VU (1901) 301—302.

[129] *Lechner J.*, Kauser József emlékezete. MMÉE (1921) 124.

[130] Uő., Budapest műemlékei. Bp. 1924, 186.

[131] *Novák D.*, Buda és Pest környékének regényes rajza. Regélő V (1837) 156.

[132] A Ludoviceum építése kapcsán itt-ott felmerül egyrészt Ybl Miklós neve, mint aki ekkor Pollack irodájában dolgozik [VU (1891) 59; *Lechner J.*, A Magyar Nemzeti Múzeum épülete. Bp. 1927, 23; *Laurisin L.*, A magyar királyi Operaház. Bp. 1941, 45], másrészt Paur Miksáé [Hild József építőmester rajzolója. Historia I (1928) 5. sz. 95]. — Azonban mindketten csak 1831 után kerülnek Pollackhoz — Paur 1832. május 5-én —, amikor a Ludoviceum szinte már tető alatt áll, tehát a tervezésbe, sőt a kivitelezésbe is még akkor sem folyhattak volna be, ha Pollack erre egyébként lehetőséget nyújtott volna. Paur egyébként is subaltern munkákat végzett, főleg perspektivikus nézetek kivitelezésével ügyeskedett. Ilyent készített a Vigadóról, a Nemzeti Múzeumról. Lehet, hogy a Ludoviceum meglevő — eléggé fogyatékos — ábrázolásai közül is valamelyik az ő rajzára vezethető vissza. — Irodalom a már említetteken kívül: *Tekusch* i. m. 86—88; ifj. *Palugyay I.*, Buda-Pest szabad királyi városok leírása. Pest 1852, 443. kk.; *Haeuffler, J. V.*, Buda-Pest historisch-topographische Skizzen. Pest 1854, 70, 311—312; *Gettinger, T.*, Pest und Ofen nebst Umgebung. Pest 1859, 167—168. — Az 1860 utáni hangulatváltozás az épülettel kapcsolatban is érezhető: kisebb korszerűsítésekről olvashatunk [uszoda, fürdő stb.; Hölgyfutár, Budapesti Hírharang (1860)] és arról is, hogy Pest városa ekkor átiratot intéz Bécshez és kéri, hogy az épületet eredeti rendeltetésének adják vissza [uo. (1861) 223]. — A kertről: *Rapaich R.*, Az Orczy kert. Budapesti Szemle (1936) 174. kk.

[133] Honművész (1835) III. 29. és 206. — Gemeinnützige Blaetter (1835) május 10. XXXVIII. old. a katafalk Perlaszka Domonkos által készített metszetével. Ez utóbbira Schoen Arnold volt szíves figyelmünket felhívni.

[134] Ybl 1831—32-ben dolgozik Pollacknál és itt szabadul fel. Utána 1836 februárjáig Pollacknál dolgozik mint rajzoló (*Ybl E.*, Ybl Miklós i. m. 4. kk.). — Vogel e munkájáról: Főv. Lvtár. Intim. a. m. 5206 és *Sternegg* i. m. 173.

[135] A jórészt ma is a Pollack-család birtokában levő iratok ismeretét Pollack Albertnek köszönjük. A kivonatokat szó szerint közöljük:
Extractum Protocolli Magistratualis Pesthini die 30-ae Martii 1839. — 3717.
Die Behufs der Errichtung eines in dieser König. Freystadt den Namen „Josephinum" führenden Waisenhauses Magistratualiter abgeordnete Comission überreicht ihr unterm 27.-ten März 1839. über die Gegenstände N° 73 usque N° 75 verfasstes Protocoll, zur Magistratual Verfügung.

75. Des aus den sub No psentis Protocolli 73— und 74. begriffenen Ausweis und Verzeichnisse ersichtlich ist: Dass die unter der städtischen Verwaltung bereits befindlichen Beiträge zum Waisenhaus Josephinum

an baaren	7903.51.
an Subscriptionen	5103.—
jene beim Handelstande theils baare, theils subscribiert befindlichen Beiträge aber in	6712.—
mithin vorhanden Wären	19.718.51 x.

und mit dieser somit nahe auf 20.000.— C. M. sich beläufende Summe zum Bau des Waisenhauses um so sicherer thätig geschritten werden kann, weil beim ernstlichen Beginn des Baues hiezu annoch auf ergiebige Beiträge oder Leistungen in Natura zu rechnen ist, so ist diese Comission der Meinung dass zu den obenerwähnten Bau ohne allen Verzug geschritten werden solle, indem eine jede längere Zögerung dem ausgewiesenen Fonde dadurch verschmälern würde, weil mehrere bedeutende Beiträge bloss bedingungsweise, nemlich wenn der Bau des Josephinums binnen einer bestimmten Zeit beginnt subscribirt wurden und nach baldigen Ablauf der von diesen Gebern bedungenen Frist, der Fond des Josephinums auf diese Bedingungsweise desobligierten Beiträge einen Anspruch nicht mehr machen könnte. Es wäre daher so wie die Magistratualiter abgeordnete gewesste mittel Commission in ihrem Protocolle dd 13-ten Febr. 1838 bemerkt, der Plan zum Bau des Josephinums in der Art zu verfassen: dass für gegenwärtig die nöthigen Piecen bloss zur Unterbringung von 25—50 Waisenkindern erbaut, sodann aber mit den sich vermehrenden Fondes Kräften das Gebäude successive bis zu ihrer Vollständigkeit, nehmlich zur Versorgung von 300 Waisenkindern, ohne die mittlerweile erbauten Gemächer wesentlich beim successiven Bau verändern zu müssen — ausgeführt werden könne. Bei den gegenwärtigen noch schwachen Kräften des Fondes aber wäre der Bau in keinen grösseren Umfang auszufuhren, als welcher zum Beginn der allernothwendigsten Institut Bedürfnisse genügen würde, nemlich für die Wohnung des Directors, Wohnung 2 Schullehrers, zwei Schulzimmer für 25—50 Knaben, zwei Schlafzimmer für dieselben, Gelegenheit des Traiteurs, Waschküche und Wohnung des Hausmeisters.
Zur nahmhaften Kösten Ersparnis an der Bedachung würde aber ganz entsprechend seyn, wenn das gegenwärtige Gebäude nicht ebenerdig und mehr ausgedehnt, sondern Stockhoch also mehr concentriert und weniger Bedachung erfordernd erbaut würde, nicht minder wurde ein Stockhohes Gebäude wegen den freieren Luftzug für die Gesundheit der versorgten Waisenkinder weit vorteilhafter seyn als ein ebenerdiges Gebäude. Zugleich ist Herr Architect Michael Pollack ersucht worden, die Ausarbeitung auf obige Art und mit Rücksichtnehmung auf das beigeschlossene Programm sub 1/1 zu entwerfenden Pläne übernehmen zu wollen, welcher sich hiezu bereitwillig erklärte. Da ferner wegen des Ausmass und den Situations-Plan des durch Seine Hochgeboren der k. k. Kämmerer H. Anton Festetich v. Tolna, zum Bau des Josephinums auf der Üllőer Strasse nächst den Ludoviceum-Gebäude geschenckten Grundes schon vor mehreren Monaten der Wohllöblichen König. Verschönerungscommission die Anzeige gemacht und wegen der gedachten Ausmass dem H. Stadt Ingenieur der Auftrag ertheilt wurde, hätte H. Johann v. Lichtholz Bürgermeister, den gedachten H. Ingenieur hinsichtlich der unverzüglichen Unterbreitung des fräglichen Situations Plans die nöthige Weisung zu geben.

Bei der heutigen Versammlung hat diese Commission zugleich den Hauptgrundsatz aufgestellt, dass die zu errichtende Waisenversorgungsanstalt Josephinum stets als ein selbständiges Institut zu verbleiben habe, und gegen die Verbindung desselben mit einer anderen Versorgungs Anstalt, sowohl für jetzt als auch für alle Zukunft die beste Verwahrung bestehen solle, weil ansonsten die wahre Absicht und nöthige Wunsch der Gutthäter vereitelt und für die Zukunft dieselben ganz abgeneigt seyn werden, diese wohltätige und höchstnothwendige zum bleibenden Andenken an S. K. K. Hoheit, des durchlauchtigsten H. Erzherzogs und Reichspalatins Joseph zu errichtende Anstalt zu unterstützen. Womit aber der zu beginnende Bau des Josephinums mit raschen Schritten fortgesetzt und ausgeführt werden könne, wäre die durch die Überschwemmung unterbrochene Sammlung der milden Beiträge in sämmtlichen Vorstädten zu beginnen, eben so auch in der inneren und Leopoldstadt, wo diese Sammlung noch nicht statt fand, fortzusetzen, weil so wie schon oben erwähnt wurde, zur Gelegenheit des Baus, wo thatsächlich die Errichtung des Waisenhauses dargethan seyn wird, für dasselbe ergiebige Beiträge zuversichtlich eingehen werden. Auch hat sich diese Commission dahin Auszusprechen, dass einstweilen in den zu erbauenden Waisenhaus, bloss Knaben versorgt werden sollen, weil wenn dasselbe zugleich für Mädchen einzurichten wäre, der Bau eine grössere Ausdehnung erfordern würde, zu welcher die Kräften des Fondes keineswegs hinreichend sind. Was übrigens die Bestreitung der Baukösten anbelangt, so hat sich hierinfalls diese Commission auf ihre noch unterm 28. t. Sept. 1837 gegebene Opinion zu beruffen. Es hätte nehmlich die Stadt sämmtliche Baukösten, jedoch in der Art zu tragen, dass der nun vor-

handene und disponible Fond bei 20.000 C. M. auf die Baukösten verwendet werde, jedoch für diese Summe die Stadt sodann die 5% Interessen dieser Waisenversorgungs Anstalt zur Erhaltung, gehörig berichtige, zu dieser Erhaltung werden sodann auch die Interessen von denen zum Waisenhaus bereits bestehenden Fundationen, nemlich von der Dorion, Gonitzky und Borarosschen Stiftung, verwendet; vorläufig aber würde in Beziehung der Baukösten, womit solche die Stadt auf die vorgeschlagene Weise bestreiten dürfe, an die hochlöbliche Köng. Ungar. Hofkammer eine unterthänigste Vorstellung zu erlassen.
ad No 75. Der durch die berichtlegende Commission in Rücksicht des wie in welcher Art und Ausdehnung für jetzt vorzunehmenden Baues des zu errichtenden Waisenhauses gegebener Wohlmeinung, wird auch von Seite dieses Magistrats beigetreten. Demnach hat die Stadt Kanzelley dieses Protocoll sammt den vorgelegten Programm dem H. Architect Michael v. Pollack, welcher die Ausarbeitung des nöthigen Bauplanes zu übernehmen bereit sich erklärte, ex offo zu obenerwähnten Zwecke zuzustellen, — wie auch dem Hn Bürgermeister Johann v. Tölgyessy Behufs der zu veranlassenden Vorlegung des durch H. Stadt Ingenieur August Erhard zu verfertigenden Situations Planes mitzutheilen. Ebenso haben die H. Franz v. Szepessy Magtrat Rath und H. Stadt Vormund Stephann Staffenberger wegen beginn der Sammlung milder Beiträge in den Vorstädten und Fortsetzung derselben in Innern und Leopoldstadt, wo solche bisher unterblieb, das nöthige zu veranlassen und über den Erfolg zu berichten, zu welchem Ende denselben der Auszug gegenwärtigen Protocolls zuzustellen ist. — Übrigens wird hinsichtlich der von Seite dieser Stadt zu übernehmende Baukosten die nöthige Vorstellung an die hochlöbl. königl. Ung. Hofkammer sobald die Baupläne ausgearbeitet und vorgelegt seyn werden, geschehen. Entsch. im Rath Pesth dto 30. März 1839.

Stadt Magistrat allda.

Auszug,
Aus dem Protocolle der Erwählten Bürgerschaft. Pesth dto 8. Februar 1840.
30. Herr MICHAEL POLLACK Architect und Mitglied dieser Erwählten Bürgerschaft berichtet in dem an diese Wahlbürgerschaft gerichteten Schreiben: dass auf seine Verwendung Seine Hochgeboren der S. S. Herr Kämmerer Anton v. Festetich geneigt war, zu der durch Ihn zum Bau des neuen Waisenhauses (Josephinum) bereits gewidmeten Grund von 3600 Quadrat Klafter annoch 75 abzutreten und wegen Überschreibung dieses auf der Üllőer Strasse befindlichen Grundes, auch die sub./. beigeschlossene Vollmacht ausgestellt habe.
Die durch Herren Michael Pollack Wahlbürger übersendeten Akten wurden durch den Herrn Stephan Staffenberger Vormund dem löblichen Magistrate zur Verfügung überreicht. Diese Wahlbürgerschaft spricht demnach für die durch Seine Hochgeboren dem k.k. Herrn Kämmerer Anton v. Festetich gemachte hochherzige Schenkung ihren verbindlichsten Dank aus. Zugleich wird von dieser Wahlbürgerschaft anerkannt dass sowohl die Schenkung der 3600 als auch der aus 75 bestehenden Mehrbetrages allein durch die bei Seiner Hochgeboren dem k.k. Kämmerer Anton von Festetich im Vertrauen auf hoch desselben und in Folge der vieljährigen mannigfaltigen Dienstleistungen zu erkennen gegebenen Wohlwollen und Zufriedenheit, übernommene Verwendung des Herrn Michael Pollack zu Stande gebracht worden seye, dass ferner hiedurch Herr Michael Pollack nicht nur seinen Kindern, sondern auch seinen Mitbürgern ein ehrenvolles Andenken zu hinterlassen, freundschaftlich die Hände gebothen habe. Über diese Anerkennung aber, welche unter einem diese Wahlbürgerschaft mit gebührenden Dank an Herrn Michael Pollack für seine gefällige Verwendung, verbindet, — hat Herr Stephan Staffenberger Stadt Vormund und Herr Jacob Onhaiser Mitglied der erwählten Bürgerschaft, den Herrn Michael Pollack mittelst zustellung des gegenwärtigen Protokolls in Kenntniss zu setzen. Beschlossen dto wie oben. Gefertigt durch Alexander Ságody Comitats Actuar.

*

Löblicher Stadt Magistrat!
Nachdem ich mich bereitwillig erklärte, den mir, durch Eine, aus Anlass eines allhier zu errichtenden, und nach Seiner Kaiserlichen Königlichen Hoheit, dem durchlauchtigsten Erz Herzog Reichs Palatin unseren gnädigsten Beschützer mit dem Namen „JOSEPHINUM" zu schmückenden Waisenhauses Magistratualiter abgeordnete

Comission — eröffneten Wunsch, dass ich die Ausarbeitung der zu Erbauung eines derartigen Gebäudes erforderlichen, in Gemässheit des mir, zufolge Magistratual Determination dd. 30. März 839 samt dem Comissions Protocolle mitgetheilten Programmes zu entwerfenden Pläne übernehmen soll, um so freudiger zu erfüllen, je wilkommener mir jede Gelegenheit ist — durch Thaten zu bekunden, wie sehr ich einerseits von dem heissesten Dankgefühle und der tiefsten Verehrung gegen seine Kaiserliche Königliche Hoheit für Höchst Dessen unserer geliebten Stadt durch so viele Jahre mit wahrer Fürsten Grösse huldvoll geschenkte väterliche Sorgfalt — andernseits aber auch von dem eifrigsten Bestreben durchdrungen sey, Einem Löblichen Stadt Magistrate und der Hochachtbaren Bürgerschaft, nicht minder sämmtlichen Bewohnern dieser königlichen Frei Stadt, nicht allein zur Förderung dieses die Errichtung eines bleibenden an die erhabene Tugenden und grossen Wohltaten Seiner Kaiserlichen Königlichen Hoheit erinnernden Denkmals der unbegrenzesten Dankbarkeit unserer Mit- und Nachwelt — bezweckenden Unternehmens — sondern auch im Allgemeinen zur Creirung jeder Art der Humanitatis gewidmeten Instituts nach meinen Kräften das Möglichste beizutragen, — so säumte ich auch nicht eine das ganze Gebäude in der Art wie es einst bestehen könnte — umfassenden Plan, getreu nach aller in dem mir mitgetheilten Programme enthaltenen Bestandtheilen zu entwerfen, welchen ich einem Löblichen Stadt Magistrate mit der unmassgeblichsten Bemerckung hiemit ergebenst zu unterbreiten die Ehre habe, dass aus Rücksicht der gegenwärtig noch schwachen Geldmitteln des dazu bestimmten Fondes einstweilen nur ein durch die abgeordnete Löbliche Comission zu ermittelnde Theil in Ausführung zu bringen wäre, worüber ich mir die nöthige Verständigung seiner Zeit zu ertheilen ergebenst bitte. Anbelangend die Localitäten dieses Entwurfs, diese war ich bemüht so einzurichten, wie ich es theils durch angestellte Combinationen, theils durch Besichtigung ähnlicher schon bestehender Institute endlich durch verlässliche durch Halle und Potsdam erhaltene Berichte geleitet, am zweckmässigsten gefunden habe. — Übrigens weit entfernt zu wähnen als hätte ich mit diesem ergebenst unterbreiteten Entwurfe der Geburt meiner schwachen Talente in diesem Genre das Vollkommen Erreichbare, und das Allerseits befriedigendste geleistet, bin ich im Gegentheil der Ansicht dass durch Berathungen welche dem Geiste der Sache angemessen sind, und durch Beseitigung jeder Persönlichkeit das Allenfalls noch mangelnde leicht ermittelt, und somit das Ganze ihrem Ende mit dem besten Erfolge zugeführt werden könnte.
Sollte es mir schliesslich gelungen seyn, mit dieser meiner mühsamen, auch nicht ganz unkostspieligen Arbeit Einem Löblichen Stadt Magistrate und der gesammten Hochachtbaren Bürgerschaft abermals einen Beweis meiner steten Bereitwilligkeit und Hochachtung zu liefern, und diesfalls mir die gewiss nicht verdiente Anerkennung derselben zu erringen, so würde diese am Ziele meiner 42. Jährigen Laufbahn mir zum schönsten Lohne gereichen, welchen ich meinen Kindern, denen ich denselben Eifer möglicht gemein nützig zu werden stets zu empfehlen beflissen war, als ein beneidenswertes Vermächtnis hinterlassen würde. Womit ich mich und meine Angehörigen dem Schutze und der wohlwollenden Gesinnungen sowohl eines Löblichen Stadt Magistrats als auch der gesammten Hochachtbaren Bürgerschaft ergebenst empfehlend mit ausgezeichneter Hochachtung verharre

Eines Löblichen Stadt Magistrats
Pest am 14. ten Juny 1840.
ergebenster Diener
Michael Pollack
k. k. Architekt.
bürg. Baumeister und Wahlbürger.

[Külzetén:]

Einen Löblichen Stadt Magistrat
der königlichen Frei Stadt Pest!
Michael Pollack unterbreitet ergebenst seine ausgearbeiteten Pläne zur Errichtung eines nach Seiner Kaiserlichen Königlichen Hoheit des Durchlauchtigsten und Gnädigsten Erz Herzog Reichs Palatin mit dem Namen JOSEPHINUM zu schmückenden Waisen-hauses.

*

1840-ik évi Június holnap 15-kén Pesten tartatott Tanáts Ülés Jegyzőkönyvének kivonatja

Herr Michael Pollack k. k. Architekt und hiesiger Wahlbürger überreicht Pläne zur Erbauung eines nach S. k. k. Hoheit den Durchlauchtigsten Ertzherzog Reichspalatin zu benennenden Waisenhauses (Josephinum).

Dieses Gesuch wird an die operierende Comission zur amtlichen Verhandlung und Berichtserstattung angewiesen und der Herr Architect Michael Pollack durch die schnelle mühevolle und mit Kosten verbundene Ausarbeitung der überreichten Pläne abermal einen Beweis von seinem Eifer zur Beförderung wohltätiger Institute mitzuwirken gegeben hat : so wird demselben in gerechter Anerkennung dieser Verdienste der gebührende, wohlverdiente Dank erstattet zugleich die Stadtkanzley beauftragt, dieses Protocoll denselben Herrn Architecten zuzustellen. Entsch. im Rath Pesth die ut supra.

[Benkóczy József aljegyző]

Extractus protocolli Magistratualis do Pestini 20 Junii $\overline{840}$.

Die Behufs der Errichtung eines den Namen Josephinum führenden Waisenhauses magliter abgeordnete Comission überreicht ihr untern 16. Juny $\overline{840}$ über die Baupläne-Prüfung verfasste Protocoll zur magtual Entscheidung.

77. Bey der heutigen Comissions Sitzung sind die Baupläne, welche Herr Michael v. Pollak K. K. Architect und Mitglied der Erwählten Bürgerschaft in Folge der an Ihn gestellten Aufforderung zum Bau der Waisenversorgungsanstalt (Josephinum) gefällig war zu verfassen, eingesehen und ihrem Zweck vollkommen entsprechend anerkannt worden.

Demnach hat sich diese Commission dahin ausgesprochen, dass der zu den nothwendigsten Bedürfnissen der Anstalt erforderliche Bau an den Theil des Grundes gegen die Stadt zu, nemlich von der Üllőer Strasse in die zwischen den Grund des Josephinums und den Nachbarn Joseph Schwendner neu zu eröffnende Gasse, nach den in dem Bauplan mit den Buchstaben A. B. oder C. D. gemachten Bezeichnung vorzunehmen und auszuführen sey. In so fern nemlich die Kräften des Fondes erlauben sollten, könnte der Theil des Gebäudes mit A. B. bezeichnet ausgeführt, ansonsten aber würde es genügen, wenn bloss die Gemächer, welche die Linie C. D. umfasst erbaut werden. Diese Gemächer würden somit hinreichend seyn, damit nach denen Herstellung das Institut sogleich ins Leben tretten könne. Später aber bey Zunahme des Fonds Kräften kann der Bau dieses Gebäudes allmählig ohne dabey die nun herzustellenden Piecen wesentlich umzugestalten, ausgeführt werden. Die nothwendigen Gemächer, welche in den bezeichneten Raum A. B. oder C. D. anzubringen sind, werden somit, so wie es in Protocolle dieser Comission dto 27. März $\overline{839}$, bereits angezeigt wurde, in folgenden bestehen :

in der Wohnung des Directors
in der Wohnung von 2 Schullehrern
in 2 Zimmern für 25—50 Schulknaben
in 2 Schlafzimmern 25—50 Schulknaben
Gelegenheit des Traiteurs, Waschküche und Wohnung des Hausmeisters.

Da nun der Grund des Josephinums ringsherum mit einer Planke gehörig verwahrt ist, in dem dies Halbscheid sich bereits auf dem Grunde befand, und dieselbe S. Hochgeborene der K. K. Kämmerer H. Anton v. Festetich sammt den Grund der Stadt freyherzig zu überlassen geruhten, dies andere Halbscheid der Planke aber durch die hiesigen Herren Zimmermeister zum Beweis ihrer Wohltätigkeitsliebe unentgeltlich hergestellt wurde, da ferner laut mündlichen Berichtes der Hn Bau Curatoren auf dem Josephinum Grund bereits 321 Cubic Klafter aufgeklafterte Bausteine, 600 Metzen zerlösten Kalk in zwey Gruben vorhanden, eben so auch ein Brunnen und eine Zeugkammer hergestellt ist : so wären die beiliegenden Baupläne Seiner K. K. Hoheit dem Durchlauchtigsten Herrn und Reichspalatin Joseph zur höchsten Genehmigung unterthänigst einzusenden und sub spe rati die Grabung der Fundamente und der wirkliche Bau des Josephinums häuslich, so wie diesfalls das Einrathen dieser Comission der Löbl. Magistrat unterm 24. Febr. $\overline{840}$ No 2564 bereits bestätigte, ohne Verzug zu beginnen. Zugleich wurde H. Michael v. Pollak von dieser Commission geziemend ersucht, die Inspection und Direction des häuslich auszuführenden Baues

auf sich nehmen zu wollen, da seiner bereitwilligen Verwendung zu Folge S. Hochgeboren der k. k. Kämmerer H. Anton v. Festetich den zur Errichtung des Waisenversorgungshauses (Josephinum) erforderlichen Grund der Stadt zu schenken geruhte, H. Michael v. Pollak zugleich auch so gefällig war, mit mühsamer und auch nicht ganz unkostspieliger Arbeit zum abermahligen Beweis seiner stetten Bereitwilligkeit für das Gemeinwohl dieser Stadt und ihrer Einwohner — die vorerwährten Baupläne zu verfertigen — worauf H. Architect Michael v. Pollak erklärte nicht nur dem Wunsche und Ansuchen dieser Commission wegen der nothwendigen Direction beym häuslichen Bau des Josephinums, selbst mit Verzichtleistung auf jeden Baumeister von den Gesellen zu kommenden Gebühren, entsprechen, sondern versprach sogar das beym Bau erforderliche Gerüstholz aus Eigenem liefern zu wollen, für welches zu Gunsten des Josephinum-Fondes dienende Anerbiethen die dankbare Anerkennung von dieser Commission dem H. Architecten Michael v. Pollak erwidert wurde.
ad No 77. Dem Commissions Vorschlag wird von Seite dieses Magistrats beigestellten und die vorgelegten Pläne S. K. K. Hoheit dem Durchlauchtigsten Erzherzog und Reichspalatin zur höchsten Genehmigung sammt diesem Protocoll unterthänigst unterbreitet. — Womit aber gemäss dieses Vorschlags der Bau des Josephinums nächstens begonnen und ununterbrochen fortgesetzt werden könne, haben die H. Franz v. Szepessy Magistrats Rath und Stephan Staffelberger Stadtvormund die nothwendigen Sammlungen gemäss die unterm 30-ten März 830. No. 3717. ergangene magtual Determination fortzusetzen, um die bereits subscribirten Beiträge einzukassieren. H. Magistrats Rath Joseph v. Vojdisek haben die bei den hiesig. p. Handels Stand theils baar erliegenden theils subscribirten Beiträge zu übernehmen und an diese Commission zu übergeben. Übrigens wird die Cassaführung der eingehenden Baugelder dem H. Leopold Rottenbiller nachdem H. Georg Pullmann Waisen Vater solche fortzusetzen durch die gehäuften Amtsgeschäfte gehindert ist, überlassen, welcher in Verzeichnisse der bereits eingeflossenen, als auch ferner zu leistenden wohlthätigen Beyträge sowohl in baarem Gelde als Materialien verfassten und der Berichtlegenden Commission von Zeit zu Zeit vorzulegen hat. Endlich hat die Stadt Kanzley dieses Protocoll den vorbenannten H. H. Exmittierten ex offo ohne Verzug zuzustellen. Entsch. im Rath Pesth dato ut supra.

Sig. per Jos. Benkóczy jur. Cmittis Vice Notario.

[136] Az adakozások természetesen később is folynak, l.: Pesti Hírlap (1845) 425. sz.; Hölgyfutár (1852) 227. old. stb.

[137] Tervek : Sz. B. 8728. Egykor Fr. Üllőerstrasse, mai IX. Üllői út 76.

[138] Az irodalom sokszor foglalkozott e művel, nem annyira az építészeti alkotással, mint az intézménnyel : *Schmall L.*, A budapesti József-fiúárvaház története. Bp. 1893. — *Lechner J.*, A Josephinum. MMÉE LI (1917) 243. kk. — A nagyobbításra vonatkozó tervpályázattal foglalkozik : Magyar Építőművészet (1907) 7—8. sz. — *Schoen A.*, Budapest székesfőváros kórházainak és emberbaráti intézményeinek kápolnái. TBM. VII. köt. Bp. 1939, 28. kk. — *Bierbauer V.*, Az 1838. évi árvíz hatása Pest építészetére. A Pest-Budai árvíz 1838-ban. Bp. 1938, 278. kk. — *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 91 (azzal a tévedéssel, hogy a telket Pollack adományozta, holott a telket Festetich Antal adta, míg a terveket Pollack díjmentesen készítette). — Az irodalomban általában Pollack műveként szerepelt [VU (1856) 137—138; *Lechner* utóbb i. m. 85; *Hekler*, Budapest als Kunststadt i. m. 85. stb.]. — Még egy ilyen szerény keretek közt működő nevelőintézet is elősegíthette Pest magyarosodását, ezt egy híradás mutatja [Nemzeti Ujság (1847) 158] a félévi vizsgákról, amely a nem magyar anyanyelvű tanulók magyar nyelvű feleleteiről tudósít. — A második világháború alatt felmerült az épület lebontásának gondolata [Pest (1943) jún. 21. 2. old.], de ez a terv nem került kivitelre.

[139] Engedély : Sz. B. 1828. 4301. Egykor an der Donau, mai IX. Közraktár utca 16. helyén. A terv hiányzik.

[140] Engedély : Sz. B. 1828. 4452. A terv hiányzik. Egykor L. Waitznerstrasse 398, mai V. Bajcsy Zsilinszky út 56. Mint folyamatban levő építkezés szerepel a Szépészeti Bizottmány 1818—1828 közti munkáit kimutató jelentésben (Főv. Lvtár. Intim a. n. 8703 és uo. Sz. B. Jkv. 1829. jan. 4.). — 1861-ben — Zakariás G. Sándor szíves közlése szerint — Wagner Sándor épít rá két emeletet.

[141] Sz. B. 4540. Egykor Th. Königgasse—Akatziengasse, mai VII. Majakovszkij utca 53—Akácfa utca 67. helyén. Königgasse 558. sz. alatt szerepel a fent idézett,

1829-ből származó kimutatásban. A tervek lappanganak, a homlokzat tervének fényképét Schoen Arnoldnak köszönjük.

[142] Sz. B. 4580. Tervek : Sz. B. Iratoknál. Egykor Th. 3 Trommelgasse—Rumbachgasse Ecke, mai VII. Dob utca 8—Rumbach utca 6. helyén. Szerepel az 1829. évi összeírásban. — Nem tudunk közelebbit az ugyanebben az összeírásban szereplő Herzog-házról (am Kemnitzerischen Grund 757).

[143] Sz. B. 4728. Engedély : 1829. aug. 29. Tervek hiányoznak. Egykor L. Waitznerstrasse 394., mai V. Bajcsy Zsilinszky út 66. helyén. Szerepel az 1829. évi összeírásban.

[144] Sz. B. 4626. Egykor Ellenbogengasse 966, mai VI. Népköztársaság útja 14. helyén. Tervek hiányoznak. Szerepel az 1830. évi összeírásban.

[145] Sz. B. 5317. Egykor J. Herbstgasse 12, mai VIII. Szentkirályi utca 16. helyén.

[146] Bár a munka jelentéktelen volt és általában a Szépészeti Bizottmány „házon belül" igyekezett elvégeztetni, oly sokat és oly sokáig foglalkoztatta mesterünket, hogy szükségesnek látszik az adatok összefoglalása. — Sz. B. 5438. Új csőszház (Hütterwohnungen) terve. A vendéglőépület, amelyet mesterünk 1815-ben tervezett, érthetően hozzájárult e területnek — mint népkertnek — a fejlődéséhez. A Szépészeti Bizottmány 1817-ben foglalkozik a fásítás kérdésével (OL. Nádori Lvtár. Pol. 1817. jan. 12. N° 615), a nádor Nebbien Henrik tervének kivitelére ad utasítást (uo. 1817. nov. 21. N° 1441). A munkálatokról a Szépészeti Bizottmány részéről Lechner János ad rendszeres jelentést (uo. 1817. nov. 18. N° 1461 és dec. 4. N° 1510). — A ligetbe vezető út (fasor) fásítását sürgetik, a nádor azonban azt későbbre halasztja (uo. 1818. N° 225), de a munka egyébként, miként a jelentések mutatják, tovább folyik (1819. aug. 17. N° 730. és 1820. N° 331). — 1825-ben Pollack bérbeveszi a vendéglőt, miután az előző bérlő — Hőger Frigyes — orvosi tanácsra lemondott róla (Sz. B. Jkv. 1825. márc. 25. 303; ápr. 24. 412 és 848), de a tetemes javítások miatt kéri a bérösszeg csökkentését (OL. Nádori Lvtár. Polit. 1825. N° 635). — Pollack már korábban is rendelkezett vendéglővel az egykori Kraillengasseban (ma Paulay Ede utca), amelyhez 1807-ben készített alaprajzot, figyelembe véve az utcaszabályozás kívánalmait (Ptjkv. 1807. nov. 23. N° 6697). E kérdésben, úgy látszik, nem tudnak egységre jutni, mert 1827 elején — a nyári idényre készülve — Pollack még javítja-nagyítja a vendéglő pincéjét (Sz. B. Iratok. 1824. febr. 3. N° 4024), míg az év végén a számvevőség az „előző bérlő" felszerelését árvereztetni kívánja és a befolyó összeget a bérleti hátralék törlesztésére szándékozik fordítani (Sz. B. Jkv. 1827. nov. 1. N° 1038). Mint a Szépészeti Bizottmány építésze, hivatalból foglalkozik az épülettel kapcsolatos mindennemű kérdéssel (Sz. B. 1828. 526, viharokozta károk helyreállítása; uo. 1829. ápr. 20. 125 és 312). Úgy látszik, a javítások egyre költségesebbek, mert 1831-ben ismételten tárgyalják őket azzal a gondolattal, hogy a színházépületnél megtakarított anyagokat lehetne itt felhasználni (Sz. B. Jkv. 1831. ápr. 17. 359; máj. 23. 502; jún. 26. 668). Ugyanakkor készíti mesterünk a fent említett kis őrház tervét, amelyben a parkőrök lakását, a szerszámkamrát stb. kívánja elhelyezni. Most is hivatkozik arra, hogy az építkezést a Szépítési Alap megterhelése nélkül fogják elvégezni (Sz. B. 5438; Sz. B. Jkv. 1831. júl. 10. 744; aug. 14. 844). Ez év feszült politikai légköre érteti meg, hogy még a nádor is igyekszik minden izgalmi góc elsimítására. Ezért a munkanélküliek foglalkoztatására 15 000 forintot engedélyez, ezt az összeget elsősorban a városligeti kertmunkálatok elvégzésére fordítják (Sz. B. Jkv. 1831. aug. 14. 825). A következő évben is folynak — Pollack vezetésével — a vendéglő és a csőszház munkálatai (Sz. B. Jkv. 1832. ápr. 14. 412 és 416; ápr. 29. 454 és 459; máj. 27. 537; jún. 11. 617; jún. 11. 612; jún. 24. 658 — dróthíd —; júl. 8. 693; aug. 5. 813; szept. 2. 891; szept. 30. 960; okt. 21. 1006 és 1015; nov. 4. 1048 és 1051; nov. 18. 1082). Az ilyen aprólékos javítások később is szükségesek és e munkálatokért — hivatalból — Pollack a felelős (pl.: Sz. B. Jkv. 1833. máj. 12. 434; 1834. jún. 1. 144; 1834. jún. 22. 397 és 412; aug. 31. 586; szept. 26. 653; okt. 19. 667, 674, 677; nov. 16. 700, 709, 712; dec. 7. 745, 749, 750; dec. 28. 792, 795, 798; 1835. febr. 26. 103; febr. 8. 75; febr. 26. 100 és 101; márc. 22. 143 és 149; ápr. 26. 197, 200, 202; máj. 17. 279; jún. 29. 359). 1837-ben újabb átalakítás, illetve építkezés folyik (uo. 1837. júl. 30. 549; aug. 17. 581; szept. 3. 662; nov. 5. 783 és 784; 1837. nov. 5. 764; 1838. okt. 14. 2386). 1839-ben új vendéglőről esik szó az iratokban, a bérlő ekkor Hollhut János (uo. 1839. ápr. 23. 774; 1839. máj. 12. 1037), de ekkor már Pollack Ágost nyújtja be a munkaszámlákat

(uo. 1839. júl. 7. 1615; júl. 14. 1678; aug. 4. 1823 és 1832), míg a végül elkészült új vendéglőt a nádor hozzájárulásával hat évre Emerling Károly veszi bérbe évi 400 kurrens forint összegért (uo. 1839. júl. 21. 1698).

[147] Pollack jelentése szerint például Hild József 1817 óta, Zofahl Lőrinc 1819 óta, Kasselik Ferenc 1820 óta és Zitterbarth Mátyás 1825 óta késik mestermunkája elkészítésével (Főv. Lvtár. Relat. a. n. 3569). Megintik őket, újabb határidőket megjelölve (ez az eset is bizonyítja — a hasonlókkal egyetemben —, hogy a céh már csak névleg gyakorolja jogait).

[148] A Marczibányi-palotára vonatkozó jelentés ugyanott: Relat. a. n. 4202. — Akár hivatalból, akár saját kezdeményezéséből, ott találjuk minden, a városkép alakulása szempontjából fontos kérdés vagy terv tárgyalásánál. Így 1832-ben részt vesz a Hídegyesület alapító ülésén. Az egyesület célja — mint ismeretes — a Pestet Budával összekötő állandó híd megépítése volt (*Viszota Gy.*, A Széchenyi híd története. Bp. 1935, 32).

[149] Sz. B. 5483 és Sz. B. Jkv. 1832. máj. 27. 524. Egykor F. Mühlgasse, mai IX. Ferenc körút—Tűzoltó utca sarok helyén. — Többször szerepel Pollack műveként az egykori Gyertyánffy-ház (a mai Anker-udvar helyén), de ezt a négyemeletes házat Dütrich József tervezte 1815-ben (Sz. B. 1478) és nem mesterünk 1831-ben [Pesti Napló (1908) máj. 28].

[150] Lásd a Neumayer-ház korábban szerepelt terveit, valamint a többször idézett kimutatás adatait, ahol e ház „Badgasse 22", a Neumayer-ház pedig „Donauzeile" jelzéssel szerepel.

[151] Sz. B. 5526 és Sz. B. Jkv. aug. 5. Egykor F. Kuhgasse 5, mai IX. Kinizsi utca 30—36. helyén.

[152] Sz. B. 5524 és Sz. B. Jkv. 1831. aug. 5. Bei den Ladenhändlern, mai V. Szent István körút 2—12. helyén. — L.: *Bevilaqua Borsody B.*, A magyar serfőzés története. Bp. 1931, II. köt. 743.

[153] Sz. B. 5535 és Sz. B. Jkv. 1832. aug. 19. 822. Egykor Th. Altgasse 8, mai VI. Ó utca 12. helyén.

[154] Sz. B. 5646 és Sz. B. Jkv. 1833. márc. 10. 1133. — A tervek hiányoznak. Egykor Th. Königgasse—Kleine Kreuzgasse sarok, mai VI. Majakovszkij utca 21—Kazinczy utca 56. Frissen és szakszerűen helyreállítva.

[155] Sz. B. 5762 és Sz. B. Jkv. 1833. szept. 1. 697. Egykor Th. Zwei Mohrengasse 30, mai VI. Paulay Ede utca 33. Wieser József 1860-ban kivitelezett emeletráépítésével és alakításaival (Sz. B. 19784) ma is áll.

[156] *Sternegg* i. m. 173.

[157] Sz. B. 5849 és Sz. B. Jkv. 1834. febr. 23. 97. A tervek ismeretlenek. Egykor Th. Aradergasse, mai VI. Aradi utca 11. helyén.

[158] Sz. B. 5881 és Sz. B. Jkv. 1834. ápr. 6. 227. Valószínűleg erre a telekre (vagy a részben megépült Pollack-tervezte házra) építette Hild József 1839-ben Klopfinger János részére az Sz. B. 8049. sz. alatt szereplő házat.

[159] Sz. B. 6054 és Sz. B. Jkv. 1835. febr. 8. 47. Egykor Lustigegasse 18, mai VIII. Víg utca 12. Átépítve áll. A tervek hiányoznak.

[160] Sz. B. 6227 és Sz. B. Jkv. 1836. jan. 31. 91 és 133; valamint ápr. 24. 271. A tervek hiányoznak. Egykor L. 3 Kronengasse 330, mai V. Alpári Gyula utca 3. Átépítve áll.

[161] Sz. B. 6335. Engedély: Sz. B. Jkv. 1836. aug. 14. 532. Egykor auf seinem leeren Grund in der Leopoldstadt am Ullmannischen Tabackgebäude.

[162] Sz. B. 6259. Egykor Grenadiergasse—Franziskanerplatz Eck, mai V. Városház utca—Kossuth Lajos utca sarok helyén.

[163] Sz. B. Jkv. 1836. júl. 24. 498. Eisengasse. — Uo. 1836. júl. 24. 496. Renngasse 184. — Uo. 1836. máj. 23. 361. Bei den Bauholzhändlern 105, mai V. Balassi Bálint utca 25. helyén. — 1837-ből is van adat egy Pollack-tervezte földszinti házról, amelynek tervei egyelőre ismeretlenek. Ez Szvetenay Márton háza a ferencvárosi Soroksári úton (Sz. B. 6437 és Sz. B. Jkv. 1837. febr. 26. 136).

[164] Pollack nevére 1838-ban 60, 1839-ben 17 építési engedélyt állítanak ki olyan újjáépítésekért, amelyek felelőse volt. Ezeket az egyébként is jelentéktelen és egyszerű épületeket nem vettük fel a műveit tartalmazó jegyzékbe.

[165] Sz. B. Jkv. 1838. márc. 28. 161; máj. 11. 376. — *Bierbauer*, Árvízkönyv i. m. 261. kk. — Allgemeine Bauordnung für die kön. Freistadt Pesth. 1839.

[166] Sz. B. 6837. Egykor Grosse Akaziengasse 183, mai VII. Akácfa utca 12. helyén és Sz. B. 6840. Egykor Akaziengasse 38, mai Akácfa utca 42. helyén.

[167] Sz. B. 6900. Egykor Johannesgasse 731, mai Kis János utca 4. helyén.

[168] Löb : Sz. B. 6911. Egykor Akaziengasse 156, mai VII. Akácfa utca 29—Wesselényi utca 35. helyén. — Pfahn: Sz. B. 7070. Egykor Th. Nussbaumgasse 287, mai VII. Klauzál tér 2. helyén. — Langer : Sz. B. 7146. Egykor Valerogasse 3, mai Kürt utca 11. helyén. — Bedő : Sz. B. 7235. Egykor Sonnengasse 6, mai VIII. Nap utca 4. helyén. — Sternecker Mátyás : Sz. B. 7240. Egykor F. Liliengasse 9, mai IX. Liliom utca 37. helyén, ez utóbbi átalakítva áll. — Joannovits : Sz. B. 7272. Egykor Altstadt 290. Basteygasse, mai V. Bástya utca 11. helyén. Az egyetlen belvárosi építkezés e sorozatban, átalakítva ma is áll. — Az 1838—39. évi építkezések közül úgy látszik még az alábbiak sorolhatók mesterünk művei közé, azaz saját tervei szerint készültek, nem csupán felügyelete mellett : Grosz (Goss) Miklós földszintes háza (Sz. B. 7222. Egykor Th. Schiffmannsgasse 1159, mai VI. Hajós utca 33—35. helyén); Kientzl Pál földszintes háza (Sz. B. 7257. Egykor J. Lustigegasse 1164, mai VIII. Víg utca 9. helyén); Wurm József istállója (Sz. B. 7292. Egykor Th. 3 Trommelgasse, mai VII. Dob utca 57—Kertész utca 36. helyén); Vogt Vilmos földszintes sarokháza (Sz. B. 7855. Egykor J. Hollundergasse 17, mai VIII. Rökk Szilárd utca 23—Gutenberg tér 3. helyén); Benedek Pál földszintes háza (Sz. B. 7917. Egykor Th. Schiffmannsgasse 33, mai VI. Hajós utca 33. helyén); Chapetz Borbála földszintes háza (Sz. B. 8150. Egykor Th. Leandergasse 7, mai VII. Hársfa utca 48—52. helyén).

[169] Egyszerű földszintes ház Almay-Wurm József építkezése. Sz. B. 7486. Egykor Th. Grosse Akaziengasse 161, mai VII. Akácfa utca 47—51. helyén. — Ide tartozik Breitner Miksa földszintes háza (Sz. B. 7555. Kleine Feldgasse 204—Arénagasse 12, mai VII. Wesselényi utca 27—Kismező utca helyén) és Schwartz Lénárt földszintes sarokháza (Sz. B. 7573. F. Blumengasse 315—Frantzplatz 8, mai IX. Bokréta utca 16—Ferenc tér 5., ez utóbbi rész átalakítva ma is áll).

[170] Heger József földszintes háza (Sz. B. 7658. 1839. febr. 10. Egykor J. Verderbergasse 218, mai VIII. Kistemplom utca 5. helyén); Anton Schramml pillértagolású földszintes háza, amelyhez két tervet is készít (Sz. B. 8446 és 8564, 1840-ből. Egykor Th. 338, mai VII. Kazinczy utca 22. helyén); Kasche József földszintes háza (Sz. B. 8449. Egykor J. Statıonsgasse 598—599, mai VIII. Baross utca 15. helyén); Mathias Schimandl magasföldszintes háza (Sz. B. 8577. 1840. Egykor J. Stationsgasse 624, mai VIII. Baross utca 50. helyén); Bornhäuser Antal földszintes háza (Sz. B. 8946. 1841. Egykor Th. Grosse Kreutzgasse 342, mai VII. Kazinczy utca 12. helyén); Pokorny János földszintes háza (Sz. B. 8976. 1841. Egykor Grosse Kreutzgasse 341, mai VII. Kazinczy utca 14. helyén); Hummel Márton földszintes háza (Sz. B. 9468. 1842. Egykor Perlhuhngasse 4, mai Gyulai Pál utca 7. helyén). Nem jelentett nagyobb feladatot a második emelet építése az Eger-házra (Sz. B. 9821. Egykor A. Grosse Bruckgasse 13, mai Deák Ferenc tér 3—Deák Ferenc utca 23. helyén). Az Eger-ház telkének átírása Eger Magdolna férjezett Pollack Mihályné nevére csak 1853. május 2-án történt meg. A bejegyzés szerint az 1810-ben elhalt Eger János György 1789-ben vette a telket a várostól, a vételár utolsó részlete 1816-ban folyt be az Sz. B. pénztárába. A tulajdonos halála után a telek „az időközben rá épített házzal együtt" fent nevezettekre szállt (Főv. Lvtár. Telekátírási jegyzőkönyvek. 1853. január—1859. június, 56—57. old., ezt az adatot Schoen Arnoldnak köszönjük). — További építkezések : Majorszky János földszintes háza (Sz. B. 9864. 1843. Egykor J. Toleranzgasse 4, mai Kisfaludy utca 38. helyén), Löb Ferenc toldaléképítkezése (Sz. B. 10041. 1843. Egykor Grosse Akaziengasse 156, mai Akácfa utca 29—Wesselényi utca 35. helyén ; folytatva az 1838-ban épült 6911. tervszám alatti házat), Mayer János földszintes háza (Sz. B. 10085. 1843. Tervmódosítás : 10126. Egykor Kirchenplatz 693—694, mai Horváth Mihály tér 11. helyén), Waltron János földszintes házának udvari toldaléka, amely részben ma is fennáll (Sz. B. 10142. 1843. aug. 13. Egykor Akaziengasse 464, mai Akácfa utca 61). — A Szépészeti Bizottmány építkezéseiről készült 1841. évi kimutatás több építkezést sorol fel mesterünk nevével. Ezek néhányáról semmi közelebbit nem tudunk. Ezek : Kutsera-ház 1838-ból (Waitznerstrasse 167), Joh. Klumbach háza 1839-ből (Johannesgasse 733), P. Latonik háza 1839-ből (3 Rosengasse 760), Nic. Gross háza 1839-ből (Schiffmannsgasse 1155), Kat. Pavonitz háza 1840-ből (Kuhgasse 181). OL. Nádori Lvtár. 1840. Polit. N° 1269.

[171] Sz. B. 8657 1840. Egykor F. Üllőerstrasse 200, mai IX. Üllői út 17—Erkel

utca 19. Kétemeletesre magasítva ma is áll. Az emeletráépítést Ybl végezte, aki egy időben itt lakott.

[172] Sz. B. 11932. 1843. Egykor Obere Donau Zeile 92, mai XIII. Pozsonyi út 9—13. helyén.

[173] *Gárdonyi A.*, A budai hegyvidék első nyaraló telepei. TBM. II. köt. Bp. 1933, 180. kk. — *Schoen A.*, Fővárosunk 1800—1872 (Kiállítás-katalógus). — *Genthon I.*, Magyarország műemlékei. Bp. 1951, 31. — Ma Budakeszi út 33.

[174] Honderű (1846) I. 475; II. 119. — Hölgyfutár (1852) 217. — *Hauffler* i. m. 79.

[175] *Rados*, Hild i. m. 79.

[176] A bombatalálattól sérült villát 1945-ben lebontották. — *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 50. — Budapest műemlékei. I. köt. Bp. 1955, 781. — A városligeti villák közül eddig egyet sem tudunk Pollack hiteles műveként igazolni. *Turányi Kornél* (Fasori kertek. Budapest Régiségei. XV. köt. Bp. 1950, 579) szerint 1831 és 1856 között volt itt Pollacknak szőlője, de hogy azon saját tervezésű villa állt volna — miként azt szerző állítja —, ezt eddig sehogy sem lehetett igazolni. — Mesterünknek a Városligetben talán több telke is volt, az egyiket 1831-ben veszi a Dulitzky-családtól (Főv. Lvtár. Telekátírási jegyzőkönyvek. 1831. jan.—1834. ápr. 126. old. bejegyzése), egy másik telket ugyanettől a családtól 1844. december 10-én vett meg (uo. 51. köt. 26. old.). — Pollack halálakor egy városligeti szőlő átírásáról tudunk (Stadtwäldchen 169. Weingartengrund), amelyet 1857. május 25-én az özvegy nevére írnak át anélkül, hogy rajta álló házról említés történne (uo. 54. köt. 574. old.). E telekkönyvi adatokért Schoen Arnoldnak mondunk köszönetet. — *Horváth Henrik* (Budapest művészeti emlékei i. m. CXXXV. kép) az egykori Pongrácz-kúriát (Fasor 30) tekinti mesterünk művének. Ez a villa azonban az 1845-ben épült Szepesy-villával azonos, amelynek Hild Józseftől szignált tervei ránk maradtak. Így tehát ez az épület nem hozható Pollackkal kapcsolatba.

[177] A kastély építéstörténetét tisztázó Klette-képeket *Ybl* i. m. tette közzé. Az építéstörténet és a teljes bibliográfia közzététele: Pest megye műemlékei. I. köt. Bp. 1958, 369. — *Lyka* i. m. 304. old. Hofrichter nevét is említi e kastéllyal kapcsolatban. Talán Koch helyetteseként szerepelt itt, hiszen a pesti Károlyi-palotánál is így szerepel, a maga pesti mesterjogával fedezve az idegenből jött Kochot.

[178] *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 180.

[179] Korábban a Pollack hatása alatt keletkezett művek közt szerepelt (*Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 224), sőt a „Nemzeti Múzeummal való rokonsága" alapján *Imrényi Szabó Imre* Pollack hiteles művének tartotta (Öreg udvarházak. Bp. 1944, 2—3, 37, 49, 105. kép). Kérdéses Pollack-műként szerepel a legújabban megjelent topográfiában (Pest megye műemlékei. II. köt. Bp. 1958, 202).

[180] *Rados*, Hild i. m. 79.

[181] *Bártfai Szabó L.*, Széchenyi István művész kortársai és barátai. MM (1930) 588.

[182] *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 122. — *Csatkai E.*, Sopron és környéke műemlékei. II. kiad. Bp. 1956, 564.

[183] Legújabban — R. Tombor Ilona szíves közlése kapcsán — az 1835-ben befejezett erdőtagyosi (környei) volt Huszár-, ma Posztoczky-kúriával kapcsolatban merült fel Pollack szerzősége. A Komárom megyei kúriát ma is lakó leszármazottak szíves közlése szerint a családi hagyomány mindig a pesti Pollack mestert tartotta az épület építészének. A négyoszlopos, lépcsőn emelkedő és háromszögű oromzattal koronázott középrész, az egyenletes ritmusban sorakozó ablakok jó arányai, végül az alagsorból kezelhető cirkulációs fűtés — amilyennel Tahiban is találkoztunk — nem zárja ki szerzőségét. A későbbre való ablakdíszek, főleg azonban az oszloptávok kedvezőtlen arányai viszont aggodalmat keltenek, és egyelőre e kedves földszintes kúriát csak feltételesen tekinthetjük mesterünk — esetleg vidéki építésztől kivitelezett — művének (244. kép).

[184] *Éble G.*, A Károlyi grófok nagykárolyi várkastélya és pesti palotája. Bp. 1897, 66.

[185] *Révhelyi [Réh] E.*, Az egyetem-utcai volt Károlyi palota építésének története. TBM. II. köt. Bp. 1933, 87. kk.

[186] Pollack műveként említi — Éble alapján — *Benedekné* i. m. 42. — *Éber—Gombosi*, Művészeti lexikon. Bp. 1935, II. köt. 315. — *Jajczay J.*, Budapest székes-

főváros képtára. Képzőművészet (1932) 228. — Lechner Jenő megemékezése Pollack halálának százéves évfordulója alkalmából. Művelt Nép (1955) jan. — Révhelyi kutatásai alapján Pollack szerzőségét tagadja: *Bierbauer V.*, Pesti építőmesterek i. m. 81. — *Hekler, A.*, Budapest als Kunststadt. Küssnacht é. n.

[187] *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 53. — *Schoen A.*, Jegyzetek két kastély történetéhez. Művészettörténeti Értesítő V (1956) 37. — *Rados*, Hild i. m. 181. kk. — Pest megye műemlékei. I. köt. Bp. 1958, 425.

[188] Pest megye i. m. 425.

[189] *Siklóssy L.*, Hogyan építkezik és hogyan lakik egy fiatal magyar művész főúr. Batthyány Gyula gróf bicskei építkezései. Művészeti Szalon, Kolozsvár (1930) 1. sz.

[190] *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 55. kk.

[191] *Ybl* i. m. 13. kk.

[192] Érdemes megemlíteni, hogy amikor — mint például a szekszárdi megyeháza esetében — helyi jelleg érvényesülését véljük érezni, azt is megállapíthatjuk, hogy alapjában e műnek nincs valódi előzménye Tolna megyében. A mester az inkább megérzett, mint tapasztalt finomságokból teremti azt a helyi színezetet, amelyet jellegzetesnek érzünk és alkot olyan művet, amely egyszerre látszik hagyományból táplálkozónak és hagyományteremtőnek.

[193] Pollack régebben dolgozott építészként a Szépészeti Bizottmányban, de csak Hild Vince halálakor (1817. márc. 23.) veszi át „unentgeltlich" az épületfelügyelői tisztet és a bizottság építészének munkáját (OL. Nádori Lvtár. Polit. 1819. N° 247). — A Pollack-leszármazottak birtokában levő jegyzőkönyvi kivonat így szól: „Auszug aus dem Protocoll der k. Verschönerung Comission Pesth dto 27 August 1847. — No. 902. Seine des Durchleuchtigsten Herren Erzherzogs Josephs Reichs Palatin k. k. Hoheit haben zu Alcsuth am 20. August d. J. Zahl 1901 die durch Resignierung des Bürgerlichen Baumeisters und Coons. Beisitzers H. Michael Pollack in Erledigung gekommene Gebaeude Inspectors Stelle, den von dieser Coon. primo loco in Vorschlag gebrachten bürg. Zimmermeister und Beisitzer dieser Coon. H. Franz Wieser gnaedigst zu verliehen und anzubefehlen geruhet, womit die nöthigen Anordnungen wegen Vorschriftmaessiger Übergabe und Übernahme der zum Eigenthum des Verschönerungsfonds gehörenden Gebaeude und Zubehöre getroffen, zugleich aber dem abthretenden Gebaeude Inspector H. Michael Pollak über die von ihm durch eine Reihe von 29 Jahren in dieser Eigenschaft mit Sachkenntniss, Thaetigkeit und Berücksichtigung des Vortheils des Verschönerungsfonds geleisteten Dienste die höchste besondere Zufriedenheits Aeusserung Bekantgegeben werde.
Diese Höchste Verordnung kommt Abschriftlich demnach H. Michael Pollak und Franz Wieser Beisitzern zuzustellen, und werden Gnädigst anbefohlenen Übergabe und Übernahme die dem k. Verschönerungsfond gehörenden Gebäude und Zubehöre die Herrn Johann v. Kolb h. Magistratrath Laurenz Zofahl Bau — und Andreas Kasselik Zimmermeister dann Joseph Kontz Materialien Rechnungsführer gegen Berichterstattung abgeordnet, und haben dieselben gleichzeitig auch den nun aufgenommenen Theater Aufseher und Hausmeister Nicolaus Freund in seine Bedienstung gehörig einzuführen und ihm die zum Hause gehörigen Requisiten Inventarmässig zu übergeben entschieden.

dto wie jenseits Joh. Limburg. Act."

[194] Ugyancsak a leszármazottak birtokában: „Auszug aus dem Protocoll der k. k. Verschönerungscomission Pesth dto 21. Feber 1847.
194. Die Herren Johann v. Kolb Magistratsrath und Michael Pollak Beisitzer erklären, dass sie ihres vorgerückten alters wegen an den Stadtwäldchen Cõõns Angelegenheiten nicht mehr mit der gewohnten und erforderlichen Thätigkeit Theil nehmen können, wesshalb sie ersuchen, diese ihre bisher bei der Stadtwäldchen Cõõn bekleideten Stellen durch andere Cõõns Glieder besetzen zu wollen.
Nachdem H. Franz Gross ernannter Wahlbürger bereits als Mitglied der Stadtwäldchen Cõõn ernannt ist, so werden an die Stelle des Abgängigen Herren Cõõns Beisitzer zur obigen Cõõn die Herrn Ignatz Perger und Anton Valthier ernannte Wahlbürger hiemit abgeordnet, es hat demnach die Kanzlei den Herrn Emittierten die auf die Stadtwäldchen Angelegenheiten Bezug habenden Instructionen in Abschrift mitzutheilen, den Herrn Johann von Kolb Magistratsrath und Michael Pollak Beisitzer

aber den verbindlichsten Dank dieser k. Cõõn. für ihre mehrjährige Bemühungen mittelst Zustellung dieses Protocolls Kund zu machen entschlossen.
Pesth. dto wie oben. Joh. Limburg Act."

[195] OL. Nádori Lvtár. 1839. Polit. N° 2367. — *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 84.

[196] Uo. 1843. Diaet. N° 1285.

[197] Uo. 1844. Diaet. N° 515. — Honderű (1844) 15. sz. 489; 26. sz. 839. — id. Markó Ferenc pályázási szándékáról: Pesti Hírlap (1845) 568. sz.; Társalkodó (1845) 90. sz.

[198] VU (1865) 563.

[199] Feszl terve közölve: *Vámos F.*, Feszl Frigyes és kora. i. m. — A Nádori Levéltár 1844-ből származó anyagában e tárgyra vonatkozólag több adat szerepel: Lechner József építészigazgató és Berger Lajos igazgatósegéd megtekintik az általában javasolt Duna-parti helyet és többszöri kiszállásokról, telekfelmérésről számolnak be. A tervezett telek 3200 négyszögöl nagyságú volt (OL. Nádori Lvtár. Diaet. 1844. 917. N° 363, 1795, 2087). — A tervezők közt szerepel Bretterbauer Antal nevű építész, valamint „egy Bécsben telepedett mailandi építész", akinek kilétét még nem sikerült megállapítani. Említenek három berlini és lückenwaldei tervet. A bírálóbizottság megkerülésével — a nádor rendeletére — senki sem adhatja be tervét, még Anton Ortner bécsi udvari építész sem (Uo. 1845. Orsz. N° 247, 1776, 2110). — A késve beérkezett tervek — mint Metzger Eduard müncheni tanáré vagy Gyulai Gaál Miklós hadmérnök őrnagyé — már nem vehetnek részt a pályázaton (uo. 1846. Orsz. N° 890 és 2280), de kérésükre visszavehetik terveiket, mint az I. F. betükkel jelzett terv mestere (uo. 1845. Orsz. N° 194), vagy a már említett Anton Ortner bécsi építész is (uo. 1848. Orsz. N° 2078). — 1848-ban „az országháza e célra kijelölt szobájában" letétbe helyezendő 41 terv (uo. 1848. Orsz. N° 74), valószínű tehát, hogy ekkor még ennyi pályamunka volt összegyűjtve.

[200] A pályázattal kapcsolatban: *Zádor*, A Pollack-kutatás i. m. 28. — A mai Országháza előkészületei közben nem ritka a gótika-ellenes állásfoglalás. Így pl.: *ifj. Mara L.*, Az állandó országháza terve. Bp. 1884.

V

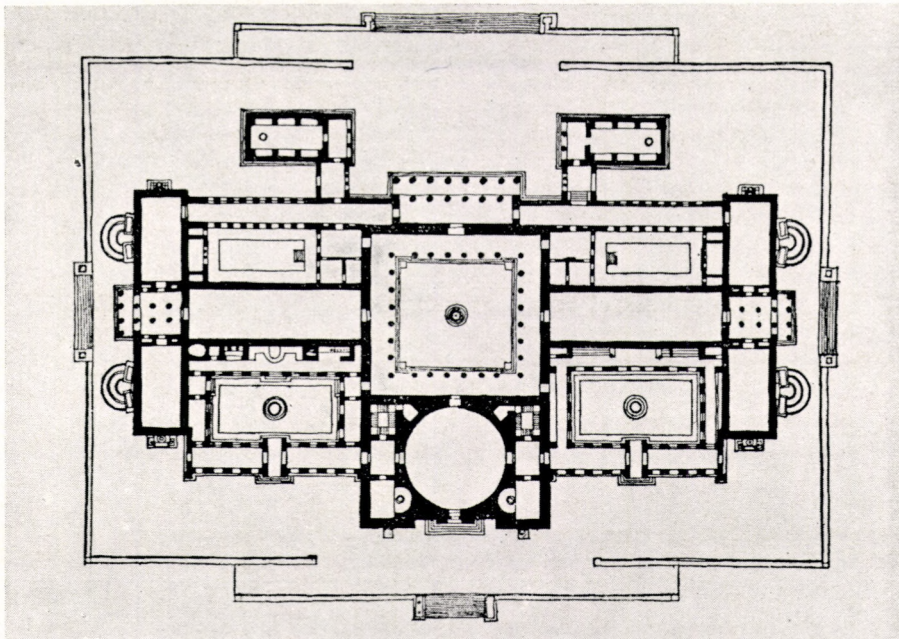
A NEMZETI MÚZEUM ÉPÜLETE

A Nemzeti Múzeum mesterünk legnagyobbszabású, legjobban megoldott alkotása. Építése a gondolat első felmerülésétől a befejezésig az érdeklődés középpontjában állt, sőt azt mondhatnánk, hogy jelképe volt a nemzeti emelkedés, a kulturális egyenrangúság eszméjének. A múzeumépület megvalósításában rejlő eszme jelentősége nemcsak nálunk, a mi sajátos történelmi fejlődésünk következtében lesz ily nagy, hanem Európa-szerte fokmérője mind a nemzeti öntudat fejlődésének, mind a kultúra javai minél szélesebb körben történő terjesztésének. A XIX. század első tizedeiben emelt múzeumépületek mindenütt hirdetői a történelmi és művészeti értékek megbecsülésének és jelei egy fejlettebb vagy erősen fejlődő történeti szemlélet kialakulásának. Véget vetnek ezzel a középkorból átvett gyűjtemények privilegizált, szinte kincstárszerű jellegének. Abban a demokratizálódási folyamatban, amely a polgárság kialakulását és fejlődését eredményezi, a múzeum a kultúra egyik legfontosabb harci eszközévé válik. A múzeumnak mint intézménynek szerepe és jelentősége szükségképpen eltér akár a színházakétól, akár az oktatási, felsőoktatási intézményekétől; sőt általában megállapítható, hogy ez utóbbiak létesítése nem is jelent oly nagy változást, mint aminőt a múzeumoké.

Nem lehet feladatunk sem a múzeumok, sem épületeik kialakulásával e helyen bővebben foglalkozni, és azt sem boncoljuk, hogy a francia forradalommal megindult fejlődés miért vezetett — fejlett országokban is — az önálló és erre a célra épült alkotások gondolatához. Mégis mindenképp elgondolkoztató, hogy a londoni British Museum építésére Smirke csak 1821-ben kap felszólítást, noha már a XVIII. század kilencvenes éveiben akadémiai pályadíjat nyer egy múzeumépület tervével. Sőt még 1821 után is igen lassan halad a londoni múzeum megvalósítása, az épület jellegzetes — az egész épületen végighúzódó oszlopsoros — homlokzata csak 1842 és 1847 között készült el.[1]

A londoni múzeumon végighúzódó oszlopsor ragadhatta meg Schinkelt, amikor 1825—26-ban, a berlini múzeum tervezését megelőzően, Londonba ment tanulmányútra. Schinkel híressé vált berlini múzeumépületében átveszi ezt a jellegzetes, de a múzeum rendeltetése szempontjából alapjában kevéssé célszerű homlokzati motívumot. (A berlini múzeum 1830-ban készült el.) (246. kép.)

A londoni és a berlini múzeum itt röviden említett kapcsolatán túl megemlítendő, hogy egy-egy esetleg kivitelre nem szánt, úgynevezett ideális múzeumterv a XVIII. század utolsó harmadában gyakran szere-



245. Hallerstein: Glyptothek-terv

pelt. Nemcsak az úgynevezett forradalmi építészek tervei közt fordul elő, hanem pályatételként is, amint azt éppen Smirke esetében láthattuk. Valószínű, hogy a fent kiemelt homlokzaton végigvonuló oszlopsor motívumát Smirke is, Schinkel is ilyen „ideális" tervből ismerhette[2] (245—248. kép).

E néhány szórványos, de jellegzetes adat is éreztetheti, hogy milyen hatalmas, erejét és fejlődési fokát szinte meghaladó feladatra vállalkozott Magyarország társadalma, amikor a múzeumépület megvalósítását szorgalmazta. Ugyancsak ez előzmények éreztetik, hogy e feladat művészi meg-



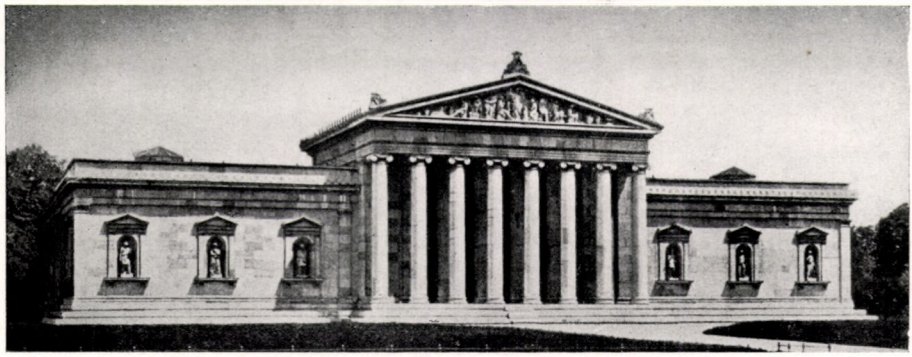
246. Schinkel: A berlini Altes Museum

oldása annál nagyobb próbája az építész alkotótehetségének, mert — beleértve a fejlett országokat is — mintaképek alig álltak rendelkezésre. Mindez már előre jelzi nemcsak a feladat nagyságát, hanem Pollack megoldásának jelentőségét.

A múzeumépítés gondolata már 1805-ben felmerül hazánkban. Fejlődésünk e téren jelentkező tüneteinek — Széchényi Ferenc gyűjtemény-adományozásának és Grassalkovich Antal telekfelajánlásának — következményeként az épület megvalósítását kívánták. Hild János — mint ez évek vezető építésze — 1807-ben elkészíti a mai Kossuth Lajos utca—Szép utca sarkára szánt épület tervét,[3] amelyet a nádor metszetben sokszorosítva szétküld az országban, elsősorban megyéknek, városoknak stb., hogy azokat adományozásra késztesse. Ebből is kitetszik, hogy kezdettől fogva saját erőnkből megoldott vállalkozásra lehetett csupán gondolni, Bécs sem erkölcsileg, sem anyagilag nem támogatta a tervet (250. kép). Bár a felajánlások elég tekintélyesek voltak, a Hild-terv, talán a közbejött napóleoni háborúk miatt nem valósult meg és az építés gondolata csak 1810-ben kerül újra előtérbe, amikor is Hild Jánost és Pollack Mihályt szólítják fel tervkészítésre. Noha e tervekkel a magyar kancellária többször is foglalkozik behatóan,[4] kifejtve, hogy a Pollack-terv költségesebb ugyan, de „hat eine in einem höheren Style entworfene Facade eine edlere Eintheilung des innern Gebäudes, des Aufgangs, der Hőfe, selbst der Säle, welche nach der Verschiedenheit der inselbe bestimmten Gegenstände auch verschieden zu erbauen und zu decorieren sind", az Udvari Építészeti Hivatal húzza-halogatja döntését és a terveket nagy késéssel terjeszti az uralkodó elé.[5]

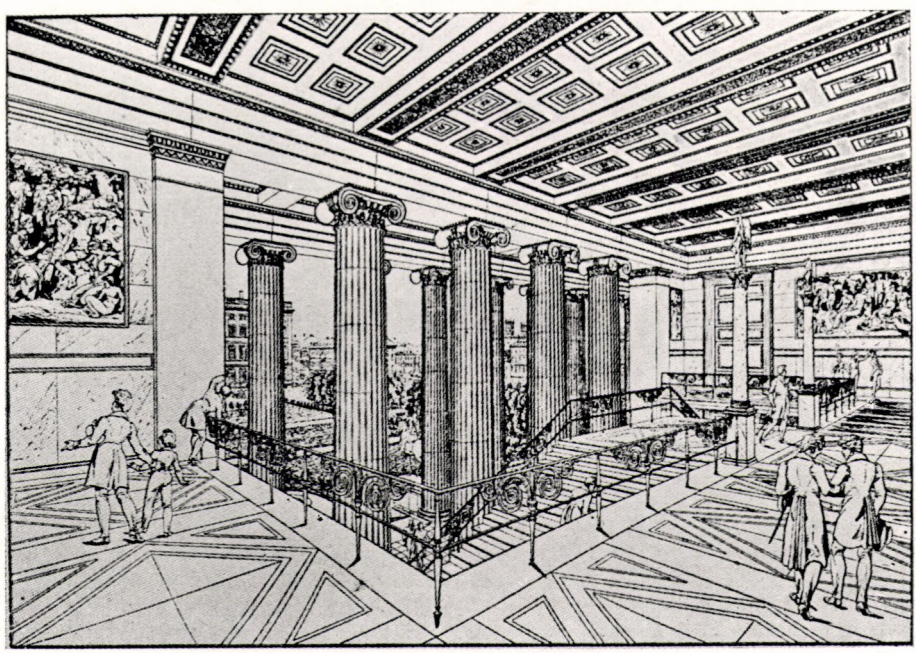
Bár Pollack tervét talán költséges volta, Hildét pedig esetleg jelentéktelensége miatt nem fogadják el ekkor, végső sorban nem ez, nem is a telek alkalmatlansága volt az igazi oka az építés elhalasztásának. Fő ok a múzeumépületben megtestesülő törekvés elgáncsolásának szándéka lehetett, és talán az is, hogy építészként mindenképp bécsi mesterre gondoltak. Tény az, hogy a pesti Német Színház révén Pesttel amúgy is kapcsolatot tartó Amant megbízzák a kiszemelt telek megtekintésével és a bécsi építész — igen helyesen — alkalmatlannak minősíti a szűk telket. Új telek után kutatva veszik meg az országúti, egykor Batthyány-féle telket, és ideiglenesen a rajta álló épületben helyezik el a mindjobban szaporodó múzeumi anyagot.[6]

De a fejlődés folyamatát véglegesen megállítani nem lehetett. 1832-ben Kölcsey Ferenc országgyűlési követként a művészetről mint „politikai, nemzeti, társadalmi életünk emeltyűjéről" szól. Az elsősorban kulturális téren kibontakozó harcban a nemzet minden rétegének képviselőit ott találjuk : a kialakuló polgárságot, a kis- és középnemességet, sőt a főnemességet is. Magáról a múzeumépítésről az 1810 utáni években csak annyiban hallunk, amennyiben a múzeumnak használt régi épület szükségessé vált javításairól esik szó, adataink az új épület építésének kérdéséről nem tájékoztatnak. Ez érthető is, hiszen a folyamat nem hivatalos úton — aktákban rögzítve — haladt előre. A lassú, de állandó átalakulás, amely kulturális téren főleg 1830 után gyorsult meg, mégis odavezetett, hogy 1836-ban az országgyűlés foglalkozik az új múzeumépület kérdéseivel és ennek eredmé-

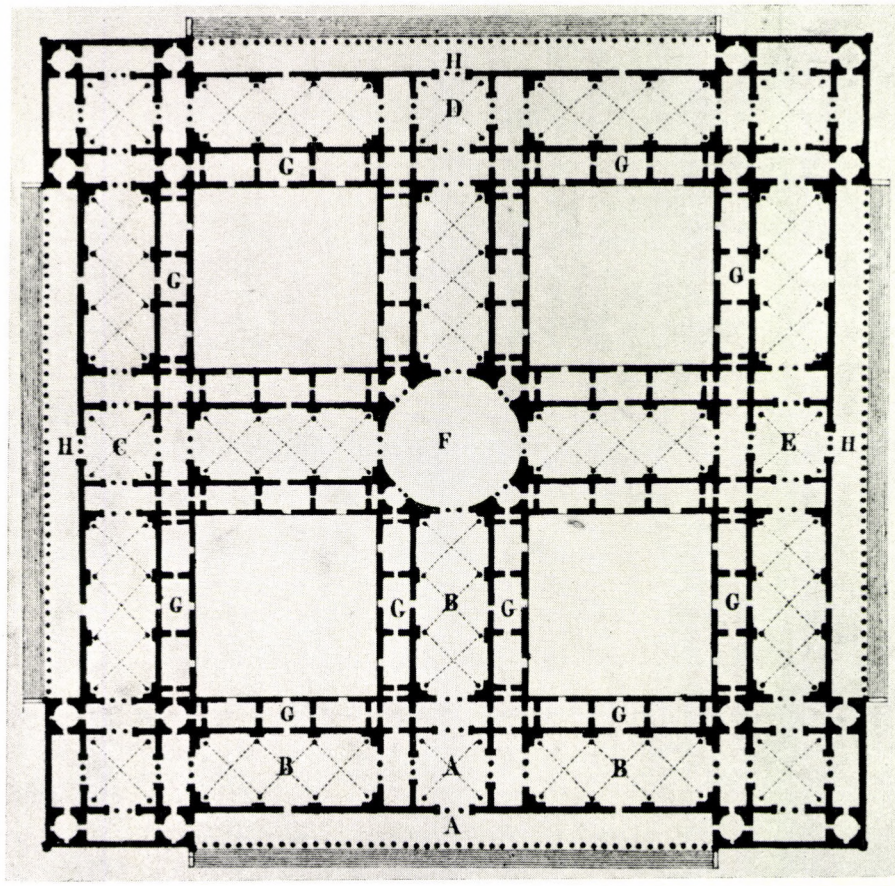


247. Klenze : A müncheni Glyptothek

nyeképp a nádor megbízza mesterünket, hogy a végleges tervek elkészültéig nyújtsa be az előmunkálatokra, valamint az anyagbeszerzésre vonatkozó tervezetét.[7] Ebből arra is lehetne következtetni, hogy a nádor és az építész között az építkezésről már régebben volt szó, talán mesterünk is sürgethette ennek a kétségtelen legnagyobb feladatnak a megvalósítását, és mint az ország vezető építésze, különösen pedig mint középítkezések terén a



248. Schinkel terve a berlini múzeum lépcsőházához



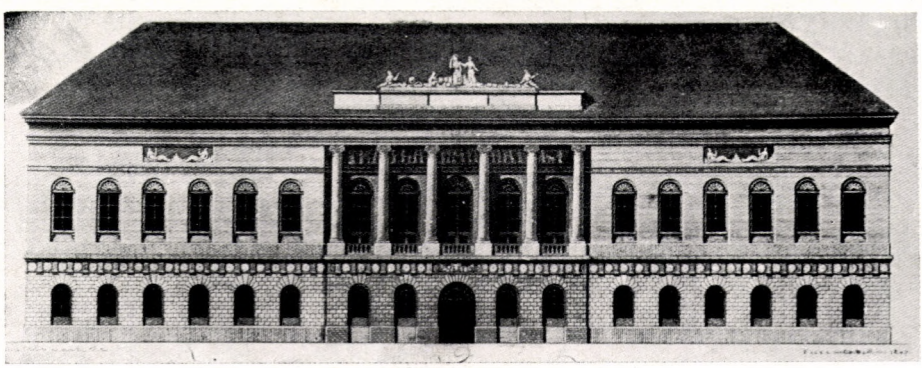
249. Durand : Múzeumalaprajz

a legtöbbet és a legjobb eredménnyel foglalkoztatott mester, számíthatott arra, hogy e megbízást elnyeri. Annál is inkább, mert már hosszabb ideje a nádor bizalmát élvezte és nem is valószínű, hogy a hazai mesterek közül rajta kívül másnak az igénybevétele felmerült volna. Így nem meglepő, ha röviddel a fenti megbízás után Pollack már jelenti, hogy az anyagbeszerzés és szállítás a múzeum udvarába megindult és az ideiglenes munkatervet is benyújtja.[8]

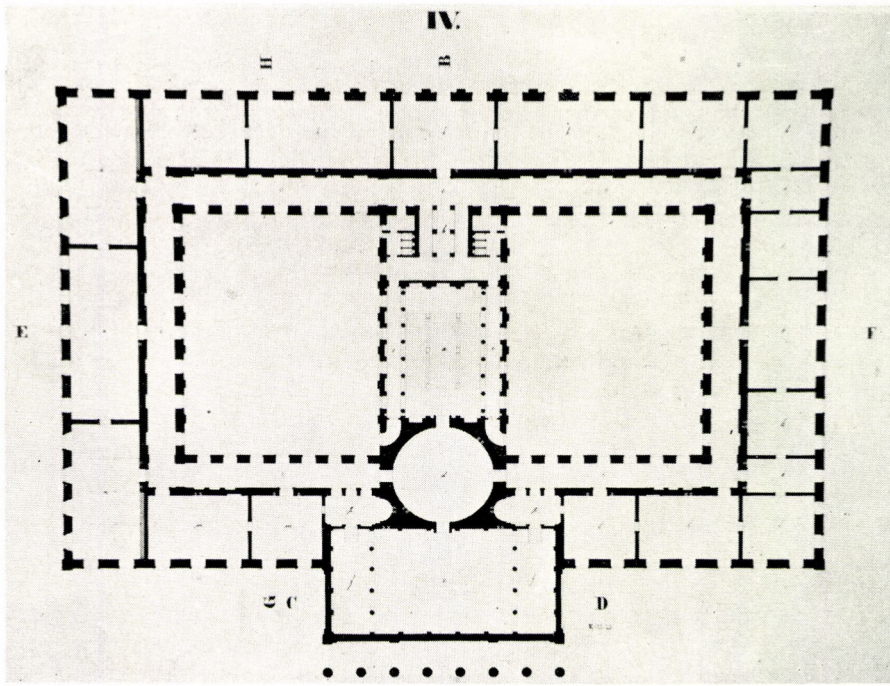
Még 1836-ban elkészül Pollack tervsorozata,[9] amelyet a nádor — a kérdés fontosságára való tekintettel — Pietro Nobile udvari építészhez továbbít véleményezésre. Nobile, trieszti származású építész, ekkor Bécsben vezető szerepet játszott és szakértelmét magasra becsülték. Fejlődése mindjobban a merevebb-hidegebb klasszicizmus felé, a historizmus küszöbéig vezeti és jó iskolázottsága ellenére sem lehetett megértő méltatója Pollack tervének. Ezek után eléggé meglepő, ha szakvéleménye általában

méltányolja mesterünk előttünk ismeretlen első tervét, amely helyszínrajzból, három alaprajzból és a főhomlokzat tervéből állt. Nobile válaszából megtudjuk, hogy a főépületet árkádsor kötötte volna össze a melléképületekkel (casini), amelyekben Pollack a szolgálati lakásokat és műhelyeket helyezte volna el, — ezt a megoldást Nobile nem helyesli, hanem olyan épületet kíván, amelynek hatását semminő melléképület nem zavarja. Szerinte mindenképp hangsúlyozandó, hogy nem magánpalotáról, hanem múzeumépületről van szó, ezért az oszlopcsarnok és a hozzávezető lépcsőzet nemcsak a reprezentáció, hanem a célszerűség igényével készüljön. Az épület belsejében nem javasolja a kiállítási helyiségek kétmenetes elhelyezését, mert az udvar felőliek így nem kapnának elegendő világítást, mint ahogyan célszerű volna a szobrászat vagy a természetrajzi kiállítás részére tervezett termekben mellőzni az oszlopok alkalmazását: ezek a szabad kibontakozást, a világos áttekintést zavarnák. Kívánatos lenne továbbá az olvasótermeket a könyvtár közvetlen szomszédságába helyezni.[10]

E megjegyzések — amelyek értéke főleg abban rejlik, hogy Pollack, sajnos, ismeretlen első tervéről adnak fogalmat — arra vallanak, hogy Nobile több hasznos észrevételen kívül a terv egészéhez nem szól hozzá, tartózkodik az élesebb állásfoglalástól. A nádor — aki nagyjában szó szerinti német fordításban továbbíttatja az udvari építész véleményét — sajátkezű betoldásával jelzi, hogy a mester azt és annyit fogadjon el a megjegyzésekből, amit és amennyit helyesnek vél. Egyúttal újra kifejezi Pollackba vetett bizalmát.[11] Mesterünk rövid idő alatt elkészíti a tervváltoztatásokat és az új terveket a nádorhoz küldi, aki azokat nemcsak Nobiléhez, hanem — a gyakorlati szempontok érvényesítése miatt — a múzeumvezetőséghez is eljuttatja. Ez a tervsorozat sem maradt ránk. Amennyiben ezek hiányában ítélhetünk, úgy látszik, hogy mesterünk Nobile megjegyzéseinek néhányát elfogadta, így mellőzte a középfolyosó két oldalán elhelyezett teremsor rendszerét, valamint az oszlopcsarnok fokozottabb kiemelését; viszont nem tud belenyugodni abba, hogy a szolgálati lakások a főépületben foglaljanak helyet és nem mond le a földszinti kerek csarnok oszloptagolásáról. Részletes kísérő irata mutatja azt a fontosságot, amelyet e nagy műve



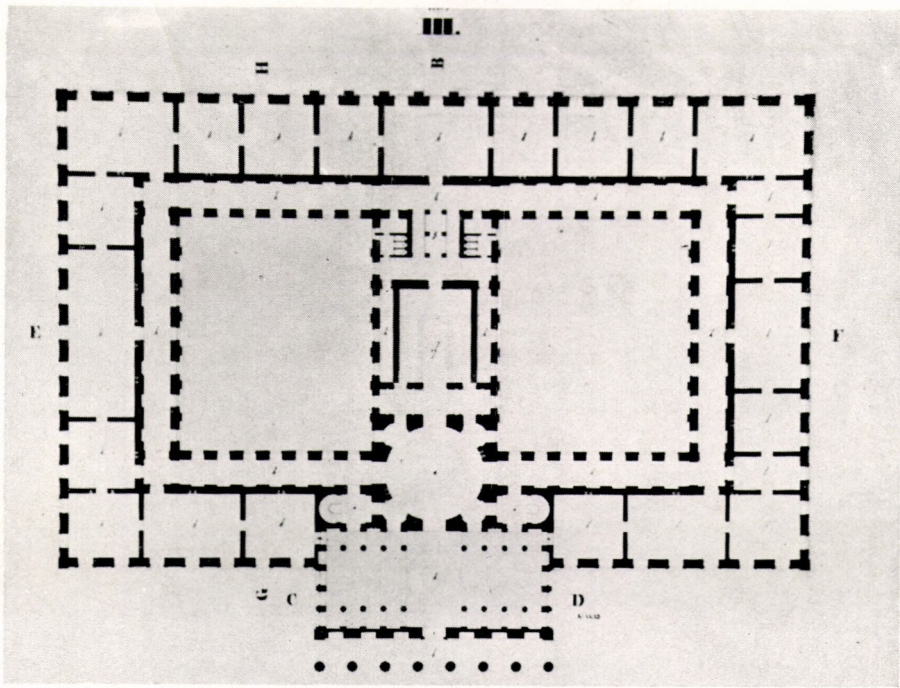
250. Hild János múzeumterve. 1807



251. A Nemzeti Múzeum magasföldszintjének alaprajza (Wien)

alakulásának szentel, és óvatos fogalmazása ellenére is kitűnik, hogy eredeti elgondolásához mily szívósan és mély meggyőződéssel ragaszkodik.[12]

A tervvázlatok körüli adatokat vizsgálva, mindenekelőtt valamiféle okvetetlenkedés látszik fűteni Nobile sokszor egymással ellentmondó véleményeit. Amíg első bírálata lényeges gyakorlati tanácsokat nyújtott, a továbbiakban, mintegy attól tartva, hogy a rivális építész túl könnyen viszi sikerre terveit, minduntalan változtatja megjegyzéseit. De Pollack válasza minden engedékeny volta és nyilván taktikából hangoztatott elismerése mellett eléggé szilárdan fenntartja a helyesnek vélt elgondolást, és úgy tűnik, hogy a hivatalos átirat-váltáson túl, a mester mind a múzeumban dolgozókkal, mind a nádorral megbeszélt és tisztázott egyes kérdéseket. Erre vall nemcsak az, hogy a ,,Custos''-ok kritikája jóformán semmi lényegest nem tartalmaz, hanem az is, hogy a nádor — mielőtt még az újabb módosítások felől döntenének — utasítást ad a munka megkezdésére. Az épület nagyarányú volta és az ezzel járó költségek, valamint a felelősség tudata (amit a nádor úgy fejez ki, hogy a Habsburg-birodalom legnagyobb építkezéséről van szó, Pollack pedig úgy, hogy hangoztatja a múzeum nemzeti jelentőségét) megérteti, hogy a terveknek többszörös ellenőrzését tartják szükségesnek, ugyanakkor a nádor előtt Pollack véleménye a döntő: a nádor elrendeli az építkezés megkezdését és utasítást ad, hogy a munka

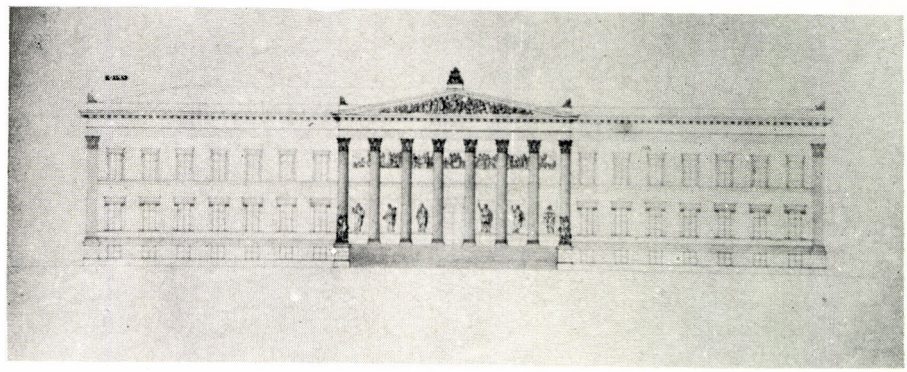


252. A Nemzeti Múzeum emeleti alaprajza (Wien)

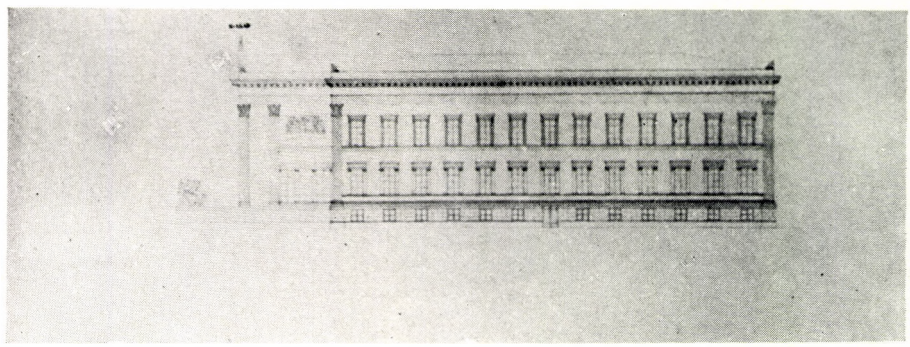
a jóváhagyott költségvetés alapján, a Ludoviceumnál folytatott gyakorlat szerint történjék.[13] Világos jele ez annak, hogy a pesti építész semmiben sem marad a hivatalos bécsi építész mögött. A nádor részletes jelentést kíván az anyagbeszerzésről is, Pollack erre vonatkozó válasza azért is érdekes, mert pontos áttekintést ad az akkor rendelkezésére álló anyagokról és azok felhasználásáról.[14]

Bár 1837 nyarán az építési munka valóban megindult, a tervek körüli vita nem ült el, Pollack is, Nobile is folytatja nézetei kifejtését, noha mindinkább leszűkül a vita, és végül már csak a homlokzat szobrászi dísze marad tisztázatlan. Mesterünk lemond a rizalit oldalhomlokzatait tagoló pillérdíszről és csökkenti a főhomlokzat szobrászi díszének gazdagságát, de a hátsó homlokzat középső szakaszán elhelyezett rizalithoz ragaszkodik, helyesen vélve, hogy enélkül a hosszan elnyúló, egyenletesen tagolt homlokzat túl egyhangú és hatástalan maradna. Talán a szobrászi dísz körüli vita mutatja leginkább, hogy két — fejlődésben is eltérő — álláspont összeütközéséről van szó. A Pollack számára oly fontos szobrászi dísz Itálián kívül ekkor már egészen szokatlan jelenség volt, és Nobile ellenállása mögött egy szigorúbb felfogás jelentkezését kell látni.[15]

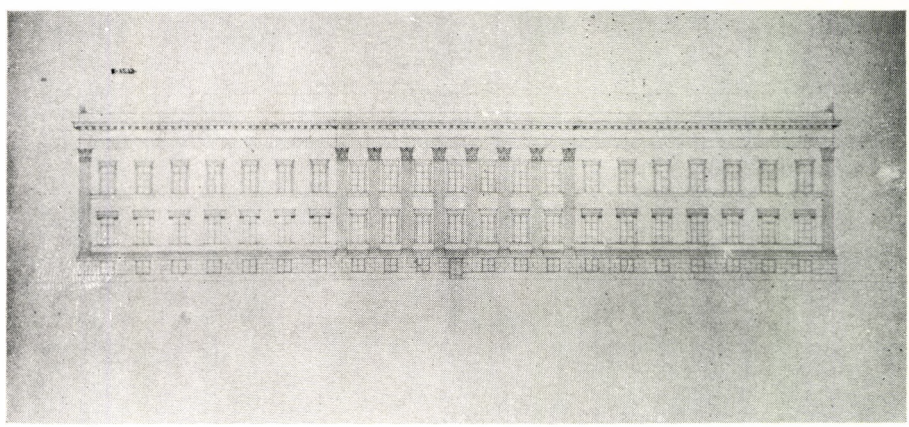
Sajnos, a vita pontosabb nyomon kísérését meggátolja a tervek hiánya. Annyi így is világos, hogy e vitában — túl a Bécstől nyomatékosan köve-



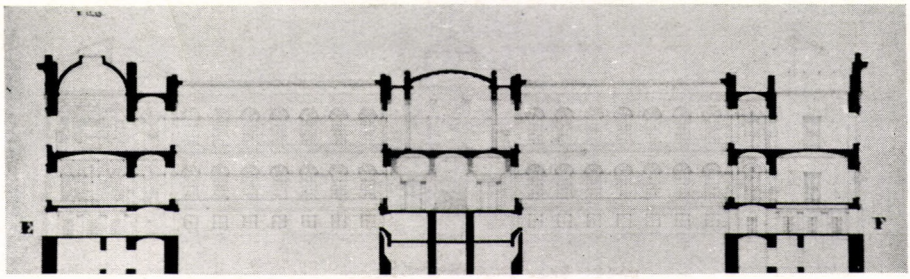
253. A Nemzeti Múzeum főhomlokzatának tervrajza (Wien)



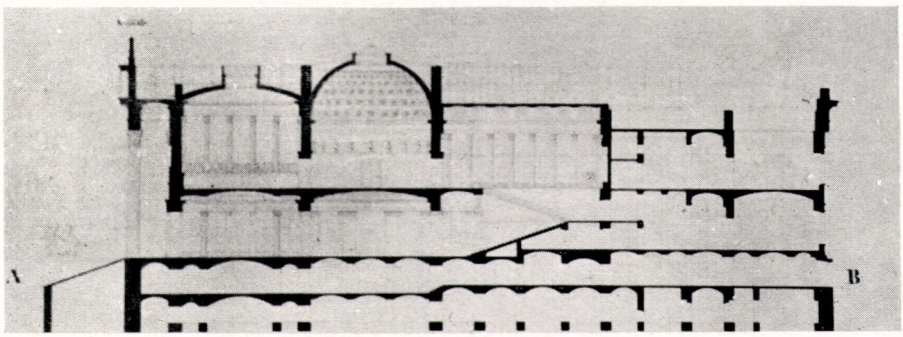
254. A Nemzeti Múzeum oldalhomlokzatának tervrajza (Wien)



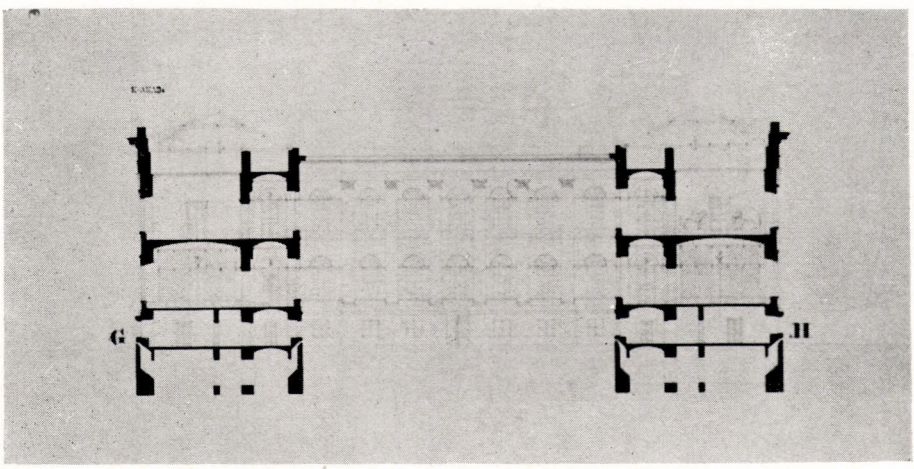
255. A Nemzeti Múzeum északi homlokzatának tervrajza (Wien)



256. A Nemzeti Múzeum épületének keresztmetszete (Wien)



257. A Nemzeti Múzeum hosszmetszete a főtengelyben (Wien)



258. A Nemzeti Múzeum keresztmetszete az udvari homlokzat pilléretagolásával (Wien)

telt takarékossági elv betartásán, sőt túl azon az akadékoskodáson, amelylyel lassítani, gátolni igyekeztek a múzeum megvalósulását — itt a klaszszicizmus két álláspontjának találkozásáról, a fejlődés két eltérő fázisának szembenállásáról is szó van. Nobile képviseli a merevebb, akadémikusabb irányt, amely már a historizmus felé is mutat, így például a bírálatba bevonja Roesner bécsi építészt, aki már a stílusfelújítás több változatával is megpróbálkozik. Nobile minden megnyilatkozása inkább az akadémiai tudású, semmint az alkotó, a gyakorlatból kinőtt építészre vall, vele szemben Pollack — akit erős szálak fűznek a későbarokkból kifejlődött felsőolaszországi klasszicizmushoz — kétségtelenül szabadabban, kevésbé dogmákba merevedve dolgozik és a klasszicizmus legjobb hagyományainak, de elsősorban saját művészetének gondos továbbfejlesztője ebben a számára oly fontos kérdésben. Nem merev elvek sematikus megvalósítója, hanem a tömegében zárt, tagolásában jól egyensúlyozott épülettest létrehozója, és ezért tud szerény vagy monumentális feladat megoldásánál egyaránt művészit és egyénit alkotni.

A múzeumépület kialakítására vonatkozó viták közepette maga az építés zavartalanul haladt előre. A hivatalos hangú és udvariasságú iratokból is kiérződik, hogy mind a nádornak Pollackba vetett bizalma, mind Pollack tervének végső kiforrása tervezőjének lelkében egyre jobban szilárdítja véleményét.[16]

Az 1838. évi árvíz szerencsére nem tett kárt a magasabb talajszinten emelkedő épületben, de az összegyűjtött építési anyagot a legsürgősebb pesti építkezések részére kellett átengedni ; azért a munka folytatása akadozik, ugyanakkor a még ott levő és veszélyeztetett gyűjteményrészlegeket a Ludoviceumba kell szállítani.[17] A városrendezés most újból felmerülő kérdései kapcsán gyorsabb ütemben lehetett a múzeumot környékező utcák fejlesztésével, szélesítésével foglalkozni, ezért a nádor utasítja a Szépészeti Bizottmányt egyes házhelyek megvételére.[18] Az építés folytatásának akadályai közé tartozik az is, hogy a beomlott házak helyreállítása fokozott építkezést indít meg, csakhamar munkaerő-hiány jelentkezik és ez — nemcsak a szorult helyzetben levő magánépítkezéseknél, hanem a múzeum építésénél is — emelkedő bérezést von maga után. Pollack ügyes felterjesztése ez ügyben nem marad eredménytelen, és ezzel nemcsak a munka fennakadását kerüli el, hanem azt is, hogy kivezényelt, hozzá nem értő katonai segítséggel kelljen a munkát folytatni.[19]

Az árvíz következtében felmerülő gyakorlati nehézségek nem akadályozzák meg mesterünket abban, hogy a készülő épület szobrászati díszéről tárgyaljon. Ez a kérdés két munkakomplexumot érint : az egyik az oszlopfők elkészítése, a másik a Pollacktól annyira kívánt és legalább csökkent terjedelemben megvalósítandó szobrászi dísz kivitele. Amíg az első tekintetében — ti. abban, hogy az oszlopfők cinköntvényből lennének készítendők a megadandó modell szerint — Pollack és Nobile teljesen egyetértenek, addig a lépcsőfeljáró homlokfalán elhelyezendő „Lóidomító" csoportjaihoz Pollack ragaszkodni szeretne, míg Nobile azzal veti el a gondolatot, hogy Schinkel „híres építész" is csak úgy alkalmazhatta e csoportokat berlini múzeumán, hogy azok a kivitelben — oldalról nézve — kedvezőtlenül bontakoznak ki.[20]

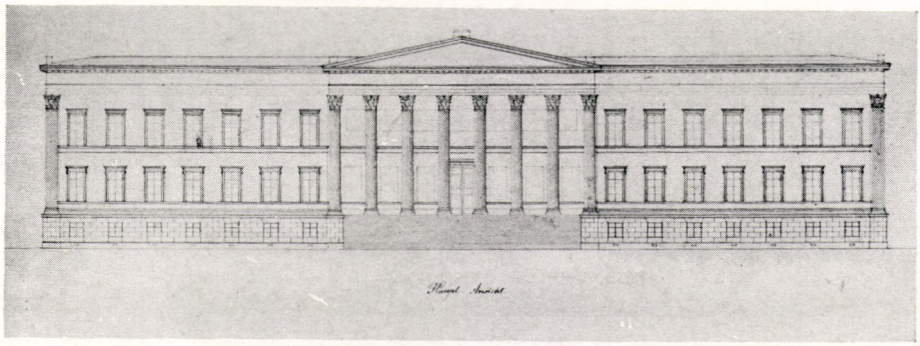
Az árvíz utáni másfél évben, adatainkból kitűnően, élénk ütemben folyik a munka, minden igyekezet arra irányul, hogy 1840-re maga az épület tető alá kerüljön. A kőművesmunka befejezésére vall az is, hogy az építész kérésére a nádor engedélyezi a szokásos jutalmak kiosztását.[21] Elérkezett az idő az oszlop- és pillérfők elkészíttetésére. Pollack is, Nobile is, sőt Schinkel is egyetértenek a tekintetben, hogy ezeket öntvényekből készítsék. A szobrászati munka anyagszerűségének kívánalma ekkor egyáltalán nem merül fel, ami csupán azért meglepő mesterünknél, mert fiatalkori olaszországi tanulmányai során igazi kőfaragó munkával, a szobrászati munka hagyományos megbecsülésével, építészet és szobrászat szoros kapcsolatával találkozhatott. Ezeknek a hatásoknak hódol akkor, amikor annyira szeretné a múzeum főhomlokzatát gazdag szobrászi dísszel ellátni és ezzel a monumentális reprezentáció egyik fő eszközét felhasználni. Sajnos, adatainkból nem világlik ki, hogy ezek a díszítő szobrászi művek — kerek szobrok és reliefek — igazi szobrászi kézimunkát jelentettek volna-e, vagy csak kézimodell alapján készült öntvényeket. Kétségtelen, hogy alig másfél évtizeddel korábban, a Wurm-ház építésekor, az akkori Pest egyik legjobb

259. A Nemzeti Múzeum távlati képe (Wien)

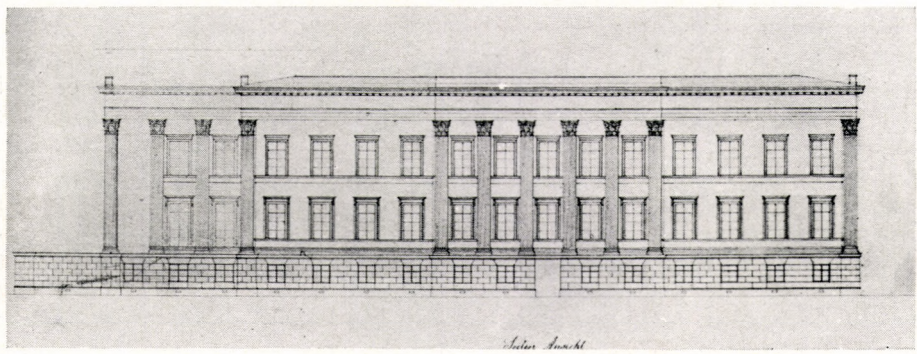


díszítő szobrászával, Huber Józseffel készítteti az oromdíszt és az oszlopfőket, még korábban, a Gömöry-háznál — amelynek patikaberendezésénél minden valószínűség szerint élénken részt vett — Dunaiszky Lőrincet, a kor legjobb faragóját vette igénybe. Másrészt a Nemzeti Múzeum oromcsoportozatjánál — mint látni fogjuk — mindenképp öntvényhez ragaszkodik, ezért lehetséges, hogy a többi szobor is — részben vagy egészben — ezen a módon készült volna.

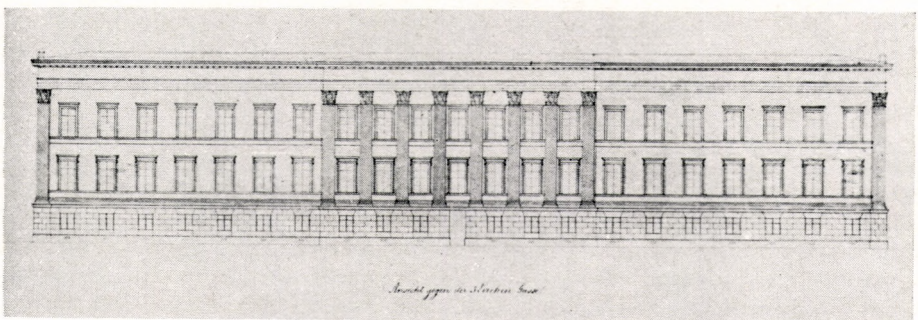
A hazai szobrászat fejlődése szempontjából kétségtelenül sajnálatos, hogy e nagyszabású épület díszítőszobrászi munkálatai az akkor még szerény lehetőségek között vegetáló szobrászatunknak nem tudtak jelentős megbízást biztosítani. Még sajnálatosabb ez, ha tekintetbe vesszük, hogy ilyen megbízás révén esetleg Ferenczy István juthatott volna komolyabb feladathoz. A kérdés ilyetén felvetése azonban nem felel meg történelmi helyzetünknek: egyrészt Ferenczy aligha vállalkozott volna tisztára dekoratív művek — oszlopfők, baluszterek stb. — elkészítésére, és nem dönthető el ma már az sem, hogy az oszlopcsarnok mögötti reliefre vagy a szabadonálló szobrokra alkalmas lett volna-e, illetve, hogy Pollack e megbízással kapcsolatban őt választotta volna-e. Nagyon valószínű, hogy a tervezés során mesterünk ilyen messzire nem mehetett — hiszen még nem volt eldöntve a szobrászati dísz engedélyezése általában —, még kevésbé valószínű, hogy e munkáknál Ferenczy személyét és foglalkoztatását már komolyan számításba vehette volna. Hiszen a Ludovika házikápolnájának szobrászi szempontból Ferenczy kívánságainak jobban megfelelő feladatánál sem tudta a mestert foglalkoztatni. Másrészt az is valószínű, hogy Pollack — éppen lombardiai tapasztalataihoz mérve — aligha volt megelégedve a pesti szobrászat színvonalával, amely — átlagát tekintve — feltétlenül a lombardiai alatt maradt. Ezért kezd tárgyalni a bécsi Förster és Geiss-gyárral, és ebben nem kötötte meg kezét — mint kortársaiét sem — az anyagszerűségnek az a követelménye, amely a szobrászat és építészet kézművesi-céhipari jellegéből fakadt és ami ekkor — a céhipar minden téren megfigyelhető bomlása, lanyhulása idején — már korántsem állt fenn oly mértékben, mint félszázaddal korábban. Ebben is Pollack történelmi helyzete, egyéniségének és korának kettőssége mutatkozik meg: sok szállal a múltban gyökerezik, a gyakorlatban mégis igyekszik — szervezeti szempontból — a céhkereteket túllépni, a bérfegyelem fenntartását a a szabadverseny diktálásától függővé tenni. Ugyanakkor természetesnek tartja ebben a bizonyos tekintetben felemás helyzetben — a céhipari, még nem vállalkozásszerű munkaszervezet közepette —, hogy a visszatérő díszítőformákat nem kézzel, hanem modell alapján készített öntvények segítségével alkossák. Az anyagkezelésnek ez a sajátos bizonytalansága már a barokk korban megindul, amikor a stukkódísz és a festészet, a festett építészeti keret és a valódi építészet között a határok mindjobban elmosódnak és a minél nagyobb hatás a fő cél: az anyagszerűség szempontja alapjában már itt sem szerepel, — igaz, hogy más elvek alapján küszöbölődik ki. A klasszicizmus korában, amikor építészet és szobrászat kapcsolatát is nem csekély mértékben határozza meg a minél gyorsabb és olcsóbb előállítás, fontos követelménnyé válik a „tökéletes", azaz szinte gépiesen egyforma kivitel. Mesterünk felfogása a korra általában jellemző, mutatja



260. A Nemzeti Múzeum főhomlokzata (Bp. Széchényi Könyvtár)



261. A Nemzeti Múzeum oldalhomlokzata (Bp. Széchényi Könyvtár)



262. A Nemzeti Múzeum keleti homlokzata (Bp. Széchényi Könyvtár)

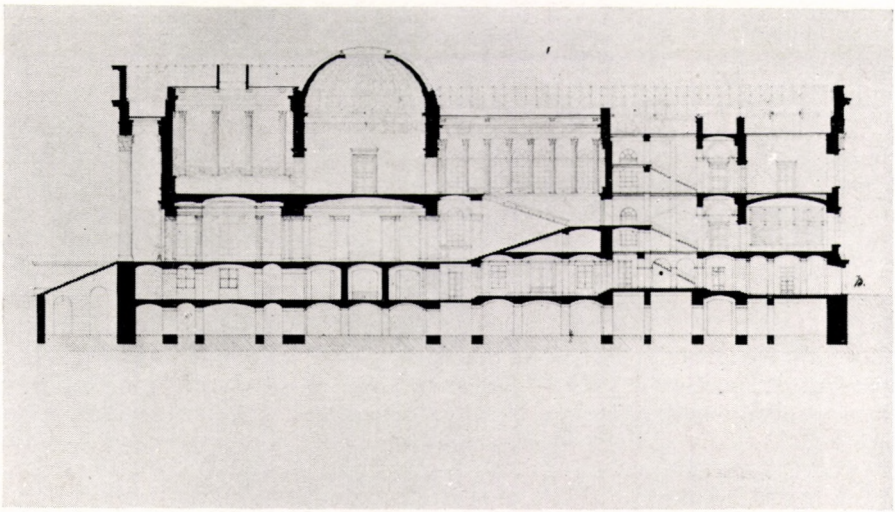
ezt az is — amit már említettünk —, hogy az általa javasolt eljárást Nobile is természetesnek tartotta. Amíg szobrászat terén mesterünk tehát az anyagszerűség gondolatát egyáltalán nem képviseli, ugyanakkor hevesen vitatkozik Nobilével, amikor ez — statikai okokból — a kerek terem oszlopait fából készítendőknek véli.

Azt, hogy a szobrászi dísz kérdésében — a meglepően gazdag szoboranyag követelménye ellenére — Pollack túlhaladt a klasszicizmus olasz, főleg lombardiai felfogásán, bizonyítja magatartása az oromdísz esetében. Ezt a szobrászi munkát Pollack Rafael Monti olasz szobrásszal kívánja végeztetni, akinek apjához — nyilván milánói tartózkodása idejéből — baráti szálak fűzik. Hiába ajánlja Monti, hogy az oromcsoport szobrait kőből, kézimunkával, kivájt hátoldallal készítené el és az sem költségesebb, sem súlyosabb nem lenne, mint az öntvények: a mester ragaszkodik ahhoz, hogy csupán az öntvényekhez szükséges modelleket készítse el.[22] Ilyképp az oromcsoport, amely Pannóniát a Tudomány és a Művészet allegóriával körülvéve ábrázolja, Pollack gondolata, Schaller müncheni szobrász tervvázlata és Monti modellje szerint a bécsi Förster öntődéjében készült.[23]

A múzeumépítés közben állandóan halad, az 1842. évben nem csupán az orommező szobordíszéről, hanem a mesterünknek oly fontos kerek terem (rotunda sic dicta Pantheon), valamint a csatlakozó termek kialakításáról folynak tárgyalások. Minthogy a termek kiképzése eltér az eredeti tervben szereplőtől, Pollack külön részletterveket készít.[24] Mivel az épület külseje elkészült, az állványzat lebontására kerülne sor, erre azonban Pollack nehezen szánja rá magát, mert még mindig reménykedik legalább a szobordísz egy részének megvalósulásában. Arra kéri a nádort, terjessze erre vonatkozó tervét az országgyűlés elé.[25] Mindez azonban nem segít, a türelem is, a pénz is fogytán van, a gazdagabb szobordísz elejétől fogva idegenkedést váltott ki, talán nemcsak anyagi okok miatt. Végül is mesterünk kénytelen belenyugodni e kedves gondolata elejtésébe és lebontatja az állványzatot.[26]

Az építkezés során végbement változtatások, főleg egyszerűsítések folytán az eredetileg tervezett szárnyépületekről nem esik többé szó. Sajnos nem ismerjük sem okfejtését, amellyel — igen helyesen — a lakásokat, műhelyeket a főépülettől elkülönítve kívánta elhelyezni, sem terveit a szárnyépületekre vonatkozólag. Kétségtelen az is, hogy nemcsak akkori környezetében lehetett volna egy kisebb közeli épület a főépület hatásos kibontakozásának hátrányára, még inkább az lenne ma, amikor a többemeletes házakkal szegélyezett utcák miatt a múzeumépület távlati hatása amúgy is szenved.

Az építkezés befejezésének közeledtével mind sürgetőbbé vált magának a múzeumi anyagnak végleges helyen való felállítása. E tekintetben is Pollack állandóan együttműködik a múzeum szakembereivel és a berendezés, felszerelés minden kérdésével gondosan foglalkozik. A korszerű múzeumberendezés tanulmányozása céljából Kubinyi Ágoston múzeumigazgató 1843-ban többhavi külföldi tanulmányútra megy és ehhez Pollacktól a múzeumtervek kisebbített példányát kapja meg.[27] (Sajnos, ez a tervsorozat nem maradt ránk.) Ugyanekkor foglalkoztatja az építészt a könyvtárszekrények terve.[28] Egyébként a belső kialakítása terén állandó pénz-



263. A Nemzeti Múzeum keresztmetszete (Bp. Széchényi Könyvtár)

hiánnyal küzdenek, egyik takarékoskodás a másik után válik szükségessé. Elmarad a díszterem magyar ősmondából vett sorozata, aminek tervezése alátámasztja azt a korábban kifejtett nézetünket, hogy az épület a maga egészében a nemzeti tudat erősödését hirdeti.[29] Egyre inkább — főleg 1844 elejétől fogva — csak a befejező munkálatokról hallunk, és itt is pénzhiány okozta nehézségekről. Ezért sem a lépcsőház kialakítása, sem a termek megfelelő díszesebb bebútorzása, főleg azonban az épület környékének rendezése nem halad előre.[30] Pollack a legapróbb, építészre nem is tartozó kérdésben is együttműködik a múzeum vezetőségével, így pl. a házirend kidolgozásában. Ennek jóváhagyásáig — a nádor kívánságára — az épület rendje és biztonsága feletti felügyeletet is ő gyakorolja.[31] Eközben ügyel arra, hogy az alig elkészült épületen ne végezzenek máris változtatásokat, amelyek egy-egy gyakorlati okból kívánatosnak tűnnének. Így az északi kapu melletti ablakok befalazását, illetve ajtókká alakítását azzal hárítja el a nádor, hogy nincs helyén, „miszerint már is változások tétessenek az épületen".[32]

Az épület elkészültének hírére a legkülönfélébb igények merülnek fel. Az Akadémia, a Kisfaludy Társaság, a Magyar Természettudományi Társulat siet a szép új épületben magának helyet biztosítani ; — természetesen ez nem volt lehetséges, a nádor csak az Akadémiának biztosít helyiségeket.[33]

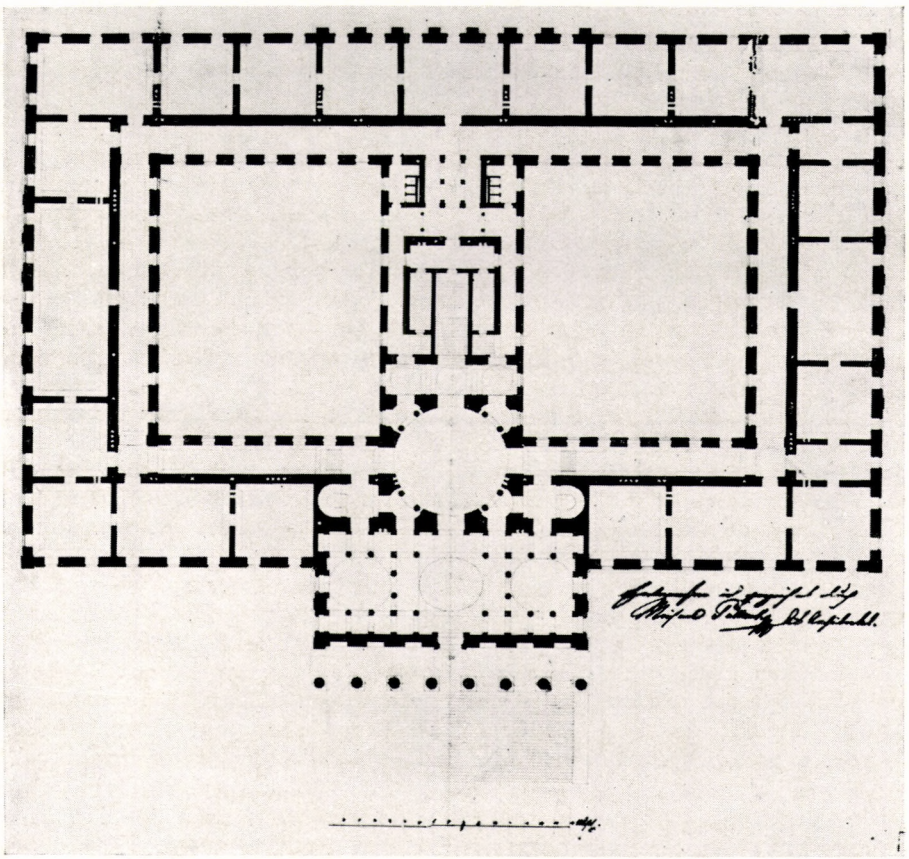
Bár 1848-ra a múzeumépület — az előbbiekben említett kivételektől eltekintve — befejezettnek és nagyrészt berendezettnek volt tekinthető, a még esedékes tennivalók a forradalom eseményei, az egész nemzet életében bekövetkezett nagy változás miatt természetesen háttérbe szorulnak és a múzeum épülete csakúgy, mint vezetősége a forradalom eseményeiben

vesz részt. Március 15-én a múzeum lépcsőjéről szavalja először a nyilvánosság előtt Petőfi Sándor a Talpra magyart és ezzel indítja el a fiatalság nagy megmozdulását, amely a forradalom kibontakozásához vezetett. Nagyon érthető, ha az új főrendiház részére az akkor legszebb nagytermet, a Nemzeti Múzeum dísztermét kívánják igénybe venni és megbízzák Pollack Mihályt a szükséges átalakítások elvégzésével.[34] Az is érthető, hogy az építész idegenkedik ezt a számára fájdalmas utasítást végrehajtani, hiszen e teremsort tekintette élete egyik legfontosabb, a legnagyobb gonddal kialakított művének. Igyekszik legalább elérni, hogy a kívánt célra a könyvtártermet vegyék igénybe, azonban ezt Széchenyi nem tartja megfelelőnek és utasíttatja Pollackot a terem átadására, hogy a szükséges átalakításokat Hild Józseffel elvégeztessék.[35] Nyilván ez is hozzájárult ahhoz, hogy Széchenyi István — aki Hild József művészetének értékelője, személyének pártolója volt — meglehetősen idegenkedve fogadta mesterünk bármilyen kérelmét. Ezt a meg nem értést fokozta nyilván az is, hogy Széchenyi a Pollacktól képviselt stílusnak sem kedvelője — mint ahogyan ezt más helyen kifejtettük —, viszont a fiatalabb és stílusváltoztatásokra hajlamosabb Hildben sokkal hajlékonyabb mesterre talált.[36]

A Nemzeti Múzeum tervének hosszas érlelése, az adatokból is kivilágló többszöri átdolgozása, valamint a megbízás jelentősége — mint ahogyan azt a nádor ismételten hangsúlyozza — indokolná, hogy eredeti tervek nagy számban álljanak rendelkezésünkre. Sajnos, nem ez a helyzet; részben a Pest—Bécs közti küldözgetés, részben a különféle hatóságokkal és intézményekkel szükségképp fennállott kapcsolat (ezzel a tervmellékletek elkallódásának számos lehetősége) okozhatta, hogy a múzeumra vonatkozó tervanyag rendkívül hiányosan maradt ránk. Mint már említettük, sem az első terv, sem annak átdolgozása nem ismeretes, legalábbis egyelőre nem. Ilyképp hiteles tervsorozatnak azt a sorozatot tekinthetjük, amelyet Pollack adományozott a bécsi Képzőművészeti Akadémiának, amikor az őt a munka megindulásakor tagjai sorába választotta.[37] A nagyarányú munkára vonatkozó tervekről a bécsi művészet körében nyilván sok szó esett. A megtiszteltetés viszonzásaképpen mesterünk 12 lapból álló tervsorozatát küldi el az Akadémiának, amelynek elnökhelyettese — az esztergomi székesegyház építéséből ismert Ludvig van Rémy építész — 1838. szeptember 5-i keltezésű meleghangú köszönőlevéllel nyugtázza e figyelmet és kiemeli, hogy e terveket a fiatal építészjelöltek számára fogják tanulmányozás céljából rendelkezésre bocsátani.[38] E tervsorozat szerencsére ma is megtalálható az Akadémia rajzgyűjteményében (251—258. kép).

A tervsorozat a munka megindulásakor fennállott tervállapotot rögzíti, a Nobilétől javasolt változtatások egy része már kivitelre került (így az udvarokat körülfutó folyosó, amelyből csupán egyetlen teremsor nyílik), de mesterünk is több tekintetben fenntartotta eredeti elgondolását, ilyen például a középrizalit erősebb kiemelkedése, a főhomlokzat gazdag szobordísze, az elsőemeleti kerek terem mellkép-sorozata stb. Az irónnal és szépiával gondosan kivitelezett, mondhatni kiállításra szánt lapokat zárólapként az épület elhelyezését bemutató, festői és hangulatos ábrázolás egészíti ki, talán Pauer Miksa munkája[39] (259. kép).

Ehhez a bécsi sorozathoz csatlakozik egy ugyancsak 12 lapból álló másik tervsorozat a Széchényi Könyvtár kézirattárában, amelynek eredetét eddig sajnos nem sikerült felderíteni. Csak feltételezhető, hogy vagy 1843-ban, vagy a mester hagyatékával került a múzeumba, erről az adományozásról mind a mester később érintendő végrendelete, mind Kubinyi igazgató köszönőlevele tájékoztat anélkül, hogy felsorolná, miből is állt ez az adomány. Ha e tervsorozat ekkor került volna a múzeum birtokába, akkor 1843, illetve 1855 óta lenne a gyűjteményben anélkül, hogy eddig szerepelt volna. De lehetséges az is, hogy a tervek Ybl Miklós révén jutottak oda, akár a múzeum végső befejezése — lépcsőház stb. — alkalmából, akár valamely más, előttünk egyelőre ismeretlen alkalomból. Talán nem annyira az eredet eldöntésének a kérdése lényeges, mint inkább az, hogy összetartozó tervsorozatról van-e szó, a mester művéről, vagy pedig a munka befejezése után készült utólagos munkáról.



264. A Nemzeti Múzeum magasföldszintjének alaprajza (Bp. Széchényi Könyvtár)

Közelebb visz célunkhoz, ha egyenként vizsgáljuk a terveket. A főhomlokzat és az oldalhomlokzat terve nem azonos a bécsivel, hanem a kivitelezettel (260—261. kép). A hátsóhomlokzat terve — amelyen változtatás munka közben nem történt — azonos mind a bécsi tervvel, mind a kivitellel (262. kép). A főtengelyen keresztül fektetett keresztmetszet nem teljesen azonos a bécsi tervvel — már nem szerepel mellképsorozat a kerek teremben, rozettás díszítés helyett négyzetes kazettálást találunk, nem szerepelnek a homlokzatra szánt szobrok és reliefek sem —, hanem inkább a kivitellel (263. kép). A főhomlokzat rizalitján át fektetett keresztmetszet olyan részeket mutat be, amelyek a kivitel során nem változtak, és ezért ez a lap azonos a bécsi tervvel ; — viszont ezen a szinguláris lapon a teljes főhomlokzat kivitelezve van, míg a bécsi példányon csupán néhány tengelynyi része. E tervekhez csatlakozik az alagsor, a földszint, az első és a második emelet alaprajza, mindegyik a kivitellel és nem a bécsi tervekkel egyezik. Mindez valószínűsíti, hogy e tervsorozat munka közben vagy a munka befejezésekor készülhetett, és bár rajta néhány helyen jelzés és aláírás szerepel, ami mutatja, hogy a mester életében keletkezett, mégsem kell az egész sorozatot szükségképp sajátkezű rajzoknak tekinteni. Következtetéseinket bonyolítja az a körülmény is, hogy e tervekkel együtt szerepel és feltehetően a sorozattal egy időben került a kézirattárba három olyan tervlap, amely „Entworfen und gezeichnet durch Michael Pollack k. k. Architect" feliratot visel és mind kivitelében, mind írásában feltétlenül e fenti sorozathoz tartozik (264. kép). E tervek mindenképpen 1836 után keletkeztek — mert korábban nem használja a k. k. Architect megjelölést —, s az első és második emelet alaprajzát, valamint az egyik épületszárny egy máshol nem szereplő keresztmetszetét ábrázolják. A két alaprajz teljesen megegyezik a fent említett sorozatban találhatókkal — tehát feltehetően a lényeges munka kivitele után keletkezettekkel —, csupán annyiban pontosabb, hogy a kéményjáratok bejelölésével is valószínűsíti : a kivitel alapjául szolgáló lapokról van szó.[40]

Mindez mutatja, hogy a bécsi akadémián levő sorozat, valamint a Széchényi Könyvtár kézirattárában levő három szignált tervlap feltétlenül mesterünk műve és az utóbbi három lap később keletkezett, mint a Bécsben levő sorozat. Azt, hogy a Széchényi Könyvtárban őrzött többi tervlap e hárommal együtt keletkezett-e, vagy később — amit valószínűbbnek tartunk — egyelőre csak feltételesen lehet eldönteni.

Az eddig említett terveken kívül bizonyára nagy számban voltak részletrajzok, amelyek jelenleg fellelhetetlenek, vagy számunkra sohasem voltak hozzáférhetők. Így Lechner közöl három részletrajzot (a homlokzat földszintjének sarokrészlete, az oszlopcsarnok tervrajza, valamint akroterionos párkányának részlete), amely ma sajnos ismeretlen és a szerző szíves közlése szerint egykor a múzeum irattárában szerepelt. A reprodukció alapján nem lehet eldönteni, hogy Pollack eredeti rajzairól van-e szó.[41] A döntést megnehezíti az is, hogy az egyetlen Pollack-mű, amelyhez többféle technikában kivitelezett részletrajz fennmaradt, az egykori Vigadó-épület, általában a múzeum rajzaitól eltérő kivitelt mutat. Kétségtelen, hogy mesterünk igen sok részletrajzot készített e főművéhez és a Lechner-monográfiában szereplők nagyon fontos részletekhez tartoznak ugyan,

mégis, mindaddig, amíg e talán csak lappangó tervek újra elő nem kerülnek, nem döntenénk el, hogy mikor és ki készítette ezeket.[42]

A múzeumépület főhomlokzatát — amit az építész minél ünnepélyesebbre és gazdagabbra szeretett volna kialakítani — hét-hét tengelyes oldalrészektől közrefogott, nyolcoszlopos hatalmas portikusz díszíti. A lábazatként kezelt, keretezetlen ablakokkal tagolt, kváderesen vakolt, dísztelen földszint után következő első és második emeletet az épület sarkain álló, két emeletszintet összefoglaló korinthuszi félpillérek kapcsolják egybe. Az így egyesített két szintet sokszorosan tagolt párkány választja el az egyszerűbb földszinttől, míg a második emeletet széles frízzel gazdagított, sokszorosan tagolt főpárkány zárja le. E konzolokon nyugvó lezárás erős árnyékot vet a párkányzat egyébként síkban tartott, a vízszintest erősen hangsúlyozó vonulására. A földszint és az emelet keretezett és szemöldökpárkánnyal ellátott ablakai övpárkányról emelkednek és egyenletes ritmusban helyezkednek el a főhomlokzat mindkét oldalszárnyán. Az abla-

265. A Nemzeti Múzeum főhomlokzata északkelet felől



kok karcsú arányai, finom kidolgozású keretezése jólesően élénkíti a soktengelyes homlokzatot és ellensúlyozza annak vízszintesen elnyúló tömegét, egyúttal előkészít arra a vertikális irányt képviselő fő részre, amelyet a homlokzat középső, oszlopos rizalitja képvisel (265. kép).

Pollack első terveiben a fő emelet — a magasföldszint — ablakait az épület minden oldalán ablakmagasságú lapos pillérekkel kívánta keretezni és ezzel ezt az emeletszintet kiemelni. A két emeletsornak ilyen megkülönböztetése továbbélése a későbarokk reprezentatív célokat szolgáló, piano nobile-ként kiemelt főemeletének és a palotaépítészetben akkor általános volt. Tovább élt ez az elv a XIX. század európai és különösen a pesti — igényesebb — palotaépítészetben is, részben azért, mert a főemeletet többnyire az épület tulajdonosa lakta és a maga részére ugyanolyan társadalmi kiemelést és az épület többi lakójától való megkülönböztetést igényelt, mint aminőt a barokk kor feudális építtetői megkívántak. Ez az eljárás azonban a múzeumépületnél nem lett volna indokolt, hiszen merőben más igényről volt szó, ezért Nobile formai okokból adott véleménye helyes volt. A főemelet megkülönböztetett kezelése nemcsak a homlokzat ünnepélyes nyugalmát zavarta volna, de nem felelt volna meg a belső beosztásnak sem, hiszen a legfontosabb és legdíszesebb belsőségek nem az első, hanem a második emelet magasságában helyezkednek el. Ez a tervváltoztatás arra enged következtetni, hogy mesterünk a múzeumépület érlelése közben mindjobban megszabadult múltbeli emlékeinek kötöttségétől és nemcsak a belső kialakításában, hanem a külső tagolásában is kifejezésre tudta juttatni a sajátos rendeltetés megkívánta új követelményeket.

A választó- és a koronázópárkány képzése, az ablakok mérete és keretezése az épülettömb mindegyik oldalán azonos, és ezzel biztosítja azt a jóleső és megnyugtató egyöntetűséget, amelynek elérése ily nagy kiterjedésű, egyetlen tekintettel át nem fogható épülettömbnél nem volt könnyű. Mindez a biztonság és az ünnepélyes nyugalom benyomását fokozza. Ezt az egész épülettömbön végigvonuló egyenletes ritmust gondosan mérlegelt kiemelések teszik változatossá. Így a főhomlokzat kifejezetten vízszintes tendenciáját — amelyet a párkányok erős hangsúlya még fokoz — a művész arra használja fel, hogy a középrész — a főmotívum — magassági tendenciája tisztára építészeti eszközökkel, a tervezett szobrászati dísz nélkül is, minél hatásosabban érvényesüljön.

A nyolcoszlopos középrizalithoz hatalmas oldalfalakkal szegélyezett, lassú és enyhe emelkedésű, fele úton pihenővel kettéosztott széles lépcsőzet vezet, az épület ünnepélyes kibontakozásának, messziható képének egyik legfontosabb tényezője. A lépcsőt szegélyező oldalfalakra mesterünk mozgalmas Dioskuros-szoborcsoportokat szánt: lehet, hogy ezek hatásos ellentétei lettek volna az épület nyugalmának és tömegességének, de az is elképzelhető, hogy a Lombardiában oly kedvelt és magától értetődő dekoratív szobrászat emléke késztette mesterünket arra, hogy erre a — ebben a kapcsolatban későbarokk — motívumra gondoljon.[43]

Az oszlopos középrizalit két ablaktengelynyire emelkedik ki a főhomlokzat síkjából, az ablakközökben elhelyezett, vájatolt testű óriáspillérek is erősítik a magasbatörés érzését. E részlet ilyen megoldása is tervváltoztatás eredménye, az első terveken Pollack hármas ablakot

szánt erre az oldalfalra és óriáspilléreket sem szerepeltetett. Ezzel megfosztotta volna e részt vertikális hangsúlyától, ami csökkentette volna jelenlegi, roppant könnyed és sudár jellegét. E két tengelynyire kiemelt rizalit előtt sorakoznak levegős, könnyed és mégis energikus elhelyezésben a portikusz vájatolt testű, szabadon álló, karcsú korintuszi oszlopai, amelyek ünnepi derűvel szöknek a magasba. Az oszlopcsarnokot — miként az épület többi részét is — fogrovatos és konzolos, egyenletesen végigvonuló párkány zárja le, amely felett szélesen elnyújtott és párkánnyal keretezett orommező nyugszik. Az épület a szemlélő előtt úgy tűnik fel, hogy az enthazis nélküli karcsú oszlopok fiatalos, derűs könnyedséggel hordozzák a súlyos koronázó oromzatot, amelyet eléggé zsúfolt szobordísz tesz még tömegesebbé (266—268. kép).

E szoborcsoport közepén Pannónia trónol, a Tudomány és a Művészet allegóriáitól körülvéve. A csoportozat gondolata kézenfekvően Pollacktól származhat, aki különös gonddal foglalkozik az épület e részével, a tervezett gazdag szobrászi dísz egyetlen kivitelezett tagjával. A tervet Schaller müncheni szobrász készítette, a szobormodellt — mint előbb felsorakoztatott adataink mutatták — Rafaello Monti.[44] A középtengelyre épített, szimmetrikus szoborkompozíció kiemelkedő művészi kvalitások nélkül is szerencsésen oldja meg azt a feladatot, amelyet az oromcsoport műfaja



266. Részlet a főhomlokzat oszlopcsarnokából



267. Részlet az oszlopcsarnok párkányzatából

jelentett a monumentális dekoráció terén. A szobrászi megoldás ugyanis megtalálja az átmenetet a relief és a szabad plasztika között, amelyre itt szükség volt. A portikusz falsíkjának három-három mélyített fülkéjébe, valamint a felső emelet magasságában húzódó süllyesztett falmezőbe mesterünk ugyancsak szobordíszt tervezett, erről azonban — mint korábban adatokkal alátámasztottuk — a tárgyalások során le kellett mondani. E szobrok a múzeum rendeltetésének allegorikus kifejezését adták volna, másrészt megfeleltek volna annak a mesterünktől is követett olasz felfogásnak, amely monumentális középületnél a gazdagabb szobrászi díszt elmaradhatatlan követelménynek tartotta. Az, hogy e díszítő-ábrázoló segítség nélkül is az épület oly kifejező és ünnepélyes : tisztára mesterünk rendkívüli építőművészeti képességeinek köszönhető.

A főhomlokzat három részből álló tömbjének — az oldalszárnyaktól szegélyezett portikusznak — szerves kompozíciója, a nyugodt vízszintesek és sudár merőlegesek lendületes ellentéte, a tagolások nyugodt ritmusa, a részletek gondos képzése és arányainak szinte zenei harmóniája — mindezek olyan jellegzetességek, amelyek csak kiváló építész elméjében születhetnek meg. Derű és magabiztosság, lendület és nyugalom, világos áttekinthetőség és benne finoman árnyalt és változtatott művészi szépség · ezek azok a jellegzetességek, amelyek a főhomlokzaton mindenki számára érthetően kifejezik azt az eszmeiséget, amely az épületet megalkotta. Sem hideg akadémizmus, sem merev, távoltartó ünnepélyesség nem érződik, az



268. Részlet az oszlopcsarnok sarokképzéséből

eszmei gondolat és az építészeti megvalósulás egészséges, szerves egységet alkot, egyik a másikon épül és egymást erősíti. A múzeumnak a portikusz homlokfala közepén elhelyezett főbejárata, gazdag keretezésű finom képzésével, konzolokon nyugvó ión párkányzatával az athéni Erechteion kapuzatát juttatja eszünkbe ; az, hogy a megfelelés tudatos volt-e vagy sem, nem lényeges kérdés, mert ilyen megoldás elég gyakran szerepel a klasszicizmus mintakönyveiben.

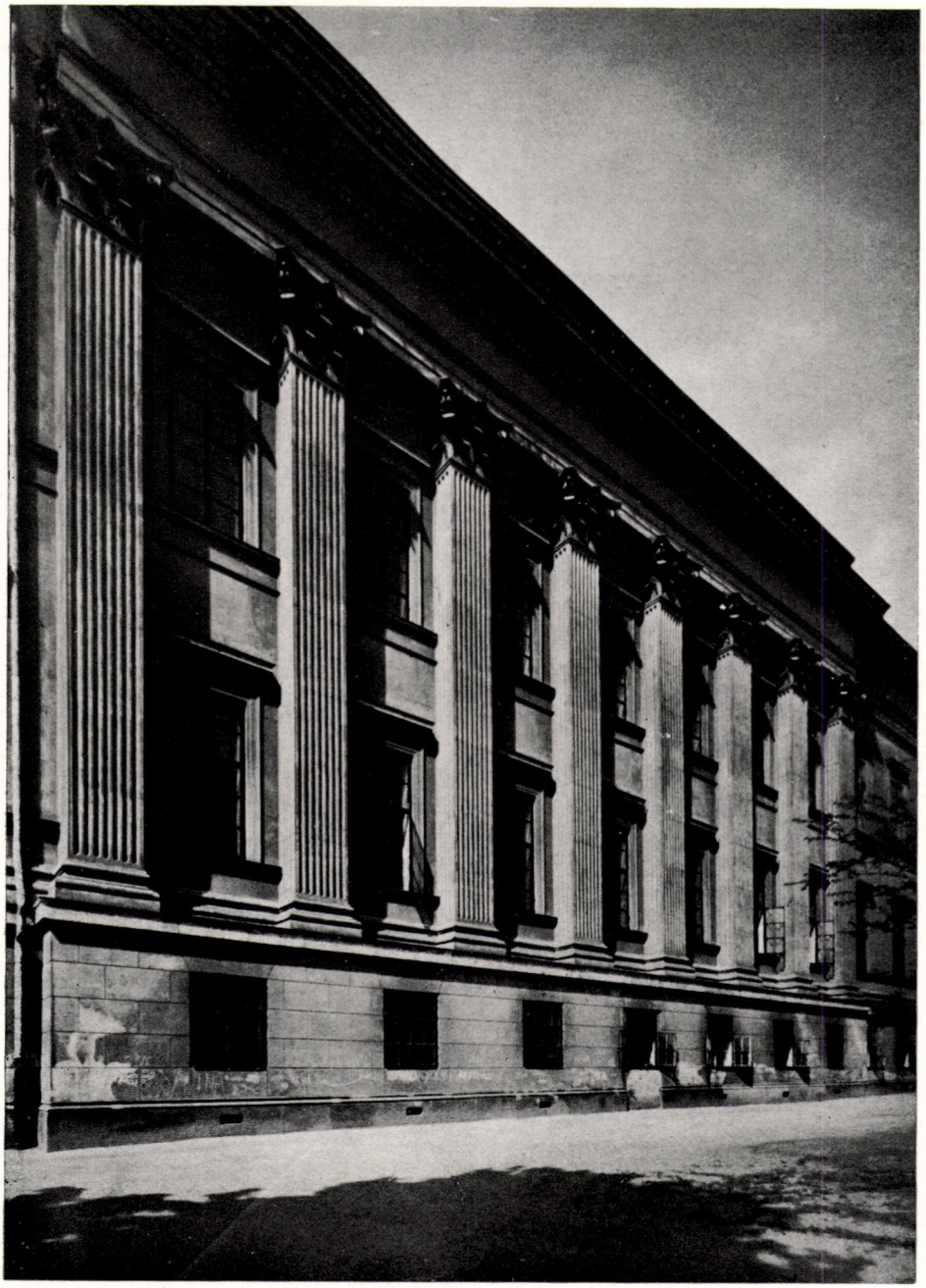
A kertből induló, lassan emelkedő lépcsőzet segítségével a főbejáraton belépő látogató emeletmagasságba érkezik, az épület belső beosztását illetően azonban ez a magas földszintnek felel meg, amely után a főemelet következik. A valóságos földszinten kaptak helyet a hivatali helyiségek, lakások és raktárak. A kiemelt középrizalitban, a magas földszinten, a bejárati csarnok hatalmas téglánya, a főemeleten a díszterem helyezkedik el, így a külső erőteljesen kiemelt részének a belső fontos tagjai felelnek meg. Ezek elemzésére még rátérünk.

Már korábban említettük, hogy a főhomlokzat kialakítása meghatározza az oldalhomlokzatok képzését. Az északi és déli homlokzat egyaránt 13—13 tengelyes. A főhomlokzati hármas tagolás itt is érvényesült olyképpen, hogy négy-négy tengelyes oldalrészek veszik közre az öttengelyes, lapos óriáspillérekkel kiemelt középrészt. Ezek a középrészt kiemelő óriáspillérek — amelyek az épület sarkait pántként lezáró óriáspillérekkel azonos képzésűek — mesterünk első tervében még nem szerepeltek. A fő-

homlokzati motívum e mintegy egyszerűsített, halkított ismétlése szerencsésen élénkíti az ablaktengelyek tizenháromszoros ismétlésének egyhangúságát. Ezzel nemcsak a fő- és oldalhomlokzatok összehangolása szilárdult, nemcsak jóleső változatosság és ritmus keletkezik, hanem a tudatosan síkbantartott oldalhomlokzatok egyenes ritmusa — széleiken és a középen — erőteljes hangsúlyt kapott. Az ablakok képzése, valamint a párkányok vezetése azonos a főhomlokzatéval és ezzel biztosítva van a tagolás zökkenőmentes továbbvitele.

Azonos elemek felhasználásával, de nagyobb kiterjedés megkívánta gazdagítással történik a keletre néző hátsóhomlokzat képzése. A 21 ablaktengelynyi, szélesen elnyúló homlokzat hármas tagolását a már említett módon oldja meg mesterünk: hét-hét tengelyes oldalrészek keretezik a nyolc óriáspillérrel gazdagított, enyhe rizalitban kiemelt középrészt. Szinte halkított ismétlése a főhomlokzat hatalmas oszlopcsarnok-motívumának és Pollack első tervén már szerepelt. E motívumhoz mindvégig — a viták ellenére — ragaszkodik; a kivitel azonos az első elgondolással (269. kép).

A Nemzeti Múzeum felépítésének ünnepélyes méltóságával, monumentális nyugalmával, zárt tömbjével és mégis finoman változatos tagolásával, fejlett érzékre valló arányainak jóleső ritmusával kiemelkedik a kor európai építészetéből. Friss és fiatal, fejlődőképes és érzékeny kifejezése korának, nincs benne semmi abból a megmerevedő, hideg és üres akadémikus klasszicizmusból, amely a nyugati klasszicizmus e korbeli példáit már jellemezte. Mintaképeit elsősorban az olasz építészet szolgáltatta, amely — miként a magyarországi építészet is — fokozatosan haladt a barokk klasszicizáló, kései korszakán át a klasszicizmus felé. Nem tűnik hidegnek és erőltetettnek, mint több e korbeli társa, hanem a hagyományokból táplálkozik és híven kifejezi azt a megkésett fejlődést, amely hazai történelmünket ekkor általában jellemezte. De ebből fakad az is, hogy eléggé sokáig húzódó elkészültekor nem ragyoghatott tartósan az elismerés fényében. A fejlődés gyorsult nálunk is, máshol is. A nemzeti öntudatosodás egyik jellegzetessége a nemzeti múlt tisztelete, ami művészeti téren — több más tényezővel együtt — a múlt művészeti emlékeinek utánzását jelentette. Nem ide tartozik annak a kifejtése, hogy a nemzeti múlt áhítatos tisztelete miért jelenti Európa-szerte és nálunk is a középkori stílusok újjászületését, oly feladatoknál való alkalmazásukat, amelyek a középkori társadalom másszerű igényeinek következtében akkor nem merülhettek fel. Itt csak azt állapíthatjuk meg, hogy a század második negyedében Európa-szerte, a negyvenes években pedig különösen erősödik az ellenérzés az antikvitással szemben, az általános emberi háttérbeszorul. Hozzájárul ehhez, hogy a klasszicizmus sokfelé ekkor már valóban akadémikus archaizálássá vált. Merev ismétlése a már megtanult, de elkoptatott formáknak. A közvélemény egyre türelmetlenebbül fordult szembe alkotásaival. Az ízlésváltozásnak ezt a sodrát — amely hazánkban szorosan együtt haladt a nemzeti öntudat erősödésével, a forradalmat előkészítő és kísérő jelenségekkel — a Nemzeti Múzeum sem kerülhette el. Mondhatjuk, hogy remekmű, amely megtestesíti a XIX. század első fele hazai törekvéseinek legjavát, de elkészültekor — a forradalmi változások, az eszmék forrongása, az érzelmek hevessége, türelmetlensége következtében —



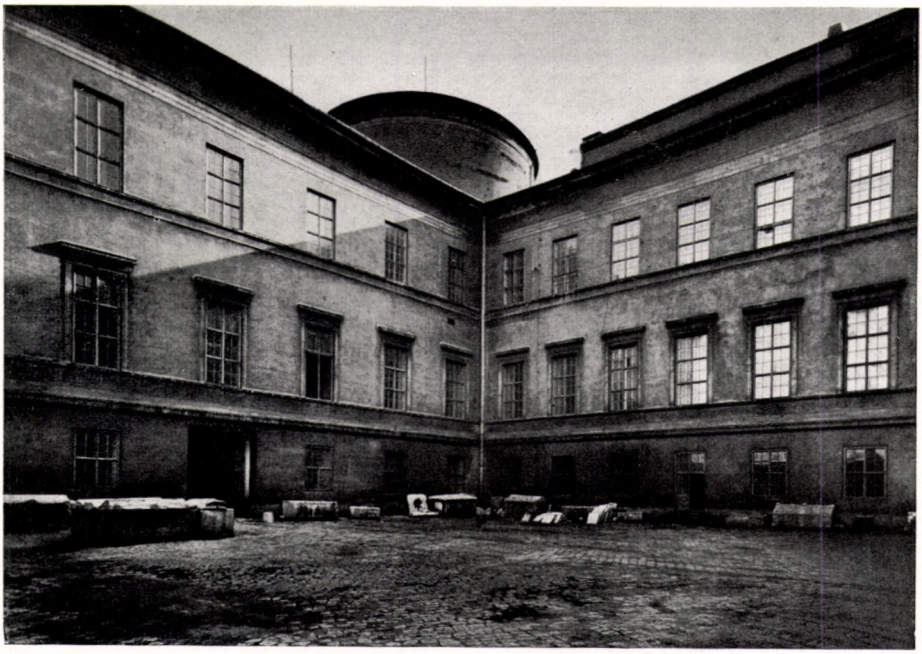
269. A Nemzeti Múzeum keleti homlokzata

bizonyos tekintetben már túlhaladottnak és elavultnak tűnik. Ez nemcsak ennek az alkotásnak, hanem Pollack egész történeti szerepének tragédiája, és ugyanakkor alapvetően jellemzi akkori fejlődésünket.

Mielőtt az épület művészi jelentőségét európai példákkal összevetve megvilágítanánk, foglalkozzunk az alaprajzzal. A középtengelyre épülő alaprajz két, egymásnak szimmetrikusan megfelelő épületrészt mutat. E szimmetriát a belső terek rendeltetése is megerősíti : a hatalmas épülettömb középtengelyében foglalnak helyet a reprezentatív helyiségek, míg a jobbra és balra elhelyezkedő szárnyak egy-egy téglány alakú udvart övezve, a múzeum rendeltetésének megfelelő belső teret adnak. A középtengelyben a díszesen kialakított főhomlokzati oszlopcsarnokból a bejárati csarnokba, innen a boltozott kerek csarnokba, — amelyet eredetileg kőtárnak szánt az építész —, majd a felvezető díszlépcsőhöz érünk. Ezt az ünnepélyes térsorozatot az emeleten a Pantheon-típusú előcsarnok, valamint a díszterem folytatja. Ezzel a tércsoportosítással a középtengely tehát nemcsak az alaprajz osztótengelye, hanem az épület reprezentatív helyiségeit tartalmazó fő része is, és így az épület belsejében visszhangozza azt az ünnepélyes hangot, amelyet a főhomlokzat közepén elhelyezett feljáró és oszlopcsarnok megütött. Ezzel a homlokzati oszlopcsarnok nyitánya egy olyan térsorozatnak, amelynek valamennyi tagja — noha önálló egészet alkot — logikusan utal a következőkre és olyan téregyüttest nyújt, amely valóban páratlan a kor építészetében, beleértve a hasonló európai alkotásokat is.

Már az alaprajz is a kor leghíresebb múzeumépületei fölé helyezi. A londoni British Museum, vagy a berlini Altes Museum esetében az oszlopcsarnok csak az épület külső része és dísze, sem az épület rendeltetésével, sem a belőle nyíló belső terekkel nincs kapcsolatban. A Nemzeti Múzeum esetében a portikuszon át belépőt az épület szélességében elterülő, gazdagon tagolt, változatosan boltozott ünnepélyes előcsarnok fogadja. Ebből nyílik a hatalmas kerek csarnok, amelynek lapos boltozása, centrális elrendezése nemcsak szerencsés építészeti megoldás, nem csupán az előcsarnok nyújtotta térélményt fokozza, hanem egyenlőszárú tengelyeivel magától értetődő természetes átvezetést biztosít az előcsarnok szélességi tengelyéből a lépcsőház hosszanti tengelye felé. A háromkarú lépcsőház e hosszanti tengely uralmát hatásosan biztosítja s e téregymásután ünnepélyes, egyúttal a magasabb épületszintre felvezető emelkedését, fokozását is megadja.

A terek változatos irányait, illetve változó tengelyeit a világítás is alátámasztja. Az előcsarnok csökkentett megvilágítású tere után a kerek előcsarnok még tompább, közvetett fényt kap — ami zárt falak nélkül is oly egységes kompozícióját még jobban kiemeli —, majd teljes fény árasztja el a lépcsőházat, amely így szinte zenei értelemben vett crescendót jelent. Sem a berlini, sem a londoni múzeum vontatott lendülete, merev hatású lépcsőháza nem mérkőzhetik ezzel a mélységi és magassági irányban oly lendületes megoldással, amely tisztára építészeti eszközökkel fogalmazza át a barokkból örökölt típust, amelynek legnagyszerűbb példája Balthasar Neumann wurzburgi rezidenciájának főlépcsője. Azt, hogy a fejlődés a barokkból a klasszicizmusba nem szükségképp adja a Pollack-



[270. A Nemzeti Múzeum udvarának részlete

fogalmazta megoldást, bizonyítja az egyébként jelentékeny tehetségű Weinbrenner lépcsőháza a karlsruhei városházában (1821), amely rokon vonásaival talán még jobban hirdeti a monumentalitás és nagyság, az ünnepélyes téralkotás hiányát.[45]

A középtengelyhez csatlakozó épületrészek egy-egy téglány alakú udvart öveznek. Az udvari homlokzatok azonos képzése nyugalmas és egyenletes. Az egyenletes ritmusban elhelyezett, keretezett, egyenes szemöldökpárkánnyal lezárt ablakok díszítik a belső folyosót és biztosítják a megfelelő világítását. Az első terveken itt is gazdagabb részleteket tervezett az építész : mindegyik udvar északi és déli oldalán lapos óriáspillérek kapcsolták volna össze a két emeletszintet és a keretezetlen, nagyméretű ablakok felett vállpárkányon nyugvó, félköríves szemöldökök szerepeltek volna. Kétségtelen, hogy ez a megoldás dúsabb, ünnepélyesebb lett volna, amire az építész azért is törekedett, mert a belső udvarokat a római kőanyag felállítására szerette volna használni (270. kép).

Az udvarokat övező épületszárnyaknak az udvar felé eső oldalán egyenletes tengelybeosztású folyosók futnak körül (az északi és déli, illetve a nyugati és keleti oldalak azonos beosztásúak), és a folyosókról nyílnak a külső homlokzaton végigvonuló, kertre néző teremsorok. A folyosók négy sarkában (a földszinten és az első emeleten) egy-egy lapos boltozású négyzettel hangsúlyozza a mester a fordulókat. Mint a tervezést kísérő tárgyalásokból kitűnik, az első terv középfolyosós megoldást javasolt, nyilván a



271. A Nemzeti Múzeum földszinti előcsarnokának részlete

kabinettek számának növelése céljából, ezt a megoldást a bírálat — helyesen — nem pártolta, és így jött létre — jobb terembeosztást és világítást biztosítva — a jelenlegi egymenetes megoldás. Az első és második emelet teremsorának beosztása általában azonos: téglány alakú nagyobb és négyzet alakú kisebb termek váltakoznak. A termek egymásbanyíló ajtói egy-egy szárnyon belül tengelymegfelelést mutatnak és áttekintést adnak egy-egy nagyobb teremsoron keresztül. Ezzel a térsorozat ritmusa, a térbenyomás nagysága növekszik, másrészt az épületsarkok tengelyfordulása megakadályozza a barokkban oly kedvelt lágyan ívelő tengelyhajlások méretet és irányt homályosító jellegének fellépését. A látogatók közlekedésének biztosítására minden második teremből a folyosó felé is nyílik kijárat. A múzeumi célokra szolgáló első és második szint alaprajzi beosztásától a lakások és dolgozóhelyiségek számára fenntartott földszint alaprajzi beosztása eltér: itt több kisebb helyiséggel találkozunk. Az eredeti terveken — és nyilván az épület eredeti állapotában — e gyakorlati célokat szolgáló földszint is világos és áttekinthető beosztású, néhány — a sarkokban, valamint az északi és a déli szárny közepén elhelyezett — téglány alakú, oszlopokkal tagolt díszesebb teremmel. Az idők folyamán kivitelezett ismételt átépítések azonban az eredeti beosztást lényegesen megváltoztatták és így a mai beosztás nem azonos az építéskorabelivel.



272. A Nemzeti Múzeum földszinti kerek csarnokának részlete

A Nemzeti Múzeum épületének alaprajza kimagasló alkotás. Az épülettömb felépítése, külső alakítása nagy körültekintéssel veszi figyelembe és elégíti ki az épület rendeltetéséből folyó követelményeket. Ugyanakkor oly nagyarányú téregyüttest ad, az egymást követő és egymás hatását fokozó terek oly sorozatát, amely a hazai történet dicsőítésének, a nemzeti műveltség új eszméjének jelentőségét hirdeti, azt az eszmét, amelyet e hatalmas munka megtestesített. Az eszmei kifejezés ereje és világossága múzeumépületünket e korszak többi hasonló épülete fölé helyezi.

A fentiek megértéséhez ajánlatos e korszak többi európai múzeumépületét megtekinteni, annál is inkább, mert a szakirodalomban nem ritka az a vélemény, mely szerint a Nemzeti Múzeum épülete Schinkel berlini Altes Museumának szerényebb utóda. E nézet egyik forrása a régebben gyakori óvatosság — lebecsülésnek is nevezhetnénk — a hazai művészet értékeivel szemben, másik forrása építészettörténetünk általános hódolata a németországi mintaképek előtt. Ez az egyébként jó szándékú hazai és külföldi írásokban is előfordul.[46] Személy szerint általában Schinkel tanítványának tekintik, bár erről sem gyakorlatilag, sem stilárisan nem lehetett szó. Schinkel nagy jelentőségével foglalkozni itt nem feladatunk. Kétségtelenül az európai klasszicizmus, főleg azonban az érett németországi klasszicizmus legjelentősebb, dús fantáziával és sokoldalú alkotó-

képességgel megáldott alakja. Megtestesítője csaknem valamennyi építészeti törekvésnek, amely a XIX. század német építészetét foglalkoztatta. Klasszicizmus és romantika, gótika és keleties jelleg, újszerű anyagfelhasználás és már-már mai értelemben vett célszerűségi szempontok alakította stílusváltozat egyaránt megtalálható műveiben. E tulajdonságok — ha bennük látnánk az alkotó építész történelemformáló jellegének lényegét — nemcsak Pollack, hanem e korszak minden más mestere fölé emelnék Schinkelt. Minket azonban elsősorban a klasszicista Schinkel érdekel, és e korszakán belül is főleg a berlini múzeumépület.

Nincs tudomásunk arról, hogy a két építész bárminő kapcsolatban lett volna, de nagyon valószínű, hogy tudtak egymásról, ismerték egymás főműveit, sőt az sem lehetetlen, hogy a múzeumhoz végzett előtanulmányok során mesterünk megtekintette a berlini múzeumot. A két alkotás egybevetése azonban arra vall, hogy ez a berlini épület sem egészében, sem részleteiben nem volt és nem is lehetett hatással Pollackra. Schinkel ugyanis elsősorban hatalmas, tagolatlan belső teret kívánt alkotni — amely a szobortár felállítását a régi „galleria" értelemben tette volna lehetővé —, és ezt a hatalmas belső teret egy, szinte az épülettest és -tömeg súlyát és szilárdságát elkendőző homlokzattal burkolja: a homlokzat szélesen elterpeszkedő hosszában hatalmas oszlopcsarnok vonul végig, amelynek hangsúlyos talapzata és sarokpilléreken nyugvó súlyos párkányzata inkább egy monumentális szabad tér lezárásának látszik, valamely hatalmassá növelt emlékmű benyomását kelti, semmint egy tér- és tömeghatásában tagolt és körülhatárolt múzeumépületét. A múzeumjelleg ilyképpen a külsőben korántsem érvényesül oly erővel, mint a Nemzeti Múzeum esetében, másrészt a végigvonuló oszlopsor-motívum a zárt cellaként kezelt belső teremnek csupán felsővilágítású megoldását teszi lehetővé ; külső és belső kapcsolata, valamint a múzeum rendeltetésének egészen a részletekig követett megfelelése egyaránt gyöngül. Schinkelnél az oszlopcsarnok monumentális díszítés csupán, Pollacknál ezen túlmenően a főtraktus nyitánya, bevezetője az utána következő térsorozatnak. Schinkel belső kerek termének körülfutó oszlopsora lerontja a valójában hatalmas méretek érvényesülését és egyenletesen ismétlődő ritmusával csökkenti a térhatást. Pollack emeleti „rotundája", kettős oszlopokkal gazdagított fülkéivel az átlós tengelyekben változatossá, összetetté teszi a térképzést, s hatását a sima hengerfelület váltakozása a térbővítő fülkékkel gazdagítja. Nem vetekedhetik mesterünk megoldásával a berlini lépcsőház motívuma sem, amely úgy hat, mint egy szabadtéri lépcső a zárt belső térbe kényszerítve.[47]

A két épület egybevetése — az említetteken túl azt mutatja, hogy a berlini múzeum kissé erőltetett szimmetriája, zsúfolt belső beosztása nem vetekedhet a pesti múzeum kiegyensúlyozott, nemes megoldásával. Ez természetesen korántsem jelenti azt, hogy a berlini múzeum a maga módján nem kiváló alkotás, de ezek az elvi eltérések is arra vallanak, hogy semmiképp sem volt mintaképe mesterünknek, ha nem is zárható ki, hogy hatott rá, bár erről semminő adatunk nincs. Mindenképpen valószínű, hogy az 1825 és 1828 között épült, s 1830-ban megnyílt nagyhírű berlini múzeum általában ismeretes volt a hasonló feladatokat később megoldó építészek előtt.[48]

Schinkel berlini múzeumának kapcsolata a londoni British Museummal, Smirke 1823-ban tervezett, de igen vontatottan, hosszú ideig kivitelezett alkotásával kétségtelen. Mivel Schinkel 1826-ban Londonba megy a múzeumterv tanulmányozására, úgy látszik, hogy a londoni terv volt a korábbi. Közös a két múzeumnál a hosszan elnyúló főhomlokzati oszlopsor szerepeltetése, amely motívumot Smirke más elvek szerint és így eltérően használ fel, de a motívum közös volta és az ebből fakadó homlokzatmegoldás — amelynél az oszlopsor csak díszítő jellegű — közös vonásuk. A berlini (és a londoni) múzeumot jellemző párhuzamosok uralma — épülettest és oszlopsor, erős horizontális tendencia — sem jellemző Pollackra. A Nemzeti Múzeumot éppen a rizalit-motívum magasbatörő lendülete teszi oly hatásossá.[49]

Külső és belső világos összetartozása, valamint az oszlopcsarnoknak mint legfontosabb motívumnak és monumentális építészeti dísznek a rendeltetésével való egybekapcsolása tehát sem Londonban, sem Berlinben nem történt meg, és hiányzik a még erősebben a görög templom zárt celláját követő, homlokzatán oszlopcsarnok-motívummal épült müncheni Glyptothekból is, amelyet Klenze 1816 és 1830 között épít.[50] Ilyképpen Pollack megoldása — amely a fentiekkel csupán annyiban jár közös úton, hogy a múzeumépület számára nélkülözhetetlennek tekinti a monumentalitás és ünnepélyes méltóság hatását — újszerű azért is, mert az új épülettípust az említett nagy mesterektől eltérő módon, őket több tekintetben felülmúlva teremti meg (247. kép).

Ha azokat a lehetőségeket nézzük, amelyek a XIX. század első felében épült jelentős múzeumépületeken túl kiindulópontot nyújthattak a múzeum tervezésénél, külön kell választanunk azokat az elemeket, amelyeket az építészet már régebben, de főleg a klasszicizmus idején gyakran és sokféle módon használt és magát az elgondolás alapjait, amelyekből Pollack ily sajátos művet tudott alkotni. Nem kell bővebben felsorakoztatni példákat annak bizonyítására, hogy oszlopcsarnok mint a homlokzat főmotívuma, előcsarnok és kerekcsarnok sorozata vagy a termek fülkés gazdagítása Palladio óta elég gyakori minden ország, elsősorban minden nagy építész alkotásaiban.[51] Elég sok előzményét találhatjuk a római Pantheon térbelsejét követő „rotunda" gondolatának is, habár ily újszerű szépséggel, az épület uralkodó elveinek ilyfokú követésével talán egyik előzmény sem dicsekedhet. Pollack maga hangsúlyozza e fontos belső térnek a római mintaképpel való összefüggését, amikor ezt a kerek termet beadványaiban „Rotunda sic dicta Pantheon" jelzéssel illeti. A valóságos mintaképet, az ilyen megoldások előzményét a francia forradalom előtt és alatt működő úgynevezett forradalmi építészek tervei szolgáltatják, amelyek sokáig ható terjesztőjeként elsősorban Durand jön tekintetbe. Mint a párizsi École Polytechnique professzora, sok tanítványt nevelt és kiadványait széles körökben elterjesztette. Ilyképpen a francia építészet merész újítóinak tanait mérsékeltebb és a gyakorlatban könnyebben alkalmazható formában mutatta meg Európa-szerte. Gilly csakúgy, mint Klenze, Durand tanítványának vallja magát, Leopoldo Pollach műveiben is kimutathattuk Durand hatását, és a francia építésztanár metszetgyűjteménye ott szerepelt hagyatékában is. Nagyon valószínű, hogy Milánóban vagy

később, mint a művelt építész nélkülözhetetlen metszetgyűjteményét, Pollack is megszerezhette e sorozatot, noha semmiféle hiteles adatunk nincs arra, hogy a Durand-metszetek a XIX. század első felében hazánkban ismeretesek lettek volna. Mégis feltételezhetjük ezt mint a kor általános és Pollack esetében a milánói tanulmányok révén különösen érthető szokását. Valószínű, hogy Durand metszeteit Smirke is, Schinkel is, Pollack is egyaránt ismerte, Smirke és Schinkel a homlokzat oszlopcsarnok-motívumában, Pollack viszont alaprajzi megoldás terén mutat rokonságot. Épp a mintakép igen szabad felhasználására vall, hogy Pollack nem követi Durand homlokzatmegoldását, noha erre mind a berlini, mind a londoni példa indíthatta volna.[52]

Durand múzeumterve nem oly egységes, se külső és belső kapcsolata tekintetében nem oly fejlett, mint Pollacké, mégis itt találjuk a rizalit oszlopcsarnokának, a vesztibulumnak, a kerek teremnek azt a hatásos egymásutánját, amelyet mesterünk kiindulópontul vehetett és a maga művében tovább fejlesztett. A homlokzaton végigvonuló oszlopcsarnok motívumát azonban mesterünk — a példák ellenére — nem vette figyelembe (249. kép).

A Durand-féle múzeumalaprajzzal fennálló kapcsolat más tekintetben is érdekes: tünete annak az egyébként is meglevő jellegzetességnek, amely mesterünket az olasz—francia klasszicizmushoz fűzi, az ízlés és felfogás bizonyos közösségét mutatva. Ezért Pollack stílusának kialakulásában az osztrák, illetve a német klasszicizmusnak legfeljebb közvetett szerepe volt, illetve az a közvetítő szerepét játszotta. Ez is ellenkezik azzal a felfogással, amely Pollackban Schinkel epigonját vélte látni. De a Durand-alaprajz arra is bizonyíték, hogy mesterünk — útmutatásként — a kor legismertebb, egyúttal a klasszicizmus haladó — mert bátor és új kezdeményezéseket feldolgozó — irányához, a széleskörben elterjedt és méltányolt Durandhoz fordult. Ugyanekkor sem alaprajzában, főleg azonban felépítésében nem követte e fontos mintaképet szolgaian, hanem maga alkotta nagyszabású tervét, amelyhez csak ihletet nyújtott a külföldi mintakép.

A Nemzeti Múzeum belsejének elemzése kedvéért visszatérünk a bejárathoz. A belépő a homlokzattal párhuzamos, téglány alakú nagy előcsarnokba kerül, amelyet vájatolt törzsű, toszkán fejezetű oszlopok, illetve pillérek a bal- és jobboldali szárnyrészen háromhajósra tagolnak. Négy pilléren nyugvó, lapos ívelésű, kazettás mennyezetrészek között három laposan boltozott kupola újabb hármas ritmust ad. A belépőt felépítésben és térhatásban egyaránt gazdag belső tér fogadja. Az első tervváltozatokon Pollack e térnél csupa szabadon álló oszlopot tervezett, valószínűleg szilárdsági okokból alkalmazta a későbbi kidolgozás során a nagyobb átmérőjű pilléreket.

A főbejárat tengelyének megfelelően tovább haladva, a kerek alaprajzú, merészen lapos kupolával fedett előcsarnokba érkezünk, amelynek átlós irányú tengelyeiben — két-két vájatolt testű oszlop között — finom falképzésű kisebb terek nyílnak. A váltakozó kettősoszlop-falpillér motívum előkészít arra a gazdagabb megoldásra, amely az emeleti kerek csarnokban ugyanezeket az elemeket hatásosabban és ünnepélyesebben szólal-

tatja meg. E tágas és levegős belső tér a maga kevés falával alkalmas lett volna arra, hogy benne az építkezés korában egyik legfontosabb elhelyezési kérdést — a kőemlékek kiállítását — szerencsésen megoldhassák (271—272. kép).

Ebből a lezáró falak nélkül is befejezett egésznek ható, ünnepélyes előtérből nyílnak a félkarú, lassú emelkedésű oldallépcsők melyek ezt az előteret a ‚földszint dolgozóhelyiségeivel és a tervezett második kőtárral összekötik. De ez a kerek terem biztosítja egyúttal azt a tengelyváltást, amely a főhomlokzat szélességéhez és irányához alkalmazkodó, fekvő téglány alakú előcsarnokot a feljáratnak erre merőleges tengelyével összefűzi. Ezt az átvezetést hangsúlyozza a hatalmas — eredetileg is háromkarú — főlépcső, amely az épület fontos középső részének főirányát domborítja ki. Ez a főlépcső az előbb említett kerek előcsarnokból kisméretű, finom és tartózkodó falkiképzésű átvezető szakasz után indul, mérete, tagolása, elhelyezése az első tervgondolattól kezdve nem változott. (Mint már említettük, mai kiképzése nem Pollacktól származik.) Pollack a majdnem 20 méter hosszú és 16 méternél szélesebb lépcsőházban olyképp tervezte a háromkarú lépcsőt, hogy a felső emeleten kétoldalt oszlopsor biztosította volna a világos tértagolást és a szélső falak ablaknyílásain át áradt volna be a kívánt világítás. Az eredeti terv szerint korinthuszi oszlopok tartották volna a gerendázattal mezőkre bontott mennyezetet, a lépcsőkarokat és a karzat korlátját a mester bronzból tervezte. (Ma az egész lépcsőházat stukkómárvány borítja, toszkán oszlopok szerepelnek a korinthusziak helyett és a részletformák nem annyira görögös, mint inkább reneszánszos ízűek. Ez a kissé hangos és mégis távoltartóan hűvös díszítés túlharsogja az építészeti kialakítás gazdag térbeli és tagolásbeli szépségeit.) (274—275. kép.)



273. Részlet a földszinti csarnok sarokképzéséből

A főlépcsőt befejező felső pihenő után a kerek alaprajzú, a római Pantheon ihletésére való, kazettás gömbkupolával zárt terembe érünk. Ez a díszterem előcsarnoka, az épület egyik legnemesebb belső tere, az ünnepélyes emelkedettség egyik legszebb építőművészeti példája hazánkban. Méretei is jelentékenyek: átmérője majdnem 15 méter, magassága valamivel több. Világítását — akár a római Pantheon — felső nyílásból



274. A főlépcső pihenőjének kőpadlója



275. A Nemzeti Múzeum főlépcsőháza



276. A Múzeum hátsó lépcsőháza



277. Betekintés a Múzeum hátsó lépcsőházába

nyeri, ez a fényforrás azonban a mi éghajlati viszonyaink mellett nem mindig biztosít elegendő fénybeáramlást és így a terem oldalfalainak szép tagolása tél idején aligha érvényesülhetett. Megoldásának különös szépségét, falképzésének változatosságát már korábban érintettük (280. kép).

Ha a belépő a lépcsőháztól megadott tengely irányában körültekint a teremben, szembetalálja magát a díszterembe vezető főajtóval, míg az erre merőleges tengelyben elhelyezett ajtók a két oldalsó, úgynevezett kandallós termekbe vezetnek (281. kép). Az ajtónyílások közötti környegyedek közepében — tehát a terem átlós tengelyeiben — korinthuszi oszlopokkal gazdagított fülkék nyílnak, amelyek falát a fülke mélyén az oszlopokkal azonos képzésű falpillérek tagolják. Az oszlopokon széles frízzel gazdagított, többszörös profillal tagolt párkányzat fekszik, amely a kazettás kupola kiindulópontja. Mesterünk eredetileg a párkány alatt — az ajtónyílások felett — kis, talapzaton álló mellképsorozatot gondolt elhelyezni, ami által valóban nemzeti Pantheonná vált volna e terem. Ez azonban nem valósult meg, a jelenlegi — megyei és városi címerekkel gazdagon díszített — fríz kialakítása Pollacknál még nem szerepel, és készítése valószínűleg azokra az évekre esik, amikor a főrendiház üléseit tartotta a díszteremben. Ugyancsak erre az időre vall az ajtók szemöldökpárkányainak és

konzoljainak gazdag színezése is. A kupola belső tagolása is eltér az eredeti tervtől, amennyiben a jelenlegi rozettadísz az 1926-os nagyarányú helyreállításkor készült (279. kép).

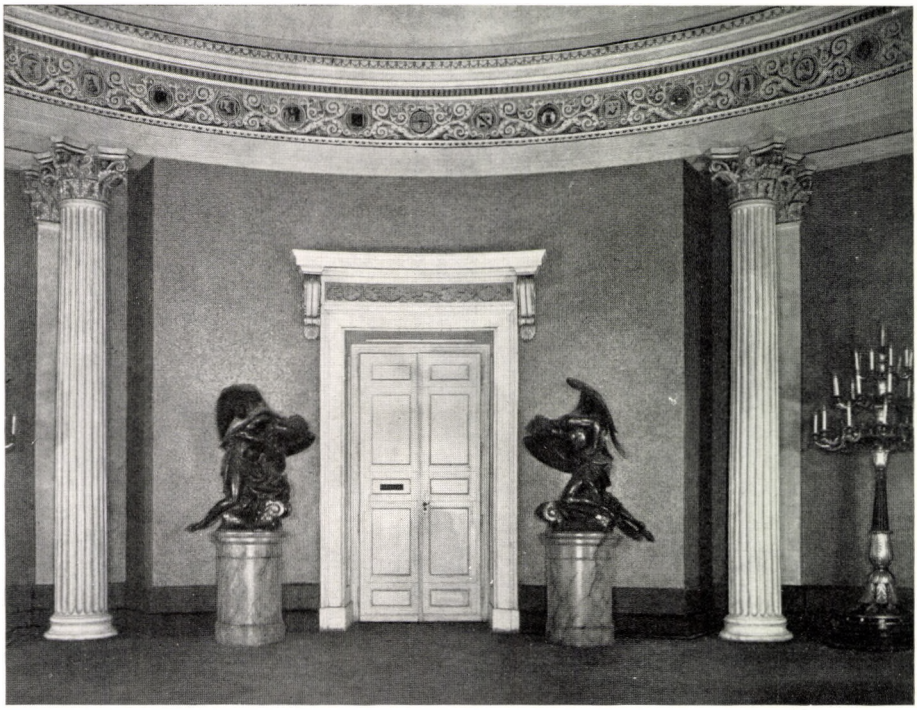


278. A hátsó lépcsőház pihenője

E kerek tér egyszerű és világos tagolása, gondosan mérlegelt arányai, finom részletképzése a jóleső ünnepélyesség hatását kelti. A belépőt emelkedett, ünnepi hangulat fogja el, az építészeti összhatás elragadó volta, a téralakítás és faltagolás együttese, a formák és arányok jóleső összhangja idézi ezt elő. Pollack e teremnél, amelyet annyi gonddal készített, sikerrel használja az építőművészeti alakítás legnemesebb és mégis hatásos eszközeit, amelyek ellenállhatatlan erővel ragadják magukkal a még oly érzéketlen látogatót is. Emlékeztetünk arra a türelmes, hosszantartó fejtegetésre, amellyel mesterünk elgondolását épp e terem esetében védi és fenntartja, visszautasítva Nobilének azt a félelmét, hogy a földszinti kerek terem nem tudja majd viselni az emeleti oszlopok és pillérek terhét, hacsak azokat fából nem készíti az építész. Határozottsága a technikai kérdésekben járatos, tervét a legalaposabban végiggondolt tervezőre vall.

A kerek teremből a belépő a díszterembe érkezik, amely a főhomlokzat oszlopcsarnoka mögötti rizalit felső részét foglalja el. A téglány alakú terem két hosszú oldalfalát lapos korinthuszi falpillérek tagolják, amelyek — magas talapzatról emelkedve — széles frízzel ellátott párkányt hordanak. A majd 32 méter hosszú terem — amelynek szélessége 13,75 m, magassága több, mint 10 m — két végén pódiumszerű emelvény helyezkedik el. Ezekről az emelvényekről négy-négy vájatolt testű, karcsú korinthuszi oszlop emelkedik, rajtuk is végigfut a már említett széles frízű párkány. Az oszlopok eredetileg szabadon álltak, levegősségük, karcsúságuk zavartalanul érvényesült, a korlát mindezt csökkenti. A terem rekeszes gerendázatú mennyezete három téglány alakú üvegezett nyílást foglal magába, ezek a fényforrások, amelyek sajátosan szűrt, tompa felsővilágítást biztosítanak az ünnepélyes térnek. A mennyezet, valamint a fríz reneszánsz ízű ékítmény-festése új hang, elüt Pollack alkotásaitól, de nem lehetetlen, hogy az épület pollacki befejezéséhez tartozott (282—283. kép).

Az első terven — amikor is e terem képzőművészeti alkotások kiállítására szolgált volna — a falpillérek elhelyezése más volt, amennyiben



279. Az emeleti kerek terem

nem egyenlő falközöket fogtak volna közre. A kivitelre került egyszerűbb megoldás véleményünk szerint szerencsésebb, ünnepélyesebb. Építészeti tagolásának finomságával, téralkotásának nyugodt nagyvonalúságával monumentális. Nem meglepő, ha ez a terem változatos rendeltetésű, de mindenkor ünnepélyes céloknak szolgált. Színhelye a 48-as országgyűlésnek (Hild József hajtott végre rajta néhány átalakítást), később ülésterem, hangversenyterem, kiállítási terem volt változatos egymásutánban. Nem hallgatható el, hogy a terem ünnepélyes nyugalma, nemes tagolása, építészeti szépsége igen sokat szenved az ilyen alkalmi beépítésektől vagy díszítésektől. Megértjük Pollack tiltakozását, amelyet az annyi gonddal készített terem ily alkalmi átalakításai váltottak ki.

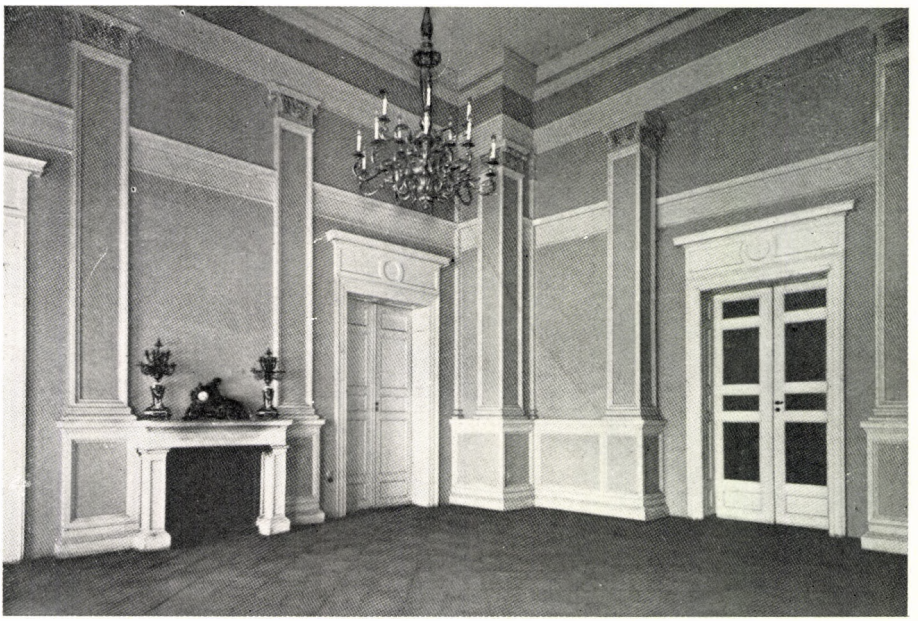
A hatalmas épülettömb főtengelyében elhelyezett és az előbbiekben ismertetett középső rész, amely az építészeti kialakítás szempontjából a legigényesebb, a múzeum ünnepélyességét legjobban kifejező belső tereket foglalja magába, két — egymással azonos elrendezésű — épületfélre osztja a múzeum tömbjét. Erről már az alaprajzzal kapcsolatban esett szó. Megemlítendő még, hogy a Pollack palotaépítészetében szereplő gazdagabb kialakítású, kerek alaprajzú vagy fülkével bővített terek ezekben az épületrészekben nem szerepelnek, világos jeléül annak, hogy mesterünk elkülönítette ezt a sajátos rendeltetésű alkotását a kisebb paloták intimebb kiképzésétől.

A múzeumépület tehát nemcsak külsejében, hanem belsejében is minden tekintetben megfelel eszmei és gyakorlati céljainak. Gondos felépítése, finom részletképzése, külső és belső részek reprezentatív ünnepélyessége és az egész együttesnek mind formai, mind anyagfelhasználási tekintetben mutatkozó rendkívüli egyszerűsége eleget tesz mindazoknak a kívánságoknak, amelyek létrehozták. Amikor mesterünk felhasználja itt, tovább fejleszti és nem egy tekintetben ,,fokozza'' kora középületeinek legfontosabb elemeit és ezzel a világosan tagolt, könnyen áttekinthető épületet jólesően ismerős vonásokkal látja el, lehetővé teszi mindenki számára, hogy az épület ,,szavát'' megértse. Nem kevésbé sikerült az épület megoldása gyakorlati szempontból, noha ez az új épülettípus — amelynek megvalósítására hazánkban ez az első és sokáig egyetlen kísérlet — a legismertebb külföldi megoldásoknál (mint kifejtettük) sem talált ily megfelelő együttest, bárha beosztásának egyik-másik jellegzetessége érthetően szerepel ezeknél a külföldi előzményeknél. A múzeum leírásánál csupán a legfontosabb részekkel, elsősorban a reprezentatív kialakítású intérieurökkel foglalkoztunk. Nem hagyható azonban említés nélkül, hogy minden rész — az alagsori folyosótól a kis belső lépcsőkig — hasonló gonddal készült, és ez a gondosság nemcsak a szorosan vett építészeti kialakításra, hanem annak minden kísérő elemére — korlátok, padlózatok stb. — is kiterjedt. Külön figyelmet érdemelne az úgynevezett hátsó lépcső — ma a könyvtárhoz vezető — egyszerűségében is szinte monumentális hatású kialakítása, amelynek érett szépsége különösen akkor válik szembetűnővé, ha a Ludoviceum sok tekintetben rokon, előzménynek tekinthető lépcsőházaival vetjük össze[53] (276—278. kép).



280. Az emeleti kerek terem egyik fülkéje

A múzeumépület elkészültekor tehát eleget tett mind az eszmei, mind a gyakorlati követelményeknek, amelyeket vele szemben támasztottak, sőt meglepő előrelátással számolt a fejlődés igényeivel is. Az, hogy újabban szokásos azokat az ellenvéleményeket is hangoztatni, amelyek vele szemben felmerültek: a klasszicizmussal való szembefordulás egyik jele, s ennek történelmi kialakulását közelebbről kell megvizsgálnunk.



281. A „Kandalló" terem részlete



282. Az emeleti díszterem



283. Az emeleti díszterem oszlopsora

A Nemzeti Múzeum értékelése szempontjából tanulságos figyelemmel kísérni visszhangját, azt a hatást, amelyet elkészültekor és az évek folyamán kiváltott. Ahogyan a múzeum a nemzeti lelkesedésnek, a közönség egyik fontos kívánsága teljesülésének köszönhette létét, úgy változik iránta a hang aszerint, ahogyan az általános fejlődés túljut, vagy eltér kiindulási pontjától.[54]

Az építkezés megindulását, majd a munka folytatását közlő sajtóhírek mind ezt a lelkes és meleg érdeklődést tükrözik. 1837-ben a Jelenkor — a Nemzeti Színház befejezése kapcsán — mint a legközelebbi örvendetes eseményt említi, hogy a múzeum építése megindul és ezzel régi óhaj valósul meg.[55] Két év múlva a Regélő mint Pest szépítésének egyik pillérét említi és örömmel gondol a vele kapcsolatban tervezett sétányra is. Röviddel utóbb a Tudományos Gyűjtemény — a városrész nevezetes épületeit felsorolva — büszkén említi az épülő múzeumot, amely egykor a város legszebb épületei közé fog tartozni.[56]



284. Kilincs és kulcspajzs a Nemzeti Múzeum egyik ajtajáról

A Pesti Hírlap első évfolyama — amely valóban az új idők hangját szólaltatta meg és hatásosan hirdette az új felfogást — teljes büszkeséggel emlékezik meg mind a múzeumról, mind annak mesteréről: „A Nemzeti Múzeum pompás nagyszerűségében már áll. Az ország nádora ismét alkalmat adott Pollack Mihály építésznek, hogy művészeti eszméit megvalósíthassa a főhomlokzat csúcsának ékezet-tervével. A kész minta 14 napon át a Nemzeti Múzeum I. emeletén látható: rajta Pannóniát látni, mindkét kezében borostyánkoszorút tartva és osztogatva annak jeléül, hogy nála művészet és tudomány elismerésre találnak. Jobbról a művészet a tudománytól, balra a történet a dicsőségtől kísértetik. A szögletekben Duna és Dráva folyamai, azt jelentik, hogy határaik között a művészetek és tudományok virágoznak."[57]

De a Pesti Hírlap nemcsak megindulásakor, hanem néhány év múlva is — Henszlmann nagyhatású „Párhuzam"-ának megjelenése után — lelkesedik a múzeumért, ami annál értékesebb, mert az újság ekkor már kifejezetten a haladó magyar közönség szócsöve. A főváros díszeként említi, részletes leírást adva, kiemeli az egymásba nyíló teremsorok hatásosságát: „Hála Pollacknak, a múzeum építőmesterének, tervezőjének, melyet fia segítségével hozott létre."[58]

Ezzel egyidejű a Honderű lelkes híradása: „A nemzeti múzeum immár büszkén emeli fel homlokát a pesti homok közepette. A Pesti Hírlap minapi számainak egyikében hosszabb és érdekes leírás közölteték, hova utalva ezúttal olvasóinkat, csak azon óhajtásunkat fejezzük ki: bár belbecse megfelelne külsejének." [59] Röviddel utóbb azonban ugyanez a folyóirat már más hangon szól: „Nem szólunk a palotáról mint építészeti emlékről, mert véleményünk szerint hemzseg a hibáktól, nem szólunk a roppant költségről, amelybe került és kerülni fog."[60] Itt tehát pontosan megmutatkozik, hogy 1844-ben kezd először hangot kapni az ízlésváltozás, amely a múzeumot nem találja megfelelőnek. Ez az ízlésváltozás általában a sajtó hangjának bizonytalanodásában jelentkezik, amire nemcsak a Honderűből vett idézet jellemző, hanem a konzervatív Der Spiegelé is, amely óvatosan ingadozik a lelkes és a fenntartással teli kijelentések között: „Das Gerüst is bereits vor dem Portale des neuen Nationalmuseums weggeräumt worden und das Gebäude mit seiner Kolonnade und dem Frontispice (worinnen die Pannonia von allegorischen Figuren umgeben zu sehen)



285. A Múzeum eredeti berendezéséhez tartozó kiállítási szekrény

presentiert sich recht stattlich. Die Bildhauerarbeit der Figuren bringt einen angenehmen Effekt hervor. Zu wünschen bliebe, dass die Kuppel des Gebäudes erhöhter, damit sie von der Strasse sichtbar wäre. Überhaupt ist das Gebäude mehr solid als prächtig erbaut."[61] Az épület behatóbb kritikájának bejelentése és ennek az igéretnek be nem tartása csakúgy a kifogáskeresés jele, mint a magasítandó kupola, amely Pollack elgondolásában természetesen szándékosan maradt elrejtve. Mindez azt jelenti, hogy új felfogás van kialakulóban, ha ez a felfogás nem is találta még meg a maga biztos támpontjait; és azért nem meglepő, ha a múzeum megnyitásáról szóló beszámolók sem éreztetnek semmi kritikát.[62] Úgy tűnik, hogy valami csendes harc folyik a közvéleményben a múzeumépület, a város új büszkesége, megítélése körül, bár érthetően ekkor súlyosabb és nagyobb problémák állnak előtérben. E csendes harc egyik tünete Csatáry Ottó 1845-ben megjelent riportja, amely szerint Pest „az építészeten kívül a művészetek minden egyéb ágában földhöz ragadt szegény árva", az épületek közül is főleg a múzeum érdekelte, mert ismételten olvasta, hogy el van hibázva, „s én csupán azon hibát találtam, hogy az épület földszinti emelete félig a földbe süllyesztve van építve, azonban ezen elég nagy hibát leszámítván a múzeum épületet olly fenségesen nagyszerű alakú műépítménynek találtam, melly München építészeti műkincsei közt is helyet foglalhatna".[63]



286. A Múzeum eredeti berendezéséhez tartozó asztali tárló

A forradalom eseményei csakhamar elterelik a figyelmet a múzeum művészeti kérdéseiről. Vele — feltehetőleg — elsősorban Széchenyi István lehetett elégedetlen, hiszen „Por és sár" című, ekkor még kéziratban levő tanulmányában a klasszicizmus ellenfelének mutatkozik és a középkori stílusok, elsősorban az angol gótika tisztelőjének vallja magát. Mégis, amikor a Pesten ülésező országgyűlés számára helyiségeket keres, Pollack mindkét kiemelkedő intérieurjét, azaz a Vigadó és a Nemzeti Múzeum nagytermét kívánja igénybe venni, hiszen ezek voltak az egyetlen valóban monumentális és ünnepélyes belső termek. 1848. április 24-i bejegyzése szerint a Szépészeti Bizottmány ülésén eldöntötték, hogy a rendek részére a vigadótermet, a főrendek részére a múzeumtermet fogják felhasználni.[64] Mint ismeretes, Pollack tiltakozik alig elkészült termének átalakítása ellen, azért Széchenyi a nádorral lép érintkezésbe, mert nem akarja Pollackot erőszakkal rábírni.[65] (289. kép).

Miközben az ötvenes években — mint korábban már tárgyaltuk — a múzeum még hiányzó felszerelése, valamint kertjének és udvarának rendbehozatala céljából hangversenyek és egyéb társadalmi rendezvények hivatottak a szükséges anyagi fedezetet megteremteni, Pest megindul az újnak, nemzetinek és egyben európainak érzett neogótikus építkezés útján. Nem csoda tehát, ha ekkor a múzeumépület már élesebb hangú — habár kevéssé szakavatott — kritikát vált ki. A legélesebb kifakadás Hunfalvy leírásában található: „Die Leitung des Baues wurde im Jahre 1855 verstorbenen Pesther Architekten Pollák anvertraut, der leider kein Schinkel war und selbst von einigen hiesigen Architekten übertroffen wurde. Diesem Umstande ist es zuzuschreiben, dass das Nationalmuseum, trotz dem imposanten Aussehen von Aussen, und trotz der Verzierungen in Säulen, Malereien und Vergoldungen im Innern den Kunstkenner nicht befriedigt und nicht einmal mit dem Alten Museum in Berlin verglichen werden kann." Ami egyúttal azt is jelenti, hogy Schinkellel is elégedetlen, noha nem meri éles szavakkal illetni.[66]

Pontosan megmutatkozik tehát, hogy amilyen mértékben fokozódik a vonzódás a középkorias, romantikus formák felé, az egyszerűvel szemben a fantasztikus, a nehezen áttekinthető érdekessége kerül előtérbe, oly mértékben válnak szembeszökővé a Nemzeti Múzeum úgynevezett „hibái", azaz attól a felfogástól eltérő jellege. De épp azért, mert ezek a néha eléggé éles kritikai megjegyzések szinte kizárólag a Nemzeti Múzeumot, tehát egyik legfontosabb és a harmincas évek törekvéseit oly jellegzetesen megtestesítő épületet illetik — és szóba sem kerülnek azok a művészileg nem különösen jelentékeny, de a pesti városképet erősen dominálo bérházépítkezések, amelyek 1838 után egy mind merevebbé váló klasszicizmus képviselői — nyilvánvaló, hogy a Nemzeti Múzeumot érő támadások mögött más, nemcsak ízlésbeli (vagy esetleg személyeskedő) különvélemény leledzik. Feltűnő ugyanis, hogy nemcsak a negyvenes években, de 1850 után is a legtöbbet foglalkoztatott építészek — mint Hild József, Kasselik Ferenc vagy Diescher József — klasszicista épületekkel árasztják el a várost és csak ritkán építenek a gyorsan teret foglaló romantikus stílusban, bár egyik sem zárkózott el e stílus használata elől. Mindez valószínűsíti, hogy itt másról is van szó, mint stílusváltozásról (290. kép).



287. A Nemzeti Múzeum bejárati csarnoka az 1851. évi iparkiállítás alkalmával

A múzeum nemcsak olyan eszmét képvisel, ami az abszolutizmus korában nemkívánatos volt, hanem olyat, amely mint építészeti alkotás a maga nemes egyszerűségében sehogy sem illett a kiegyezés felé haladó, mind hangosabb, hivalkodóbb, gazdagabb díszítésű stílusok után szomjazó korszakhoz. Az elfogulatlan külföldi utazó az ötvenes években is méltányolja a múzeum szépségét, így Adolf Schmidt „grossartiger Bau . . . herrlich grosser Saal" és hasonló kifejezésekkel ír róla útirajzában.[67]

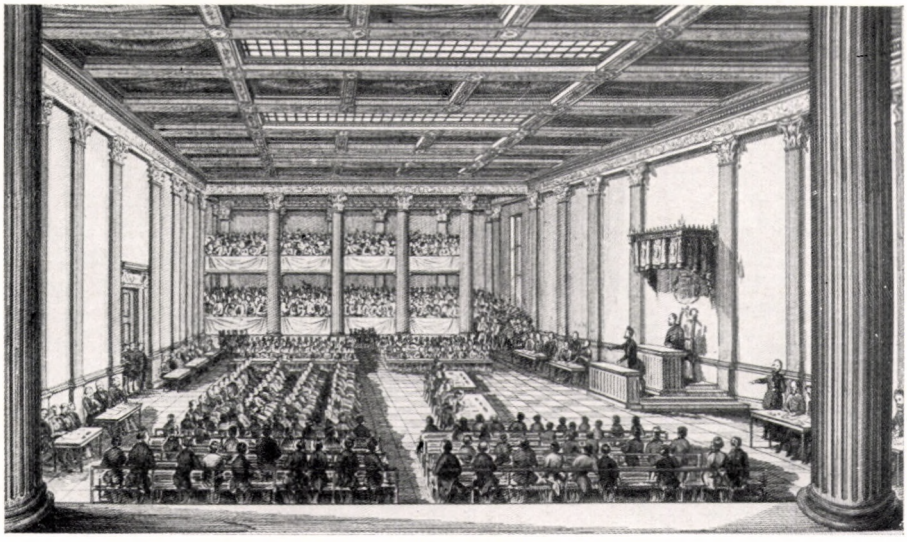
Ez a hangulatváltozás nemcsak a „romantikus" építészet vélt vagy valódi eszmei tartalmától való eltávolodást jelzi, hanem bizonyos tekintetben azt is, hogy a századvég társadalmának nem egy tekintetben felemás felfogása épp a legjobbaknál sok olyan vonást mutat, ami a harmincas—negyvenes évek erősödő középnemességének, illetve az ebből kialakuló polgárságnak felfogásához rokonítja képviselőit. Jellegzetes példa erre Thaly Kálmán, aki akár a múzeum átalakítása, akár az építendő országháza „gótikus" stílje kapcsán erőteljesen hangsúlyozza Pollack e művének és egész munkásságának értékét.[68]

A fentieket alátámasztja az a körülmény is, hogy a kiegyezés után, a hazai kapitalizmus gyorsuló kialakulásával, az ezzel járó eklektikus, historizáló építészet térhódításával megszűnik minden ellenvetés a múzeummal szemben. Nemcsak a közvélemény, hanem a hivatalos körök is hangoztatják Pollack művének értékét.

Amikor a millenáris ünnepségek során felmerül a múzeum külsejének kőburkolattal való ellátása, valamint a természettudományi rész



288. A Nemzeti Múzeum földszinti kerek csarnoka az 1851. évi iparkiállítás alkalmával



289. A Nemzeti Múzeum emeleti díszterme az országgyűlés alkalmával



290. Magyarruhás divatkép 1859-ből, háttérben a Nemzeti Múzeum

áthelyezése, a közvélemény feltűnő sokat foglalkozik ezzel a kérdéssel, még egy oly óvatos folyóirat is, mint a Budapesti Szemle, helyet ad olyan cikknek, amely tiltakozik mindennemű átalakítás ellen: „remek szép épület ez arányaiban, nemes egyszerűségében, eddigi környezetében" stb., megérdemelné a nemes burkolatot, de ennek elkészítését pazarlásnak tekinti és csupán a „remek szép külsejű" (palota) helyreállítását javasolja.[69] Az ez ügyben kiküldött országos bizottság — amelynek tagjai közt Hauszmann Alajos, Lechner Ödön és mások találhatók — Pollackról is, művéről is nagy megbecsüléssel nyilatkozik.[70] Hauszmann e tárgyalásokkal kapcsolatban említi, hogy Theofil Hansen, a „hírneves építész" is tiltakozott a múzeumépületnek szárnyakkal való bővítése ellen, legfeljebb márványburkolatot ajánlana anélkül, hogy az épületen bármi változtatást tegyenek, mivel az épület megérdemli a legnemesebb anyaggal való kiképzést.[71]

A múzeumépület művészi értékének tudata mindjobban terjed a közvéleményben, elannyira, hogy amikor a növekvő gyűjtemények miatt később is felmerül a bővítések kérdése, a közönség széles körei szólalnak meg a sértetlen fennmaradás érdekében. A szaklapok is egyhangúan emellett foglalnak állást, inkább a gyűjtemények szétválasztását javasolják.[72] Az építészek közös nyilatkozata: „Nem hisszük, hogy találkozzék magyar építőművész, aki ilyen feladatra [szárnyépületek kivitelezése] vállalkoznék. Ez a palota össze van forrva szép fővárosunk képével és oly teljes, szerves, befejezett egészet alkot, hogy azt bármely toldalék csak a legkárosabban befolyásolhatja."[73]

Végigkísértük a Nemzeti Múzeum ellenzőinek rövid korszakát és jeleztük a szembenállás különféle okait is.[74] E rövid ideig tartó és csekély elterjedésű vélemények letűnése óta a múzeumépület általában mint a legjobb és legszebb ilynemű épületek egyike él a szakirodalomban, még

olyan építészettörténetekben is, ahol a magyar építészetről alig emlékeznek meg.[75] Méltó koronája egy jelentős alkotásokban bővelkedő építész munkásságának. Nemcsak alkotója, hanem az utókor is a mester főművének tartotta. Magasfokú összegezése a Pollack művészetét jellemző törekvéseknek: szabadonálló és zárt tömeg hatását keltő épület, nyugodt és egyenletes tagolással, jólesően egyszerű arányokkal, a vízszintes és a magasbatörő erők harmonikus kiegyenlítésével, gondosan képzett részformákkal. Az épülettest külsejének jellegzetességeihez járul az egymás hatását fokozó belső terek sorozata, téralakításuk változatossága, részletképzésük nemessége. Nemcsak Pollack működésének, hanem a hazai építészetnek is egyik csúcsát jelenti.

JEGYZETEK

[1] A londoni British Museum teljes építéstörténete: *Pevsner, N.*, British Museum. Some Unsolved Problems of its Architectural History. The Architectural Review CXIII (1953) 179. kk. — A múzeumok létesítéséről sok hasznos adatot közöl: *Wittlin, A. S.*, The Museum. Its History and its Tasks in Education. London 1949.

[2] A korai múzeumépületek egyik jellegzetes példája a Klenzétől tervezett müncheni Glyptothek (1816—1830), amelynél a felső világítású tömb és a főhomlokzat oszlopcsarnoka közt semminő kapcsolat nincs.

[3] Nádori leirat a Pesten létesítendő múzeumépület tárgyában: Ptjkv. 1808. 814.

[4] OL. Kanc. 1811. N° 1009, 9436, 12283, 14395.

[5] Uo. 12280 és 14095; valamint: Wien. Haus- Hof- und Staatsarchiv. Staatsrat. 1810. N° 2234; 1811. N° 3240. — Sajnos a Pollack-tervek mindmáig ismeretlenek, a bécsi levéltár sem a háború előtt, sem jelenleg nem tudott nyomukra bukkanni.

[6] Amikor 1810-ben Rainer Habsburg-főherceg Pesten jár, a következőket írja a múzeum tervezésével kapcsolatban: „Pest szűkös és visszamaradt. A magánházak többnyire egyemeletesek és egyhangú stílben épültek. A Nemzeti Múzeum és a városi színház felépítése emelni fogja a város képét, ez utóbbi úgy nagysága mint szépsége tekintetében első lesz a monarchiában." [*Wertheimer E.*, Rainer főherceg magyarországi utazása 1810-ben. Budapesti Szemle 77 (1894) 103—104.]

[7] OL. Nádori Lvtár. Musei. 1836. N° 529: „Nachdem sich der Wunsch der versammelten Reichstände dahin bereits deutlich ausgesprochen hat, dass sofort zum Bau eines angemessenen Gebäude für das ung. National Museum geschritten werde, und die Dringlichkeit dieses Gegenstandes durch den baufälligen Zustand des gegenwärtigen Museum-Gebäudes noch erhöht wird, so ist es an der Zeit, die für jenen Bau nöthigen Vorbereitungen, insbesondere in Betreff der Anschaffung von Materialien zu treffen, damit der Bau selbst im nächstfolgenden Jahre mit desto grösserem Nachdruck begonnen werden könne. Obschon daher die Wahl des betreffenden Bauplanes nocht nicht entschieden ist, so beauftrage ich Sie doch einstweilen, mir darüber einen Ideal-Vorschlag vorzulegen wieviel an Baumaterialien mit Bezug auf Bedarf eines Jahres anzuschaffen wäre? Zu welchen Preisen und woher dieselben beygeschaffen werden könnten? und endlich wo und auf welche Weise sie auszustellen seyen? — Pressburg, den 13. April. 1836." — A múzeumépület történetéről: *Lechner J.*, A Magyar Nemzeti Múzeum épülete. Bp. 1929; *Zádor—Rados*, Klasszicizmus. — *Zádor A.*, A Nemzeti Múzeum. Bp. 1953.

[8] OL. Nádori Lvtár. Musei. 1836. N° 770 és 802. — Mivel az országgyűlés a múzeumépítést törvénybe iktatta, a múzeumigazgatóság felszólítást kap, hogy a területén működő lovaglóiskola szerződését mondja fel, ami meg is történik (uo. N° 806 és 845). — Építési gondnokként — miként a Ludoviceumnál — Gömöry Károly gyógyszerész kap megbízást, aki Pollackkal egyetemben lelkiismeretesen jelenti a havonta vett, elhelyezett és kifizetett anyagok adatait.

[9] Uo. 1836. N° 1593 és 1629. A nádor gondoskodásáról a Nobiléhez intézett átirat szövege is tanúskodik: „Nachdem in Folge eines von Seiner Majestät allergnädigst genehmigten Beschlusses der ungarischen Reichstände für die Unterbringung des National-Museums ein von Grund aus neues Gebäude auf dem zu diesem Zwecke bereits früher erworbenen Terrain in Pesth aufgeführt werden soll: so wurde mit der Ausarbeitung der betreffenden Pläne und Risse der Pesther Baumeister Michael Pollack beauftragt. Bey diesen Plänen wurde sowohl auf den nöthigen Raum für die theils schon vorhandenen, theils etwa später noch hinzuwachsenden Sammlungen, als auch auf den Bedarf an Wohnungen für das Personale des Institutes genaue Rücksicht genommen. Da es jedoch wünschenswerth ist, dass obenerwähntes Gebäude auch in architektonischer Hinsicht den Forderungen eines guten Geschmackes, sowie in Beziehung auf die innere Eintheilung seiner Bestimmung vollkommen entspreche: so veranlasst mich der wohlbegründete Ruf Ihrer Einsichten und Erfahrungen in diesem Kunstfache Sie hiemit zu ersuchen, dass Sie mit Berücksichtigung der bey Ähnlichen, theils in Wien bestehenden, theils Ihnen bekannten Anstalten eingeführten Einrichtung, und der daraus hervorgehenden Vortheile oder Nachtheile, und wenn Sie es für nöthig erachten, mit Einholung der Ansichten und Urtheile anderer Kunst-Verständigen, mir Ihr Gutachten über den gegen Rücksendung beyfolgenden Bauplan in jeder doppelten Beziehung gefällig mitteilen mögen. In Betreff der zu dem fraglichen Ende verwendbaren Geldmittel habe ich zu bemerken, dass der Kostenbetrag für das ganze Gebäude die innere Einrichtung nicht mitgerechnet, um für die während einem jeden bedeutenden Baue kaum zu vermeidenden Mehrausgaben aus dem angewiesenen Fond decken zu können, die Summe von 350.000 fl. C. W. nicht übersteigen dürfte..." — A Nobilével foglalkozó legrészletesebb disszertáció (*Köchert, I.*, Peter Nobile. Wien 1951. Kézirat) nem tud Nobile e megbízásáról. — Egyébként Nobile 1833-ban az esztergomi székesegyház építéséhez is készít tervsorozatot, és látszólag igyekszik ezt a nagy építkezést is a maga számára megszerezni (*Zádor—Rados*, Klasszicizmus. 168. kk.).

[10] OL. Nádori Lvtár. Musei. 1836. N° 1825.

[11] Uo. N° 1825: „Durch die Bauwerke, welche Sie bisher in der k. Haupt-Stadt aufführten, haben Sie Ihre Kentnisse im architektonischen Fache bewährt, und sich dadurch mein volles Vertrauen erworben, letzteres bestimmte mich Ihnen noch nach fastvollendeten Bau des Ludoviceums jenen des zur Unterbringung des k. hung. Nationalmuseums anzuvertrauen. Diesem ohngeachtet fand ich mich in Anbetracht dessen, dass es sich hier um ein Gebäude handelt, dessen gleiches im Umfange der ganzen Österreichischen Monarchie keines zu finden seyn dürfte, bewogen, bevor die mir von Ihnen vorgelegten Baurisse genehmiget würden, darüber Urtheil anderer Sachverständigen einzuholen..... Voranstehende Bemerkungen, die mir allerdings begründet zu seyn erscheinen, theile ich Ihnen zu dem Ende mit, damit Sie dieselben in reifere Erwägung nehmend, danach den früher vorgelegten Plan umarbeiten und das ganze alsdann mir neuerdings vortragen möchten."

[12] Uo. N° 413: Pollack átirata a nádorhoz: „Euer Kaiserliche Hoheit! Als ich Euer Kaiserlichen Hoheit im vergangenen Jahr einen Entwurf zu einem National Museum Ehrfurchtsvoll zu Füssen legen Höchst dero gnädigst Erlaubnis erhielt, war es keineswegs meine Ansicht, dass dieser Entwurf den erhabenen Ansichten Euer Kaiserlichen Hoheit und der Würde der Nation, welche darinnen Ihre mühsam gesammelten »Wissenschaftlich« »Alterthümlich« Historisch »Vaterlaendischen« und kostbaren Schätze, für die Gegenwart und Nachwelt niederzulegen beabsichtet, entsprechend zu beachten sey, ich betrachtete denselben in Ermangelung eines belehrenden Programms vielmehr, als das geeigneteste Mittel, um über den fraglichen Gegenstand durch das Urtheil derer belehrt zu werden, welche Euer Kaiserliche Hoheit am geeignetesten halten würden, sowohl über die Form und Ausstattung des Äussern, und des innern, als auch über die innere Eintheilung Ihre Aussichten auszusprechen.

Unter 28. December 836 geruhten Euer Kaiserlichen Hoheit mir den höchst gnädigsten Auftrag zu ertheilen, obbemelten Entwurf nach denen darüber huldreich beigefügten Höchst dero Ansichten umzuarbeiten, und denselben dann Euer Kaiserlichen Hoheit neuerdings zu unterbreiten. Diesem gnädigsten Auftrag gemäss, und in Betracht dessen, dass ein dergleiches Gebäude, welches in der Österreichischen Monarchie, seinesgleichen keins finden dürfte, alle Anstrengung erfordert, habe ich beiliegen-

den Entwurf mit aller Sorgfalt, Aufmerksamkeit und eifrigsten Erwägung, mit stetem Bedacht auf die erhaltenen Höchsten Weisungen, sowohl als auf die, meinem Gefühle ganz entsprechenden Aeusserungen des k. k. Hofbaurathes, verfertiget, und erlaube mir denselben Euer Kaiserlichen Hoheit hiemit ehrfurchtsvoll zu Füssen zu legen.

Da es aber trotz meiner Umsicht und Bedachtnehmung, mit welcher ich demselben alles zu geben, und wegzulassen bemüht war, über welches Euer Kaiserliche Hoheit sich untern 28 ten December v. J. gnädigst auszusprechen geruhten — wegen Kürze der Zeit und besonders wegen der höchst ungünstigen Witterung, der Kürze des Tages der verflossenen zwei Monathe Jänner und Februar, so wie des allgemein ungünstigen Gesundheits-Zustandes wegen, dennoch sein dürfte, dass eines oder das andere desselben hohen Ansichten Euer Kaiserlichen Hoheit nicht ganz entsprechend befunden werden sollte, so wage ich um Euer Kaiserlichen höchst gnädige Nachsicht und die huldreichste Aufnahme meiner ehrfurchtsvollsten Versicherung, dass ich weder an Geist noch physischen Kräften erschöpfet, das noch fehlende mit gewohntem Fleisse und Thätigkeit zu verbessern um so mehr bemüht sein werde, als ich mich dadurch ausgezeichneten Höchsten Gnade und des beglückenden Vertrauens Euer Kaiserlichen Hoheit würdig zu machen, um dem fraglichen Gebäude die möglichste Vollkommenheit zu geben hoffe, unterthänigst zu bitten.

Aus beyliegenden drey Grundrissen, eines ersten und eines zweiten Entwurfes einer Haupt- und einer Seiten Ansicht — zweyer bis in das Kleinste Detail ausgearbeiteten Profile, einer perspektivischen Ansicht des Haupt, und Seiten Fronte, und einem Situationsplan werden Euer Kaiserlichen Hoheit zu ersehen geruhen, dass das Haupt-Gebäude von denen Neben-Gebäuden gänzlich getrennt wurde, und dass die Neben-Gebäude, welches jedes Vier und in Erforderungs Falle Sechs Wohnungen, für die Direktoren, Kustoden und Adjunkten enthalten können, im Hintergrunde angebracht, und zugleich einen Theil des Einfangs bilden, — ferner dass die Treppe und das Peristil in der Hauptfronte vorspringender gehalten und zugleich als Haupt-Eingang in das Gebäude diene, und somit dessen Bestimmung seiner Vorstellung entspreche, — dass bei der innern Eintheilung die doppelte Zusammenstellung der Räume in folge neuen Anordnungen beseitigt so wie, dass alle Säulen, welche in denen Säälen auf die beschauenden Gegenstände störend wirken könnten, weggelassen, und nur in dem Vestibül der Haupt-Stiege, und dem Haupt-Saale beibehalten wurden, wo dieselben ihrer eigentlichen Bestimmung gemäss, zu Unterstützung der Gewölbe und Deken, zugleich aber als Zierde beibehalten werden. Beyde Rotunden des ebenerdigen und ersten Stockes befinden in der Art sich construirt, dass die darin aufzustellenden Büsten, Bas-reliefs, Statuen, und Monumente auf das vollkommenste und zweckmässigste von oben und innen, ohne den geringsten Nachtheil der äusseren Bedachung beleuchtet werden, und da durch Versetzung des Einganges in die Mitte, auch die Bibliotheks Kabinette und Sääle, dem Wunsche des Bibliothekars mehr entsprechend, auf die Rückwärtige- und Seiten Fronten verlegt wurden, so wurden diese Lese- und Zeichen Sääle in die Mitte angebracht, wonach dieselben nun mit dem ganzen Bibliotheks-Etablissement, in einer ununterbrochenen Verbindung stehen.

In ehrfurchtsvoller Gewärtigung weiteres mir bezüglich auf obigen umgearbeiteten Entwurf gnädigst zu ertheilenden Auftrage, erlaube ich mir noch mich Euer Kaiserlichen Hoheit fernern Huld und Gnade unterthänigst zu empfehlen und ersterbe in tiefster Verehrung-Euer Kaiserlichen Hoheit unterthänigst gehorsamster Michael Pollack Architekt." (Nádori Lvtár. Musei. 1837. N° 413). — Az új tervekre a múzeumvezetőség, valamint Nobile újra megteszi megjegyzéseit (uo. N° 666). Ezekre Pollack újból részletesen válaszol: „In Folge des unterm 8-ten dieses J.: Zahl 666 erhaltenen Höchst gnädigsten Auftrages, über die durch den K. K. Hofbaurath Nobile in Bezug auf die äussere Form, so wie über jene der Kustoden der Bibliothek, und der Naturalien-Sammlungen, in Betreff der innern Eintheilung, Euer Kaiserlichen Hoheit schriftlich unterbreiteten Bemerkungen, »meine Ansichten« in wie weit die betreffenden Bemerkungen in verfolg der weiteren Ausarbeithungen des von mir angefertigten vorläufigen Entwurfes eines National-Museums zu benützen seyn dürften, erlaube ich mir Euer Kaiserlichen Hocheit meine nachfolgenden unmassgeblichen Ansichten ehrfurchtsvoll zu Füssen legen.

Da die Fenster im Unterbau, welche der k. k. Hofbaurath zu sehr marckirt findet, ihre scheinbare Abscheidung nur in der stärkeren Auszeichnung der Quatter

haben, so werden dieselben sich in der Ausführung keineswegs von der Hauptfläche der Neben-Quattern abscheiden.

Nachdem das Gebäude, vermög dessen örtliche Lage vier Front-Ansichten, (von der Landstrasse, der Museum-Gasse, Stadtgut und 5 Lerchengasse) darbithet, worunter jene gegen die Landstrasse die Haupt-Ansicht bildet, welche von dem in gerader Richtung 42 Klafter entfernten natürlichen Standpunkte A in ihrer ganzen Ausdehnung und Höhe übersehen werden kann, und ebenso auch die Seiten gegen die obbenannten Gässen, jede für sich eine eigene Ansicht gewähret, welche von ihren, in gerader Linie 30, bis 23 Klafter entfernten Standpunkten B, C, und D ebenfalls in ihrer Ausdehnung um so leichter übersehen werden können, da die Einfriedigung des, das Gebäude umgebenden Platzes mit eisernen Stacketen kaum bezweifelt werden kann, so dürften die, von dem k. k. Hofbaurath, bezüglich auf die beiden Risalite an den Seitenfronten angeführten Bemerkungen um so weniger hierauf sich anwenden lassen, da 1-tens kein Gebäude zugleich von allen Seiten gesehen werden kann, 2-tens das frägliche Gebäude von allen vier Seiten sich eines beträchtlichen Raumes erfreut, und eben diese Vorsprünge geeignet sind, bezüglich auf die Hauptfronte übereinstimmende und perspektivische Ansichten zu gewähren, welche Punkte dazu aber nicht in A, B, sondern E, F, sich befinden. Betreffend der Meinung des k. k. Hofbaurathes, dass in der Fronte der Fünf-Lerchengasse ein Vorsprung anzubringen wäre, erlaube ich mir ehrfurchtsvoll zu bemerken, dass die Mitte dieser Front der Fordern Ansicht gleich jedoch anstatt Säulen, mit Pilaster ausgezeichnet wurde, und dass ein grösserer Vorsprung nur in Folge der geringeren Entfernung gegen die Gassenfront unterblieb, so wie dass, wenn das Gebäude der Landstrasse etwas näher gerückt werden sollte, daselbst auch ein, die beiden Seiten-Ansichten gleiches Risalit angebracht werden könnte.

Die weiteren Bemerkungen des k. k. Hofbaurathes betreffend erlaube ich mir in aller Ehrfurcht den Vorschlag, die zwey Säulen — Zwischen weiten umfassenden Räume n. o. ohne Fenster zu konstruiren, eben so durch Öffnung der drey mittleren Säulenweiten ein von o bis p, vergrösserte Vorhalle zu bilden aus dem Grunde nicht beistimmen zu können, weil dieselbe, rücksichtlich des ganzen Aeusseren ausser Verhältnis käme, 2 tens da der dadurch angeblich gewonnene Raum um so weniger erforderlich ist, als in meinem Entwurfe für Garderobe, Portier und Wache schon hinlänglich gesorgt ist, und 3 tens würde auch dadurch die innere Vorhalle in Verhältnis der an dieselbe sich anschliessenden Räume zu klein sich darstellen.

Obschon die, in dem Euer Kaiserlichen Hoheit unterbreiteten Entwurf beobachtete Säulenstellung sich in den besten Anticken griechischen und römischen, so wie auch in den neuern Bauwercken, mit dem besten Perspektivischen-Architektonischen Erfolg vorfindet, so stimme ich der Ansicht des k. k. Hofbaurathes „dass die zu beiden Seiten zur Bildung der Halle angebrachten sechs Säulen bis zum Flügel Pilaster weggelassen, und die schon in meinem Entwurf beauftragten Fenster 1. 2. 3. vorgeschoben und mit den übrigen Fenstern des Gebäudes gleiche, das ist geradlinichte Form erhalten sollen, vollkommen, und um so mehr, bei, da dasselbe sich schon in meinem ersten Entwurfe vorfindet und dadurch zugleich Raum für eine Gallerie im Haupt-Saale des ersten Stockes gewonnen wird. Betreffend den Vorschlag den Haupt-Eingang in das Gebäude durch eine einzige grossartige Thür zu bewircken, in piano Nobile die Fenster wegzulassen, an deren Stelle Statuen zu setzen und in dem rückwärtigen obern Zwischen Räumen der Säulen fortlaufende Bas-Relief anzubringen, den grossen Saal aber mittelst einer Laterne, gleich dem vorliegenden runden Saal von oben zu beleuchten ; diesem würde ich um so lieber als sich das nämliche schon in einem meiner Entwürfe vorfindet, den ich nur wegen der Ansicht, dass die dadurch bedungene Beleuchtung des grossen Saals von oben, Euer Kaiserlichen Hoheit nicht genehm sein könnte, auszuführen unterliess. Dahero erlaube ich mir diesen Entwurf Euer Kaiserlichen Hoheit ehrfurchtsvoll zu Füssen zu legen, und Höchst dero gnädigste Entscheidung darüber zu erbitten. — Jedoch glaube ich der Schlussmeinung des k. k. Hofbaurathes, Wien dto 29 ten März 1. J. um so weniger beistimmen zu sollen, da dieselbe in seinem ersten abgegebenen Gutachten ausdrücklich sich daher erklährte, dass die Vorhalle in jedem Falle mehr vorragend gegen die ganze Facade seyn soll, damit dieselbe als Haupteingang in das Gebäude diene, und hiedurch ihre Bestimmung andeute, und selbst in seinem obbemeldten letzten Gutachten in der Fünf-Lerchen-Gasse einen Vorsprung wünscht.

Was die Ansichten des Custoden für die Natur-Mineralogische Sammlungen betrifft, so lässt sich, da derselbe mit den zugeteilten Räumen einverstanden ist, nichts weiter zu sagen.

Betreffend die Ansichten des Custodes der Bibliothek etc. — so erlaube ich mir darüber zu bemercken, dass alles dasjenige, was derselbe zur Vervollkommung seines Wirkungskreises für nothwendig hält, schon früher mit demselben besprochen wurde, wobei ich mich ausdrücklich dahin erklärte, dass es demselben vorbehalten bleiben, diejenigen Abänderungen ohne allen Nachtheil für das Gebäude an der Eintheilung zu treffen, welche eine zweckmässige Einrichtung und eine schickliche Zusammenstellung der Räume erfordert ; übrigens bin ich aber noch immer der entschiedenen Ansicht, dass die Quartiere des Direktors, und des Kustoden auf keinem Falle sich im Hause selbst befinden sollen, da bei der thätigsten Aufsicht eines Direktors sich die Unannehmlichkeiten nicht beseitigen lassen, welche durch zusammen wohnen mehrerer, und so verschiedenartiger Familien unausbleiblich statt habe ; ausserdem würde das Gebäude dadurch auch weit mehr kosten, wenn man in dasselbe so beträchtliche Wohnungen anbringen wollte, als es die Betreffenden wünschen, während die Wohnungen im Seiten-Gebäude in oeconomischer, sowie moralischer und technischer Hinsicht viel zweckmässiger, sicherer, und minder kostspielig hergestellt werden können. Dass aber die Dienerschaft darin wohnt, ist sowohl wegen der Sicherheit des Hauses erforderlich, als dies auch zugleich dazu dient, den sonst leeren Raum des Unterbaues zweckmässig zu benützen.

Schliesslich erachte ich ehrfurchtsvoll den durch den Custos der Bibliothek im 7 ten Punkte inbetreff einer in den grossen Saale anzubringenden Galerie, ausgesprochene Meinung bejahend beitretten zu dürfen, besonders da der dazu erforderliche Raum, wie oben bemerckt worden, dazu gewonnen wird." — Pollacknak ezt a május 23-ról keltezett átiratát a nádor 8-án kelt átirata azzal foglalja össze, hogy „nachdem auf solche Weise der von Ihnen vorgelegte Plan mit einigen Abänderungen die diesseitige Bestätigung erhalten, nunmehr zur Ausführung desselben zu schreiten sey". Uo. 1837. N° 816.

[13] Uo. 1837. N° 860.

[14] Uo. 1837. N° 1162 : „Gemäss dem untern 11 ten Juny 1. J. Zahl $\overline{840}$ ertheilten gnädigsten Auftrag Euer Kaiserlichen Hoheit über die zum des Nationalmuseums zu verwendenden Werksteine für die erforderliche Steinmetz-Arbeiten ein Voranschlag zu unterbreiten, erlaube ich mir die Kaiserliche Hoheit meine darüber sorgfältigst gesammelten Erfahrungen und Ansichten hiemit ehrfurchstvoll zu Füssen zu legen.

Bis jetzt wurden zu den bereits angeführten und noch in Ausführung begriffenen Bauten als harte Werckstеine die Steinarten von Üröm-Kallász, Csabanka und Waitzen in Verwendung gebracht, diese Steine — mehr oder weniger fest — haben jedoch alle das Eigenthümliche in Färbung und Korn höchst ungleich zu sein, als auch sehr schwer scharfe Ecke zu behalten, und in kurzer Zeit die Weissungen zu verlieren.

Als weiche Werckstеine wurden bisher jene in Anwendung gebracht, welche in den Pesther Steinbrüchen gebrochen werden. Da jedoch die vorzügliche Massa dieser Steine wegen der ungleichen Bestandtheile — Beschaffenheit und Frequenz, nur in sehr geringer Quantität gebrochen worden kann, und dadurch der Nachtheil entstehet, dass dieselben mittelst Mörtel ausgeglichen werden müssen, welcher sich in der Lange der Zeit consumirt, so habe ich in Erwägung dessen, dass bei diesen der spätesten Nachwelt zu überliefernden Gebäude vorzüglich auf die Dauer des dabei verwendenden Materials gesehen werden müsse, — alle obenbenannte Steine auf das sorgfältigste geprüfet und gefunden, dass der Sóskuter Stein alle Eigenschaften und Abstufungen besitze, welche die Arbeithen zu einem derley National-Denkmahle erfordern.

Dieser Stein bricht in drei Abstuffungen, das ist von der Härte, welche zu Pfeiler, Stiegenstuffen, Zockel-Platten, Säulen und Gesimsungen erfordert werden, bestehet derselbe in jeder Abstufung aus gleichen Bestandtheilen, und Korn, lässt alle Grade, und Linien scharf und unbeschädigt zu, und besitzt eine schöne gelbgraue Farbe, hält die Weissungen, wiederstehet den Einflüssen der Witterungs Veränderungen, und ist im Preisse gegen Obbenannte Steine nur um weniges verschieden.

Demnach nehme ich mir die ehrfurchtsvolle Freyheit Euer Kaiserlichen Hoheit für das National-Museum überhaupt, die Anwendung des Soskuter Steines, für die Stiegenstuffen aber entweder Üröмer oder Marmorstein in unterthänigsten Vorschlag

zu bringen, und verharre mich der ferneren Huld und Gnade in tiefster Verehrung empfehlend..." — Pollacknak ezt a szeptember 15-én kelt javaslatát a nádor október 11-én kelt utasításával elfogadja.

[15] Az építkezés megkezdése: OL. Nádori Lvtár. Musei. 1837. N° 929. Pollack módosításának felterjesztése: uo. N° 1163. Nobile válasza: uo. N° 1373. Újabb felterjesztés: 1838. N° 110 és 579.

[16] Uo. 1838. N° 110-en szereplő nádori vélemény: „Die Zweckmässigkeit und Sorgfalt, womit die von Ihnen unterm December v. J. unterbreiteten Aufrisse und Pläne zu dem neu zu erbauenden National Museum in Pesth ausgeführt sind, verdienen die vollste Anerkennung, ich glaube jedoch theils aus der in meiner Zuschrift vom 28. December 1836 (?) N° 1825 bereits entwickelten Beweggründen, theils aber auch darum, weil man bey Beurtheilung eines in der Mitte der Stadt, zu deren Zierde es gereichen soll, aufzuführenden Gebäudes nicht vorsichtig genug zu Werke gehen kann, die mir während der Besichtigung der Zeichnungen in Bezug auf die äussere Ansicht des Gebäudes und die Durchschnitte aufgestossenen Bedenken abermals dem Hofbaurathe Nobile, als bewährten Sach und Kunst Verständigen mittheilen zu müssen." — Az építész válaszából (uo. N° 579): „Was jedoch die Besorgnis betrifft, »dass die Säulen, welche die Gallerien vom Versammlungssaale trennen, auf den gedrückten Gewölben ruhen und daher wahrscheinlich von Holz sein dürften« erlaube ich mir zu bemercken, dass die nur scheinbar gedrückten Gewölbe der Halle ganz und gar nichts von den Säulen zu tragen haben, und dass die Construction worauf die aus Ziegeln aufgeführten Säulen ruhen, verhältnismässig auch 6 Stockwercke ohne aller Gefahr tragen würde. Eben so verhält es sich mit der scheinbaren Schwäche der für die verticale Absonderung der Stockwerke bezeichneten Gewölbe, welche indess ebensowenig, als auch die Halle mehr gedrückt sind, als dieselben es zulassen, um dauerhaft zu seyn, und die Säule nicht zu verunstalten."

[17] OL. Nádori Lvtár. Musei. 1838. N° 322 és 569. — Lud. 1232, 1312, 1313, 1363.

[18] Uo. Polit. 1838. N° 2257.

[19] Pollack április 11-én kelt beadványa közli a nádorral, hogy a legények az eddigi 1 ft 32 x napszámbérért nem hajlandók dolgozni, hiszen általában 2,15-öt, sőt 2,30-at is fizetnek. Bár a magasabb napszámbér természetesen növelni fogja az erre az évre előirányzott összeget, mégis javasolja a követelés teljesítését, mert a munkapiac esetleges változása úgyis létrehozza majd a kiegyenlítődést. Az a tény, hogy a nádor ezt a nem lényegtelen emelést elfogadja, arra vall, hogy mindenképp a mű befejezését kívánja előmozdítani (Musei. 1838. N° 493.).

[20] 1838-ban egy berlini öntvénygyáros érdeklődik az öntvények vámtételei iránt, tehát már ekkor tárgyalnak e kérdésről (OL. Nádori Lvtár. Musei. 1838. N° 2261 és 2374). — A „Dioskurok" tekintetében Pollack egyelőre nem folytatja tárgyalásait, abban a reményben, mint ez a későbbiekből kiderül, hogy talán sikerül megvalósítania tervét (uo. 1838. N° 579). — A Ludoviceumban elhelyezendő kőemlékek leszerelése, felállítása, illetve szállítása kérdésében Ferenczy István szakértelmét veszik igénybe és a munka elvégeztével megköszönik munkáját. Talán Pollack részéről ez is abban a reményben történik, hogy a szobrászt, akit a Ludoviceumnál nem sikerült foglalkoztatni, itt majd munkához juttathatja (Musei. 1838. N° 564; 1839. N° 2857).

[21] Musei. 1840. N° 484. Pollack részletesen előadja az 1840-ben végzendő munkákat és ezek költségeit. Árlejtést javasol, hogy minden gyanút elhárítson. Eltüntetni igyekszik az árvíz következményeit. Pollackot ekkor már az épitendő országháza terve foglalkoztatja, de ekkor benyújtott tervvázlata ismeretlen. — Az ácsmunkákkal ugyanekkor Ohnhäuser Károlyt bízzák meg. Uo. N° 819. Jutalmak engedélyezése: Uo. N° 1614.

[22] Uo. 1841. N° 2201.

[23] Uo. 1842. N° 1099 és 3789. Monti levelei a mester leszármazottainak birtokában vannak és ismeretlenek, ezért itt közöljük szövegüket: „Ich erhielt von dieser Dampfschiffahrts Gesellschaft die von E. W. mir gesendete Kiste, das Modell Ihres Portraits enthaltend, welches in besten Stande angekommen und desgleichen Donnerstag nach Mailand abgegangen ist. Es wird für mich und meinen Vater die angenehmste Sorge seyn diese Büste in Carrarischem Marmor so auszuführen, dass Sie Ihrem Wunsche vollkommen entspreche.

In Betreff der Arbeit, ist die fünfte Statue (die Geschichte) schon in Thon bereit, und wird diese Woche in Gyps geformt. Mein Eifer bei dieser Arbeit, ich E. W. zu versprechen wage, wird nicht abnehmen, und ich halte das, für das einzige Mittel wodurch ich E. W. meine Hochachtung, meine Liebe, mein unbegrenztes Vertrauen zeigen kann.

Es ist mir nicht bekannt ob H. Architect Förster E. W. die Vollendung der vierten Statue mitgetheilt hat, ich wage aber zu hoffen, dass das schon geschehen sei und dass ich deshalb den betreffenden Aconto bald erhalten werde. Mir thut es unendlich leid, dass ich immer wegen Geldangelegenheiten E. W. belästigen muss, aber es geht nicht anders bei solchen grossen Arbeithen und halte ich für unnöthig, Ihnen über die antreffenden Ausgaben ein Gered zu machen, da Sie ohnehin davon eine vollkommene Kunde besitzen. Deswegen überlasse ich mich E. W. und dem gütigsten Antheil den Sie mir immer zu zeigen begnädigt haben.

Sobald dass die Modelle fertig seyn werden, werde ich das Glück haben Sie in Pesth zu sehen, und bei dieser Gelegenheit Ihre Büste Ihnen zu übergeben, und meine Bereitwilligkeit Ihnen zu bezeugen alle Ihre künftige Befehle zu erfüllen.

Die herzlichsten Grüsse von meiner Adele E. W. und der Theuersten Frau und Ihrer ganzen Familie, bekleidet von den meinigen, und von der Versicherung dass Sie immer als meinen Besten Beschützer und zweiten Vater verehrt habe und verehrt werden von Eures Wohlgeborenes ergebenster und dankbarster Raffaele Monti. — Wien den 16. August 842."

A következő levél — szeptember 29-ről keltezve — nyújtja a folytatást: „Hochverehrter Herr Architect, Meinem letzten Vorberichte gemäss sind die Modelle der Statuen, für das Giebelfeld des Nationalmuseums in Pesth, schon gänzlich vollendet, und in diesen letzten Tage bin ich nur damit beschäftigt, die einzelnen Stücke zu übergehen um sie dem Zwecke, der Kunst und Ihrer gütigen Erwartung um desto entsprechender und zu gleich den Guss derselben in Zink leichter und reiner zu machen.

Was jetzt meine Sorge am meisten in Anspruch nimmt, ist die Mittel zur Anschaffung des nöthigen Geldes zu finden um nach Mailand zu gehen und dort mit meinem Vater, welcher mit mir über die Annahme dieses Werkes nicht einstimmig war, eine wehetuende Begegnung zu vermeiden die unausbleiblich wäre wenn ich unversehen mit Geld ankomme und deshalb mich an ihn um Aushülfe wenden müsste.

Die oft wiederholten Beweise des warmen Antheils womit E. W. seit dem ich die Ehre habe Sie zu kennen, mich beglücken, geben mir den Mut E. W. um Rath zustehen und Sie zu fragen, und zu bitten, ob es wohl nicht möglich wäre, unter Freunden und Bekannten Jemand zu finden der (wie es sich verstehet gegen Vergütung der Interessen im Voraus, deren Bestimmung ich der Willkür E. W. hiemit gänzlich überlassen mir die Freiheit nehme) sich gütigst herbeilassen wollte mir die erst in künftigen Jahre fällige Summe vorauszuschiessen, natürlich mit gänzlicher Abtretung aller meiner Forderungsrechte darauf.

Eine bedenkliche Krankheit meiner einzigen Schwester und die Verpflichtung mehrerer kleineren Arbeiten die ich in Folge meiner jetzigen Verwendung nicht erfüllen konnte, rufen mich ungesäumt nach Mailand, und die Verspätung jeder Stunde ist mir schmerzlich. Obgleich ich daher die kommende Woche nach Pesth zu kommen nicht bloss gedenke, sondern auch soll, wage ich doch früher E. W. diese für mich äusserst wichtige Angelegenheit mitzutheilen. Es wäre wieder eine grosse Güte von Ihnen wenn Sie dann mir Ihre verehrte Meinung hierorts noch vor meiner Abreise noch hier in Wien bekanntgeben wollten.

Ich halte jede weitere Bitte für überflüssig: was Ihr edles Herz immerfort für mich getan hat versichert mich dass Sie das nicht unterlassen werden womit Sie mich glücklich machen können.

Ich wiederhole die innigsten Grüsse und Empfehlungen von mir und meiner Adele sowohl für E. W. wie für Ihre werthe Frau Gemahlin und Familie. Verbleibe mit innigster Hochachtung und immer zunehmender Dankbarkeit Eures Wolgeb. ergebenster Raffaele Monti". — A fentiekből is kitűnően Monti eléggé bizonytalan foglalkoztatottságú szobrász lehetett, akinek apja látszik mesterünk barátja vagy ismerőse lenni. Nyilván ezen az úton jutott a megbízáshoz. Hálából készíthette mesterünk ma is létező, kissé hűvös és merev mintázású mellképét (292. kép).

[24] OL. Nádori Lvtár. Musei. 1842. N° 587. Az öntvényekre vonatkozólag: Uo. N° 378 és 379, valamint 1099. — A márványozási munkát „ad modum Romanum" Cassano szeretné végezni, aki ez idő tájt mindent elkövet, hogy akár Pollack, akár Hild helyett megbízást kapjon (uo. N° 640).

[25] Uo. 1843. N° 1060.

[26] Uo. 1843. N° 111 és 1865.

[27] Uo. 1843. N° 918.

[28] Uo. 1844. N° 2.

[29] Uo. 1842. N° 587.

[30] A múzeum udvarának, illetve kertjének rendezése szorosan kapcsolódik ugyan az építés befejezéséhez, az állványzat lehordásához, de alig halad előre (uo. 1844. N° 792 és 794). — Pollack a nádor felszólítására kerítéstervet is készít (sajátos módon a főhomlokzaton kívül téglafallal öveznék a múzeumkertet), de ez sem került kivitelre (uo. 1846. N° 976—977). Még az 1845. évi iparkiállítás alkalmából is csak keskeny kövezett járdát készítenek, hogy az érkező vendégek ne merüljenek el a porban és sárban (1845-től kezdve a nádori irattár nyelve magyar). — 1847-ben Pollack és Kubinyi beadványt készít a múzeum befejezésével kapcsolatos teendőkről (1847. augusztus 20-i kelettel). Elsősorban a berendezés, valamint a kőtár számára készítendő kertlezáró szárnyépületről van szó. A tervek nem maradtak fenn. Lehet, hogy már akkor felmerül a nem-antikos stílus lehetősége. Pollack beadványaiban erről nincs szó. A Kubinyi által készített tervezetrész nyomtatásban is megjelent (A Nemzeti Múzeum. Pest 1848), hogy a közvélemény nyomását is igénybe vegye kívánságainak kiviteléhez, de a politikai események sodrában természetesen erre ekkor nem került sor. E szárnyépületre vonatkozó későbbi terveket összefoglalóan ismerteti: *Fejős I.*, A Nemzeti Múzeum loggiái. Magyar Építőművészet (1953) 176. kk. — Még 1848-ban sem volt rendezettebb, „ronda, puszta udvar" — írja *Porzó* (Utazás Pestről Budapestre 1843—1908. Bp. 1909, 41). — Az elnyomatás éveiben természetesen még kevésbé igyekeznek e visszamaradt állapoton segíteni [Hölgyfutár (1862) I. 215]. — A rendezetlen környezet és a méltóságteljes épület közti ellentét végül is oly bántóvá vált, hogy a kertrendezés — természetesen közadakozásból — megindul [Hölgyfutár (1855) 909; (1856) 159]. — 1860-ban a kerítés vasrácsának elkészítésével kapcsolatban újra felmerül a kőtár számára készítendő fedett galéria terve, amihez a Budai Építészeti Igazgatóság egy „középkori zárda stílusban és egy dór stílusban" készült tervet nyújtott be [Nefelejts (1860) I. 539]. 1865-re készült el (*Gettinger, T.*, Ungarns Hauptstädte Pest und Ofen und deren Umgebung. Pest 1866, 17. kk.). — 1860 változott politikai légköre elősegíti — újból csak közadakozásból — néhány terem még hiányzó berendezésének az elkészültét. A Hölgyfutár és a Nefelejts szinte versenyzik, hogy olvasótáborát adakozásra késztesse. Elkészül a díszterem és az előtte levő kerek terem padozata (Szabó József budai asztalosmester munkája), s a díszterem hímzett székei [Nefelejts (1859) 356]. A Hölgyfutár egész évben közli az adakozók névjegyzékét [(1860) 165—166, 230. stb. *Pompéry J.*, A nemzeti múzeum dísztermei ügyében. Hölgyfutár (1860) 183; és Nefelejts (1860) I. 608—609]. Újból tervbe veszik, hogy az alsóház üléseit a díszteremben tartsa és ezért foglalkoznak az átalakítás kérdésével [Nefelejts (1861) 10; VU (1861) 394]. — Vitatkoznak afölött, hogy dór vagy gót stílusban készüljön-e a bútorzat, általában a stílusegység betartását kívánják, de a kérdés ilyetén felvetése már a historizmus okozta bizonytalanság és antikizálás jele. Az úgynevezett Széchenyi-terem bútorzatát 1860-ban Ybl Miklós tervezi (*Ybl E.*, Ybl Miklós. Bp. 1956, 41). Felvetik a még befejezetlen főlépcső kiképzésének kérdését (mindeddig a könyvtárhoz vezető hátsólépcső volt használatos). A megvalósítás azonban késik, a neoreneszánsz alakítást Zofáhl Gusztáv, a bábos korlátot, a műmárványozást Rauscher Lajos és Kolbenhayer Ferenc készíti (*Ybl* i. m. 132). — A freskódísz Lotz Károly és Than Mór műve, a hetvenes évek derekán készült el és művészi becsén túl mint a magyar történelem első monumentális ábrázolása, történelmi festészetünk egyik mérföldköve jelentős. — A lépcsőház e későbbi kialakítására vonatkozó anyagot lásd: *Sprenger M.*, A Magyar Nemzeti Múzeum lépcsőházának díszítése. Művészettörténeti Értesítő VII (1958) 206. kk. — Pollack a múzeum termeit is az ősmondából vett ábrázolásokkal kívánta díszíteni (Musei. 1842. N° 587), miként a Ludoviceumnál is az Árpád-házi szentek életéből vett jeleneteket tervezett a nemzeti hősök sorozatán kívül.

[31] Uo. Musei. 1845. N° 735

[32] Uo. Musei. 1845. N° 1112. — Gömöry Károly építési felügyelő 1845. szeptember 14-én elhúnyt (uo. N° 1646), helyébe Pollack javaslatára az elhúnyt unokaöccsét nevezik ki (uo. 1845. N° 1770).

[33] Az Iparegyesület az 1846-ban rendezendő kiállítás számára kéri (uo. 1845. N° 1500; 1846. N° 530), Teleki József mint a Magyar Tudós Társaság elnöke az Akadémia befogadását kéri (uo. 1845. N° 2141) és a második emelet néhány helyiségét meg is kapja (uo. 1846. N° 225), sőt Széchenyi kívánságára még egy szobával bővítik az Akadémia rendelkezésére álló részt (uo. N° 265). A Kisfaludy Társaság helykérését azzal hárítják el, hogy ,,még most sincs tökéletes állapotban, más részről pedig a termeknek különös rendeltetésük van'' (uo. 1846. N° 225). A Természettudományi Társulat kérését azzal ütik el, hogy most már minden helyiségre a múzeumnak van szüksége. — Mivel a Pyrker-képtár befogadására szánt emeleti termek, valamint a Mátray Gábor munkájaként készült katalógus befejeződött, az első hazai képtár megnyílhatott (uo. 1845. N° 2272). — Schedel Ferenc — a Kisfaludy Társaság elnöke — a Kisfaludy Károly-szobor felállítására kér alkalmas helyet (uo. 1846. N° 696), ezért Pollack Ferenczy műtermében megtekinti a szobrot, hogy megfelelő helyen történő felállítására javaslatot tehessen (uo. 1846. N° 695 és 696). Mint ismeretes, a szobor csak jóval később és helytelen összeállításban került felállításra [*Hoffmann E.*, Ferenczy István Kisfaludy szobráról. Művészet IX (1912) 150. kk.]. Ekkor ajánlja fel a megbántott és sértetten visszavonulni készülő Ferenczy István kisplasztikai gyűjteményét a Nemzeti Múzeumnak azzal, hogy ,,a 80 darabért 2000 p. forintot, vagy évenként, holta napjáig fizetendő 300 p. ft élelmezési díjért'' adná, de a múzeum ,,jelen pénzbeli körülményei miatt'' e kérelmet nem tudja teljesiteni (uo. 1846. N° 1438). Amikor azonban úttörő szobrászunk Pestről elköltözni szándékozva a ,,honi szobrászati társulat'' révén kéri, hogy a Mátyás király emlékmű ,,némelly darabja számára'' a múzeumban hely biztossittassék (uo. N° 735), a válasz kifejezi egyúttal a múzeum erre vonatkozó álláspontját: ,,itt is sajnálkozással fogadtatik, miszerint Mátyás király szobra tökéletességre nem juthatott — illő hely rendeltetvén egyébiránt a már kész darabok befogadására a múzeumban'' (uo. N° 923 és 927). — Bár már az 1846. évi iparkiállítás miatt az épület környéke rendezésének, (uo. N° 1697), valamint a környező utcák kövezésének és a kerítésfal elkészítésének ügye előtérbe kerül (uo. N° 2220 és 2343), a munka nagyon lassan halad, és ezt a nádori tisztségben 1847-ben bekövetkezett változás is befolyásolja. 1847 folyamán, István nádor alatt, állandó kérdés az épület környékének rendezése, míg 1848 elején komolyabban foglalkoznak a kert elkészítésével és Muszely Károly Eduard ajánlatát tárgyalják (uo. 1848. N° 271 és 399).

[34] Uo. 1848. N° 218.

[35] Uo. 1848. N° 1054.

[36] A múzeumépület munkálatainak befejeztével Pollack az új minisztériumtól április 15-én megjutalmazását kéri, mivel a Ludoviceumot és a Nemzeti Múzeumot is tiszteletdíj nélkül építette. Ez egyúttal arra is vall, hogy mesterünk bizalommal fordult az új álláspontot képviselő nemzeti kormányhoz: Uo. 1848. N° 936 és OHB. 1848. N° 461. (Ez utóbbi adatot Waldapfel Eszternek köszönjük.) — Kérelme Széchenyi elé kerül, aki augusztus 8-i kelettel a következőképpen válaszol: ,,a folyamodványból ki sem tűnik, micsoda jutalmazást kér, pénzbelit-e, vagy kitüntetést. Pénzbeli a pénztárak kimerített állapota miatt nem adható, különben az illy építészeknek már fáradságuk az építés által jutalmazva van; — kitüntetési pedig közéhez nem tartozik''. — Ezt a kevés méltánylást mutató indoklást megtoldja a következő súlyosbítással: ,,hogy amennyiben pénzbeli jutalmazását óhajtotta volna, miután olly építészt, ki egyúttal mint kőmíves mester a munkát és az anyagok megszerzését és beruházását is magára vállalta, nem szokás külön jutalmazni'', ezen kérelme tehát nem teljesíthető (uo. Minis. N° 218). — Az a kettősség, amely az építésmenet szervezésénél megmutatkozik és ami természetesnek tűnt mind Pollacknak, mind a nádornak, a gazdaságilag fejlettebb felfogást képviselő Széchenyinél akkor sem lett volna elfogadható, ha nem a nádor pretereált építészéről lett volna szó. — Ezek után Pollack — aki ekkor már 75 éves és nagyjában minden tevékenységtől visszavonult — a Ludoviceum és a Múzeum építésére vonatkozó felmentvény megadását kéri, amihez a szükséges számvizsgálatot elrendelik (Lud. 1848. N° 935), de a felmentvény évekig késik, noha Szász Károly vk. államtitkár fő és végelszámolást kér a mestertől (Múzeumi Lvtár. 1848. nov. 12. Kapossy János regesztája alapján).

[37] A megválasztás az Akadémia 1836. december 12-i ülésén történt; az erről kiállított diploma 1837. április 9-i kelettel a Pollack-család birtokában van (293. kép).

[38] E levél ismeretét Pollack Albertnek köszönjük. — A tervek: Akademie der bild. Künste, Wien. Zeichensammlung N° 14.475—14.486. Az új fényképek elkészítéséért a Hadtörténeti Levéltár bécsi kirendeltségének mondunk köszönetet. — Pollack adományát az Akadémia jegyzőkönyve nyugtázza: Protokoll. 1838. N° 136.

[39] Paur ugyanis 1837. április 15-én kelt beadványában, amelyben a rajziskola megnyitásához kér engedélyt, felsorolja eddigi tevékenységét. Így megemlíti, hogy 1832-ben mint Pollack rajzolója „die Pläne der Redoute geometrisch und die perspectivischen Ansichten derselben sowohl des Theaters und Ludoviceum fertigte", majd öt évig Hildnél dolgozott, de közben Pollack számára „das neu projectierte Museum in Perspectiv setzte" (Fővr. Lvtár. Intim. a. n. 5910). — Lásd: Hild József építőmester műszaki rajzolója. Historia (1928) 5. sz. 95.

[40] Az elpusztult múzeumi levéltárnak Kapossy Jánostól készített regesztáiból kitűnik, hogy 1843-ban a nádor értesíti az igazgatót arról a Pollack Mihály építőmesternek adott utasításról, amely szerint „a Múzeum új-épülete kívánt rajzait az Igazgatónak kiszolgáltatni fogja" (1843. 38. tétel). — Lehet, hogy a tervek egy része ekkor került az irattárba. — Az építészeti tervek autograf voltának problémáiról és a meghatározások módszeréről: *Heckmann, M.*, M. D. Pöppelmann als Zeichner. Dresden 1954.

[41] *Lechner J.*, A Magyar Nemzeti Múzeum épülete. Bp. 1927, 16. old. és a 20. old. utáni melléklet.

[42] Ezért nem fogadható el fenntartás nélkül a részletrajzok alapján az egész homlokzat fugázása. Sem a bécsi, sem a pesti terveken nem szerepel, mindig csak a földszint fugázott.

[43] Nobile is erre céloz, amikor tipikus érett-klasszicista látásmódtól vezetve, kifogásolja, hogy e csoportok különböző nézetből nem bontakoznak ki világosan.

[44] A Montival folytatott vita (faragott szobor vagy öntvény) az irodalomban is szerepel: *Budinis, C.*, Gli artisti italiani in Ungheria. Roma 1936, 129. kk. — Pollack programja: OL. Nádori Lvtár. Musei. 1841. N° 2201. — Monti és általában a külföldi szobrászok foglalkoztatását rója fel: *Pasteiner Gy.*, A magyar szobrászat. Budapesti Szemle (1883) 365. kk.

[45] Weinbrenner művének reprodukciója: *Giedion* i. m. 65. kép. — Más tekintetben több rokon vonást mutat Chalgrin lépcsőháza a párizsi szenátus palotájában.

[46] *Hauszmann Alajos* — nyilván téves hagyomány alapján — egyenesen Schinkel tanítványának tekinti mesterünket, noha erről nincs szó [Budapest építési fejlődésének történetéből. Akadémiai Értesítő 36 (1925) 37]. — *Hans Hildebrand* (Die Kunst des 19. und 20. Jahrhunderts. Wildpark—Potsdam 1924, 144) Pollackot mint Schinkel érdemes, de nem egyenrangú tanítványát szerepelteti („einen würdigen, wenn auch nicht ganz ebenbürtigen Jünger"). — *Werner Heger* [Ungarische und deutsche Baukunst. Wasmuths Monatshefte für Baukunst (1920)] is hasonló nézetet vall. — Lehet, hogy Schinkelt mintaképként állították mesterünk elé, de errevonatkozó adat nincs. Nobile például a német mesterre hivatkozik, amikor a Dioskurok szoborcsoportjának felállítása ellen szól. Schinkel neve Pollackkal kapcsolatban csak 1840-ben fordul elő, tehát az építkezés igen előrehaladt szakaszában (OL. Nádori Lvtár. Musei. 1840. N° 819). — Pollack mint Schinkel-tanítvány ma is szerepel a külföldi irodalomban, így a legújabb építészettörténet — *Hitchcock, H. R.*, Architecture. Nineteenth and Twentieth Century (The Pelican History of Arts). Harmondsworth 1958, 40 — is ezt mondja.

[47] Schinkel korai múzeumterve (1800) nyolcoszlopos középcsarnokával jobban emlékeztet Pollack művére, de a nyílásnélküli, felső világítású épület egészében a francia forradalmi építészek hatását mutatja. Közölve: *Oncken*, Gilly i. m. 90. t.

[48] A berlini múzeum monumentálisan dekoratív jellegét, sajátos „testetlenségét" főleg az újabb német szakirodalom hangsúlyozza: *Hempel, E.*, Geschichte der deutschen Baukunst. Berlin 1951; — Über Karl Friedrich Schinkel. Herausgegeben von der deutschen Bauakademie. Berlin 1952, 55. — E kérdéssel kapcsolatban lásd még: *Giedion, S.*, Spätbarocker und romantischer Klassizismus. München 1922; *Griesebach, A.*, Karl Friedrich Schinkel. Leipzig 1924; *Spiero, S.*, Schinkels Altes Museums in Berlin. Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen. Berlin 1934, Beiheft, 41; *Heger* i. m. 343.

[49] A British Museum építéstörténetéről lásd elsősorban: *Pevsner* i. m. 179. kk. — Itt szerepel az az elgondolkoztató megjegyzés, hogy Smirke már 1790-ben akadémiai díjat nyer múzeumtervével. Ez arra enged következtetni, hogy Smirke terve régibb keletű, vagy legalábbis régebbi gyökerű és közelebb áll a XVIII. század „ideális" terveihez, semmint a XIX. századi kivitelhez.

[50] Klenzéről: *Herrmann, W.*, Deutsche Baukunst des XIX. und XX. Jahrhunderts. Breslau 1932, 54. kk. — Klenzével szemben Pollackot dícséri: Építési Ipar (1890) 290. kk.

[51] Palladio és a klasszicizmus kapcsolatáról munkánk folyamán szándékosan nem szóltunk. A legújabb kutatások oly élesen világították meg e nagy mester sokrétűségét, messzeható egyéniségét, hogy helytelen egyszerűsítés lenne őt frázisszerűen mint a klasszicizmus atyját emlegetni. Kétségtelen, hogy Palladióval az utána következő építészeti fejlődés minden szakasza — közvetlen vagy közvetett úton — kapcsolatban áll. Itt csupán arra szorítkozunk, hogy megemlítsük Valadier múzeumtervét (Progetti architettonici i. m. XXXVI. t.), amely különösen sok Palladio-kapcsolatot mutat. Valadier hatásával, valamint az újabb Palladio-irodalom minket érintő legfontosabb tanulmányaival a bevezető fejezetben foglalkoztunk. Emlékeztetünk arra is, hogy az 1955. évi velencei művészettörténeti kongresszus külön sectiót szentelt Palladiónak (Venezia e l'Europa. Atti del XVIII. Congresso Internazionale di Storia dell'Arte. Venezia 1956).

[52] *Durand, J. N. L.*, Recueil et parallèle des édifices de tout genre anciens et modernes. Paris 1809. — Uő., Précis des leçons d'architecture. Paris 1819. — Uő., Partie graphiques des Cours d'architecture. — Durand fontosságáról újabban: *Kauffmann, E.*, Architecture in the Age of Reason. Baroque and Post-Baroque in England, Italy and France. Cambridge 1955, 181. kk.

[53] Nem feladatunk itt foglalkozni az épületben elhelyezett intézmények történetével és fejlődésével, illetve ezeknek az épület rendeltetésére való hatásával. Megemlítendő csupán, hogy ilyképp az évtizedek során igen sokféle be- és átépítés színhelye volt, amelyek sok helyen kivetkőztették eredeti alakjából. Ezért hálásak lehetünk az 1926. évi, Lechner Jenőtől nagy gonddal vezetett helyreállításnak, amely elsősorban ezektől az utólagos beépítésektől szabadította meg Pollack művét. Ugyanekkor sor került egy harmadik, a tetőtérben ügyesen elhelyezett emelet kialakítására, amely az épület külsejét csorbítatlanul hagyta.

[54] A múzeumépítés megvalósulását szorgalmazza a sajtó is. Jellegzetesen mutatja ezt „Nyilfi" riportja: Ripárdi nótárius Pesten. Regélő (1847) 47. sz. 371. Elmondja: az utazó elindul, hogy „megtekintse a múzeumot s midőn a díszteljes múzeum-utca felé ballag, azon az oldalon csatornák bűzétől pestiferis levegő fogadja". Találkozik egy négy éve Pesten tanuló rokonával, aki azt sem tudja "hogy hol a múzeum, de azt se, hogy mi a múzeum". Különösen hiányolja, hogy sem Pesten, sem Budán nincs képtár.

[55] Jelenkor (1837) 52. sz. 205.

[56] Regélő. Pesti vizsgáló (1839) júl.—dec. 432. — Tudományos Gyűjtemény (1840) II. 115. — A Hazai és Külföldi Tudósítások „nagyszerű épület"-ről beszél és a kezdeményezés megvalósítását azért is biztosítottnak látja, mert „kő és tégla még tavaly nyártól nagy mennyiségben hordatott az udvarba". [(1837) II. 2. sz. 11].

[57] Pesti Hírlap (1841) 104. sz. 870. — A Kisfaludy Társaság „szépműtani kérdésre" ír ki pályázatot: „Mit értünk nemzetiség és népiesség alatt a költészetben" jellegzetes cím alatt.

[58] Pesti Hírlap (1844) 315. — Pollack Ágost közreműködésének ilyen bejelentése kissé reklámízű, nem lehetett lényeges.

[59] Honderű (1844) 3. sz. 95. — Jegyzetben hozzáfűzi, hogy az architektúrára vonatkozó észrevételeit legközelebb közli.

[60] Honderű (1844) II. 339.

[61] Der Spiegel (1844) I. 32.

[62] Pesti Hírlap (1845) 453. sz. 250; (1846) 645. sz. 198.

[63] *Csatáry O.*, Úti emlékek. Életképek (1845) 24—27.

[64] Gróf Széchenyi István döblingi hagyatéka. Kiadta Károlyi Árpád. I. köt. Bp. 1921, 303.

[65] Uo. 309: „Zum Erzherzog wegen Pollack's Protest. Ich hätte ihn preterieren können — will es jedoch vorläufig nicht." A röviddel később kelt májusi bejegyzés

szerint már a szükséges asztalosmunkákat stb. beszéli meg a vigadóterem átalakítása kapcsán (uo. 325).

[66] *Hunfalvy, J.*, Pesth und Ofen nebst Umgegend. Pesth 1859, 154. — Hasonló hangon ír *Cassius [Áldor] Imre* is: „Pollack nevű pesti építész e várakozást semmi tekintetben nem elégítette ki ... ez ügyetlen építész stb..." Magyarország leírása. Pest 1866, 6.

[67] *Schmidt, A.*, Die Donau von Wien bis zur Mündung. Leipzig 1859, 48. — *Bock, F.*, Das ungarische Nationalmuseum in Pest. Mitt. KKCC (1867) 81. — Az Augsburger Allgemeine Zeitung a nemzeti géniusz megnyilvánulását látja benne, a Leipziger Zeitung 1862. évfolyama is dicséri; mindezeket közli: Archaeologiai Értesítő VIII (1873) 35. sz.

[68] „... amaz épület [Nemzeti Múzeum] úgy van megépítve, hogy századokig eltart, boldogult József nádor építtette olcsón és jól, nem olyan épület az, mint a mai épületek, amelyeket minduntalan kell javítani; hanem a farészek már részint elkorhadtak. Úgyhogy ott gyökeres javításra lesz szükség." (Országgyűlési Képviselőház Naplója. 1884—87. 9. köt. 108. old.; az 1886. február 11-i ülésén az évi költségvetésnek a múzeumépület javításával kapcsolatos összeg tárgyalásakor.) — Ugyanő az 1900. február 12-i ülésen: „De az épülő Budapest stíljére vonatkozólag is igen alapos aggályaim voltak ... Gyakorlati szempontból is szerencsétlen az a csúcsíves stíl, amelyben az országháza építve van... Nem vagyunk ellensége ennek a stílusnak, de Budapest fejlődése másra utalna. A Lánchíd tisztán keresztülvitt görög stílű építkezés. A Pollack féle épületekre ugyanez áll, így a Nemzeti Múzeum és más épületek a Dunaparton, amelyekben a görög ízlés szép vonalait, nemes vonásait érvényesítette az öreg nádor építője: Pollack, aki ezeket építette, még az Önök Lloyd épületének a rizalitja is görög stílű. Ezzel homlokegyenest ellenkezik az Országháza stílusa." (Országgyűlési Képviselőház Naplója. 1896—1901. 26. köt. 306. old.). Ezeket az eddig ismeretlen adatokat R. Várkonyi Ágnesnek köszönjük.

[69] *Semsey A.*, A Magyar Nemzeti Múzeum átalakítása. Budapesti Szemle 68 (1891) 476. kk.

[70] OL. VKM Lvtára. 1892. V. kútfő. 3. tétel. I. fasc. f. 254. — „1891. október 6. A Nemzeti Múzeum és az Országos Képtár ügyének kiküldött bizottság jegyzőkönyvének kivonata szerint a Pollack-féle tervekről, amelyeket Ybl Miklós a múzeumnak ajándékozott, a figurális dísz részben már bele van combinálva." — Uo. november 27-i kelettel: „Az építésszakértők szerint Pollack Mihály kényszerítve volt gyönyörű művénél a kőanyag felhasználásával takarékoskodni, az épület homlokzatát vakolatművel ellátni, a belső díszítésben a márvány és színes díszítés helyett meszelést alkalmazni. Ezeket a hiányokat szeretnék most pótolni. Az épület egész külsejét faragott kővel tervezik burkolni. A portikusz oszlopai sóskúti kődobokból vannak, ezekről csak a meszelést kell leszedni." A VKM immár elpusztult levéltárából való adatokért Sprenger Máriának mondunk köszönetet.

[71] *Hauszmann*, Budapest építési fejlődése i. m. 37.

[72] *Kabdebo Gy.*, A Nemzeti Múzeum bővítése. Építő Ipar XXXI (1907) 36. sz. 348. — Művészet VII (1908) 63; VIII (1909) 51.

[73] Építő Ipar XXXI (1907) 51. sz. 492. — *Honművész*, Budapest városfejlesztési programmja. Szépművészet I (1940) 44 (a klasszicizmust védi a nem-magyarság oktalan vádja ellen). — „GCH" [uo. V (1946) 23] a Nemzeti Múzeum épületével támasztja alá azt a véleményt, hogy a „biedermeier" kifejezés nem alkalmazható hazai művészetünkre.

[74] Idézzük még Viardot francia író kritikáját *Hankiss János* [Francia kritika a múzeumi képtár gyermekkoráról. MM IV (1928) 277] alapján, amely szerint a múzeum épülete „nehézkes és közönséges formákat mutat. Kívülről nézve csak egy terjedelmes nagy ház, amelynek homlokzatára odabiggyesztették az elmaradhatatlan görög peristyliumot, oszlopaival és oromzatával, vakolt téglából építve, épp oly hazátlan és kevéssé helyén való a Duna partján, mint a Temze partján. De legalább belső beosztása ügyes és így belseje monumentálisabb, mint külseje." — Még ez a jellegzetesen romantikus vélemény sem tudja legalább a belső szépségét és célszerűségét tagadni.

[75] Így a legújabb egyetemes építészettörténetben: *Hitchcock, H. R.*, Architecture i. m. 40.

VI

POLLACK MIHÁLY MŰVÉSZI ÉS EMBERI EGYÉNISÉGE

Végigtekintettünk Pollack Mihály működésén. Életének Magyarországon, pontosabban Pesten töltött majd hat évtizede telve van munkával, nagy és kis feladatok gondos teljesítésével. Középületeivel meghatározta a hazai klasszicizmus stílusát, lakóházai a XIX. század első harmadában megszabták a pesti építkezés irányát és megoldották mindazokat a nem csupán gyakorlati, hanem építőművészeti feladatokat, amelyeket a kialakuló társadalom, a polgárság igénye teremtett. E típusalakító munkássága egyaránt vonatkozik a városszéli, félig falusi házra, a soklakásos, egyszerűbb vagy gazdagabb bérházra. Eközben a városi palota új fogalmazása — akár a felemelkedő polgár számára készül, mint például a Wurm-ház, akár a városba illeszkedő, polgárosuló nemességé, mint például a Festetich-palota — a hazai későbarokk hagyományainak továbbfejlesztésével nemcsak antikizáló formái révén, hanem tiszta arányaival, nyugodt egyensúlyával, harmonikus felépítésével megteremti a klasszicizmus hazai városi palotájának legkorábbi és legfontosabb példáit. E típusalakító tevékenységet nem csökkenti az a körülmény, hogy 1830 után — amint azt részletesen kifejtettük — magánépítkezései egyre kevésbé számottevőek ; Pollack helyét a mellette és utána felnőtt építészek foglalják el, széleskörű és gyorsütemű polgári építkezés korszakát megnyitva.

Pollack Mihály legfontosabb alkotásainak elemzésénél kiemeitük azokat a vonásokat, amelyek művészetére jellemzők. Ezeket összegezve megállapíthatjuk, hogy művei a felépítés zárt tömbje mellett jóleső tagoltságot, szimmetrikus részekre bontható egységeket mutatnak, miközben az utcasorba való beilleszkedésnek, vagy — ha a szükség kívánta — jelentékenyebb hangsúllyal történő kiemelésnek minden változatára példával szolgálnak. Épületei — kicsinyek és nagyméretűek, egyszerűek és reprezentatívek — a nehezedő súlynak és a faltömeg hordóképességének kitűnő érzékkel megszabott egyensúlyán nyugosznak, műveinek rendkívüli harmóniája nem csupán a tagolás és a ritmus finom összhangján épül, hanem az épületnek mint műszaki alkotásnak erőegyensúlyán is. Művészeti és műszaki követelmények harmóniája, a külső megjelenés és a belső rendeltetés kapcsolata nála magától értetődő természetességgel érvényesül. Ezért válnak művei — elsősorban középületei — az őket éltető eszme hirdetőivé. Nála minden őszinte és természetes, semmi erőltetettség, semmi hamisság (fals) nem érződik ; ezért tűnnek művei annyira spontánaknak, noha tudjuk, hogy mennyi gonddal, munkával érlelte terveit.

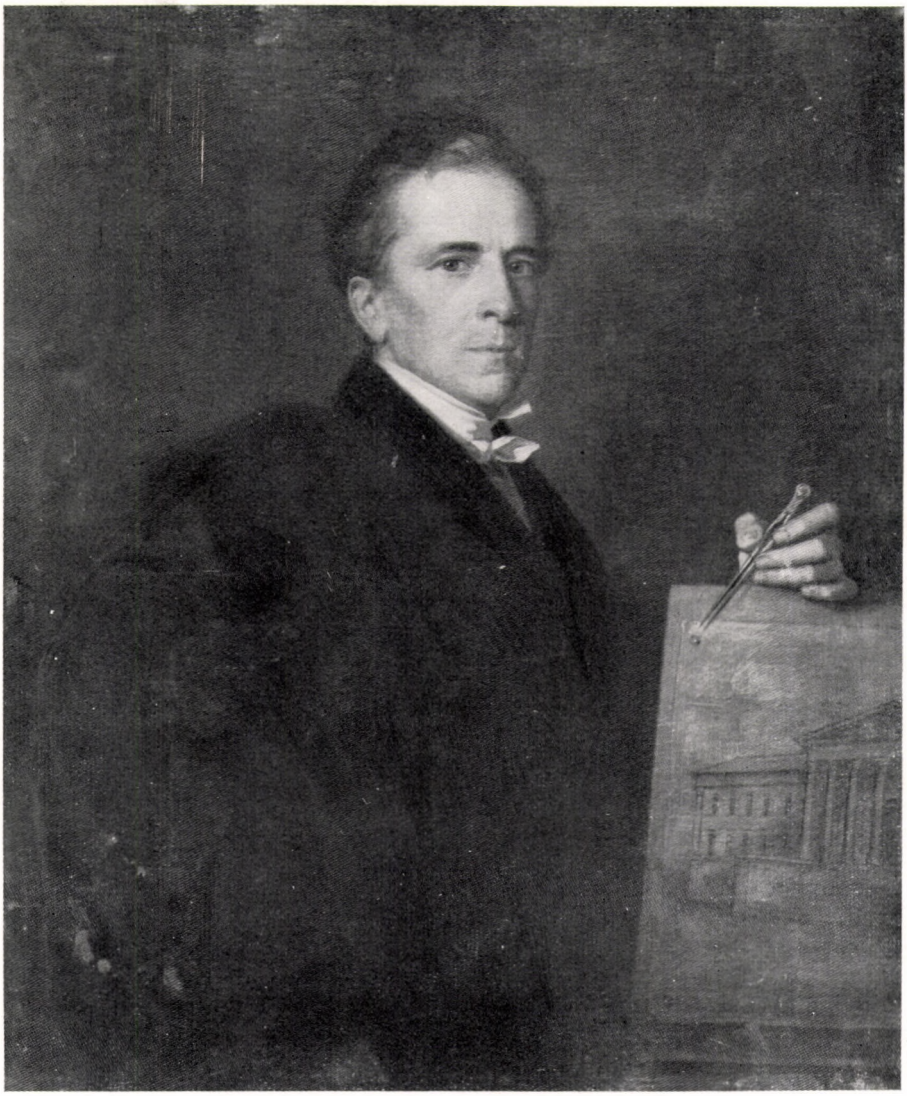
Nem törekszik nagy változatosságra, inkább a részletek finomságával, az arányok rejtett, szinte zenei összhangjával és szépségével kíván hatni.

Ezért igen fontos szerep jut a párkányok képzésének, tagolásuk gazdag változatainak, amellyel az épület egységként kezelt tömbjét és ezen belül a részekre bontás egyensúlyát érzékelteti. Az egyensúly, a szimmetria, a részek világos ízülése, az arányok egyszerű számviszonyai — tehát szemmel is felismerhető jellege — legfontosabb jellegzetességei közé tartoznak. Mivel nem a hangosság, egy-egy túlzott hangsúly, nem a díszítés gazdagsága, hanem az építészeti eszközök kifinomult arány- és formaérzékkel való alkalmazása jellemzi, művei nem válnak sem oly sztereotípekké, sem oly merevekké, mint a kortárs német vagy osztrák építészet nem egy példája.

Az épülettömb szintekre való osztása, az egész tömb egységének alárendelt eszközökkel, oly fontos számára, hogy óriáspillér-rendeket ritkán alkalmaz. Sorházainál inkább saroklezáró vagy hangsúlyozó elemként fordulnak elő, ritka az olyan eset — mint például a Wurm-ház homlokzattagolása —, ahol uralkodó motívummá válnak. Három szintet sohasem kapcsol össze óriás rend segítségével. Ez a klasszicizmus késői szakaszára jellemző eljárás nem egyeztethető össze Pollack finom arányérzékével. Érthető viszont, ha középületeinél, vagy a nagyobb távlatban kibontakozó kastélyoknál az oszlopcsarnok vagy pillértagolás motívumát előszeretettel alkalmazza, egyúttal ezzel is fokozza az ilyen épületek ünnepélyességét és távlati kibontakozását.

Az építészeti arányok és tagolások fontossága, sőt egyeduralma okozza, hogy a szobrászi dísznek — akár díszítő szobrászatról, akár monumentális szobrászatról lenne szó — műveinél kevés szerep jut. Oszlopfők, ablak feletti vagy alatti süllyesztett falmezők, ezek is inkább ornamentális és nem figurális dísszel kitöltve, szerepelnek csupán. Mint a Nemzeti Múzeum tervezett gazdag szobordísze, vagy néhány pompásabb városi ház — Festetich-palota, saját Nádor utcai háza — példája mutatja, díszítésül (elsősorban a bejárati csarnokban elhelyezett, életnagyságú vagy azt megközelítő, illetve valamivel meghaladó szobrok mutatják) a monumentális szobrászatot igyekszik felhasználni. Ehhez — olaszországi tanultságának megfelelően — sok érzéke lehetett. Terveinek kivitelére azonban a pesti szerény anyagi és művészi lehetőségek nem voltak alkalmasak, és így nagyjában meg kellett elégednie többé-kevésbé szokványos mitológiai szobrokkal, amelyek akár közvetve, akár a bécsi akadémia közvetítésével, Canova művészetére vezethetők vissza.

Épületeinek külsejével nemcsak egyenrangú az alaprajzi megoldás és a belső téralakítás, hanem sok esetben azt túlszárnyaló. Még egyszerű bérházaknál is számos változatban mutatja be a téregymásutánnak azokat a lehetőségeit, amelyeket a bejárati csarnok-lépcsőház együttese jelentett. Nagyobb arányú műveinél (így Kováts Mojzes háza, a Horváth-ház, a Festetich-palota, valamint saját Nádor utcai háza) a téregymásután nem csak térbeli folyamatot, nemcsak az egyes belső terek változatos képzését jelenti ; a terek egymás hatását fokozó sorozata is megszületik, hogy a Nemzeti Múzeum főtengelyében elhelyezett reprezentatív belső tereknél olyan magaslatra emelkedjen, amire az egyetemes építészettörténetben is kevés példa akad. Mesterünk a klasszicizmus ama ritka építészei közé tartozik, akiknél a zárt egységként kezelt belső tér, változatos formájával, váltakozó magasságával és boltozásával, változó tengelyirányával, a nyugalom



291. Than Mór : Pollack Mihály arcképe (Történelmi Képcsarnok)

és a harmónia követelményeinek betartásával oly térsorozatokat alkot, amelyek a téregyüttes magas építőművészi feladatát teljesítik a tiszta klasszicizmus stílusában. Igazi építőművész csak igazi téralkotó lehet ; és így Pollack művészi rangja azért is oly magas, mert téralkotó művészete a legnagyobbakéval vetekszik. Művészete e tekintetben azért is értékes, mert nem alkalmazza a külföldi mestereknél oly gyakori hangos díszítést, amelynek révén hol idegen, hol archaizáló elemek vonulnak be a klasszicista kompozícióba, elhomályosítva annak tiszta építészeti együttesét.

A térsorozatok, a változatosan alkotott belső terek szépségét Pollacknál fokozza az a — nevezzük így — belsőépítészeti képesség, amellyel e belső terek falképzését, díszítését, berendezését (ha erre mód volt) megoldotta. Ezen a téren — ismétlések elkerülése végett — elegendő csupán a legnagyobb példákra, a Vigadó vagy a Nemzeti Múzeum belső tereinek kialakítására hivatkozni. Azt, hogy mennyire tisztában volt azzal a szereppel, amit az ilyen belsőépítészeti alkotásnál a részletek finomsága, a színek összhangja jelent, mutatja az a gondosság, amellyel az említett termek minden részletét meghatározza, még a kulcspajzsok és kilincsek formálásában is művészi gonddal jár el.

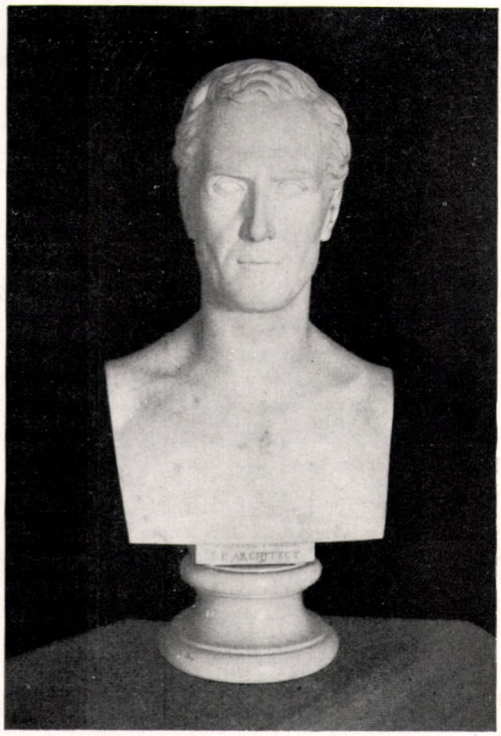
Épület és környezet, épület és szabad vagy formált természet kapcsolatának jelentőségével tisztában volt és figyelembe is vette ezeket a szempontokat. Ezért tűnik a szekszárdi megyeháza annyira „helyi jellegű"-nek, talajból nőttnek, ezért vált az alcsuti kastély és angol-parkja oly kiváló, tájba állított egységgé. Ezért gondol arra, hogy a Nemzeti Múzeum épületét — a még kiépítetlen józsefvárosi utcák felé — szárnyépületekkel zárja le, illetve vele szemben felépítse a tervezett Országházát.

Építészete tehát, szerves folytatásaként az előzményeknek, mind erőteljesebben alakítja ki a maga sajátos klasszicizmusát és e stíluson belül — szinte logikus fejlődéssel — halad a koraitól az érett, a lehető legmagasabb fejlődési fok felé. Ha eleinte voltak is ingadozások, ha látszott is itt-ott erősebb kötöttség a múlthoz : művészete egészére a klasszikus tendencia kifejlődése jellemző, mégpedig szerencsés természetességgel, a megoldások nyújtotta változatok ritka sokaságával.

E rendkívül szilárd szakmai és esztétikai elveken nyugvó alkotásfolyamat igen tiszta, magas erkölcsi szinten álló emberi tulajdonságokkal párosul, illetve azokból fakad. Mindig a feladatot, a megbízó érdekét tartja szem előtt, sohasem az érzékenység, a presztizs okozta szubjektivitás irányítja, ami pedig nemegyszer teszi a művészt kicsinyessé. Ezért tudja a szekszárdi megyeházát — oly izgató viták ellenére — mai szépségéig kiérlelni, ezért válik a Nemzeti Múzeum a hazai építészet egyik csúcsává. Ahol a bírálat igazságát belátja vagy legalábbis elfogadhatónak tartja — mint a múzeumnál az egy teremsoros megoldásra való áttérés —, ott bölcs belátással enged. Amikor azonban építészeti tudását, belső meggyőződését támadja a bírálat — mint a Ludoviceum bécsi bírálóinak esetében, vagy a Nemzeti Múzeum földszinti csarnokának boltozása esetében —, ott szívósan és minden engedmény nélkül kitart első elgondolásánál.

A szakmai tudáson és tisztességen, a gondos és körültekintő munkavezetésen kívül egyéniségének egyik fontos jellegzetessége, aminek nem kis részben köszönhette sikereit, a jó szervezőképesség, a megbízókkal,

hatóságokkal való türelmes és meggyőző tárgyalni tudás. Ezzel már korán kiérdemelte mind a nádor, mind a Szépészeti Bizottmány bizalmát és megbecsülését, s ennek birtokában volt egyre több bátorsága ahhoz, hogy itteni és bécsi irigyeivel vagy ellenfeleivel sikerrel vegye fel a küzdelmet. Az emberi tisztességnek és a művészi magabiztosságnak ritka szerencsés együttese bontakozik ki mindenki előtt, aki a Pollack műveivel kapcsolatos levéltári anyagot áttekinti.



292. R. Monti: Pollack Mihály mellképe

Ennek kapcsán szólnunk kell arról a — mai fül számára kissé bántóan alázatos — hangról, amely mesterünknek elsősorban a nádorhoz intézett beadványait jellemzi. Ez a hang — a barokk abszolutizmus, a Habsburg-összbirodalom szokásaival a lelkekben — Pollack korában megbízó és megbízott közt általános, főleg, ha nagyobb munkáról van szó. Az eléggé önhitt Nobile, az Udvari Építészeti Igazgatóság vezetője ugyanilyen hangot használ, de ez csendül ki — méghozzá túlzott mértékben — Raffaele Monti szobrász Pollackhoz intézett soraiból, pedig itt művész ír művésznek. Azt, hogy e látszólag alázatos és behódoló hang ellenére mesterünk mily keményen és öntudatosan védi a maga igazát: mutatja az Amannal vagy Nobilével folytatott vita nem egy részlete.

Minden jel arra vall, hogy mesterünk és legfontosabb megbízója, József nádor között igen jó viszony állt fenn. A hosszan tartó középítkezésekkel kapcsolatos bő levéltári anyag — ha adós marad is tervmellékletek vagy művészi kérdések fejlődésének hiánytalan bemutatásával — bizonyítja a jó együttműködésnek, a nádor bizalmának, pártfogásának jeleit. Ahogyan a Vigadó építése kapcsán a nádor az, aki a túlságos megkötéseket megszégyenítőnek találja és azokat megváltoztatja, úgy a múzeumépítésnél is — ahol látszólag már korábban folytak erre vonatkozó megbeszélések — a körültekintő megbeszélések és viták után mérvadónak minden esetben az építész véleményét fogadja el, az általa javasolt megoldást látja el jóváhagyásával. Ha nem látszana túlzásnak — még az alapjában szinte „polgári" magatartású és életmódú nádor esetében is —, azt mondhatnánk, hogy kettejük között szinte baráti viszony állott

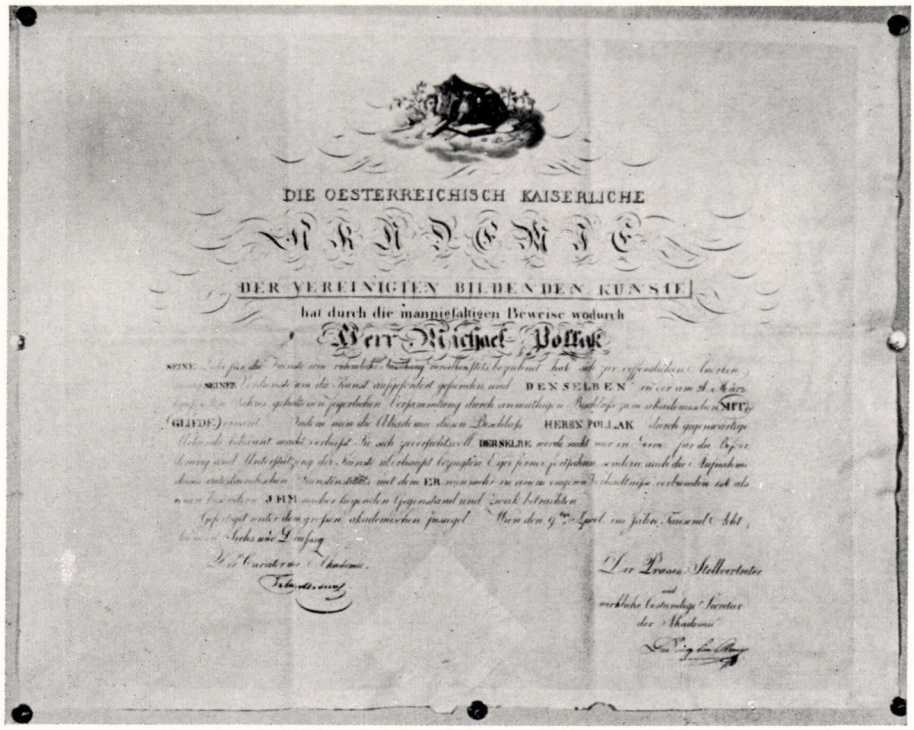
fenn. Ez a baráti viszony azonban a mestert éppoly kevéssé ragadta el különös kedvezmények kérésére, mint a nádort a hivatalos út elhagyására, ez utóbbit fényesen bizonyítja az a vonakodó, majd elutasító magatartás, amit akkor tanusít, amikor Pollack az Országháza tervezésére szeretne előzetes és pályázaton kívüli megbízást kapni.

Az eddig elmondottak hozzásegítenek annak a viszonynak a vázolásához, amely Pollackot a kortárs pesti mesterekhez fűzte. 1830-ig kétségtelenül ő az irányító egyéniség, jelentőségben, munkásságban aligha közelítette őt meg bármelyikük. Úgy tűnik, mintha Hofrichter József művészete állt volna közel hozzá, de a megyeháza 1824-ben tervezett építkezésén túl nem tudunk arról, hogy köztük közvetlen kapcsolat létesült volna. Régi szálak fűzték — még atyja, majd bátyja révén — a Hild-családhoz. Mind Hild János özvegyével, mind Hild Vincével, vagy annak özvegyével kapcsolatban — mint céhelöljáró vagy ellenőr — mind később, Hild Józseffel kapcsolatban, amikor a mestermunka késedelmes elvégzése okoz bonyodalmat, vagy a Marczibányi-ház beomlásának vizsgálata: mindvégig lojális magatartást mutatott. Nincs semmi jel arra, hogy e kollegiális magatartáson túl barátság állt volna fenn köztük, de az ellenkezőjére sincs adatunk. Hild Vince mint a Német Színház építési ellenőre, nem mutatott egyértelmű magatartást, inkább Aman embere. Hild József pedig — akiről a negyvenes években már annyi újságpropaganda jelenik meg és aki szívesen vállalkozik a Pollack-termeknek országgyűlési célokra való átalakítására (amit a mester annyira ellenzett), aki a Német Színház újjáépítésének pályázatán is siet részt venni: nem látszik különösebben baráti magatartásúnak. Fiatalabb és mohóbb nemzedék tagja, természeténél fogva is mozgékonyabb, szereplésre inkább vágyó, aki a maga majd ezer pesti építkezésével éppen nem annak a lelkiismeretes tervező-vállalkozó típusnak a képviselője, amelynek Pollack az egyik legkiválóbb példája.

Nem felejthető el, hogy Pollack helyzete sem volt könnyű, és az ebből fakadó nehézségek leküzdése sok tapintatot igényelt, amivel mesterünk — látszólag — rendelkezett is. Kiválóbb, sikeresebb, mint a többi mester, szinte kezdettől fogva vezető alakja a Szépészeti Bizottmánynak és a nádor bizalmát élvezi. Világos, hogy ezt a kisebb mesterek sokszor nem nézik jó szemmel és szívesen bizonyítanának rá valami inkorrektséget. Ez azonban sohasem sikerül. Pollack hűségesen képviseli a Szépészeti Bizottmány, a céh vagy az éppen szóban forgó mester érdekeit, anyagi csalafintaságokra sohasem kapható. Másrészt — mind e siker és előnyös helyzet ellenére — állandóan küszködnie kell Béccsel, ahonnan Aman vagy Nobile személyében kisebb tehetségű, kevésbé termékeny, de nagyobb hatalommal rendelkező egyéniségek éreztetik vele szemben helyzeti fölényüket.

Amennyire a nagyon gyér számú személyi megnyilatkozásokból, elsősorban néhány megmaradt levélből, valamint a levéltári anyag egy-egy hivatkozásából kitűnik, látszólag kevés emberrel tartott fenn baráti kapcsolatot. A levelek szerint Csapó Dániellel, a Tolna megyei haladó középnemesség e vezető tagjával volt baráti viszonyban és ez a jó viszony évtizedekig zavartalanul fennállt. Építtetői közül többel látszik tartós, szinte baráti kapcsolatot fenntartani, nem egynek több alkalommal is

dolgozik. Így jó viszonyban lehetett a Teleki-családdal, amelynek pesti házain dolgozik, amely Sárospatakra ajánlhatta, a kapcsolat feltételezésén nem változtat az sem, hogy a gyömrői kastélyt nem mesterünk építette. Ugyancsak tartós összeköttetés fűzte a Festetich-családhoz, amelynek — a Festetich-villától eltekintve — a dégi kastélyt és a pesti palotát építette és amelynek egyik tagja — mesterünk kérésére — a Josephinum telkét adományozta. A Zichyeknek Nagylángon épít és Ószőnybe tervez. Természetesen a főúri építtetőkön kívül közelebbi, barátibb kapcsolatot tarthatott olyan megbízóival, akikkel családi viszonyok vagy munkája révén került összeköttetésbe. Ilyen volt Ohnhaeuser János ácsmester, Pollack gyermekeinek keresztapja, akivel együtt vesz telket és akinek részére házat is tervez. Ilyen Dlauchy lakatosmester, aki Tengelicen is, a Vigadónál is vele dolgozik és akinek két házat is tervez. IlyenVogel asztalosmester, fontos munkatársa a Vigadó berendezésénél, akinek többször is tervez. Szinte minden iparos, aki Pollacknál dolgozik, vagy akivel valami munkabeli kapcsolatban áll — Feszlné, Krauszné, Kasche kertész stb. — ott szerepel építtetői sorában, noha nem állapítható meg, hogy a kollegialitáson túl volt e valami baráti kapcsolat közöttük. Biztosnak látszik, hogy baráti viszony fűzte Gömöry Károly gyógyszerészhez — akinek 1812-ben házat


DIE OESTERREICHISCH KAISERLICHE

DER VEREINIGTEN BILDENDEN KUNSTE

hat durch die mannigfaltigen Beweise wodurch

Herr Michael Pollak

DENSELBEN

HERRN POLLAK

293. Pollack Mihály bécsi akadémiai dísztagságának oklevele

épít —, aki mesterünk főműveinél szerepel mint építésvezető. Közeli barátság fűzhette Spiegel (Tüköry) ácsmesterhez, akivel együtt utazik Tengelicre vagy Karlsbadba, ácsmestere legtöbb munkájának. A nádorhoz intézett egyik beadványában barátjaként említi Schaller müncheni szobrászt, akivel a Nemzeti Múzeum oromcsoportja miatt folytat megbeszéléseket. Atyai pártfogója lehetett Rafaele Montinak, aki az oromcsoport modelljét készítette.

Mindez kevés név, nehezen meghatározható kapcsolat. Nemcsak az adatok gyér volta miatt mutatkozik annak, hanem megfelel mesterünk természetének. Csöndes, visszavonult, nyilvános szereplésektől tartózkodó, munkájának és családjának élő ember, aki semmilyen tekintetben nem lépi túl a maga szabta kereteket. Munkáján kívül elsősorban családjának él, ennek körében érzi jól magát, érdekeiket ápolja. Majd öt évtizedig él feleségével, született Eger Magdolnával, akiről végrendeletében a legnagyobb szeretet és tisztelet hangján emlékezik meg. Két gyermekének halála 1831-ben valósággal beteggé teszi. Ágost fia érdekében — akit utódjának szeretne nevelni — mindent megtesz ; minél képzettebb építészt akar belőle. 1830-ban Olaszországba küldi tanulmányútra.[1] Fia 1833-ban elnyeri mesterlevelét, előbb az apánál, majd Ybl Miklóssal társulva dolgozik,1841-ben önállósul és számos munkát — részben atyja által már nem vállaltakat — kivitelez. Sajnos, Pollack Ágost képességei meg sem közelítették atyjáéit ; és később, vidéken hányódva, elég nehéz körülmények közt éli életét.

Minden valószínűség szerint elég sokan tekinthetők Pollack Mihály tanítványának, még ha nem is állapítható meg egyelőre oly biztos kapcsolat, mint aminő például Pollack Ágost és Ybl Miklós esetében nyilvánvaló. Elsősorban azok a — részben még névtelen — mesterek tekinthetők stílusa folytatóinak, akik műveit kivitelezték vagy azok hatása alatt építettek. Ide tartoznak nem egy esetben azoknak a pesti és vidéki épületeknek még felderítendő mesterei, akiknek műveit stíluskritikailag vagy hagyományosan Pollack nevével hozták kapcsolatba. E mesterek felderítése és a Pollackhoz fűződő kapcsolatuk tisztázása a jövő kutatás feladata.

Azt, hogy mesterünk megértéssel volt a fiatalabbak másféle ízlése, felfogása iránt, legtisztábban Ybl Miklós példája mutatja. Pollack — noha sohasem tért el a tiszta klasszicizmustól — a nála nevelkedő fiatal tehetséget zavartalanul hagyta a maga útján járni. Ybl első művei a középkori formákat mutató „romantika" alkotásai. Hasonlóan ilyen irányú, azaz mindenképpen nem-klasszicista jellegzetességek mutatkoznak a Pollack Ágost neve alatt szereplő, de talán Ybl Miklós közreműködésével kidolgozott Josephinum terveinél, akár a homlokzat alakítására, akár a kápolna megoldására gondolunk. Szűkkeblűség, merevség tehát nem jellemezte művészi felfogás szempontjából sem, ugyanakkor azonban saját alkotásait, azok stílusát és művészi egységét nagyon fontosnak tartotta. Ezért tiltakozik oly kétségbeesetten (és eredménytelenül) a Vigadó termeinek alkalmi díszekkel történő beépítése vagy a Nemzeti Múzeum dísztermének idegen célokra való adaptálása ellen. Ezt a kortársak már merevnek, élettől idegennek és ezért kissé komikusnak találták ; ez bizonyítja, hogy a klasszicizmus kora a negyvenes évek derekán lejárt és az új ízlés még

nem egységes, még nem kristályosodott ki, ezért nem tudja elismerni a tőle idegen stílus érinthetetlenségét.

Pollackról mint mesterről, mint a fiatalok nevelőjéről Ybl Miklós nyilatkozott igen melegen. Azt mondja: „. . . szigorú, egyenes jellemű, nagytudású ember volt és én mindig örömmel emlékszem vissza a nála eltöltött időkre."[2] Máskor így nyilatkozik: „Pollack kitűnő építész volt, alapos ismerője a régi formáknak, működésében mindig a tiszta klasszikai alakok közt mozgott."[3]

Mindez nemcsak emberi mivoltát jellemzi, hanem széleskörű műveltségét. Ezt nemcsak művei és a fennmaradt személyi megnyilatkozások bizonyítják, hanem végrendelete is, amely metszet- és képgyűjteményről rendelkezik. E műveltségre — a fiatalkori bécsi és milánói tanulmányok után — nyilván a maga erejéből és kezdeményezéséből tesz szert. Lehet, hogy e téren külföldi utazások is segítettek. Ha nem is tudjuk pontosan, hogy Pesten történt letelepedése óta milyen külföldi utakat tett, néhányról pontos vagy hozzávetőleges tudomásunk van. Biztosnak látszik, hogy többször járt Bécsben és Karlsbadban. Az előbbi helyen eleinte családi ügyek intézése miatt jár (első házasságából származó fia, Ferenc öröksége stb.), később művei miatt. Így a Vigadó ügyében 1828-ban, a Ludoviceum miatt 1829-ben és 1832-ben, a Josephinum miatt 1839-ben, amikor németországi — Halle és Potsdam — utat is tesz, hogy hasonló intézményekkel megismerkedjen. Nem tudjuk, hogy utazásai alkalmával mit tekintett meg, kivel találkozott, biztosan nemcsak az új építkezések, hanem az új berendezési és technikai vívmányok is érdekelték. Feltehetően látta Schinkel berlini múzeumát, de hogy személyesen ismerte volna: erről semminő adatunk nincsen.

Egészségi állapota miatt jár Karlsbadba, a kor kedvelt gyógyfürdőjébe, ahová rendszerint feleségével, olykor a Spiegel-házaspárral megy. Már 1819-ben hallunk arról, hogy ott járt, gyenge egészségére hivatkozva,[4] majd ujból 1831-ben és 1834-ben. A többi útról nincs hiteles adatunk, később is sokszor panaszkodik egészségére, talán kiméletet igényelt volna mindig, de mivel 70 éves korán túl is dolgozott és 83 éves korában halt meg, alapjában még sem lehetett beteges alkatú.

Vagyoni helyzete e szenvedélyektől mentes életnek, rendezett polgári körülményeknek megfelelő volt. Sokat dolgozott, de nem halmozta a megbízásokat, mind anyagi tekintetben, mind szakmai szempontból körültekintően látta el munkáit. Természetes, hogy a kibontakozó kapitalizálódás korában az anyagi eredmény sem maradt el, annál is inkább, mert ő maga is, felesége is rendezett anyagi körülményekkel indult útjára. A kor gazdasági szokásainak megfelelően nemcsak az épület tervezését, hanem a munka vezetését, anyagbeszerzését is az építész vállalta. Így — főleg közmegbízatásoknál — munkavállalás előtt biztosítékot kellett felmutatni. A kapitalizmus kialakulása folyamán nálunk is általánossá vált, hogy az építész egy vagy több házzal vagy telekkel rendelkezzen, mert ez volt a legbiztosabb fedezet, amire az esetleges követelést betáblázni lehetett. Mesterünk is mindvégig rendelkezik ingatlanokkal, sőt — kivéve a családi házat és kerteket — ezeket elég gyakran cseréli aszerint, hogy pénzre volt-e szüksége vagy sem, kedvező alkalom nyílt-e a telekeladásra vagy

cserére vagy sem. E telekvételek és cserék menete a pesti telekkönyvi iratokból pontosan nyomon követhető. Részletezésük nem látszik lényegesnek, mert maguk a tételek mutatják, hogy nyereségvágyból fakadó spekulációról még nem beszélhetünk : tipikus biztonsági tételek.

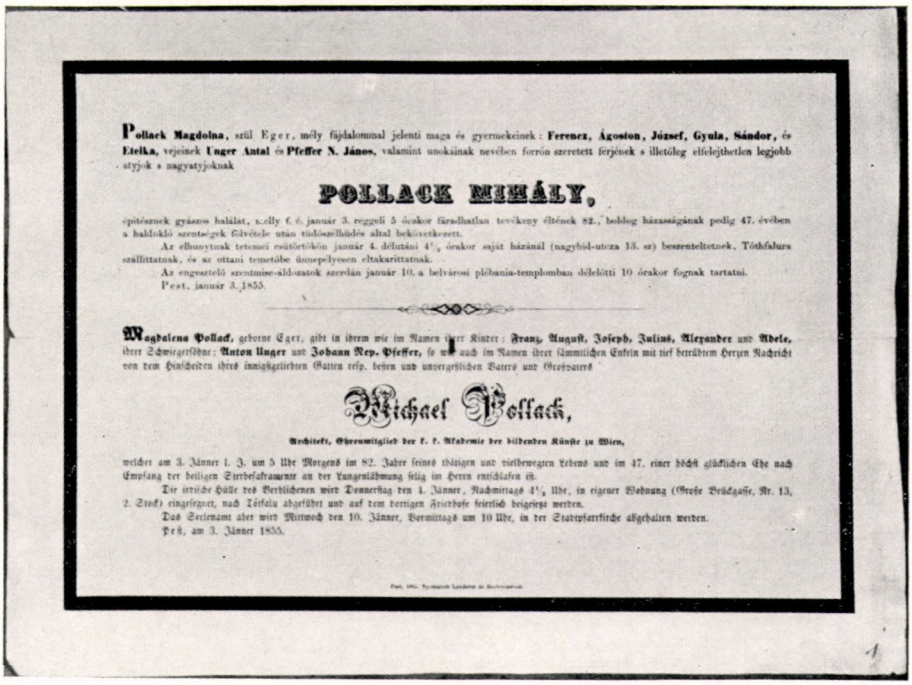
Semminő középítkezése után nem kapott tiszteletdíjat, sőt kitüntetést sem. Ez is arra vall, hogy a korai polgárság szerény és szorgalmas típusának képviselője, tisztes megélhetésre, biztosított életre törekedve, de minden magasabbra emelkedés nélkül. Közben — a devalváció, az árvíz okozta károk, a Kossuth-bankó miatt — többször került nehéz helyzetbe, de szívós munkájával, óvatos és gondos előrelátásával sikerült ezeken a nehézségeken túljutnia.

Kedves tartózkodási helye volt a felesége örökségéből származó tahitótfalui nyaraló, amit a maga számára átépített, padlózatfűtéssel látott el, ő tervezte az évszámmal ellátott különleges szőlőprést is. A nyaraló mellé finom formájú és díszítésű présházat épít — amiről korábban már volt szó — és gonddal válogatja meg a nyaralót övező tájkert fáit. Téli lakhelye a Deák Ferenc utcai Eger-ház volt, itt hunyta le szemét 1855. január 3-án. Eddigi adataink szerint soha sem lakott a Nádor utcai maga tervezte szép házban, ezt nyilván a szaporodó családnak szánta. Nem tudjuk, mikor lakott a Duna melletti „Schweizerhaus"-ban, amelynek nagyítását tervezi a negyvenes években.

Végrendeletének legfőbb kívánsága az, hogy „nagyon szeretett" felesége, aki többször türelemmel viselte a nehézségeket és megpróbáltatásokat, özvegységében nyugodtan élhessen. Az anya vezetése alatt élő család egyetértése és békés együttélése volt legfőbb vágya. Az 1853. március 8-án kelt végrendelet kiegészítő része számunkra még érdekesebb (kelet nélküli fogalmazvány a család birtokában). Itt ugyanis említi számos tervét („meine hinterlassenen vielen Zeichnungen"), amelyet — megfelelő válogatás után — a helybeli rajziskolának kíván ajándékozni. Említi könyveit és metszeteit : ezekből fiának elegendő van, többi gyerekét meg nem érdeklik. Eladni nem szeretné őket, úgysem kapná meg töredékét se annak, amiért vette, ezért leghelyesebb lenne az egészet a Nemzeti Múzeumnak adományozni. Ugyancsak a Múzeumnak adandó képgyűjteménye is, miután mindegyik gyereke kiválasztott magának egy-egy festményt — tehát elég nagyszámú gyűjteménye lehetett.

Erről a metszetes kiadványok és képek terén elég gazdag gyűjteményről semmi továbbit nem tudunk. Kubinyi Ágoston múzeumigazgató egyik — az özvegyhez intézett levelében — (1856. április 24-i kelettel) csak a Monti-készítette mellkép adományát köszöni meg, sem az egykori, sem a mai leltárak nem mutatnak semminő bejegyzést erről a Pollack-féle gyűjteményről, noha ez számunkra a mester érdeklődése, ízlése forrásainak megismerése szempontjából fontos lenne.

Magyarországhoz mint új hazájához való viszonyáról elsősorban a Csapóhoz intézett levél (1831. július 7.) tájékoztat, ahol a Szent Szövetséget okolja a kolerajárvány miatt, és együtt remeg egész Európával azért a nemzetért amelyben él és amelyhez tartozni kíván („besonders mit jener Nation unter denen ich lebe und ewig leben will"). Hivatalos iratokban sem mulasztja el hangsúlyozni, hogy a kérdéses feladat Magyarország



Pollack Magdolna, szül. Eger, mély fájdalommal jelenti maga és gyermekeinek: **Ferencz, Ágoston, József, Gyula, Sándor,** és **Etelka,** vejeinek **Unger Antal** és **Pfeffer N. János,** valamint unokáinak nevében forrón szeretett férjének s illetőleg elfelejthetlen legjobb atyjok s nagyatyjoknak

POLLACK MIHÁLY,

épitésznek gyászos halálát, a mely f. é. január 3. reggeli 5 órakor fáradhatlan tevékeny éltének 82., boldog házasságának pedig 47. évében a halhatlan szentségek fölvétele után tudósulásának által bekövetkezett.

Az elhunytnak tetemei ezennel folyó január 4. délutáni 4½ órakor saját házánál (nagyhíd-utcza 13. sz) beszenteltetnek, Tóthfalura szállittatnak, és az ottani temetőbe ünnepélyesen eltakaríttatnak.

Az engesztelő szentmise-áldozatok szerdán január 10. a belvárosi plébánia-templomban délelőtti 10 órakor fognak tartatni.

Pest, január 3. 1855.

Magdalena Pollack, geborne Eger, gibt in ihrem wie im Namen ihrer Kinder: **Franz, August, Joseph, Julius, Alexander** und **Adele,** ihrer Schwiegersöhne: **Anton Unger** und **Johann Nep. Pfeffer,** so wie auch im Namen ihrer sämmtlichen Enkeln mit tief betrübtem Herzen Nachricht von dem Hinscheiden ihres innigstgeliebten Gatten resp. lieben und unvergesslichen Vaters und Grossvaters

Michael Pollack,

Architekt, Ehrenmitglied der k. k. Akademie der bildenden Künste zu Wien,

welcher am 3. Jänner l. J. um 5 Uhr Morgens im 82. Jahre seines thätigen und vielbewegten Lebens und im 47. einer höchst glücklichen Ehe nach Empfang der heiligen Sterbesakramente an der Lungenlähmung selig im Herrn entschlafen ist.

Die irdische Hülle des Verblichenen wird Donnerstag den 4. Jänner, Nachmittags 4½ Uhr, in eigener Wohnung (Grosse Brückgasse, Nr. 13, 2. Stock) eingesegnet, nach Töfalu abgeführt und auf dem dortigen Friedhofe feierlich beigesetzt werden.

Das Seelenamt aber wird Mittwoch den 10. Jänner, Vormittags um 10 Uhr, in der Stadtpfarrkirche abgehalten werden.

Pest, am 3. Jänner 1855.

294. A család gyászjelentése a mester halálakor

szempontjából milyen fontos; megnyilatkozásaiból minden alkalommal az idetartozás tudata érződik ki. Ez nem számítás, érdekeinek óvása; erről biztosíthat az, hogy Bécsben családja, vagyona is volt, az udvari építészeti hivatal pedig ebben az időben állandóan szűkében volt a jó építészeknek — semmi akadálya nem lett volna annak, hogy ő Bécsbe költözzön. De a magyarországi feladatok érdekelték, Pest szépítése és kiépítése foglalkoztatta, látszólag sem olasz, sem bécsi rokonaival a későbbi években nem állt összeköttetésben. Nem tudjuk hitelesen megállapítani, hogy beszélt-e magyarul. Feltehető, hogy legalábbis értett, noha fennmaradt kéziratai német fogalmazásúak. De már 1840 előtt is — Székesfehérvár, Szekszárd kapcsán — az iratok és elszámolások magyar nyelvűek: aligha maradtak volna birtokában, ha nem értette volna a nyelvet. Részese annak a magyarosodási folyamatnak, amelynek ekkor Pest az egyik fő színtere.

Ilyképpen e tekintetben is mesterünk az idegyökerezés, az asszimilálódás legjobb példái közé tartozik. Elég fiatalon és fogékonyan került ide ahhoz, hogy szívvel-lélekkel átvegye azt, amit itt talált és az itteni feladatok javára hasznosítsa képességeit s tanultságát. A nyugodt, állandó fejlődés embere, aki mind magasabbra emelkedik a maga választotta felfogás útján, sem divat, sem más külsőségek nem térítik el ettől. Az, hogy a hazai klasszicizmus nemes hagyományokon épülő, sajátos változatok-

ban bővelkedő, európai távlattal is mérhető művészetté vált: elsősorban az ő fáradhatatlan, a művészet és a közösség érdekeit szem előtt tartó nemes munkásságának köszönhető.

JEGYZETEK

[1] Főv. Lvtár. Miss. a. n. 21. 150.
[2] Idézi: *Sándy Gy.*, Pollack Mihály élete és művei. Magyar Építőművészet (1907) 12. s.z 6.
[3] Idézi: *Ney B.*, Ybl Miklós. VU (1879) 811.
[4] Főv. Lvtár. Intim. a. n. 1024.

FÜGGELÉK

POLLACK MIHÁLY MŰVEINEK JEGYZÉKE

Az alábbi jegyzék mesterünk minden hiteles művét tartalmazza, függetlenül attól, hogy megvalósult-e vagy sem. Nem tartalmazza az általunk biztosan vagy feltételesen Pollack-műnek tekinthető azon műveket, amelyek levéltári adattal nem hitelesíthetők. A pesti műveknél közöljük a Szépészeti Bizottmány terv-, illetve irattárának jelzeteit, hogy e tervek azonosíthatók legyenek. Helyszűke miatt itt nem különítjük el a tervtári anyagot az irattáritól, mivel a pontos jelzetet a jegyzetek adják. A régi utcanév előtt álló betű a kerületet jelzi: A. = Altstadt, Belváros; Fr. = Franzstadt, Ferencváros; J. = Josephstadt, Józsefváros; L. = Leopoldstadt, Lipótváros; Th. = Theresienstadt, Terézváros. A mai házszámmal való azonosítás — tekintettel a háztömbök ismételt átszámozására — némely esetben csak hozzávetőleges.

Évszám	Építtető, ill. tulajdonos	Szépészeti Bizottmány száma	Régi	Jelenlegi	Emelet-szám	Fennáll-e
			utca, házszám, ill. helyrajzi szám			
1799	Ev. konvent (Deák téri templom)			V. Deák tér		igen főhoml. átépítve
1800—1807	Ev. konvent (beszterce-bányai templom)					igen
1801—1802	Teleki-család		A. Servitenpl.	V. Martinelli tér 10.	átalakí-tás	nem
1805	Pécsi káptalan (székes-egyház átép.)					nem
1807	Fejér megye (megye-háza)			V. Vörösmarty tér		igen
1808—1812	Pesti Német Színház kivitelezése					nem
1809	Simonyi István	159	Th. Kralleng.—Zwei Mohreng.	VI. Paulay Ede u. 1. egy része	I toldalék	igen
1810	Wagner Lőrinc	212	Fr. Üllőer Str. 17—18.	VIII. Üllői út 52—Vajda-hunyad u. 47.	fdsz.	nem
1810	Kolb János	296	A. Waitzner G. 417.	V. Váci u. 8.	II	nem
1810	Kurtz Ferenc	304	Th. 3 Trommelg. 308.	VII. Dob u. 40—42.	fdsz.	nem
1810	Vass Ferenc	315	Th. Mohreng. 509.	VI. Paulay Ede u.	fdsz.	nem
1810	Pap (Pop) János	322	L. Am Neugebäude 307	V. Guszev u. 27—Arany János u. 26.	I	nem
1810	Szalay János	332	L. Neben dem Zimmermannspl.	V. Akadémia u. 11—Széchenyi u. 6.	I	nem
1810	Feszlné Terézia	344	J. Rochuspl.	VIII. Gyulai Pál u. 16—Kőfaragó u. 6.	toldalék	nem
1810	Steger Fülöp	402	Th. Akatzieng. 99.	VII. Kertész u. 42—44.	fdsz.	nem

Évszám	Építtető, ill. tulajdonos	Szépészeti Bizottmány száma	Régi	Jelenlegi	Emelet-szám	Fennáll-e
			utca, házszám, ill. helyrajzi szám			
1810	Krausz Jánosné	403	Th. Königg.	VII. Majakovszkij u. 13.	fdsz.	nem
1811	Sladek János	518	Th. Kleine Nussbaumg. 296.	VII. Kisdiófa u. 9.	fdsz.	nem
1811	Pest város	550	Stadtwäldchen	Városliget, vendéglő	fdsz.	nem
1811	Kováts Mojzes	597	A. Sebastianspl. 382.	V. Veres Pálné u. 2.	II	nem
1811	Ballásy Péter	607	J. Unweit des Hilfischen Gartens	VII. József u. 39.	fdsz.	nem
1811	Grondauer Pál	614	Fr. Gotthardischer Grund 281.	IX. Liliom u.	fdsz.	nem
1811	Holovits Mihály	617	L. Auf dem Bauplatz des Ladenhändlers	V. Balassi Bálint u. 23.	fdsz.	nem
1811	Lang József	622	J. Steinbruckg. 228.	VIII. Baross u. 27—Mária u. 33.	fdsz.	nem
1811	Minoletty Róza	642	Fr. 226.	IX. Angyal u. 28.	fdsz.	nem
1811	Takátsy Konstantin	655	A. Schiffg. 5.	V. Kristóf tér 6.	emelet	nem
1811	Csáky János	679	J. Steinbruckerg.	IX. Tűzoltó u. 33/a—c.—Viola u. 37.	fdsz.	nem
1811	Ev. konvent	686	A. 644—645.	V. Deák Ferenc tér 4—5.	I	igen
1812	Flexer János	742	L. An der Donau 45—56.	V. Akadémia u. 17—Beloiannisz u. 5.	I	nem
1812	Mayerffy Károly	758	L. An der Donau	V. Roosevelt tér	III	nem
1812	Kardetter Tamás	759	A. Eh. Schiffmannspl.	V. Apáczai Csere János u. 7—Türr István u. 3.	III	igen
1812	Gömöry Károly	760	Th. Königg. 7.	VI. Majakovszkij u. 12.	I	igen átépítve
1812	Eggendorfer Antal	781	Th. In der Neueng. 262.	VI. Nagymező u. 31—Zichy Jenő u. 30.	fdsz.	nem

Évszám	Építtető, ill. tulajdonos	Szépészeti Bizottmány száma	Régi	Jelenlegi	Emeletszám	Fennáll-e
			utca, házszám, ill. helyrajzi szám			
1812	Prandtner József	793	Th. Königg. 13.	VI. Majakovszkij u. 11.	II	igen átépítve
1812	Laitl József	798	Th. Feldg. 684.	VI. Majakovszkij u. 104.	fdsz.	nem
1812	Haywald Gottlieb	812	Th. Neue Feldg. 124.	VII. Klauzál tér 12.	fdsz.	nem
1812	Török Ignác	820	J. Frühlingsg.	VIII. József u. 6.	fdsz.	nem
1813	Rupp Ignác	851	L. Neben dem 30 st. Amt	V. Dorottya u. 4—Szende Pál u. 3—Apáczai Csere János u. 13.	II	nem
1813	Alter Antal	942	A. Kecskeméter G. 530.	V. Kecskeméti u. 6.	toldalék	nem
1813	Rupp Ignác	944	lásd 851. alatt		II	nem
1813	Richter Keresztély	956	J. Nächst der Stationsg.	VIII. Reviczky u. 5.	fdsz.	nem
1813	Bannert Ignác	1009	J. Kundig. 772.	VIII. Tolnai Lajos u. 44.	fdsz.	nem
1813	Saphir Atanáz	1011	Th. Knolleng. 289.	VII. Csányi u. 6.	fdsz.	nem
1813	Moszer Mihály	1014	J. Stationsg. 54.	VIII. Baross u. 63—67.	fdsz.	nem
1814	Teleki-család		A. Servitenpl.	V. Martinelli tér 10.	alakítások	nem
1814	Teleki-család		Th. Schwartze Adlerg.	VII. Holló u.	alakítások	nem
1814	Komlóssy Antal	1129	A. Am eh. Botanischen Garten	V. Szép u. 3.	I	nem
1814	Hvizdiák Zsófia	1142	Th. Auf dem eh. Judenhof	VI. Majakovszkij u. 4.	II	nem
1814	Bay Ferenc	1155	A. Franziscanerpl.	V. Szép u. 5—Reáltanoda u. 4.	I	nem
1814	Vágóhíd	1282	Fr. An der Soroksarer Str.	IX. Ferencvárosi p. u. h.	fdsz.	nem

Évszám	Építtető, ill. tulajdonos	Szépészeti Bizottmány száma	Régi	Jelenlegi	Emelet-szám	Fennáll-e
			utca, házszám, ill. helyrajzi szám			
1815	Zichy-család (Szőny)			1929-ben Vajtán kivitelezve	fdsz.	igen
1815	Pollack-család			Tahi Szüreti ház	fdsz.	igen
1815	Majténvi-nővérek	1337	Th. Königg. 5.	VII Majakovszkij u. 3.	raktár	nem
1815	Kolb János	1340	Th. Landstr.	VII. Tanács krt. 13.	II	nem
1815	Schreyer Ádám	1367	L. Unweit dem Neugebäude	V. Arany János u. 20—Október 6. u. 24.	I	nem
1815	Wurm József	1389	Th. Hinter dem Valeroschen Garten	VII. Dob. u. 59—Kertész u. 31.	fdsz.	nem
1815	Kováts Mojzes	1432	A. Kl. Bruckg.	V. Türr István u. 5—Aranykéz u. 8.	II	nem
1816	Neumayer Miklós és József	1484	A. Alte Postg.	V. Régiposta u. 2—Apáczai Csere János u. 1.	III	nem
1816	Horváth József	1604 1609	A. 540.	V. Kossuth Lajos u. 3—Szép u. 1.	III	igen átalakítva
1816	Urbanovits Pál	1671	Th. 288.	VII. Dohány u. 12—14.	II	nem
1816	Weiss Pál	1725	Th. Auf dem alten Hochgerichtspl.	VII. Alsóerdősor 12—Szövetség u. 11.	fdsz.	nem
1816	Dakally (Dogally) János	1731	L. Beim Waitzner Tor	V. Váci utca 1—3.	II	nem
1817	Glückswerth	1834	L. Obere Donau Zeile	V. Balassi Bálint u. 9—13.	fdsz.	nem
1817	Brudern József	1884	A. Herreng. 432.	V. Petőfi Sándor u. 2—4—Felszabadulás tér 5.	II	nem
1817	Almásy Ignác	1983	A. 491.	V. Szép u. 6—Reáltanoda u. 6.	II	igen
1817	Kemnitzer Károly	1990	Th. Kemnitzer G. 7.	VI. Szófia u. 9.	fdsz.	nem
1817	saját raktárháza	2184	L. 394.	V. Vadász u. 31.	fdsz.	nem

Évszám	Építtető, ill. tulajdonos	Szépészeti Bizottmány száma	Régi	Jelenlegi	Emelet-szám	Fennáll-e
			utca, házszám, ill. helyrajzi szám			
1817	Schibolt (Sibor) Ignác	2202	Fr. Gottesackerg.	IX. Mester u. 46—Viola u. 2.	fdsz.	nem
1817	Oberhäuser János	2291	A. Kleine Bruckg. 20.	V. Aranykéz u. 7—Türr István u. 7.	II	nem
	Zichy-család (Nagyláng)					igen átalakítva
	Festetich-család (Dég)					igen
	Gellérthegyi csillag-vizsgáló					nem
1818	Staffenberger Barbara	2383	Th. Rumbachg. 10—12.	VII. Rumbach u. 7—9.	fdsz.	igen részben, átalakítva
	Sárospataki kollégium (könyvtárterme)					igen
	Csapó Dániel (Tengelic)					nem
	József nádor (Al sut)					nem
1819	Jandorek Vencel	2457	Th. Waitzner Str. 445.	VI. Bajcsy Zsilinszky út 63.	fdsz.	nem
1819	Festetich Antal	2513	lásd 2934. alatt			
1819	Benkovits András	2514	L. Götterg.	V. Október 6. u. 20.	I	igen átalakítva
1819	Vagnsányi József	2528	L. Obere Donau Zeile 29.	V. Balassi Bálint u. 3.	emelet-ráépítés	nem
1820	Sóhivatal (raktára)	2645	Fr. 1—4.	IX. Dimitrov tér 7—11.	fdsz.	nem
1820	Színház (átalakítás)	2659		V. Vörösmarty tér	I	nem
	Szentháromság oszlop		A. Sebastianpl.			nem

Évszám	Építtető, ill. tulajdonos	Szépészeti Bizottmány száma	Régi	Jelenlegi	Emeletszám	Fennáll-e
			utca, házszám, ill. helyrajzi szám			
1820	Richter Mihály	2685	Th. Zwei Herzeng. 41.	VI. Szív u. 43—45.	fdsz.	igen részben, átalakítva
1820	Kayser Márton	2697	J. Friedlicheg.	VIII. Rákóczi tér 4—5.	fdsz.	nem
1820	Kappel Frigyes	2819	L. Götterg. 269.	V. Guszev u. 6—Október 6. u. 5.	I	igen átalakítva
1820	Malovits József	2830	L. 85.	V. Jászai Mari tér 2.		nem
1820	Schich Mátyás	2870	Th. Winkelg. 468.	VII. Dob u. 112—Rottenbiller u. 52.	fdsz.	igen részben
1820	Festetich Antal	2934	L. Windg.	V. Zrínyi u. 10.	I	igen
1820	Bene Ferenc	2935	A. Herreng. 616.	V. Petőfi Sándor u. 11—Párisi u. 5.	II	nem
1820	Schaffer Ferenc	2936	A. 420.	V. Martinelli tér 1—Kristóf tér 4.	II	igen átépítve
1821	Kapetz Lipót	2991	Th. In der ersten Gasse ausser dem Einsiedler	VII. Hársfa u. 48—52.	fdsz.	nem
1821	Wurm József	3019	L. Am ehemaligen Salzamtgrund	V. Dorottya u. 6—Szende Pál u. 4—Apáczai Csere János u. 15.	III	igen emelet ráépítéssel
1821	Hanzély Márton	3020	L. Ecke Windg.	V. József Attila u. 8—Nádor u. 1.	II	nem
1821	Triescher (Tröscher) János	3021	A. Servitenpl. 421.	V. Martinelli tér 2.	II	nem
1821	Madách (Matjasch) Ferenc	3022	Th. 108.	VII. Aká fa u. 36.	fdsz.	nem
1821	Höcher (Heger) Mátyás	3040	Th. 3 Roseng. 561.	VI. Rózsa u. 83.	fdsz.	igen átalakítva

Évszám	Építtető, ill. tulajdonos	Szépészeti Bizottmány száma	Régi	Jelenlegi	Emelet-szám	Fennáll-e
			utca, házszám, ill. helyrajzi szám			
1821	Anscher (Ausser) István	3073	A. Mahlerg. 322.	V. Képíró u. 2—Királyi Pál u. 12.	I	nem
1821	Mohl Márton	3084	J. Verderberg. 185.	VIII. Kistemplom u. 6.	fdsz.	nem
1821	Gschill Jakab	3108	Th. 3 Trommelg.	VII. Dob u. 64—78. közt	fdsz.	nem
1821—	Terézvárosi templom (oltárai)			VI. Nagymező u.		igen
1821—	Hídvámházak (javítása)					nem
1822	Budai helytartótanács (irodaépülete)				átépítés	nem
1822	Pollack Mihály	3163			emelet-ráépítés	nem
1822	Ev. paplak és iskola	3176	A. 644.	V. Deák Ferenc tér 4—5.	II	igen
1822	Pollack Mihály	3182	L. 21.	V. József Attila u. 6—Nádor u. 2.	II	igen ráépítéssel
1822	Aichhorn Ferdinánd	3216	Th. Kleine Akazieng. 320.	VII. Akácfa u. 61.	fdsz.	igen átalakítva
1822	Kardetter Lipót	3236	L. Salzamtsgrund	V. Dorottya u. 11.	II	igen átalakítva
1822	Faltay András	3238	Th. Auf dem vormaligen Gablerischen Grund	VII. Dohány u. 69—Szövetség u. 18.	fdsz.	nem
1823	Horváth Benjámin	3334	L. Salzamtsgrund	V. Nádor u. 4—Mérleg u. 5.	II	nem
1823	Sichelmayer György	3364	Th. Lerchenfeld	VI. Nyugati p. u.	fdsz.	nem
1823	Geschrorner Mátyás	3386	Th. Kemnitzerischer Grund	VII. Hársfa u. 51.	fdsz.	nem
1823	Szépészeti Bizottmány	3554	Duna-part			nem

Évszám	Építtető, ill. tulajdonos	Szépészeti Bizottmány száma	Régi	Jelenlegi	Emelet-szám	Fennáll-e
			utca, házszám, ill. helyrajzi szám			
1824	Steindl Márton	3556	Th. Roseng. 18.	VI. Rózsa Ferenc u. 79.	fdsz.	nem
1824	Metzler János	3557	Th. Lerchenfeld	VI. Szegfű u. 5.	fdsz.	nem
1824	Szevera János	3580	J. Herbstg. 1150.	VIII. Szentkirályi u. 13.	fdsz.	nem
1824	Wurm-ház előtti csatornázás	3768		V. Duna-part		nem
1824	Vogel Sebestyén			V. József tér 4.	II	nem
1826	Szépészeti Bizottmány (függőhíd)			Városliget		nem
1826	Muritz Máté	3840	Th. Ritterg. 803.	VI. Lovag u. 22—Jókai u. 22.	fdsz.	nem
1826	Martin Frigyes	3865	J. Gemseng. 1035.	VIII. Makarenko u. 3.	fdsz.	nem
1826	Festetich Antal	3869	L.Alsterg.u.Windg.Ecke	V. Nádor u. 9—Zrínyi u. 8—10.	II	igen
1827	Herzog Mihály	4023	Th. Am Pauerischen Grund	VI. Bajcsy Zsilinszky út 67.	fdsz.	nem
1829—	Szépészeti Bizottmány (Vigadó)	4174 4822 5363 5394 6153		V. Vigadó tér	II	nem
1827	Pox (Proxner) Mihály	4144	J. Renng. 8.	VIII. Futó u. 46.	fdsz.	nem
1828	Pollack Mihály	4301	Fr. An der Donau	IX. Közraktár u. 16.	I emelet-ráépítés	nem
1828	Prückler József	4452	L. Waitzner Str. 398.	V. Bajcsy Zsilinszky út 56.	I	igen átépítve
1828	Szépészeti Bizottmány (kútterv)			V. Egyetem u.		nem
1828	Tolna megye (megyeháza)				II	igen

Évszám	Építtető, ill. tulajdonos	Szépészeti Bizottmány száma	Régi	Jelenlegi	Emeletszám	Fennáll-e
			utca, házszám, ill. helyrajzi szám			
1829—	Ludoviceum		J. 36—40.	VIII. Üllői út 80—82.	II	igen átépítve
1829	Horcher József	4540	Th. Königg.—Akatzieng.	VII. Majakovszkij u. 53—Akácfa u. 67.	fdsz.	nem
1830	Bauer Vencel	4580	Th. 3 Trommelg.—Rumbachg.	VII. Dob u. 8—Rumbach u. 6.	fdsz.	nem
1830	Simonofszky József	4626	Th. Ellenbogeng. 966.	VI. Népköztársaság útja 14.	fdsz.	nem
1830	Lenz János	4728	L. Waitzner Str. 394.	V. Bajcsy Zsilinszky út 66.	fdsz.	nem
1829—	Harmincadhivatal	4802	L. Szinház tér	V. Vörösmarty tér—József tér		nem
1831	Vestermayer Cresc.	5317	J. Herbstg. 12.	VIII. Szentkirályi u. 16.	III átépítés	nem
1831	Szépészeti Bizottmány (csőszház)	5438		XIV. Városliget	fdsz.	nem
1832	Schultzné Terézia	5483	Fr. Mühlg.	IX. Ferenc krt.—Tűzoltó u. sarok	fdsz.	nem
1831	Spiegel József sörháza	5524	L. Bei den Ladenhändlern	XIII. Szent István krt. 2—12.	fdsz.	nem
1832—	Jászberény (városháza)					igen átépítve
1832	Marossy István	5526	Fr. Kuhg. 5.	IX. Kinizsi u. 30—36.	fdsz.	nem
1832	Kreskó Pál	5535	Th. Altg. 8.	VI. Ó u. 12.	fdsz.	nem
1833	Dlauchy Ferenc	5646	Th. Königg.	VII. Majakovszkij u. 21—Kazinczy u. 56.	II	igen
1833	Vogel Sebestyén	5762	Th. Zwei Mohreng.	VI. Paulay Ede u. 33.	I	igen átépítve
1834	Frühwirth Ferenc	5849	Th. Arader G.	VI. Aradi u. 11.	fdsz.	nem

Évszám	Építtető, ill. tulajdonos	Szépészeti Bizottmány száma	Régi	Jelenlegi	Emeletszám	Fennáll-e
			utca, házszám, ill. helyrajzi szám			
1834	Krausz Károly	5881	L. Waagg. 2.	V. Mérleg u. 6.	II	nem
1835	Szépészeti Bizottmány (gyászkatafalk)					nem
1835	Aulich Ferenc	6054	J. Lustigeg. 18.	VIII. Víg u. 12.	fdsz.	igen átépítve
1836	Hanzély Márton	6227	L. 3 Kroneng. 330.	V. Alpári Gyula u. 3.	emeletráépítés	igen átépítve
1836	Dlauchy Ferenc	6259	A. Grenadierg.	V. Városház u. 2—Kossuth Lajos u. sarok	III	nem
1836	Bucke Tamás	6283	Bei den Bauholzhändlern	V. Balassi Bálint u. 25.	fdsz.	nem
1836	Nusser Jakab	6324	J. Renng. 184.	VIII. Futó u. 5.	fdsz.	nem
1836	Weber Antal	6325	J. Eiseng. 1434.	VIII. Vas u. 12—Kőfaragó u. 2.	fdsz.	nem
1836	Spiegel József	6335	lásd 5524. alatt			nem
1836—	Szépészeti Bizottmány (Rókus-kózház bővítése)			VIII. Gyulai Pál u. 2		igen átépítve
1837	Szvetenay Márton	6437	Fr. Soroksarer G.	IX. Ráday u.—Köztelek u. sarka	fdsz.	nem
1838	Kutsera János	6840	Th. Gr. Akatzieng. 38.	VII. Akácfa u. 42—48.	fdsz.	nem
1838	Wirzbicky Lénárt	6900	Th. Johannesg. 731.	VI. Kis János u. 4.	fdsz.	nem
1838	Löb Ferenc	6911	Th. Akatzieng. 156.	VII. Akácfa u. 29—Wesselényi u. 35.	fdsz.	nem
1838	Pfahn-testvérek	7070	Th. Nussbaumg. 287.	VII. Klauzál tér 2.	fdsz.	nem
1838	Langer Ferenc	7146	Th. Valerog. 3.	VII. Kürt u. 11.	fdsz.	nem

Évszám	Építtető, ill. tulajdonos	Szépészeti Bizottmány száma	Régi	Jelenlegi	Emelet-szám	Fennáll-e
			utca, házszám, ill. helyrajzi szám			
1838	Gross Miklós	7222	Th. Schiffmannsg.	VI. Hajós u. 33—35.	fdsz.	nem
1838	Bedő János	7235	J. Sonneng. 6.	VIII. Nap u. 4.	fdsz.	nem
1838	Sternecker Mátyás	7240	Fr. Lilieng. 9.	IX. Liliom u. 37.	fdsz.	igen átalakítva
1838	Kientzl Pál	7257	J. Lustigeg. 1164.	VIII. Víg u. 9.	fdsz.	nem
1838	Joannovits Demeter	7272	A. Basteyg. 290.	V. Bástya u. 11.	I	igen átalakítva
1838	Wurm József	7292	Th. 3 Trommelg.	VII. Dob u. 57—Kertész u. 36.	istálló	nem
1838	Wurm (Almay) József	7486	Th. Grosse Akazieng. 161.	VII. Akácfa u. 47—51.	fdsz.	nem
1838	Breitner Miksa	7555	Th. Kleine Feldg.	VII. Wesselényi u. 27—Kismező u.	fdsz.	nem
1838	Schwartz Lénárt	7573	Fr. Blumeng. 315—Franzpl. 8.	IX. Ferenc tér 5—Bokréta u. 16.	fdsz.	részben igen átalakítva
1839	Heger (Höcher) József	7658	J. Verderberg. 218—Kircheng. 3.	VII. Kistemplom u. 5.	fdsz.	nem
1839	Vogt Vilmos	7855	J. Hollunderg. 17.	VIII. Rökk Szilárd u. 23—Gutenberg tér 3.	fdsz.	nem
1839	Benedek Pál	7917	Th. Schiffmannsg. 33	VI Hajós u. 33—35.	fdsz.	nem
1839	Latonik (Latschnik) Barbara	8079	Th. 3 Roseng. 760.	VI. Rózsa Ferenc u. 79.	fdsz.	nem
1836—1839	Nemzeti Múzeum			VIII. Múzeum krt. 14—16.	II	igen
1839	Chapetz Barbara	8150	Th. Leanderg. 7.	VII. Hársfa u. 48—52.	fdsz.	nem
1839	Pavonitz Katalin	8243	Fr. Kuhg. 189.	IX. Kinizsi u. 14.	fdsz.	nem
1839	Klumbach		Johannesg. 773.		fdsz.	nem

Évszám	Építtető, ill. tulajdonos	Szépészeti Bizottmány száma	Régi	Jelenlegi	Emeletszám	Fennáll-e
			utca, házszám, ill. helyrajzi szám			
1839	Josephinum	8728	Fr. Üllőer Str.	IX. Üllői út 76.	II	igen átalakítva
1839	Schramml Antal	8446	lásd 8564. alatt			nem
1840	Kasche József	8449	J. Stationsg.	VIII. Baross u. 15.	fdsz.	nem
1840	Schramml Antal	8564	Th. Gr. Kreuzg. 338.	VII. Kazinczy u. 22—Wesselényi u. 18.	fdsz.	nem
1840	Schimandl Mátyás	8577	J. Stationsg. 624.	VIII. Baross u. 50.	fdsz.	nem
1840	Károlyi György	8657	Fr. Üllőer Str. 200.	IX. Üllői út 17—Erkel u. 19	I	igen átalakítva
1841	Bornhauser Antal	8946	Th Gr. Kreutzg. 342.	VII Kazinczy u. 12.	fdsz.	nem
1841	Pokorny János	8976	Th. Gr. Kreutzg. 341.	VII. Kazinczy u. 14.	fdsz	nem
1842	Hummel Márton	9468	J. Perlhuhng. 4.	VIII. Gyulai Pál u. 7.	fdsz.	nem
1842	Eger György	9821	A. Gr. Bruckg. 13.	V. Deák Ferenc tér 3.	emeletráépítés	nem
1843	Majorszky János	9864	J. Toleranzg. 4.	VIII. Kisfaludy u. 38.	fdsz.	nem
1843	Leb (Löb) Ferenc	10041	Th. Gr. Akazieng. 156.	VII. Akácfa u. 29—Wesselényi u. 35.	fdsz.	nem
1843	Mayer János József	10085	J. Kirchenpl. 693—694.	VIII. Horváth Mihály tér 11	fdsz.	nem
1843	Mayer József	10126	a fenti terv módosítása			
1843	Waltron János	10142	Th. Kleine Akatzieng. 464.	VII. Akácfa u. 61.	fdsz.	igen átalakítva
1843	Pollack Mihály	11932	L. Obere Donau Zeile	XIII. Pozsonyi út 9—13.	nyaraló bővítése	nem

POLLACK MIHÁLY LEVELEI ÉS VÉGRENDELETE

A XIX. század első felében élt nagymunkásságú építészek levelezéséből csupán mesterünk alább közölt néhány levele maradt fent, amely a Tolna megyei Levéltárban került elő. Ezeket — a család birtokában levő végrendelettel együtt — ritkaságuk miatt alább közöljük. Az olvashatatlan részeket pontozással jeleztük.

1

Pollack Mihály sajátkezű írása, külzet és címzés nélkül.

Pollack Mihály kimenti magát, hogy a várt terveket rajta kívül álló okok miatt háromnapos késedelemmel küldi. A levél nem mondja meg, hogy a tervek milyen építkezésre — Tolna városában levő lakóház vagy tengelici átépítés — vonatkoznak. Szó van kút- és lóvásárlásról is, e kérdésekben Csapó úgy látszik segítségére volt Pollacknak. Címzés hiányában nem állapítható meg, hogy melyik Csapóhoz intézte sorait.

A levél szerint előzetesen járt Tolnán és újra odakészül. Még felderítetlen, hogy ez tolnai házépítésre vagy inkább házalakításra vonatkozik-e.

Insonders Hochgeehrter Herr von Czapó!

Mir würde es unendlich leid thun wen durch die Verzögerung von 3 Tagen Sie in Ihrem neuen Hause schlechter wohnen sollten, als Sie es nach meinem Planen nicht sollten, wahrlich Sie werden sich erinnern wie ich am Montage von Tolnau abfuhr und den Plan Sontags früh auf die Post gab wo sie denselben Ihrer eigenen Erklärung am Montage zu erhalten versichert waren — in diesen 8 Tagen konnte man nicht gewünscht werden was wessentlich die Ausführung meiner Angaben erschwehrt hätte.

Meinen Brunnen habe ich vor 500 Fl an den nehmlichen Offizir verkauft, dem Sie den Brunnen ab zu kauffen hoften- Ich bitte Sie dahero mir die zwei Brunnen ohne weiters zu kaufen wenn selbe nicht klein, gutt und stark gebaut und hübsch von Ansehen sein sollten, dem Preis nach können selbe alle diese Eigenschaften besitzen. Ich überlasse es Ihrer Einsicht, Gütte und güttigst gegen mich geäusserten Freundschaft damit das Besste zu machen und acceptire Ihren für mich zu machenden Kauf — nach welchem Sie ohne weiters gefälligst die Summe anzuzeigen und zu disponieren haben.

Künftigen Montag komme ich nach Tolna, dort hoffe ich Ihnen mündlich danken und meiner ergebensten Hochachtung versichern zu können.

Ihr ergebener Diener und Freund
Mich. Pollack

Pesth, den 2. Juny 807

Wen Sie die Pferde gekauft haben so schicken Sie selbe ohne weiters durch... an mich.

2

A levél kedves barátom megszólítással a közelebbről nem ismert Csapó Antalhoz íródott. Arról az izgalomról számol be, amit Bécs eleste kiváltott és ami arra készteti az udvart, hogy Pest helyett majd Egerbe költözzék. Pollack jellemzően a példátlan bizonytalanság állapotát emeli ki.

Pesth am 18. May 809

Lieber Freund!

Ich ersuche Sie mir den Betrag für die Ihnen geschickten Ofen durch die 1 beste Gelegenheit zu überschicken, überdiess aber meiner weiteren Bereitwilligkeit versichert zu sein. Hir leben wir in einer Ungewissheit die Beispiellos ist, der Hof selbts glaube ich weiss sehr wenig — Wien ist über den 14. Nachmittags sagt man erlegen, jedoch die Pressburger Post ist gestern noch angekommen. Der Hof ist noch hier, doch alles Geräthe ist abgegangen nach Erlau, leben Sie wohl lieber Freund

Ihr ergebenster Freund
Mich. Pollack

Címzés a levél külső oldalán :

Monsieur Monsieur Antoine de Scappo
a Tolnau

Tolnau

3

A baráti megszólítású és hangú levél címzése hiányzik. Ló- és kályhavásárlások lebonyolításáról számol be, e kérdésekben a levelezők egymást tanáccsal látják el.

Bester Freund!

Ihren Brief worinnen Sie mir die Abreise der für mich gekauften Pferde meldeten habe ich erhalten und danke Ihnen Ihrer gehabten Gütte wegen auf das Verbindlichste. Drei Tage vor Empfang Ihres Briefes habe ich auch hier Pferde gekauft womit ich nun 6 habe, ich werde trachten ein Paar davon zu verkaufen, übrigens erwarte ich selbe alle Stunde.

Was aber die Oefen betrifft so dürfen Sie gar nicht denken dass es meine Schuld ist dass Sie selbe noch nicht haben indem ich dem Hofman schon lange meldete Aber er vergass und die Gelegenheit reisete ab. Eben habe ich zum Damm geschickt ob kein Schif da sey, im Falle dies so sey so schicke ich kleich die Oefen dahin. Der Prunn ist schon lange bereit und meinen eisernen bekomme ich alle Augenblicke.

Ich danke Ihnen noch einmahl verbindlichst und bin mit aller möglichster Achtung Ihr ergebener Freund und Diener

Pollack

Pesth den 24-ten September 817

4

A levél világosan és részletesen a tengelici kúria építéséről szól. A tervek és a részletrajzok elkészültek, javasolja a kőművesmunkát ez évben elkészíttetni, mert e munkák ára most nem magas, viszont a lakatos- és asztalosmunkákat lehet a jövő évre halasztani. Mivel erős elfoglaltsága és tervezett karlsbadi útja miatt az építés helyszíni vezetését nem tudná ellátni, javasolja a székesfehérvári Glass kőművesmestert, aki mind a nagylángi Zichy-építkezéseknél, mind Festetich Antal szolgálatában jól bevált. A tengelici tervekért nem fogad el tiszteletdíjat, örül, hogy baráti szívességet tehet. Ebben a levélben — és minden következőben — tiszteletteljes üdvözlet szerepel a ház asszonyának, ami arra vall, hogy annak vendégszeretetét élvezhette, valamint Ida kisasszonynak, Csapó Dániel lányának, aki később Kiss Pál fiumei kormányzó felesége lett.

Lieber Freund!

Ihr freundschaftliches Schreiben vom 24-ten März habe ich den 31-ten erhalten ich sehe daraus dass Sie trotz aller vorhergegangenen Besorgnisse dennoch das Haus in Dongelitz zu bauen gesonnen sind. Die Grundpläne sind fertig, die nöthigen Profile und Aufriss aber werde ich ehestens verfertigen, so auch den Überschlag von dem Zimmermeister und Steinmetz. Da Sie geson-

nen sind das Gebäude nur unter Dach zu setzen, so denke ich wird es nicht nothwendig sein die Tischler und Schlosserarbeithen dieses Jahr machen zu lassen, ich glaube vielmehr dass dieselben erst im Jahre 820 anzugeben werden sollten, indem bis dahin doch noch eine grössere Reform in den bestehenden Preisen eintretten dürfte ; diese Arbeithen werden dan noch früh genug fertig sein um im Frühjahr hinuntergeführt werden zu können, unterdessen kann alles verbutzt werden. Ich glaube Sie werden meiner Meinung seyn.

Die Steinmetzarbeithen sind jetzt nicht sehr theuer, vor allem aber die Sokelplatten und diese müssen Sie haben damit nicht alle Jahre der Verbutz herunterfällt, welcher unvermeidlich ist und Ihnen gewiss so viel kostet, als die Platten selbst. Übrigens kann der Dachstuhl zum Schütten eingerichtet werden, welches aber viel mehr kostet. Dieses alles glaube ich wäre in Ordnung, nun kommt aber das Schwerste, nehmlich die Ausführung.

Ich bin hier ziemlich beschäftigt und werde überdiess mit 1. Juny nach Karlsbad gehen, von wo ich erst bis halben August zurückkomme, Ihr Gebäude würde ohne Aufsicht seyn und über alles dieses würde Ihnen das Gebäude höher zu stehen kommen, da es jetzt schwer hält gutte Leuthe aufs Land zu bringen. Verkennen Sie micht nicht, ich handle gewiss aus der besten Überzeugung und nach genauer Beurtheilung.

Alles dieses wird sich zu Ihrer Zufriedenheit endigen wenn Sie mir volgen und glauben wollen nehmlich ich rathe Ihnen sich von Weissenburg den dortigen Maurermeister Glass kommen zu lassen, er ist braf und fleissig, diese Leuthe sind mehr auf Landarbeithen eingerichtet und wäre bey der Hand, die Reise von Pest dahin kostet immer mehr als von Weissenburg und die Geseelen sind dort wohlfeiler wie hier. — Ich habe dem Herrn Anton von Festetich denselben anempfohlen, weil ich selben sehr gutt kenne, und mit Grund sagen kann, dass er braf ist, nachdem er in Lang bey dem Grafen Zichy das grosse Schloss nach meinen Plänen gebaut hat, und dermahlen wieder nach meiner Angabe die Schlosskirche restauriert, und dem Wirtschaftshof auch Aussen wird stellen (?) die Herrschaft dort in Lang sein wird.

Meine Meinung wäre Sie reissen über Weissenburg und nehmen den Glass von da nacher Pesth, bey mir machen wir den Accord und übergeben ihm die Pläne mit allem Zugehör und Explication. Nur ist es wichtig dass ich bestimmt weiss was der Maurertaglöhn sein wird damit ich die Überschläge danach verfassen kann. Sollten Sie es aber vorziehn im Tag arbeithen zu lassen so ist es auch gutt — dies schätzbarster Freund ist mein aufrichtiger Vorschlag und ich bin gewiss, dass die Sache gutt gehen wird. Schreiben Sie mir bald den in 7 Wochen längstens bin ich gesonnen abzureisen.

Was die ausgelegten Reisespesen betrifft die können wir jedesmahl berichtigen, die letzten belieffen sich auf 114 Fl übrigens was die Pläne betrifft ist es mir ein wahres Vergnügen Ihnen gefällig zu sein, den der Mensch lebt ja nicht von Brod allein, sondern auch von und mit der Freundschaft, und ich lege auf die Ihrige einen grossen Werth und werde gewiss nicht unterlassen selbe zu verdienen und trachten Ihnen als Freund nach Kräften nützlich zu sein.

Ich bin so frey mich Ihrer Frau Gemahlin gehorsamst zu empfehlen und bitte an Selbe meinen Handkuss zu melden, so auch an die Fräulein Ida.

An Herrn Baron bitte ich meine Empfehlung, so auch an meine Landsmännin.

Wen ich glücklich von Karlsbad komme, so werde ich Sie im Herbst besuchen wo wir dan die weiteren Massregeln verhandeln werden.

Leben Sie wohl lieber Freund schreiben Sie mir bald und kommen Sie auch bald, damit sich alles zu Ihrer Zufriedenheit endet, ich küsse Sie und bin Ihr redlicher Freund

Mich. Pollack

Pesth 11-ten April 1819

5

Megköszöni a kapott meghívást, amelynek örömmel tesz eleget, amint ideje engedi. Igéri megfelelő pallér küldését és beszámol a lakatos- és asztalosmukák

elkészültéről. A levélben szereplő báró a Csapó-háznál tartózkodó francia emigráns : Baron de Serpes, aki a későbbi levelekben Baron von Zerbst néven szerepel. Családi hagyomány szerint ő tervezte és gondozta a ritka fákban gazdag tengelici tájkertet. A levélben szereplő honfitársnő kilétét nem sikerült kideríteni, talán bécsi házvezetőnője volt a családnak.

Pesth, den 21. Januar, 1820

Lieber Freund,

Ihr angenehmes Schreiben vom 16. dieses habe ich mit herzlichem Vergnügen erhalten, bin Ihrem Wohlewollen und Freundschaft volkommen überzeugt, danke ich Ihnen für Ihr Anerbieten, ich werde selber so wie es meine Verhaeltnisse nur einigermassen erlauben benutzen und damit ein doppeltes Vergnügen haben, Ihrem Gebauede nachzusehen und durch... Freund den Genuss einiger sorgenloser Tage zu geniessen die meiner Gesundheit sehr wohltätig seyn werden.

Wegen dem Pallier seyn Sie ohne Sorge ich werde ihnen einen schicken mit dem Sie gewiss zufrieden seyn werden, sehen Sie nur zu dass Sie genug und ordentliche Maenner bekommen.

So eben war der Tischlermeister Schindler bey mir und berichtete mir dass die Fensterstäb gross und klein alle fertig und die Sallusie zu theil fertig oder in Arbeith sind, dies alles ist ganz richtig und mehr — wegen die Gitter habe ich ihnen die grösste Sorgfalt eingeschärft, er verspricht dass beste, ich habe selben verantwortlich gemacht und der Contract macht ihn ohne dies schon dazu. Beyliegend schicke ich Ihnen den Contract, nehmen Sie aber selben wieder hieher.

Ohne Ihnen etwas im geringsten einzureden glaube ich dass es gut waere, die Fensterstücke jetzt zum Schlosser zu schicken damit selbe beschlagen werden könnten, den der Tischler beklagt sich über Mangel an Platz, auch kommt die Zeit wo man selbe nach dem Markt mit lehren Schiffen an Ort und Stelle abführen könnte, mithin wäre es sehr gut, wenn Sie sich entschliessen und mir Ihre Meinung schreiben. Die noch fehlenden Conti des Schlossers und Steinmetz werde ich verfertigen lassen und Ihnen schicken. Was den Winter betrifft so ist selber bey uns allen sehr unbeständig, bald sehr kalt, Sturm, grosser Schnee, und jetzt Tauwetter, im ganzen eben ist es doch so ziemlich Winter.

Ich bitte an die Gnädige Frau meinen Handkuss und meine ganze Ergebenheit auch dem Fräulein Ida alles erdenkliche Schöne gefälligst zu melden, Herrn Baron meine Empfehlung und an die Landsmännin — wie hüpft mir das Herz — und meine schuldige Dankbarkeit für Ihre gütige Erinnerung zu melden. — Ihnen aber lieber Freund wünsche ich alles gute und empfehle mich Ihrer Freundschaft, mit welcher ich bin Ihr ergebener dienstwilligster

Freund und Diener
Pollack

6

Részletesen foglalkozik a tengelici építkezés kérdéseivel. A munka jól halad, további részletrajzokat küld, a lakatos- és asztalosmester munkáinak haladásáról számol be. Ez is kifejezetten baráti hangú írás.

Pesth den 19. April 1820

Lieber Freund!

Dass es mit Ihrem Bau so gutt geht, freut mich ungemein, die Zeit ist aber auch sehr günstig und diese muss man benutzen.

Mit Herrn Knusser habe ich wegen der Saebel gesprochen, er sagt, dass alles fertig ist und nur das Schiff erwarte um selbe einladen zu können ; bis heute ist mir von irgend einer Ankunft desselben nichts bekannt. Übrigens wegen dem das die Blindfenster ausgeblieben, macht es nichts, im Fahle Sie sie dennoch blind Schalous darin haben sollten dürfte man nur eine Vertiefung von $1^1/_2$ Zoll hineinschlagen und die Schallus mit Huben festmachen, doch wenn

dieses auch nicht geschieht so macht das Ihrem Hause nichts. Die Zeichnung des Muschelbrunnens habe ich Herrn Knalhetter abgegeben, ich zweifle nicht dass er selbe samt dem Dachstuhl bey ehester Gelegenheit abschieben wird. Wegen der bemalten Lambri glaube ich dass es unnöthig sey selbe 8 oder 10 Zoll zu machen, diese Art würde viel Kosten und Umstände machen, den es müssten in den Zimmern rund herum Holz eingemauert werden, ich glaube dahero dass es besser seyn wird wegen dem Abstossen und dem Tammens (?) des butzes zu verhütten nur kleine Sockel von 4 Zoll Höhe rund herum zu führen, diese werden dann in den Boden selber eingenagelt und leisten das was selbe sollen am besten.

Nebstbey schicke ich Ihnen die Zeichnung im kleinen und grossen von dem Gesimse nach welchem die Platten ziegeln (?), im Model 25 lang 13 breit und 3 einhalb hoch seyn müssen, nach der Schwindung werden selbe 24 lang 12 breit 3 hoch seyn dies Quantum brechen Sie nach dem Umsturz des Gebäudes, in Schichen aufgelöst. Das Übrige ist von gewöhnlichen Ziegeln. Ausser diesen Ziegeln brauchen Sie vom Steinmetz 8 Eckplatten, da sich daselbst die Ziegeln kreutzen, so bliebe das Eck leer, um also dieses zu verhindern und anderseits ..... ist Stein nöthig. Diese Platten samt dem übrigen Steinmetzarbeit werde ich dem Fessl angeben und auch die Torstein bei den Frontens und Ihnen den Überschlag einsenden.

Herr Knusser lässt Sie wegen der Anweisung bitten ; so eben meldet mir derselbe dass er einladet, ich schicke eben zum Schlosser, wegen der Gütter, er sagt dass alles schon abgeschickt sey, folglich müsste dieses zwischen der Zeit da Sie den Brief von 3. geschrieben oder jetzt geschehen seyn und Sie denselben erhalten haben, oder diese alsobald erhalten.

So eben war der Tischler bey mir, die Fenster sind schon alle beym Schlosser, folglich eine Abänderung nicht möglich, wegen der Thüren habe ich Sie nicht verstanden. Sie sprachen von 3 Thürstöcken, 2 sind schon auf die Mass von 5' 6'' und 3 Schuh folglich müssten zu den 5 Thüren je eine auf diese Mass gemacht werden, dieses habe ich dem Tischler gesagt. Der Tischler kümmt bei einigen Tagen selbst hinunter, folglich können Sie alles noch nöthige mit ihm selber ausmachen. Die Gang Thür habe ich bestellt dies wird auch nicht ein Stein — oder Holz genüge (?).

Die eben erwähnte Zeichnung des Gesimses nimmt der Tischlermeister mit, um Ihnen nicht unnöthige Unkosten zu machen. So eben fällt mir ein ob Sie mein Geschreibsel lesen können — ich habe schreiben gelernt, lernen Sie lesen.

Schliesslich bitte ich meinen Handkuss an Ihre Frau Gemahlin, micht freut dass selbe sich nun besser befindet, bitte alles Schöne an die Fräulein Ida so auch an den Herrn Baron, und die Landsmännin.

Ihnen küsse ich lieber Freund und bin Ihr dienstwilligster Freund

Pollack

7

A keltezés nélküli levél valószínűleg már a szekszárdi megyeházával kapcsolatos utazásról szól, Pollacknak Spiegel ácsmesterrel kellene útra kelnie, de ez utóbbi akadályoztatása miatt néhány napos késéssel fog elindulni. Egy emlékműről van itt és későbbi levelekben is szó : talán a tengelici kertben felállítandó szobordíszre vonatkozik. Pontosabb meghatározása eddig nem sikerült.

Hochwohlgeborener Herr!

In Bezug auf Ihr Verehrliches vom 1 ten dieses, meine und des Herrn Spiegels Reise nach Toengelitz betreffend habe ich die Ehre zu berichten, dass Hr. von Spiegel heute den 18 ten bey mir war, und mich ersuchte Euer Hochwohlgeboren in dessen Namen vielmahl um Verzeihung zu bitten, dass es demselben nicht möglich ist, den 24-ten oder 25-ten einzutreffen, jedoch den 27.-ten Abends werden wir mit Gottes und Ihrer Hilfe sicher die Ehre haben Euer Hochwohlgeborenen in Ihrem schönen Landsitze unsere Aufwartung zu machen.

Indem ich mich dieses Auftrags entledige, bitte ich Dieselben wollen Hr. v. Spiegel entschuldigen den in der That weder er noch ich sind nicht immer Herren der Zeit. Zugleich bitten wir, dass Sie die Gewogenheit haben wollen, in Földvár mit gutten Pferden versehen zu werden, wo wie ich denke, wir um 2 Uhr Mittags eintreffen werden. Betreffend die Monumente, so bin ich so glücklich Euer Hochwohlgeboren versichern zu können, dass es mir jedoch nicht ohne einige Anstrengung gelingen wird mein Wort halten zu können- Ihnen zu lieb thue ich ja gerne, ich wünsche nur dass meine Ansichten Ihnen und den übrigen Hocherbaren Kenner oder Bauertheiler erhalten möchten. Zukleich nehme ich mir die Freyheit Euer Hochwohlgeboren zu bitten, dero Gnädigen Frau Gemahlin meine Handkuss und Verehrung, so wie Herrn Baron mein Respekt zu melden.

Genehmigen Euer Hochwohlgeboren die Versicherung meiner wahren Hochachtung und Verehrung mit welcher ich bin Euer Hochergebener

ergebenster Diener
Michael Pollack

Herr v. Spiegel lässt sich schönstens empfehlen.

Címzés a levél külsején :

An Herrn Daniel von Czapó Erster Vizegespann des lbl. Tolnauer Komittats Hochwohlgeboren in Tengelitz
Über Paks—Földvár—Sexard—Tengelitz
Á Sexard
Töngelitz

8

Tervek és költségvetések elküldéséről számol be, korábban küldött tervek visszaküldését kéri, hogy bizonyos részletrajzokat elkészíthessen. Említi, hogy Segner nevű munkatársával fog jönni, aki az építés kitűzését majd elvégzi.

Insonders Hochschätzbarster Herr von Czapó!

Ihrem Auftrage gemäss übergeb ich die Pläne wohl eingepackt dem mir angezeigten Schiffe von Tolnau, die Überschläge, welche Sie erwähnten konnte ich aber nicht mitschicken, da Sie keine zurückliessen und sich in dem Postfache auch keine fanden, wahrscheinlich liegen diese Ihnen jüngst übergebene Rechnungen bey denen anderen Papieren, in Ihrem Koffer und somit glaube ich Ihrem ersten Verlangen entsprochen zu haben.

Was die Durchschnittszeichnungen betrifft, so konnte ich selbe in der kurzen Zeit welche zur Abschickung der Pläne mir bestimmt wurde, nicht verfertigen, auch bedarf ich dazu der Pläne, welche zurückzuerhalten ich Anstand nehme, da Sie Selbe vielleicht zu weitern Verhandlungen nöthig haben. Meine Bitte geht dahin dass Sie die Gütte haben mir die Pläne sammt Innern des ersten Entwurfs möglichst bald zurückzuschicken, wo ich dann die benöthigten Profille machen werde. — Sollte es aber nicht möglich seyn, die Pläne zurück zu schicken, so werde ich die Profille bey meiner Ankunft in Dengelitz verfertigen, weswegen ich Sie bitte mir die Zeit nachhero gefälligst bekannt zu machen, wann Sie glauben dass angefangt werden soll, damit ich meine hiesigen Geschäfte danach ordnen kann, ich werde den Segner mitbringen, welcher die Aussteckung besorgen wird. — Ich danke Ihnen vielmahl für Ihre gütige Einladung nach Dengelitz, ich freue mich schon im Voraus, dort ein paar Tage seyn zu können und bitte Sie die Güte zu haben, Ihrer Verehrungswürdigsten Gnädigen Frau Gemahlin meinen Ehrfurchtsvollen Handkuss zu melden. Ihre weitern Aufträge entgegen sehend habe ich die Ehre mit unbegrenzter Hochachtung zu seyn Ihr

ergebenster Diener
Mich. Pollack

Pesth, den 19. März, 1828

PS. Bitte auch alles Schöne an den Herrn Baron von Zerbst und zugleich um Verzeihung der schlechten Schreibung, doch die Zeit ist gar zu kurz, der Schiffer will schon abfahrn.

9

A kért terveket távollétében vitte el a küldött, így nem tudja, hogy e szívességet kinek köszönje meg. A profilrajzokat magával fogja hozni és örül az együtt töltendő kellemes óráknak.

Hochedelgeborener, Insonders Hochzuehrender Herr!

Da ich gestern bey Übergabe der Pläne nicht zu Hause war, so weiss ich auch nicht, wem ich diese Gefälligkeit verdanke, ich werde mich möglichst beeilen die nöthigen Profille zu verfertigen und dann die Pläne entweder mit einer guten Gelegenheit an Sie abschicken oder auch dieselben selbst mitbringen, weswegen ich nicht versäumen werde die Reise nach Tengelitz Ihrem Wunsche gemäss einzurichten, wobey ich das grosse Vergnügen haben werde Ihrer Gnädigen Frau Gemahlin die Hände zu küssen und in so hochschätzbarer Gesellschaft einige Stunden der Erhellung zu geniessen, die das Leben so sehr verschönern. — Ihrem gemachten Antrag gemäss werde ich mir die Freyheit nehmen rücksichtlich der Reise dahin auch länger zu schreiben, indesen ich die Ehre habe mit vorzüglichster Hochachtung zu seyn dero ergebenster

Baumeister Pollack

Pesth, den 4. April 1828

10

Közeli útjával kapcsolatban kéri, hogy előfogattal és váltással várják őt, hogy minél gyorsabban odaérkezhessen. Említi, hogy a főispántól megkapta az istállók és a kocsiszín terveit.

Hochedelgeborener Herr!

Heute erhielt ich durch den Herrn Obergespann den Plan zu die Stallungen und Schupfen, um aber selbe nach Ihrem Wunsche und dem Locale angemessen entwerfen zu können, habe ich erst Sie darüber zu sprechen, nach welchem ich dann die nöthigen Pläne verfertigen werde.

Ihrer güttigen Erlaubnis nach ist meine Abreise auf den Sonntag den 27 ten dieses bestimmt, ich bitte Sie dahero die Gnade zu haben, mir die nöthigen Vorspann besorgen zu lassen und mir auch güttigst wissen zu lassen mit was für Pferden ich von hier bis auf einem Orthe wo ich Vor(spann)pferde erhalten kann, abgehen soll. Auch wäre es mir sehr lieb, wenn ich in Tengelitz denselben Tag noch eintreffen könnte. Ich beruhige mich und erwarte bis Freytag oder Samstag von Ihnen bestimmte Nachricht zu erhalten. Auch bemerke ich dass die Damm bey Adon sehr schlecht is, so das ich voriges Jahr bald mein Leben oder doch den Wagen eingebüsst hatte. Bitte auch deswegen mich über den zu nehmenden Weg zu verständigen.

Die nöthigen Pläne habe ich und werde ich bis zur Abreise alle verfertiget haben und auch ein thunliches Subjekt mitbringen, um an Ort und Stelle die ersten Aussteckungen zu machen.

In Erwartung Ihrer gefälligen Antwort, bitte ich Sie Ihrer Gnädigen Frau Gemahlin meinen Handkuss zu melden, dem Herrn Baron Zerbst mein Kompliment zu melden, mit welchem ich mich in aller Hochachtung empfehle und wahre

Euer Hochwohlgeborener
ergebenster Diener
Mich. Pollack

Pesth 19-ten April 1828

11

További részletrajzok küldését jelzi, valamint a tetőszerkezetét azzal a hangsúlyozott kívánsággal, hogy Stamm mindent alaposan megnézzen és kövessen. Ha valami nehézség merülne fel, készséggel ad további felvilágosítást.

Hochedelgeborener Herr,

indem ich die Gelegenheit benütze, Ihnen den Plan sammt die Profille des Dachstuhles sowie einen vergrösserten Aufriss der aeusseren und innern Ansichten zur Richtschnur für den Maurermeister zu überschicken, habe ich zugleich die Ehre zu melden, dass das Hauptgesims E und das Pilaster Gesims D. noch nachzutragen sind, welche Beyde Schablons ich nächster Gelegenheit einsenden werde ; mit welchem dann alles geschlossen ist welches zur Ausführung nötig. Ich wünsche nur das Stamm alles gut ansehen und gehörig anwenden wird, welches wegen der Deutlichkeit der Zeichnungen und Schablons mit dessen Beziehungen um so leichter möglich ist. Sollten indessen einige Anstände obwalten, so bitte ich Sie mir davon Kentniss zu setzen, damit ich zur Zeit die nötige Aufklärung zu geben im Stande bin.

Indem ich mich Ihrer Frauen Andenken und Wohlwollen bestens empfehle bitte ich meinen ergebensten Respekt und Handkuss an die Gnädige Frau ihrer hochschätzbarsten Frau Gemahlin zu melden, so wie an Herrn Baron von Zerbsten mein Kompliment. Mit welchem ich in Aller Hochachtung wahre als Euer Hochedelgeborener

ergebenster Diener
Mich. Pollack
Arch.

Pesth, den 14. Jully 1828

Címzés a levél külsején :

Herrn Herrn Daniel von Czappo Ersten Vicegespann des Löbl. Tolnaer Komitats und Hochgeboren

Dengelitz

12

A bádogos- és tetőfedőmunkákról folytatott megbeszélésekről értesíti és ajánlja, hogy Vest mesterrel az általa is jóváhagyott szerződést kössék meg és gondoskodjanak a mester és munkatársai megfelelő elszállásolásáról.

Hochwohlgeborener Herr!

Ihrem geehrten Auftrag und meinem Versprechen gemäss habe ich mit dem Klampfner Meister alsogleich eine Verhandlung gepflogen worüber ich Euren Hochwohlgeborenen in Beilage dessen Köstenberechnung als das Resultat meiner Bemühungen vorzulegen die Ehre habe. Euer Hochwohlgeborener werden daraus erfahren, dass sich die 2. Berechnung gegen die 1. mit einer Köstenverminderung von 755 F. W. W. ausweisst, dass ferner die Haftung für die gutte Arbeit meinerseits in Acht genommen, und dass das Ganze mehr in Detail gegeben ist. Ich nehme mir übrigens die Freiheit zu bemerken, dass ich glaube, oder vielmehr überzeugt bin, dass der verlangte Betrag billig und nicht weiters ohne Nachtheil vermindert werden könnte. In dieser Voraussetzung und der dass die Arbeith alsogleich nach Aufsetzung des Daches zu beginnen habe, habe ich den besagten Meister beauftragt das benöthigte Dachblech sich zu bestellen, wodurch selber in den Stand gesetzt wird, den bemelten Nachlass grösstenteil zu erzwecken ; mir schien dies ganz glaublich, da natürlicherweise jeder zweite Verschleiss eine Gewinn nimmt, der nur da durch, dass besagter das Blech vom Ursprung her bezieht, beseitigt wird.

Euer Hochwohlgeborener werden ferner ersehen, welchen Vorschuss selber anspricht und welche Sicherheit er dafür anbiethet, ich glaube hinzu-

fügen zu müssen, dass Herr Vest mir als ein ehrlicher Mann bekannt ist, und die Arbeith gewissenhaft, fleissig und zu aller Zufriedenheit herzustellen feyerlichst verspricht. Euer Hochwohlgeboren werden hierin nach dero Einsicht und Umständen handeln, da ich mich mit Rechnungs Gegenständen nicht einlasse, doch der unmassgeblichen Meinung bin, wegen nöthiger, ja dringender Befriednis den nöthigen Vorschuss zu geben. Übrigens werde ich mit selbem nach Vernehmen dero Willensmeinung den benöthigten Vertrag anschliessen und auf die Hauptsache den möglichsten Bedacht nehmen. Auch werden Euer Hochwohlgeboren ersehen, dass besagter auf ein Qualifiziertes Quartier für sich und dessen Leuthe Anspruch macht, so auch für den Transport seiner Leuthe und Materallien, welche letztere ohnehin mit denen Schiffen unentgeltlich abgehen können.

In Erwartung dass Euer Hochwohlgeborener mit meiner Bemühung zufrieden seyn werden erwarte ich Dero weiteren Auftrag in dieser Sache, womit ich die Ehre habe mich Eurer Hochwohlgeborenen bestens empfehlen und so frey bin einen ergebensten Handkuss an die Gnädige Frau Gemahlin und Frau Tochter zu melden, auch alles Schöne an Herrn Baron, mit welchem ich die Ehre habe zu zeichnen

Euer Hochwohlgeborener ergebenster Diener

Mich. Pollack

Pest den 30. August 1828

13

Lakatos- és kőfaragómunkákra vonatkozó szerződésekről ír, újból figyelmezteti Stamm mestert, hogy a vakolás gondos elvégzését, valamint a kémények megfelelő falazását ellenőrizze, annál is inkább, mert rossz tapasztalatai vannak a szekszárdi munkák terén.

Hochwohlgeborener Herr!

In Erwiderung Eures Hochwohlgeborenens vom 26. 9ber überschicke ich die Abschrift des den auszubauenden Theil Gebäude betreffenden Schlosserüberschlag, mit dem Bemerken, dass ich den früher verfassten Überschlag nicht in Händen habe, da ich alles übergeben und noch nicht zurückerhalten habe. Dieser Überschlag kann vielleicht unter den viellen Papieren Eurer Hochwohlgeborenen verlegt liegen, indessen ist der eingeschickte Überschlag demselben kleichlauthend und somit genügend, nur bedaure ich, dass selbe nicht rein abgeschrieben ist. Übrigens finde ich es ganz natürlich dass die Handwerker in Sexard theurer seyn müssen als die hiesigen, welches sich vielleicht wohl machen liesse, doch dass deren Arbeithen viel schlechter sind, beweisen mir die schon eingesetzten Gitter welche wahre Zigeunerarbeit ist, so wie mit dem Schlosser wird es sich mit dem Tischler verhalten, mir wäre es leid, wenn solche Arbeith das Ganze verunzieren sollte und bin Eurer Hochwohlgeborenen Meinung. Wegen dem mit dem Steinmetz zu schliessenden Akkord bitte ich Euer Hochwohlgeboren, darauf Rücksicht zu nehmen dass selbe die Arbeith dennen gegebenen Formen genau verfertigt und gutte Stein dazu verwendet und dass darauf gesehen wird dass die zum Gebäude abzuliefernden Steine durch den Transport nicht beschädigt werden. Eben so mit Stamm die Verbutzung fleissig und genau zu machen, besonders aber aufzutragen das die Rauchfänge innen rein verbutzt sind und die Luftzüge der Arreste gut ausgebutzt werden.

An die Gnädige Frau bitte ich meinen Handkuss und an Herrn Baron meine Empfehlung. Genehmigen Sie Euer Hochwohlgeboren die Versicherung meiner Ergebenheit und Hochachtung mit welcher zu seyn ich die Ehre habe

Euer Hochwohlgeborener
ergebenster Diener
Michael Pollack
Baumeister
Pesth den 6. Xber 1828

14

Kályhásmester és lakatosmester szekszárdi útját jelenti be, akik a helyszínen fogják a megfelelő kályhafelállítást kidolgozni. A további költségvetést egyelőre nem tudja küldeni, mert első rajzolója Alcsuton dolgozik.

Hochwohlgeborener Herr!

Auf Ihr geehrtes vom 24 ten dieses habe ich zu berichten dass wegen die Oefen, der Hafnermeister Prohaska, künftige Woche mit dem Schlosser Dlauhy selbst nach Sexard kommen wird um wegen die verlangten und sonst benöthigten Oefen mit Ihnen das nähere zu besprechen und die Proportion der Oefen dadurch zu bestimmen, indem er die Zimmer selbst ansieht.

Die 600 Kehlheimer Platten können wann immer abgeholt werden, nur bitte ich Hr. von Czappo wollen gefälligst den Schiffer bestimmen, für alles zu sorgen, da ich meiner anderweiligen Geschäfte wegen ausser Stand bin dergleichen Komissionen zu besorgen — dann bitte ich im Falle die Platten abgeführt werden deren Bezahlung gütigst zu bestellen.

Sowohl der Tischler als der Schlosser klagen dass in Hinsicht des Transportes die Schiffer nichts eingehen wollen als dass man selben die Spesen hier bezahle, diesem gemäss bitte ich dieselben das nöthige gütigst zu verfügen, dass die Schiffer unter dem Vorwand, das Komittat zahle nichts, dergleichen zur Abfuhr bestimmte Gegenstände liegen lassen.

Wegen dem Köstenanschlag kann ich nichts bestimmtes versprechen, da mein erster Zeichner in Aschut ist, doch ehestens zurück kömmt, wo ich denn gemeinschaftlich den Überschlag machen werde.

Das Chablon zum Kapitell liegt bey, oder es bringen selbes der Tischler mit.

Ausser an Ihre Frau Gemahlin bitte meinen Handkuss so wie an Herrn Baron meinen Respekt gefälligst zu melden, Herr Spiegel lässt sich Ihrer gütigen Erinnerung danken und sich ebenfalls empfehlen. Ich aber empfehle mich und bin Hochachtung

Euer Hochwohlgeborener ergebenster
Diener Pollack

Pesth, den 24 ten Oct. 829

Címzés a levél külsején:

Herrn Herrn Daniel von Czapó
ersten Vizegespann des löbl. Tolnauer
Komitats

Hochwohlgeboren
a Dengelitz

15

Schulmeyer pallér panaszos levele Pollackhoz munkaadója embertelen és erőszakos bánásmódja miatt. 400 forintnyi járandósága miatt mégsem akarna szökéssel szabadulni, mert hosszú idő munkadíját veszítené el.

Somberg am 27 ten Märtz 830

Lieber Herr v. Pollack,

Ich habe mich gehorsams zu melden und wünss mein seltzames Schreiben würt Ihnen in gutter Gesuntheit antrefen, was mich anbelangd bin ich Gott lob gesund aber sehr unzufrieden am 1 ten November 829 hat der Herr v. Sauska auhern lassen von der Arbeid, weil ich den Streid mit der Matam ausgemacht hab, wo Ihnen der Herr Hofrichter in Pesth davon erzelt hat, Von der Sache wie sie sich zugetragn hat, aber ich bitte inständig meinen Gott nur um dass ich mit Ihnen Herr v. Pollack müntlich sprechen kann, den beschreiben kann ich es gar nicht wie es in dem Haus zugeht, von selbigen Stunden an als ich die Matam gepriegeld hab Vor ihr krausames Schimpfen, von selben Zeit hab ich nicht mehr die Kost in Hauss sontern wen die Herrschaft abgespeist hat und es dem Hernkoch oder Köchin gelung war, so dann

ist mir mein Essen ins Quartier gebracht worn und jetzt wird mir im Quartier gekocht, am 31 ten 8 ber hab ich mit der Matam abgerechned und am 1 ten November hat sie ihrem Buller gemeld, derselbe sich in Mohasch aufhilt, dieser ist gleich zum Stohlgeschworener und hat im Erklärd von der Sache, aber nicht das warrs, am 9 ten 9 ber komt der Stollgeschworener nach Somberg und kleich über den Herrn und was da vorgegangen war in eine aterliche Hauss und so mehr der Sauska war erzürnd und liess mich holen ich kam hiniber in Sitzzimmer war die Versammlung jetzt gehts über mich her der Sauska sprach zu Stohlgeschworenen hier ist er, ich übergib ihm dem Komitad und Trückd zu mir hin und Sprach er Flögel dass hät ich thun können, Schlang in mein Hauss, und nicht er, nun so gab ich ihm zur Andword Eier Knatn häten das dun solln, so häte ich die Müh erspart nun jetzt fangt der Stohlgeschworener an, was klauben Sie Erschiessen hät Ihnen der Herr können, und das ist ein grosses Verprechen in einem Aterlichen Hauss, sowass zu tun und ham mir getrot mit Komtad Hauss und in Eisen und band wern sie mich Vord schicken und ich soll mich zuhauss verweilen sie wern mich abholen lassen, das was mir geschehn ist das ist alles oberflächlich aufgenommen worn. Vor mich war kein Recht vorhanten, am 3 ten Tag komt der Banthorn Korporal, ich soll zum Ober Stohlrichter kommen, ich frage im was er will mit mir, er gab mir zur Andword es würd mir schon bekannt sein nun so sage ich, ich respektiere den Herrn Oberstohlrichter seinen Befehl, ich geh nicht weil ich unter ein anters gepiet geher, aber wen der Herr Ober Stohlrichter einen Gewald anlegt dan bin ich Gezwungen hin zu gehen, Dieser Korboral Empfahl sich mit aller Achtung und in kurtzem kommt er und noch 2 mann, gewalt hab ich nicht mehr gebraucht, nun so gehe ich hin, da würd ich befragt ich erkläre die Sache aber da war auch alles vergebens, jetzt sprach der Ober Stuhlrichter es ist vill von meinen Bruder, er hat ihnen Erschiessen können, Sie hätten Solln Klaggen, so sage ich darauf, hab es der Gnätigen Herrn und Frau gemelt, er hat mir wohl verprochen er würts untersuchen und ich hätte mich solln gleichgültig Ver Kleichen, das hab ich nicht getan und hab dieser Matam ein Mierks gegebn. Vor die Zukunft dass sie nicht so lässterlich schimpft, der Ober Stohlrichter hat mich wohl angehert und bereinigte das in kurzem und Fürd sein Machtspruch 110 F for die Walenz 20 F vor die Schläh, er würd einen Zettel schrieb seinem Bruder wen ich noch Gelt darin stehen hab, das soll mir abgezogen werd und so sage ich mit Gewalt lässt sich viel thun aber ich Zahl keinen Kroschen, ich will es auch bey meiner Beherte untersuchen lassen wer Recht oder Unrecht hat, so hab ich mich empfoln und geh zu der Gnätigen Frau und erzähl ihr was der Ober Stohlrichter ausgesprochen hat, die Frau sagt zu mir ich soll mich nicht fürchten Sie würd mir nicht abziehn, ich soll es auch nur in Herrn auch melden, ich bin zum Herrn, melte was der Oberstohlrichter ausgesprochen hat, Eier Knaten bekommen 100 F for die Walentz und die Matam 20 F nun so sagte der Herr ich brauch nicht, jetzt hab ich im um Verzeihung gebeten, obentrein bei all meiner unrechten Behandlung was mier geschehen ist, und jetzt warte ich und war der Meinung dass ich mit gutem Fort kom, aber alles war vergebns, ich musste warten bis der Hofrichter von Pesth zuhauss kommt, 14 Tag vor Weihnachten kommt der Hofrichter, das Geld was er gebracht hat, von den hab ich nichts gesehen, ich war immer Reissfertig und Bas, 8 Tag vor Weinachten Fard der Herr auf die Jacht, in andern Tag kommt ein Prief von Jungen Herrn er sei Krang, die Frau sammt Ihrer Tochter kleich auf und fordgefahren, der Junge Herr ist beim Militär und liegt in Körmend, am 3-ten Tag kommt der Herr von der Jacht, er trifft niemand zuhauss an, die Frau kommt 14 Tag nach Weihnachten, bey der Nacht um 12 Uhr, alles ist in der Ruh, jetzt kommen die angerützt und die 80 Hund angefangt zu Bellen und Heilen, der Herr sprindt aus dem Bett und schaut was das sey, die Tochter springd vom Schlitten, lauf hinein Ihrem Vatter zubewillkommen, aber die Sach geht Konterrer, er hat die Tochter abgebrügelt, die Frau kommt auch über das hinein, sie hat gesehen dass nicht gut zugeht, sie kerrte kleich um, der Herr liess die Tochter aus er spring um sein Gewehr, unterties lauft die Tochter bey der antern Tür hinaus und ford zum Hofrichter ins Hauss, da warn sie 2 Tag bis die Sache vermittelt

ward. Jetzt muss ich warten bis alles in guttem Stand ist nun jetzt geh ich hinüber und hab Sie gebethen um das ich zuhaus komm Sie giebt mir zur Antwort, Jetzt hab ich Ihnen schon so lang, jetzt ist nicht der Müh werd und bey Geld bin ich jetzt auch nicht und diessen Sommer müssen wir fertig wern darüber sage ich Eierknaten, mit was wir ham hier Material und alles was jetzt vorkommt das kost will, da sagte Sie das ist meine Sorg, mit diesem ward mir abgetan nun will ich den Anfang sehn, wie es gehn wirt wenn sie mich nicht auszalln können, Herr von Polla k hat ihnen wohl zu verstehen gegebn dass man soll alle Wochen auszaln können aber das ist alles vergebens. Ich habe bereits 400 Fl darrin Sten, auf solche Art bin ich gebunten dazu bleim und am Ente gar ein Sklafen ihnen anzugeben, 5 Monat ist foriges Jahr gearbeited worn und Maurer warn 2. 4. 6. 8. und ein Wochen bis 10 und in dieser Zeit ist gemacht worn Von der Prunkzimmer der Kanal bis in Kram, die Kuchel ist abgeendert worden wo es auch jetzt gut tud, hernach auf dieser Seite beim Buchtsm 0 im 1 ten Stock sein die Zimmer und Gang gebutzt bis zum Sall übern Sall ist auch schon angfanget worn, hernach im Vestibül die Säuln und architrav gewolb und die 2 Gewölbe lings und rechts wo die Bodn Stig darauf zu stehn kommd übrigens steht alles frey, dieser Winter war ser streng hat 4 volle Monat gedauert, Schnee war 2.9 bis 3'' hoch, übrigens wünsche ich Sie wolaufzusein und Rekommantier mich in Ihren Hult zu verbleim

Johann Schulmeyer

16

Pollack a szerencsétlen Schulmeyer levelét azzal a kéréssel továbbítja, hogy Csapó maga forduljon a pallér munkaadójához, intéztesse el a járandóság kifizetését és hasson oda, hogy ez a jól használható pallér Stamm segítségére a szekszárdi építkezéshez kerüljön. Egyébként a teremmel kapcsolatos ácsmunka előkészítésénél tartanak.

Hochwohlgeborener Herr und Freund,

nachdem ich die Grund und Aufrisse, sowie die benöthigten Profille und Schablonen verfertiget hatte, übergab ich zukleich Herrn Spiegel die nöthigen Zeichnungen des Saales um sowohl in Rücksicht des Dachstuhles das nöthige einzuleiten, und den Köstenanschlag besser verfassen zu können. Indem ich Ihnen Hochgeehrtester dieses zur Kenntnis bringe, bitte ich Sie eine Gelegenheit zu verschaffen, die bemelten Gegenstände, die zur Ausführung höchst nöthig sind, in Ihre Hände zu bringen, auch glaube ich nicht unrecht zu thun, wenn ich bemelt Pläne befor ich selbe abschicke Sr. Gnaden dem Herrn Obergespann mitheile.

In Hinsicht meines in Somberg befindlichen Ballirs Johann Schulmeyer habe ich endlich durch selben gestern Nachricht erhalten, ich enthalte mich aller Ausserungen über dieselben und bin so frey Ihnen liber Herr von Czappo dessen eigenen Brief zu schicken, mit der Bitte, dass wenn Sie etwas vermögen, denselben aus denen Händen dieses eben so ungeschlachteten als groben Hidalgos zu entziehen. Die Sache ist zwar sehr einfach, doch dass diese Leuthe dem armen Teufel so viel schulden, dies macht die Sache sehr schwer, den wahrscheinlich haben diese Menschen die Mittel nicht, demselben zu befriedigen. Ausser den was Sie von ihm selbst lesend, schrieb er mir in Kontrakt, dass Stamm ihm geschrieben hatt, zum Bau nach Sexard zu kommen, dass derselbe wegen dessen vordernden Rückstand nicht abgehen könnte — ich denk doch den Rückstand werden wir schon finden, welchen Sie mir lieber Herr von Czappo, ich stehe bey Sr. Exzellenz dem Herrn Obergespann gutt an, könnte dabey etwas wirken, der Gutsführer, ich denke Schulmeyer, soll einen Schuldschein nehmen. Ich erwarte Ihren gütigen Rath, indessen nehme ich mir die Freiheit, hochdenselben, nebst aber erwähnten Schreiben des Schulmeyers, ein Schreiben an die Frau von Sauska und ein detto an den Ballier beyzuschliessen, weil ich in der Meinung bin, dass die bemelten Briefe von dort aus um so gewisser in die rechten Hände kommen, besonders da ich zukleich bitte in den der Sauska die Adresse beizusetzen. Ich bitte Euer Hochwohlgeboren vielmehr um Verzeihung, dass ich Sie bey Ihren ohnehin vielen Geschäften noch mit

meinen Bitten belästige, jedoch hoffe ich in so fern dero Vergebung zu erhalten, da der Hauptzweck darinnen besteht, dem lb. Komitat und Herrn Sturm einen braven Mann zu verschaffen, der wirklich nöthig ist.

In der sichern Erwartung der gütigen Erfüllung meiner Bitten und den das Euer Hochwohlgeboren selbst an die Sauskaischen einige Zeilen schreiben möchten und vielleicht darinnen meine Verhältnisse mit dem Herrn Obergespann berühren könnten, schliesse ich dies mein ergebenes Schreiben mit der Bitte, der Gnädigen Frau meinen Handkuss und Respekt gefälligst zu melden und dem Herrn Baron mich zu empfehlen. So wie es meine dermahlen vielen Geschäfte erlauben, werde ich mir die Freyheit nehmen Euer Hochwohlgeboren meine Aufwartung in Dengelitz zu machen, um dieselben meiner wahren Hochachtung und Verehrung mündlich zu versichern, mit welcher ich stets zu seyn die Ehre habe

Euer Hochwohlgeborenen
ergebenster Diener
Mich. Pollack

Pesth den 8 ten April 830

Den Brief an die Frau Sauska ist ganz einfach und sehr höflich, dass der Ballier eben so u. dem ersten entsprechend.

17

Izgatott levél a kolerajárvány heteiből. Utazni nem lehet, élelmiszerhiány és drágaság uralkodik, mindezért a Szent Szövetség helytelen politikáját okolja. Mentegeti érzelmi kitörését, amelyet azon nemzet iránti szeretete váltott ki, amelynek közösségében él és ahová örökké tartozni kíván.

Hochwohlgeborener Herr!

Es ist in der That nicht meine Schuld, wenn ich Dero Schreiben weder beantwortete, noch Ihrer güttigen Einladung gemäss, mit Hr. Spiegel folgte ; aber auch dessen Entschuldigung muss ich zukleich übernehmen, da selber zur Zeit Ihres verehrlichen Schreibens im Fieber krank lag, und dahero sich die Zeit zwischen genesend und nicht genesend das Reisen und nicht Reisen verlief, und am Ende weder genesen, noch gereist wurde, und ich mich soweit in die Lage versetzt finde dieselben recht sehr um Verzeihung und zukleich um die güthige Aufnahme meiner Entschuldigung zu bitten, Ihr so werthes Schreiben nicht eher beantwortet zu haben, welches ich mir um so mehr versprechen zu dürfen schmeichle, da ich schon beschlossen hatte und auch alles vorbereitet war, um diese Woche in Gesellschaft meines Sohnes Ihnen meine Aufwartung zu machen und zukleich das Glück haben dero verehrungswürdigen Frau Gemahlin die Hände zu küssen und Herrn Baron von Zerbst meine Hochachtung zu bezeigen, Ihnen aber Hochverehrungswürdigster zukleich für den empfangenen sehr gutten Tabak zu danken und in Dero beglückender Gesellschaft, das Comitatshaus in Sexard zu besichtigen. Alle diese für mich hoch angenehmen Erwartungen aber wurden durch die so unverhoffte Contumacz oder Sicherungsanstalten hierorts gehemmt, da ich wohl hinausfahren könnte, aber bey meiner Rückkunft 10 odert gar 20 Tage in denen vor der Linie errichteten Hütten zubringen müsste, diesem nach ist es für jetzt nicht möglich meinen oberwähnten Entschluss auszuführen, ich behalte mir jedoch bevor, denselben unter geeigneten Verhältnissen mit Ihrer güttigen Erlaubnis auszuführen. Auch hoffe ich das Hr. v. Spiegel, den ihm gegebenen Auftrag die Zimmerleuthe betreffend vollbracht haben wird.

Obschon die fatale Krankheit weit von uns entfernt ist, so lebt man doch in Besorgnis und trift eine Menge von Anstalten, um deren Einschlepung hierher zu hindern, welches zwar sehr lobenswerth ist und es noch mehr seyn würde, wenn man die Bewohner bey der Städte dahero durch eine passende Proklamation davon verständiget hätte, das geschah aber bis heute nicht, dahero laufen so vielfälltige Gerüchte herum, der eine sagt hier, der andere dort sey die Krankheit verspürt und doch ist an allem nichts wahr, es sollen zwar an der

Theiss ansteckende Fieber sich befinden, die aber mit der Collera nichts gemein haben, und wovon die Ursache ein Mangel guter und in dem Genuss schlechter Nahrungsmittel liegen mag. Indessen ist hier alles in Verwirrung, die Theuerung nimmt zu, und kleich in einer belagerten Stadt sucht jeder das es wie nur immer im Stande ist, sich zu proviantieren, da man nur weniges von den umliegenden Ortschaften herein lässt. Dies ist unsere dermahlige Lage und es scheint, dass sich dieselbe nicht so bald ändern dürfte. Darum sind die sauberen Russen und mitunter die Heilose (?) Heilige Alianz schuld, ich verstehe zwar von der hohen Politik wenig, oder vielleicht gar nichts, aber es dürfte doch dass es klüger gewesen wäre dazumahl Polen, diesen ewigen Anstoss herzustellen, und das genommenen denenhalber zu erstatten.

Verzeihen dieselben, wenn ich Euer meine Empfindung zu weiter ging als ich sollte, doch das Gefühl für das was Recht ist theile ich ja mit ganz Europa und besonders mit jener Nation unter der ich lebe und ewig gehören will.

Indem ich dieselben bitte Ihrer Verehrungswürdigen Frau Gemahlin meinen Respekt und Handkuss zu melden, bitte ich zukleich meine Empfehlung an Herrn Baron und zukleich dass dieselben die Versicherung meiner unbegrenzten Hochachtung und Verehrung gütigst begnehmigen wollen, mit welcher ich zu seyn die Ehre habe

Euer Hochedelgeborener ergebenster
Diener
Michael Pollack

Pesth den 7 ten July, 831

Spiegel lässt sich vielmals empfehlen, er ist mit dessen kranken Frau in Fürrett.

18

Az első levél a kolerajárvány óta, amelynek Pollack két leánya is áldozatul esett, ő maga is belebetegedett az izgalmakba. Kívánja, hogy „szép hazánkat az ég ilyen és hasonló csapásoktól megkímélje". Most is nagyon érdekli a megyeháza építése és reméli, hogy nemsokára a helyszínen is megtekintheti.

Hochwohlgeborener Hochzuverehrender Herr Vizegespan!

Ihr verehrliches Schreiben vom 3. ten Dezember kamm erst am 21. ten desselben in meine Hände, und da ich zur Zeit sehr krank war, so fühle ich mich erst jetzt in Stande gesetzt Ihnen denselben beantworten zu können. Eine Wochen kam ich nicht aus dem Hausarrest gestern den 16. ten fuhr ich das erstemahl in die Luft und fing zu arbeiten an, doch ich fühle mich sehr schwach und besonders in meiner Denkkunst angegriffen, indessen wird sich dies geben. Ich war übrigens sehr besorgt, dass Sie mein Stillschweigen auf Ihr so schönes und theilnehmendes Schreiben übelnehmen möchten, so lange Sie die wahre Lage nicht wussten, jetzt aber glaube ich mich beruhigen zu dürfen da Sie die wahre Ursache wissen und mir dahero sicher vergeben werden.

Gottlob nun ist diese fatale Collera auch in Wien zu Ende und Sie und Ihre Hochschätzbarste Frau Gemahlin können sich nun wieder erfreulichen Hoffnungen überlassen. Ach! ich und meine Frau haben sehr viel gelitten und erlitten und dass nicht nur alleyn durch den Verlust zweier Töchter, sondern selbst in Wien traffen uns empfindliche Verluste! Doch was machen, dulden! leiden, unterworfen und hoffend! dass der gütige Himmel uns alle und unser schönes Vaterland nicht nur allein von der Collera, sondern auch von allen anderen Übeln bewahren werde.

Sehr interessiert mich die Nachricht dass Ihr Komitatshaus trotz aller eingetrettner Störungen vorschreit(et), welches um so schöner ist, da leider dergleichen Bauten nur zu oft auf lange Jahre Störungen erleiden und nicht selten der erste Theil sich verfallen befindet, eher der zweite zu Bauen angefangen wird — doch unter Ihrem so umsichtsvollen und thätigen Leitung konnte dies der Fall nicht seyn und somit wird die gegenwärtige Mitwelt und die Nachkommenschaft sich wohl immer Ihrer mit Dank erinnern.

Das betreffende Monument habe ich nicht vergessen und werde auch nicht ermangeln bey nur einigermassen hergestellter Gesundheit einige Entwürfe zu verfertigen und dieselben Ihrer Einsicht unterbreiten, welchem ich übrigens alle die Erfordernisse zu geben bemüht seyn werde die die Sache und Sie wünschen.

Übrigens hoffe ich dies Jahr wirklich das Glück zu haben Ihnen und Ihrer gnädigen Frau Gemahlin in Dengelitz meinen Respekt erweisen zu können und in diesem so schönen und freundlichen Landsitz einige Tage zu verweilen, indessen ich Sie bitte Ihrer gnädigen Frau Gemahlin meinen Handkuss zu melden, bitte ich mich auch Hrn. Baron v. Zerbst zu empfehlen, mit welchem ich mich Ihrem Wohlwollen und Freundschaft empfehle als dero ergebenster Diener

Michael Pollack

Pesth den 19 ten Januar 1832

19

Pollack hirtelen felindulásban írt, kissé ingerült levele, amelyben tiltakozik a tervében szereplő rizalit elhagyása, a nagyterem karzattal való ellátása és néhány, tervétől eltérő megoldás ellen, amit tudta és jelenléte nélkül illetéktelenek kivitelezni kezdtek. Nem ismeri ki magát az egész ügyben és kéri az alispán mielőbbi magyarázatát.

Hochwohlgeborener Herr Vizegespann!

Es tut mir sehr leid dass ich in Bezug Ihres verehrlichen vom 29 ten Juny mich ganz und gar nicht auskenne, und dass die Beschreibung des Zimmerpalliers mir ebenfalls die Sache nicht ganz verständigte ; indessen glaube ich doch soviel zu entnehmen, dass der Saal eine Gallerie haben sollte, dass das Risalit wie es dermahlen besteht wegbleiben soll, dass die Mauer X ebenfalls wegbleiben soll und somit der Saal den Raum AB und CD einnehmen soll. Auf diese Art würde der Saal weder grösser noch bequemer, und sollte darin noch eine dauerhafte Gallerie angebracht werden, so müssten aber mehr Pfeiler seyn, wodurch der Saal anstatt erweitert nur verengt werden würde. Drum hat es grosse, fast unüberwindbare Schwierigkeiten für den Tippelboden und das Dach — noch mehr wenn die Platten des Saales ohne Stützen werden sollte, die zukleich die Gallerie tragen. Handelt es sich blos um den Saal vergrössern und Gallerien anzubringen, so kann die Mauer ganz ausbleiben und mit Beibehaltung des alten Vorprungs der Saal den ABCD Raum haben und die Länge von EF einnehmen, auf diese Art würde das Dach gesichert, der Boden ohne Künsteley und 2 Gallerien seyn. Heitz ist kein besserer als die angetragene, kann bleiben wo selber dermahlen steht.

Hochverehrter Herr und Freund, dies ist meine Ansicht in der Sache, vielleicht habe ich Sie verstanden, vielleicht nicht oder nicht ganz — ich bitte, belehren Sie mich oder Sie dies schriftlich nicht können, so soll das Komitat die Kösten anwenden welche eine Reise dahin verursachen — Ihnen Verehrungswürdiger zulieb würde ich dahin gehen, obschon Zeit und Umstände reicher Art eine Hindernis sind. Auch könnte der Saal noch höher geführt werden, so dass die Mitte über das andere Gebäude empor geht, welches dann die Facade gegen die Hauptstrasse geht mehr zur Zierd als Nachtheil gereichen würde, wie denn nun sey, ich werde Ihre güttige Belehrung oder wenn das was ich weiss genug ist so könnte der Ingenieur oder wer will dann arbeithen der Teilschnitt durch diese Herrn gepfuscht zu sehen. Zukleich benutze ich die Gelegenheit Ihnen für dero güttige Bemühung in Betracht des... mit dem ... zu danken, belieben dieselben auf Einsicht zu handeln und unserer Leistung gemäss zu seyn — die betreffende Papier hat Ihr Herr Bruder durch die Mutter schon erhalten. Auch bitte ich meinen Handkuss an die Gnädige Frau und alles Schöne an Herrn Baron mit welchem ich mich empfehle und mit tiefster Verehrung bin

Euer Hochwohlgeborener ergebenster Diener
Mich. Pollack

Pesth den 1. Jully 832

Ich bitte meine schlechte Schrift zu entschuldigen, da ich heute zwey Komissionen habe, inzwischen Sonntag ist, wo ich ohnehin gewöhnlich viel zu thun habe und die Gelegenheit welche alsobald abgeht überdies sehr drängt. Herr von Spiegel ist gestern mit seiner Frau nach Ischel und kömmt erst in drey Wochen.

20

Ingerült hangú levél. Betegsége miatt nem tudott azonnal válaszolni, különben sem látja értelmét a vitának, mert a szekszárdiak nem akarnak oszlopokról hallani és a rizalittal sem értenek egyet. Sajnos az a tapasztalat, hogy orvostudományhoz és művészethez, főleg építészethez mindenki érteni vél és ebből fakad a sok illetéktelen beavatkozás.

Insonders Hochschätzbarster Herr Vizegespann,

Ihr verehrliches Schreiben vom 4 ten July erhielt ich Sonnabend nachmittag den 7 ten und da mir weder die Zeit erlaubte, noch meine Gesundheits Umstände erlaubten, dasselbe Ihrem Wunsche nach mit umgehender Post zu beantworten, so vertagte ichs bis heute, damit mein Schreiben noch vor 4 Uhr auf die Post kommt, indem es sonsten zu spät würde, wenn ich erst Morgen hätte schreiben wolen. Ihr verehrliches Schreiben empfing ich im Bette, wo ich wegen einer Haemeroide Kolik liegen musste, heute noch bin ich erst zum erstenmal und zwar nur darum aufgestanden, um Ihrem Hochschätzbarsten antworten zu können.

Ich enthalte mich allem weitfläufigen Auseinandersetzen dessen was über die Sache zu reden wäre, da dies ohnehin zu nichts führen würde indem man mir mahl für die Säulen abgeneigt ist, nur bedaure ich, dass als ich in Sexard war, diese Sache unberührt blieb, indessen ist es nun so und somit bleibt mir weiteres nichts als Ihnen Ihr Fragen zu beantworten und zwar dass 1 tens bey dem nun herzustellenden 18 bis 24 Zolligen Risalit die nehmliche Eintheilung um die Facade bleiben, wie selbe ursprünglich entworfen ist — 2 tens die Gallerie kann allerdings auf Steinernen Tragsteinen oder noch besser von Eichenholtz haltbar angebracht werden, da das Geländer desselben besser befestigt werden kann als aus Stein — die Zeichnung werde ich Ihrem gemäss verfertigen und bitte ich mir zu sagen, ob die Gallerie die ganze Länge des Saales oder wieviel Raum einnehmen soll. — 3 tens die Luftheitz kann nach dem wie ich es Herrn Stamm explizierte allerdings in die Quermauer geleitet werden, doch ist dabey besonders zu bemerken, dass dieselbe, wenn schon nicht besonders, doch stets in aufsteigender Richtung geschehen müsse und dass es gar nicht zum nochmaligen Bedingnis gehört, dass die kalte Luft dieselbe Ziehung erleide, welche dahero dort zu verbleiben soll wo selbe dermahlen angetragen ist. Doch bemerke ich, dass im Fahll die warme Luftkanal in das Gewölb geführt werden sollte, der Kanal rund herum mit gutem Lehm zu verstossen seyn dürfte, um die warme Luft haltbar zu machen.

4 tens bin ich der Meinung, dass obschon der Saal die zwey Seitenfenster verliert, dieselbe ohne Fenster im Gang hinlänglich Licht haben wird und dahero keiner weiteren bedarf. 5 tens da die eine Thüre mit dem Quartier des Herrn Obergespanns in Verbindung steht und dahero als fixiert angenohmmen werden müsste, so wäre die andere Thür in kleicher Entfernung aus dem Winkel des Saales anzubringen, und da die zuerst erwähnte vielleicht noch etwas gegen die Hauptmauer gerückt werden könnte, wodurch die zuletzt erwähnte vielleicht praktikabelbahr würde.

Auf alle Fälle geht bey der Hauptstiege die Communikation welcher — da dies aber gerade nicht ganz entenderlich seyn dürfte, so würde die halbe Thür noch genügen. Übrigens bin ich Ihrer Meinung, dass es viel klüger sey, den Menschen nach zu geben, wenn auch schon die Überzeugung fehlt, dass es so besser wird, indessen die Herren wollen es so haben, und da das Glück des Menschen in dessen Zufriedenheit besteht so ist es ja einmalig wie die Sache geführt wird. Wegen der von mir erwähnten Pfuscherey muss ich inso-

ferne, als Sie diese in Ihrem Schreiben ebenfalls erwähnen, bemerken, dass ich weit entfernt bin, darunter jemand anderen als den Hn Ingeneurs zu verstehen die sich so gerne ermassen über Gegenstände zu sprechen, von welchen selbe nur die Schale kennen, übrigens ist es aber gewiss, dass es im Falle der freien Künste besonders aber in der Baukunst und Medizin die meisten Concernenten giebt — und dass es also nicht das erstemahl ist, dem allgemeinen etwas aufgeopfert zu sehen, von welchem sich die wenigsten eine wahre Vorstellung machen können. Indes seye es wie immer Ihrem Hochderohalben zuliebe werde ich stets beflissen seyn alles das zu thun, was Ihnen angenehm seyn kann und Ihren ohnehin so grossen Sorgen mindert, darum bitte ich Sie auch weiters mit mir zu befehlen.

Ich bin so frey Sie zu bitten die Gnädige Frau Gemahlin meinen Respekt und Handkuss, Herrn Baron aber meine Empfehlung zu melden, mit welchem ich Sie bitte die Versicherung meiner innigsten Verehrung und Hochachtung zu begnehmigen mit welcher ich zu seyn die Ehre habe

Euer Hochwohlgeborener ergebenster Diener
Michael Pollack
Pesth den 11 ten Jully 832 Architect

Ich bitte mich wissen zu lassen, ob das im Saal angeführte Gesims ausgeführt wird oder überhaupt wegbleibt.

21

Pollack hangulata megenyhült, igyekszik az új kívánságokat teljesíteni, de a terem ünnepélyes kialakításához ragaszkodik, ezért is javasolja a márványozást. Részletesen foglalkozik a padló parkettázásával, a közlekedés biztosításával és hangsúlyozza, hogy most is mindent elkövet a kívánságok minél teljesebb kielégítésére.

Hochedelgeborener, insonders Hochgeehrtester Herr Vizegespann!

Auf Ihre beyden verehrliche Schreiben habe ich die Ehre zu erwiedern, dass ich mit Herrn von August gesprochen habe, und nach Verabredung mit demselben den Marmorierer Freytags um 12 Uhr bestellte, um dass Herr von August mit selbem das weitere besprechen könne. Was die Gallerie betrifft so wäre es freylich am besten wenn dieselbe gänzlich wegbleiben könnte, doch da dies nicht seyn kann, so bleibt nichts andres als dieselbe mit dem übrigen in Harmonie zu bringen und zukleich die erforderliche Festigkeit zu geben, welches nach der Meinung des Herrn Stamm und der mir von Herrn von August mitgetheilten Zeichnungen nicht der Fall seyn würde, diesem nach werde ich die fragliche Gallerie, sowohl im Aufriss als Profil dergestalt zeichnen dass deren Struktur unverkenntlich und dahero sicher ausgeführt werden könne. Nachdem der Saal zu marmorieren beschlossen wurde, so ist es nothwendig, dass die demselben betreffende Decorierung neu zu zeichnen, sollten indessen die Chablons des den Saal umlaufenden Gesimses so wie ich vermuthe sich schon in Sexard befinden, so soll es bey demselben frei Verbleiben und wird so wie die Zeichnung im kleinen angezeigt ist sammt dem Amfiteater rund um den Saal gefürt — von welchem Gesims der selbe noch marmoriert wird, einige Glieder verziert werden könnten, welches sehr nobel stünde und ganz wenig kostet. Wegen die 5 Thüren ist nichts geschehen, da ich die Pläne dazu nicht habe, diesen auch bitte ich mir den grossen Grundriss sowie die sämmtlichen Profille, sammt denen genauesten Massen, die Länge, Breite des Saales mit ehester Gelegenheit zu schicken, wonach ich nicht ermangeln werde, Ihnen in kürzester Zeit die neuen Zeichnungen rückzusenden.

Wegen denen Parketten muss ich bitten bey die Halbparketten zu bleiben, da die eichernen, ohne Wachs, und ohne dieselben zu wichsen unmöglich rein gehalten werden und dass überdies, die Reinigung derselben sehr erschwert seyn würde, da bey dem Zusammenfluss so vieler Menschen der

Boden jedem Unfug ausgesetzt ist und so zwahr, dass derselbe ni ht selten sogar abgewas hen werden müsste, bevor man ihn mit Wachs bearbeithen wollte, indessen wenn Sie dächten, dass dies alles statt haben könnte ohne dass man sich über die Schwierigkeiten die eine dergleichen Reinigung unermüdlich mit sich bringen müsste stosst, so könnte wohl ein eicherner Boden ein halb Parketten beigegeben werden, bedenke ich jedoch, dass es Ihnen an dergleichen Leuthen fehlen dürfte und dass durch des öftern Waschen der Boden viel eher zugrunde gehen müsse, so glaube ich Ihnen rathen zu müssen, bey die Halbparketten zu verbleiben, und dieselben so oft es nöthig ist ohne alle Steinsand, blos mit Flusswasser, worin etwas weniges Seife aufgelöst ist, mit Sägespänen anstatt mit Steinsand (der den Boden besonders ruiniert) aufzuwaschen und zu reinigen, die Seife gibt dem Boden oder dem Holz einen Glanz und zukleich etwas Nahrung und so kann der Boden 25 oder 30 Jahre dienen, wenn er anfänglich gut ist, während der ganz eicherne keine 15 Jahre in der Art dienen könnte die ich eben erwähnt.

Nun aber kömmt mir nachdem ich mit Herrn von August gesprochen habe, die Idee, dass nach dem die Hauptmauer noch nicht abgebrochen ist, dieselbe stehen bleiben könnte, um den Raum a zu benützen, und dadurch rückwärts die Gallerie so zu belassen wie selbe angetragen ward, jedoch würde sich dieselbe von b c erstrecken, um sonach die ganze Länge des Saales einzunehmen und nebst eine verhältnismässig grösseren Stärke, eine schöne Breite haben, und dem Saal selbst zieren, der Ziegelboden ginge dann von d e und würde so wie die andere in der Mitte aufgeschraubt, durch diese Eintheilung entstünden in der Front 5 und seitwärts 2 Fenster, die Thüren können in der Mitte des Saales, doch müssten dieselben von ihrem gegenwärtigen Standpunkt etwas verrückt werden.

Auf diese Art würde die Communikation mit denen beyder seitigen Gängen bleiben können, welches gewiss eine ebenso bequeme, als nothwendige Sache ist — die beiliegende Skizze zeigt Ihnen meine Idee ausführlicher, und die Ansicht, in wie weit das Mauerwerk als Attik über Fronten erheben werden müsste, um dem Saal eine gleichmässige Höhe und dem Dachstuhl die ervorderliche Festigkeit zu geben — nebst diesen beyden Entwürfen schicke ich zukleich die Zeichnung des Saales wie derselbe angetragen wäre, wodurch meine Meinung und Ansichten Ihnen deutlicher wird. Zu allem diesem bedarf ich meiner den Saal betreffenden Zeichnungen und Profille, sammt jene der Hauptstiege, damit ich in jeden fahl im Stande bin die gehörige Zeichnungen sowohl für die Maurer und Tischler und Marmorierer verfertigen zu können, auch bitte ich, mich wegen die den Saal oben erwähnten Chablons der Gesimse güttigst zu verständigen. Dass in Ihrem verehrlichen erwähnte halbrunde Fenster, in der entgegensetzten Seite betreffend, erachte ich dass dieselbe weder bey einem oder dem Andern Plan von Nutzen seyn dürfte, im Gegentheil nur Unkösten verursachen dürfte, diesem nach wäre mein Vorschlag dasselbe ganz wegzulassen.

So eben habe ich mit Herrn von Spiegel über das Ganze gesprochen, derselbe ist mit über die letzte Ansicht einverstanden.

Ich würde mich sehr glücklich schätzen, wenn Ihnen mein verworrnes Schreiben von dem in der That verständigte, was ich eigentlich wolle, und nehme mir die Freyheit dies eigentlich so zu erklären, dass ich mit meinem Vorschlag nichts anderes beabsichtige, das Ganze dem übrigen anzupassen und auf eine Art durchzuführen die Jedermann befriedigt, übrigens aber wünschte ich vor allem Sie Edler Herr und Freund ganz zu überzeugen, dass ich stets bereit bin für sie das Möglichste zu thun und keine Mühe spare Ihrer güthigen Meinung von mir zu entsprechen, nur bitte ich güttigst zu bemercken, dass es immer schwacher bleibt durch Briefe zu bauen, dennoch glaube ich dass es fast nothwendig seyn dürfte nochmahl an Ort und Stelle über die Sache zu sprechen, wenn das löbliche Committat anderts die Kösten deren opfern will, ich habe mit Herrn von Spiegel darüber gesprochen, auch er ist bereit mit mir dahin zu gehen.

Indem ich Ihrer Entscheidung so wie dem Empfang der erwähnten Gegenstände entgegen sehe bitte ich Sie die Versicherung meiner Hochachtung

und Verehrung für Sie und Ihr Haus gefälligst aufzunehmen mit welchem ich die Ehre habe zu seyn

Euer Hochwohlgeborener ergebenster Diener
Michl. Pollack

Pesth den 28. Jully 832.

22

Pollack részletesen és nyugodt hangon magyarázza, miért szeretne egy immár feleslegessé vált falat elbontatni, miért tervezte a termet karzat nélkül és hangsúlyozza, hogy olyan épületet szeretne létrehozni, amely a távoli jövőben is a Tolna megyeiek ízlését és kultúráját hirdetné.

Hochwohlgeborener, Hochzuverehrender Herr Vizegespann!

Es würde mir unendlich leid thun, wenn Sie meine letzte Ansicht aus dem Grunde nicht genehmigen sollten, dass die wahrlich mit nur zu vielem Eifer ausgeführten Mauern abgetragen werden müssen, wie oft habe ich als einfacher Privat nicht einer derley sondern viel beträchtlicher Arbeithen aus dem Grunde cassiert, damit ich mich nicht durch mein Leben hindurch mit dem Vorwurf martern dürfte wegen einiger Gulden einem so sehnlichsten Wunsche nicht entsprochen zu haben. Meine letzte Idee erfüllt alle Wünsche, indem es die so unentbehrliche Verbindung des eine Theil des Hauses mit dem andern auf eine würdevolle Art herstellt während der Gedanke diese Verbindung mittels Zudekung eines Theils der Hauptstiege die Stiegen verpfuscht und das Ganze für jeden Kommer unangenehm macht: meine Idee stellt die Gallerie lang, breit, folglich geräumig her, welches die... nicht nur nicht gerührt, vielmehr würde eine solche Gallerie sich so wie ein innerer Wirtshaussaal darstellen und entweder die Tüchtigkeit des Baumeisters oder die Anmuth des Erbauers darbiethen. Meine Idee giebt Ihnen einen Saal wie Sie ihn wie alle die Herren Stände ihn wünschen, erhaben, würdevoll und dem Ganzen angemessen, um dieses zu erlangen, bedarf es blos eines kleinen Opfers. Die Ausführung ist ohne Schwierigkeit, ja das Dach selbst wird fester, mit einem Worte es giebt nichts besseres, ob Sie, ob die Herren Stände es machen Wollen? ist eine Frage die wie ich glaube mit Ja beantworten kann.

In diese Voraussetzung habe ich einige mir nothwendigen Gegenstände zurückbehalten und selbst meine Abreise aufgeschoben, damit ich gleich nach Empfang Ihrer gefälligen Ausserung die Ansichten zeichnen und ausfertigen kann.

Herr von Spiegel ist nicht hier, es wird ihm leid thun, doch ich kann Sie versichern, dass die Ziegelbőden bleiben, der Dachstuhl wenig compliziert, folglich dauerhaft seyn wird, daher bitte, beschwöre ich Sie, geben Sie ja nicht zu dass der Saal anders gemacht wird, als ich denselben zuletzt entwarf, für welchen alles spricht und der eigentlich der Hauptpunkt um welchen sich die gute Meinung der gegenwärtigen und der Nachwelt aussprechen wird, ob die löblichen Stände deswegen Ihnen ein der Kultur so allbekannten Tolnauer Komitats Geschmack hatten, oder ob 100) F W imstande waren, denselben zu überbiethen.

Schliesslich muss ich Ihnen noch die Ursache erwähnen, warum eigentlich die Sache nicht kleich Anfangs auf die Art entworfen wurde: dies zu thun finde ich um mich von dem Verdacht zu reinigen ervorderlich als hätte ich nichts verschähbigt. Sie wiessen — der Plan zeigt es — dass Anfangs davon keine Rede war das Mansarddach über den Saal und dessen Vorsprung zu vorwerfen, um dahero dies zu benützen musste der Saal auf eine Art konstruiert werden, die das Dach erlaubte, spätter wurde davon abgegangen und die Pfeiller umgekehrt und da man auch zuletzt als ich in Sexard war davon nichts erwähnte so blieb die Sache bis auf einmahl alles die Säulen verwarf und da es nirgends mehr Theilnehmer und Kenner als bey der Baukunst und Medizin giebt, so schritt man in der grössten Eile zum abtragen ohne nicht vorher mich einigermassen verständiget zu haben. Sie schrieben und ich kritzelte fas(t) einem

Faliment an, die Post von Sexard geht langsamm, aber man baute fort und fort so wie die Sache ist, so ist die Sache noch, doch ich hoffe, mit Ihrer und Gottes Hilfe, so wie zu unserer allen Ehren und Wohl am Ende zur allgemeinen Zufriedenheit dass die verwunschene Mauer nur ein Theatralisches Versatzstück war und so wegfällt wie die Zehn sich ändert.

Diesen nach schliesse ich nun diesen Brief mit der Bitte in kürzester Zeit das ervorderlicher zu melden und versichert zu seyn, dass mir keine Mühe zu viel ist wenn ich Sie und das ganze löbl. Komitat zufrieden stellen kann, und auch überzeugt bin, dass dies nur der einzige mit welchem ich diesen meinen Wunsch zu erfüllen im Stande bin, mit welchem ich in aller Hochachtung mich Ihren hohen Wolhwollen empfehle und wahre als Ihr

ergebenster Diener
Mich. Pollack

Pesth, den 2. August. 832.

23

Pollack Mihály Spiegel ácsmester nevében is örömének ad kifejezést, hogy a karok és rendek az általa is helyeselt megoldást választották. Stamm minden útbaigazítást megkapott a kivitelhez, néhány párkányprofilt és részletrajzot a napokban fog küldeni. Köszöni az alispán eredményes fáradozásait.

Hochedelgeborener Hochzuverehrender Herr Vizegespann,

Sowohl ich als Herr von Spiegel haben Ihr Schreiben erhalten, es freut mich ganz ungemein, dass die Hohen Stände den besseren Theil gewählt haben, und besonders Ihnen danke ich für die viele Mühe welche Sie dabey hatten, aber auch nur Ihnen konnte es gelingen, die vorwaltenden Schwierigkeiten zu beseitigen — Spiegel nimmt auch sehr viel Antheil daran und lässt sich Ihnen bestens empfehlen.

Die Ausführung betreffend habe ich Herrn Stamm allhier von dem Nöthigen in Kenntnis gesetzt und da derselbe den Grundris hat, so liegt dem Vorschreiten der Arbeith kein Hindernis im Weg, indessen werde ich bis Ende dieser Woche das betreffende Profil verfertigen und deshalb samt dem Attik Gesimsschablon künftige Woche nach Tengelitz senden — die übrigen Gesimse bleiben alle wie selbe nach Buchstaben bezeichnet sind — nicht wieder werde ich Herren Alten (?) die Thüren umgeben deren nun jetzt nur 2 mit Verdachungen bedarf.

Indem ich mich Ihrem fernern Wohlwollen und Freundschaft bestens empfehle, bitte ich Sie Ihrer Frau Gemahlin mein Respekt und Handkuss, Herrn Baron aber meine Empfehlung zu melden, mit welcher ich mit wahrer Verehrung und Hochachtung die Ehre habe zu sein

Euer Hochedelgeborener ergebenster Diener
Michael Pollack

Pesth den 13 ten August 1832.

24

Pollack Mihály 1853-ból kelt végrendeletének szövege.

Eigenhändig geschriebenes Testament! Nachdem Niemand die Dauer seines Lebens bestimmen kann, so will ich noch bei hellem Verstande, und da ich mir wohl bewusst bin was ich thue meinen letzten Willen in Ansehung der Verfügungen erklären, welche mit meinem Vermögen nach meinem Tode, befolgt werden sollen.

Erstens Soll mein Körper nach dem man sich von dessen vollkommenen Ableben überzeugt haben wird, nach denen Gebrauchen der heil. Römisch-katholischen Kirche und zwar ohne allen Gepränge auf dem allgemeinen Friedhofe beerdiget werden, und ich überlasse es meinen Erben für das Heil meiner unsterblichen Seele das Erforderliche zu vollbringen.

Zweitens vermache ich dem Bürgerspital, dem Armen Institut, dem Waisenhause, dem Arbeitshaus, der Allgemeinen Versorgungsanstalt, so wie dem Städtischen Beamten Pensions Institut, Jeden insbesondere 50 fl CMe schreibe Fünfzig Gulden Conventions Münze, drey Silberzwanziger zu einem Gulden gerechnet, ferner insbesonders in gleicher Münze 200 fl CMe schreibe Zweihundert Gulden der Leopoldstädter Kirche, welche Geldbeträge meine Erben binnen eines Jahres an die Betreffenden zu entrichten haben.

Drittens Nachdem wir, ich und meine vielgeliebte Ehegattin Magdalene geborene Eger alles dasjenige, was sich zur Zeit meines Todes an unbeweglichen und beweglichen Vermögen ohne irgend einer Ausnahme, vorfindet, während unserer langen und glücklichen ehelichen Verbindung gemeinschaftlich erworben oder ererbt haben, so will ich, dass meine mich allenfalls überlebende Ehegattin Magdalene geborene Eger in vollen und ungestörten Besitz und im Genuss alles desselben belassen bleibe, und zwar um so mehr, als meine geliebte Gattin während der viel bewegter Zeit unserer Ehe so manche Drangsale und Beschwerden mit Geduld, innigster Theilnahme und jeder Art Aufopferung mit mir gemeinschaftlich ertragen, und mir zugleich die genügensten Beweise ihrer Wirtschaftlichkeit und Verwaltungsgabe gegeben hat, demnach will ich und verordne : dass so lange meine geliebte Gattin lebt, welche durch so viele Liebe und Sorgfalt für meine Person, ihre Anhänglichkeit und Theilnahme bewiesen hatt, dieselbe unter keinen welch immer Namen habenden Vorwand, gehalten werden könne, einen so benanten Väterlichen Erbtheil auszuscheiden, oder eine Theilung vorzunehmen, so wie es meiner vielgeliebten Gattin vorbehalten bleibt, aus dennen, von dennen Häusern und Grundstücken sich ergebenden Erträgnissen, wie möglich die nach meinem Ableben verbliebenen Passiven nach Massgabe der Erfordernisse, sowohl von diesen so wie auch durch Veräusserung jener Grundstücke welche nach deren Beschaffenheit zur Veräusserung von ihr geeignet anerkannt werden sollten, desgleichen auch bewegliche Gegenstände zu tilgen, die verbleibenden Geldbeträge jeder Art aber zur Instandhaltung der Häuser, Weingärten etc. so wie ihres Haushaltes, und gemäss unserer gemeinschaftlichen mündlichen Übereinkunft entsprechend zu verwenden.

Viertens Habe ich nach reiflicher Überlegung und im Einverständnis meiner vielgeliebten Gattin Magdalene beschlossen, dass nach Unserer beiderseitigen Ableben unsere ehelichen, worunter auch der unserer verstorbenen Tochter Marie verehelichte Neysel hinterlassene Sohn, unser Enkel Carl Neysel, so wie insgleichen alle Kinder meines aus meiner Ersten Ehe mit Marie Anna Schöffmann erzeugten Sohn Franz welche sechs Kinder von dessen verstorbenen Gattin Franziska Dietel abstammen, gleich meinen Kindern und Enkeln zweyter Ehe zu meinen respekt. zu unseren rechtmässigen universal Erben einsetze, demgemäss sich dieselben in unseren sämtlichen Nachlass welche nach Berichtigung allen dazumahl verbliebene Passiven zu gleichen Theilen theilen sollen, bezüglich der Kinder meines Sohnes Franz jedoch bemerkt wird, dass sämtliche dessen oberwähnte Kinder eine Einheit in der Art bilden, dass der denenselben zufallende Erbentheil unter dieselben wieder zu gleichen Theilen vertheilet werden soll.

Fünftens Alles das jenige was meine Söhne zweiter Ehe, so wie mein Sohn erster Ehe von mir bei meinen Lebenszeiten erhalten haben, soll, wie schon damals geschenkt, auch hinfüro denselben als geschenkt verbleiben, demzufolge in dem Fall als sich hierauf bezügliche Schriften oder Schuldscheine von Einem oder dem Anderen vorfinden sollten, ich diese als gänzlich unzuständig und unverbindlich erkläre.

Sechtens Um aber bezüglich dieser meinen Söhnen schon bei meinen Leben gemachte und Punct 5. bestätigten Schenkung, eine Gleichmässigkeit unter Allen meinen Kindern herzustellen, verordne und will ich, dass jede meiner beiden Töchtern, nämlich Magdalena und Adelheid, ein prae Legat von 10.000 Fl. CMe schreibe Zehntausend Gulden Conventionsmünze, drey Silber Zwanziger zu einem Gulden gerechnet über den denenselben zufallenden gesetzlichen Erbantheil zukommen soll, da aber meine Tochter Magdalena verehelicht gewesene Anton Unger zur Zeit si h nicht mehr am Leben befindet, so fällt dieses prae Legat

so wie der derselben zufallende Erbantheil auf deren fünf hinterlassene Kinder, für jedes zu gleichen Theilen.

Siebentens Nach dem mein Sohn Franz das ihm von seinen Grossältern mütterlicherseits zugefallene Erbe zur Zeit seines Geschäftsantrittes, nebst zugleich auch jene Gegenstände, welche aus der Verlassenschaft seiner Mutter Anna Schöffmann für denselben eigends aufbewahrt wurden, bereits erhalten hatt, und überdiess noch von mir und meiner vielgeliebten Ehegattin zur obbemelten Zeit sowohl für seine Person als auch für dessen Arbeitspersonale mit aus unseren eigenen Mitteln angeschaften Einrichtungsgegenstände vollkommen ausgestattet wurde, und zugleich von mir 6000 fl WW schreibe 6000 Gulden Wiener Währung als halben Betrag des während 19. Monathlichen ersten Verehelichung mit dessen Mutter erworbenen Vermögens ausbezahlt erhalten hatt, und endlich laut dieser meiner letztwilligen Anordnung sowohl von mir als auch von meiner geliebten Ehegattin laut Vierten Punkt dessen oberwähnten Kinder zu gleichen Erben eingesetzt habe, so halte ich mich um so mehr berechtigt erwarten zu dürfen, dass mein Sohn Franz nicht nur daraus, sondern auch in Berücksichtigung anderwärtig für denselben geleisteten braven Zahlungen als noch bei meinen Leben geschenkt erhalten hatt, einen Beweis sowohl meines Väterlichen als auch des Mütterlichen Wohlwollens und Liebe für denselben dankbar anerkennen wird.

Achtens Nachdem mein Sohn Alexander sowie desgleichen mein Enkel Carl Neysel, welche beide in der kaiserlichen königl. Armee dienen mit Ihren übrigen Geschwistern gleichen Antheil an dem Erbe haben, so finde ich mich denoch um möglichen Wechselfühlen vor zu beugen veranlasst zu verordnen dass von jeden der beiden benannten zufallenden Erbantheil ein Kapital von 12.000 fl CM zu Gunsten derer rechtsmässigen Erben ausgeschieden und diese zwey Capitalien einzeln pupillarmässig sicher gestellt, mithin 24.000 flCM schreibe Zwanzigviertausend Gulden in Conventions Münze nutzbringend angelegt werden, die davon entfallenden Interessen aber meinen Sohn Alexander sowie meinen Enkel Carl Neysel und deren Ehegattinnen lebens länglich, die Kapitalien aber erst nach dem Ableben der einen oder der andern Eltern sowohl unter die zur Zeit vorhandenen als allenfalls nachkommen Kindern meiner Enkeln zu gleichen Theilen zukommen sollen.

Neuntens So wie meine vielgeliebte Ehegattin Magdalena geborene Eger wie ich schon im dritten Punkt bemerkt habe, im alleinigen und ungestörten Besitz alles des jenigen beweglichen und unbeweglichen Vermögens, welches sich nach meinem Tode vorfindet, verbleibe, so soll und steht es derselben frey, da mit im Sinne unserer hierüber mündlich gepflogener Verabredung und Einverständniss, sowohl mit dem meinigen als auch mit eines oder mit das andere unserer gemeinschaftlichen Kindern, noch bei ihren Lebzeiten oder Testamentaliter damit zu betheilen. — Meine vielgeliebte Ehegattin wird auch Sorge tragen, dass der theilweise von deren Eltern herrührende, von uns aber aus eigenen Mitteln durch Ankauf vergrösserten und mit Gebäuden Wirtschaftsgeräthen und Einrichtungsstücken ausgestatteten Weingarten Besitzthum in Tothfalu, wie möglich im vortwährenden Besitz unserer gemeinschaftlichen Kinder verbleiben möge, als an dasselbe sich so viele freundschaftliche und Familienerinnerungen knüpfen, demzufolge dieses Besitzthum unter die zur allgemeinen Theilung bestimmten Gegenstände nicht begriffen sein soll. Es ist daher mein ausdrücklicher Wille und Wunsch, dass die Tothfaluer Weingärten nach dem Ableben meiner geliebten Ehegattin sammt denen Gebäuden, Wirtschafts oder sonstigen Einrichtungsgegenständen zum bleibenden Andenken ihrer Mutter und Grossmutter, welche beide dieselben so zärtlich liebte, unter unseren gemeinschaftlichen Kindern jeden mit gleichen Anspruch als Familiengut verbleiben soll. Sie haben daher den Nutzen und Schaden gemeinschaftlich zu tragen, so wie sich mit ihrer Mutter und untereinander über die Bedingnisse zu verständigen wenn Alle, Einige oder Einer dieses Besitzthumes behalten wollen und sich der über der Entscheidung ihrer Mutter zu unterwerfen.

Schliesslich erwarte ich von meinen sämtlichen Kindern und Enkeln dass dieselben pflichtschuldigst bemüht sein werden ihrer Mutter resp. Gross-

mutter und Schwiegermutter, die Hochachtung und Verehrung zu zollen welche dieselbe durch ihre unermüdete Sorgfalt und Liebe für ihre Kinder und Enkel in hohem Masse verdient und in dem ich mich dessen überzeugt habe, eben so erwarte ich dass meine sämmtlichen Erben es dankbar anerkennen werden, welche Sorgfalt ich für dieselben im Leben hatte, und durch diese meine letztwilligen Anordnungen rechtlich und gewissenhaft für dieselben gesorgt zu haben, und deshalb hoffen dürfe, dass meine sämmtlichen Leibeserben und Enkel hiewie meine Liebe für dieselben genügend und dankbar ersehen, welche ich für dieselben im Leben gehegt und welche mich auch in das Grab begleitet, wohin ich mit beruhigten Bewusstsein nach dem Willen des Allmächtigen und dessen weisen Gesetzen gemäss von hiernieden scheide.

Urkund dessen ich dieses eigenhändig geschriebene Testament mit meines Namens eigenhändigen Unterschrift so wie desgleichen durch die hie zu erbettenen H. H. Zeugen unterschreiben und mit meinen und mit deren Insigel gesiegelt haben. So geschehen in der Königlichen Freystadt Pesth den 8 ten März Eintausend Achthundert Fünfzig Drey Michael Pollack m. p.

Dass der Herr Erblasser gegenwärtiges Testament vor uns zu gleicher Zeit versammelt gewesenen, hiezu eigens erbettenen Zeugen für seinen freiwilligen und zwar eigenhändig geschriebenen letzten Willen feierlich erklärt und uns zur Sollenisierung desselben ersucht haben, bezeugen wir mit unserer eigenhändigen Unterschrift und beigedrückten Insigeln Unterschrift 8. März 1853 Franz Szepessy als erbethener Zeuge Ignatz Perger als erbethener Zeuge Gabriel Mátray als erbethener Zeuge S. Pentsch als erbethener Zeuge, Anton Reich k. k. Liquidator als erbethener Zeuge.

A fenti hivatalos végrendelethez csatlakozik egy kiegészítő-fogalmazvány, amely néhány családi jellegű ismétlésen kívül az alábbi pontokat tartalmazza :

5. Meine hinter lassenen vielen Zeichnungen sollen gesichtet und dasjenige davon welches hiezu tauglich anerkannt werden dürfte, der hierortigen Zeichenschule wenn es dieselbe wünschen sollte, zukommen.
6. Meine Bibliothek und Kupferwerke aller Art, dürften zum Vortheil meiner Erben veräussert werden, da aber durch den Verkauf derselben bei weitem nicht ein dem ursprünglichen Anschaffungspreis entsprechende Geldbetrag einfliessen dürfte und mein Sohn August ohne hin mit dergleichen hinlänglich versehen ist, meine übrigen Söhne aber dergleichen Werke nicht bedürften — sowäre meiner Ansicht nach das Beste sämmtliche Werke dem Institut zu überlassen, wo einestheils dieselben nicht verschleppt und Andernfalls wieder gemeinnützlich sein könne. — Ich hatte zwar die Absicht diese der Städtischen Zeichenschule zu überlassen — da ich aber befürchten muss dass bei den höchst mangelhaften Zuständen dieselben und bei der Nachlässigkeit der Aufsicht vieles verschleppt werden dürfte — so gebe ich den Gedanken Raum dass meine sämmtlichen Kupferwerke dem National Museum in Pesth wie möglich entweder dass dieselben billig angekauft oder als auch unter meinem Namen gestiftet überlassen werden sollten.
7. Meine Gemäldesammlung betreffend dürfte an denselben jedes meiner Kinder ein Bild erhalten, die übrigen aber entweder öffentlich versteigert oder aber gleich den übrigen bemälten Werken dem National Museum unter gleichen Bedingnissen überlassen werden.

A KÉPEK FORRÁSAI

Alinari: 23, 24
Beenken, Schöpferische Bauideen der deutschen Romantik. 2. kiad. Mainz 1952: 11—19, 64, 245—248
Clark, The Gothic Revival. London 1923: 8, 9, 21, 22
Farkas Ferencné: 194
Fővárosi Műemlék Felügyelőség: 44—49, 58, 59, 77—81, 83—90, 92—99, 101—105, 114—115, 118—129, 132—138, 150—166, 167—179, 195, 197, 208—210, 225—231, 233—234, 236—240, 242, 266—272, 273—287. Az itt felsorolt felvételek túlnyomó részben e mű számára készültek és első közzétételek. A fennálló épületek felvételeit a Magyar Foto részéről Seidner Zoltán készítette.
Giedion, Spätbarocker und romantischer Klassizismus. München 1922: 249
Hainisch, Der Architekt Johann Ferdinand Hetzendorf von Hohenberg. Wien 1949: 25, 26
Kárász Judit: 203—204
Karát József: 55—57, 61—63, 65, 82, 117, 131, 212—213, 235, 260—264, 288—291
Kaufmann, Architecture in the Age of Reason. Cambridge 1955: 1, 6, 10
Kiscelli Múzeum: 35, 91, 130, 189, 196, 198, 202, 205—207, 217—220
Klassicistická Architektura na Slovensku. Bratislava 1955: 50—53
Kletzl, Die deutsche Kunst in Böhmen und Mähren. Berlin é. n.: 32
Országos Levéltár: 67, 68—72.
Országos Műemléki Felügyelőség: 60, 65, 69, 111—113, 180—183, 190—192, 211, 216, 243
Palásti Gyula: 241
Petrás István: 27—31, 41—43, 54, 66, 73—76, 148, 184—188, 221—224, 250—259, 293
Pevsner, Europäische Architektur. München 1957: 7
Rados Jenő: 106—107, 139, 147, 149, 269
Raval, Claude Nicolas Ledoux. Paris 1945: 2—5
Vargha László: 108—109, 140—144, 193

IRODALOM

Aigl, Paulus, Historia Brevis venerabilis capituli cathedrali ecclesiae Quinque Ecclesiensiis a prima ejusdem origine usque finem anno 1838. Quinque Ecclesiae 1838.

A magyar királyi Honvéd Ludovika Akadémia története. Bachó László szerkesztésében. Bp. 1930.

Amodeo, A., La Giovinezza di Pietro Nobile. L'Architettura I (1955) 49—52.

Amodeo, A., La Maturità di Pietro Nobile. L'Architettura I (1955) 378—384.

Allgemeine Bauordnung für die kön. Freistadt Pesth. Pesth 1839.

Arató Endre, A magyar nemesség és az osztrák udvar nemzetiségi politikája a szabadságharc előtt. Századok (1955) 191—210.

A szovjet klasszicizmus útján. Iszkusztvo (1951) 5. szám, 3—6.

Baróti Dezső, A felvilágosodás korának magyar irodalma. Irodalomtörténeti Közlemények (1956) 2. szám, 168—178.

Bártfai Szabó László, Széchenyi István művész kortársai. MM (1930) 586—604.

Bártfai Szabó László, Gróf Széchenyi István és Budapest. Historia IV (1931) 3—39, 85—104.

Bauer H., 100 éves rajzok. Építő Ipar (1890) 107—108, 118—119, 132.

Beenken, Hermann, Das neunzehnte Jahrhundert in der deutschen Kunst. Aufgaben und Gehalte. Versuch einer Rechenschaft. München 1944.

Beenken, Hermann, Schöpferische Bauideen der deutschen Romantik. II. kiadás. Mainz 1952.

Benedekné Győri Lujza, Az empire építészet Pesten. Bp. 1927.

Bende János, Széchenyi és a képzőművészet. Szépművészet (1942) 28—32.

Benoit, François, L'Art Français sous la Revolution et l'Empire. Paris 1897.

Bevilaqua Borsody Béla, A magyar serfőzés története. Bp. 1931.

Bierbauer Virgil, A régi Buda-Pest építészete. Bp. 1920.

Bierbauer Virgil, Pesti építőmesterek munkássága 1809—1847. TBM. I. köt. Bp. 1932,76.

Bierbauer Virgil, A palatinus stílus viszonya az európai klasszicizmushoz. MMÉE Havi Füzetei II (1925).

Bierbauer Virgil, Pollack Mihály nagy pesti palotaépítkezései. MM I (1925) 552—566.

Bierbauer Virgil, Fejér vármegye székesfehérvári székházának építéstörténete. MMÉE Havi Füzetei (1927) 107—111.

Bierbauer Virgil, Kasselik Fidelio és Hofrichter József. MMÉE Havi Füzetei (1927).

Bierbauer Virgil, A magyar klasszicizmus korának kastélyai. MM III (1927) 224—234.

Bierbauer Virgil, A budavári miniszterelnökségi palota. MM IV (1928) 325—334.

Bierbauer Virgil, A klasszicisztikus építészet emlékei Székesfehérvárott. MM VI (1930) 469—472.

Bierbauer Virgil, A régi pesti Vigadó építéstörténete. TBM. III. köt. Bp. 1934, 91—104.

Bierbauer Virgil, A magyar építészet története. Bp. 1937.

Bierbauer Virgil, Az 1838. évi árvíz hatása Pest építészetére. A Pest-Budai árvíz 1838-ban. Bp. 1938, 245—280.

Bierbauer: lásd még Borbíró alatt is.

Bíró Béla, Magyar művészek Olaszországban a 19. század első felében. Művészettörténeti tanulmányok Lyka Károly 85. születésnapjára. Bp. 1954.

Blénessy Károly, Jászberény történelmi emlékei. Jászberény 1933.

Blondel, Jacques François, Cours d'Architecture, conténant les leçons données en 1750 et les années suivantes. Paris 1771.

Blondel, François, L'homme du monde éclairé par les arts. Amsterdam 1774.

Blondel, Spiro, L'Art pendant la Révolution. Paris 1887.
Blumenfeld, W. M.—M zulewitsch, S. A., Der Klassizismus. Grosse Sovjet Enzyclopedie. Berlin 1955.
Bock, F., Das ungarische Nationalmuseum in Pest. Mitteilungen der KKCC (1867).
Bodnár István—Gárdonyi Albert, Bezerédj István (1796—1856). Magyar történelmi életrajzok. Bp. 1918.
Boetticher, Karl, Karl Friedrich Schinkel und sein baukünstlerisches Vermächtnis. Deutsche Bücherei. 61. köt. Berlin [1857].
Bóka Lászlóné, Az Iparművészeti Múzeum Prandtner ötvöstárgyai. Az Iparművészeti Múzeum évkönyvei. I. köt. Bp. 1957.
Borbíró Virgil, Budapest építészete a múltban és jövőben. Budapest I (1945) 50—54
Borbíró Virgil, A magyar klasszicizmus építészete. Bp. 1948.
Borbíró Virgil, Magyar nemzeti építőstílus törekvések. Építés—Építészet (1950) 623—633.
Borgerhoj, Elbert Benton O., The Freedom of French Classicism. Princeton 1950.
Borrissavlievitch, Miloutine, Les théories de l'Architecture. Paris 1951.
Borostyáni Nándor, Ős Buda. VU (1876).
Borsos Béla, A magyar üvegművesség története a reformkorban és az elnyomatás alatt. Művészettörténeti Értesítő III (1954) 253; IV (1955) 235.
Boullée, Étienne Louis, Essai sur l'art de construire les théatres. Paris 1801.
Boullée's Treatise on Architecture. Edited by Helen Rosenau. London 1953.
Bradbury, Ronald, The Romantic Theories of Architecture of the Nineteenth Century in Germany, England and France. New York 1934.
Briganti-Colonna, Gustavo, Roma neoclassica. Firenze 1926.
Budapest in Bildern. Wien 1928.
Budapesti Építőmesterek Ipartestülete VIII. Évkönyve. Bp. 1912.
Budapest műemlékei. Szerk. Lechner Jenő. Bp. 1924.
Budinis, Cornelio, Gli artisti italiani in Ungheria. Roma 1936.
Cana', René, La Renaissance de la Grèce antique. Paris 1911.
Cassius [Áldor Imre], Magyarország leírása. Pest 1866.
Caylus, Comte de, Recueil d'antiquité. Paris 1752.
Chambers, Sir William, Chinese Buildings. London 1757.
Chambers, Sir William, Treatise of Civil Architecture. London 1759.
Chambers, Sir William, Plans, elevations and perspective views of the Gardens and Buildings at Kew. London 1763.
Clark, Sir Kenneth, The Gothic Revival. An Essay in the History of Taste. London 1928.
Colvin, H. M., Gothic Survival and Revival. Architectural Review (1948) 91—98.
Csányi Károly, A műemléki restaurálás. Mérnöki Továbbképző Intézet Kiadványai. É. 19. Bp. 1945.
Csaplovits, Johann, Topographisch-statistisches Archiv von Ungern. Wien 1821.
Csaplovits, Johann, Gemälde von Ungarn, Pesth 1829.
Csatáry Ottó, Úti emlékek. Pest. Életképek (1845) I. 24—27.
Csatkai Endre, Budapest művészeti viszonyai a múlt század harmincas éveiben. MM I (1925) 225—227.
Csatkai Endre—Dercsényi Dezső, Sopron és környéke műemlékei. II. kiadás. Bp. 1956.
Csemegi József, Az óbudai zsidó templom. A „Budapest" könyvtára. 11. szám. Bp. 1947.
Damian, J. A., Statistische Darstellung des Königreichs Ungarn. Wien 1805.
Darvas István dr., Az első pesti függőhíd. Városi Szemle 34 (1948).
Deák Imre, 1848. A szabadságharc története levelekben. Bp. 1943.
Dercsényi: lásd Magyarország műemléki topográfiája.
Dercsényi Dezső, Hozzászólás Vámos Ferenc cikkéhez. Magyar Építőművészet (1953).
Dercsényi Károly, Mire van Pest városának szüksége, hogy magyar fővárosi alakot öltsön? Pesti Hírlap (1841)
Divald Kornél, Magyarország művészeti emlékei. Bp. 1927.
Doleschall, E. A., Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde. Bp. 1899.
Domanovszky Sándor, József nádor iratai. Fontes Historiae Hungaricae. I—II. köt. Bp. 1925—1929.
Dorffinger, Josef Andreas von, Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die königlich ungarische Freystadt Pest. Pest 1827.

Dömötör István, Kultúra akták között. A Ház (1911) 6—7. szám.
Dreger, Moritz, Baugeschichte der k. k. Hofburg. Österreichische Kunsttopographie. XIV. köt. Wien 1914.
Durand, Jean Nicolas Louis, Précis des leçons d'architecture données à l'école polytechnique. Paris 1802—1825.
Durand, Jean Nicolas Louis, Recueil et parallèle des édifices de tout genre anciens et moderns. Paris 1809.
Durand, Jean Nicolas Louis, Partie graphique des Cours d'architecture. Paris 1819—1821.
Durand, Jean Nicolas Louis, Abriss der Vorlesungen über Baukunst gehalten an der königlichen Polytechnischen Schule zu Paris von ... Baumeister, Professor der Baukunst und korrespondierendes Mitglied der königlichen Akademie der Schönen Künste zu Amsterdam. Nach der neuesten Auflage aus dem französischen übersetzt. Karlsruhe—Freiburg 1831.
Éble Károly, A Károlyi grófok nagykárolyi várkastélya és pesti palotája. Bp. 1897.
Ember Győző, A magyarországi építészeti igazgatóság történetének vázlata (1788—1867). Levéltári Közlemények (1942—1945) 345—375.
Engl nderné Brüll Klára, Orvosok és kórházak Pest-Budán. Bp. 1930.
Entz Géza, Kazinczy Ferenc és a nemzeti művészet gondolata. Szépművészet (1940—1941) 81—84.
E[rdélyi József], A nemzeti képcsarnokról. Pesti Hírlap (1846) 684. szám.
Farkas Gyula, A magyar romantika. Bp. 1930.
Fáy András, Levéltöredék Pestről. Felsőmagyarországi Minerva I (1825) 488—493.
Fejős Imre, A Nemzeti Múzeum tervezett loggiái. Magyar Építőművészet (1953) 176.
Fekete Miklós, Kölcsey művészetelméleti fejtegetései a rendszeres művészetfilozófia szempontjából. Miskolc 1934.
Feldmann, G. L., Wegweiser durch Pesth und Ofen. Pesth 1827.
Feldmann, G. L., Gemälde von Pesth und Ofen und ihren Umgebungen. Pesth 1837.
Feldmann, G. L., Pesth und Ofen. Neuester und vollständigster Wegweiser durch beide Städte und ihre Umgebungen. Leipzig—Pesth 1844.
Fényes Elek, Magyarország leírása. Pest 1836.
Fényes Elek, Magyarországnak és a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geográfiai tekintetben. Pesten 1839.
Fényes Elek, Magyarország geográfiai szótára. I—IV. köt. Pest 1851.
Feuchtmiller, Rupert, Louis Montoyer und sein Palais Rasumofsky in Wien. Festschrift W. Sas-Zalozieczky zum 60. Geburtstag. Graz 1956.
Foçillon, Henry, Giovanni Battista Piranesi 1720—1778. Paris 1918.
Foçillon, Henry, Vie des Formes. Paris 1955.
Fodor Ferenc, Balla Antal élete és műszaki munkássága. Műszaki Tudománytörténeti Kiadványok. Bp. 1953.
Foerk Ernő, A magyar építőművészet rövid története. Kecskemét 1939.
Forster Gyula, A magyar Tudományos Akadémia és a műemlékvédelem. Bp. 1928.
Franz, Gerhard H., Gotik und Barock im Werk des Johann Santin Aichel. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte. XIV. köt. Wien 1950, 65.
Frey, Dagobert, Die Denkmale des politischen Bezirkes Baden. Österreichische Kunsttopographie XVIII. köt. Wien 1924.
Frey, Dagobert, Englisches Wesen in der bildenden Kunst. Stuttgart 1942.
Frey, Dagobert, Grundlegung zu einer vergleichenden Kunstwissenschaft. Wien 1949.
Friedrich Loránd dr., Monumentális építészet az újklasszicizmusban. Bp. 1944.
Fülep Lajos, Magyar építészet. Nyugat (1918) 682—694.
Fülep Lajos, Magyar művészet. Bp. 1923.
Fülep Lajos, A magyar művészettörténelem feladatai. MTA II. Társ. Tört. Tud. Oszt. Közleménye I. 3. sorozat (1951) 3—24.
Gaál Adorján, Pollack Mihály. 1773—1855. Építő Ipar (1890).
Garay János, Vármegyeháza Szegszárdon. Honművész (1834) II.
[Gárdonyi Albert], Hild József építőművész műszaki rajzolója. Historia I (1928) 94—96.
Gárdonyi Albert, A Rókus kórház és a régi pesti kórházak. Városi Szemle XV (1929) 980—997.
Gárdonyi Albert, Városszépítési törekvések Pesten József nádor előtt. Historia (1930) 110—112.

Gárdonyi Albert, A budai hegyvidék első nyaraló telepei. TBM. II. köt. Bp. 1936, 162—180.
Gárdonyi Albert, Széchenyi István szerepe Budapest fővárossá fejlesztésében. TBM. IX. köt. Bp. 1941, 1—31.
Gárdonyi Albert, A hétszázéves Budapest. Bp. 1944.
Gemälde von Pesth und Ofen mit ihren Umgebungen. Ein Wegweiser für Einheimische und Fremde. Pesth 1837.
Genthon István, Budapest múltja és művészete. Bp. 1932.
Genthon István—Nyilas-Kolb Jenő, Budapesti képeskönyv. Bp. [1933].
Genthon István, Magyarország műemlékei. Bp. 1951.
Genthon István, Nógrád megye műemlékei. Magyarország műemléki topográfiája. III. köt. Bp. 1954.
Gerevich Tibor, A magyarországi művészet Szent István korában. Szent István-emlékkönyv. III. köt. Bp. 1938, 83—110.
Gerevich Tibor, Magyar műemléki kiállítás a Nemzeti Szalonban. Bp. 1942.
Gerevich Tibor, Olasz—magyar művészeti kapcsolatok. Olasz Szemle I (1942) 161—169.
Gerlóczy Gedeon, Pollack Mihály emlékezete. Magyar Építőművészet IV (1955) 138—146.
Gerő László, Budapest templomai az ostrom után. Budapest II (1946) 156—158.
Gerő László, A budai vár helyreállítása. Bp. 1948.
Gerő László, A pesti városmag rendezése és a műemlékvédelem. Építés—Építészet (1950) 260—266.
Gettinger, Theodor, Pest und Ofen nebst Umgebung. Pest 1859.
Gettinger, Theodor, Ungarns Hauptstädte Pest-Ofen und ihre Umgebung. Pest 1866.
Giedion, Siegfried, Spätbarocker und romantischer Klassizismus. München 1922.
Giedion, Siegfried, Space, Time and Architecture. III. kiadás. Cambridge 1956.
Giedion, Siegfried, Architektur und Gemeinschaft. Hamburg 1957.
Gosztonyi Gyula, A pécsi Szent Péter székesegyház eredete. Pécs 1939.
Grabner, Werner, Die malerische Dampfmaschine in Potsdam. Natur und Heimat (1958) 82—85.
Grimm, G., Чертеж К. Н. Леду в собрании Эрмитажа. Сообщения Эрмитажа (1954).
Gr.ten, E. F. van der, Enquiries into the History of Art-Historical Functions and Terms up to 1850. Amsterdam 1952.
Grisebach, August, Die Baukunst im 19. und 20. Jahrhundert. Handbuch der Kunstwissenschaft. Berlin—Neubabelsberg é. n.
Grisebach, August, Karl Friedrich Schinkel. Leipzig 1924.
Győry Aladár, Az első szalmaláng, a 40-es évek művészeti törekvései. Képzőművészeti Szemle I (1879) 26—28.
Győry Aranka, Evangélikus templomművészet Pesten. Bp. 1935.
Haeuffler, J. V., Buda-Pest. Historisch-topographische Skizzen von Ofen, Pest und deren Umgebung. Pest 1854.
Hainisch, Erwin, Der Architekt Johann Ferdinand Hetzendorf von Hohenberg. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte. XII. köt. Wien. 1949.
Halfpenny, William, A New and Compleat System of Architecture. London 1749.
Halfpenny, William, Architecture in the Chinese Taste. London 1750.
Halfpenny, William, Rural Architecture in the Chinese Taste. London 1750.
Halfpenny, William, Practical Architecture. [London 1752].
Hallbaum, Franz, Der Landschaftsgarten. München 1927.
Hamlin, Talbot, Greek Revival Architecture in America. New York 1944.
Hamlin, Talbot, Forms and Functions of 20th Century Architecture. New York 1952.
Hankis János, Francia kritika a múzeumi képtár gyermekkoráról. MM III (1928) 275—279.
H. Boros Vilma, A pesti Szépítési Bizottság működésének kezdete és a Szépítési Terv. Művészettörténeti Munkaközösség évkönyve. Bp. 1954.
Hartwig, Fischel, Wiener Häuser. I. rész. Leipzig—Wien é. n.
Hauszmann Alajos, Budapest építési fejlődésének történetéből. Akadémiai Értesítő XXXVI (1925) 34.
Hautecoeur, Louis, Rome et la renaissance de l'antiquité à la fin du XVIII. siècle. Paris 1912.
Hautecoeur, Louis, Histoire de l'architecture classique en France. III. köt. Paris 1950

Hautecoeur, Louis, Histoire de l'architecture classique en France. IV. köt. Paris 1952.
Hautecoeur, Louis, Histoire de l'architecture classique en France. V. köt. Paris 1953.
Hechmann, Martin, M. D. Pöppelmann als Zeichner. Dresden 1954.
Hegemann, Werner, Ungarische und deutsche Baukunst. Wasmuths Monatshefte für Baukunst (1930) 393—394.
Heider, M.—Grüner, O., Louis XVI. Empire in Österreich. Wien 1896.
Héjas János, A magyar biedermeier kor művészete. MM (1938).
Hekler, Anton, Budapest als Kunststadt. Küssnacht (1933).
Hempel, Eberhard, Geschichte der deutschen Baukunst. München 1951.
Henszlmann Imre, Párhuzam az ó és újkor művészeti nézetek és nevelések közt különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon. Pest 1841.
Hermann Zsuzsanna, A reformkor társadalma. Valóság (1947).
Herrmann, Werner, Deutsche Baukunst des XIX. und XX. Jahrhunderts. Breslau 1932.
Hetzer, Theodor, Francisco Goya und die Krise der Kunst um 1800. Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte. XIV. köt. Wien 1950.
Hildebrandt, Hans, Die Kunst des 19. und 20. Jahrhunderts. Handbuch der Kunstwissenschaft. Wildpark—Potsdam 1924.
Hinrichs, Walther, C. F. Langhans, ein schlesischer Baumeister. 1733—1808. Strassburg 1909.
Hirschfeld, C. C. L., Theorie der Gartenkunst. Leipzig 1779.
Hirt, August, Die Baukunst nach den Grundsätzen der Alten. Berlin 1809.
Hitchcock, H. R., Early Museum Architecture. Hartford 1934.
Hitchcock, H. R., Architecture, Nineteenth and Twentieth Centuries. Pelican History of Art. Harmondsworth 1958.
Hittrich Ödön, Deáktéri épületeink múltja. Bp. 1922.
Hochhalt, Vázlatok a szent Rókus kórház történetéből. Közkórházi Orvosi Társaság Évkönyve. Bp. 1902, 43.
Hofman, J., Staré uméni na Slovensku. Praha 1935.
Horánszky Lajos, Képek a régi Pest múltjából. Budapesti Szemle 221. köt. (1931) 364—377.
Horler Miklós—Komarik Dénes, Műemlékhelyreállítások a városképjavítás szolgálatában. Művészettörténeti Értesítő (1953) 192—200.
Horler Miklós, Budapest műemlékei I. Magyarország műemléki topográfiája. IV. köt. Bp. 1955.
Horváth Gyula, A pesti koleralázadás 1831-ben. TBM. X. köt. Bp. 1943, 219—234.
Horváth Henrik, A régi Pest. MM (1929) 599—609.
Horváth Henrik, Holzer pest-budai látképe. MM (1936) 120.
Horváth Henrik, Pest-budai látkép 1842-ből. MM (1936) 74—76.
Horváth Henrik, A régi Buda és Pest a művészet tükrében. MM (1937) 9—13.
Horváth Henrik, Budapest művészeti emlékei. Bp. 1938.
Horváth János, Kisfaludy Károly és íróbarátai. Bp. 1955.
Horváth Károly, Hetven év a Ludovika Akadémia alapítási történetéből. Historia I (1928) 42—45.
Horváth Mihály, Huszonöt év Magyarország történelméből. 1823—1848. Pest 1868.
Horváth Miklós dr., A történeti templomépítészet. Bp. 1946.
Hunfalvy János, Magyarország és Erdély képekben. Darmstadt 1856.
Hunfalvy, Johann—Rohbock, Ludwig, Pesth und Ofen nebst Umgegend. Pesth 1859.
Hübsch, Heinrich, In welchem Style sollen wir bauen? Karlsruhe 1828.
Imrényi Szabó Imre, Öreg udvarházak. Bp. 1944.
Imrényi Imre, A pesti vármegyeháza újjáépítése. Építés—Építészet II (1950). 110—137.
Imrényi Imre, A klasszicizmus stílusváltozatainak kifejlődése a Kiskunság építészetében. Magyar Építőművészet I (1952) 67—72.
Izzo, Johann Baptist, Anfangsgründe der bürgerlichen Baukunst. Wien 1773.
Jacoby Péter, Buda és Pest 1809-ben. Historia V (1932) 95—117.
Jajczay János, Budapest székesfőváros képtára. Képzőművészet (1932) 152—155.
Jajczay János, Pest-budai figurák a múlt század harmincas éveiből. Paur rajzai. Fővárosi Könyvtár Évkönyve. X. köt. Bp. 1940, 115—145.
Jajczay János, Szemelvények az 1840-es évek művészeti kritikáiból MM (1948) 59.
Jankovich, Anton, Pest und Ofen. Ofen 1838.
Jánosi Béla, Az esztétika története. Bp. 1901.

Jászberény városképi és műemléki vizsgálata. Készítette Vákár Tibor. Bp. 1954.
Jeszenszky Sándor, Szép Budapest. Bp. 1928.
Jurkovich E., Beszterce múltjából. Besztercebánya 1906.
Kádár Jolán, A pesti és budai német színészet története. Bp. 1923.
Kamphausen, Alfred, Gotik ohne Gott. Tübingen 1952.
Kapossy János, Építők, szobrászok, festők, grafikusok Magyarországon 1828-ban. Művészettörténeti Értesítő I (1952) 133—139.
Kapossy János, Még egyszer a budai királyi palota tervező mestere. MÉ II (1953) 123.
Kardos György, A magyar klasszicizmus stilisztikai kérdései. Építés—Építészet III (1951) 502—513.
Kardos György, Építészeti hagyományaink. Szabad Művészet (1951) 387—389.
Kardos György, Magyar klasszicista építészet. Bp. 1953.
Károly János, Fejérmegye története. Székesfehérvár 1894—1904.
Károlyi László gróf, A nagykárolyi gróf Károlyi család jószágainak birtoklási története. Bp. 1911.
Kathy Imre—Szentkirályi Zoltán, A XIX. század elejének köznemesi építkezései. Magyar Építőművészet (1952) 248—252.
Kaufmann, Emil, Die Architekturtheorie des französischen Klassizismus. Repertorium für Kunstwissenschaft. 1924.
Kaufmann, Emil, Architektonische Entwürfe aus der Zeit der französischen Revolution. Zeitschrift für bildende Kunst (1929—1930) 38—46.
Kaufmann, Emil, Klassizismus als Tendenz und als Epoche. Kritische Berichte (1931—1932).
Kaufmann, Emil, C. N. Ledoux und der klassizistische Kirchenbau. Kirchenkunst, Wien (1931) 61—65.
Kaufmann, Emil, Die Krise der Baukunst um 1800. Französische Revolutionsarchitektur. XIII. Congrès international d'histoire de l'art. Stockholm 1933.
Kaufmann, Emil, Von Ledoux bis Corbusier. Wien 1933.
Kaufman, Emil, Three Revolutionary Architects. Boullée, Ledoux, Lequeu. Transactions of the American Philosophical Society. 42/3. Philadelphia 1952.
Kaufmann, Emil, Architecture in the Age of Reason. Baroque and Post-Baroque in England, Italy and France. Cambridge 1955.
Kazinczy Ferenc, Pestre. Töredék pesti útleírásából. Szerk. Rexa Dezső. Bp. 1929.
Kazinczy Ferenc levelezése. Kiadta Váczy János. Bp. 1890—1900.
Kelényi B. Ottó dr., Gazdaságtörténeti adatok a pesti német színház történetéhez. TBM. II. köt. Bp. 1923, 141—161.
Kemény Lajos—Gyimessy Károly, Evangélikus templomok. Bp. 1944.
Keresztury Dezső, A reformkor fordulóján. Válasz (1949) 204—213.
Kiener, Hans, Die klassizistische Form im 19. Jahrhundert. Festschrift H. Wölflin. München 1924.
Kiener, Hans, Die Baukunst des deutschen Klassizismus. München 1935.
Kirchbaum Engelbert, Deutsche Nachgotik. Augsburg 1930.
Klassicistiká architektura na Slovensku. Kuhn—Foltyn—Kevoczky—Stuhar. Bratislava 1955.
Klenze, Leo von, Sammlung architektonischer Entwürfe. München 1830—1840.
Klopfer, Paul, Von Palladio bis Schinkel. Eine Charakteristik der Baukunst des Klassizismus. Esslingen 1911.
Komáromy József, A jászberényi Nagyboldogasszony templom építéstörténete 1805-ig. Jászberényi Jász Múzeum Évkönyve. Jászberény 1937.
Komáromy József, Adatok Jászberény múltjából. Jászsági Könyvtár 11. Jászberény 1939.
Kovách Aladár, Tolna vármegye székhelyének és székházának története. A Tolna vármegyei Közművelődési Egyesület Évkönyve az 1913. évre. Szekszárd 1914, 54—56.
Kovács Lajos, A régi pesti Vigadó építéstörténetének előzményei. TBM III. köt. Bp. 1934, 62—90.
Kovalenszkaja, N., A XIX. század első fele művészetének története. Leningrád 1951 (Bacher Béla magyar fordítása a Szépművészeti Múzeum adattárában).
Köchert, Irmgard, Pietro Nobile. Wien 1951 (kéziratos disszertáció).
Krafft, Jean Charles—Ransonette, Charles Nicolas, Nouvelle Architecture française.

Plans, Coupes Élévations des plus belles maisons et hotels construit a Paris et dans les environs. Paris 1802.
Krafft, Jean Charles, Recueil des plus jolis maisons de Paris. Paris 1809.
Kremmer Dezső, A régi Buda és Pest könyvekben és képekben. Bp. 1912.
Krizanová, E., Tapolcianky. Pamiatki a Múzea (1954) 123—127.
Krizanová, E., Dolná Krupa. Pamiatki a Muzea (1955) 15—17.
Kubinyi Ágoston, A Magyar Nemzeti Múzeum. Pest 1848.
Kunits, Michael, Topographische Beschreibung des Königreichs Ungarn. 1824.
Kuthy Sándor, Adatok Talherr József működéséhez. Művészettörténeti Értesítő VII (1958) 32—41.
Landsberger, Franz, Die Kunst der Goethezeit. Leipzig 1931.
Langley, Batty, Gothic Architecture Improved by Rules and Proportions in many grand Designs of Columns, Doors, Windows. London 1747.
L'Architecture de C. N. Ledoux. L'Architecture considérée sous le rapport de l'art, des moeurs et de la législation, ed. D. Ramée. Paris 1847.
Laugier, Abbé, Essai sur l'Architecture. Paris 1753.
Laurisin Lajos, A magyar királyi operaház. Bp. 1941.
Lavagnino, Emilio, Architetti Neo-Palladiani Veneti del XVIII. e XIX. secolo. Venezia e l'Europa, XVIII. Congresso Internazionale di Storia dell'Arte. Venezia 1956.
Lechner Jenő, 100 év előtt. Építő Ipar (1907) 204—206.
Lechner Jenő, A Josephinum. MMÉE LI (1917).
Lechner Jenő, Képek Buda és Pest fejlődésének történetéből. MMÉE LII (1918) 153—160, 186—192.
Lechner Jenő, Kauser József emlékezete. MMÉE LV (1921) 123—125.
Lechner Jenő, A Magyar Nemzeti Múzeum épülete. Bp. 1927.
Lederer Emma, A magyar társadalom kialakulása. Bp. 1947.
Ledoux, Nicolas, L'Architecture considérée sous le rapport de l'art des moeurs et de la législation. Paris 1802—1823.
Leitch, Ann Tizia, Wiener Biedermeier. Leipzig 1941.
Lemonnier, J seph Henry, La mégalomanie dans l'Architecture à la fin du dix-huitième siècle. L'Architecture (1908) dec.
Léon, Paul, La vie des monuments français. Paris 1951.
Le Roy, Julien David, Les Ruines des plus beaux monuments de la Grèce. [Paris] 1758.
Lestyán Sándor, Pest-budai regélő. Bp. 1940.
Lestyán Sándor, József nádor. 1776—1847. Bp. 1945.
Levallet-Haug, Geneviève, Claude Nicolas Ledoux. Paris—Strassbourg 1934.
Leyrer, Joseph, Die Stadt Pest und ihre Umgebung. Pest 1803.
Leyrer, Joseph, Lebensbilder. III. köt. Pesth 1829.
Lorch, Carl, Karl Friedrich Schinkel. Dresden 1939.
Lukács Móricz, A magyar irodalom és művészet. Pesti Hírlap (1843) 6—7, 14—15, 22—23.
Lyka Károly, A táblabíró világ művészete. Bp. [1924].
Lyka Károly, Pollack Mihály. Esti Kurir (1925) jan. 4.
Lyka Károly, Adatok a magyar építészet történetéhez. MM (1933) 56—59.
Lyka Károly, Magyar művészet. 1800—1850. Bp. [1939].
Magyar Művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor. V. köt. Bp. é. n.
Magyar Vilmos, Budapest bölcsőjénél. Budapesti Építőmesterek Ipartestülete II. Évkönyve. Bp. 1929, 91—106.
Magyarország műemléki topográfiája. Szerk. Dercsényi Dezső. Lásd az egyes kötetek szerzőinél.
Magyarország története II. 1. Szerk. Mérei Gyula és Spira György. Bp. 1957.
Majláth Béla, Széchenyi István levelezése. Bp. é. n.
Malaspina, Luigi di Sannazaro, Delle leggi del bello, applicate alla pittura ed architettura. 1. kiadás. Milano 1791 ; 2. kiadás. Milano 1828.
Mályusz Elemér, A reformkor nemzedéke. Századok LVII (1923) 17—75.
Marczali Henrik, A legújabb kor történelme. 1825—1880. Bp. 1892.
Marczevicz Erzsébet, A pesti ferenciek terének kútpályázata. Bp. 1931.
Martin, Henry, Le Style Empire. Le Style Directoire. Paris 1953.
Mebes, Paul, Um 1800. München 1918.

[Medve Imre], Egy proletárius levelei. Honderű (1848) I. 1—2, 17—19, 33—35, 49—50, 64—66, 81—82, 145—148, 161—163, 177—178, 193—194.
Medvei Lajos, Vezető Budapest szobrai megtekintésére. Bp. 1939.
Meller Simon, Ferenczy István élete és művei. Bp. 1906.
Meller Simon, A magyar művészet kialakulása a XIX. század első felében. Művészet X (1911) 174—186.
Mérei Gyula, A magyar céhrendszer 1848 előtt. Századok (1948) 62. évf. 60—100.
Meszlényi Antal, A jozefinizmus kora Magyarországon. Bp. 1934.
Mezzanotte, Paolo, Il Vanvitelli a Milano (Atti del VIII. Convegno Nazionale di Storia dell' Architettura). Roma 1956, 87—98.
Mihalik Sándor, Szentpétery József élete és művei. Bp. 1954.
Mikler Sámuel, A besztercebányai ág. hitv. evangélikus egyházközség templomának története. Besztercebánya 1907.
Milizia, Francesco, Memorie degli architetti antichi e moderni. Parma 1781.
Milizia, Francesco, Principij d'architettura civile. Bassano 1785.
Milizia, Francesco, Dizionario delle belle arti del disegno. Bassano 1822.
Milizia, Francesco, Grundsätze der bürgerlichen Baukunst. Leipzig 1824.
Mitrovics Gyula, A magyar esztétikai irodalom története. Debrecen 1928.
Molnár Erik, A történelmi materializmus ideológiai előzményei. Bp. 1952.
Mondolat (Dicshalom 1813). Kiadta Balassa József. Régi Magyar Könyvtár 10. Bp. 1898.
Móricz Zsigmond, Irodalmi tanulmányok. Bp. 1952.
Morris, Robert, An Essay in Defence of Ancient Architecture. 1728.
Morris, Robert, Rural Architecture. 1750.
Morris, Robert, Select Architecture. 1757.
Morris, Robert, Lectures on Architecture. 1757.
Nagy Iván, Magyarország képzőművészete a legrégibb időktől 1850-ig. Századok VIII (1874) 25—44, 84—102, 185—206, 285—287.
Nagy Zoltán, A magyar litográfia története. Bp. 1934.
Neumayer, A., Die Erweckung der Gotik in der deutschen Kunst des späten 18. Jahrhunderts. Repertorium für Kunstwissenschaft (1928).
Ney Béla, Nemzeti építőművészet és stílus. Bp. 1917.
Niemeyer, Wilhelm, Friedrich Gilly, Friedrich Schinkel und der Formbegriff des deutschen Klassizismus in der Baukunst. Mitteilungen des Kunstgeschichtlichen Vereines. Hamburg 1912.
No mann, Hans, Ungarn, das Reich, Land und Volk wie es lebt. Leipzig 1833
Novák Dániel, Buda és Pest környékének regényes rajza. Regélő V (1837).
Novák Dániel, Művészeti ajánlatok és nézetek. Hasznos Mulatságok (1842) II.
Novák Péter, Haladó hagyományok kérdéséhez. Magyar Építőművészet (1953) 160—168.
Nyári Pál, Felszólítás a honi szobrászat ügyében. Atheneum (1839) 778—782.
[Nyári Pál], A honi szobrászat ügyében keletkezett társaság munkálatai. Pest 1840.
Nyitrai Elek, A „Hét választófejedelem" vendégfogadó épületének története. Művészettörténeti Értesítő (1956) 158—164.
Oncken, Alste, Friedrich Gilly. Berlin 1935.
Ormos Imre, A kerttervezés története és gyakorlata. Bp. 1955.
Oscsenkov, G. D., Архитектор Томон. Москва 1950.
Paget, John, Ungarn und Siebenbürgen. I. köt. Leipzig 1842.
Palugyay Imre, ifj., Buda-Pest szabad királyi városok leírása. Pest 1852.
Pamlényi Ervin, Horváth Mihály. Bp. 1955.
Panofsky, Erwin, Meaning in the Visual Arts. New York 1957.
Panorama von Pesth und Ofen. Leipzig 1833.
Pap Gábor, Néhány szó hazai művészetünk tárgyában. Életképek (1848).
Pasquich, Johann, Freymüthige Beurtheilung und Würdigung der astronomischen Anstalt auf dem St. Gerhardsberge zu Ofen. 1819.
Pasteiner Gyula, A nemzeti elem a régi hazai művészetben. Művészi Ipar (1885—1886) 317—322.
Fásztor Mihály, A régi Pest. Művészet (1909) 382—391.
Fásztor Mihály, A százötven éves Lipótváros. Bp. 1940.
Patachich József, Die Bürger Pest's in der Vorzeit und Gegenwart. Pest 1834.
Patachich József, Történeti jegyzetek sz. k. Pest városáról. Pest 1839.

Patisz, Carl, Beschreibung der königlichen Freistadt Pesth von ... Pesth 1833.
Pauer Arnold, Adatok a magyar kerti kultúra történetéhez főtekintettel Szenczy herbáriumára. Szombathelyi Premontrei Gimnázium 1925—26. évi Értesítője. Szombathely 1926.
Pauli, Gustav, Die Kunst des Klassizismus und der Romantik. Propylaen Kunstgeschichte. München 1925.
Péczely Béla, Buda az ostrom után. Budapest II (1946).
Pée, Herbert, Die Palastbauten des Palladio. 2. kiadás. Würzburg 1941.
Peisner Ignác, Budapest a XVIII. században. Bp. 1900.
Percier, Charles—Fontaine, Pierre François Léonard, Palais et maisons et autres édifices modernes, dessinées à Rome. Paris 1798.
Pest megye műemlékei. I—II. Magyarország műemléki topográfiája. V köt. Bp. 1958.
Péter András, A magyar művészet története. Bp. 1930.
Petrik Albert, A régi Buda-Pest építőművészete. I—III. köt. Bp. 1909—1911.
Petrovics Elek, Jegyzetek művészetünk történetéhez a XIX. században. Budapesti Szemle (1933) 129—148.
Petrovics Elek, Megállás, változás és magyarság a művészetben. Élet és Művészet. Bp. 1937.
Pevsner, Nicolas, Academies of Art. Past and Present. Cambridge 1940.
Pevsner, Nicolas, The Genesis of the Picturesque. Architectural Review XCVI (1944) 139—145.
Pevsner, Nicolas, The British Museum. Some Unsolved Problems of its Architectural History. Architectural Review CXIII (1953).
Pevsner—Lang, The Egyptian Revival. The Architectural Review (1956).
Pevsner, Nicolaus, Palladio and Europe. Venezia e l'Europa. XVIII. Congresso Internazionale di Storia dell'Arte, Venezia, 1955. Venezia 1956, 81—94.
Pevsner, Nicolaus, Europäische Architektur. München 1957.
Pevsner, Nicolas, Pedrocchino and Some Allied Problems. The Architectural Review XX (1957).
P. H. L. [Petrichevich Horváth Lázár], Művészet. Atheneum (1838) II.
Pigler, Andreas, Neid und Unwissenheit als Widersacher der Kunst. Acta Historiae Artium I (1953) 215—235.
Piranesi, Giovanni Battista, Antichità Romane. Roma 1748.
Piranesi, Giovanni Battista, Della Magnificenza ed Architettura de'Romani. Roma 1761.
Piranesi, Giovanni Battista, Diverse maniere d'Addornare i cammini ... con un ragionamento apologetico in difesa dell'Architettura Egizia e Tosca. Roma 1769.
Pirch-Caragoli, Otto von, Reise Mitteilungen aus Ungarn und Italien. Berlin 1835.
Podhraczky József, Buda és Pest sz. k. városoknak volt régi állapotjokról. Pest 1833.
Pogány Frigyes—Horler Miklós, Budapest műemléki topográfiája. I. Magyarország műemléki topográfiája. IV. köt. Bp. 1955.
Pogány Ö. Gábor, Magyar szobrászat a 19. század első felében. Bp. 1939.
Pogány Ö. Gábor, A reformkor művészete. Szabad Művészet (1948) 2—7.
Pompéry János, A Nemzeti Múzeum dísztermei ügyében. Hölgyfutár (1860).
Ponten, Josef, Architektur die nicht gebaut wurde. Berlin—Leipzig 1925.
Porzó [Ágai Adolf], Utazás Pestről Pestre. 1848—1908. Bp. 1908.
Praz, Mario, Gusto Neoclassico. Firenze 1940.
Pugin, A. W., Contrasts or a Parallel Between the Architecture of the 15th and 19th Centuries. Edinburgh 1898.
Pukánszky, Béla, Ungarische Goethegegner und Kritiker 1830—1849. Ungarische Jahrbücher. XI. k. 1931, 353—376.
Pulszky Ferenc, Életem és korom. Bp. 1958.
Rabinovszky, Máriusz, Die Kunstakademien und die Gesellschaft ihrer Zeit. Acta Historiae Artium I (1953) 3—14.
Radnai Dezső, Aesthetikai törekvések Magyarországon. 1772—1821. Bp. 1889.
Radocsay Dénes, Borsos és Barabás. Szépművészet II (1941) 307—311.
Rados Jenő, Budapest városépítészetének története. Bp. 1928.
Rados Jenő, Magyar kastélyok. Bp. [1931].
Rados Jenő, Magyar oltárok. Bp. 1939.

Rados Jenő, A magyar klasszicista építészet hagyományai. Bp. 1953.
Rados Jenő, Hild József életműve. Bp. 1958.
Rapaich Rajmund, Az Orczy kert. Budapesti Szemle (1936) 175—190.
Rapaich Rajmund, Magyar kertek. A kertművészet Magyarországon. Bp. [1940].
Ráth, Paul, Adressbuch der Stadt Pesth auf das Jahr 1803. Buda 1803.
Raval, Maurice, Claude Nicolas Ledoux, 1756—1806. Paris 1945.
Rawlins, Thomas, Familiar Architecture. London 1789.
Reimann, Georg J., Das Berliner Strassenbild des XVIII. und XIX. Jahrhunderts. Berlin 1934.
Révhelyi [Réh] Elemér, Az Egyetem utcai volt Károlyi palota építésének története. TBM. II. köt. Bp. 1933, 87—102.
Rexa Dezső, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye emlékei. Bp. 1931.
Richter, Wilhelm, Wanderungen in Ungarn. Berlin 1844.
Rohbock—Hunfalvy, Magyarország és Erdély képekben. Darmstadt 1860.
Rohde, Wilhelm, Karl Friedrich Langhans, ein Theaterbaumeister des Klassizismus. Berlin 1934.
Rokken Ferenc, Az evangélikusok deáktéri ingatlanszerzési. Historia III (1930) 32—36.
Rokken Ferenc, A hajdani angol királynő szálloda és az első dunaparti sétány. TBM. I. köt. Bp. 1932, 112—123.
Rokken Ferenc, A Ferenc József tér. TBM. II. köt. Bp. 1933, 40—62.
Román János, A sárospataki kollégium. Bp. 1956.
Romhányi István, Az építőművészet kezdetei Pesten. Historia (1928) 38—42.
Romhányi István, Az Orczy-kert. Historia III (1930) 22—24.
Rózsa György, Kazinczy Ferenc a művészetben. Művészettörténeti Értesítő VI (1957) 174.
Rössler, Johann Christoph, Kalender für Ofen und Pest, für 1808. Pest 1809.
Rupp Jakab, Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pest 1868.
Ruskin, John, The Seven Lamps of Architecture. New York 1849.
Ruskin, John, The Stones of Venice. New York. 1851.
Salamon Ferenc, Budapest története. I—III. köt. Bp. 1885.
Salvatorelli, Luigi, Pensiero ed azione del Risorgimento. Torino 1944.
Sándy Gyula, Pollack Mihály élete és művei. Magyar Építőművészet (1907) 2—6.
Sasky, Ladislav, Kremnica. Pamiatky a Muzea V (1956) 54.
Schams, Franz, Vollständige Beschreibung der kgl. Freystadt Pest in Ungarn. Pest 1821.
Scheffler, Karl, Das Phänomen der Kunst. Grundsätzliche Betrachtungen zum 19. Jahrhundert. Zürich 1952.
Schinkel, Karl Friedrich, Sammlung architektonischer Entwürfe. Berlin 1819—1833.
Schinkel. Herausgegeben von der Deutschen Bauakademie. Berlin 1952.
Schlesinger, Ignazius, Medizinische Topographie der kön. Freystadt Pest und Ofen. Pest 1840.
Schlosser, Julius, Die Kunstliteratur. Wien 1924.
Schmall Lajos, A budapesti József fiú árvaház története. Bp. 1893.
Schmidt, Adolf, Die Donau von Wien bis zur Mündung. Leipzig 1859.
Schmidt, Justus, Die Universität in Wien und ihr Erbauer Jean Nicolas Jadot. Wien—Leipzig 1929.
Schmitz, Hermann, Die Gotik im deutschen Kunst- und Geistesleben. Berlin 1921.
Schmitz, Hermann, Kunst und Kultur des 18. Jahrhunderts in Deutschland. München 1922.
Schmitz, Hermann, Berliner Baumeister vom Ausgang des achtzehnten Jahrhunderts. Berlin [1925].
Schmitz, P. Fr., Der Pseudoklassizismus des 18. Jahrhunderts. Monatshefte für Kunstwissenschaft (1915).
Schoen Arnold, Pest-Budai művészeti almanach. Bp. 1919.
Schoen Arnold, A budai szobrászat két empire emléke. A Műbarát I (1921).
Schoen Arnold, A budapesti központi városháza. Bp. 1930.
Schoen Arnold, Buda-pesti képek és könyvek Csillag Béla gyűjteményében. Bp. 1936.
Schoen Arnold A budapest-terézvárosi róm. kat. templom. Bp. 1938.
Schoen Arnold, A budapesti Józsefvárosi r. kat. plébánia templom. Bp. 1938.
Schoen Arnold, A pesti Szent Rókus kápolna. Bp. 1938.
Schoen Arnold, Budapest székesfőváros kórházainak és emberbaráti intézményeinek kápolnái. TBM. VII. köt. Bp. 1939, 11—40.

Schoen Arnold, A pesti deáktéri evangélikus templom. Bp. 1939.
Schoen Arnold, Fővárosunk 1800—1873 között. Buda—Óbuda—Pest alakulása az egyesülés előtt. Bp. 1848.
Schoen Arnold, 1848. március 15. Egy nap története. Bp. 1948.
Schoen Arnold, Jegyzetek két kastély történetéhez. Művészettörténeti Értesítő V (1956) 36—38.
Schrade, Hubert, Das deutsche Nationaldenkmal. Idee, Geschichte, Aufgabe. München 1934.
Schuhmacher, Fritz, Strömungen in deutscher Baukunst seit 1800. Leipzig 1935.
Schulze-Battmann, Elfriede, Giuseppe Valadier, ein klassizistischer Architekt Roms. Dresden 1939.
Scott, Geoffrey, The Architecture of Humanism. II. kiadás. New York 1956.
Sedlmayr, Hans, Verlust der Mitte. II. kiadás. Berlin 1955.
Seenger Ervin, Egy XIX. század eleji Pest-Budai látkép és tanulságai. Budapest Régiségei. XVI. köt. Bp. 1955, 243—249.
Sekler, Edward, Wren and his Place in European Architecture. London 1956.
Siklóssy László, Svábhegy. Bp. 1929.
Siklóssy László, Hogyan építkezik és hogyan lakik egy fiatal magyar főúr. Művészeti Szalon V (1930) 7—8.
Siklóssy László, Hogyan épült Budapest. Bp. 1931.
Singer, A., Das Freimaurerarchiv auf Schloss Dég. Pester Lloyd (1929) 20.
Soane, Sir John, Sketches in Architecture. London 1793.
Soane, Sir John, Designs in Architecture. London 1797.
Soane, Sir John, Designs of Public and Private Buildings. London 1824.
Soane, Sir John, Lecture on Architecture, ed A. T. Bolton. London 1929.
Sourek, Karl, Die Kunst in der Slowakei. Prag 1939.
Sőtér István, Városrészek siratása. Budapest I (1945) 126—129.
Sőtér István, Búcsú a vártól. Budapest I (1945) 18—20.
Spiegler Győző, Adalékok Budapest székesfőváros 10 kerületének oknyomozó történetéhez. Bp. 1914.
Spiero, Sophie, Schinkels Altes Museum in Berlin. Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen. Berlin 1934, Beiheft.
Spindelhuber Ede, Polgári építészet. Pest 1846.
Spira György, A „szunnyadó láva". A bomló magyar feudalizmus munkaerővválságáról. Valóság (1948) 174—195.
Spira György, A tehetetlen kor. Valóság (1948) 532—553.
Sprenger Mária, A Magyar Nemzeti Múzeum lépcsőházának díszítése. Művészettörténeti Értesítő VII (1958) 206.
Steingruber, Johann David, Architektonisches Alphabet bestehend in 30 Grund- und Aufrissen. Schwabach 1773.
Sternegg Mária, Az első magyar bútorgyárnok. Művészettörténeti tanulmányok. Bp. 1957, 153—218.
Stieglitz, C. L., Zeichnungen aus der schönen Baukunst oder Darstellung idealischer und ausgeführter Gebäude. II. kiadás. Leipzig 1805.
Stieglitz, C. L., Geschichte der Baukunst. Nürnberg 1837.
Storm, Bretislav, A romantikus építészet kezdetei Csehországban. Műemlékvédelem II (1959) 111—118.
Stuart—Revett, The Antiquities of Athens. 1751.
Sturm, Leonhart Christian, Architektonische Gedanken von protestantischen kleiner Kirchen Figur und Einrichtungen. Hamburg 1718.
Summerson, John, Sir John Soane. London 1952.
Summerson, John, Architecture in Britain 1530—1830. The Pelican History of Arts. London 1953.
Szabó Ervin, Társadalmi és pártharcok a 48—49-es forradalomban. II. kiadás. Bp. 1948.
Szamota István, Régi utazások Magyarországon és a Balkán félszigeten. Bp. 1891.
Széchenyi István, Por és sár. [Gróf Széchenyi István fennmaradt munkái.] Pest 1872.
Széchenyi István gróf döblingi hagyatéka. Kiadta Károlyi Árpád. Bp. 1922.
Székesfehérvár városképi és műemléki vizsgálata. Készítette Schmidt Ferenc. Bp. 1954.
Szekfű Gyula, Magyar történet. A tizenkilencedik—huszadik század. Hóman—Szekfű, Magyar történet. VII. köt. Bp. é. n.

Szentmiklóssy Alajos, Bökversek. Kiadta és bevezető tanulmánnyal ellátta Tóth Károly. Bp. 1938.
Szepesházy, Carl—Thiele, J. C., Merkwürdigkeiten Ungarns. Kassau 1825.
Szerb Antal, Magyar irodalomtörténet. III. kiadás. Bp. 1958.
Szigeti János, Budapest a XIX. század első harmadában. Bp. 1933.
Szily Kálmán, Magyar nyelvújítás szótára. Bp. 1902.
Szőnyi Ottó, Magyar műemlékek. Historia I (1928) 4—6.
Takács Mária, Társadalmi állapotok és törekvések. 1830—1847. Bp. 1909.
Táncsics Mihály, Fővárosunk. Bp. 1867.
Tarchiani, Nello, L'Architettura italiana dell' Ottocento. Firenze 1937.
Tehel Péter, A magyar nemzeti művészet kialakulásának kérdése a reformkorban Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának évkönyve. Bp. 1953.
Tekusch, August, Der Fremde in Pesth 1833.
Thausig, Josef, Josef Kornhäusel, ein vergessener österreichischer Architekt. Wien 1918.
Thierring, Gyula, Budapest részletes kalauza. Bp. 1926.
Thomon, Thomas de, Recueil des principaux monuments construits a Saint Petersbourg. Petersbourg 1806.
Tietze, Hans, Wiener Gotik im 18. Jahrhundert. Kunstgeschichtlisches Jahrbuch der Zentralkomission. Wien 1909.
Tietze, Hans, Das Fortleben der Gotik durch die Neuzeit. Mitteilungen der Kunsthistorischen Zentralkomission XIII (1924).
Toldy Ferenc, Buda és Pest. Aurora, Hazai Almanach, Pest (1837).
Tonelli Sándor, Nagyapáink Pest-Budája. Bp. 1944.
Tóth Dezső, Bajza József. Irodalomtörténet (1954) 121—135.
Trencsényi-Waldapfel Imre, A régi Pest-Buda. Bp. 1937.
Tschichka, Franz, Kunst und Altertum im österreichischen Kaiserstaate. Wien 1836.
Turányi Kornél, Fasori kertek. Budapest Régiségei. XV. köt. Bp. 1950, 71—75.
Ujházy Ferenc, Fővárosunk művészi állapotai a múlt század közepén. Nyugat (1922) 373—382.
V. O., Régi pesti építőművészek. A Ház (1911).
Valadier, Giuseppe, Progetti architettonici. Roma 1807.
Valadier, Luigi N. figlio, Progetti architettonici per ogni spezie di Fabbriche stili ad noi diversi inventati dall architettore cameriale G. Valadier, Academico di San Luca, disegnati da ... Roma 1817.
Valdenaire, Arthur, Heinrich Hübsch. Karlsruhe 1926.
Valkó, Arisztid, Données concernant l'activité de l'architecte Thomon en Hongrie. Acta Historiae Artium IV (1957) 363.
Vályi András, Magyar országnak leírása. Buda 1799.
Vámos Ferenc, Feszl Frigyes és kora. MM I (1925) 340—357, 403—432.
Vámos Ferenc, Budapest városképének átalakulása József nádor korától napjainkig. Klny. Bp. 1926.
Vámos Ferenc, Az új magyar képzőművészet gyökerei a XIX. század magyarságának szellemi mozgalmaiban. Hajlék (1937) 3. sz. 97.
Vámos Ferenc, Hagyományok a máglyán. A magyar történetírás válsága. Kecskemét 1944.
Vámos Ferenc, Eklektika—romantika—klasszicizmus. Magyar Építőművészet IV (1955) 187—188.
Vámos Ferenc, Magyar építészettörténet, Quo Vadis? Magyar Építőművészet IV (1955) 162—163.
Váradi Antal, A régi Pest emlékeiből. Bp. 1921.
Vargha László, Klasszicista jelleg a nagykunság építészetében. Művészettörténeti Értesítő (1954) 81—92.
Vayer Lajos, Buda és Pest pusztulása a régi ostromokban. Budapest I (1945) 71—74.
Venezia e l'Europa. Atti del XVIII. Congresso Internazionale di Storia dell'Arte. Venezia 1956.
Vianello, C. A., Il Settecento Milanese. Fonti Ambrosiane. VII. köt. Milano 1934.
Viszota Gyula, A Széchenyi híd története. Bp. 1935.

Vogel, Hans, Aegyptisierende Baukunst des Klassizismus. Zeitschrift für Bildende Kunst (1927) 100.
Vogel, Hans, Der chinesische Geschmack in der deutschen Gartenarchitektur des 18. Jhs. und seine englischen Vorbilder. Zeitschrift für Kunstgeschichte I (1932) 321.
Vogel, Hans, Deutsche Baukunst des Klassizismus. Berlin 1937.
Vogt-Göknil, Ilya, Architekturbeschreibung und Raumbegriff bei neuern Kunsthistorikern. Leiden 1951.
Voit Pál, A művészeti és ipari oktatás múltjából. Joó János egri rajztanár Magyar Atheneumából. Magyar Iparművészet (1936) 194—196, 205.
Voit Pál, Egy régi pesti patika. TBM. VII. köt. Bp. 1939, 41—69.
Voit Pál, A Magyar Földhitelintézet székháza — hajdani Marczibányi palota és dísztermei. TBM. IX. köt. Bp. 1941, 214—230.
Voit Pál, Régi magyar otthonok. Bp. 1943.
Voit Pál, A budai várpalota interieurjei. Budapest Régiségei. XVI. köt. Bp. 1955.
Vojdisek, Johann, Adressbuch der königlichen freyen Stadt Pesth. Pesth 1822.
V. S. Régi építőmesterek életéből. Építő Ipar (1906) 297—299, 315—316.
Waldapfel Eszter, A forradalom és szabadságharc levelestára. II. köt. Bp. 1952.
Waldapfel József, A felvilágosodás korának magyar irodalma. Bp. 1956.
Warburg, Aby, Gesammelte Schriften. I—II. köt. Leipzig 1932.
Wegweiser für Pesth und Ofen. Pesth 1804.
Weisbach, W rn r, Die klassische Ideologie. Vierteljahrs hrift für Literaturwissens haft und Geistesges hi hte. 11. köt. 1933.
Werner, Eberhard, Theatergebäude. I. Geschichtliche Entwicklung. Berlin 1954.
Wertheimer Ede, Rainer főherceg magyarországi utazása 1810-ben. Budapesti Szemle (1894).
Winckelmann, Johann Friedrich, Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst. Dresden 1755.
Winckelmann, Johann Friedrich, Anmerkungen über die Baukunst der Alten. Leipzig 1762.
Wittkower, Richard, Piranesi's „Parere su l'architettura". Journal of the Warbourg Institute II (1938).
Wittkower, Richard, Pseudo Palladian Elements in English Neo-Classical Architecture. Journal of the Warbourg Institute VI (1943).
Wittlin, Alme Stephanie, The Museum. Its History and its Tasks in Education. London 1949.
Wollin, Nils G., Gravures originales de Desprez. Malmö 1933.
Wollzogen, Alfred Freiherr von, Aus Schinkels Nachlass. Berlin 1860—1864.
Wood, Robert, The Ruins of Palmyra. 1753.
Wood, Robert, The Ruins of Balbec. 1757.
Wylie, Sypher, Four Stages of Renaissance Style. II. kiadás. New York 1956.
Ybl Ervin, Ybl Miklós. Bp. 1956.
Zádor Anna, Leopoldo Pollach és Pollack Mihály. Arch. Ért. XLV (1931) 187—239.
Zádor Anna, Építészeti tervek a 18. századból. Arch. Ért. XLIX (1935) 157—177.
Zádor Anna—Rados Jenő, A klasszicizmus építészete Magyarországon. Bp. 1943.
Zádor Anna, A magyar klasszicizmus építészeinek társadalmi helyzete. Bp. 1953.
Zádor Anna, A Nemzeti Múzeum. Bp. 1953.
Zádor Anna, Pollack Mihály Tolna megyei építkezései. Lyka Károly emlékkönyv. Bp. 1954.
Zádor Anna, A Pollack-kutatás néhány problémája. Művészettörténeti Értesítő IV. (1955) 3—28.
Zádor, Anne, Some Problems of the Development of Classicism in Architecture. Acta Historiae Artium VI (1959).
Zakariás G. Sándor, Újabb adatok Budapest építészettörténetéhez. Művészettörténeti Munkaközösség évkönyve 1953. Bp. 1954, 555—607.
Zakariás G. Sándor, Adatok Buda építészetéhez a XIX. század első felében. TBM. XII. köt. Bp. 1957.
Zeitler, Rudolf, Klassizismus und Utopia. Interpretationen zu Werken von David, Canova, Carstens, Thorwaldsen, Koch. «Figura 5». Stockholm 1954.
Zuboly, A szabadsajtó udvar. VU (1908).

РЕЗЮМЕ
ZUSAMMENFASSUNG

МИХАЙ ПОЛЛАК
(1773—1855 гг.)

Европейская предыстория венгерского классицизма

Самые значительные и богатые достижения венгерского искусства первой половины 19-ого века относятся к области зодчества. При большом перевороте, в ходе которого Венгрия — сбросив с себя оковы полусредневековых условий — старалась вступить на путь буржуазного развития и занять подобающее место в обществе европейских народов, наилучшие возможности для создания примечательных произведений, служащих развитию общества, открывались именно в области архитектуры.

Начало такого развития встречало многообразные затруднения. Около 1800 года в Венгрии едва имелись ни города в полном смысле слова, ни здания, необходимых для размещения административных и культурных центров развивающейся страны. Важная роль архитектуры той эпохи уже раньше привела к тому, что — в противоположность общему умаляющему отношению к зодчеству 19-го века — архитектура первой половины века считалась ценной с художественной точки зрения и, следовательно, ее историческое развитие подвергалось изучению. Однако, универсальная оценка и определение позиции этой архитектуры в общем развитии искусства Венгрии не производились надлежащим образом ни со стороны положительной, ни отрицательной критики. Поставив в центр настоящей работы Михая Поллака — крупнейшего архитектора того сложного, частично переходного, частично открывшего новую эпоху периода — приходится остановиться также и на изучении исторического места венгерского классицизма.

За последние годы оценка искусства классицизма претерпела существенное изменение по всей Европе. В прежних, хотя и положительных критиках непременно чувствуется отклонение классицизма (из-за своего рационализма, бесстрастия, антиромантизма) и отождествление или смешивание его с более или менее сознательной архаизацией или холодным академизмом. Такой взгляд, проявившийся часто в пределах дальных крайностей и резких противоречий, опровергался по всей Европе новейшими исследованиями периода 1750—1800 годов. Но исторически и эстетически ценные проявления пространственного и массового зодческого творчества, осуществление крупных городских ансамблей и искания нового стиля до наших дней все еще не приписываются классицизму. Исследователи скорее удовлетворяются тем довольно удобным установлением, согласно которому в эпоху классицизма создались «современные» зодческие академии (с обусловленным преподавательским планом), и выходили издания, которые при помощи т. н. идейных проектов предоставили образцы для решения всех, более или менее часто встречаемых заданий. В таком понимании дела явно чувствуется большое расхождение развития общества и искусства и речь постепенно идет уже не об искусстве, а лишь о стиле или, вернее, об искании стиля. В довершение этого, комплексное понятие архитектора начало распадаться на свои компоненты: все реже встречается зодчих-создателей, а все чаще — профессионально высоко квалифицированных мастеров-строителей.

Именно опубликованные за последнее десятилетие исследовательские достижения освещали то ошибочное упрощентсво, с которым художественные явления того времени обсуждались. Исследователи проанализировали связи между классицизмом разных народов и их национальными традициями, прежде всего непосредственно предшествующими явлениями. Распознаваются влияние новых технических достижений на архитектуру, и последствия этого влияния, создающие новый форменный мир. Замечается в области зодчества наличие огромного превращения (начатого французской революцией), в первую очередь при нередко революционно смелом решении новых задач. Все это способствовало тому, что — подобно предшествующим

эпохам стиля — классицизм стал периодом возникновения параллельных или пересекающих друг друга идейных столкновений и неуверенных исканий, периодом во всех отношениях насыщенным проблемами.

В ходе исследований, один, до сих пор неизученный круг получил новое освещение, а именно архитектура второй половины 18-го века прежде всего во Франции, а также в Англии, ведь около 1800 года признаки существенного превращения проявлялись уже по всей Европе. Благодаря исследованиям Эмиля Кауфманна из забвения выходили так называемые французские революционные архитекторы, с Клодом Николасом Леду во главе. Эти мастера старались выразить что-то новое, индивидуальное, общепринятое и страстно искали новую форму для выражения их идей. Таким путем они добирались до элементарной геометрии, до пристрастия к стереометрическим телам. Главная характерность всякого здания заключалась в его „signification sociale" (общественном значении), всепроникающем со своей часто поразительной монументальностью. Важнейшими требованиями были вообще простота и симметрия, орнаменты же считались второстепенными. Основным критерием считались повышенная материальность, законченность, сомкнутость форм и зданий, да и целых блоков зданий „union des blocs indépendants" (совокупность независимых корпусов). Однако, в то же время здания насыщены фантастичным значением, глубоким символизмом и, несмотря на кажущийся рационализм, здесь уже проявляется романтизм, источником которого был, предположительно, утопизм эпохи просвещения.

Хотя большинство проектов Леду и его сторонников не осуществлялось, они все-таки оказывали значительное влияние не только из-за распространения проектов в виде гравюр, но и от того, что сродные стремления в то время уже обнаруживались почти везде. Следовательно, Леду не считается каким-то чудным, изолированным явлением без всякого влияния, а наоборот, личностью, у которой наилучшие стремления эпохи сосредоточились и развивались дальше. Его доктрины распространялись, главным образом, посредством гравюрных изданий его ученика Жана Николаса Дюрана ; однако, в широком смысле слова учениками Леду считаются еще следующие мастера: Томас де Томон, Захаров и Стасов (Россия), Фридрих Гилли и Вейнбреннер (Германия) Сельва (Италия), а кроме Дюрана, также и Винъон, Персъе и Фонтэн (Франция), действительно расходящаяся творческая личность которых доказана дальнейшим развитием. Представители «революционного классицизма» (в настоящее время это уже общепринятое понятие) признают значение рационализма, но одновременно они любят также иррациональность ; они проповедывают трезвость, но в то же время привлекаются и фантастичностью ; они стремятся к универсальному значению, но одновременно горят желанием индивидуального выражения. У них наблюдается какая-то своеобразная романтическая черта, которая, однако, как по содержанию, так и по виду проявления резко различается от расцветавшей во второй трети 19-го века эпохи, которая обычно называется романтизмом.

Одним признаком этого раннего романтизма, происшедшего из частично невыясненных и противоположных пониманий, является тот факт, что при искании образца он одновременно обращается к зодчеству разных народов (эгипетского, этрусского, китайского) и эпох (готика и др.), которые в этом отношении до сих пор никакой роли не играли. К этому сочетается еще оценка античного искусства как собирательного понятия, которое пропагандировалось не только сочинениями Винкельманна, но всеми, кто занимался вопросами зодчества. С точки зрения проявления и борьбы античного и средневекового параллелизмов весьма характерным является ход развития в Англии, где при решении определенных архитектонических заданий готика безостаточно сохранилась и в течение прошедших столетий. Однако, в ту эпоху дело уже в другом : требуются возбуждающие фантазию, волнующие новые здания, отклоняющиеся от обычного, и для осуществления таких стремлений английская поздняя готика оказалась подходящим орудием. Ввиду вышеизложенного само собой разумеется, что эти архитекторы ни по структуре, ни по пользованию материала не могли, да и не хотели следовать образцу настоящей готики. Научное изучение в то время даже и не началось ; дело скорее в эмоциональном пристрастии к средним векам. Это же свидетельствует одновременно и о том, что согласно этому взгляду, современная архитектура не имела твердой основы, и поэтому ей пришлось искать образца, устраняющего такую неуверенность. Следовательно, положительные и отрицательные причины сходятся точно так, как античные-рациональные или средневековые-романтичные факторы. Около 1800 года подражающее античности понимание одерживает победу. По всей

стране работают отличные архитекторы, способные использовать подражающее античности понимание — несмотря на указанные неуверенности — для создания выдающихся произведений, подчеркивая при этом даже местные и национальные традиции. Это же свидетельствует также о том, что классицизм органично связан включается в очередь периодов стиля точно так, как в предыдущих периодах позднейший стиль логично вырастает из предшествующего, или же в позднейшем кроятся следы предшествующего стиля. Однако, в течение трех десятилетий положение изменялось, и если в начале столетия, при преобладании подражающего античности элемента оба варианты существовали рядом, то из взаимного влияния различных факторов развития вскоре сложился взгляд, который как носитель национальной идеи, разнообразного, эластичного и пригодного к решению всяких задач стиля, поднимает знамя готики, и отодвигает подражающее античности направление — недостаточно выражающее эти идеи — на задний план.

Хотя такое превращение происходит как по времени, так и по форме по-разному, и произведения того времени по их художественному качеству неодинаковы, все сильнее проявляются не только сознательное воссоздание, называемое даже историзацией (наглядным примером чего служит расцветающая Англия) но — в качестве нового фактора — также и нравственная идея, превозносящая стилизацию под готику, в противоположность «языческому подражанию античности», которое все более и более становится «равнозначащим с безнравственностью». Как бы такой взгляд ни был ошибочным (самым заметным проповедником его явился Джон Раскин), в нем все-таки скрывается то важное познание, что — подобно изобразительному искусству — и архитектура руководится человеческими чувствами и влияниями, а не каким-то жестким и отвлеченным законом.

Ради краткого обзора, на этом месте не будем подробно заниматься этой в остальных странах (особенно в странах распространения германского языка), ни по отношению идентичных (вышеизложенному), ни расходящихся явлений. Отметим только, что вызванная исканием стиля неуверенность уже довольно рано — в 1828 году — привела к тому, что работа Хенриха Хюбша была опубликована под заглавием „In welchem Style sollen wir bauen" (По какому стилю следует строить); это же явно показывает, что на смену эпохи спонтанного творения наступил период «стиля», извлекаемого из какой-то коллекции образцов.

Подытоживая предшествующие явления, устанавливается, что во второй половине 18-го века из позднего барокко развивается (местами и временами же выступает против него) такое новое архитектоническое понимание, которое, развивая многочисленные импульсы, привело отчасти к некоторой романтичности, отчасти же к подражающему античности классицизму. Эти два направления сначала не обособлялись резко друг от друга, и параллельность наблюдалась в некоторых странах даже в первой трети 19-го века, хотя во Франции и Германии преобладала скорее подражание античности, в Англии стилизованное же — под готику подражание средневековью. Начиная со второй трети 19-го века стилизация под готику побеждает таким образом, что для решения данной архитектурной задачи всякий стиль прошлого может служить образцом. В течение столетия — в разных фазах историзма — сложилась практика, согласно которой определенный данный стиль считается подходящим для решения данной задачи.

Обращаясь теперь, после вышеизложенного, к условиям развития венгерского классицизма, самым заметным является тот факт, что классицизм уже при первом его проявлении нашел поразительный отклик. Объясняется это, возможно, укоренившимся латинским образованием, которое, в свою очередь, в продолжительном употреблении латинского языка нашло себе орудие к антигерманизму, вернее, к протесту против немецкого языка. Участвовали в этом также итальянские и французские отношения, существовавшие в эпоху позднего барокко и классицизма, которые постепенно укреплялись частично в результате деятельности работавших в Венгрии французских мастеров, а в дальнейшем благодаря французским гравюрным изданиям, частично же под влиянием венгерских мастеров, получивших итальянское образование.

Среди работавших в Венгрии французских мастеров, из-за относительно раннего их пребывания в стране, а также в силу многочисленных и крупных их произведений, отметим в первую очередь Жана Николаса Жадо и Изидоре Каневале. Особенно произведения последнего — собор (1762—77 гг.) и триумфальная арка (1764 г.) в г. Вац — со своим высоким художественным уровнем, мощными, замкнутыми формами

и стремящейся к монументальности простотой, считаются важной начальной манифестацией классицизма ; однако, не менее значительным является также и классицизирующий, более поздний период венгерского искусства барокко, которое — прежде всего в произведениях Мельхиора Хефеле и Якова Фелльнера — предоставило отличные и перспективные решения для многочисленных новых задач. Считая эти произведения переходного характера хоть произведениями барокко, хоть уже раннего классицизма, несомненно, что до и около 1800 года, участвующие в крупных строительствах г. Пешта второстепенные мастера — Янош Хильд, Фидель Касселик, Матьяш Циттербарт — пользовались уже новыми методами оформления пространства и массы.

Подытоживая можно сказать, что из-за более медленного темпа развития, признаки классицизма проявились в Венгрии не только позднее, но и менее воинственно чем в других европейских странах. Связь с традициями оказалась до конца более тесной, а раздел между поздним барокко и ранним классицизмом проявился менее определенно чем в большинстве стран Европы. Это же сам по себе определяет место зодчества той эпохи в мировом развитии и его роль в истории Венгрии. Направление развития этого сравнительно поздно развертывающегося, а в дальнейшем богато расцветающего классицизма излагается через творчество самого выдающегося вевгерского архитектора — Михая Поллака.

Юность Михая Поллака

К концу 18-го века широкий процесс урбанизации, а тем самым и усиливающаяся строительная деятельность началась, хотя с некоторым опозданием, также и в странах более медленного темпа развития. Возникли новые центры, важные не только с точки зрения архитектурного искусства, но и по отношению подготовки архитекторов. Ведущая роль Италии постепенно слабела и ограничивалась скорее своими памятниками чем мастерами, и в дальнейшем Париж стал одним из центров воспитания архитекторов.

В Венгрии — бывшей в то время частью империи Габсбургов — существовала, разумеется, тесная связь не только с городом Веной, но и с остальными территориями, принадлежавшими в начале века к империи. Таким образом, находящаяся под австрийской оккупацией Ломбардия связывалась более тесно и с Веной и с Венгрией. Замыслам придворных кругов, конечно, отвечало бы, если по всей империи царствовало бы единое художественное и также архитектоническое понимание. Однако, это не осуществлялось, и во всех областях империи сложилась архитектура, соответствующая собственным требованиям и традициям ; это же служит доказательством того, что укоренившиеся в целом обществе и руководящие им силы оказались сильнее ведомственного правления и даже личных влечений.

С этими изменениями связан также и вопрос о воспитании архитекторов. Существовавшая в течение многих столетий цеховая система — явившаяся важным залогом практического обучения — постепенно уступила высшему образованию академий, которое все более и более стало необходимым. Для защиты своего цехового права, ремесло все чаще переходило из поколения в поколение.

То же самое происходило также и в случае Михая Поллака ; он родился 30 августа 1773 г. в Вене, сыном Йожефа Поллака, архитектора Кауница, и получил практическую подготовку в строительном цехе г. Перхтольдсдорфа. Курс обучения он закончил 7 июня 1792 года. Одновременно молодой Поллак посещал и лекции венской академии, где Фердинанд Хецендорф фон Хохенберг (1732—1816 гг.) был его учителем. Из письма Хецендорфа к Поллаку старшему видно, что молодой Поллак считался талантливым, многообещающим учеником.

По окончании учения молодой Михай Поллак, — согласно цеховым правилам — отправился странствовать и попал в г. Милано, где егос водный брат Леопольдо Поллак (ученик, потом заместитель, а в дальнейшем преемник Пьермарини) занимал ведущее место. Михай Поллак приехал, наверно, к концу 1793 или в течение 1794 года в Милано, где он пребывал в течение неизвестного срока ; неизвестно и то, посещал ли он другие итальянские города. Датированный от 1794 года проект „tempietto" составленный очевидно как учебное упражнение, служит доказательством пребывания Поллака в столице Ломбардии, где он познакомился не только с тогдашней архитектурной деятельностью, организационными и практическими вопросами крупных строительств, но и с имевшимися у его брата многочисленными итальянскими и фран-

цузскими гравюрными изданиями, а с их посредством и течениями раннего классицизма, которые лучше всех остальных соответствовали его личной наклонности.

По венгерским архивным данным Михай Поллак приехал в г. Пешт в течение 1798 года; однако, где именно он пребывал и чем он занимался в промежуточные годы — неизвестно. Предполагается, что он прожил несколько лет в г. Милано, и вернувшись в Вену получил звание мастера-строителя (о чем в дальнейшем нигде не говорится); в Пешт он приехал, наверно, следуя побуждению мастера Яноша Хильда, содействующего в строительствах Каневале.

В г. Пеште в то время началась коньюнктура строительства не только из-за малого размера и отсталости города, но и от того, что именно город Пешт оказался самым пригодным к выполнению роли государственного центра. В начале пештский строительный цех не хотел принимать чужеземца мастером, но после продолжительной возни дело все-таки устроилось.

Первым произведением, связанным с именем Поллака, было возведение лютеранской церкви на площади Деака. Первый проект сохранившейся до наших дней церкви был выработан в 1797 году малозначительным мастером Яношом Краусом, который, однако, из-за болезни не успел ускорить выполнение; после его смерти, в 1799 году, работавшему вместе с ним Михаю Поллаку была поручена выработка нового проекта, на основе которого церковь — медленным темпом — построилась. С упрощенным фасадом и башней церковь достроилась к 1808 году. Желанное торжественное впечатление обеспечивается спокойным пространственным эффектом внутренности прямоугольной галерейной церкви, принятыми просто, но все же благородно сооруженного главного алтаря, а также изящными деталями пилястров и опирающегося на них карниза. Такую же простоту и строгую торжественность отражает внешний вид здания, на фронтисписе которого архитектор был вынужден удовлетвориться, вместо проектированного перистиля, более простым расчленением. (Теперешний фасад церкви был построен Йожефом Хильдом в 1856 году.) Единое оформление всего корпуса, ярусное совпадение внешнего и внутреннего расчленения и ясная осязаемость предназначения здания указывают уже в этом раннем произведении на руку зрелого мастера, обладающего развитыми и современными архитектурными способностями. Со времени ее постройки церковь несколько раз перестроилась, вследствие чего исходные замыслы мастера не выражаются вполне. Следует отметить исключительный классицистический характер здания без всяких элементов или деталей барокко.

По окончании постройки церкви, в 1811 году, принадлежащее к ней старое здание было расширено; в 1822 году же надстроился еще один этаж, и возводился новый флигель, выходящий на переулок. Такие повторные заказы показывают, что лютеранский конвент охотно занимал молодого мастера. Тем более удивительным является отсутствие всякого сведения по отношению имени мастера, исполнившего в то время переустройство (сооружение галереи, поправка потолка) внутренности церкви. Все эти изменения противоречат исходному замыслу Поллака, и по всей вероятности, не исполнены им.

После этого удачного произведения ему была поручена постройка лютеранской церкви в г. Бестерцебанья (Банска Бистрица); строительство шло с 1800 до 1807 года по архитектурным проектам Поллака, наверно, под руководством и с некоторыми изменениями одного местного мастера. Существующая и в настоящее время церковь представляет собой успешное сливание продольного нефа с центральным устройством, однако, несколько старомодный характер плана общего расположения и менее совершенное решение деталей (по сравнению с пештской церковью) указывают на руку чужого мастера. Наилучшей частью здания является передний лицевой фасад, который со своим тонким расчленением, богатым и подчеркнутым главным входом и с приятной гармонией пропорций представляет собой прекрасный образец раннего классицизма. По сравнению с лютеранскими церквами Лангханса или Вейнбреннера, произведение Поллака создает более торжественное, а в то время и более интимное и эффектное впечатление. (Лютеранская церковь г. Кёрмёцбанья — Кремница — по всей вероятности не связана с Поллаком.).

Между тем в строительствах г. Пешта мастер выполнял все большую и большую роль, но в первые годы столетия большинство этих произведений, с художественной точки зрения, оказалось незначительным. Привлекали его, в качестве эксперта, также к разным текущим строительным работам, к канализации, возведению стен и т. п.,

значит, к решению задач, относящихся вообще к градостроительству. Между тем, первая жена — венского происхождения — умерла, и Поллак женился на Магдольне Эгера, девушке зажиточной и образованной семьи, с которой он состоял до смерти в гармоническом браке, обратив большое внимание на воспитание их десяти детей.

К первым пештским постройкам относится бывшая вилла Фештетич, построенная в 1802—3 годах. О мастере изящно расчлененного здания стоящего в огромном парке, никаких сведений не имеются. Однако, определенные признаки стиля, скорая популярность Поллака в Пеште и дальнейшая тесная связь с этой аристократической семьей обосновывают причисление и этого здания к его произведениям. Это подтверждается также итальянским (ломбардским) характером виллы и совпадением некоторых деталей с проектами Леопольдо Поллака.

В 1805 году мастер получил необычное и трудное задание от соборного капитула г. Печ : укрепление трескающихся стен собора. Увеличенный повторными пристройками собор имел неблагоприятный вид, и тяжелый вес позднее возведенного свода вызвал опасные трещины в стенах ; Поллак постарался исправить положение единообразно расчлененным покрытием стен, а в целом оставляя замкнутость башень романского стиля. Эти крупные работы затягивались в протяжении трех десятилетий ; они выполнились местными мастерами, которые иногда, возможно, отклонялись от исходного проекта.

Перестройка по проекту Поллака показывает расчлененное полупилястрами оформление с мощным карнизом, ходящим по высоте опоры сводов бокового нефа и с опирающимся на нем стрелчатым перекрытием над оконными отверстиями. Единый и торжественный ритм, подчеркивание горизонтальных элементов устранили не только пристройки из эпохи барокко, но обеспечили соответственно классицизму также патетичный и монументальный эффект здания. Своеобразным мотивом является, однако, вышеупомянутое стрелчатое завершение над отверстиями, декоративное назначение которого доказано и тем, что оно не соответствует настоящему оконному перекрытию. Наличие такого средневекового мотива — вместе с готическими формами находящегося над главным входом окна — является несколько странным, и считается некоторыми исследователями доказательством обращения Поллака к романтизму. По нашему мнению, здание со своим равномерным расчленением, спокойной и уравновешенной структурой целиком придерживается стиля классицизма, несмотря на присутствующие чужие элементы (готические детали), возникшие либо под влиянием западных образцов, либо по указанию заказчиков.

В виду того, что Поллак никогда в жизни и нигде романтическими элементами не пользовался, и повидимому даже начальными формами проявления этого стиля не экспериментировал, дело в этом случае не в сознательной готизации, а лишь в проникании элементов, общепринятых при церковном зодчестве того времени. Отметим еще, что в близкой к Венгрии территории распространения немецкого языка в то время еще ни одного монументальное готизирующее произведение не возникало, ведь даже церковь (Werder-Kirche) Шинкеля (считаемая пионерской в этом отношении) была возведена только после 1824 года. Следует отметить и то, что перестройка Поллаком собора г. Печ получила в литературе в общем отрицательный отклик, хотя она является удачным и характерным продуктом эпохи, лучше придерживавшимся средневековых остатков, чем почти полная перестройка церкви, исполненная Фридрихом Шмидом. В произведении Поллака, наверно, все-таки было нечто чужое и мешающее, вызвавшее недовольство. С исторической точки зрения выполненная Поллаком работа является ценной, несмотря на наблюдаемую в ней некоторую двойственность, и хотя из-за недостаточности технических знаний того времени она не могла вполне добыться своей цели ; все-таки в целях охраны памятников удалось продолжить существование угрожаемой церкви на полвеку.

Бывший дворец Шандор (в дальнейшем резиденция премьер-министра) в будайской крепости считается большинством литературных сообщений произведением Поллака, исполненным, возможно, совместно с венским архитектором Иоганном Аманом. Здание датировано (на фронтоне) с 1806 года, когда в г. Пешт-Буда другого выдающегося архитектора не было ; однако, конкретных сведений о мастере не имеются. Богатый рельефный фриз фасада, его растянутая колоннада и подчеркнутый горизонтализм представляют собой характерные черты венской архитектуры, в то время как в изящном пространственном оформлении интерьеров обнаруживается немало сродных черт с достоверными произведениями Поллака, прежде всего с двор-

цом Фештетич. Однако, кроме критических наблюдений по отношению стиля, в первую очередь из-за неплотной связи внутренних пространств с внешним оформлением, а также из-за некоторой неуравновешенности пространственной очереди, предполагается, что в этом случае дело в перестройке и увеличении старого здания, при котором Поллак содействовал скорее во внутреннем оформлении (если он действительно принял участие в этом строительстве).

Пештская лютеранская церковь на площади Деака и собор в г. Печ свидетельствуют о рано достигнутой ведущей роли Поллака даже в том случае, если его авторство при вилле Фештетич оспаривается, и если многочисленные меньшие его произведения оставляются без внимания. В то же время уже начинается период важнейшей области деятельности Поллака: проектирование общественных зданий, в частности, дома комитатского управления г. Секешфехервар. Здания комитатского управления — как представительные центры самоуправления — были предназначены отражать чувство собственного достоинства венгерского народа, постепенно ставшего независимым от венских властей и боровшегося за национальную самостоятельность. Возведение зданий комитатского управления началось во многих городах страны уже скоро после 1800 года; среди них встречаются — несмотря на скромные материальные возможности в Венгрии — монументальные произведения, в области светской архитектуры в Венгрии до тех пор еще невиданные.

Первым, по времени, был дом комитатского управления в г. Секешфехервар. Даже ход проектирования является характерным для эпохи: сначала составляется проект местным мастером, который, однако, венским придворным архитектурным правлением не утверждается; тогда венское правление вырабатывает новый проект, согласно которому от проектированного дворца стиля барокко остается лишь один большой (высоты двух этажа) зал; на основе этого проекта началось строительство. Однако, комитатскому управлению проект не нравился, и в 1807 году Михаю Поллаку было поручено выработать новый проект, который, наконец, был принят единогласно. Все-таки кажется, что в ходе выполнения пришлось приспособить проект Поллака к уже готовым частям здания, и этим объясняется, предположительно, тот факт, что корпус с мощным выступом стены получил (вместо круглых пилястров) плоское пилястровое расчленение и основывается на узком, плотном подгибе, который мешает эффекту выступа стены, и не смог удовлетворить требованиям увеличенного движения. Такая двойственность, правда, понижает художественную ценность произведения, но все-таки в первый раз возникло общественное здание, которое простыми средствами — лишь со своим архитектоническим оформлением и расчленением — создает впечатление своеобразной гордости, и отражает именно ту идею, которую дома комитатского управления должны были выразить.

Этот ранний период деятельности Поллака кончился его сотрудничеством в постройке пештского Немецкого Театра. Начатое в 1808 году и законченное в 1812 году большое здание было сооружено по проектам венского архитектора Иоганна Амана, с целью распространения немецкого языка, а тем самым и для выражения идеи империи Габсбургов. Однако, выполнение строительства Аман не хотел брать на себя, и вообще проявлял все меньше и меньше интереса к этой работе; таким образом, не только руководство постройкой возлагалась на назначенного для этого Поллака, но предполагается, что многочисленные детали выполнились по его замыслам. При достройке театра все-таки раздавалось немало критических голосов, на которые Аман ответил, что здание, принадлежащее к архитектоническому ансамблю и содержащее танцовальный зал и небольшие общественные помещения, еще не закончено и поэтому ни общее впечатление, ни акустика театра пока еще не могли быть полноценными. Не будем заниматься ни критикой давно разрушенного здания театра, ни изменениями, внесенными Поллаком в проекты Амана; отметим только, что именно в ходе этих работ он усвоил знания, связанные с руководством постройки такого крупного общественного здания, в которых он в дальнейшем не раз нуждался.

Во время окончании здания театра — в 1812 году — Поллак уже стал несомненно первым архитектором г. Пешта, которому предстояло решение больших задач.

Организатором и руководителем широко развернувшейся строительной деятельности в г. Пеште была т. н. Verschönerungs Comission (Комиссия благоустройства), которая образовалась — после многолетних переговоров — в 1808 году, по инициативе палатинуса (наместника короля); Поллак состоял членом, а в дальнейшем ведущим архитектором этой комиссии. Таким путем качественный и художественный контроль строительных работ оказался обеспеченным; счастливая случайность, что главную роль именно в первые десятилетия играл мастер с так утонченным вкусом, каким был Михай Поллак. Кроме многочисленных других практических задач, комиссия в первую очередь ускорила выполнение строительства жилых домов; быстрый прирост населения (значительная часть которого претендовала на внешний образ буржуазной жизни) требовал, чтобы большинство строительных работ сосредоточилось на постройку жилых домов, и постепенно уже многоэтажных доходных домов.

Чтобы иметь возможность тщательно выполнить свои задачи, Михай Поллак не взял на себя исполнение чрезмерного количества работ; он составил проекты для постройки простых и роскошных, одно- и многоэтажных домов как в центре города, так и в периферии; таким образом он создал, именно в течение важнейших ранних десятилетий, необходимые образцы для решения всех задач гражданского строительства. Проектированием домов Салаи, Пап и Кольб, он уже в 1810 году подал пример на постройку простого, но все-таки благородно расчлененного, художественно построенного городского уличного дома. В 1812 году Поллак проектировал уже жилой комплекс такого крупного размера как дом Маерффи, или существующий еще в настоящее время дом Кардеттера, которые являются ранними и удачными примерами многоэтажных и многоквартирных доходных домов равномерного ритма с более богато украшенным подъездом и подворотней. Отметим еще дом Гёмёри (особняк интимного характера); в этом доме и аптечное оборудование было проектировано Поллаком, который был другом застройщика. Эти ранние городские постройки служат разнообразными, но простыми образцами оформления фасада, спокойного, в большинстве случаев равномерного ритма, с более торжественной подворотней и с двором, образующим приятное закрытое внутренее пространство. Однако, Поллаку в то время уже было поручено также много провинциальных строительств, которые — благодаря более широким возможностям аристократических застройщиков — позволили уже архитектонические решения более высокого художественного уровня.

Сюда относится прежде всего проектированный для семьи Зичи дворец (с. Сёнь), который был построен только по прошествии выше 100 лет в с. Вайта. Как видно из запоздалого и модифицированного выполнения, это был одноэтажным дворцом, окружащим двор в виде латинской буквы U; со своей воздушно стоящей богатой колоннадой это произведение создает впечатление легкой и благородной простоты, которая встречается в памятниках ломбардской архитектуры. Именно из этого стиля происходит, наверно, подчеркнуто оформленный, покрытый плоским куполом центральный садовый зал, выходящий широкими отверстиями на садовую сторону здания. Подобные решения встречаются среди проектов Леопольдо Поллака, и наш мастер взял такое богатое и все-таки легкое строительное решение, по всей вероятности, именно оттуда; в его дальнейших произведениях мотивов такого рода не наблюдается. Предположительно в то же время — около 1815 года — рядом с перестроенной собственной его дачи в с. Тахи он соорудил, как самостоятельное здание, винодельческую давильню дорического стиля, украшение которой неизменно сохранилось до наших дней.

В эти годы оживлялась также и домостроительная деятельность Поллака; художественная взыскательность произведений того периода, т. е. оформление фасадов, сам фундаментальный чертеж, богатое разнообразие внутренних пространств (подворотни, лестничного отделения, двора) представляют собой не только вполне зрелые решения проблем, но и непосредственные предшественники действительно монументальных задач, предстоящих мастеру при возведении крупных общественных зданий.

Рассматривая хоть крупный пространственный ансамбль входа прежнего дома Мойзеша Ковача или прежнего дома Хорвата, хоть застекленный внутренний проход (с магазинами по обеим сторонам) дома Брудерна, нет сомнения, что перед нами стоит уже современный, ведущий мастер-художник. Построенный в 1817 году и сохранившийся до наших дней дворец Альмаши—Зичи же показывает, что приме-

ненные Поллаком изящные средства способны к оформлению аристократических городских дворцов более буржуазного характера, и к образованию (несмотря на малый размер участка) дворов, по эффекту и по структуре напоминающие соображения французских революционных архитекторов.

Наряду с его многосторонней пештской деятельности, Поллак активно участвовал также в строительстве провинциальных замков (господских домов). Именно в ту пору он совершил перестройку бывшего замка Зичи в с. Шопонья-Надьланг, точный вид которого, из-за более поздней перестройки, невозможно воспроизводить. Построенный в 1815—1819 годах и сохранившийся до настоящего времени замок Фештетич (в с. Дег) представляет собой выдающийся образец дворцовой архитектуры классицизма. Живописное местоположение, внушительная массивность, приятно расчлененные детали, монументальный колонный зал замка создают впечатление патетической возвышенности. Внутренние помещения замка повторно перестроились, и только один зал овальной формы, расширенный нишами, свидетельствует о разнообразном богатстве оформления внутренних пространств, которым мастер в то время уже обладал.

Недавно стал известным еще один важный проект Поллака, относящийся к тому же времени, выработанный для постройки библиотечного зала кальвинистского института г. Шарошпатак, который — несмотря на плоское перекрытие, создающее тягостное впечатление — со своей галереей, опирающейся на подковообразно окружных колоннах, считается одним из лучших и самых ранних решений такого рода. В 1819 г. Поллак построил одноэтажный помещичий дом Чапо в с. Тенгелице, который в теперешнем перестроенном виде мало обнаруживает из оригинального произведения; однако, письма Поллака к застройщику (его другу) представляют собой ценные источники личных сведений о мастере.

Крупным, соперничающим с замком в с. Дег, строительством явился построенный в 1819—29 годах дворец для палатинуса Йожефа в с. Альчут; дом в целом и во всех пропорциях, воздушный колонный зал, гармонически сливающаяся с ландшафтом масса здания — все это вносит этот замок в самые благородные произведения стиля классицизма. К сожалению, после второй мировой войны замок был полностью разрешен, и ни оригинальные проекты, ни другие сведения не оставались.

Вышеупомянутые произведения указывают на вполне созревшего мастера, владеющего своим чистым стилем, отбросившего как остатки барокко, так и сильное ломбардское влияние юности, и способного создать проект для всякой архитектурной задачи по чистому стилю классицизма. Развитие в таком направлении продолжается еще дальше, и проявляется в некоторых пештских домостроительствах после 1820 года; оно наблюдается, главным образом, в построенном в 1822 году доме Вурма, и в собственном угловом доме мастера на улице Надор. Благодаря тонкому ритму, простой, но все-таки интересной и складывающейся игре пропорций на фасаде, а также из-за благородной торжественности подъезда и приятного пространственного ансамбля с лестничным отделением — именно последнее произведение причисляется к самым зрелым произведениям эпохи.

С иной стороны проявляется искусство Поллака в созданных в 1820 году алтарях украшающих приходскую церковь «Терезварош» в Будапеште еще в настоящее время. Торжественная простота, благородные пропорции и применение чисто архитектурной орнаментации характеризируют эти примерные произведения, редко наблюдаемые в творчестве Поллака, но часто встречаемые в ломбардской архитектуре.

Похожей на дворец Альмаши—Зичи задачей была постройка дворца Фештетич, который удовлетворяет требованиям городского уличного дома; благородное пространственное устройство здания, отличное решение фундаментального чертежа и вопреки узкой улице эффективное оформление фасада (с косой отрезкой угла) свидетельствуют о том, что в этом периоде творчество мастера достигло уже полной зрелости.

Период зрелых произведений: 1828—1848 гг.

За прошедшие два десятилетия Пешт стал настоящим городом; период возведения современных, стильных и удовлетворяющих буржуазным требованиям домов совпадает с развитием архитектурных способностей Михая Поллака до высокого художественного уровня. В течение этих двух десятилетий — постепенно повышаясь до все более и более усовершенствованного мастерства — он создал разнообразные образцы

постройки больших и малых, одно — и многоярусных, одно — и многоэтажных, простых и роскошных домов : при этом он стремился к созданию тщательно взвешанных пропорций, равномерного или приятно разнообразного ритма ; он работал со сдержанной орнаментацией, и, главным образом, методом ясной и обозримой структурой. Фундаментальные чертежи Поллака удовлетворяют не только новым требованиям общества, но и новым пространственным решениям (проявившимся в результате нового понимания) путем находящегося на высоком уровне оформления пространственных циклов, и тщательного внутренней разработки будничных, но все-таки существенных частей здания, как например, подворотни и примыкающего к ней лестничного отделения и двора. В течение этих двух десятилетий большинство значительных (с художественной точки зрения) архитектурных произведений связаны не только в г. Пеште, но и по всей стране, с именем Поллака. К концу этих двух десятилетий, наряду с вполне зрелым мастером Поллаком (в то время уже возраста 55 лет) работают еще другие, значительные пештские архитекторы, которым Поллак постепенно уступает решение желанных ими задач гражданского строительства. Его в то время занимало уже скорее создание общественных зданий, явившихся главным поприщем зрелого периода мастера.

Первым произведением этой серии был бывший дом комитатского управления в г. Сексард, построенный в 1827—36 годах, для строительства которого мастер использовал, частично, стены существовавшего старого здания, созданного в свое время из старинной крепости. Хотя выполнение работы в некоторых отношениях отклонялось от проектов Поллака и по многочисленным важным вопросам пришлось уступить желаниям застройщиков, и несмотря на определенную обусловленность вызванную оставшимися стенами старого здания, все-таки удалось создать произведение, которое просто, но все же торжественно, словно с местным-провинциальным вкусом, выражает важность таящейся за домом комитатского управления скрытой идеи. Воздвигающееся над наклонной площадью, и поэтому разнсэтажное монументальное здание дорического стиля с воздушным колонным залом и спокойными, но все же разнообразными фасадами, создало новый архитектурный тип. Широкая оформленная с благовидным деревенским вкусом подворотная, постепенно поднимающееся торжественное лестничное отделение, интимный внутренний двор с угловыми обрезками (увеличивающими внешний вид здания) являются чрезвычайно удачными решениями, благодаря которым дом считается одним из лучших произведений того времени. Всего этого Поллак добился при помощи скромных средств и материалов, в обстановке многочисленных мелочных дебатов, при содействии малоспособных местных мастеров.

После продолжительных переговоров, пришла очередь застройки выходящего на р. Дунай участка, примыкающего к Немецкому Театру ; в этом здании (получившем в дальнейшем название „Vigadó") были размещены большой и малый танцевальные залы и присоединившиеся к ним приемные помещения.

Поллака уже в 1816 году попросили о составлении нового проекта, отклоняющегося от проектов Амана ; в 1821 году началась организация работы, которая, однако, задерживалась в результате вмешательства либо со стороны стареющего Амана, либо со стороны венских властей, и высшее утверждение пришло лишь в 1829 году ; тогда же могло было действительно приступить к работе. Все организационные вопросы, связанные с этим крупным строительством, сосредоточились в руках Поллака, и несмотря на различные трудности, в 1832 году уже производились работы внутреннего формления. В противоположность Аману, Поллак всегда занимал пештских мастеров, за единственным исключением парадных люстр большого зала, для которых он пользовался помощью венского специалиста Клеменса Листа. Достроенное в 1832 году здание, основывающееся по всем своим деталям на проектах Поллака, относится к самым удачным произведениям не только мастера, но и целой эпохи. Поднимающиеся с размахом тонкие колонны среднего выступа стены, присоединяющего два этажных яруса (опирающихся на оформленном в виде постамента меззанине) с тонко украшенным треугольным фронтоном и с проходящим по всему фасаду, тщательно расчлененным карнизом, создают захватывающий перспективный эффект. Уже сам фронтиспис вызывает чувство благодушной торжественности, которое еще усиливается огромным танцевальным залом с тонко расчлененными стенами, потолком со цветным лепным украшением, прилегающим к нему меньшим и т. н. кондиторской : все это изящно отвечает высоким по вкусу и по форме требованиям буржуазного

общества. Значительная часть нижнего этажа была занята оформленной несколько проще, но с подобным вкусом и расчлененной колоннами кофейной и биллиардной; меблировка этих помещений, как и верхних парадных залов, была изготовлена лучшими ремесленниками города. Вместо первого замысла Амана (единственного зала) Поллак создал, согласно нарастающим требованиям, целый ряд залов разной формы, различного размера и осевого направления, стоящих как по отношению пространственного эффекта, так и с точки зрения внутреннего оформления на высшем уровне эпохи.

В 1833 году Поллаку было поручено постройка еще одного общественного здания : дома городского управления г. Ясберень, ибо составленный местным мастером проект не получал утверждение палатинуса. Проект Поллака удачно преодолевает затруднения, обусловленные узким участком и своеобразными практическими требованиями ; варьируя в общем тип решения пештского дворца Фештетич, он дает простой, но эффектный фундаментальный чертеж и сооружение. К сожалению, при выполнении работ, проведенных местным мастером, во многих отношениях произошло отклонение от проекта Поллака, и таким образом, здание не считается целиком произведением Поллака.

Своеобразной архитектурной задачей была проектированная Таможня ; г. Пешт все более и более стал торговым центром, срочно нуждающимся в таком учреждении, которое, однако, не осуществлялось. В связи с этим вопросом часто говорилось о проектах Поллака, но оставшиеся проекты недостоверны, и хотя вопрос стоял на повестке дня в течение многих лет, ни проекты Поллака, ни Йожефа Хильда не исполнялись.

Несмотря на малое художественное значение вопроса, Поллака повидимому очень занимала исполненная в 1836 году перестройка (модернизация) больницы Рокуш ; собственные записки мастера свидетельствуют о том, что он обратил особенное внимание в первую очередь на вопросы отопления и движения, а также на современные требования изоляции больных. Выполнение работ руководилось сыном мастера, Агоштоном Поллаком, ставшим в то время уже архитектором.

Одним из главных достижений творчества Поллака считается проектирование и выполнение монументального здания офицерской академии, названной Лудовицеумом ; возведением этого здания исполнилось многодесятилетнее желание венгерского народа. В течение 1829—1836 годов было построено двухэтажное, окружающее огромный двор здание, стоящее в середине сада английского стиля, которое считается во многих отношениях предшественником Национального Музея. Замкнутый корпус и подчеркнутый выступ стены, спокойное пилястровое расчленение и разнообразное варьирование архитектурной массы, крупный (и по сравнению с пространственным оформлением) входный зал и просторное лестничное отделение, интимная часовая с благородными пропорциями — все эти признаки здания должны были служить идее воспитания офицеров в духе патриотизма.

В течение многих десятилетий здание не могло служить исходной своей цели ; оно существует и в настоящее время, но претерпевало с течением времени столько перестроек, что его оригинальный вид едва распознаваем, а проекты Поллака не сохранялись. Поэтому, вышеизложенное описание основывается, кроме подробного изучения самого здания, на современных, в общем неудачных гравюрах.

При строительстве первого крупного сиротского приюта в Венгрии (предназначенного увековечить имя палатинуса) Поллак содействовал усердно и с большой готовностью на жертвы. Составленные в 1839 году (но в дальнейшем пропавшие) проекты и спецификации говорят о том, что обеспечивая безпризорникам дом и училище, мастер хотел удовлетворить социальному требованию эпохи. Учреждение, получившее название Иозефинум, осуществилось лишь частично ; сохранившиеся и подписанные Агоштоном Поллаком проекты проявляют признаки выходящей за пределы классицизма романтической концепции. Открытый в 1843 году сиротский дом существует, хотя в измененном виде, и в настояще время. В течение этого периода, особенно до 1838 года, Поллак построил еще много больших и меньших гражданских домов, которые являются вариантами уже раньше созданного им типа решения, и поэтому, при оценке его творчества в целом представляют меньше интереса. Он сосредоточил все силы на создание общественных зданий ; в виду высокой требовательности таких работ и преклонного возраста мастера это вполне понятно. Среди застроищиков того времени встречаются прежде всего находящиеся с ним в постоянной связи ремесленники (Длаухи, Кардеттер, Шпигель, Фогель), а также некоторые меньшие застройщики, исполнившие какую-то данную работу при его строительствах. Поллак не го-

нялся за заказами ни из-за властолюбия, ни из-за жажды наживы; об этом свидетельствует тот факт, что после катастрофического наводнения 1833 года, когда пришлось взяться за восстановление сотень домов, он исполнил, правда, возложенные на него задачи (главным образом контроль и поручительство за проектированные чужими мастерами произведения), но когда миновала первая крайняя необходимость, он устранился от дел, и во время новой пештской домостроительной конъюнктуры, после 1840 года, почти никаких заданий не взял на себя. Некоторые из построенных в то время пештских вилл (в том числе снесенная с тех пор вилла Янкович) связаны, может быть, с именем Поллака. Предполагается также, что в этом позднем периоде строительства помещичьих домов в провинции (Дьёмрё, Фот, Надьценк и др.) он вряд ли участвовал.

Следовательно, последний период творчества мастера занят возведением крупных общественных зданий, которые — начиная с сексардского дома комитатского управления до Лудовицеума — представляют собой беспрерывную цепь предшественников и подготовительных работ к величайшему произведению мастера: к зданию Национального Музея.

Здание Национального Музея

Возведение зданий музеев было одной из особенностей культурных требований сложившегося по всей Европе буржуазного общества; строительство музеев началось даже в более развитых странах только после 1820 года. В Венгрии музей был призван не только удовлетворить появившимся (по мере образования буржуазного общества) новым требованиям, но и служить независимой от Вены культуре, тем более, что в Венгрии на помощь аристократических или придворных собраний нельзя было рассчитывать. Таким образом, воздвигаемое здание музея служило для культурного подъема и независимости, а одновременно и для осуществления самого выдающегося здания г. Пешта. Понятно, что Поллак с энтузиазмом взялся на полученное в 1836 году поручение, большое значение которого он вполне сознавал. С неизменным до конца воодушевлением он старался усовершенствовать все детали внешнего вида и внутренности здания. Сознав большую ответственность при этой великой работе, палатинус повторно подвергал проекты Поллака критической оценке (главным образом, обсуждению придворного архитектора Пьетро Нобиле), и хотя мастер в виду большого значения произведения объективно модифицировал некоторые детали первого решения, в общем он все-таки настаивал, с уверенности настоящего художника, на своем исходном проекте.

Концепция здания музея, разработанная Поллаком, успела сделать себя независимой от самых прославленных, возведенных в то время построек такого рода (Британский Музей, Глиптотека в Мюнхене, Старый Музей в Берлине) и создал новый тип здания, удовлетворяющий всем требованиям, и созданный с помощью самых усовершенствованных архитектурных приемов. Четырехугольный корпус свободно возвышается со всех сторон; поднимающийся над нижним этажом двухэтажный блок расчленяется, помимо ряда окон единого ритма, в едва подчеркнутых серединных выступах стены и в углах, плоскими пилястрами. На последних основывается богатый венчающий карниз, на который намекают карнизы, разделяющие этажи друг от друга. От этого плоского, равномерно сдержанного оформления фасадов отклоняется один только передний лицевой фасад, сильно выставленный серединный выступ стены которого украшен галереей, расчлененной восемью, воздушно расположенными колоннами. Благообразно поднимаются к этому портику ступени, расположенные по всей ширине выступа стены; перекрытие же состоит из треугольного фронтона, богато украшенного скульптурами. Под влиянием такого благородно торжественного введения посетитель входит в музей в словно благоговейном настроении.

Подобно внешнему виду здания, чрезвычайно удачным является и решение фундаментального чертежа, в котором наблюдается счастливое сплетение рациональности и пространственного искусства высшего уровня. Через фасадный перистиль посетитель входит в огромный прямоугольный входной зал, вместительность которого соответствует назначению здания, благородное расчленение и сводчатый потолок же — полученному уже снаружи впечатлению. За этим помещением находится смело бесстенный круглый зал, покрытый плоским куполом, предназначенный мастером

сначала на хранение камней. Отсюда во всех направлениях открываются выставочные залы, и ведут изящные лестницы в подвальный этаж, где размещаются помещения администрации; в продолжении основного направления входа же поднимается монументальная лестница, в своем теперешнем виде являющаяся произведением последней трети столетия. Трехмаршевая лестница внушительного размера ведет в главный этаж, где в направлении основной оси находится перекрытый потолком с кессонами круглый вестибюль в виде Пантеона (названный этим и предназначенный для этого самим мастером), откуда по диагоналам открываются по две ниши, украшенных свободно стоящей колонной. Из этого вестибюля посетитель входит в палату музея (формы того же лежачего параллелепипеда как и входной зал нижнего этажа), которая занимает верхний этаж выступа стены. Тонкое расчленение стен палаты с верхним освещением, разделение на три части стоящими на помостах колоннами и фильтрированный, но равномерно вливающийся свет производят действительно торжественное впечатление и задают именно тот безмятежный завершающий аккорд, которого — после рассмотрения расположенного в обоих этажах главной оси здания ансамбля представительных залов — наблюдатель жаждет.

Тщательно созданная, тесно связанная с внешним расчленением главная ось разделяет корпус на две одинаковых части: в обеих стоит флигель, который окружает двор формы параллелепипеда с коридором на стороне двора, и с очередью выставочных залов на внешней, глядящей на парк стороне. Каждый из флигелей представляет собой замкнутую единицу формы параллелепипеда или четырехугольника с огромными окнами; залы сообщаются друг с другом таким образом, что из каждого второго зала можно выходить в коридор.Следовательно, этим произведением Поллак удовлетворил не только требованиям архитектурного искусства, но — может быть скорее инстинктивно, чем по опыту — он осуществил также складывающиеся лишь в дальнейшем важнейшие принципы музеестроительства.

Мастерское выполнение здания бросается в глаза именно тогда, если сопоставить его с зданиями самых знаменитых музеев того времени, или вернее, если установить превосходство его перед проектом Дюрана, означающим в определенном отношении исходную точку при строительстве музея.

Вначале постройка музея ожидалась и сопровождалась настоящим восторгом, однако, общественное мнение скоро изменилось и уже в середине 40-х годов раздалось возражений. Это объясняется тем, что в эпоху пробуждающегося романтизма, в годы обращения национального порыва к готике, дышащее чистым классицизмом и оформленное в духе античности произведение Поллака производило холодное, несколько чужое впечатление. Некоторую роль при этом сыграло и то, что в этом произведении общественное мнение подозревало осуществление излюбленного замысла не так Поллака, а скорее палатинуса Иожефа, а в эпоху все более и более сопротивляющуюся господству Габсбургов, это не могло казаться привлекательным.

Такие возражения, правда, задерживали озеленение окружающей площади и мешали укреплению общего признания, которое Поллак за это произведение несомненно заслуживал бы; однако, они, к счастью, не касались самого здания, которое, со своим умело сооруженным чердачным пространством, в более или менее неизменном виде сохранилось до наших дней и считается гордостью венгерского зодчества.

*

Обозревая деятельность Поллака в целом, мы видели, что художественная красота и гармония его произведений основывается не только на тонкой стройности расчленения и ритма корпуса, но и на уравновешенных соотношениях сил здания (как технического сооружения). В его произведениях все представляется откровенным и естественным, без всякой принужденности и холодной надуманности. Благодаря этому, именно его общественные здания становятся выразителями оживляющей их идеи.

Поллак не гонялся за крикливыми эффектами, не стремился к чрезмерному разнообразию, а старался добыться эффекта скорее путем тонкости деталей, скрытой, словно музыкальной гармонией и красотой пропорций. Именно этим и удалось ему избегать ригидную стереотипность, часто наблюдаемую в немецкой архитектуре того времени.

Второстепенная роль скульптурных украшений в произведениях Поллака объясняется важностью, да и преобладанием архитектонических пропорций и расчле-

нений (хотя в случае Национального Музея сначала было предусмотрено богатое фасадное украшение). В его произведениях встречаются чаще всего капители, надили подоконные, углубленные панели, в большинстве случаев заполненные орнаментальным украшением. Совершенство решения плана общего расположения и оформления внутренних пространств не только равноценно внешнему виду здания, но часто даже превышает его. Даже в случае доходных домов он умеет представить во многообразных вариантах возможности пространственной очереди, предоставленные ансамблем входного зала, лестничного отделения и иногда двора. При крупных же зданиях Поллака пространственная очередь означает не только пространственный процесс, и не только разнообразное оформление пространств, но получается даже очередь пространств, повышающих эффект друг друга: кульминации в этом отношении мастер достиг при пространственной очереди здания Национального Музея. Поллак вполне распознавал значение гармонии красок и тонкости деталей при таком заботливом архитектоническом оформлении; об этом говорит заботливость, с которой он поступает при внутреннем архитектноническом выполнении важнейших его произведений и с которой он производит проектирование даже малейших деталей (наличников ключей, дверных ручек и т. п.). Он понял и важность связи здания со своей окружностью и сумел пользоваться средствами этой возможности. В этом и кроется причина того, что произведения Поллака с такой естественной простотой становятся источниками местного стиля и столпами ландшафта или городского ансамбля.

В тесной связи с архитектурным пониманием предшествующего периода, зодческое искусство Поллака постепенно вырабатывает свой собственный чистый стиль, в пределах которого оно логично развивается с раннего классицизма до вполне созревшего, высшего его совершенства. Творчество Поллака отличается развитием классической тенденции с такой удачной естественностью, с таким многообразием вариантов, предоставленных решениями, на которые в истории зодчества встречается мало прецедентов.

Человеческая же личность мастера показывает черты благородной моральной возвышенности, характеризующей и деловую деятельность, и частную жизнь Поллака. Он не был властолюбивым человеком и не жаждал играть роли; наоборот, кажется, что он скорее уклонялся от задач, к решению которых репутация и способности заставляли его. Общее образование и начитанность мастера доказаны не только его произведениями, но и упомянутыми в его завещании коллекциями книг, картин и гравюр. Хотя за единственным исключением собора г. Печ он сам никогда не отклонялся от чистого классицизма, он все-таки не возражал, когда работавшие вокруг него молодые архитекторы, в первую очередь собственный сын, а также сотрудник Миклош Ибль привлекались развертывающимся в ту пору романтизмом. Он был человеком спокойного, но беспрерывного развития, поднимающимся по пути своего собственного художественного воззрения все выше и выше, и не поддающимся влиянию никакой показной моды. Тем фактом, что архитектура венгерского классицизма стала укоренившимся в благородных традициях искусством, богатым своеобразными вариантами и требующим европейской перспективы — мы обязаны в первую очередь благовидному творчеству Михая Поллака, служившему интересам искусства и общности.

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ

Фронтиспис. Портрет Михая Поллака (неизвестный мастер первой четверти XIX. века)

1. Булле: Читальный зал для проектированного расширения здания парижской Национальной библиотеки. Проект
2. Леду: проект дома Жарнак. 1780 г.
3. Леду: проект дворца регента в Экс-ан-Прованс. 1781 г.
4. Леду: проект сельскохозяйственного пакгауза
5. Леду: проект особняка для четырех семей
6. Пиранези: Виньет
7. Стробери Хилл
8. Соун: проект приходского здания

9. Соун: проекты церквей в различных стилях
10. Томон: проект петербургской (ленинградской) биржи
11. Ф. Гилли: эскиз к берлинскому театру
12. Ф. Гилли: проект памятника Фридриху Великому. 1799 г.
13. Ф. Гилли: деталь проекта памятника Фридриху Великому
14. Ф. Гилли: бывшая вилла Мольтер в Берлине. 1799 г.
15. Шинкель: проект национального собора
16. Шинкель: внутренность церкви Вердер. 1825 г.
17. Шинкель: дворец в Каменце. 1838—1865 гг.
18. Шинкель: бывший дом Фейльнер в Бердине. 1829 г.
19. Шинкель: выставочное помещение для статуй Старого музея в Берлине
20. Шинкель: план нижнего этажа берлинского Старого музея
21. Пюджин: проект готизирующего домика для фонтана
22. Пюджин: церковь св. Луки в Чельси
23. Леопольдо Поллак: Вилла Бельджойозо, Милан
24. Леопольдо Поллак: Вилла Бельджойозо, Милан
25. Хохенберг: план проектированного флигеля лаксенбургского дворца. 1806 г.
26. Хохенберг: проект фасада флигеля лаксенбургского дворца
27. Каневале: собор г. Вац. 1762—1772 гг.
28. Фелльнер: бывший лицей г. Эгер
29. Хефеле: епископский дворец, Сомбатхей
30. Хефеле: внутренний вид собора г. Сомбатхей
31. Свидетельство мастерства Михая Поллака. 1792 г.
32. Хохенберг: надгробная часовня семьи Каунитц, Аустерлитц (Славков у Брна)
33. Леопольдо Поллак: проект охотничьего домика для семьи Зичи. 1794 г.
34. Леопольдо Поллак: проект дворца Грассалькович. 1794 г.
35. Леопольдо Поллак: проект дворца Эстерхази в Буде
36. Михай Поллак: проект Темпьетто. 1794 г.
37. Янош Краус: проект пештской евангелической церкви. 1797 г.
38. Михай Поллак: план пештской евангелической церкви. 1799 г.
39. Михай Поллак: проект фасада пештской евангелической церкви. 1799 г.
40. Михай Поллак: проект бокового фасада евангелической церкви Пешта. 1799 г.
41. Пештская евангелическая церковь на гравюре Васкеса
42. Пештская евангелическая церковь в 1860-ых годах
43. Пештская евангелическая церковь
44. Главный алтарь пештской евангелической церкви
45. Часть стены пештской евангелической церкви
46. Капитель из евангелической церкви
47. Проект нижнего этажа евангелического приходского дома. 1811 г.
48. Проект нижнего этажа евангелического приходского дома. 1822 г.
49. Проект фасада приходского евангелического дома. 1822 г.
50. План евангелической церкви г. Банска Бистрица
51. Фасад, поперечный разрез и геометрический эскиз евангелической церкви г. Банска Бистрица
52. Евангелическая церковь г. Банска Бистрица
53. Евангелическая церковь г. Кремница
54. Михай Поллак: проект виллы
55. Бывшая вилла Пихлер в Городском саду. 1803 г.
56. Бывшая вилла Фештетич во время постройки. 1803 г.
57. Бывшая вилла Фештетич (гравюра Барта)
58. Современный вид бывшей виллы Фештетич
59. Оформление окон бывшей виллы Фештетич
60. Ванвителли: проект фасада собора г. Милано
61. Собор г. Печ (гравюра Ференца Бугар. 1832 г.)
62. Собор г. Печ (литография Робока)
63. Собор г. Печ до 1882 г.
64. Шинкель: вариант проекта внутренности берлинской церкви Вердер в стиле Возрождения. 1824 г.
65. Собор г. Печ на монете Йожефа Даниэля Бём. 1843 г.
66. Бывший дворец Шандор. 1806 г.

67. Бывший дом Зичи в г. Секешфехервар
68. Матьяш Циттербарт: проект бывшего дома Кука. 1814 г.
69. Венский проект дома комитатского управления в г. Секешфехервар. 1803 г.
70. Проект фасада комитатского дома в г. Секешфехервар. 1803 г.
71. Михай Поллак: проект фасада комитатского дома в г. Секешфехервар
72. Планы комитатского дома в г. Секешфехервар. 1818 г.
73. Михай Поллак: комитатский дом в г. Секешфехервар
74. Иоганн Аман: план пештского Немецкого театра
75. Леопольдо Поллак: проект венского театра. 1795 г.
76. Михай Поллак: копия фасада театра по проекту Амана
77. Проект фасада дома Кольб
78. Проект дома Яноша Пап
79. Планы дома Михая Салаи
80. Проект фасада дома Михая Салаи
81. Проект фасада ресторана в Городском саду
82. Ресторан Городского сада
83. Проект фасада дома Мойзеша Ковач
84. План нижнего этажа дома Мойзеша Ковач
85. Дом Яноша Чаки
86. Проект фасада дома Яноша Флексер
87. Проект фасада дома Маерффи
88. План нижнего этажа дома Маерффи
89. Проект фасада дома Кардеттер
90. План нижнего этажа дома Кардеттер
91. Дом Кардеттер в начале XX века
92. Современный фасад бывшего дома Кардеттер
93. Деталь фасада бывшего дома Кардеттер
94. Проект фасада дома Гёмёри
95. План нижнего этажа дома Гёмёри
96. Современный фасад бывшего дома Гёмёри
97. Проект фасада дома Прандтнер
98. План этажа дома Прандтнер
99. Один из фасадных рельефов дома Прандтнер (дополнен)
100. Проект фасада дома Лаитль
101. Проект фасада дома Рупп
102. Проект фасада дома Хвиздиак
103. Проект фасада дома Комлошши
104. Проект фасада дома Баи
105. План нижнего этажа дома Баи
106. Михай Поллак: проекты дворца с. Сёнь (Вайта)
107. Михай Поллак: проекты английского сада под дворцом с. Сёнь
108. Деталь надворного фасада дворца с. Вайта
109. Садовой фасад дворца с. Вайта
110. Леопольдо Поллак: проект виллы. 1797 г.
111. Михай Поллак: давильня в с. Тахи
112. Рельефный орнамент на давильне с. Тахи
113. Украшенное бревно с меандром на давильне с. Тахи
114. Проект фасада дома Кольб
115. Проект фасада дома Шреер
116. План дома Мойзеша Ковач
117. Дом Мойзеша Ковач и дом Кардеттер
118. Проект фасада дома Наймаер
119. Проект фасада дома Наймаер
120. План нижнего этажа дома Хорват
121. План проекта дома Хорват, вариант с двумя дворами
122. План этажа дома Хорват
123. Перила надворного коридора дома Хорват
124. Проект фасада дома Урбанович
125. План нижнего этажа дома Урбанович

126. Проект фасада дома Дакалли
127. Проект фасада дома Брудерн
128. План нижнего этажа дома Брудерн
129. План этажа дома Брудерн
130. Фасад дома Брудерн. Около 1900 г.
131. Дом Брудерн на гравюре Блашке
132. Проект фасада дворца Альмаши
133. План нижнего этажа дворца Альмаши
134. Бывший дворец Альмаши
135. Фасад бывшего дворца Альмаши со стороны улицы Сеп
136. Апсида двора бывшего дворца Альмаши
137. Ворота бывшего дворца Альмаши
138. Проект фасада дворца Оберхайзер
139. План бывшего дворца Фештетич в с. Дег
140. Фасад дегского дворца со стороны сада
141. Фасад дегского дворца со стороны двора
142. Угловой выступ дегского дворца
143. Флигель дегского дворца
144. Вход во флигель дегского дворца
145. План бывшего дворца с. Альчут
146. Фасад бывшего дворца с. Альчут со стороны сада
147. Часть колонного зала альчутского дворца до сноса
148. План библиотечного зала колледжа г. Шарошпатак
149. Библиотечный зал колледжа г. Шарошпатак
150. Проект фасада дома Каппель
151. Проект фасада дома Бене
152. Проект фасада лома Шаффер
153. Часть двора дома Шаффер
154. Проект фассада дома Вурм
155. План нижнего этажа дома Вурм
156. Бывший дом Вурм
157. Фрагмент бывшего дома Вурм
158. Аттик бывшего дома Вурм
159. План нижнего этажа дома Ханзели
160. Проект фасада дома Тришер
161. Проект фасада дома Михая Поллак на улице Надор
162. План нижнего этажа дома Михая Поллак на улице Надор
163. Дом Михая Поллак на улице Надор
164. Лунетта на доме Михая Поллак на улице Надор
165. Агошт Поллак: Проект дополнительного этажа дома на улице Надор
166. Часть фасада дома Михая Поллак на улице Надор
167. Часть фасада дома Михая Поллак на улице Надор
168. Проект фасада дома Шпигель—Кардеттер
169. План нижнего этажа дома Шпигель—Кардеттер
170. План бывшего дворца Фештетич
171. Проект фасада бывшего дворца Фештетич со стороны улицы Зриньи
172. Вестибюль бывшего дома Шпигель—Кардеттер
173. Бывший дворец Фештетич
174. Часть вестибюля бывшего дворца Фештетич
175. Часть вестибюля бывшего дворца Фештетич
176. Оформление плафона вестибюля
177. Фрагмент этажного парадного зала
178. Алтарь св. Иосифа в церкви Терезварош
179. Проект части главного алтаря церкви Терезварош
180. Главный алтарь церкви Терезварош
181. Крестильный алтарь церкви Терезварош
182. Алтарь св. Стефана в церкви Терезварош
183. Леопольдо Поллак: проект алтаря для церкви с. Ро. 1792 г.
184. Михай Поллак: конкурский проект фонтана для площади Францисканцев, Будапешт

185. План нижнего этажа бывшего дома комитатского уупраьления в г. Сексард
186. Михай Поллак: проект дома комитатского управления в г. Сексард
187. Проект фасадов восточного и южного флигелей комитатского дома в г. Сексард
188. Чертеж фасада комитатского дома со стороны двора
189. Михай Поллак: проект фасада бывшего комитатского дома в г. Сексард
190. Фасад бывшего комитатского дома в г. Сексард
191. Фасад бывшего комитатского дома в г. Сексард
192. Вестибюль бывшего комитатского дома со стороны двора
193. Часть этажной площадки бывшего комитатского дома
194. Ручка и щит ворот бывшего комитатского дома
195. Аман: план этажа пештского Вигадо
196. Михай Поллак: план второго этажа пештского Вигадо
197. Аман: поперечный разрез пештского Вигадо
198. Михай Поллак: пештское Вигадо
199. Проект лестничной клетки и малого зала пештского Вигадо
200. Оформление стены малого зала и кондитерской пештского Вигадо
201. Оформление стены большого зала пештского Вигадо
202. Чертеж фронтона пештского Вигадо
203. Большой зал Вигадо по случаю танцевального вечера
204. Малый зал Вигадо по случаю танцевального вечера
205. Проект плафона кабинета Вигадо
206. Проект плафона кабинета Вигадо
207. Проект одной из трех-створчатых дверей Вигадо
208. Эскизы для камнетесных работ в Вигадо
209. Эскизы для камнетесных работ в Вигадо
210. Чертеж люстры для Вигадо
211. Одна из люстр Вигадо в церкви Терезварош
212. Внутренность ресторана Вигадо на гравюре Васкес
213. Вигадо на гравюре Раушенфельда
214. Михай Поллак: проект фасада ратуши с. Ясберень
215. Михай Поллак: план нижнего этажа ратуши с. Ясберень
216. Современный фасад ратуши с. Ясберень
217. Чертеж фасада пештской Таможни
218. Чертеж бокового фасада пештской Таможни
219. Проект фасада этажного варианта пештской Таможни
220. Боковой фасад этажного варианта пештской Таможни
221. План сада Орци и Лудовицеум
222. Перспективный вид бывшего Лудовицеума
223. Лудовицеум со стороны сада
224. Лудовицеум в 1885 г. (из газеты Вашарнапи Уйшаг)
225. Современный фасад бывшего Лудовицеума
226. Фасад бывшего Лудовицеума со стороны сада
227. Фрагмент вестибюля
228. Внутренность бывшей домашней часовни
229. Фрагмент главной лестничной клетки
230. Часть стены в лестничной клетки
231. Часть главного лестничного отделения
232. Катафалк Франца первого (по гравюре Перласки)
233. Этажный план Иозефинума
234. Проект фасада Иозефинума
235. Картина Иозефинума в газете Вашарнапи Уйшаг
236. Проект фасада лома Хорхер
237. Бывший дом Длаухи
238. Оформление ворот бывшего дома Длаухи
239. Вестибюль бывшего дома Длаухи
240. Фрагмент вестибюля бывшего дома Длаухи
241. Часть двора бывшего дома Длаухи
242. Проект фасада дома Каройи
243. Бывший помещичий дом Янкович
244. Бывший помещичий дом Постоцки у с. Эрдётадьош—Кёрнье

245. Халлерштейн: проект Глиптотеки
246. Шинкель: берлинский Старый музей
247. Кленце: мюнхенская Глиптотека
248. Шинкель: проект лестничной клетки берлинского музея
249. Дюран: план музея
250. Янош Хильд: проект музея. 1807 г.
251. План нижнего этажа венгерского Национального музея
252. Этажный план венгерского Национального музея
253. Чертеж главного фасада венгерского Национального музея
254. Чертеж бокового фасада венгерского Национального музея
255. Чертеж северного фасада венгерского Национального музея
256. Поперечный разрез здания венгерского Национального музея
257. Продольный разрез здания венгерского Национального музея вдоль главной оси
258. Поперечный разрез здания венгерского Национального музея с пилястровым делением фасада со стороны двора
259. Вид на венгерский Национальный музей
260. Главной фасад венгерского Национального музея
261. Боковой фасад венгерского Национального музея
262. Северный фасад венгерского Национального музея
263. Поперечный разрез здания венгерского Национального музея
264. План нижнего этажа здания венгерского Национального музея
265. Главный фасад венгерского Национального музея со стороны юговостока
266. Часть колонного зала за главным фасадом
267. Часть карниза колонного зала
268. Часть углового оформления колонного зала
269. Северный фасад венгерского Национального музея
270. Часть двора венгерского Национального музея
271. Часть нижнеэтажного вестибюля Национального музея
272. Часть нижнеэтажного круглого зала Национального музея
273. Фрагмент углового оформления нижнеэтажного зала
274. Главная лестничная клетка Национального музея
275. Каменный пол площадки главной лестницы
276. Задняя лестничная клетка музея
277. Вид в заднюю лестничную клетку музея
278. Площадка задней лестницы
279. Круглый зал на этаже
280. Одна из ниш в этажном круглом зале
281. Часть зала с камином
282. Парадный зал на этаже
283. Колоннада этажного парадного зала
284. Ручка и щит с одной из дверей Национального музея
285. Выставочный шкаф — часть первоначального оборудования венгерского Национального музея
286. Настольная витрина — часть первоначального оборудования венгерского Национального музея
287. Вестибюль венгерского Национального музея во время промышленной выставки 1851 года
288. Круглый зал на нижнем этаже венгерского Национального музея во время промышленной выставки 1851 года
289. Парадный зал венгерского Национального музея во время сессии парламента
290. Венгерский модный костюм 1859 года, в фоне — Национальный музей
291. Мор Тан: портрет Михая Поллака
292. Р. Монти: поясной портрет Михая Поллака
293. Диплом Михая Поллака — почетного члена венской академии
294. Траурное объявление о смерти Михая Поллака

MIHÁLY POLLACK
(1773—1855)

Die europäischen Vorläufer des ungarischen Klassizismus

Die ungarische Kunst der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts hinterliess ihre grössten und bedeutendsten Schöpfungen auf dem Gebiete der Baukunst. Der Architektur bot sich die Möglichkeit, hervorragende Werke im Dienste der gesellschaftlichen Entwicklung zu schaffen, und damit jene grosse Umwälzung zu fördern, die berufen war, die Hindernisse überlebter, halbfeudaler Verhältnisse aufzuräumen und für Ungarn auf dem Wege der bürgerlichen Entwicklung den ihm gebührenden Platz unter den europäischen Völkern zu erkämpfen.

Man hatte am Anfang dieser Entwicklung mancherlei Hindernisse zu überwinden. Es gab in unserem Lande um 1800 herum noch kaum Städte im wahren Sinne des Wortes, die neuen Verwaltungs- und Bildungszentren mussten erst noch ausgebildet-, und für dieselben die nötigen Gebäude errichtet werden. Es ist gerade der aussergewöhnlichen Bedeutung der Baukunst in diesem Zeitalter zuzuschreiben, dass auch früher schon Bestrebungen vorhanden waren — ungeachtet jener Geringschätzung, die der Baukunst des XIX. Jahrhunderts im allgemeinen zuteil wird — die Architektur der ersten Hälfte dieses Jahrhunderts hochzuschätzen, und ihre historische Entwicklung für bemerkenswert zu halten. Aber man sucht dennoch umsonst nach einer richtigen Bewertung dieser Architektur; weder diejenigen, die sie positiv beurteilen, noch jene, die sich ihr gegenüber geringschätzig verhalten, haben es bisher versucht, sie in die historische Entwicklung unserer Kunst einzufügen. Indem wir nun Mihály Pollack, den bedeutendsten Baukünstler dieses interessanten Zeitalters in den Vordergrund unserer Untersuchung stellen, müssen wir auch seine Zeit — halbwegs eine Übergangsperiode und halbwegs Anfang eines völlig neuen Abschnittes — näher ins Auge fassen und dabei auch die historische Rolle des ungarischen Klassizismus genauer prüfen.

In der Wertung des Klassizismus machen sich in den letzten Jahren überall in Europa Zeichen einer wesentlichen Umwertung geltend. In der Frühzeit der Forschung unserer Periode — in jenen Werken, die im Grunde positiv eingestellt sind — herrscht eine Auffassung, die geneigt wäre, den Klassizismus wegen seines Rationalismus, seiner Unpersönlichkeit und Antiromantik zu verurteilen, die Neigung, ihn mehr oder weniger einem bewussten Archaisieren oder einer kühlen akademischen Richtung gleichzusetzen, bzw. ihn mit solchen Bestrebungen zu verwechseln. Nun ist aber diese Auffassung mit ihren oft extrem-entgegengesetzten Ansichten und scharfen Widersprüchen durch die Forschungsergebnisse der erneuten Prüfung der Werke aus der Zeit 1750—1800 heute überall bereits widerlegt worden. Aber im allgemeinen ist man auch heute noch weit entfernt davon, im Klassizismus jene historisch und ästhetisch wertvollen Bestrebungen schätzen zu können, die nach einem neuen Stil, nach baukünstlerischer Raum- und Massengestaltung und nach Verwirklichung grossangelegter Städtekomplexe trachteten. Man begnügt sich statt dessen mit jenem wohl bequemen Standpunkt, wonach das Zeitalter des Klassizismus die »modernen« Bauakademien mit festgelegtem Unterrichtsgang hervorgebracht und jene Veröffentlichungen gezeitigt hätte, die mit Hilfe der sog. Idealpläne Vorbilder zur Lösung der häufiger oder seltener vorkommenden architektonischen Aufgaben lieferten. Diese Auffassung lässt die gegenseitige Entfremdung von Gesellschaft und Kunst scharf ins Auge springen und erweckt den Eindruck, dass es sich bald gar nicht mehr um die Kunst selbst, sondern nur noch um einen Stil oder um

ein Suchen nach demselben handelt. Dazu kommt noch, dass auch der komplexe Begriff des Baukünstlers gerade zu dieser Zeit in Spaltung begriffen war; es gab immer weniger schöpferische Künstler-Architekten und immer mehr fachgemäss gut geschulte Baumeister.

Besonders durch die Forschungsergebnisse der letzten zehn Jahre wurde jene Simplifizierung scharf umrissen, die die Kunstwerke dieser Periode im Sinne des eben Gesagten behandelte; und es gelang im Laufe dieser Forschungsarbeit auch die Verbindungsfäden zwischen dem Klassizismus der einzelnen Völker sowie die Verbundenheit mit ihren Traditionen in der unmittelbar dem Klassizismus vorangehenden Epoche eindeutig nachzuweisen. Man wurde auch auf jene damals neuen technischen Errungenschaften aufmerksam, die ihre Auswirkung in der Baukunst, besonders in ihrer Formgebung spüren liessen, und musste auch in der Baukunst die Einflüsse jener gewaltigen Umwälzung feststellen, die durch die Französische Revolution hervorgerufen wurde; diese Einflüsse machten sich besonders in der oft revolutionär kühnen Lösung von manchen neuen Aufgaben bemerkbar. Dies alles trug dazu bei, dass uns heute der Klassizismus — wie übrigens auch die anderen, ihm vorangehenden Stilperioden — schon als ein Zeitalter paralleler oder gegensätzlicher Richtungen, als eine in jeder Hinsicht problemenerfüllte Epoche tastender Versuche erscheint.

Im Laufe dieser Forschungen wurde ein bisher unbekannter Kreis klar umrissen, namentlich die Baukunst der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts, vor allem in Frankreich, dann auch in England. Es melden sich ja um 1800 überall in Europa die Vorzeichen einer wesentlichen Umwandlung. Als erste Vorläufer dieser Wandlung wurden — besonders durch die Forschungen von Emil Kaufmann — die sog. französischen revolutionären Architekten, mit Claude Nicolas Ledoux an ihrer Spitze, dem Dunkel der Vergessenheit entrissen. Diese Meister wollten etwas Neues und Ungewohntes, etwas Individuelles und zugleich Allgemeingültiges zum Ausdruck bringen, sie suchten leidenschaftlich nach der hierzu adäquaten Form. So gelangten sie zu der Geometrie und zu ihrer Vorliebe für die stereometrischen Körper. Der hervorragendste Charakterzug aller ihrer Gebäude ist die »signification sociale«, die alles mit einer fast übertriebenen Monumentalität durchdringt. Einfachheit und Symmetrie sind ihre Hauptforderungen, während das dekorative Element nebensächlich wird. Die gesteigerte »Sachlichkeit« und die Geschlossenheit von Formen und Gebäuden, ja von Gebäudekomplexen — »union des blocs indépendants« — werden mit besonderer Kraft betont. Und dennoch wird der Bau mit komplizierter Bedeutung und mit tiefem Symbolismus gesättigt, denn hier meldet sich schon — trotz dem scheinbaren Rationalismus — jene Romantik, deren Urquelle vielleicht in dem Utopismus des Aufklärungszeitalters zu suchen ist.

Wohl sind die meisten Pläne von Ledoux und seinen Mitarbeitern nicht ausgeführt worden, aber ihr Einfluss war nicht nur darum bedeutend, weil ihre Projekte als Stiche verbreitet wurden, sondern auch deswegen, weil man ähnlichen Bestrebungen zu dieser Zeit auch sonst überall begegnet. Darum ist Ledoux kein Einzelgänger, kein wirkungsloser und isolierter Fall, sondern eine Persönlichkeit, in der sich die besten Bestrebungen der Zeit verkörperten und weiterentwickelten. Seine Lehren verbreiteten sich vor allem durch die Stichwerke seines Schülers, Jean Nicolas Durand; aber Schüler von ihm waren in einem weiteren Sinne des Wortes auch Thomas de Thomon, Zacharow und Stassow in Russland, Friedrich Gilly und Weinbrenner in Deutschland, Selva in Italien, und — ausser Durand — Vignon, Percier und Fontaine in Frankreich; das von dem seinigen abweichende Profil der letzteren zeigte sich in der weiteren Entwicklung. Die Vertreter des »revolutionären Klassizismus« — heute ist dieser Begriff schon allgemein verbreitet — bekennen sich zwar alle zu dem Rationalen, aber sie verachten auch das Irrationale nicht; sie erstreben eine Nüchternheit, aber sie fühlen sich auch durch das Phantastische angezogen; sie wollen allgemeingültig sein, aber sie sind auch von der Sehnsucht des individuellen Ausdruckes erfüllt. Man hat es also hier mit einem eigentümlichen romantischen Zug zu tun, der jedoch hinsichtlich seines Inhalts und in seinen Erscheinungsformen von der wahren Romantik, die im allgemeinen im zweiten Drittel des XIX. Jahrhunderts blühte, scharf abweicht.

Ein charakteristisches Merkmal dieser zum Teil noch nicht geklärten frühen Romantik, die sich aus widerstrebenden Tendenzen ergab, besteht auch darin, dass sie ihre Vorbilder in der Architektur bis dahin nicht beachteter Völker (Ägypter,

Etrusker, Chinesen) und Zeitalter (Gotik usw.) suchte. Dazu kam die Bevorzugung der antiken Kunst, die als eine Art Sammelbegriff behandelt und nicht nur in Winckelmanns Schriften, sondern überall propagiert wurde, wo man sich mit den Problemen der Baukunst beschäftigte. Besonders bezeichnend ist, was das Nebeneinander bzw. den Kampf antiker und mittelalterlicher Elemente betrifft, die englische Entwicklung, in der das Weiterleben der Gotik — in der Verwirklichung gewisser architektonischer Aufgaben — auch in den früheren Jahrhunderten ohne Unterbrechung zu beobachten ist. Aber jetzt handelte es sich um etwas anderes: man beanspruchte phantasieerregende, ja aufregend neuartige Gebäude, man bekam eine Vorliebe für das Unregelmässige, und man wandte sich in diesem Sinne der englischen Spätgotik zu. Selbstverständlich konnte und wollte man sich dabei die wahre Gotik weder in der Komposition noch in der Materialbehandlung zum Vorbild nehmen. Die wissenschaftliche Erschliessung der Gotik war ja noch gar nicht begonnen, es handelte sich nur um eine Art gefühlsmässiger Mittelalterlichkeit. Das zeugt natürlich auch dafür, dass im Sinne dieser Auffassung die aktuelle Baukunst des Zeitalters ihrer Sache nicht sicher war und in ihrer Unsicherheit nach Vorbildern suchen musste. Es wirkten also positive und negative Ursachen ebenso zusammen, wie die antikisierend-rationalistischen und die mittelalterlich-romantischen Faktoren. Um 1800 schien im allgemeinen die antikisierende Auffassung die Oberhand zu gewinnen. Überall waren zu dieser Zeit solche bedeutende Architekten tätig, die die antikisierende Auffassung — trotz der erwähnten Unsicherheiten — zur Schöpfung hervorragender Werke zu benutzen vermochten, ja es gelang ihnen dabei, auch die lokal-nationalen Traditionen zur Geltung zu bringen. Dies ist gleichzeitig auch dafür ein Beweis, dass der Klassizismus ebenso seinen Platz in der Aufeinanderfolge der Stilperioden hat, wie auch in anderen Epochen sich die späteren Stilarten logisch aus den früheren entwickelten, bzw. die späteren auch die Spuren ihrer Vorstufen in sich bewahrten. Aber in drei Jahrzehnten veränderte sich die Lage, und während am Anfang des Jahrhunderts beide Varianten — mit einem gewissen Übergewicht der antikisierenden Tendenz — nebeneinander lebten, trat bald infolge einer Zusammenwirkung verschiedenartiger Entwicklungsfaktoren jene Auffassung in den Vordergrund, die die Gotik als einen Ausdruck der nationalen Idee und als einen abwechslungsreichen und anpassungsfähigen Stil zum Siege verhalf; dabei wurde die antikisierende Stilrichtung als eine für diese Ideen weniger ausdrucksfähige Form langsam in den Hintergrund verdrängt.

Obwohl diese Wandlung in Zeit und Form verschiedenartig vor sich ging, und ihre Schöpfungen auch nicht gleichwertig waren, so meldete sich dennoch in ihrem Verlauf — und dafür ist England mit seiner reichsten Blüte ein gutes Beispiel — nicht nur die bewusste Wiederbelebung, die schon beinahe ein Historisieren war, sondern als neuer Faktor auch der ethische Gedanke, der das Gotisieren gegenüber dem »heidnischen Antikisieren« unterstützte; das letztere wurde bald als »unmoralisch« angesehen. Möge diese Auffassung — deren bedeutendster Vertreter Ruskin war — auch noch so irrtümlich gewesen sein, so enthielt sie dennoch auch eine wichtige Erkenntnis, dass nämlich die Baukunst — ebenso wie die darstellenden Künste — unter dem Einfluss des aus dem Menschen ausgelösten Gefühls und nicht unter dem eines steifen und abstrakten Gesetzes steht.

Um nur einen kurzgefassten Überblick zu bieten, beschäftigen wir uns hier nicht ausführlicher mit diesem Zeitalter in den übrigen Ländern — besonders auf deutschem Sprachgebiet —, ungeachtet dessen ob es dieselben Erscheinungen, die schon im früheren berührt wurden, oder auch von ihnen abweichende gezeitigt hat. Es sei nur erwähnt, dass die durch die Stilsuche verursachte Unsicherheit schon ziemlich früh — im Jahre 1828 — Heinrich Hübsch zur Veröffentlichung seines bekannten Buches — »In welchem Style sollen wir bauen?« — veranlasste. Es ist ein klares Zeichen dafür, dass man es hier nicht mehr mit einem Zeitalter spontaner Schöpfung zu tun hat; man wollte statt dessen den »Stil« aus Musterbüchern erlernen.

Zusammenfassend kann man feststellen, dass sich in der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts aus dem Barock eine neue baukünstlerische Auffassung entwickelte, die sich zeit- und stellenweise gegen das Barock wandte und zahlreiche Anregungen zeitigte, die später teils zu einer gewissen Romantik, teils zu einem antikisirenden Klassizismus führten. Anfangs trennten sich diese beiden Richtungen nicht scharf voneinander, mancherorts bestand ihr Nebeneinander auch noch im

ersten Drittel des XIX. Jahrhunderts, nur in Frankreich und Deutschland wurde eher das Antikisieren, während in England die gotisierende Mittelalterlichkeit vorherrschend. Vom zweiten Drittel des XIX. Jahrhunderts ab steht das Gotisieren im Mittelpunkt — in der Weise, dass die jeweils gestellten architektonischen Aufgaben nach dem Vorbild eines beliebig gewählten Stils der Vergangenheit gelöst werden können. Es wird im Laufe des Jahrhunderts — in den verschiedenen Phasen des Historismus — zur üblichen Praxis, dass man zu der Lösung einer bestimmten architektonischen Aufgabe immer einen bestimmten Stil der Vergangenheit wählt.

Fasst man nun die Verhältnisse ins Auge, die zu dem ungarischen Klassizismus führten, so fällt zunächst auf, dass hier schon die Anfänge dieses Klassizismus ein überraschendes Echo auslösten. Daran mag wohl der starke ungarländische Latinismus beteiligt gewesen sein, der in dem lange anhaltenden Gebrauch der lateinischen Sprache im öffentlichen Leben auch ein Mittel des Protestes gegen das Germanisieren bzw. gegen den erzwungenen Gebrauch der deutschen Sprache war. Aber begünstigt wurde das frühzeitige ungarische Echo auf den Klassizismus auch durch jene italienischen bzw. französischen Beziehungen, die seit dem Zeitalter des späten Barocks bestanden, und die teils durch die hier tätigen französischen Meister (später durch französische Stichveröffentlichungen), teils durch in Italien ausgebildete Meister gestärkt wurden.

Von den hier tätigen Meistern französischer Abstammung sind besonders Jean Nicolas Jadot und Isidore Canevale erwähnenswert — nicht nur darum, weil ihre hiesige Tätigkeit auf eine verhältnismässig frühe Periode fällt, sondern auch wegen der grösseren Zahl und Bedeutung ihrer Aufträge. Besonders die Werke von Canevale in Vác — Kathedrale 1762—77, Triumphbogen 1764 — gelten mit ihren hohen künstlerischen Ansprüchen, den kraftvollen und geschlossenen Formen sowie mit ihrer Monumentalität und Einfachheit als Frühwerke unseres Klassizismus. Aber zu der Vorgeschichte des ungarischen Klassizismus gehört auch die späte Periode der einheimischen Barock-Kunst, die — besonders in den Werken von Melchior Hefele und Jakob Fellner — zahlreiche hervorragende und für die Zukunft vorbildliche Lösungen von manchen neuen Bauaufgaben hervorbrachte. Einerlei, ob man diese Übergangswerke zu den Schöpfungen des Barock, oder zu denjenigen des frühen Klassizismus rechnet, soviel steht fest, dass jene kleineren Meister, die anlässlich der lebhafter werdenden Bautätigkeit in Pest um 1800 beschäftigt waren — János Hild, Fidel Kasselik, Matthias Zitterbarth — mit einer neuen Art von Raum- und Massengestaltung sich meldeten.

Zusammenfassend darf man behaupten, dass sich die Merkmale des Klassizismus bei uns — infolge unserer langsameren Entwicklung — nicht nur später, sondern auch weniger aggressiv auftraten. Stets blieb der Zusammenhang mit den Traditionen fühlbarer, die Scheidelinie zwischen Spätbarock und Frühklassizismus lässt sich hier weniger scharf festlegen als in den übrigen Ländern Europas. Dadurch wird zum Teil auch schon der Platz für die Baukunst dieses Zeitalters in der universalen Entwicklung und ihre Rolle in der einheimischen Geschichte bestimmt. Wie sich dieser verhältnismässig spät entstandene und dann reich emporblühende ungarische Klassizismus entwickelte, wird in den folgenden Abschnitten dieser Arbeit, an Hand der Kunst des bedeutendsten einheimischen Architekten Mihály Pollack, dargestellt.

Die Jugend von Mihály Pollack

Am Ende des XVIII. Jahrhunderts setzte auch in den sich langsamer entwickelnden Ländern, obwohl etwas verspätet, ein Urbanisierungsprozess von grösserem Ausmass und gleichzeitig auch eine gesteigerte Bautätigkeit ein. Es bildeten sich neue Zentren, und zwar nicht nur für die Bautätigkeit im allgemeinen, sondern auch für die Architektenausbildung. Italiens Führerrolle wurde immer umstrittener, bzw. beschränkte sie sich eher auf die Denkmäler des Landes als auf die lebenden Meister, während Paris sich immer mehr und mehr zu einem Zentrum der Architektenausbildung entwickelte.

Ungarn, als ein Bestandteil des Habsburger Reiches, besass selbstverständlich nahe Beziehungen nicht nur zu Wien, sondern auch zu den übrigen Gebieten, die um die Jahrhundertwende zu derselben politischen Einheit gehörten. Auf diese Weise wurden auch die Beziehungen der unter österreichischer Besetzung stehenden

Lombardei nicht nur zu Wien, sondern auch zu Ungarn enger. Natürlich wäre es im Interesse des Hofes gewesen, im ganzen Lande eine einheitliche künstlerische Richtung und auch eine Baukunst von einheitlicher Auffassung auszubilden. Dass dies dennoch nicht gelang und statt dessen jedes Gebiet doch seine den eigenen Ansprüchen und Traditionen entsprechende Baukunst ausbildete, zeigt, dass die in der Gesamtheit der Gesellschaft wirkenden und sie lenkenden Kräfte mehr als jede offizielle Führung, ja sogar mehr als die individuellen Neigungen vermögen.

Es ging auch in der Architektenausbildung eine merkwürdige Wandlung vor sich. Das jahrhundertealte System der Zünfte, das einst auch die praktische Ausbildung der Zunftmitglieder zu sichern berufen war, musste immer mehr und mehr jene höhere Bildung, die man an den Akademien erwarb, anerkennen und sich gefallen lassen, und mit der Zeit wurde gerade diese neue Art des Lernens immer unerlässlicher. Um die Zunftrechte zu schützen, wurde natürlich das Gewerbe immer häufiger von Vater zu Sohn weitergegeben.

Dies bezieht sich auch auf Mihály Pollack, der als ein Sohn des Wiener Joseph Pollack, des Baumeisters von Kaunitz, am 30. August 1773 in Wien geboren, seine praktische Ausbildung in der Baumeisterzunft von Perchtoldsdorf erhielt. Sein Freibrief ist vom 7. Juni 1792 datiert. Während seiner Lehrlingszeit besuchte der junge Pollack auch die Wiener Akademie, wo Ferdinand Hetzendorf von Hohenberg (1732—1816) sein Meister war. Wie es aus einem Brief des letzteren an den älteren Pollack hervorgeht, erwartete der Meister viel von seinem Schüler, dessen Fähigkeiten ihm nicht unbekannt geblieben waren.

Nach Beendigung dieser Studien ging der junge Mihály Pollack im Sinne der Zunftregeln auf eine Wanderschaft nach Mailand, wo sein Halbbruder, Leopoldo Pollach, als Schüler und Stellvertreter, ja später als Nachfolger von Piermarini eine wichtige Rolle spielte. Wahrscheinlich kam er Ende des Jahres 1793 oder in 1794 in Mailand an, aber wir wissen weder das Enddatum seines dortigen Aufenthaltes, noch ob er auch andere Städte ausser Mailand besucht hatte. Ein Tempietto-Plan mit dem Jahresdatum 1794, offenbar aus Studienzwecken verfertigt, ist der Beweis dafür, dass er zu dieser Zeit in der Hauptstadt der Lombardei weilte. Hier hat er nicht nur die damals rege Bautätigkeit, die organisatorischen und Ausführungsprobleme der Bauarbeiten von grösserem Ausmass kennengelernt, sondern auch die bei seinem Bruder zahlreich vorhandenen italienischen und französischen Stichwerke; diese vermittelten ihm auch die seiner Auffassung am meisten entsprechenden Strömungen des Frühklassizismus.

Aus Urkunden geht hervor, dass er im Jahre 1798 in Pest ankam; wo er sich in der Zwischenzeit aufgehalten und womit er sich beschäftigt hatte, ist nicht genau bekannt. Wahrscheinlich war er mehrere Jahre hindurch in Mailand und nach Wien zurückgekehrt, erlangte er das Meisterrecht, das später nicht mehr erwähnt wird; vielleicht kam er auf Veranlassung von János Hild nach Pest, der damals bei den von Canevale geleiteten Bauarbeiten beschäftigt war.

In Pest begann damals eine Konjunktur in der Bautätigkeit nicht nur deswegen, weil die kleine und zurückgebliebene Stadt viele Neubauten benötigte, sondern vor allem darum, weil man schon damals erkannte, dass diese Stadt berufen war, als Landeszentrum ausgebaut zu werden. Anfangs bereitete ihm die Bauzunft von Pest viele Schwierigkeiten, da sie sich weigerte den fremden Meister in die Zunftgenossenschaft aufzunehmen, aber nach langwierigen Kämpfen gelang es doch, auch diese Frage zu lösen.

Das erste mit dem Namen Pollack verbundene Werk ist die evangelische Kirche auf dem Deák-Platz. Der ursprüngliche Plan dieser auch heute noch bestehenden Kirche wurde durch den wenig bedeutenden János Krausz im Jahre 1797 verfertigt, der jedoch infolge seiner Krankheit die Ausführung nicht in die Hand nehmen konnte. Nach seinem Tode — im Jahre 1799 — bekam Mihály Pollack, der früher bei ihm gearbeitet hatte, den Auftrag, einen neuen Plan zu verfertigen. Nach diesem neuen Plan wurde dann die Kirche in langsamem Tempo aufgebaut. Mit vereinfachter Fassade und Turm wurde sie im Jahre 1808 fertig. Die beruhigende Raumwirkung des rechteckigen Kircheninneren, die wohltuenden Proportionen des zwar einfachen aber edelgebauten Hauptaltars sowie die feinen Einzelheiten der Wandpfeiler und des auf ihnen ruhenden Gesimses gewährleisten die erwünschte Feierlichkeit. Man spürt dieselbe Einfachheit und verhaltene Feierlichkeit auch an dem Äusseren

des Gebäudes, wo sich der Meister statt des auf die Hauptfassade geplanten Peristyls mit einer ärmlicheren Gliederung begnügen musste. (Die heutige Fassade stellt ein Werk von József Hild aus 1856 dar.) Die massige Einheitlichkeit des Baukörpers, die gleiche Gesimshöhe der äusseren und inneren Gliederung und das klare Hervorheben dessen, wozu das Gebäude bestimmt ist, sind jene charakteristischen Merkmale, die schon an diesem frühen Werk die Fähigkeiten und den entwickelten Sinn des Meisters für die zeitgemässe Baukunst verraten. Die Kirche ist seitdem mehrmals umgebaut worden, und so kann sie nur noch fragmentarisch die ursprüngliche Konzeption des Meisters zum Ausdruck bringen. Es sei die rein klassizistische Art des Werkes und das strenge Vermeiden jedes barocken Einschlags hervorgehoben.

Nach Beendigung des Kirchenbaus erfolgte im Jahre 1811 die Vergrösserung des dazu gehörigen alten Gebäudes und später im Jahre 1822 eine Erweiterung und eine Aufstockung. Man ersieht aus diesen wiederholten Aufträgen, dass der evangelische Konvent gern den Meister beschäftigte. Um so überraschender ist, dass man gar keine Daten darüber besitzt, welcher Meister jene Umbauten durchführte, die im Kircheninneren — Einbau des Chors und Veränderung der Decke — schon zu dieser Zeit vorgenommen wurden. Da diese Modifikationen Pollacks ursprünglicher Konzeption widersprechen, können sie kaum von ihm stammen.

Vielleicht verdankt Pollack eben dem Erfolg dieses seines ersten Werkes den Auftrag auch zum Bau der evangelischen Kirche in Besztercebánya (Baňská Bystrica); nach seinen Plänen wurde auch diese Kirche in den Jahren 1806—1807 erbaut, offenbar unter der Führung und mit den Veränderungen eines lokalen Meisters. Man sieht an dieser auch heute noch bestehenden Kirche die gelungene Verbindung des längsschiffigen und des zentralen Typus; aber die altertümlichere Art des Grundrisses und die im Vergleich zur Pester Kirche weniger reife Lösung mancher Einzelheiten verraten doch den Eingriff einer fremden Hand. Besser gelungen ist die Hauptfassade, die mit ihrer feinproportionierten Gliederung, mit dem reichen und betonten Haupteingang und mit der wohltuenden Harmonie ihrer Ebenmasse ein gutes Beispiel für den Frühklassizismus liefert. Im Vergleich zu den evangelischen Kirchen von Langhans und Weinbrenner ist diese Kirche feierlicher, wärmer und wirksamer. (Die evangelische Kirche von Körmöcbánya—Kremnica hat mit unserem Meister wohl kaum zu tun.)

Zu derselben Zeit fiel Pollack auch in den Bauten von Pest eine immer grössere Rolle zu, obwohl ein grosser Teil dieser Bauten in den ersten Jahren des Jahrhunderts künstlerisch unbedeutend war. Auch als Sachverständiger nahm er an Bauarbeiten, Kanalisierungswerken und Mauererrichtungen teil, d. h. also an Aufgaben, die im allgemeinen dem städtischen Baumeister obliegen. Inzwischen starb seine erste Frau, eine Wienerin, und er heiratete Magdalena Eger, die Tochter einer wohlhabenden und gebildeten Familie, mit der er bis zu seinem Tode ein harmonisches und kinderreiches Eheleben führte.

Man darf zu seinen ersten Werken in Pest auch die ehemalige Festetich-Villa rechnen, die in 1802/03 erbaut wurde. Es gibt zwar gar keine urkundlichen Angaben dafür, wer der Meister dieses wohlproportionierten und feingegliederten Bauwerkes inmitten einer mächtigen Gartenanlage gewesen sein mag, aber einige stilkritische Merkmale, die rasche Karriere von Pollack in Pest sowie die Tatsache, dass er später in der Tat nahe Beziehungen zu dieser Aristokratenfamilie hatte, legen die Vermutung nahe, dass auch dieses Gebäude ein Werk von ihm sein dürfte. Dafür spricht auch die Beobachtung, dass die Villa gewissermassen italienisch-lombardischer Art ist, und manche Einzelheiten von ihr an Leopoldo Pollachs Entwürfe und Werke erinnern.

Im Jahre 1805 erhielt unser Meister vom Bistum in Fünfkirchen einen ungewöhnlichen und schweren Auftrag: den Bestand des Domes zu festigen, in dessen Mauern sich Risse meldeten. Das Äussere dieses mächtigen Domes war infolge der wiederholten Zubauten und Erweiterungen ziemlich verunstaltet; das Übergewicht des später erbauten Gewölbes verursachte die gefährlichen Mauerrisse. Pollack versuchte nun diesen Mängeln dadurch abzuhelfen, dass er das ganze Gebäude mit einem einheitlich gegliederten Mauermantel umgab, wobei er die Gedrängtheit der romanischen Türme im grossen und ganzen unberührt liess. Diese grossangelegten Bauarbeiten nahmen drei Jahrzehnte in Anspruch und sie wurden nach urkundlichen Berichten durch lokale Meister ausgeführt, die vermutlich zum Teil auch Pollacks ursprüngliche Pläne änderten.

Pollacks Plan für den Umbau zeigt eine mit Halbpfeilern gegliederte Fassade mit mächtigem Gesims in der Höhe des Gewölbeanfangs der Nebenschiffe und mit Spitzbogenabschluss über den Fensteröffnungen. Der einheitliche regelmässige Rhythmus sowie die starke Betonung des Horizontalen liessen nicht nur die Bauerweiterungen aus der Barockzeit verschwinden, sondern sicherten im Sinne der klassizistischen Auffassung auch die feierliche und monumentale Wirkung des Baus. Aber die erwähnte Spitzbogenkrönung über den Öffnungen ist doch ein eigentümliches Motiv, dessen bloss dekorative Bestimmung auch daraus hervorgeht, dass es keine wirklichen Fensteröffnungen umrahmen. Dieses mittelalterliche Motiv zusammen mit den gotischen Formen des Fensters über dem Haupteingang ist gewissermassen ein Rätsel, und man hat auch versucht dies mit einer romantischen Tendenz bei Pollack zu erklären. Wir sind der Ansicht, dass das Ganze mit seiner gleichmässigen Gliederung und mit der ruhigen, ausgeglichenen Proportion — trotz einiger fremder Elemente — dennoch den Stil des Klassizismus verwirklicht; dabei ist es wohl nebensächlich, ob die gotischen Einzelheiten infolge einer Nachahmung westlicher Vorbilder oder evtl. nur auf Wunsch der Auftraggeber zu Worte kamen.

Da Pollack sonst nie romantische Elemente verwandte und scheinbar auch mit den frühen Erscheinungsformen dieses Stils nie Versuche anstellte, wird man kaum an ein bewusstes Gotisieren denken vielmehr annehmen können, dass hierbei nur solche Elemente mithereingeschlüpft sind, die zu dieser Zeit in der kirchlichen Baukunst schon allgemein üblich waren. Es sei noch erwähnt, dass es zu dieser Zeit auch auf dem nahe gelegenen deutschen Sprachgebiet noch keine wirklich gotisierenden monumentalen Schöpfungen gab; das früheste derartige Werk, die Werder-Kirche von Schinkel, ist erst nach 1824 erbaut worden. Es sei auch nicht verschwiegen, dass Pollacks Umbau in Fünfkirchen durch die Fachliteratur im allgemeinen ungünstig beurteilt wurde, obwohl er doch ein gelungenes und charakteristisches Produkt der Zeit darstellt und mehr Rücksicht auf die mittelalterlichen Reste nahm, als der spätere Umbau derselben Kirche durch Friedrich Schmidt, der fast einem Umbau gleichkam. Es mag sich wohl hier doch etwas Fremdes und Störendes gezeigt haben, das der späteren Generation missfiel. Historisch war die Arbeit von Pollack trotz ihres Doppelcharakters wertvoll; als eine Art Denkmalschutz sicherte sie dabei noch für ein halbes Jahrhundert die gefährdete Existenz der mittelalterlichen Kirche, obwohl infolge des unzureichenden technischen Wissens der Zeit das erstrebte Ziel nicht vollständig erreicht werden konnte.

Der ehemalige Palast des Grafen Sándor, das spätere Gebäude des Ministerpräsidiums in der Festung Ofen gilt in der Fachliteratur im allgemeinen als ein Werk von Pollack — evtl. als ein gemeinsames Werk von ihm und dem Wiener Johann Aman. Man liest am Giebel dieses einstöckigen Gebäudes das Jahresdatum: 1806, und man weiss in der Tat von keinem anderen bedeutenden Architekten dieser Zeit in Pest-Buda ausser Pollack, aber eine urkundliche Angabe über den Meister dieses Baus gibt es dennoch nicht. Der reiche Relieffries der Fassade, ihre Säulenreihe und der stark betonte Horizontalismus sind Wiener Eigentümlichkeiten, während die feine Raumbildung der Interieurs und ihre reiche baukünstlerische Gestaltung manche solche Züge aufweisen, denen man auch in beglaubigten Werken des Meisters, besonders in dem ehemaligen Festetich-Palast begegnet. Es gibt aber auch Merkmale, die dafür sprechen, dass es sich hier wohl nur um den Neubau irgendeines älteren Gebäudes gehandelt haben mag; hierfür sprechen nicht nur stilkritische Beobachtungen, sondern auch der gewissermassen lockere Zusammenhang zwischen dem Grundriss und der Fassade. Pollack mag also wohl nur bei der Ausbildung der inneren Räumlichkeiten mitgewirkt haben, wenn er überhaupt etwas mit diesem Werk zu tun hatte.

Die Kirche auf dem Deák-Platz und die Kathedrale von Fünfkirchen sind Schöpfungen, die bezeugen, dass Pollack schon frühzeitig eine führende Rolle in der Baukunst dieser Zeit innehatte, selbst wenn man die Authentizität der Festetich-Villa bezweifeln wollte, und wenn man auch seine übrigen kleineren, allerdings ziemlich zahlreichen Werke aus dieser Zeit nicht in Betracht zöge.

Zu derselben Zeit begann er seine Tätigkeit auch auf einem anderen wichtigen Gebiete: er entwarf nämlich Pläne für öffentliche Gebäude. Sein erstes derartiges Werk war das Komitatshaus von Székesfehérvár (Stuhlweissenburg). Die Komitatshäuser waren zu dieser Zeit nicht nur repräsentative Bauten, Zentren der selbständigen Munizipalverwaltung, sondern gewissermassen auch Symbole jenes poli-

tischen Kampfes, den das Ungartum für seine Unabhängigkeit und Freiheit führte. Darum begann man um 1800 überall im Lande Komitatshäuser zu bauen. Wohl besass man oft nur bescheidene Mittel für diese Bautätigkeit der Komitate, aber dennoch begegnet man unter den neuen Komitatshäusern auch solchen monumentalen Schöpfungen, die es bei uns auf dem Gebiete der weltlichen Baukunst vor dieser Zeit noch kaum gab.

Die Reihe dieser Bauten wurde mit dem erwähnten Komitatshaus von Stuhlweissenburg eröffnet. Auch das Hin und Her der Baugeschichte war für das Zeitalter charakteristisch. Zuerst wurde der Plan durch einen lokalen Meister verfertigt, den jedoch die Wiener Hofbaudirektion nicht genehmigte und statt dessen einen neuen Plan zurückschickte, der als Variante eines Barock-Palastes nur einen grossen, zwei Stockwerke umfassenden Saal zeigte. Der Bau wurde auf Grund dieses neuen Planes begonnen, aber die Komitatsverwaltung war mit dem Wiener Plan doch unzufrieden. Darum erhielt Mihály Pollack im Jahre 1807 den Auftrag, einen neuen Plan zu verfertigen. Sein Plan wurde dann zwar einstimmig angenommen, aber es scheint, dass Pollack im Laufe der Ausführung sich dennoch an die schon fertigen Bauteile halten musste. Wohl ebendarum erhielt das Gebäude mit kraftvollem Risalit anstatt runder Pfeiler eine flache Pilastergliederung, und darum hat es auch nur eine schmale, auf stämmigen Bogen ruhende Durchfahrt, die weder zu dem Risalit passt noch für den grösseren Verkehr geeignet sein mochte. Durch diese verschiedenartigen Züge wird zwar der künstlerische Wert des Baus stark beeinträchtigt, aber es entstand damit doch zum ersten Male in Ungarn ein öffentliches Gebäude, das mit einfachen Mitteln, nur dank seiner baukünstlerischen Gestaltung und Gliederung einen eigenartigen Stolz atmete und jenen Gedanken ahnen liess, den die Komitatshäuser — wie oben erwähnt — zum Ausdruck zu bringen berufen waren.

Diesen frühen Abschnitt von Pollacks Tätigkeit schliesst seine Mitarbeit am Bau des Deutschen Theaters in Pest ab. Man begann dieses grosse Gebäude im Jahre 1808 nach den Plänen des Wiener Johann Aman zu bauen, und es wurde im Jahre 1812 fertig. Man wollte damit eine Pflegestätte für die deutsche Sprache und zugleich auch einen repräsentativen Ausdruck für den Habsburger Reichsgedanken schaffen. Da jedoch Aman die Ausführung nicht übernahm und immer weniger Interesse an dem Werk fand, musste Pollack praktisch nicht nur den Bau selbst leiten, sondern er hat dabei vermutlich auch manche Einzelheit nach eigener Auffassung verwirklicht. Das Gebäude wurde dann von verschiedenen Seiten ungünstig kritisiert. Aman lehnte die Kritiken mit der Begründung ab, dass jener Teil des Gebäudekomplexes, der aus dem Tanzsaal und aus kleineren Gesellschaftsräumen hätte bestehen sollen, noch nicht aufgebaut, und ebendarum notwendigerweise sowohl der Gesamteindruck als auch die Akustik mangelhaft wäre. Wir können in diesem Zusammenhang weder auf die Kritik des nicht mehr bestehenden Theatergebäudes noch darauf näher eingehen, was wohl Pollack bei der Ausführung an Amans Plänen geändert haben mag; wir wollen statt dessen hier nur festlegen, dass er bei dieser Gelegenheit jene organisatorischen Kenntnisse erwarb, die zu den Ausführungsarbeiten eines öffentlichen Gebäudes von grösserem Ausmass nötig waren, und die er sich im späteren wiederholt zunutze machen konnte.

Nach der Fertigstellung des Theaters im Jahre 1812 ,war Pollack ohne Zweifel der hervorragendste Architekt von Pest, dessen noch weitere bedeutende Aufgaben harrten.

Die Jahre des Aufstiegs: 1808—1828

Die immer regere Bautätigkeit in Pest wurde durch jene »Verschönerungs-Commission« organisiert und gelenkt, die nach jahrelangen Verhandlungen durch den Palatin veranlasst im Jahre1808 ins Leben gerufen wurde. Auch Pollack war Mitglied, ja später sogar führender Architekt dieser Kommission. Organisationsmässig war also die künstlerische Kontrolle der Bauarbeiten gesichert, und es war ein glücklicher Zufall, dass gerade in den Jahrzehnten des Anfangs ein Meister von solch feinem Geschmack, wie Pollack, die führende Rolle innehatte. Ausser zahlreichen praktischen Aufgaben legte die Kommission besonders auf den Bau von Wohnhäusern grossen Wert. Die Bevölkerung der Stadt nahm rasch zu, und man beanspruchte in steigendem Masse auch die äusseren Formen des bürgerlichen Lebens. Es mussten also vor allem Wohnhäuser, ja bald auch Mietshäuser mit mehreren Wohnungen gebaut werden.

Pollack — der auch im Übernehmen von Aufträgen mässig war, um sie sorgfältig ausführen zu können — entwarf Pläne sowohl für Parterre- und mehrstöckige Häuser als auch für einfache und palastartige Bauten, in der Innenstadt und am Stadtrand gleichermassen; damit schuf er in diesen wichtigen frühen Jahrzehnten für alle Art Aufgaben der bürgerlichen Bautätigkeit die erwünschten Vorbilder. Schon im Jahre 1810 zeigte er mit der Planung der Szalay-, Pap- und Kolb-Häuser, wie die einfachen aber dennoch edel gegliederten und künstlerisch geformten städtischen Reihenhäuser beschaffen sein sollten. Im Jahre 1812 entwarf er schon einen Häuserblock von so grossem Format, wie das Mayerffy-Haus oder das auch heute noch bestehende Kardetter-Haus, diese frühen und gelungenen Beispiele für mehrstöckige Mietshäuser mit vielen Wohnungen; ihr gleichmässiger Rhythmus, die reiche Torbildung und die Eingangshallen sind geradezu vorbildlich. Es sei hier auch noch das in der Art eines intimen Familienhauses erbaute Gömöry-Haus erwähnt; auch die Apotheken-Einrichtung in diesem Haus ist durch Pollack für den mit ihm befreundeten Besitzer geplant worden. Man findet unter diesen frühen städtischen Bauten abwechslungsreiche und doch einfache Beispiele für die ruhige Fassadenbildung meistens in gleichmässigem Rhythmus, für die feierliche Eingangshalle und für Höfe mit wohltuend geschlossenem Innenraum. Zu gleicher Zeit erhielt er Aufträge auch für Bauten auf dem Lande, bei denen die weniger bescheidenen Mittel der aristokratischen Auftraggeber auch anspruchsvollere künstlerische Lösungen ermöglichten.

Hier soll vor allem das für die Zichy-Familie geplante Schloss in Szőny erwähnt werden, das jedoch erst mehr als hundert Jahre später in Vajta erbaut wurde. Dieses Schloss ohne Stockwerk umgibt — wie man es an der verspäteten und veränderten Ausführung sieht — in U-Form seinen Hof; mit seiner luftigen, reichen Säulenreihe macht es denselben leichten und trotz der Einfachheit edlen Eindruck, der für die lombardische Baukunst charakteristisch ist. Aus dem gleichen Stilkreis mag auch der betonte, mit flacher Kuppel gedeckte Gartensaal mit seinen grossen Öffnungen zur Gartenseite stammen. Man findet ähnliche Lösungen unter den Plänen von Leopoldo Pollach, und offenbar übernahm auch unser Meister von ihm diese wirkungsvolle, reiche und luftige Konzeption, die unter seinen späteren Werken nicht mehr vorkam. Vielleicht in denselben Jahren — um 1815 — schuf er, neben dem Umbau seiner Familienvilla in Tahi, auch das Gartenhaus in dorischem Stil als selbständiges Gebäude, dessen Schmuck heute noch unverändert besteht.

In diesen Jahren baute er immer mehr Wohnhäuser in Pest, und seine damals geschaffenen Werke waren nicht mehr bloss reife Beispiele dafür, wie künstlerisch anspruchsvoll der Meister in der Fassadenbildung, in der Lösung des Grundrisses und in der abwechslungsreichen Anordnung der inneren Räume (Torhalle, Treppenhaus bzw. Hof) war, sondern sie bildeten gewissermassen bereits Vorstufen zu jenen wirklich monumentalen Aufgaben, die später in der Errichtung der grossen öffentlichen Bauten seiner harrten.

Denkt man an das ehemalige Mojzes Kováts-Haus, an das Horváth-Haus mit seinem grosszügigen Raumkomplex oder auch an den inneren, mit Glas bedeckten und von Läden besetzten Durchgang des Brudern-Hauses — all diese Beispiele bezeugen offenkundig, dass sie Schöpfungen eines künstlerisch und zeitgemäss führenden Architekten sind. Ebenso sieht man an dem Almásy-Zichy-Palast, der in 1817 entworfen war und auch heute noch besteht, dass Pollacks feine Mittel auch zur Formung einer bürgerlichen Variante des aristokratischen Palastes in der Stadt geeignet waren; er vermochte dabei trotz des kleinen Grundstückes einen Hof zu gestalten, der in Wirkung und Komposition an die Auffassung der französischen Revolutionsarchitekten erinnerte.

Neben dieser vielfältigen Tätigkeit in Pest nahm er auch an den Schlossbauten auf dem Land einen regen Anteil. Zu dieser Zeit erbaute er das Zichy-Schloss in Soponya—Nagyláng, dessen Originalbau sich wegen der späteren Umbauten nicht mehr rekonstruieren lässt. Um so wichtiger ist das ehemalige Festetich-Schloss in Dég, das auch heute noch besteht, ein hervorragendes Beispiel der Schlossbauten des Klassizismus. Dieses zwischen 1815—1819 erbaute Werk bietet — wirkungsvoll in die Landschaft komponiert — sowohl mit der imponierenden Wucht seiner Massenhaftigkeit als auch mit den wohltuend gegliederten Einzelheiten und mit seiner monumentalen Säulenhalle der Hof- und Gartenfassade ein hervorragendes Beispiel erhabener Feierlichkeit. Von dem Inneren des Schlosses, das seitdem schon mehrere Male umgebaut

wurde, zeigt nur der mit Nischen erweiterte ovale Empfangssaal jenen Reichtum der inneren Raumgestaltung, den wir bei unserem Meister auch an den bisherigen Werken beobachten konnten.

Neuerdings ist einer seiner wichtigen Pläne aus denselben Jahren bekannt geworden, den er für die Bibliothek des Reformierten Kollegiums in Sárospatak verfertigt hatte, und der — trotz der bedrückenden Flachdecke — mit seinem hufeisenförmigen, auf Säulen ruhenden Umgang zu den schönsten und frühesten Lösungen in dieser Art gehört. Im Jahre 1819 erbaute er den Csapó-Landsitz in Tengelic, der in seiner seitdem umgebauten Form nicht mehr viel vom ursprünglichen Werk verrät; doch sind die erhalten gebliebenen Briefe an den Auftraggeber — an einen Freund vom Meister — wertvolle Dokumente seiner persönlichen Verhältnisse.

Ein Schlossbau von grossem Format, ähnlich wie derjenige von Dég, war auch das Werk, das er zwischen 1819—1829 für den Palatin Joseph in Alcsut ausführte. Auch dieses Schloss bildete eine stimmungsvolle, organische Einheit mit der umgebenden Landschaft und gehörte mit seiner wohlproportionierten, luftigen Säulenhalle zu den edelsten Schöpfungen des Stils. Leider ist es im zweiten Weltkrieg völlig zerstört worden, und weder die ursprünglichen Pläne noch ausführlichere Angaben blieben erhalten.

Diese Werke zeugen bereits von einem völlig reifen Meister, der sowohl die barocken Einschläge der Lehrjahre als auch den in seiner Jugend empfangenen starken lombardischen Einfluss überwunden hatte, und der schon jedwede Aufgabe in rein klassizistischem Stil zu lösen vermochte. Diese Entwicklung setzt sich auch an einigen seiner nach 1820 in Pest entstandenen Bauwerken fort; wir denken dabei besonders an das grossangelegte Wurm-Haus, das 1822 erbaut wurde, und an jenes Eckhaus in der Nádor-Strasse, das er für die eigene Familie bauen liess. Der feine Rhythmus, das einfache und doch interessant zusammengesetzte Spiel der Proportionen an der Fassade sowie auch die edle Feierlichkeit des Eingangs und sein harmonischer Raumkomplex mit dem Treppenhaus lassen diese Werke — besonders das letztere — unter die reifsten Schöpfungen des Zeitalters einreihen.

Eine andere Seite seiner Kunst wird an jener Altarreihe aus der Zeit nach 1820 sichtbar, die auch heute noch die Pfarrkirche in der Theresienstadt schmückt. Feierliche Einfachheit, edle Proportionen und Anwendung nur architektonischer Schmuckelemente erheben diese in der Tätigkeit unseres Meisters so seltenen aber in der lombardischen Baukunst um so häufigeren Werke zu Vorbildern.

Eine ähnliche Aufgabe wie der Palast Almásy—Zichy bot der Bau des ehemaligen Festetich-Palastes. Er löste diese Aufgabe — die Erfordernisse eines städtischen Reihenhauses berücksichtigend — mit edler Raumgestaltung, ausgezeichneter Grundriss-Lösung und mit einer trotz der engen Gasse wirkungsvollen Fassadenbildung (mit Hilfe einer Abschrägung der Ecke). Man sieht daran, welch hohe Stufe die heranreifende Kunst des Meisters in dieser Entwicklungsphase bereits erreicht hatte.

Die reifen Werke: 1828—1848

In den vorangegangenen zwei Jahrzehnten entfaltete sich in Pest nicht nur eine zeit- und stilgemässe Bautätigkeit im Dienste solcher bürgerlichen Ansprüche, die die frühere unscheinbare Stadt zu einer wahren Stadt umwandelten, sondern in derselben Zeit ist auch Mihály Pollack im wahrsten Sinne des Wortes zum Meister herangereift. In diesen zwei Jahrzehnten schuf er — von Stufe zu Stufe emporsteigend — zahlreiche Pläne für kleine und grosse Häuser, ein- und mehrstöckig, für einfache und palastmässige Bauten; er erstrebte immer sorgfältig abgewogene Proportionen, gleichmässigen oder wohltuend abwechslungsreichen Rhythmus; er wendete wenig Dekoration an und legte vor allem auf eine klare und übersichtliche Komposition Wert. Seine Grundrisse befriedigten nicht nur die neuen Ansprüche der Gesellschaft, sondern auch die Erfordernisse der neuartigen Raumgestaltung; man denke dabei an solche alltägliche und doch wichtige Gebäudeteile, wie die Eingangshallen mit dem anschliessenden Treppenhaus und dem Hof, die künstlerisch wirkungsvoll ausgebildet werden mussten. Nicht nur zahlenmässig die meisten, sondern die künstlerisch wichtigsten Bauten dieser zwei Jahrzehnte sowohl in Pest wie zum Teil auch im ganzen Lande sind mit dem Namen Pollack verbunden. Am Ende dieser Epoche erschienen jedoch neben ihm, dem reifen Künstler, der schon sein 55. Lebensjahr vollendete, auch

andere bedeutende Meister in Pest, denen er die Aufgaben der bürgerlichen Bautätigkeit nunmehr überlassen konnte, um sich einer anderen Aufgabe — der Haupttätigkeit seiner reifen Zeit — der Schöpfung öffentlicher Gebäude widmen zu können.

Diese Reihe wurde jetzt mit dem ehemaligen Komitatshaus von Szekszárd eröffnet, das zwischen 1827 und 1836 erbaut wurde — zum Teil unter Benutzung der bestehenden Mauerreste jenes alten Gebäudes, das aus der einstigen Festung gebaut worden war. Obwohl man im Laufe der Ausführung an mehreren Punkten Pollacks Pläne veränderte, bzw. auch er selber schon manches Wesentliche dem Wunsche der Auftraggeber gemäss gestalten musste, und dabei auch durch die bestehenden Wände des alten Gebäudes gewissermassen gebunden war, so ist es ihm doch gelungen, ein Werk zu schaffen, das zwar einfach, aber doch mit feierlicher Würde und beinahe eine eigene lokal-provinziale Note tragend die Wichtigkeit der politischen Idee des Komitatshauses zum Ausdruck brachte. Das mächtige Gebäude erhebt sich auf fallendem Gelände und hat darum von der einen Seite her gesehen mehr Stockwerke als von der anderen; es ist in dorischem Stil ausgebildet; seine luftige Säulenhalle, die ruhigen und doch abwechslungsreichen Fassaden wurden geradezu typenbildend. Die breite, behaglich-rustikale Eingangshalle, die langsam emporsteigenden Treppenarme mit der feierlichen Raumwirkung des Treppenhauses und der stimmungsvolle Innenhof, dessen Masse auch durch das Abschrägen der Ecken gesteigert wurden, sind so gelungene Einzelheiten, dass sie das ganze Werk in die Reihe der besten Schöpfungen der Zeit erheben. Und das alles kam mit äusserst einfachen Mitteln und Materialien, unter ständigen kleinlichen Streitigkeiten, zustande.

Erst nach langen Verhandlungen fing man an, das Grundstück am Donauufer in Pest unmittelbar neben dem Deutschen Theater zu bebauen; in diesem Gebäude — später die Redoute genannt — wurde der grosse und kleine Tanzsaal und die daran anschliessenden Gesellschaftsräume untergebracht. Pollack erhielt schon im Jahre 1816 den Auftrag, neue, von denjenigen Amans abweichende Pläne dafür zu verfertigen; die organisatorische Vorbereitung war gleichfalls bereits im Jahre 1821 im Gange, aber — mag daran der alternde Aman oder die Wiener Bürokratie schuld gewesen sein — die Arbeit selbst wurde immer wieder aufgeschoben. Man bekam erst 1829 die allerhöchste Genehmigung, wonach die Arbeit in Gang gesetzt werden konnte. Alle Probleme der Organisation dieser grossangelegten Arbeit konzentrierten sich nun in der Hand von Pollack, und trotz der vielerlei, immer wieder auftauchenden, Schwierigkeiten, arbeitete man im Jahre 1832 schon an der inneren Ausbildung. Pollack zog dabei — im Gegensatz zu Aman — zu allen Einzelheiten Handwerker von Pest heran, nur die Kronleuchter des grossen Saales liess er durch den Wiener Clemens List verfertigen. Das im Jahre 1832 fertiggestellte Gebäude ist in allen seinen Einzelheiten nach Pollacks Plänen ausgeführt worden und stellt eines der besten Werke nicht nur von Pollack, sondern auch des ganzen Zeitalters dar. Der mittlere Risalit, der sich über dem Hochparterre wie auf einem Postament erhebt und zwei Stockwerke zusammenfasst, ist mit seinen schwungvollen, schlanken Säulen, mit dem feingeschmückten dreieckigen Giebel und mit dem sorgfältig gegliederten Gesims entlang der Fassade auch in seiner perspektivischen Wirkung ergreifend. Schon die Hauptfassade erregt den Eindruck der heiteren Feierlichkeit, die noch mehr durch den mächtigen Tanzsaal gesteigert wird, der sowohl mit seiner feinen Wandgliederung als auch mit dem reichen Deckenschmuck, der Farbengebung und Stuckarbeit die Aufmerksamkeit fesselt; ebenso auch der sich angliedernde kleinere Saal und die sog. Konditorei: sie waren alle den höchsten und feinsten Ansprüchen der eleganten bürgerlichen Gesellschaft angepasst. Das Parterre wurde zwar etwas einfacher aber nach demselben Geschmack ausgebildet; den grössten Teil desselben nahmen das durch Säulen geteilte Kaffehaus und das Billardzimmer ein; ihre Möbel waren — wie auch diejenigen in den oberen Prachtsälen — durch die besten Pester Meister hergestellt worden. Es handelte sich früher in Amans Konzeption nur um einen einzigen Saal; statt dessen wurde jetzt — dem wachsenden Bedürfnis gemäss — eine ganze Reihe von verschiedenartigen kleineren und grösseren Sälen mit verschiedener Achsenrichtung geschaffen, eine solche Folge von Sälen, die, was die Raumgestaltung und die innere Ausbildung betrifft, auf dem höchsten Niveau der Zeit stand.

Im Jahre 1833 wurde Pollack wieder mit der Planung eines öffentlichen Gebäudes auf dem Lande betraut, und zwar mit dem Bau des Rathauses von Jászberény; der frühere von einem lokalen Kleinmeister verfertigte Plan wurde vom Palatin

nicht genehmigt. Pollack entwarf nun einen Plan, der die Schwierigkeiten, die sich aus dem engen Grundstück und aus den eigenartigen praktischen Bedürfnissen ergaben, glücklich und mit einfachen Mitteln hätte überwinden können. Er variierte im grossen und ganzen denselben Lösungstypus, den er früher bei dem Festetich-Palast in Pest angewandt hatte; er entwarf einen trotz aller Einfachheit anspruchsvollen Grundriss und Aufbau. Bedauerlicherweise änderte man bei der Ausführung, die einem lokalen Meister anvertraut wurde, Pollacks Pläne an mehreren Punkten, und so kann dieses Gebäude nicht in jeder Hinsicht als ein echtes Werk von Pollack gelten.

Es wäre eine eigenartige Aufgabe gewesen, für die Stadt Pest das »Dreissigstamt« aufzubauen, das infolge der schnellen Entwicklung des Handels immer dringender benötigt wurde, aber man hat schliesslich diesem Mangel doch nicht abhelfen können. Im Zusammenhang mit diesem oft geforderten Amstgebäude wurde auch der Name Pollack wiederholt genannt, aber es fragt sich dennoch, ob die erhalten gebliebenen Pläne authentisch sind. Ausgeführt wurde von diesen Plänen nichts, auch jene von József Hild nicht.

Obwohl es künstlerisch keine besondere Aufgabe bot, hat unseren Meister der Bau bzw. die zeitgemässe Erweiterung des Rochus-Krankenhauses im Jahre 1836 lebhaft beschäftigt. Wie es aus den Aufzeichnungen hervorgeht, haben ihm besonders die Fragen der Heizung, des Verkehrs und der Krankenabsonderung viele Probleme gestellt. Ausgeführt wurden diese Arbeiten durch seinen Sohn, August Pollack, der zu dieser Zeit schon als Architekt tätig war.

Ein Hauptwerk seines Lebens war die Planung und Ausführung der ungarischen Militärakademie, des »Ludoviceum« genannten monumentalen Gebäudes, das einen lange gehegten Wunsch des ungarischen Volkes zu verwirklichen berufen war. Zwischen 1829 und 1836 wurde das zweistöckige Gebäude um einen mächtigen Hof herum und inmitten eines englischen Gartens erbaut, das in mancher Beziehung auch als ein Vorläufer zum Bau des Nationalmuseums betrachtet werden kann. Geschlossener Baublock, betonter Risalit, ruhige Mauerpfeilergliederung, der Eindruck einer gewissen Mannigfaltigkeit, die infolge der disziplinierten Bewegtheit der Baumassen entsteht, mächtige, auch hinsichtlich ihrer Raumwirkung grossartige Eingangshalle und breites Treppenhaus sowie eine edelproportionierte, intime Kapelle: dies alles sollte im Dienste der patriotischen Soldatenerziehung stehen. Das Gebäude, das jahrzehntelang nicht seinem geplanten Zweck dienen konnte, besteht auch heute noch, aber es erfuhr so viele Umbauten, dass sich seine ursprüngliche Form kaum mehr erkennen lässt. Pollacks Pläne sind nicht erhalten geblieben. Darum mussten wir auch unsere Zusammenfassung — ausser der eingehenden Prüfung des Gebäudes — auf die zeitgenössischen, aber meistens, leider, schwachen Stichen gründen.

Das erste grössere Waisenhaus, an dessen Verwirklichung Pollack mit grosser Energie und Opferbereitschaft arbeitete, sollte den Namen des Palatins verewigen. Der Plan, den er dafür im Jahre 1839 entwarf bzw. die Beschreibung des Planes zeigt, dass er im Sinne der damaligen sozialen Ansprüche Heim und Lehranstalt für die familienlose Jugend sichern wollte. Das »Josephinum«, wie man es damals benannte, wurde nur teilweise verwirklicht. Die erhalten gebliebenen Pläne — mit der Unterschrift von August Pollack — weisen über den Klassizismus hinausgehend die Zeichen einer romantischen Konzeption auf. Das im Jahre 1843 eröffnete Institut besteht — in veränderter Gestalt — auch heute noch.

Ausser den öffentlichen Bauten übernahm er in dieser Periode, besonders bis zum Jahre 1838, auch Aufträge für Privatbauten. Aber die jetzt geplanten Häuser — sowohl die grösseren als auch die kleineren — sind nur noch Varianten seiner früheren Lösungstypen, und sie sind auch vom Gesichtspunkt seines Gesamtwerkes nicht mehr so wichtig, wie die früheren es waren. Er scheint schon alle seine Kraft auf die öffentlichen Bauten konzentriert zu haben, nicht nur darum, weil diese anspruchsvoller waren, sondern auch, weil der Meister selber schon einem hohen Alter nahte. Seine jetzigen Bauherren waren besonders Gewerbetreibende, die auch früher mit ihm längere Zeit hindurch in Verbindung standen (Dlauchy, Kardetter, Spiegel, Vogel), oder kleinere Auftraggeber, die früher bei der Ausführung seiner Werke in verschiedener Eigenschaft tätig waren. Weder Machtgelüste noch Gewinnsucht veranlassten Pollack zu einer Jagd nach Aufträgen. Dies ersieht man besonders daraus, dass Pollack nach der grossen Überschwemmungskatastrophe 1838, in der Zeit also, als Hunderte von Häusern gebaut werden mussten, zwar die ihm zugefallenen

Aufgaben gewissenhaft erfüllte, die Pläne anderer Meister kontrollierte und begutachtete, aber als die erste dringende Not vorbei war, sich zurückzog und in der grossen Häuserbau-Konjunktur nach 1840 so gut wie keine Aufträge mehr übernahm. Eher liessen sich einige Villenbauten in Pest — so z. B. die schon abgerissene Jankovich-Villa — mit seinem Namen verbinden. Es erscheint heute auch gar nicht mehr wahrscheinlich, dass er an den späteren Schlossbauten in der Provinz teilgenommen hätte. Die Schlösser von Gyömrő, Fót, Nagycenk usw. können wohl kaum mit ihm in Verbindung gebracht werden.

Pollack baute also in dieser reifen Periode vor allem grosse öffentliche Gebäude, die vom Komitatshaus in Szekszárd angefangen bis zum Ludoviceum sozusagen ununterbrochene und immer höher steigende Vorstufen zur grössten Aufgabe seines Lebens, dem Bau des Nationalmuseums bildeten.

Das Gebäude des Nationalmuseums

Die Schöpfung von Museumsgebäuden war überall in Europa für die wachsenden kulturellen Ansprüche der bürgerlichen Gesellschaft charakteristisch, und sie fing auch in den entwickelteren Ländern erst nach 1820 an. In Ungarn war jedoch das Museum nicht allein dazu berufen, die kulturellen Bedürfnisse der neuen bürgerlichen Gesellschaft zu befriedigen. Es musste auch im Dienste der von Wien unabhängigen nationalen Kultur stehen, um so mehr, als man bei uns auf die Unterstützung früherer musealer Sammlungen der Aristokraten oder der Dynastie nicht rechnen konnte. Das neue Museumsgebäude musste also ein Symbol des kulturellen Aufstiegs und des Selbständigwerdens und zugleich auch die hervorragendste baukünstlerische Schöpfung der Stadt Pest werden. Man versteht also die Begeisterung, mit der Pollack diesen Auftrag, über dessen Bedeutung er sich völlig im klaren war, im Jahre 1836 übernahm. Diese Begeisterung liess ihn auch während der ganzen Planung seine Entwürfe mit der grössten Sorgfalt ausarbeiten, alle Einzelheiten feilen und polieren sowohl was das Äussere als auch was das Innere des geplanten Gebäudes betraf. Auch der Palatin selber liess — verantwortungsbewusst für das grosse Werk — die Pläne mehrmals, besonders durch den Hofarchitekten Pietro Nobile, begutachten. Und Pollack war objektiv genug um kleinere Einzelheiten seines ursprünglichen Entwurfes im Interesse des Ganzen hier und da zu verändern, aber es ist ihm doch gelungen, seine Konzeption in den meisten Punkten mit der Selbstsicherheit des echten Künstlers zu wahren.

Er blieb in der Planung des Museumsgebäudes von den berühmtesten zeitgenössischen Schöpfungen dieser Gattung (British Museum, Glyptothek, Altes Museum) unabhängig und schuf ein Werk, das mit den reifsten baukünstlerischen Mitteln der Zeit den dem Zweck geeigneten neuen Bautypus zu verwirklichen vermochte. Der rechteckige Baukörper entfaltet sich von jeder Seite her frei; sein zweistöckiger Block über einem Hochparterre wird nicht nur durch Fensterreihen in gleichmässigem Rhythmus, sondern in den kaum hervorgehobenen Mittel-Risaliten und an den Ecken auch noch durch flache Mauerpfeiler gegliedert. Auf diesen ruht das reiche Hauptgesims, das auch durch die Gesimse zwischen den Stockwerken vorbereitet wird. Von dieser in einer Ebene gehaltenen, streng gleichmässigen Fassadenbildung weicht nur die Hauptfassade ab, deren kraftvoll hervorgehobener Mittelrisalit durch eine von acht luftigen Säulen gegliederte Halle geschmückt wird. Zu dieser Säulenhalle führen in würdevoller Steigung und in der ganzen Breite des Risalits Treppenstufen hinauf, während der Abschluss durch einen mit Standbildern gefüllten dreieckigen Giebel gebildet wird. Durch diese edle und feierliche Ouvertüre wird der Eintretende gewissermassen in andachtsvolle Stimmung versetzt und auf die Bestimmung des Gebäudeinneren vorbereitet.

Wie das Äussere des Baues, so ist auch sein Grundriss eine glückliche Lösung, da er die Zweckmässigkeit mit einer hochentwickelten Raumkunst zu vereinen vermag. Von der Säulenhalle der Fassade kommt man in eine mächtige Eingangshalle; ihr Fassungsvermögen ist zweckmässig, während durch ihre edle Gliederung und Wölbung die Stimmung, die man auch beim Eintritt in der Säulenhalle schon empfand, noch gesteigert wird. Von dieser Halle kommt man in eine mit flacher Kuppel bedeckte runde Halle ohne Wände, die von dem Meister ursprünglich als Lapidarium gedacht war. Von hieraus öffnen sich in jede Richtung die Ausstellungsräume und führen

zierliche Treppen zu den Büros im Souterrain, während sich in der Hauptachse ein mächtiges Treppenhaus öffnet — in seiner heutigen Form im letzten Drittel des vorigen Jahrhunderts gebaut. Die imponierend grossangelegte dreiarmige Treppe führt zum Hauptstock, wo man zunächst in der Richtung der Hauptachse in einen mit kassettierter Kuppel bedeckten runden Vorraum gelangt, den der Meister als Pantheon geplant und auch so benannt hatte; in seinen diametralen Achsen öffnen sich mit je zwei frei stehenden Säulen bereicherte Nischen. Von hieraus kommt man dann in den Prunksaal, dessen rechteckige Form diejenige der Eingangshalle wiederholt, und der das obere Stockwerk des Risalits einnimmt. Die feine Wandgliederung dieses von oben beleuchteten Raumes, seine Dreiteilung durch Säulen auf Postamenten sowie das filtrierte, aber gleichmässig hereinströmende Licht verbreiten in der Tat eine feierliche Stimmung, und sie ergeben dabei auch jenen ruhigen Schlussakkord, den der Betrachter nach den aufgezählten Räumen der Hauptachse des Gebäudes schon ersehnt hatte.

Die mit grösster Sorgfalt ausgebildete und mit der äusseren Gliederung eng zusammenhängende Hauptachse zerteilt das Gebäude auf zwei gleichmässige Hälften; in beiden Hälften umgeben die Gebäudeflügel rechteckige Höfe, mit an den Hofseiten entlangziehenden Gängen; während sich die Reihen der Ausstellungsräume auf den anderen, äusseren Seiten befinden. Jeder Raum ist eine in sich geschlossene rechteckige oder quadratische Einheit mit mächtigen Fenstern, und mehrere Räume bilden eine Flucht in der Weise jedoch, dass mindestens jeder zweite Raum auch eine Tür auf den Gang hat. Pollack befriedigte also mit diesem Werk nicht nur die Erfordernisse der Baukunst, sondern er verwirklichte damit auch — vielleicht eher instinktmässig als auf Erfahrungen fussend — jene wichtigsten Prinzipien des Museumbaus, die sich erst später, vollständig ausbildeten.

Die Vorzüge des Nationalmuseums springen besonders dann ins Auge, wenn man es mit den berühmtesten Museumsgebäuden der Zeit vergleicht, bzw. wenn man sich jene Entwicklung vergegenwärtigt, die es im Vergleich zu dem in gewisser Beziehung den Ausgangspunkt bedeutenden Durandschen Museumsplan aufweist.

Die Begeisterung, mit der man den Bau des Museums aufnahm und womit man eine Zeitlang auch die begonnene Arbeit begleitete, wurde rasch durch eine andere Stimmung abgelöst. Es erhoben sich schon um die Mitte der vierziger Jahre immer mehr Einwände dagegen. Der Grund dafür liegt zum Teil auch darin, dass in der Zeit der anbrechenden Romantik, in den Jahren des nationalen Aufschwunges, der sich eher der Gotik zuwandte, Pollacks rein klassizistische und antikisierende Formgebung und Auffassung einen etwas kühlen, beinahe befremdenden Eindruck machte. Dazu kam auch noch, dass man im Museum die Verwirklichung des Lieblingsgedankens nicht nur von Pollack, sondern auch des Palatins Joseph erblickte und diese Tatsache mag schon an sich in dem Zeitalter, das den Habsburgern abgeneigt war, kaum anziehend gewesen sein.

Diese Einwände waren schuld daran, dass man eine Zeitlang zögerte, das umliegende Gebiet zu einem Park auszubilden, ja man verweigerte auch jene Anerkennung, die Pollacks Werk wohl verdient hätte. Aber dieselben Einwände hatten glücklicherweise keinen Einfluss mehr auf die begonnenen Bauarbeiten, und so wurde Pollacks Werk — das mit einem geschickt angebrachten Bodenraum-Stockwerk seitdem ergänzt, im grossen und ganzen auch heute noch in seiner ursprünglichen Form besteht — zu einem Stolz der einheimischen Architektur.

*

Überblickt man nun Pollacks Gesamtwerk, so wird man feststellen dürfen, dass die künstlerische Schönheit seiner Gebäude, die Harmonie seiner Schöpfungen nicht bloss aus einem feinen Einklang der Gliederung des Baukörpers und seines Rhythmus folgt, sondern ebenso auch aus den ausgeglichenen Kräfteverhältnissen des Baus als eines technischen Werkes. Bei ihm ist alles natürlich und wahr, man spürt nichts Erzwungenes und Ausgeklügeltes. Darum konnten besonders seine öffentlichen Gebäude zu Ausdrucksformen der sie belebenden Idee werden.

Er wollte nicht um jeden Preis laute Effekte erzielen, erstrebte keine aussergewöhnliche Mannigfaltigkeit, eher suchte er durch feine Ausarbeitung der Einzelheiten, durch die stille, beinahe schon musikalische Harmonie und Schönheit der Proportionen zu wirken. So wurden seine Werke niemals steif und stereotyp, was

besonders in der deutschen Baukunst jener Zeit keine seltene Erscheinung war.

Daraus, dass er so viel Wert auf die baukünstlerischen Proportionen und Gliederungen legte, folgte auch, dass bei ihm so wenig Rolle dem bildhauerischen Schmuck zufiel. (Allerdings entwarf er zu dem Nationalmuseum ursprünglich reichen Skulpturenschmuck.) Säulenkapitelle, vertiefte Wandflächen über oder unter den Fenstern — meistens mit ornamentalem Schmuck ausgefüllt, — kommen bei ihm noch am häufigsten vor. Ebenso wichtig wie das Äussere der Bauten, sind bei ihm die Grundrisslösung und die innere Raumgestaltung, ja manchmal sogar noch wichtiger. Selbst im Falle der Mietshäuser zeigte er mehrere Möglichkeiten für das Aneinanderreihen solcher Raumkomplexe, wie die Eingangshalle, das Treppenhaus und der Hof. Bei seinen grösseren Werken bedeutet die Raumgestaltung nicht nur ein Aneinanderreihen von kleineren und grösseren Räumen, und auch nicht bloss eine abwechslungsreiche Ausbildung von denselben, sondern die nebeneinander gestellten Raumeinheiten steigern auch noch gegenseitig ihre Wirkung. Sein Höchstes hat er auf diesem Gebiete beim Bau des Nationalmuseums geleistet. Er war sich auch darüber völlig im klaren, wie entscheidend wichtig bei einer solchen baukünstlerischen Gestaltung die Harmonie der Farben und die Feinheit der Einzelheiten ist. Das ersieht man besonders aus seiner Sorgfalt bei der inneren architektonischen Ausbildung, wobei er auch die kleinsten Einzelheiten — wie die Planung der Schlüsselschilde und der Türklinken — nicht ausser acht liess. Er wusste ausserdem, das jedes Gebäude mit seiner Umgebung eine innere Einheit bilden muss, und er verstand auch von diesem Wissen einen Gebrauch zu machen. Deswegen besitzen seine Werke eine solche selbstverständliche Natürlichkeit, werden zu Quellen des lokalen Stils oder zu bestimmenden Faktoren von landschaftlichen oder städtischen Einheiten.

Seine Architektur entwickelte — in unmittelbarem Anschluss an die baukünstlerische Auffassung der vorangehenden Epoche — von Stufe zu Stufe ihren eigenen, klaren Stil, und sie entfaltete sich innerhalb dieses Stiles logisch von dem Frühklassizismus bis zu der reifsten und höchsten Blüte. Charakteristisch für seine Kunst ist die völlige Entfaltung der klassizistischen Tendenz, und dies mit einer so glücklichen Natürlichkeit, mit einer solchen Fülle der gebotenen Möglichkeiten, wofür man in der Baugeschichte nur selten ein Beispiel findet.

Mihály Pollack besass als Mensch hochentwickelte ethische und moralische Eigenschaften, die für ihn sowohl im öffentlichen als auch im Privatleben charakteristisch waren. Machtgelüste hatte er nie, und die Sucht, eine Rolle zu spielen, war ihm fremd, ja er scheint auch das noch abgelehnt zu haben, was ihm nach seiner Stellung und seinen Fähigkeiten gebührt hätte. Er war gebildet und belesen, was nicht nur aus seinen Werken ersichtlich ist, sondern dafür sprechen auch jene Bücher-, Bilder- und Stichsammlungen, die in seinem Testament erwähnt werden. Obwohl er — abgesehen von dem Fall der Kathedrale in Fünfkirchen — niemals vom reinen Klassizismus abwich, so suchte er es auch nicht zu verhindern, dass sich die herangewachsenen jüngeren Architekten, in erster Reihe sein eigener Sohn und Miklós Ybl, der sich entfaltenden Romantik zuwenden. Er war ein Mann der ruhigen, aber ununterbrochenen Entwicklung, der auf dem Wege der eigenen künstlerischen Entfaltung immer höher stieg, und sich durch die blosse Mode nicht beirren liess. Vor allem ihm, seiner rastlosen Tätigkeit im Interesse der Gemeinschaft und seiner edlen Kunst ist es zu verdanken, dass sich die Architektur des ungarischen Klassizismus zu einer edlen, traditionserfüllten und an eigenartigen Varianten reichen Kunst entwickelte.

VERZEICHNIS DER ABBILDUNGEN

Titelbild. Portrait des Architekten Mihály Pollack (Unbekannter Meister aus der I. Hälfte des XIX. Jahrhunderts)

1. Boullée: Lesesaal der Bibliothèque Nationale in Paris
2. Ledoux: Das Jarnac-Haus. 1780
3. Ledoux: Entwurf für den Gouverneur-Palast zu Aix-en-Provence. 1781
4. Ledoux: Entwurf für ein Kornmagazin
5. Ledoux: Entwurf für ein Vierfamilienhaus

6. Piranesi: Vignette
7. Strawberry Hill
8. Soane: Entwurf für ein Pfarrhaus
9. Soane: Kirchenpläne in verschiedenen Stilen
10. Thomon: Entwurf für das Börsengebäude zu Petersburg (Leningrad)
11. Fr. Gilly: Entwurf zu dem Berliner Theater
12. Fr. Gilly: Entwurf für das Denkmal Friedrich des Grossen. 1799
13. Fr. Gilly: Detail aus dem Entwurf für das Denkmal Friedrich des Grossen
14. Fr. Gilly: Villa Molter in Berlin. 1799
15. Schinkel: Entwurf für einen Nationaldom
16. Schinkel: Das Innere der Werder-Kirche. 1825
17. Schinkel: Das Schloss zu Kamenz. 1838—1865
18. Schinkel: Das Feilner-Haus in Berlin. 1829
19. Schinkel: Skulpturensaal des Alten Museums in Berlin
20. Schinkel: Grundriss des Erdgeschosses des Alten Museums zu Berlin
21. Pugin: Entwurf für einen gotisierenden Brunnen
22. Pugin: Die Kirche St. Luke zu Chelsea
23. Leopoldo Pollach: Villa Belgiojoso, Milano
24. Leopoldo Pollach: Villa Belgiojoso, Milano
25. Hohenberg: Grundriss zu einem geplanten Flügel des Laxenburger Schlosses
26. Hohenberg: Fassade des geplanten Flügels des Laxenburger Schlosses
27. Canevale: Kathedrale zu Vác. 1762—1772
28. Fellner: Das ehemalige Liceumgebäude zu Eger
29. Hefele: Das bischöfliche Palais zu Szombathely
30. Hefele: Das Innere der Kathedrale zu Szombathely
31. Freibrief des Mihály Pollack aus dem Jahre 1792
32. Hohenberg: Grabkapelle der Familie Kaunitz. Austerlitz (Slavkov u Brna)
33. Leopoldo Pollach: Entwurf für ein Jagdschloss der Familie Zichy. 1794
34. Leopoldo Pollach: Entwurf für ein Grassalkovich-Palais. 1794
35. Leopoldo Pollach: Entwurf für ein Eszterházy-Palais zu Ofen
36. Mihály Pollack: Tempietto. 1794
37. János Krausz: Plan für die evang. Kirche zu Pest. 1797
38. Mihály Pollack: Grundriss der evang. Kirche zu Pest. 1799
39. Mihály Pollack: Fassadenentwurf für die evang. Kirche zu Pest. 1799
40. Mihály Pollack: Entwurf der Seitenfassade der evang. Kirche zu Pest. 1799
41. Die evangelische Kirche zu Pest auf dem Stich von Vasquez
42. Die Pester evangelische Kirche in den 60er Jahren des vorigen Jahrhunderts
43. Die evangelische Kirche
44. Hauptaltar der evangelischen Kirche
45. Detail aus dem Innern der evangelischen Kirche
46. Pilasterkopf aus dem Innern der evangelischen Kirche
47. Grundrissplan für den evangelischen Pfarrhof. 1811
48. Grundrissplan für den evangelischen Pfarrhof. 1822
49. Fassadenentwurf für den evangelischen Pfarrhof. 1822
50. Grundriss der evangelischen Kirche zu Besztercebánya—Baňská Bystrica
51. Fassade, Querschnitt und geometrische Skizze der evangelischen Kirche zu Besztercebánya—Baňská Bystrica
52. Die evangelische Kirche zu Besztercebánya—Baňská Bystrica
53. Die evangelische Kirche zu Körmöcbánya—Kremnica
54. Mihály Pollack: Entwurf für eine Villa
55. Villa Pichler im Stadtwäldchen. 1803
56. Die ehemalige Villa Festetich während des Baues. 1803
57. Die ehemalige Villa Festetich (Stich von Barth)
58. Die ehemalige Villa Festetich
59. Fenster der ehemaligen Villa Festetich
60. Fassadenentwurf für den Mailänder Dom von Vanvitelli
61. Die Kathedrale zu Pécs (Stich von Ferenc Bugár, 1832)
62. Die Kathedrale zu Pécs (Lithographie von Rohbock)
63. Die Kathedrale zu Pécs vor dem Umbau im Jahre 1882

64. Schinkel: Entwurf für das Innere der Werder-Kirche. 1824
65. Die Kathedrale zu Pécs auf einer Medaille von J. D. Böhm. 1843
66. Das ehemalige Palais Sándor. 1806
67. Das ehemalige Zichy-Haus zu Székesfehérvár
68. M. Zitterbarth: Plan eines Hauses für F. Kuka. 1814
69. Der Wiener Entwurf für das Komitatshaus zu Székesfehérvár. 1803
70. Fassadenentwurf für das Komitatshaus zu Székesfehérvár. 1803
71. Mihály Pollack: Fassadenentwurf für das Komitatshaus zu Székesfehérvár
72. Grundrisspläne des Komitatshauses zu Székesfehérvár aus dem Jahre 1818
73. Mihály Pollack: Das ehemalige Komitatshaus zu Székesfehérvár
74. Johann Aman: Grundrissplan für das Deutsche Theater zu Pest
75. Leopoldo Pollach: Plan für ein Theater zu Wien. 1795
76. Die Theaterfassade des Johann Aman in einer Kopie von Pollack
77. Fassade des Kolb-Hauses
78. Entwurf für das Haus von János Pap
79. Grundrisse des Hauses M. Szalay
80. Fassadenentwurf für das Haus des Mihály Szalay
81. Entwurf für das Gasthaus im Stadtwäldchen
82. Das Gasthaus im Stadtwäldchen
83. Fassadenentwurf für das Haus des Mojses Kováts
84. Erdgeschoss des Kováts-Hauses
85. Das Haus des János Csáky
86. Fassadenentwurf für das Haus des János Flexer
87. Fassadenentwurf für das Mayerffy-Haus
88. Erdgeschoss des Mayerffy-Hauses
89. Fassadenentwurf für das Kardetter-Haus
90. Erdgeschoss des Kardetter-Hauses
91. Das Kardetter-Haus am Anfang des XX. Jahrhunderts
92. Die wiederhergestellte Fassade des Kardetter-Hauses
93. Fassadendetail des Kardetter-Hauses
94. Fassadenentwurf des Gömöry-Hauses
95. Erdgeschoss des Gömöry-Hauses
96. Fassade des Gömöry-Hauses
97. Fassadenentwurf für das Prandtner-Haus
98. Grundriss des ersten und zweiten Stockes des Prandtner-Hauses
99. Ein ergänztes Fassadenrelief des Prandtner-Hauses
100. Fassadenentwurf für das Laitl-Haus
101. Fassadenentwurf für das Rupp-Haus
102. Fassadenentwurf für das Hvizdiák-Haus
103. Fassadenentwurf für das Komlóssy-Haus
104. Fassadenentwurf für das Bay-Haus
105. Erdgeschoss des Bay-Hauses
106. Mihály Pollack: Pläne für das Zichy-Schloss zu Szőny (aufgebaut in Vajta)
107. Mihály Pollack: Plan für einen englischen Garten des Schlosses zu Szőny
108. Hoffassade des Schlosses zu Vajta
109. Gartenfassade des Schlosses zu Vajta
110. Leopoldo Pollach: Entwurf einer Villa. 1797
111. Mihály Pollack: Gartenhaus in Tahi
112. Reliefschmuck auf dem Gartenhaus in Tahi
113. Gemalter Meanderschmuck auf dem Gartenhaus in Tahi
114. Fassadenentwurf des Kolb-Hauses
115. Fassadenentwurf des Schreyer-Hauses
116. Grundriss des Kováts-Hauses
117. Das Kováts-Haus mit dem anstossenden Kardetter-Haus
118. Fassadenentwurf für das Neumayer-Haus
119. Fassadenentwurf für das Neumayer-Haus
120. Grundriss des Horváth-Hauses
121. Grundriss der zweihöfigen Variante des Horváth-Hauses
122. Grundriss des ersten Stockes des Horváth-Hauses
123. Eisengitter im Hof des Horváth-Hauses

124. Fassadenentwurf für das Urbanovits-Haus
125. Grundriss des Urbanovits-Hauses
126. Fassadenentwurf des Dakally-Hauses
127. Fassadenentwurf des Brudern-Hauses
128. Erdgeschoss des Brudern-Hauses
129. Grundriss des ersten Stockes des Brudern-Hauses
130. Fassade des Brudern-Hauses um 1900
131. Das Brudern-Haus auf einem Stiche von Blaschke
132. Fassadenentwurf des Almásy-Palais
133. Grundriss des Almásy-Palais
134. Das Almásy-Palais
135. Almásy-Palais. Fassade in der Szépgasse
136. Conchenbildung im Hof des Almásy-Palais
137. Tor des Almásy-Palais
138. Fassadenentwurf des Oberhäuser-Hauses
139. Grundrisse des ehemaligen Festetich-Schlosses zu Dég
140. Gartenfassade des Schlosses zu Dég
141. Hoffassade des Schlosses zu Dég
142. Eckrisalit des Schlosses zu Dég
143. Flügelgebäude des Schlosses zu Dég
144. Eingang des Flügelgebäudes
145. Grundriss des ehemaligen Schlosses zu Alcsut
146. Gartenfassade des Schlosses zu Alcsut
147. Detail der Säulenhalle des Schlosses zu Alcsut vor dem Abbruch
148. Plan des Bibliotheksaales für das Kollegium in Sárospatak
149. Bibliotheksaal im Kollegium zu Sárospatak
150. Fassadenentwurf des Kappel-Hauses
151. Fassadenentwurf des Bene-Hauses
152. Fassadenentwurf des Schaffer-Hauses
153. Hofansicht des Schaffer-Hauses
154. Fassadenentwurf des Wurm-Hauses
155. Grundriss des Wurm-Hauses
156. Das Wurm-Haus
157. Detail des Wurm-Hauses
158. Attika-Schmuck des Wurm-Hauses
159. Grundriss des Hanzély-Hauses
160. Fassadenentwurf des Triescher-Hauses
161. Fassadenentwurf für das Haus des Meisters in der Nádorgasse
162. Erdgeschoss des Pollack-Hauses
163. Das Pollack-Haus in der Nádorgasse
164. Lunettenschmuck auf dem Pollack-Haus
165. Entwurf des Ágost Pollack für eine Aufstockung des Pollack-Hauses
166. Fassadendetail des Pollack-Hauses
167. Fassadendetail des Pollack-Hauses
168. Fassadenentwurf des Spiegel-Kardetter-Hauses
169. Grundriss des Spiegel-Kardetter-Hauses
170. Grundriss des ehemaligen Festetich-Palais
171. Fassadenentwurf für das ehemalige Festetich-Palais (Zrínyigasse)
172. Eingangshalle des Spiegel-Kardetter-Hauses
173. Das ehemalige Festetich-Palais
174. Detail des Vestibüls des ehemaligen Festetich-Palais
175. Detail des Vestibüls des ehemaligen Festetich-Palais
176. Detail der Wölbung
177. Empfangsaal im ersten Stock
178. Altar des heil. Josef in der Theresienstädter Pfarrkirche
179. Entwurf zum Hauptaltar der Theresienstädter Pfarrkirche
180. Hauptaltar der Theresienstädter Pfarrkirche
181. Taufaltar der Theresienstädter Pfarrkirche
182. Altar des heil. Ste han in der Theresienstädter Pfarrkirche
183. Leopoldo Pollach: Altarentwurf für die Kirche zu Rhò

184. Mihály Pollacks Entwurf für den Brunnen am Franziskanerplatz
185. Grundriss des einstigen Komitatshauses zu Szekszárd
186. Mihály Pollack: Grundriss des Szekszárder Komitatshauses
187. Fassadenpläne des Ost- und Südflügels
188. Entwurfsplan der Hofansicht
189. Unsignierter Plan von Mihály Pollack für das Komitatshaus zu Szekszárd
190. Das einstige Komitatshaus zu Szekszárd
191. Das einstige Komitatshaus zu Szekszárd
192. Hof des einstigen Komitatshauses
193. Detail aus der Einfahrtshalle
194. Türklinke und Schlüsselschild aus dem einstigen Komitatshaus
195. Aman: Grundriss der Pester Redoute (Erster Stock)
196. Mihály Pollack: Grundriss der Pester Redoute (Zweiter Stock)
197. Aman: Querschnitt der Pester Redoute
198. Mihály Pollack: Die Pester Redoute
199. Entwurf zu dem Stiegenhaus und Kredenzsaal der Redoute
200. Wanddekoration des kleinen Saales und der Konditorei
201. Wanddekoration des grossen Saales
202. Entwurf zum Giebel des Redoutegebäudes
203. Ball im grossen Saal des Redoutegebäudes
204. Ball im kleinen Saal des Redoutegebäudes
205. Zeichnung zur Deckendekoration des kleinen Saales
206. Zeichnung zur Deckendekoration des kleinen Saales
207. Entwurf zu einer dreiteiligen Türe
208. Detailzeichnungen für die Steinmetzarbeiten des Redoutegebäudes
209. Detailzeichnungen für die Steinmetzarbeiten des Redoutegebäudes
210. Entwurf zu dem grossen Kronleuchter
211. Kronleuchter aus der ehemaligen Redoute (in der Theresienstädter Pfarrkirche)
212. Innenansicht des Redoute-Kaffeehauses auf einem Stich von Vasquez
213. Das Redoutegebäude auf einem Stich von Rauschenfeld
214. Mihály Pollack: Entwurf für die Fassade des Rathauses zu Jászberény
215. Mihály Pollack: Grundriss des Rathauses zu Jászberény (Erdgeschoss)
216. Die bestehende Fassade des Rathauses zu Jászberény
217. Entwurf für die Hauptfassade des Pester Dreissigstamtes
218. Entwurf für die Seitenfassade des Pester Dreissigstamtes
219. Entwurf für die Hauptfassade des Pester Dreissigstamtes (Variante)
220. Entwurf für die Seitenfassade des Pester Dreissigstamtes (Variante)
221. Grundriss des Ludoviceums und des Orczy-Gartens
222. Perspektivische Ansicht des Ludoviceums
223. Das Ludoviceum vom Garten gesehen
224. Das Ludoviceum im Jahre 1885
225. Die heutige Fassade des einstigen Ludoviceums
226. Die heutige Gartenseite des einstigen Ludoviceums
227. Aus der Einfahrtshalle
228. Das Innere der einstigen Hauskapelle
229. Detail aus dem Stiegenhaus
230. Wanddekoration im Stiegenhaus
231. Detail aus dem Stiegenhaus
232. Trauerkatafalk für Franz I. (nach einem Stich von Perlaszka)
233. Josephinum. Grundriss des ersten Stockes
234. Josephinum. Fassadenentwurf
235. Ansicht des Josephinums (Vasárnapi Ujság)
236. Fassadenentwurf für das Horcher-Haus
237. Das ehemalige Dlauchy-Haus
238. Torgestaltung des Dlauchy-Hauses
239. Eingangshalle des Dlauchy-Hauses
240. Detail aus der Eingangshalle des Dlauchy-Hauses
241. Aus dem Hof des Dlauchy-Hauses
242. Fassadenentwurf des Károlyi-Hauses
243. Die einstige Jankovich-villa

244. Landsitz Posztocky in Erdőtagyos-Környe
245. Hallerstein: Entwurf einer Glyptothek
246. Schinkel: Das Alte Museum in Berlin
247. Klenze: Die Glyptothek in München
248. Schinkel: Stiegenhaus des Alten Museums
249. Durand: Grundriss zu einem Museum
250. János Hild: Entwurf für die Fassade des Museums. 1807
251. Grundriss des Mezzanins des Pester Nationalmuseums
252. Grundriss des ersten Stockes des Pester Nationalmuseums
253. Entwurf zur Hauptfassade des Pester Nationalmuseums
254. Entwurf zur Seitenfassade des Pester Nationalmuseums
255. Fassadenentwurf für die Nordseite des Pester Nationalmuseums
256. Querschnitt des Nationalmuseums
257. Längsschnitt des Nationalmuseums in der Hauptachse des Gebäudes
258. Querschnitt des Nationalmuseums mit der Pilastergliederung der Hoffassade
259. Perspektivische Ansicht des Nationalmuseums
260. Hauptfassade des Nationalmuseums
261. Seitenfassade des Nationalmuseums
262. Nordfassade des Nationalmuseums
263. Querschnitt des Nationalmuseums
264. Mezzaningrundriss des Nationalmuseums
265. Die Hauptfassade des Nationalmuseums von Südosten
266. Detail der Säulenhalle des Nationalmuseums
267. Detail der Säulenhalle des Nationalmuseums
268. Eckbildung der Säulenhalle
269. Ostfassade des Nationalmuseums
270. Hofansicht des Nationalmuseums
271. Die grosse Eingangshalle des Nationalmuseums
272. Die runde Halle im Mezzanin des Nationalmuseums
273. Eckbildung in der Vorhalle
274. Die Haupttreppe des Nationalmuseums
275. Muster des Steinbelags im Stiegenhaus
276. Das rückwärtige Treppenhaus des Nationalmuseums
277. Detail aus dem rückwärtigen Treppenhaus
278. Podest des rückwärtigen Treppenhauses
279. Der runde Vorsaal im ersten Stock
280. Nischenbildung im runden Vorsaal
281. Der sogenannte Kamin-Saal
282. Der Festsaal im Nationalmuseum
283. Säulenreihe im Festsaal
284. Türklinke und Schlüsselschild von einer Türe des Nationalmuseums
285. Vitrine aus der ersten Einrichtung des Nationalmuseums
286. Ausstellungsstisch aus der ersten Einrichtung des Nationalmuseums
287. Die Eingangshalle des Nationalmuseums aus Anlass der Gewerbeausstellung im Jahre 1851
288. Die runde Halle des Nationalmuseums aus Anlass der Gewerbeausstellung im Jahre 1851
289. Der Festsaal des Nationalmuseums aus Anlass der Tagung des Parlamentes
290. Modebild aus dem Jahre 1859, im Hintergrund das Nationalmuseum
291. M. Than: Bildnis des Architekten Mihály Pollack
292. R. Monti: Bildnisbüste des Architekten Mihály Pollack
293. Ehrendiplom Mihály Pollacks als Mitglied der Wiener Akademie
294. Traueranzeige der Familie Pollack

NÉV- ÉS HELYMUTATÓ*

Abel, Josef von 126, 140
Aichel, Santonio 35
Aichhorn, Ferdinand 244
Aigl, Paulus 100
Albrecht, Gotthard 126, 140
Alcsut: Kastély 193, 200, 246, 400 *(145, 146, 147)*
Almásy-család 235
Alter Antal 158
Aman, Johann 46, 64, 111, 112, 114, 122, 124, 125, 126, 127, 138, 140, 247, 259—263, 266, 267, 271, 316, 318, 402 *(74, 195, 197)*
Antolini, Giovanni Antonio 139
Austerlitz (Slavkov u Brna): Plébánia-templom 66

Baden (Ausztria) 64
Bajna: Sándor—Metternich-levéltár 52
Balla Antal 75
Ballásy Péter 234, 236
Bandler 102
Baňská Bystrica l.: Besztercebánya
Barabás Miklós 277
Barry, Sir Charles 32
Batthyány-kastély: Bicske és Ikervár 312
Bauer Mihály 228
Bay Ferenc 235
Bécs: Akademie 483
  Albertina 64
  Burgtheater, régi 126
  Förster és Geiss-gyár 348
  Fries—Pallavicini-palota 38, 65
  Goldene Birne 319
  Grassalkovich-palota 50, 97
  Minorita templom 66
  Palais Rasumofsky 64
  Schönbrunn 38, 65
Bedekovich Lőrinc 277, 278, 280
Beigans Ádám 128
Benda, Alexander von 319
Bene Ferenc 235
Benkóczy József 328, 329
Berger Lajos 335
Berlin: Altes Museum 336, 362, 365 *(248)*
  Egyetemi Könyvtár 225
  Molter-villa 238
  Werder-Kirche 25, 108 *(64)*
Berringer, Fritz 126
Besztercebánya (Baňská Bystrica): Ev. templom 89, 108, 219 *(50—52)*
Bicske: Batthyány-kastély 312
Bierbauer (Borbíró) Virgil 112, 115, 116, 120, 310, 312, 318
Blondel, François 14, 16, 38, 66
Borbíró l.: Bierbauer
Bordeaux: Nagyopera 126
Borsodivánka: Orczy—Prónay-kúria 238—239, 311
Boullé, Louis Étienne 14, 15, 59 *(1)*
Böhm József Dániel 137
Bratislava l.: Pozsony
Brein Fülöp 248
Brein Ignác 246, 248
Bretterbauer Antal 335
British Museum 336, 362, 367
Brunswick Terézia 321
Buck József 100, 104, 134—135
Budakeszi (Pest m.) 33. sz. 333
Budapest:
  Aichhorn-ház 233
  Akácfa u. 12. sz. 332
  Akácfa u. 29. sz. 332
  Akácfa u. 36. sz., Madách Ferencné háza 243
  Akácfa u. 42. sz., Kutsera János-ház 306
  Akácfa u. 47—51. sz. 332
  Akácfa u. 61. sz., Aichhorn Ferdinánd háza 244—245
  Akácfa u. 61. sz., Waltron János-ház 332
  Akadémia-épület 281, 314
  Akadémia u. 11. sz. 236
  Akadémia u. 17—Beloiannisz u. 5. sz. 237
  Akaziengasse 38. sz. 332
  Akaziengasse 99. sz. (Kertész u. 42—44. sz. helyén) 236
  Akaziengasse 108. sz. 243

* A zárójelbe tett számok képszámok. — A budapesti házak a „Budapest" címszó alatt találhatók.

Budapest:
Akaziengasse 156. sz. 332
Akaziengasse 464. sz. 332
Almásy-palota, Reáltanoda u. — Szép u. sarok 181—185, 224, 230, 232, 234 *(132—137)*
Almay—Wurm József-ház 332
Alpári Gyula u. 3. sz. 331
Alsóerdősor 12. sz. 240
Alstergasse und Windgasse Ecke, Festetich-palota 245
Alte Postgasse 239
Altgasse 8. sz. 331
Altstadt, 290. sz. 332
Altstadt, 420. sz. Martinelli tér 1—Kristóf tér 4. sz. 243
Altstadt, 491. sz. Szép u. 6—Reáltanoda u. 6. sz. 240
Am alten Neugebäude 235
Am alten Salzamtsplatz 244
Am ehemaligen Botanischen Garten 238
An der Donau 237
An der Donau, Balassi Bálint u. 3. sz. 242
An der Donau, Malovits József háza 242
An der Soroksarer Strasse 238
Angyal u. 28. sz. (Ferencváros 226. sz. telek) 236
Anker-udvar 331
Apáczai Csere János u. 274
Apáczai Csere János u. 1—Régiposta u. 2. sz. 239
Apáczai Csere János u. 7. sz. 237
Apáczai Csere János u. 13. sz. 238
Apáczai Csere János u. 15 a/b sz. 200
Aradergasse 11. sz. 331
Arany János u. 20. sz. 239
Arany János u. 26. sz. 235
Aranykéz u. 7—Türr István u. 7. sz. 241
Aranykéz u. 8. sz. 239
Arenagasse 12. sz. 332
Árpád u. 281
Auf dem Salzamtsgrunde, Horváth Benjamin háza 245
Auf den vorm. Gablerischen Ackergründen, Faltay András háza 245
Aulich Ferenc háza 305
Auscher (Anscher) István-ház 243—244
Bajcsy Zsilinszky út és Paulay Ede u. (v. Krallengasse) 235
Bajcsy Zsilinszky út 13. sz. 246
Bajcsy Zsilinszky út 56. sz., Prückler József háza 301, 329
Bajcsy Zsilinszky út 63. sz. 242
Balassi Bálint u 9—13. sz., Glückswert-ház 240

Budapest:
Balassi Bálint u. 23. sz. 236
Balassi Bálint u. 25. sz. 331
Bannert-ház 233, 238
Baross u. 15. sz. 332
Baross u. 27—Mária u. sarokház 236
Baross u. 50. sz. 332
Baross u. 63—67. sz., Moszer Mihály háza 233, 238
Bástya u. 11. sz. 332
Batthyány-telek, Országút 338
Bauer Vencel sarokháza 302
Bay Ferenc háza 162, 163, 211, 212, 224, 230, 233 *(104—105)*
Bedő-ház 306, 332
Bei den Bauholzhändlern 331
Beloiannisz u. 5—Akadémia u. 17. sz. sarokház h. 237
Belvárosi ferencesek temploma 296
Belvárosi templom 60
Bene Ferenc háza 200, 201, 202, 230, 231, 233 *(151)*
Benedek Pál háza 332
Benkovits-ház 200, 230, 242
Blumengasse 315. sz. 332
Bokréta u. 16. sz. 332
Bornhäuser Antal háza 332
Bors József villája 308
Breitner Miklós háza 332
Brudern üzletháza 180, 181, 224, 235, 240, 241 *(127—131)*
Budai színház 94
Chapetz Borbála háza 332
Csáky János háza 149, 233 *(85)*
Csányi u. 6. sz. 238
Csendilla 308
Csillag-gyűjtemény 267
Dakally János és Szilárd háza 178, 179, 181, 231 *(126)*
Deák téri ev. templom 46, 76, 87, 113, 219 *(38—46)*
Deák Ferenc tér 3. sz. 332
Deák Ferenc u. 5—Türr István u. sarok 240
Deák Ferenc u. 23. sz. 332
Dimitrov tér 7—11. sz. (Régi sóhivatal) 242
Dlauchy Ferenc háza 304, 306, 317, 403 *(237—241)*
Dob u. 8—Rumbach u. 6. sz. sarokház 330
Dob u. 40—42. sz. (v. Trommelgasse 308. sz.) 235
Dob u. 57. sz. 332
Dob u. 59—Kertész u. 31. sz. 239
Dob u. 64. sz., Gschill Jakab háza 244
Dob u. 112—Rottenbiller u. 52. sz., Schich Mátyás sarokháza 242
Dohány u. 12—14. sz. 240

Budapest:
Dohány u. 69—Szövetség u. 18. sz. h. (Faltay sarokháza) 245
Donauzeile (Vigadó ép.) 274
Donauzeile (Neumayer-ház) 331
Dorottya u. 4. sz. 238
Dorottya u. 6. sz. 200
Dorottya u. 11. sz. 244
Dreissigstamt l.: Harmincadhivatal
Eger-ház (Belváros 643.) 138, 307, 332
Eggendorfer-ház 233
Eisengasse 331
Ellenbogengasse 966. sz. (Népköztársaság útja 14. sz.) 330
Erkel u. 19. sz. 333
Ev. konvent régi épülete 87
Ev. paplak 149, 244 *(47—49)*
Faltay-ház 233, 245
Fasor 30. sz. 333
Fekete sas u. 238
Feldgasse 684. sz., Laitl-ház 237
Felszabadulás tér 5—Petőfi Sándor u. 4. sz. 240
Ferenc körút—Tüzoltó u. sarok 331
Ferenc tér 5. sz. 332
Ferenciek terére új közkút terve 224 *(184)*
Ferencvárosi p. u. helyén 238
Festetich Antal telekrésze Josephinumnak 297
Festetich-nyaraló 46, 84, 113, 115, 308, 403 *(56—59)*
Festetich-palota 98, 137, 191, 211, 212—219, 230, 231, 232, 233, 234, 245, 278, 398, 403 *(170—171, 173—177)*
Flexer-ház 171, 230—232 *(86)*
Franziscanerplatz 238
Franzplatz 8. sz. 332
Franzstadt 1—4. sz. (Régi sóhivatal) 242
Friedlichegasse, Kayser Márton-ház 242
Frühlinggasse 237
Frühwirt Ferenc-ház 305
Futó u. 46. sz., Proxner-ház 245
Gefrorner Geschrorner Mátyás-ház 233, 245
Gemsengasse, Martin Frigyes-ház 245
Glückswerth-ház 240
Gorkij fasor 220
Gottesackergasse, Sibor vagy Siboltház 241
Gotthard-telek 240
Gömöry Károly háza 154—156, 170, 171, 230, 233, 237, 348 *(94—96)*
Göttergasse, Benkovits-ház 242
Göttergasse 269. és 290. sz. 242
Grenadiergasse—Franziskanerplatz 331
Grondauer-ház 233
Gross (Goss) Miklós háza 332
Grosse Akaziengasse 161. sz. 332

Budapest:
Grosse Akaziengasse 183. sz. 332
Grosse Bruckgasse 132. sz. 332
Grosse Kreutzgasse 341. sz. 332
Grosse Kreutzgasse 342. sz. 332
Gschill Jakab-ház (Dob u. 4. sz.) 244
Guszev u. 6—Október 6. u. 5. sz. 242
Guszev u. 27. sz. 235
Gutenberg tér 3. sz. 332
Gyertyánffy-ház 331
Gyulai Pál u. 7. sz. 332
Gyulai Pál u. 16. sz. 236
Hajós u. 33. sz. 332
Hanzély Márton háza (József Attila u.) 204, 208, 210, 230, 231, 305 *(159)*
Harmincadhivatal 280—285, 320 *(217—220)*
Hársfa u. 231
Hársfa u. 48—52. sz., Kapetz Lipót háza 243, 332
Hársfa u. 51. sz., Gefrorner Mátyás háza 245
Hatvaner Strasse 239
Haywald Gottlieb háza 233, 237
Heger József-ház 332
Heger (Hőcher) Mátyás háza 243
Helytartótanács (Vár) épülete 210, 221 285
Herbstgasse, Szevera János háza 245
Hermina-kápolna 53
Herrengasse 432. sz. 240
Herrengasse 616. sz. 242
Herzog-ház (Kemnitzerischer Grund) 330
Hét választófejedelem vendégfogadó 315
Hochgerichtshofplatz 240
Holló u., Teleki-ház 312
Hollundergasse 17. sz. 332
Holovits-ház 233
Horcher József-ház 302 *(236)*
Horváth-ház (Szép u. sarok) 174, 178, 179, 210, 211, 218, 224, 230, 239, 245, 398 *(120—123)*
Horváth Benjamin háza 211, 212, 245
Horváth Mihály tér 11. sz. 332
Hőcher (Heger) Mátyás háza 243
Hummel Márton-ház 332
Hvizdiák Zsófia háza 161, 230, 233 *(102)*
Illés u. 25. sz. Egyk. Festetich-villa 94—99 *(56—59)*
In der ersten Gasse ausser dem Einsiedler, Kapetz Lipót háza 243
In d. Gretl Lerchenfeld (Nyugati p. u. helyén), Sichelmayer György háza 245
In der neuen Gasse 262. sz. 237
Jaegerhorn vendéglő és szálló l.: Vadászkürt szálló

Budapest:
Jandorek Vencel-ház 233, 242
Jankovich Antal kúriája (v. Koronaőr u.) 309 *(243)*
Joannovics-ház 332
Johannesgasse 731. sz. 332
Johannesgasse 733. sz. 332
Jókai u. 22. sz. (Muritz Máté) sarokház 233, 245
Josephinum (Üllői út) 296—300, 324—329, 403—405 *(233—235)*
Jovannovits Demeter háza 306
József u. 6. sz. 237
József u. 39. sz. helyén, Ballásy Péter háza 236
József Attila u., Hanzély Márton háza 204, 208, 210
József Attila u. 6—Nádor u. 2. sz. l.: Pollack Mihály háza
József Attila u. 8—Nádor u. 1. sz. 243
József nádor tér 2—4. sz., Vogel háza 245
Józsefvárosi templom 235
Kapetz Lipót háza 243
Kappel Frigyes háza 200, 201, 202, 231 *(150)*
Kardetter Tamás sarokháza 153, 154, 156, 204, 230, 232 *(89—93)*
Kardetter—Spiegel-ház 210, 211 *(168, 169, 172)*
Károlyi-ház, Erkel u. 307
Károlyi-palota 311, 333 *(242)*
Kaschauer Hof 240
Kasche József-ház 332
Kayser-ház 233, 242
Kazinczy u. 305
Kazinczy u. 12. sz. 332
Kazinczy u. 14. sz. 332
Kazinczy u. 22. sz. 332
Kazinczy u. 56—Majakovszkij u. 21. sz. 331
Kecskeméter Gasse 530. sz. 238
Kecskeméti kapu 129
Kecskeméti u. 6. sz. 238
Kemnitzer Károly kerti vendéglője 240
Kemnitzerischer Acker, Gschill Jakab háza 244
Kemnitzerischer Grund 330
Képíró u. 2—Királyi Pál u. 12. sz. 243—244
Keresk. nyugpénz- és betegápoló intézet, Hársfa u. 321
Kertész u. 31—Dob u. 59. sz. 239
Kertész u. 36. sz. 332
Kertész u. 42—44. sz. helyén, Akaziengasse 99. sz. 236
Kientzl Pál háza 332
Kinizsi u. 30—36. sz. 331
Kirakodó piac, Duna-part 281
Budapest:
Királyi várpalota (volt) 44, 64
Kirchenplatz 693—694. sz. 332
Kisdiófa u. 9. sz. h., Kleine Nussbaumgasse 296. sz. 236
Kisfaludy u. 38. sz. 332
Kismező u. 332
Kiss János u. 4. sz. 332
Kistemplom u. 5. sz. 332
Kistemplom u. 6. sz., Mohl Márton-ház 244
Klauzál tér 2. sz. 332
Klauzál u. 12. sz. h. 237
Kleine Akaziengasse 320. sz. 244, 245
Kleine Brückgasse 239
Kleine Brückgasse 20. sz. 241
Kleine Feldgasse 204. sz. 332
Kleine Nussbaumgasse 296—Kisdiófa u. 9. sz. h. 236
Kloppinger János-ház 204
Klumbach Johann-ház 332
Knollengasse 289. sz. 238
Kolb János-ház 142, 143, 146, 148, 168, 169, 170, 230, 231, 233 *(77, 114)*
Komlóssy Antal-ház 161, 162, 224 *(103)*
Koronaőr u., Jankovich Antal orvos kúriája 309 *(243)*
Kossuth Lajos u.—Szép u. sarok 338
Kossuth Lajos u.—Városház u. sarok 331
Kossuth Lajos u. 3—Szép u. 1. sz. 239
Kováts Mojzes-ház (Vadászkürt szálló) 58, 148, 149, 171, 172, 174, 210, 211, 218, 230, 232, 398 *(83—84, 116—117)*
Kováts-ház, régi 231
Kőbánya, Nereida kút 228
Kőfaragó u. 6. sz. h. — Gyulai Pál u. 16. sz. 236
Königgasse—Kleine Kreuzgasse sarok, Marossy István-ház 331
Königgasse 558. sz., Horcher-ház 329
Közraktár u. 16. sz., Pollack Mihály háza 246, 301
Kraillengasse 330
Krausz Jánosné, özv. háza 144
Krausz Károly-ház 305
Kristóf tér 4—Martinelli tér 1. sz. 243
Kristóf tér 6. sz. h. — Schiffgasse 5. sz. 236
Kronberger-ház 237
3 Kronengasse 330, 331
Kuhgasse 181. sz. 332
Kundigasse 72—Tolnai Lajos u. 238
Kurtz Ferenc-ház 143, 233
Kutsera János-ház 306, 332
Kürt u. 11. sz. 332
Laitl-ház 233, 237 *(100)*

Budapest:
Landerer és Heckenast nyomda, Kossuth Lajos u. 3. sz. 239
Landstrasse neben d. Orczyschen Haus 239
Lang József-ház, Steinbruckgasse 228. sz. 233, 236, 306
Langer Ferenc-ház 306, 332
Latonik P.-ház 332
Leopoldstadt 55—56. sz. 237
Liliengasse 9. sz. 332
Liliom u., Grondauer Pál háza 236
Liliom u. 37. sz. 332
Lindengasse 8. sz., Gefrorner Mátyás-ház 245
Lloyd épület 272, 396
Lovag u. 22. sz., Muritz Máté háza 233, 245
Lőb Ferenc háza 306, 332
Ludoviceum 156, 224, 249, 286, 295, 297, 305, 313, 324, 325, 332, 343, 346, 348, 375, 390, 393, 400 *(221—231)*
Lustigegasse 18. sz. 331
Lustigegasse 1164. sz. 332
Madách Ferencné háza 233, 243
Madarász-ház 246
Mahlergasse 322. sz., Anscher István-ház 243, 244
Majakovszkij u. 220
Majakovszkij u. 3. sz. h. 238
Majakovszkij u. 4. sz. 238
Majakovszkij u. 11. sz. 237
Majakovszkij u. 12. sz. 237
Majakovszkij u. 13. sz. h. 236
Majakovszkij u. 21—Kazinczy u. 56. sz., Dlauchy Ferenc háza 304, 306, 317, 403 *(237—241)*
Majakovszkij u. 53—Akácfa u. 67. sz., Horcher József-ház 302 *(236)*
Majakovszkij u. 104. sz. h. Feldgasse 684. sz. 237
Majorszky János-ház 332
Majtényi Anna és Lujza raktárháza 238
Makarenko u. 3. sz., Martin Frigyes-ház 245
Malovits-ház, Jászai Mari tér 2. sz. 233, 242
Marczibányi-ház (v. Földhitelintézet) 113, 303, 331, 402
Mária u. 33—Baross u. 27. sz. sarokh. 237
Marossy István háza 304
Martin Frigyes háza, Makarenko u. 3. sz. 245
Martinelli tér 1—Kristóf tér 4. sz. 243
Martinelli tér 2. sz. 243
Matjasch Ferencné háza l.: Madách Ferencné háza
Budapest:
Mayer János-ház 332
Mayerffy-ház 150—153, 156, 173, 204, 230, 231, 232 *(87—88)*
Megyeháza 245
Mérleg u. telek, Festetich-palota 233
Mérleg u. 5—Nádor u. 4. sz., Horváth Benjámin háza 245
Mester u. 46—Viola u. 2. sz. 241
Metzler János-ház, Szegfű u. 5. sz. 245
Minoletty Róza-ház 233, 234, 236
Mohl Márton-ház 244
Moszer Mihály-ház 233, 238
Muritz (Moritz) Máté-ház, Lovag u. 22—Jókai u. 22. sz. 233, 245
Mühlgasse 331
Nächst der Stationskirche 238
Nádor u. 1—József Attila u. 8. sz. 243
Nádor u. 2—József Attila u. 6. sz. l.: Pollack Mihály háza
Nádor u. 4—Mérleg u. 5. sz., Horváth Benjamin háza 211, 245
Nádor u. 9—Zrínyi u. 8—10. sz. sarokház l.: Festetich-palota
Nagyhíd u., Pollack Mihály saját háza 244
Nagyhíd utca, Vigadó 264
Nagykovácsi áruház 240
Nagymező u. 31—Zichy Jenő u. 30. sz. h. 237
Nákó-ház 237
Nap u. 4. sz. 332
Neben dem 30-st Amt 238
Német Színház 46, 64, 111, 121—127, 147, 149, 180, 259, 260, 338, 402 *(74)*
Nemzeti Múzeum 50, 53, 54, 60, 61, 95, 129, 156, 174, 193, 194, 195, 241, 249, 276, 281, 305, 312, 313, 323, 333, 400 *(251—290)*
Nemzeti Színház 378
Népköztársaság útja 14. sz. (Ellenbogengasse) 330
Népliget, közkút 246
Nereida kút, Kőbánya 228
Neue Feldgasse 124. sz. 237
Neugebäude közelében 239
Neugebäude l.: Újépület
Neumayer-testvérek háza 173, 230, 239, 303, 331 *(118—119)*
Neustift-Ofen l.: Óbuda
Nussbaumgasse 287. sz. 332
Ó u. 12. sz. 331
Obere Donauzeile 32—33. sz. 240
Obere Donauzeile 92. sz. 333
Oberhäuser János-sarokház 230, 241 *(138)*
Óbuda 240
Óbuda, Újlaki téglaégető 240
Óbuda, Zsidótemplom 246

Budapest:
Október 6. u. 242
Október 6. u. 24. sz. 239
Orczy-féle Angol királynő épület 130
Orczy-kert és Ludoviceum alaprajz *(221)*
Országház 313, 314, 402
Országút 600. sz. ház 133
Pap János háza 143, 230 *(78)*
Papacosta-ház 235
Párisi u. l.: Brudern üzletháza
Párisi u. 5—Petőfi Sándor u. 11. sz. 242
Paulay Ede u. 330
Paulay Ede u. (v. Krallengasse) és Bajcsy Zsilinszky út sarok 235
Paulay Ede u. (v. Mohrengasse 509. sz.) 235
Pavonitz-ház 332
Perlhuhngasse 1. sz. 332
Petőfi Sándor u. 4—Felszabadulás tér 5. sz. 240
Pfahn-testvérek háza 306
Piarista rendház 281
Pokorny János háza 332
Pollack Mihály háza, József Attila u. 208, 211, 230, 231, 232, 234, 244, 398 *(161—167)*
Pollack Mihály háza, Közraktár u. 16. sz. 301
Pongrácz-kúria 333
Pozsonyi út 9—13. sz., Schweizerhaus 307, 333, 406
Prandtner József, id. háza 156, 230, 233 *(97—99)*
Prox-ház 233,
Proxner-ház, Futó u. 46. sz. 245
Prükler József háza 301, 329
Rákóczi tér 4—5. sz., Kayser Márton háza 233, 242
Rákóczi út 33—35. sz. 285
Reáltanoda u.—Szép u. sarok, Almásy-palota 181—185, 224, 230, 232, 234 *(132—137)*
Reáltanoda u. 4—Szép utca 5. sz. 238
Redoute l.: Vigadó
Régiposta u. 2—Apáczai Csere János u. 1. sz. 239
Renngasse 8. sz., Proxner-ház 245
Renngasse 184. sz. 331
Reviczky u. 5. sz. 238
Richter-ház 233
Richter Mihály háza 242
Rittergasse 803. sz., Muritz Máté-ház 245
Rochusplatz, Gyulai Pál u. 16. sz. 236
Rókus-kórház 285, 296, 321
Roosevelt tér 237
Budapest:
Rosengasse 18. sz., Steindl Mátyás háza 245
Rosengasse 561. sz. 243
Rosengasse 760. sz. 332
Rózsa u. 83., Hőcher Mátyás háza 243
Rökk Szilárd u. 23. sz. 332
Rumbach u. 7—9. sz., Staffenberger Barbara háza 242
Rumbachgasse 10—12. sz., Staffenberger Barbara háza 242
Rupp Ignác-sarokház 158, 230, 233 *(101)*
Sándor-palota 46, 110, 112—115, 240 *(66)*
Saphir Atanáz-ház 233, 238
Schibolt-ház 233
Schich Mátyás-sarokháza 242
Schiffamtsplatz 237
Schiffgasse 5. sz. 236
Schiffmannsgasse 33. sz. 332
Schiffmannsgasse 1155. sz. 332
Schiffmannsgasse 1159. sz. 332
Schimandl Mátyás háza 332
Schramml Antal háza 332
Schreyer Ádám háza 170, 171, 230, 231, 233 *(115)*
Schwartz Lénárt-sarokház 332
Schwarzer Adlergasse, Teleki-ház 312
Schweitzerhaus 307, 406
Sebastianplatz 382, Veres Pálné u. 2. sz. 236
Sebestyén tér 2. sz., Kováts Mojzes-ház l.: ott
Sebestyén tér 242
Servitenplatz 421. sz. 243
Sibor (Sibolt) Ignác-sarokház 233, 241
Simonofszky József háza 302
Simonyi István-ház 142
Skopekischer Grund, Szófia u. 9. sz. h. 240
Sladek János-ház 147
Sóhivatal (régi), Dimitrov tér 7—11. sz. 242
Sonnengasse 6. sz. 332
Soroksári út 331
Spiegel—Kardetter-ház l.: Kardetter—Spiegel-ház
Staffenberger Barbara-ház 242
Stationsgasse 54. sz. 238
Stationsgasse 598—559. sz. 332
Stationsgasse 624. sz. 332
Steger-ház 233
Steinbach-féle ház, Pacsirtamező 245
Steinbruckergasse 236
Steinbruckgasse 228. sz. 236
Steindl Mátyás-ház, Rózsa u. 79. sz. 245
Sternecker Mátyás-ház 306, 332
Stettner-ház 240

Budapest:
Szalay-ház 143, 146, 148, 171, 230, 231 *(79—80)*
Szapáry-ház 240
Széchenyi u. 281
Széchenyi u. 6. sz. h.—Akadémia u. 11. sz. 236
Szemerédy-ház 237
Szende Pál u. 3. sz. 238
Szende Pál u. 4. sz. 200
Szentháromság-emlék a Sebestyén téren 242
Szent István körút 2—12. sz. 331
Szentkirályi u. 13. sz., Szevera János-ház 245
Szentkirályi utca 16. sz. 330
Szép u. 1—Kossuth Lajos u. 3. sz. 239
Szép u. 3. sz. 238
Szép u. 5—Reáltanoda u. 4. sz. h. 238
Szepessy-villa 333
Szerviták tere 133, 238
Szerviták tere, Teleki-ház 94, 312
Szevera János háza 245
Színház tér 281
Szív u. 43—45. sz., Richter Mihály háza 242
Szófia u. 9. sz., Skopekischer Grund 240
Szövetség u. 18—Dohány u. 69. sz. h., Faltay András-ház 245
Szvetenay Márton háza 331
Takátsy Konstantin-ház 236
Tanács körút 13. sz. 239
Teleki-család házai 161
Teleki-ház, Szervita tér 312
Terézvárosi plébániatemplom oltárai 220 *(178—182)*
Theresienstadt (Kaschauer Hof) 240
Theresienstadt, 338. sz. 332
Toleranzgasse 4. sz. 332
Tolnai Lajos u. 44. sz. 238
Török Ignác háza 237
Triescher (Tröscher)-ház 207, 208, 230, 231 *(160)*
Trommelgasse 239
Trommelgasse 3. sz. 332
Türr István u. 5—Aranykéz u. 8. sz. 239
Türr István u. 7—Aranykéz u. 7. sz. 241
Tüzoltó u. 33—Viola u. 37. sz. h. 236
Újépület 64, 235
Újlak, téglaégető 240
Új vágóhíd 163
Ullmannisches Tabakgebäude 331
Urbán-ház 237
Urbanovits Pál-ház 174, 178 *(124—125)*
Üllőer Strasse 200. sz. 332
Üllői út 17. sz. 332

Budapest:
Üllői út 52. sz. (Üllőer Strasse 17—18. sz.) 235
Üllői út 76. sz. 329
Üllői úti Károlyi-ház 235
Váci u. 1—3. sz. 240
Váci u. 8. sz. (Waitzner Gasse 417. sz.) 235
Vadász u. 31. sz. 241
Vadászkürt szálló (l.: Kováts Mojzes-ház is) 171, 172, 239
Vagensányi József-ház, Balassi Bálint u. 3. sz. 242
Valero u., Kisdedovó épület 321
Városház u.—Kossuth Lajos u. sarok 331
Városliget (Batthyány-erdő) 236
Városligeti függőhíd 245
Városligeti vendéglő 148, 302, 313, 333 *(81—82)*
Vasvári Pál fiúotthon 300
Verderbergasse 185. sz. 244
Verderbergasse 218. sz. 332
Veres Pálné u. 2. sz. h. (Sebastianplatz 382. sz.) Kováts Mojzes-ház 236
Vestermeyer Crescentia-ház 302
Víg u. 9. sz. 332
Víg u. 12. sz. 331
Vigadó 234, 243, 246, 249, 259—277, 304, 305, 310, 313, 315, 316, 318, 319, 354, 381, 401, 404 *(195—213)*
Viola u. 2—Mester u. 46. sz. 241
Viola u. 37—Tűzoltó u. 33. sz. h. 236
Vogel Sebestyén-ház 305
Vogt János-sarokház 332
Wagner Lőrinc-ház 142
Waisenhaus l.: Josephinum
Waitzner Strasse 167. sz. 332
Waitzner Strasse 445. sz. 242
Waitzner Thor 240
Waltron János háza 332
Weber Antal-ház 306
Weinseis-ház (Kecskeméti kapunál) 129
Wesselényi u. 27. sz. 332
Wesselényi u. 35. sz. 332
Windgasse Ecke 212. sz. 243
Windgasse Ecke 245
Windgasse 222. sz., Festetich Antal háza 242
Winkelgasse 468. sz., Schich Mátyás háza 242
Wurm József kettős háza 200, 204—206, 231, 234, 243, 332, 347, 398 *(154—158)*
Zichy-ház 231, 232, 234
Zichy (azelőtt Szapáry)-ház 240
Zrínyi u. 10. sz., Festetich Antal háza 242, 245
Zwei Herzengasse 41—43. sz. 242
Zwei Mohrengasse 331

Bugár Ferenc 102, 104
Buske Tamás 306

Canevale, Isidore 44—46, 64, 65, 68, 74 *(27)*
Canova, Antonio 244, 398
Canterbury mellett Lee rendháza 19
Carassale, Agostino 140
Cassano, Giuseppe 61
Cavendish, George 240
Chambers, William 21
Chaux bányaváros 15
Christ Church College, Tom Tower-e 19
Clarot, Johann Baptist 60
Coffin Károly 274
Coisor Kristóf 133
Czuczor Gergely 315
Csákberény: Egyk. Lamberg-kastély 311
Csákvár: Kastély 64
Csáky János 233
Csapó Dániel 186, 198, 199, 237, 242, 246, 251—255, 303, 309, 315, 402, 406
Csatáry Ottó 380
Csinzy Simon 130

Dankó József 246
Dauthe, Karl Friedrich 38
Debrecen: Nagytemplom 46
Kollégium 46
Dég: Festetich-kastély 98, 139, 185—194, 199, 282, 311, 403 *(139—144)*
Degen Jakab 141, 245, 265, 320
De la Vigne 262
Diescher József 238, 381
Dietmann Kelemen 317
Dlauchy Ferenc 234, 301
Dulitzky-család 333
Dunaiszky Lőrinc 155, 156, 228, 237, 239, 348
Durand, Jean Nicolas 16, 50, 51, 56, 367, 368 *(249)*
Dütrich József 220, 246, 248, 331

Eberl Károly 235
Eble Gábor 311
Eger János György 332
Eger Magdolna (Pollack Mihály második felesége) 116, 250, 404
Eger: Líceum 46, 60
Eggendorfer, Anton 237
Eisenstadt l.: Kismarton
Eitelberger, Rudolph von 104
Emerling Károly 331
Engländerné 321
Erdmannsdorf, Friedrich Wilhelm 22, 137
Erdőtagyos l.: Környe
Erhard Ágost 326
Erményi Ignác 310
Eszterházy Miklós 44

Feigler Ignác 246
Fellner Jakab 45, 121, 128 *(28)*
Ferenc, I. katafalkja 295—297 *(232)*
Ferenczy István 54, 61, 111, 277, 288, 292, 322, 348, 390, 393
Festetich-család 403
Festetich Antal 95, 97, 187, 242, 325, 326, 328, 329
Festetich Leó 321
Feszl Frigyes 314, 315
Feszl József 228, 316, 317, 319, 321
Feszlné 146—147, 234, 236, 403
Fischer Péter 317
Fischer von Erlach, Johann Bernhard 46
Fiume 241
Flexer 149, 234
Fót: Kastély 249, 310
Förster, E. W. 391
Freund, Nicolaus 334
Friedrich Lóránt 131
Frigyes, II. síremléke 38
Fritz, Anton 245
Fülep Lajos 55, 86, 132

Galgaguta (Nógrád m.): Ev. templom 130
Garay János 315
Gerecze Péter 106
Geringer L. 323, 324
Giannoni 102, 136
Gilly, Friedrich 22, 38, 56, 57, 238, 367 *(11—14)*
Glass 139, 186, 187, 193, 198, 199
Gosztonyi Gyula 104
Gömöry Károly 235, 288, 292, 321, 322, 323, 393, 403
Greenwich: Vanbrugh Castle 57
Gronauer Pál 236
Gross Ferenc 321, 334
Grossinger Lipót 236
Gyermekváros l.: Fót
Gyömrő: Kastély 249, 312, 403
Gyulai Gaál Miklós 335

Habsburg József 241
Habsburg, Rainer 385
Hacker, Lambrecht 311
Hainisch, Erwin 65
Halfpenny, William 21
Haller von Hallerstein 38 *(245)*
Hampton Court óra-kapuja 20
Hansen, Theofil 384
Hauszmann Alajos 384
Havas József 321
Hawksmoore, Nicholas 57
Hefele Menyhért 45 *(29—30)*
Henszlmann Imre 53, 59, 109, 379
Herculaneumi ásatások 68

Hetzendorf, Ferdinand von Hohenberg 38, 64—66, 68, 114, 129 *(25—26, 32)*
Hild 108, 124, 131, 272, 281, 309, 311
Hild Albert 129
Hild-család 74, 129, 402
Hild-család, soproni 311
Hild János 46, 64, 74, 76, 97, 116, 129, 138, 235, 236, 338 *(250)*
Hild Jánosné, özv. 402
Hild József 51, 52, 82, 132, 142, 179, 220, 230, 231, 236, 237, 246, 248, 249, 276, 282, 301, 302, 303, 308, 312, 318, 324, 331, 333, 352, 374, 381, 394, 402
Hild Klára 237, 240, 246
Hild Vince 122, 129, 180, 316, 334, 402
Hilf Bálint 75, 129, 130
Hillebrandt, Franz Anton 44, 65, 139
Hoffmann Antal 141
Hofrichter József 132, 220, 237, 245, 248, 265, 333, 402
Hollhut János 330
Holovits Mihály 236
Homályossy Ferenc 277
Horváth István 292
Hőger Frigyes 330
Huber József 203, 243, 348
Hunfalvy János 381
Huszár-kúria, Környe l.: Környe
Hübsch, Heinrich 34, 35, 38

Ikervár: Egyk. Batthyány-kastély 312
Izzo, Johann 69

Jadot, Jean Nicolas 44, 45, 60
Janitz 126, 140
Jappelli, Giuseppe 58, 59
Jászberény: Plébániatemplom (tabernákulum) 246
Városháza 277, 281 *(214—216)*
Jenny Alajos 220
József nádor 75, 239, 281, 285—288, 292, 297, 313, 316, 317, 322, 325, 326—330, 339, 342, 351, 386, 398
Jung József 46, 139

Kapetz Lipót 243
Kapossy János 393—394
Kardetter Tamás 234, 237, 262, 280, 317
Karlsruhe: Ev. templom 133
Városháza 363
Károlyi-család 235
Kasche József 234, 288, 301, 403
Kasper Sebestyén 317
Kasselik András 317, 334
Kasselik Ferenc 142, 228, 230, 231, 249, 301, 319, 331, 381
Kasselik Fidél 46, 97, 138, 237, 242, 248
Kaufmann Emil 14
Kaunitz herceg 65, 66, 70
Kauser József 228, 293, 317
Kazinczy Ferenc 82, 86, 111, 131, 240
Keglevich János 314
Keller Lipót 133
Kent, William 20
Kern-testvérek 317
Kerner és Vogel cég 238
Kisfaludy Károly 52,
Kismarton (Eisenstadt): Kastély 64
Klenze, Leo von 22, 27, 38, 274, 367, 385, 395 *(247)*
Klette Károly 310, 333
Klieber, Joseph 126, 140, 216
Kloppinger János 204
Koch Henrik 310, 333
Kolb János 234, 239, 321, 334 *(77)*
Kolbenhayer Ferenc 392
Kolberg: Városháza 108
Koller 104, 106
Komarik Dénes 237
Komáromy József 246, 277
Komlóssy Antal 234, 235
Kontz József 334
Kornhäusel, Josef 64, 121
Kőgl 77
Kölcsey Ferenc 338
Körmöcbánya (Kremnica): Ev. templom 133 *(53)*
Környe: v. Huszár-kúria (Erdőtagyos) 333 *(244)*
Krahenfels Mihály 133
Krausz János 76—80, 130—132 *(37)*
Krausz Jánosné, özv. 77—78, 130, 146, 234, 403
Kremnica l.: Körmöcbánya
Krenn, Sebastian 321
Kreskó Pál 304
Kronberger János 224, 228, 316
Kubinyi Ágoston 340, 353, 392, 406
Kubinyi—Blaskovich-kastély, Tápiószentmárton 311
Kubitschek 140
Kund Ignác 97, 141

Landau Lénárt 224
Landherr András 76, 97, 246, 248
Langley, Batty 20, 30, 58
Laxenburg (Ausztria): Császári kastély 38, 66
Lechner János 318, 330
Lechner Jenő 354, 395
Lechner József 335
Lechner Ödön 384
Ledoux, Claude Nicolas 14—16, 50, 51, 56, 59 *(2—5)*
Lee rendháza Canterbury mellett 19
Lehnhardt Sámuel 240
Leitl 102

Leningrád: Opera 126
Egyk. tőzsde épülete 56
Lenz János, 234, 288, 302, 316
Lequeu, Jean Jaques 14
Libaschinszky-villa 60
Lichtholz, Johann 325
Linzbauer József 198
List, Clemens 264—265, 317
Lohbichler, Franz Sales 81
London: British Museum 336, 362, 367
Burlington Arcade 240
Lórév (Pest m.): Zichy-kápolna 60
Lotz Károly 392
Louis Victor 126
Lujza királynő síremléke 108

Mária Terézia 44
Marossy István 235
Mátray Gábor 393
Maurer János 263, 274
Mayer Mihály 60
Mayerffy Károly 234
Mayerffy Xaver 243
Medrano, Antonio 140
Metzger, Eduárd 335
Michelangelo Buonarotti 18
Milánó: Dómopera 129
Foro Bonaparte egyik palotája 139
Galleria de Cristoforis 240
Székesegyház 72
Teatro alla Scala 50, 125, 274
Villa Belgiojoso (Reale) 50, 70
Milizia, Francesco 21, 58
Minoletty Róza 234, 236
Monti, Rafael 350, 357, 401, 404 *(292)*
Montoyer, Louis van 45, 64, 114, 128
Moreau, Charles 45, 60, 64
Moro, Uldarico 139
Morris, Robert 21
Muszely Károly Eduárd 393
München: Alte Pinakothek 27

Nagy István 246
Nagycenk: Kastély 311
Nagyganna (Veszprém m.) 64
Nagyláng: Egyk. Zichy-kastély 139, 185, 403
Napóleon, Bonaparte 12
Nebbien Henrik 330
Neumann, Balthasar 64, 362
Neumayer-fivérek 234, 239
Névery Tibor 241
Nobile, Pietro 16, 129, 340, 341, 343, 346, 347, 350, 352, 356, 373, 386, 394, 402
Novák Dániel 294
Nusser Jakab 301, 306, 317

Oberhäuser János és felesége 237, 241
Ohnhauser Jakab ácsmester 234, 326, 390, 403
Orczy—Prónay-kastély, Borsodivánka 311
Oroszvár: Egyk. Zichy-kastély 60
Ortner, Anton 335
Otranto, Castle of 20
Ottenhauser János 280
Oxford: All Souls College 57
Christ Church College Tom Tower-e 19

Padova: Kávéházépület 58
Pedrocchino-ház 58
Pál cár 56
Palladio 21, 50, 57, 58, 168, 394
Pantheon 350, 362, 369
Pap János 234
Párizs: Galerie d'Orleans 240
Madeleine templom 42, 56
Musée Carnavalet 240
Pantheon 42
Passage des Panorama 240
Parnex, Michael 128
Passquich 237—238
Patin A. 60
Pauer Miksa 237, 267, 311, 324, 352, 394
Péchy Mihály 46, 48, 64
Pécs: Székesegyház 99, 102, 106 *(61—63, 65)*
Perrault, Claude 59
Perchtoldsdorf (Ausztria) 65
Perger, Ignatz 321, 334
Perlaszka Domonkos 324
Petőfi Sándor 352
Petrik Albert 112, 246
Piermarini, Giuseppe 16, 22, 42, 50, 125, 128
Piranesi, Giovanni Battista 16, 17, 38 *(6)*
Pisztory Jakab 321
Pollach, Giuseppe 70
Pollach, Leopoldo 16, 42, 50, 70, 72, 74, 95, 97, 121, 129, 168, 224, 236, 246, 338, 367 *(23—24, 33—35, 75, 110, 183)*
Pollack Ágost 285, 296, 298, 312, 313, 321, 330, 395, 404 *(165)*
Pollack Albert 128, 239, 241, 324
Pollack Ferenc 94, 405
Pollack János Mihály 237
Pollack József 128
Possagno: Sírtemplom 58
Posztóczky-kúria, Erdőtagyos-Környe 333 *(244)*
Pozsony: Notre Dame apácák temploma és kolostora 44
Vár 44
Prandtner-család 234, 237
Prückler József 234
Puch 100
Pugin, A. W. 34 *(21—22)*
Pullmann György 329

Rabel Károly 246, 277, 280
Rados Jenő 241, 308, 311
Raffaello 81
Rauschenfeld von Steinberg 272
Rauscher Lajos 392
Reitlin, Katharina 129
Rémy, Louis van 45, 352
Renner Károly 241
Révhelyi Elemér 311
Richter Keresztély 238
Rieder Jakab 139, 186, 246
Riegl, Anton Pius 312
Roesner, Karl 346
Róma: Pantheon 72
Rombauer János 110
Rossi, Karl Ivanovics 22, 42
Rossnagel Márton 155, 317
Rotter József 317
Rudnay Sándor 220
Rupp 234
Ruskin, John 34, 59

Sambelli János 76
Sámsonháza (Nógrád m.): Templom 131
Sándor cár 56
Sándor gr.-család 114
Sándor Vince gr. 111
Sárosi József 317, 321
Sárospatak: Kollégium és könyvtár 196—200, 312 *(148—149)*
Sauska 447, 450
Schadow, Gottfried 58
Schaffer Ferenc 200, 235 *(152—153)*
Schaller 350, 404
Schams, Franz 111
Schedel Ferenc 393
Schell 102
Schinkel, Friedrich 22, 25, 27, 35, 38, 108, 110, 137, 274, 336, 337, 365, 366, 367, 368, 381, 394, 405 *(15—20, 64, 246, 248)*
Schmidt Adolf 382
Schmidt Frigyes 99, 104, 109
Schoen Arnold 94, 112, 131, 133, 138, 236, 238, 244, 312, 319, 324, 330, 332, 333
Schorndorfer Ferenc 130
Schöffmann Anna Mária, Pollack Mihály első felesége 94
Schöfft József 222
Schönwetter, Ignatz Himberg 128
Schradenberg, Katharina 129
Schreyer Ádám 220, 235
Schulmeyer 447—449
Schultzné Terézia 303
Schwendner József 328
Schwinghammer Anna 133
Segner 443
Selva, Giannantonio 58
de Serpes báró (von Zerbst) 200, 411
Sichelmayer György 234
Slavkov u Brna l.: Austerlitz
Smirke, Sir Robert 336, 337, 367, 368
Soane, Sir John 22, 58 *(8—9)*
Soponya l.: Nagyláng
Spiegel 234, 243, 252, 288, 301, 303—306, 403, 457
Sprenger Mária 398
Staffenberger Barbara 242
Staffenberger István 326, 329
Stáhly György 236
Stamm Jakab 253, 315, 443, 457
Steger Fülöp 144, 146, 234
Steindl Ferenc 317
Steinhőfel: Kastély 58
Steinmar, Wolfgang 65
Sternegg Mária 317
Strauss, Johann 317
Strauss Mátyás 130
Strawberry Hill: Villa 20, 22 *(7)*
Sturm, Georg 89, 140
Szász Károly 393
Széchényi Ferenc 338
Széchenyi István 245, 281, 311, 352, 381, 393
Szeder Ferenc 102
Székesfehérvár: Megyeháza 108, 116 *(69—73)*
Egyk. Zichy-ház 138 *(67)*
Szekszárd: Megyeháza 116, 148, 224, 249, 250—259, 295, 400 *(185—194)*
Szentiványi Bonaventura 124
Szepessy Ferenc 326, 329
Szőny—Vajtai kastély terve 163—165, 168, 186, 187, 240, 403 *(106—109)*
Sztaszov, Vlagyimir 56

Tahitótfalu: Nyaraló és présház 168, 239, 308, 333, 406 *(111—113)*
Plébániatemplom oltára 246
Taige, Ernst 306
Tápiószentmárton: Kubinyi-kastély 249, 311
Tata: Romok 60, 64
Tegl János 118
Teleki-család 94, 235, 238, 312, 403
Teleki József 133, 198, 393
Tengelic: Csapó Dániel-kúria 198, 199, 251—253, 304, 308
Thalherr József 46, 138
Thaly Kálmán 382
Than Mór 392 *(291)*
Thomon, Thomas de 42, 44, 56 *(10)*
Thorwaldsen, Berthel 292
Tóthfalussy Károly 240
Tölgyessy János 326
Tüköri l.: Spiegel

Uhrl Ferenc 244, 263, 264, 274, 288, 292, 317
Ungnad Fülöp 60

Vác: Diadalív 44
Székesegyház 44, 46 *(27)*
Vachot Imre 61
Vadnay Károly 315
Vajta Donát 246
Vajta l.: Szőny—Vajta
Valadier, Giuseppe 16, 57
Valthier, Anton 334
Vanbrugh, John van 57
Vanvitelli, Luigi 42, 50, 137 *(60)*
Vargha László 239
Várkonyi Ágnes 398
Vass Ferenc 234, 235
Végh Antal 321
De la Vigne 262
Vignon, Barthelémy 56
Vogel, Sebestyén 234, 238, 245, 296, 297, 301, 317, 403
Vogl, Franz 126, 140
Vojdicsek József 329
Vörös Márton 136

Wagner János 81
Wagner József 317
Walch András 139
Waldapfel Eszter 393
Walpole, Horace 20
Walthierer Ferenc 264
Watteau, Antoine 22
Weimar: Römisches Haus 239
Weinbrenner, Friedrich 22, 56, 133, 363
Weiss Pál 240
Werner József 317
Wien l.: Bécs
Wiener-Neustadt 287
Wieser Ferenc 239, 317, 334
Wieser József 331
Winckelmann, Johann Joachim 68
Windisch 102
Winkler 315
Wirzbiczky (Verschbitzky), Leonhard 306
Wörlitz: Kastélykert 137
Wren, Sir Cristopher 19
Wurm József 234, 239
Würzburg: Rezidencia 362
Wyatt, James (Fonthill Abbey) 19, 22, 57

Ybl Ervin 312
Ybl Miklós 108, 241, 297, 300, 310, 312, 313, 321, 324, 333, 353, 392, 404, 405

Zach, Josef 60
Zaharov, Adrian Dimitrievics 56
Zakariás G. Sándor 235, 329
Zerbst (Serpes) báró 200, 411
Zichy Antal 315
Zichy-család 163, 165, 168, 235, 240, 403 *(106—109)*
Zichy-kastély, Nagyláng, Soponya 139, 185, 403
Zitterbarth János 97, 248
Zitterbarth Mátyás, id. 46, 113, 138, 203, 248, 301, 331 *(68)*
Zitterbarthné, özv. 246
Zofahl Gusztáv 392
Zofahl Lőrinc 331, 334
Zoftsak, Josef 321

A kiadásért felelős
BERNÁT GYÖRGY
az Akadémiai Kiadó igazgatója

*

A szerkesztésért felelős
SZUCSÁN MIKLÓS

*

Műszaki felelős
FÜLÖP ANTAL

*

Kézirat beérkezett: 1959. X. 17.
Példányszám: 1100
Terjedelem: 45,15 (A/5) papírív, 295 kép + 2 melléklet

*

Printed in Hungary

*

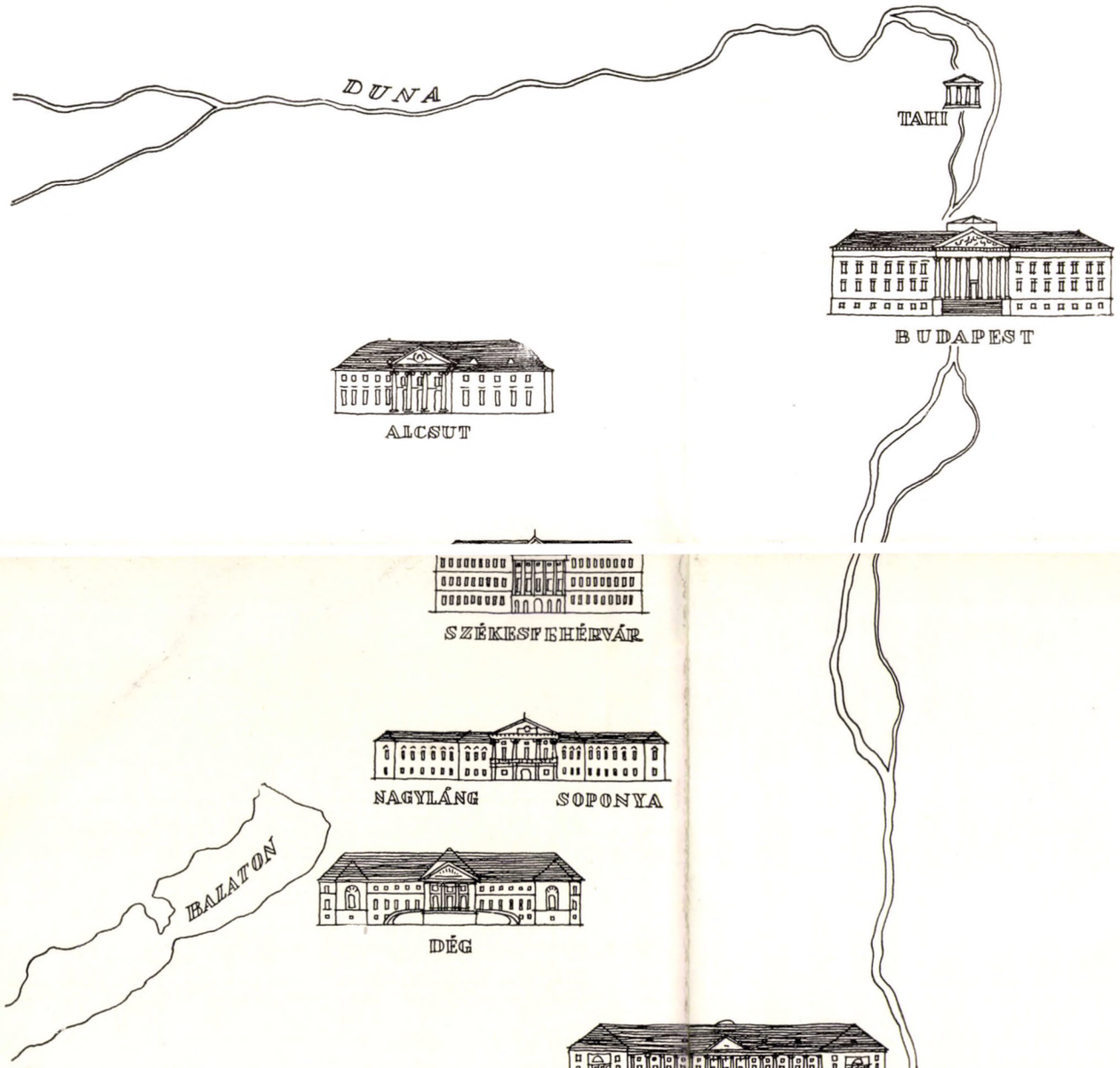
59.50160 Akadémiai Nyomda, Budapest
Felelős vezető
BERNÁT GYÖRGY



BESZTERCEBÁNYA
BANSKA BISTRICA

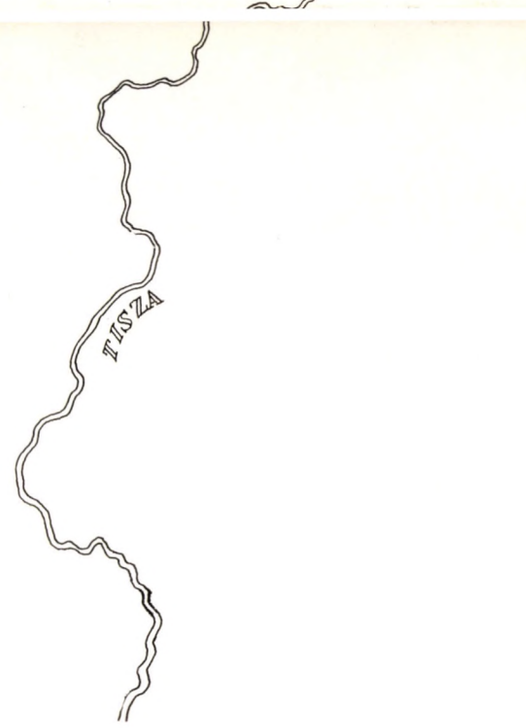


SÁROSPATAK





JÁSZBERÉNY



POLLACK MIHÁLY MŰVEINEK ELOSZLÁSA
AZ ORSZÁG TERÜLETÉN

POLLACK MIHÁLY PESTI MŰVEINEK
TOPOGRAFIKUS ÁBRÁZOLÁSA



Megjelent
az Akadémiai Kiadónál

Rados Jenő
HILD JÓZSEF
Pest nagy építőjének életműve
1958 — 358 oldal
181 ábra — 80 tábla — 1 térkép
Kötve 105,— Ft

BUDAPEST RÉGISÉGEI
A Budapesti Történeti Múzeum Évkönyve
Szerkeszti
Gerevich László

XVII. kötet:
1956 — 367 oldal
24 ábra — 2 melléklet
Kötve 110,— Ft

XVIII. kötet:
1958 — 608 oldal
330 ábra — 5 melléklet
Kötve 170,— Ft

XIX. kötet:
1959 — 402 oldal
281 ábra — 5 melléklet
Kötve 140,— Ft

Mihailich Győző
A XIX. és XX. SZÁZADBELI MAGYAR HÍDÉPÍTÉS TÖRTÉNETE
1960 — 127 oldal — 37 ábra
Kötve 35,— Ft

ELŐKÉSZÜLETBEN:

Vámos Ferenc
LAJTA BÉLA ÉPÍTÉSZETE

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Ára: 120,— Ft

